

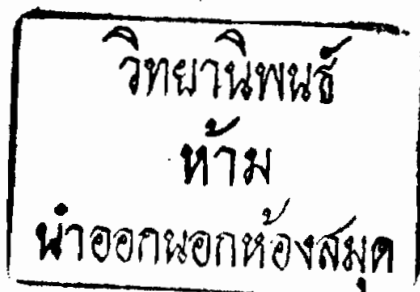
การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ

หอสมุดสาขา
วังท่าพระ

โดย

นายรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

ภาควิชาโบราณคดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2552

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

THE ANALYSIS STUDY OF THE ORIGIN OF THE TRAIBHUMI PAINTING MANUSCRIPT

By

Rungroj Piromanukul

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirement for the Degree

Doctor of Philosophy (Historical Archaeology)

Department of Archaeology

Graduate School

SILPAKRON UNIVERSITY

2009

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์
ที่มาของสมุดไตรภูมิ” เสนอโดย นายรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

๓๗

(รองศาสตราจารย์ ดร.ศิริชัย ชินะดังกูร)

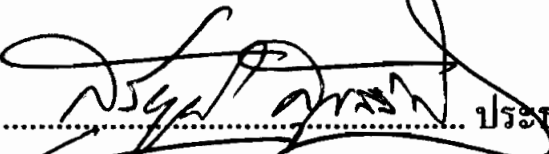
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ ๒๗ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๕๖๓

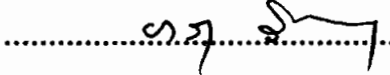
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

1. ศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทรารูธ
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา
3. อาจารย์ก่องแก้ว วีระประจักษ์

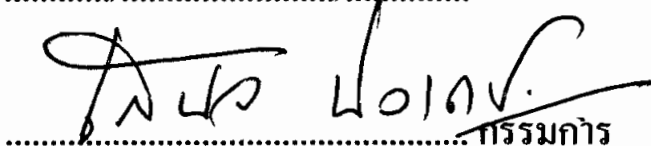
คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์)

๒๕ / ๑๒ / ๕๓

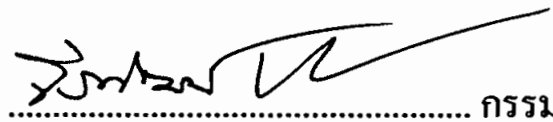

กรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทรารูธ)

๒๕ / ๑๒ / ๕๓

กรรมการ

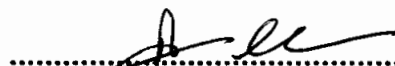
(รองศาสตราจารย์ เสนอ นิลเดช)

๒๕ / ๑๒ / ๕๓

กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา)

๒๕ / ๑๒ / ๕๓

กรรมการ

(อาจารย์ก่องแก้ว วีระประจักษ์)

๒๕ / ๑๒ / ๕๓

K 48101908 : สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

คำสำคัญ : จิตรกรรม / ไตรภูมิ

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดไตรภูมิ อาจารย์ผู้ควบคุม
วิทยานิพนธ์ : ศ.ดร.ผาสุข อินทราวุธ. , ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา อาจารย์ ก่องแก้ว วีระ
ประจักษ์ 580 หน้า.

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับโลกที่ปรากฏในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก เริ่มที่จะมีการรวบรวม
ขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ในลังกา หากได้มีการคัดออกเป็นคัมภีร์พิเศษในพม่าโบราณ เรื่องราวที่ปรากฏ
ทั้งหมดพบว่ามีหลายที่มีปรากฏในพุทธศาสนาที่ภาษาสันสกฤตด้วยเช่นเดียวกัน

เรื่องราวของโลกศาสตร์นอกจากที่มีการจดบันทึกในรูปแบบเอกสารแล้ว ยังพบว่ามีภาพถ่ายทอด
เรื่องราวโลกศาสตร์เป็นงานจิตรกรรมลงในสมุดไทย จากหลักฐานในสมัยกรุงธนบุรีเรียกสมุดที่มีการวาดภาพ
โลกศาสตร์ว่าสมุดไตรภูมิ

สมุดไตรภูมิที่ใช้ในการศึกษาเก็บอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ทำวาสุกรี จำนวน 10 ฉบับ และเป็น
สมบัติเอกชน 3 ฉบับ จากจำนวนสมุดไตรภูมิทั้งหมดพบว่ามีฉบับเก่าสุดอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22
วัตถุประสงค์ของสมุดไตรภูมิเหล่านี้สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเพื่อเป็นแผนที่ในอุดมคติที่พยายามที่เชื่อมโยงอยุธยา
และรัตนโกสินทร์เป็นส่วนหนึ่งของชมพูทวีป

เนื้อหาที่นำมาวาดในสมุดไตรภูมิพบว่ามีมาจากคัมภีร์ที่หลากหลายมาก ในบางครั้งก็ไม่สามารถ
ที่จะรู้ว่ามาจากคัมภีร์ใดแน่นอนได้ ทั้งนี้เพราะเรื่องราวดังกล่าวมีปรากฏอยู่หลายคัมภีร์ อีกทั้งบางเรื่องราวผู้วิจัย
ไม่สามารถที่จะระบุแหล่งที่มาว่าจากคัมภีร์ใด ซึ่งเรื่องดังกล่าวอาจจะเป็นไปได้ว่าเป็นการตีความขึ้นมาเองใน
ดินแดนเอเชียอาคเนย์ นอกจากนี้ยังพบว่าสมุดไตรภูมิไม่มีความสัมพันธ์กับคัมภีร์เทวมิกถาบทพระราชนิพนธ์
ของพระมหาธรรมราชาพญาลิไทแต่ประการใด

รูปแบบประติมาวิทยาที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิพบว่าหลายอย่างมีความสัมพันธ์กับพุทธมณฑล แต่บาง
เรื่องก็เป็นอิทธิพลประติมาวิทยาของศาสนาพราหมณ์ซึ่งอาจจะเป็นคติที่สัมพันธ์กับดินแดนในเขตทะเลสาบ
เขมร นอกจากนี้ยังพบว่าลักษณะประติมาวิทยาบางอย่างน่าจะเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปในพุทธศาสนาไม่จำเป็น
ว่าจะต้องประติมาวิทยาของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก

อนึ่งลักษณะงานที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ที่ปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนัง สถาปัตยกรรม และ
ประติมากรรม เนื่องจากข้อจำกัดของลักษณะเนื้อจึงมีการแสดงออกที่แตกต่างกัน อีกทั้งยังพบว่าความหมายที่
ต้องการสื่อก็แตกต่างกันด้วย

ภาควิชาโบราณคดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2552

ลายมือชื่อนักศึกษา

ลายมือชื่ออาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ 1. 2. 3.

48101908 : MAJOR : HISTORICAL ARCHAEOLOGY

KEY WORD : MURAL PAINTING / TRAIBHUMI MANUSCRIPT

RUNGROJ PIROMANKUL : The Analytical Study of the Origin of the Traibhumi Painting Manuscript
THESIS ADVISORS : PROF. PHASOOK INDRAWOOTH, Ph.D. , ASST. PROF. Chirapat Prapandvidya , Kongkaew virapracak Ph.D 560 pp..

The texts dealing with the world as appeared in Theravada Buddhism which is mainly transmitted through Pali language began to be compiled in Sri Lanka in the later part of 16th century. Similar texts appeared in ancient Myanmar as well. The accounts of the world also exist in Buddhist Sanskrit texts. Accounts on Buddhist cosmology appear not only in written form but also in the form of paintings in manuscript books. As evidenced by the documents in Dhonburi period the manuscript book with paintings on Buddhist cosmology is called the Samud-bhab Traibhumi, the Illustrated Traibhumi book. The Samud-bhab Traibhumi(ST) used for this study consist of thirteen books of which ten books are in the custody of the National library, Bangkok, and three books in private collections. Of all the thirteen books, the oldest one seems to belong to early part of 17th century. The ST books seem to be the imaginary maps that somehow depict Ayudhya and Bangkok as part of Jambudvipa, the ancient imaginary Indian sub-continent. The stories that appear in the ST books are drawn from various sources which cannot be definitely identified. Some stories are probably local creations. The ST books used for this study do not have Traibhumikatha composed by King Lithai of Sukhothai as their source. Some of the iconographical patterns that appear in the ST books seems to have connection with those of Pagan of ancient Myanmar and others with those of area around the Tonle Sap of Cambodia. Some of the iconographical pattern seem be independent of the Pali tradition. For want of space the composition of paintings in the ST books sometimes differ from composition in the wall paintings and from the actual forms of the architecture. The implications of the paintings in the ST books differ from those of the wall paintings and actual architecture as well.

Department of Archaeology

Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2009

Student's signature

Rungroj Piromankul

Thesis Advisors' signature 1.

Phasook Indrawooth

3.

Chirapat K. Weerapajak

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้รับการสนับสนุนจากบุคคลหลายฝ่าย ซึ่งผู้เขียนต้องขอขอบพระคุณมา ณ ที่นี้

ผู้เขียนได้รับความกรุณาอย่างยิ่ง จาก ศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทราวุธ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ที่รับเป็นผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ได้ให้คำแนะนำปรึกษา มาตลอด อีกทั้งทั้งความช่วยเหลือแนะนำจาก ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ และ คุณสุจิตต์ วงษ์เทศ ตลอดจนความอนุเคราะห์ข้อมูล ที่สำคัญจาก อาจารย์ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ คุณพิมพ์พรรณ ไพบูลย์ห้วงเจริญและเจ้าหน้าที่ฝ่ายตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติท่าวาสุรี ผู้เขียนขอขอบพระคุณท่านที่กล่าวนามมาแล้วทุกท่านด้วยความสำนึกในพระคุณยิ่ง

ขอบคุณเพื่อนๆ น้องได้แก่ นางสาว ชลลดา สังวร , นาย ภัทรพงศ์ เก่าเงิน , อาจารย์ ธนกฤต ลออสุวรรณ , นางสาวเจนจิรา เบญจพงศ์ , นางสาว พันธุ์ทิพย์ ธีระเนตร , นายยุทธนาวรากร แสงอร่าม , อาจารย์ พอพล สุกใส , นายอิสสรกุล คงชนะ และ นายปติสร เพ็ญสุด ที่เอื้อเฟื้อข้อมูลบางประการ

งานชิ้นนี้จะสำเร็จลงไม่ได้ถ้าปราศจากการศึกษาค้นคว้าของบูรพาจารย์ คือ พระสิริมังคลาจารย์ พระยาธรรมปรีชา(แก้ว) และ อาจารย์ พิฑูร มลิวัลย์

ทั้งนี้ยังมีบุคคลอื่นอีกหลายท่านที่มีได้ออกนามมา ณ ที่นี้ ซึ่งได้ให้ความช่วยเหลือในการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงขอขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้ด้วย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญภาพ.....	ท
บทที่	
1. บทนำ.....	1
ความเป็นมาของปัญหา.....	1
ความมุ่งหมายแล้ววัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	5
ขอบเขตการศึกษา.....	6
ขั้นตอนการศึกษา.....	6
วิธีการศึกษา.....	7
แหล่งข้อมูล.....	7
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	7
2. คติเรื่องโลกศาสตร์ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก.....	9
คติเรื่องโลกในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลี.....	9
ความหมายและคำจำกัดความของคำว่า โลก , โลกธาตุ.....	9
ความหมายและคำจำกัดความของคำว่า จักรวาล.....	11
การกำเนิดโลก.....	14
การแบ่งภพในพุทธศาสนา.....	18
ความหมายของกามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ.....	19
พัฒนาแนวความคิดเรื่องโลกศาสตร์.....	22
แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์ในพระไตรปิฎก.....	22
แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์ในสมัยอรรถกถา.....	23
แนวคิดโลกศาสตร์ในสมัยฎีกา.....	26
คัมภีร์ลีนตลปกาลินี.....	26
คัมภีร์ปรมัตถมัญจสา.....	26

บทที่	หน้า
คัมภีร์สารัตถทีปนี.....	27
แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์สมัยหลังฎีกา.....	28
คัมภีร์จินาลังการฎีกา.....	28
คัมภีร์สารสังคหะ.....	30
แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์ในพม่าและในไทย.....	33
คัมภีร์โลกบัญญัติ.....	33
คัมภีร์ปัญจคติทีปนี.....	34
คัมภีร์อรุณวดีสูตร.....	38
คัมภีร์โลกุปัตติ.....	45
คัมภีร์มหากัปโลกสัณฐาน.....	47
คัมภีร์โลกทีปกसार.....	49
คัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัมภีร์.....	53
คัมภีร์จันทสุริยคติทีปนี.....	56
คัมภีร์จักรวาลทีปนี.....	62
คัมภีร์โอกาสโลกทีปนี.....	63
คัมภีร์โลกศาสตร์ที่แปลเป็นภาษาไทย.....	65
เตภูมิกถา.....	65
ติโลกทีปนี.....	68
ไตรภูมิโลกยวินิจัย.....	70
คติเรื่องโลกศาสตร์สมัยหลังฎีกาในพม่าและไทย.....	72
3. การวิเคราะห์ต้นฉบับสมุดไตรภูมิ.....	82
สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1.....	83
สภาพเอกสาร.....	83
การกำหนดอายุ.....	89
สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5.....	95
สภาพเอกสาร.....	95
การกำหนดอายุ.....	96
สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	100
สภาพเอกสาร.....	100

บทที่	หน้า
การกำหนดอายุ.....	101
สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	106
สภาพเอกสาร.....	106
การกำหนดอายุ.....	108
สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8.....	110
สภาพเอกสาร.....	110
การกำหนดอายุ.....	111
สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9.....	113
สภาพเอกสาร.....	113
การกำหนดอายุ.....	115
สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10.....	120
สภาพเอกสาร.....	120
การกำหนดอายุ.....	121
สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน.....	122
สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก	123
สภาพเอกสาร.....	123
การกำหนดอายุ.....	124
สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91.....	126
สภาพเอกสาร.....	126
การกำหนดอายุ.....	127
สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178.....	127
สภาพเอกสาร.....	127
การกำหนดอายุ.....	128
สมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนล.....	128
สภาพเอกสาร.....	128
การกำหนดอายุ.....	129
สมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว.....	129
สภาพเอกสาร.....	129

บทที่	หน้า
การกำหนดอายุ.....	130
ความสัมพันธ์ของต้นฉบับ.....	130
สายการคัดลอกที่ 1.....	131
สายการคัดลอกที่ 2.....	133
การเปรียบเทียบสายการคัดลอก.....	135
จุดประสงค์ในการเขียน.....	140
พิจารณาจากภาพที่ปรากฏ.....	140
พิจารณาจากข้อความที่ปรากฏ.....	145
พิจารณาจากการแพร่กระจาย.....	146
4. การศึกษาที่มาเนื้อหาและรูปแบบ.....	152
มหานครนิพพาน.....	153
พระอริยบุคคล 8 จำพวก.....	159
อชฎากาศ.....	162
พรหม.....	164
อรุปพรหม.....	166
โสฬสพรหม.....	168
ไฟประลัยกัลป์.....	180
นภมาพจรภาพ.....	184
ปรนิมวสวัตตี.....	188
ดุสิต.....	190
ดาวดึงส์พิภพ.....	191
พระเจดีย์จุฬามณี.....	197
ช้างเอราวัณ.....	200
สุทธรรมาเทวสภา.....	201
สระนันทะ.....	202
จตุมหาราชิกา.....	204
เขาสัตตบริภัณฑ์.....	207
วิมานฉิมพลี.....	217

บทที่	หน้า
พระอาทิตย์พระจันทร์.....	220
พระราหู.....	228
มหาทวีปและทวีปบริวาร.....	232
อุตตรกुरुทวีป.....	236
ทวีปครุท.....	237
สระทั้งเจ็ด.....	238
สระอโนดาต.....	239
นรก.....	249
อเวจีมหานรก.....	252
อุสสทนรก.....	255
โลกันตนรก.....	258
เปรต.....	260
อสูร.....	274
ทิพยาสुर.....	274
ปลาอานนท์หมุนโลก.....	280
เรื่องประกอบ.....	280
พุทธประวัติ.....	281
ชาดก.....	284
ทศชาติ.....	298
มหาชาติ.....	300
ปัญญาสชาดก.....	301
เรื่องประกอบอื่นๆ.....	306
พญาปลาอานนท์.....	306
ฤๅษีกระโดดให้เสือกิน.....	306
ก้อนหินตก.....	308
พระพรหมลงมาดูศิรัษะปฐพี.....	310
พระโมคคัลลานะเยี่ยมนรก.....	310
สามเณรดักน้ำที่สระอโนดาต.....	311
นางอัมพาลี.....	312

บทที่	หน้า
เมขลา.....	313
เมืองราชคฤห์.....	314
กัณณมณฑปเปติวัตถุ.....	315
ช้างสิบตระกูล.....	317
ประเพณีราชสีห์.....	318
เหล่าสัตว์ตั้งราชสีห์เป็นพญา.....	319
นาคสอนลูกว่ายน้ำ.....	320
พระพุทธโฆษาจารย์เดินทางไปยังลังกาทวีป.....	321
เขาสุมณภู.....	322
หนุมานสยมน.....	324
เกาะนาควารี.....	325
แม่พระสุบิน.....	326
ความสัมพันธ์กับเตญุมิกถา.....	328
5. การสื่อสารสัญลักษณ์ไตรภูมิในหลักฐานประเภทอื่น.....	331
จิตรกรรมฝาผนัง.....	331
งานจิตรกรรมโลกัณฐานสมัยอยุธยา.....	333
วัดชมพูเวก.....	334
วัดช่องนนทรี.....	335
วัดใหม่ประทุมพล.....	336
วัดใหญ่สุวรรณาราม.....	338
วัดพุทธไสสวรรย์.....	340
วัดเกาะแก้วสุทธาราม.....	342
วิวัฒนาการของโครงสร้างภาพจิตรกรรมหลังพระประธาน.....	343
การแปลความจากโลกัณฐานหลังพระประธาน.....	345
สาเหตุที่เลือกจากมหาปาฏิหาริย์.....	350
จากโลกัณฐานไม่ได้หมายถึงการจักรพรรดิสมบัติ.....	352
ภาพพระอินทร์เหนือเขาพระสุเมรุ.....	353
การเขียนภาพพระมาลัยบนเหนือเขาพระสุเมรุ.....	354

บทที่	หน้า
ความสัมพันธ์ระหว่างฉากโลกสัจฐานกับภาพเทพชุมนุม.....	356
ความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมโลกสัจฐานกับสมุดไตรภูมิ.....	357
ภาพลายเส้นโลกสัจฐาน.....	360
งานประติมากรรม.....	371
รูปจำลองจักรวาล.....	371
พระพุทธรูปประทับเหนือหลังช้าง.....	373
สถาปัตยกรรม.....	381
ช้างล้อมรอบฐานอาคาร.....	381
การออกแบบที่อิงกับภาพจิตรกรรมโลกสัจฐาน.....	385
ฐานกลมซ้อนเป็นชั้น.....	385
การมองในภาพตัดตรง.....	387
เจดีย์ค้ำกยาในเมืองพุกาม.....	387
ถ้ำหมายเลขที่ 281 ที่โปวินตอง.....	387
การโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์.....	389
ภูเขาทอง.....	390
ปราสาทฐานเป็นชั้น.....	391
เมรุทิศเมรุรายและปราสาทยอดปรางค์.....	394
พระเมรุมาศ.....	397
6. บทสรุป.....	401
บรรณานุกรม.....	410
ประวัติผู้วิจัย.....	558

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1.	ภาพพุทธเจดีย์บนพรหมโลก ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1.....	431
2.	ภาพพุทธเจดีย์บนพรหมโลก ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1	431
3.	ภาพต้นกล้วยพฤษภในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 1.....	432
4.	ภาพต้นไม้ในจิตรกรรมศักดิ์หน้าวัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ	432
5.	ภาพจิตรกรรมที่วัดจตุรทิศ เมืองอุดรค์มีชัย.....	433
6.	ภาพจิตรกรรมที่วัดศรีสวัสดิ์รัตนาราม เมืองกำแพงจาม.....	433
7.	ภาพสวรรค์ชั้นดุสิตในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5	434
8.	ภาพพระพิมพ์ที่ได้จากกรุวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	434
9.	ภาพเครื่องสังเค็ดที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก.....	435
10.	จิตรกรรมภายในคูหาพระปรางค์วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	435
11.	ลายดอกไม้ประดิษฐ์ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 5	436
12.	ลายดอกไม้ประดิษฐ์ที่วัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	436
13.	ภาพพระพรหมในซุ้มเรือนแก้ว ในสมุดภาพไตรภูมิหมายเลขที่ 5	437
14.	หน้าเมรุทิศด้านทิศใต้ วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา.....	437
15.	ภาพพระเวสสันดรพบพญามาคูลนคร ในสมุดภาพไตรภูมิหมายเลขที่ 5.....	438
16.	ภาพเทพพนมที่จิตรกรรมฝาผนังวัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี	438
17.	ภาพแผนที่โบราณในสมุดภาพไตรภูมิหมายเลขที่ 5.....	439
18.	ตำแหน่งพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรี ในสมุดภาพไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	439
19.	ภาพคนจีนในฉากมหาชนกชาดกในสมุดภาพไตรภูมิหมายเลขที่ 6	440
20.	ภาพคนจีนในเรือสำเภา ในสมุดภาพไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	440
21.	ภาพแผนที่แม่น้ำน้อย.....	441
22.	ภาพมหานครนิพพาน ในสมุดภาพไตรภูมิเล่มที่ 6	441
23.	ภาพมโหสถชาดกที่วัดไผ่ จังหวัดลพบุรี.....	442
24.	ภาพการไปนมัสการพระพุทธรูปที่เขาสุมณภู ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับ หมายเลขที่ 7.....	443

ภาพที่	หน้า
25. ภาพการไปนมัสการพระพุทธบาทที่เขาสุมนภูฏ จิตรกรรมฝาผนัง ตำแหน่งพระพุทธโมฆจารย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	444
26. ภาพสวรรค์พรหมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	444
27. ภาพสวรรค์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	445
28. ภาพเจดีย์จุฬามณี.....	445
29. ภาพสวรรค์ชั้นพรหมโลกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8	446
30. ภาพนางสุชาดานกกระยางในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8.....	446
31. ภาพมารวิชัยในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8.....	447
32. ภาพเขาวงกตในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8	447
33. ภาพการตัดสินคดีในยมโลกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8	448
34. ภาพพรหมปฐมภูมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	448
35. ภาพพรหมปฐมภูมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8	449
36. ภาพพญาปลาอานนท์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6	449
37. ภาพพญาปลาอานนท์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8.....	450
38. ข้อความที่กล่าวถึงสมิงทอกลายในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9	450
39. ลักษณะการจดข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9	451
40. ภาพพุทธประวัติตอนประสูติ.....	451
41. ภาพวิมานไพชยนต์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9.....	452
42. ภาพสีมรกตในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9	452
43. ภาพสีมรกต.....	453
44. ภาพดอกไม้ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9	453
45. ภาพดอกไม้ที่ถ้าไปวินตอง.....	454
46. ภาพการตัดความในยมโลกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6	454
47. ภาพการตัดความในยมโลกในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน.....	455
48. หน้าด้นในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก.....	455
49. ภาพการลงสีด้นไม้ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก.....	456
50. ภาพการลงสีด้นไม้ในฉากสักกบรรพ์ จิตรกรรมฝาผนังวัดใหม่เทพนิมิต กรุงเทพฯ	456

ภาพที่	หน้า
51. ภาพลับแลในฉากวิสูตรบัณฑิตของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก.....	457
52. ภาพลับแลในภาพของมหาภิเนษกรมณ์ ในฉากของพระอศิตพุทธเจ้า วิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม	457
53. ภาพวิมานไพชยนต์ร์ บนยอดเขาพระสุเมรุในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91.....	458
54. ภาพวิมานไพชยนต์ร์ บนยอดเขาพระสุเมรุในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178....	458
55. ภาพป่าหิมพานต์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91.....	459
56. ภาพอาคารในสมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนล.....	459
57. ภาพแผนที่โบราณในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6	460
58. ภาพแผนที่โบราณในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6	460
59. ภาพแผนที่โบราณในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	461
60. แผนที่ยุทธศาสตร์ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.....	462
61. ภาพมหานครนิพพาน ในสมุดภาพหมายเลขที่ 10.....	463
62. ภาพอริยบุคคล 8 จำพวกในสมุดภาพหมายเลขที่ 6	463
63. ภาพอัฐกาฬาส ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10	464
64. ภาพอรุณพรหมในสมุดภาพไตรภูมิหมายเลขที่ 6	464
65. พระพรหมในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน.....	465
66. ปูนปั้นภาพพรหมนารถชาดก ที่วัดไผ่.....	465
67. สวรรค์ชั้นปรนิมวสวดี.....	466
68. ภาพมรณภูมิที่ปราสาทตาพรหม เมืองพระนคร.....	466
69. ยักษ์ทวารบาล ที่ปราสาทตาพรหม เมืองพระนคร.....	467
70. สวรรค์ชั้นดุสิตในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	467
71. พระอินทร์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	468
72. จิตรกรรมภาพพระอินทร์ที่ปราสาท จังหวัดนนทบุรี.....	468
73. ภาพจิตรกรรมตอนการเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในโบราณสถานหมายเลข 1150.....	469

ภาพที่	หน้า
74. พระอินทร์ตีคพิณถวายพระโพธิสัตว์ โบราณสถานหมายเลขที่ 69 ในหมู่บ้าน อเนง เมืองโมยวน.....	469
75. จิตรกรรมภาพพระอินทร์ที่วัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี.....	470
76. ภาพพระอินทร์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5	470
77. พระมัลลย์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5.....	471
78. ช้างสำริดที่วัดพระมหาไถ่.....	471
79. ภาพช้างเอราวัณบนจิตรกรรมรอยพระพุทธรูปที่ถ้ำคูหาภิมุข.....	472
80. ภาพช้างเอราวัณบนจิตรกรรมรอยพระพุทธรูปที่โบราณสถานหมายเลขที่ 69 ในหมู่บ้านอเนง เมืองโมยวน.....	472
81. นางสุชาดาในกระถางที่สระนันทะ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	473
82. ภาพจตุรพักตรพิมานในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10.....	473
83. ภาพจตุรพักตรพิมานในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ ก.....	474
84. ภาพเนมิราชที่ปราสาท จังหวัดนนทบุรี.....	474
85. จิตรกรรมเขาพระสุเมรุที่โบราณสถานหมายเลขที่ 68 ในหมู่บ้านอเนง	475
86. ภาพลายเส้นบนกลีบบัววัดไค้ไค้ เมืองน่าน.....	475
87. ภาพปลาพันเขาพระสุเมรุที่โบราณสถานหมายเลขที่ 1150 เมืองพุกาม	476
88. ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10.....	476
89. จิตรกรรมฝาผนังที่โบราณสถานหมายเลขที่ 2149 ในเมืองพุกาม.....	477
90. ภาพจันทรมณฑลในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน.....	477
91. พระอาทิตย์ พระจันทร์จักรกลในสมุดภาพไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	478
92. พระอาทิตย์พระจันทร์จักรกลในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7.....	478
93. ภาพปูนปั้นพระจันทร์จักรกลที่วัดไลย์ จังหวัดลพบุรี.....	479
94. ภาพปูนปั้นพระอาทิตย์จักรกลที่วัดไลย์ จังหวัดลพบุรี.....	479
95. ภาพพระอาทิตย์พระจันทร์ที่ระเบียงชั้น 4 ของฉันทิบุโรพุทโธ.....	480
96. ภาพพระอาทิตย์ที่หน้าบันพระอุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม.....	480
97. จิตรกรรมรูปพระจันทร์ ที่วัดจอกตอจี เมืองอมรปุระ.....	481

ภาพที่	หน้า
98. ภาพชมพูทวีปในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	481
99. ภาพชมพูทวีปในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 10	482
100. ภาพอุตตรกุรุทวีปในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7	483
101. ภาพจิตรกรรมต้นกัลปพฤกษ์ที่ถ้ำโปวินตอง.....	484
102. ภาพทวีปครุฑในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7	484
103. ภาพสระอโนดาตในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6	485
104. รูปสระอโนดาตในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน	485
105. ภาพสระอโนดาตที่วิหารโอหนปเวเตา.....	486
106. จิตรกรรมภาพสระอโนดาตที่โบราณสถานหมายเลขที่ 68 ในหมู่บ้านอเนง.....	486
107. ภาพการจงจำในนรก จากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10	487
108. จิตรกรรมภาพสัตว์นรกที่ถ้ำโปวินตอง.....	487
109. ภาพสัญญาชีวิตนรกในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน.....	488
110. ภาพมหาเวจันรก ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	488
111. ภาพพระเจ้าอชาตศัตรู ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	489
112. ภาพนรกที่คอสองเกลี้ยงด้านทิศตะวันตก ศาลาการเปรียญวัดพระเชตุพนฯ กรุงเทพฯ.....	490
113. อสีปัตตนรกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	490
114. โลกัณตรนรกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	491
115. ภาพเปรต 12 ตระกูล ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	491
116. ภาพเปรต 12 ตระกูล ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	492
117. ภาพเปรตไถนา ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก.....	492
118. ภาพเปรตลักผ้าเจดีย์ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก.....	493
119. ภาพเปรตเสาศิลา ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก.....	493
120. ภาพพระสงฆ์ตักน้ำให้เปรต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก.....	494
121. ภาพพระสงฆ์มีไฟลูกติดตามกาย ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก.....	494
122. ภาพสุจิโลมเปรต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก	495

ภาพที่	หน้า
123. ภาพภูวนิจฉัยเปต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10	496
124. ภาพเปรตขึ้นเนื้อ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6	496
125. ภาพอัฐิสังขลิกเปรต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	497
126. ภาพอันทเกริเปรต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6	497
127. ภาพพิภพอสุร ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	498
128. ภาพพิภพอสุร ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5.....	499
129. ภาพมารวิชัยในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน.....	500
130. ภาพนพพานกชาดก ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	500
131. ภาพพกชาดก ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	500
132. ภาพทริวาหนชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5.....	501
133. ภาพทริวาหนชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก.....	502
134. ภาพสูงสูมารชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	502
135. ภาพอุลุกชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	503
136. ภาพวัชกีสูกรชาดกและตัจฉกชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	503
137. ภาพกาตากติชาดกและทริวาหนชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	504
138. ภาพกาตากติชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน.....	504
139. ภาพลฎุกิกชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	505
140. ภาพจตุรทวารชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	505
141. ภาพผันทชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	506
142. ภาพผันทชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7.....	506
143. ภาพโมรชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7.....	507
144. ภาพภัลลาคิกชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	507
145. ภาพภัลลาคิกชาดกที่ถ้ำติโลกกูรู เมืองสะแกง มณฑลสะแกง.....	508
146. ภาพกิงฉันทชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	508
147. ภาพฉัททันตชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7.....	509
148. ภาพฉัททันตชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	509
149. ภาพมหาชนกชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน.....	510

ภาพที่	หน้า
150. ภาพกัณฑ์กุมารในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	510
151. ภาพพระสมุททโฆส ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	511
152. ภาพพระมณฑาทิณี ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 10 / ก.....	511
153. ภาพพระสุรนาชคค ตอนนางมโนราห์ต้องบ่วง ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	512
154. ภาพพระสุรนาชคค ตอนนางมโนราห์ต้องบ่วง ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7.....	512
155. ภาพพระสุรนาชคค เดินทางตามนางมโนราห์ ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6	513
156. ภาพพระสุรนาชคค เดินทางถึงเมืองของนางมโนราห์ ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6.....	513
157. ภาพพระสุรนาชคค ตอนฉันทกุมารยกยัลลึงเท้า ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	514
158. ภาพสุวรรณกัณฐกษัตริย์ ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7.....	514
159. พญาปลาอานนท์ในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน.....	515
160. ภาพฤๅษีกระโดดจากผา ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7.....	515
161. ภาพก้อนหินที่ตกลงมาถึงสวรรค์นิมมานนรดี - ดุสิต ในสมุดไตรภูมิฉบับ หมายเลขที่ 10 / ก.....	516
162. ภาพพระพรหมลงมาดูกอบัว.....	517
163. ภาพพระโมคคัลลานะเยี่ยมมารดา ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	517
164. สุนนสามเณรตักน้ำที่สระอโนดาต จากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	518
165. ภาพเมืองราชคฤห์ จากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5.....	519
166. ภาพกัณณมุนาเปตวิสูตร ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	519
167. ภาพช้างสิบตระกูล ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	520
168. ภาพราชสีห์ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	520
169. ภาพสัตว์เลื้อยกราชสีห์ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	521
170. ภาพนาคสอนลูกว่ายน้ำ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	521
171. ภาพนาคสอนลูกว่ายน้ำ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	522
172. ภาพพระพุทธโฆษาจารย์เดินทางไปลังกา ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก...	522
173. เขาสุมนภูมิลังกาที่วิปในสมุดภาพไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5.....	523
174. เขาสุมนภูมิลังกาที่วิปในสมุดภาพไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	523

ภาพที่	หน้า
175. ภาพพระพุทธรูปที่เขาสุมณภูในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9.....	524
176. ภาพหนุมานสยุมภูในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	524
177. เกาะนาคาวรีในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	525
178. ภาพแม่พระสุบินในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6.....	525
179. ภาพจิตรกรรมรูปพรหมที่พระอุโบสถวัดช้างใหญ่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา...	526
180. ภาพจิตรกรรมรูปนรกที่วัดคูสิตาราม กรุงเทพฯ.....	526
181. จิตรกรรมผนังสกัดหลังวัดช่องนนทรี.....	527
182. วิหารวัดใหม่ประชุมพล ก่อนการบูรณะ.....	527
183. พระพุทธรูปประธานในวิหารวัดใหม่ประชุมพล.....	528
184. จิตรกรรมฝาผนังสกัดหลังวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี.....	528
185. บานแผละวัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	529
186. ดำนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	529
187. จิตรกรรมโลกทัศน์ฐานดำนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	530
188. ภาพพระอินทร์บนเขาพระสุเมรุในจิตรกรรม ดำนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุ ทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	530
189. ภาพนรกในจิตรกรรม ดำนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	531
190. ภาพป่าหิมพานต์ ดำนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัด พระนครศรีอยุธยา.....	531
191. ข้อความระบุปีที่เขียนภาพจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี.....	531
192. พระประธานวัดไธย จังหวัดลพบุรี.....	532
193. ภาพจิตรกรรมพระพุทธรูปประทับบนยอดเขาพระสุเมรุ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี.....	532
194. ภาพจิตรกรรมพระพุทธรูปเจ้าเสด็จไปยังสวรรค์ดาวดึงส์ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี.....	533

ภาพที่	หน้า
195. ภาพจิตรกรรมพระพุทธรูปเจ้าประทับบนยอดเขาพระสุเมรุ วัดใหม่เทพนิมิต กรุงเทพฯ.....	534
196. ภาพบันไดหลังพระประธาน วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ.....	534
197. ภาพจิตรกรรมพระสุเมรุเอียงรับรู้การทำบุญที่โบราณสถานในหมู่บ้านอเนง เมือง โมยวน.....	535
198. จิตรกรรมเทพชุมนุมที่ผนังศักดิ์หลังวัดบางขุนเทียนใน กรุงเทพมหานคร.....	535
199. ภาพเทพชุมนุมที่วัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี.....	536
200. รูปหงส์ที่วัดช้างใหญ่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	536
201. จิตรกรรมเรื่องมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก ที่วิหารโลกเทียกพัน เมืองพุกาม.....	537
202. ภาพเขาพระสุเมรุหน้าถ้ำไพบูลย์.....	537
203. ลายมงคล 108 บนแผ่นกรอบพระพุทธรูปสำริดจากวัดพระเสด็จ ปัจจุบันจัด แสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	538
204. ภาพเทวคา บนแผ่นกรอบพระพุทธรูปสำริดจากวัดพระเสด็จ ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	538
205. ภาพแข่งสิงห์ บนแผ่นกรอบพระพุทธรูปสำริดจากวัดพระเสด็จ ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	539
206. ภาพมงคลบนพระบาทไม้จากวัดพระสิงห์ ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	539
207. ภาพพระพุทธรูปที่สมเด็จพระบรมโกศส่งไปยังลังกา.....	540
208. ลายมงคล 108 บนฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพน.....	540
209. ประติมากรรมรูปเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์จำลอง วัดพระบรมธาตุหริ ภุญไชย จังหวัดลำพูน.....	541
210. ปราสาทจำลองบนประติมากรรมรูปเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์จำลอง วัดพระบรมธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน.....	541
211. ภาพอมิสสเจดีย์ ที่วัดโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่.....	542

ภาพที่	หน้า
212. โคมที่ประดับที่เสาล้อมรอบ พระบรมธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน.....	542
213. ภาพพระพุทธรูปสกุลช่างพะเยา ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	543
214. ภาพมกปาลาหาริย์สมัยทวารวดี ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	543
215. วิหารขนาดเล็กด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเจดีย์ชเวดากอน เมืองย่างกุ้ง.....	544
216. ภาพพระพุทธรูปสกุลช่างพะเยา ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	544
217. ภาพพระพุทธรูปประทับเหนือช้างเอราวัณ ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	545
218. ภาพพระพุทธรูปประทับนั่งเหนือหลังช้าง ที่ถ้ำหมายเลขที่ 116 ไปวินตอง.....	545
219. ภาพปูนปั้นเล่าเรื่องเนมิราช ที่วัดไถ่ จังหวัดลพบุรี.....	546
220. ภาพสลูปลำริดสมัยคันธาระ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานอารยธรรมเอเชีย ประเทศสิงคโปร์.....	546
221. รายละเอียดสลูปลำริดสมัยคันธาระ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานอารยธรรมเอเชีย ประเทศสิงคโปร์.....	547
222. เจดีย์ประธานวัดมเหยงค์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	547
223. เจดีย์สี่นาคียา เมืองพุกาม.....	548
224. ซ้ำล้อมเจดีย์สี่นาคียา เมืองพุกาม.....	548
225. ซ้ำล้อมที่วัดเจดีย์สี่ห้อง จังหวัดสุโขทัย.....	549
226. เจดีย์ชินพุมิน เมืองสะกาย.....	549
227. เจดีย์ตูปัตกยา (tabatkya) ในเมืองพุกาม.....	550
228. รายละเอียดเจดีย์ตูปัตกยา (tabatkya) ในเมืองพุกาม.....	550
229. ภาพจุโลกบาลที่ถ้ำไปวินตอง.....	551
230. ภาพพระพุทธรูปที่ได้ค้นปาริชาติที่ถ้ำหมายเลขที่ 281 ไปวินตอง.....	551
231. เจดีย์ภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	552

ภาพที่	หน้า
232. ปราสาทเขาพนมบาแกง เมืองพระนคร.....	552
233. วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	553
234. ปราสาทพระปิตุโหล่ง x เมืองพระนคร.....	553
235. เมรุรายวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	554
236. เมรุทิศวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	554
237. ยอดเมรุทิศวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	555
238. ชั้นบัวรดเกล้าของเมรุทิศวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	555
239. ปราสาทนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	556
240. ปูนปั้นภาพปราสาทที่ผนังเมรุรายทิศตะวันออกเฉียงเหนือ วัดไชยวัฒนาราม.....	556
241. ฐานพระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา.....	557
242. พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	557

บทที่ 1

ความเป็นมาและปัญหา

การศึกษาวิจัยเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ในอดีตนั้น มุ่งเน้นแต่การศึกษาเฉพาะที่เกี่ยวกับเนื้อหาในการตรวจชำระคัมภีร์โลกศาสตร์เป็นหลัก เช่น อรุณวดี : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์ โดย กวี แสงมณี , โลกที่ปกสาร ปริเฉทที่ 1 และ 2 : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์ โดย กำนัด อัครผล , จักรวาทที่ปนิทัศน์ที่ 1-3 : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์ โดย สดุกถ จังกาจิตต์ , โลกสัณฐานไตรตณคัมภีร์ : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์ โดย ทองคำ สุธรรม , ไตรภูมิพระร่วงการศึกษาที่มา โดย นิยะดา เหล่าสุนทร เป็นต้น ส่วนผลงานวิชาการชาวต่างชาติ เช่น Les Trois Mondes par G . Coedès et C. A rchaimbault , La Lokapabbatti et les idées cosmologiques du Bouddhisme ancien par E. Denis , La Lumière sur les Six Voies par Pof. P. Mus , Three world according to King Ruang : a Thai Buddhist cosmology by Frank E. Reynolds & Mani B. Reynolds , Origins of the nineteenth century transformation of cosmology in Northern Siam by Herbert R Swanson.

ส่วนงานการศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับงานศิลปะนั้นจะมุ่งเน้นเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังจากจักรวาลหลังพระประธาน เช่น วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในเขตกรุงเทพมหานคร” และบทความเรื่อง “จักรวาลกับพระอินทร์ในจิตรกรรมฝาผนัง” โดย วิไลรัตน์ ยักรอด , งานวิจัยเรื่อง “สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24” รวมถึง บทความเรื่อง “สัญลักษณ์ทางภูมิจักรวาลภายในเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม” และ บทความเรื่อง “ภูมิจักรวาลวิทยาของเขตพุทธาวาสวัดสุทัศน์เทพวราราม” โดย ศาสตราจารย์ ดร. เสมอชัย พูลสุวรรณ

แต่ถ้าหากนำปริมาณผลงานเรื่องโลกศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับงานศิลปะมาเปรียบเทียบกับงานชำระคัมภีร์โลกศาสตร์ก็พบว่ายังมีจำนวนน้อยกว่ามาก และในปัจจุบันยังไม่ปรากฏผลงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสมุดไตรภูมิซึ่งเป็นโบราณวัตถุขนาดใหญ่ที่สำคัญชุดหนึ่งที่ปรากฏหลักฐานของจิตรกรรมสมัยอยุธยา – รัตนโกสินทร์ นอกจากปรากฏเป็นข้อความสั้นๆ ในบทความหรือหนังสือที่ว่าด้วยเรื่องงานจิตรกรรม ทั้งๆที่สมุดภาพจิตรกรรมไตรภูมิได้การถ่ายทอด

เรื่องราวรายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ได้ครบถ้วนดีกว่าจิตรกรรมฝาผนังจากจักรวาลหลังพระประธาน

จากในบัญชีของส่วนงานเอกสารโบราณ สำนักหอสมุดแห่งชาติมีสมุดภาพจิตรกรรมไตรภูมิจำนวนมากถึง 12 ฉบับ ซึ่งสมุดไตรภูมิเหล่านั้นมิได้นำเสนอเรื่องราวของโลกศาสตร์แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ยังปรากฏเนื้อหาในส่วนที่เรื่องราวที่เชื่อว่าเคยเกิดขึ้นในชมพูทวีปซึ่งมีการเรื่องพุทธประวัติและชาดกเป็นต้น ซึ่งเนื้อหาบางตอนในภาพพุทธประวัติบางตอนมิได้นำมาจากวรรณคดีบาลีที่แต่งขึ้นในลังกา ซึ่งอาจจะเป็นไปได้ว่านำเนื้อหาจากคัมภีร์ที่มีคติศาสนาพุทธมหายานเข้ามาปะปน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นนักวิชาการพระองค์แรกที่ทรงอ้างถึงสมุดไตรภูมิ(ฉบับหลวงกรุงธนบุรี) โดยที่พระองค์ทรงเสนอว่าสมุดไตรภูมิฉบับที่ทำวรวงจันทร์ (เจ้าจอมมารดาวาด) ได้ทูลเกล้าฯ ถวายนั้นเป็นสมุดไตรภูมิฉบับหลวง ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับที่เก็บรักษา ณ หอสมุดแห่งกรุงเบอร์ลินนั้นเป็นแค่เพียงฉบับรองทรง¹

แต่หลังจากบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ไม่พบว่ามึนักวิชาการท่านใดที่ได้นำเสนอข้อมูลของสมุดไตรภูมิอีกเลย จนกระทั่งหลังสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ในหนังสือเรื่อง “วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมไทย สถานจิตรกรรมฝาผนังสารบัญญภาพจิตรกรรมฝาผนัง” ของชนิด อยู่โพธิ์ อัครศิลปินศิลปากร ได้นำเสนอเรื่องราวเนื้อหาของสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีอีกครั้ง และได้เผยแพร่ข้อมูลใหม่ทำให้ทราบว่านอกจากสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีแล้วยังมีสมุดไตรภูมิฉบับอยุธยา โดยท่านเสนอแนวความคิดอย่างสันๆว่าจากจิตรกรรมโลกสัณฐานผนังศักดิ์หลังพระประธานนั้น แท้ที่จริงแล้วมีที่มาจากสมุดไตรภูมิ² แต่ท่านก็มิได้แสดงเหตุผลว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้น ซึ่งตามความคิดของ นายชนิด อยู่โพธิ์ นั้นศาสตราจารย์ ฌอง บวสเชอลิเยร์ ก็ได้ออกมาแสดงการสนับสนุน³ แต่ข้อเสนอของศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม ในหนังสือเรื่องจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา และ Temple of Gold มิได้กล่าวว่าสมุดไตรภูมิเป็นที่มาของภาพจิตรกรรมโลกสัณฐานหลังพระประธาน หากแต่

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระ เล่มที่ 12 (กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์, 2516), 29.

² ชนิด อยู่โพธิ์, “สถานจิตรกรรมฝาผนัง”ใน วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมไทย สถานจิตรกรรมฝาผนัง สารบัญญภาพจิตรกรรมฝาผนัง (พระนคร: กรมศิลปากร, 2502), 45.

³ J. Boisselier , Thai Painting (Switzerland : Kodansha, 1976), 90-93.

เสนออย่างกว้าง ๆ ว่าที่มาของจิตรกรรมหลังพระประธานมีได้จาก 2 ที่มาคือ ไตรภูมิพระร่วง และ คัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจัย ที่ชำระในปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโดย พระยาธรรมปรีชา(แก้ว)จางวางกรมพระราชบัณฑิตย์⁴

ต่อมาในปี พ.ศ. 2524 สำนักนายกรัฐมนตรีได้นำสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรี มา ตีพิมพ์เผยแพร่ ในบทนำของสมุดไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีได้เสนออย่างคลุมเครือถึงที่มาของสมุด ไตรภูมิ⁵

ในปี พ.ศ. 2526 ในการสัมมนาไตรภูมิพระร่วง ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สน สี่มาตรัง ได้ เสนอถึงที่มาของจิตรกรรมฝาผนังหลังพระประธานซึ่งเหมือนกับข้อเสนอของ ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม⁶

อนึ่งในภาคผนวกของหนังสือเล่มดังกล่าวได้นำสมุดจิตรกรรมไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีมีตีพิมพ์ แต่ที่บริเวณหัวกระดาษกลับพิมพ์ว่าไตรภูมิพระร่วง⁷ ซึ่งการพิมพ์เช่นนี้อาจจะทำให้ให้นักศึกษารุ่นหลังเชื่อว่าไตรภูมิพระร่วงเป็นที่มาของสมุดไตรภูมิ

ปี พ.ศ. 2528 ปราณี นิ่มเสมอ หัวหน้าโครงการค้นคว้าวิจัยศิลปกรรม กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร(ตำแหน่งในขณะนั้น) ได้ตีพิมพ์บทความเรื่อง “จิตรกรรมสมัยอยุธยาในสมุดข่อย” ซึ่ง ในบทความเรื่องนี้ได้กล่าวถึงสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ในการตีพิมพ์ครั้งนี้ถือว่าเป็นครั้งแรก อย่างเป็นทางการที่นำสมุดไตรภูมิฉบับอื่นมาตีพิมพ์ที่ไม่ใช่ฉบับหลวงกรุงธนบุรี ซึ่งก่อนหน้านี้จะเป็นเพียงแค่ภาพประกอบในคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ตีพิมพ์โดยกรมศิลปากรเท่านั้น ในบทความเรื่องนี้ได้เสนอว่าที่มาของสมุดจิตรกรรมไตรภูมิหมายเลขที่ 6 นั้นมาจากเตมูมิถา(ไตรภูมิพระร่วง)บท

⁴ สันติ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวัฒนะ, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524), 29. ;Santi Leksukhum, Temple of Gold (Bangkok : River Book, 2000), 128.

⁵ กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, “บทนำ”ใน สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2524), ก- ก.

⁶ สนสี่มาตรัง “อิทธิพลของไตรภูมิพระร่วงต่อลักษณะศิลปกรรมและวรรณกรรมไทย”ใน สรุปการสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2526), 134-164.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 221-225.

พระราชนิพนธ์ของพระมหาธรรมราชาที่ 1 พญาลิไท⁸ ซึ่งความคิดเรื่องคัมภีร์ไตรภูมิกลายเป็นที่มาของภาพสมุดไตรภูมิดูเหมือนว่าจะหยั่งรากในสังคมไทย

ปี พ.ศ. 2530 สำนักหอสมุดแห่งชาติได้ตีพิมพ์สมุดไตรภูมินับภาษาเขมร พร้อมกับแปลคำบรรยายภาพที่เป็นภาษาเขมรของนาย อำไพ คำโท⁹ ซึ่งการตีพิมพ์ครั้งนี้แม้ว่าจะไม่ข้อเสนอเกี่ยวกับการกำหนดอายุหรือเรื่องราวในภาพจิตรกรรม แต่ได้ทำให้สาธารณชนทราบว่าในหอสมุดแห่งมีสมุดไตรภูมินับอื่นอีกนอกจากฉบับหลวงกรุงธนบุรี

ในปี พ.ศ. 2539 นายมิเชล ตาเนต์ นักวิชาการชาวกัมพูชาได้นำสมุดไตรภูมินับภาษาเขมร ไปตีพิมพ์เผยแพร่ในประเทศกัมพูชาและได้เสนอว่าสมุดไตรภูมินับภาษาเขมรเป็นจิตรกรรมเขมรสมัยเมืองพนมเปญ¹⁰

ปี พ.ศ. 2542 รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้นำสมุดไตรภูมิมาตีพิมพ์อีกครั้ง ซึ่งในการตีพิมพ์ครั้งนี้ได้นำสมุดภาพจิตรกรรมไตรภูมิจำนวน 4 ฉบับ จากจำนวน 12 ฉบับในบัญชีของหอสมุดแห่งชาติมาตีพิมพ์เผยแพร่ ซึ่งประกอบด้วย สมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 8 หรือฉบับที่เป็นมรดกของพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) สมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 10 หรือฉบับหลวงกรุงธนบุรีซึ่งเป็นฉบับที่ทำวอร์จันท์ (วาด) ได้ถวายหลวง และ สมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 10 / ก หรือฉบับเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีได้ถวายหอพระสมุด ซึ่งในบทนำของของสมุดไตรภูมิได้ให้รายละเอียดเท่าที่ควรนอกจากการบรรยายสภาพด้านกายภาพของสมุดภาพจิตรกรรมเหล่านี้¹¹

ในปี พ.ศ. 2547 คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ได้ตีพิมพ์เผยแพร่สมุดไตรภูมินับอักษรธรรมและฉบับอักษรขอม สมุดไตรภูมินับอักษรธรรมเป็นฉบับที่พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ถวายหลวง ส่วนสมุดไตรภูมินับอักษรขอมคือสมุดไตรภูมิที่นายอำไพ คำโท ได้

⁸ ปราณี นิมเสมอ “จิตรกรรมสมัยอยุธยาในสมุดข่อย” วารสารศิลปากร, 28, 6 (มกราคม 2528) : 17-19.

⁹ อำไพ คำโท, ไตรภูมินับภาษาเขมร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530), 1-79.

¹⁰ มีแสด ตราณ, คัมภีร์ไตรภูมิ (กรุงเทพฯ : JSRC, 1996), 4.

¹¹ พิมพ์พรรณ เจริญหวังไพบูลย์ , “บทนำ”ใน สมุดไตรภูมินับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542), 1-7.

แปลคำบรรยายภาพที่เป็นภาษาเขมร เมื่อ ปี พ.ศ. 2530 ซึ่งถือว่าเป็นการตีพิมพ์ในครั้งที่ 2 ในประเทศไทย¹²

ในปี พ.ศ. 2550 คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ เนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระเกียรติพระชนมพรรษา 80 พรรษา ได้จัดพิมพ์สมุดไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย¹³

แต่อย่างไรก็ตามไม่เคยมีปรากฏการศึกษาการกำหนดอายุ วัตถุประสงค์และการแพร่ขยายของสมุดไตรภูมิ ที่มาของเนื้อหาภาพ ลักษณะปริมาณของจิตรกรรม รวมถึงความสัมพันธ์กับหลักฐานประเภทอื่นและการสื่อความหมาย

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

การศึกษาเรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดไตรภูมิมีจุดมุ่งหมายดังต่อไปนี้คือ

1. ศึกษาเปรียบเทียบคติเรื่องโลกศาสตร์ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักโดยสังเขป
2. ศึกษาที่มาของเนื้อหาในสมุดไตรภูมิ
3. ศึกษาการแพร่หลายของสมุดไตรภูมิ
4. ศึกษาวัตถุประสงค์ของการสร้างสมุดไตรภูมิ
5. ศึกษารูปแบบศิลปะและการกำหนดอายุของสมุดไตรภูมิทุกฉบับเท่าที่ได้รับอนุญาตให้ศึกษา
6. ศึกษาคติและรูปแบบปริมาณวิทยาที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิ
7. ศึกษาความสัมพันธ์ทางด้านรูปแบบระหว่างจิตรกรรมสมุดไตรภูมิกับจิตรกรรมฝาผนังในดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันเป็นหลัก

¹² สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2547. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ จัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12 สิงหาคม 2547), 1 – 229.

¹³ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2550. จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 80 พรรษา 5 ธันวาคม 2550), 1 – 238 .

8. ศึกษาความสัมพันธ์ทางด้านรูปแบบระหว่างจิตรกรรมสมุดไตรภูมิกับ ประติมากรรม สถาปัตยกรรม ในดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันเป็นหลัก

ขอบเขตการศึกษา

ศึกษาเปรียบเทียบคติโลกศาสตร์ ระหว่างศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพุทธเถรวาท และ ศาสนาพุทธมหายาน ศึกษาที่มาของเนื้อหา ประติมานวิทยา และ การเผยแพร่สมุดไตรภูมิ ศึกษา ความสัมพันธ์ทางด้านรูปแบบระหว่างจิตรกรรมสมุดไตรภูมิกับจิตรกรรมฝาผนังกับสถาปัตยกรรม ทั้งนี้ศึกษาจากคัมภีร์ในศาสนาพราหมณ์ คัมภีร์ในศาสนาพุทธที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักและที่ใช้ภาษา สันสกฤต สมุดไตรภูมิทุกฉบับที่เก็บรักษาอยู่ในส่วนงานเอกสารโบราณ สำนักหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี และสมุดไตรภูมิที่เก็บรักษาอยู่พิพิธภัณฑสถานต่างประเศเฉพาะฉบับที่ได้รับการตีพิมพ์ เผยแพร่

ขั้นตอนการศึกษา

ขั้นรวบรวมข้อมูล

1. รวบรวมข้อมูลด้านต่างๆที่เกี่ยวข้องจากเอกสาร
2. สำรวจและเก็บข้อมูลสมุดภาพจิตรกรรมไตรภูมิ

ขั้นศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล

3. ศึกษาคติโลกศาสตร์ในศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพุทธเถรวาท และศาสนาพุทธ มหายาน
4. ศึกษาที่มาของเนื้อหาโลกศาสตร์ในสมุดภาพจิตรกรรมไตรภูมิ
5. ศึกษาการเผยแพร่และความสัมพันธ์ของสมุดภาพจิตรกรรมไตรภูมิทุกฉบับ
6. ศึกษารูปแบบจิตรกรรมสมุดไตรภูมิทุกฉบับที่เก็บรักษาในหอสมุดแห่งชาติ
7. ศึกษาคติและประติมานวิทยาวิทยาที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิ
8. ศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบสัญลักษณ์โลกศาสตร์ที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิกับ จิตรกรรมฝาผนังและสถาปัตยกรรม

ขั้นจัดพิมพ์รายงาน

9. จัดพิมพ์และตรวจแก้ผลการศึกษานับสมบูรณ์

วิธีการศึกษา

ขั้นรวบรวมข้อมูล

1. รวบรวมข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์โลกศาสตร์ในศาสนาพุทธเถรวาท ศาสนาพุทธมหายาน และศาสนาพราหมณ์
2. รวบรวมข้อมูลต้นฉบับไมร โครฟิล์มสมุดไตรภูมิที่เก็บรักษาไว้สำนักหอสมุดแห่งชาติ

การวิเคราะห์ข้อมูล

3. วิเคราะห์เรื่องราวในคัมภีร์โลกศาสตร์และหาความสัมพันธ์ระหว่างคัมภีร์โลกศาสตร์ในศาสนาพุทธเถรวาท ศาสนาพุทธมหายาน และศาสนาพราหมณ์ เพื่อที่จะหาที่มาของเนื้อหาและรูปแบบทางประติมานวิทยาในสมุดภาพจิตรกรรมไตรภูมิ
4. วิเคราะห์รูปแบบและเทคนิคการเขียนภาพจิตรกรรมโดยทำเปรียบเทียบกับศิลปะของประเทศใกล้เคียง เช่น พม่าและเขมร
5. วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของสมุดไตรภูมิแต่ละฉบับ ว่าฉบับใดเป็นต้นเค้าให้แก่ฉบับใด นอกจากนี้ยังต้องวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ด้านรูปแบบระหว่างจิตรกรรมสมุดไตรภูมิกับงานศิลปกรรมด้านอื่นๆเช่น จิตรกรรมฝาผนัง และสถาปัตยกรรม

แหล่งข้อมูล

เอกสาร

- 1 สำนักหอสมุดแห่งชาติ ท้าวสุกรี
- 2 สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร
- 3 ห้องสมุด สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ
- 4 หอสมุดกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ทราบถึงสัมพันธ์คติเรื่องโลกศาสตร์ในศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพุทธเถรวาท และศาสนาพุทธมหายาน
2. ทำให้ทราบถึงที่มาของเนื้อหาในสมุดไตรภูมิ
3. ทำให้ทราบถึงการแพร่หลายของสมุดไตรภูมิ
4. ทำให้ทราบถึงรูปแบบศิลปะและการกำหนดอายุของสมุดไตรภูมิทุกฉบับ
5. ทำให้ทราบถึงคติและลักษณะประติมานวิทยาที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิ

6. ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ทางด้านรูปแบบระหว่างจิตรกรรมสมุดไตรภูมิกับจิตรกรรมฝาผนัง
7. ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ทางด้านรูปแบบระหว่างจิตรกรรมสมุดไตรภูมิกับสถาปัตยกรรม

บทที่ 2

คติเรื่องโลกศาสตร์ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก

คติเรื่องโลกในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก

ความหมายและคำจำกัดความของคำว่า โลก , โลกธาตุ

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานฉบับ ปี พ.ศ. 2542 ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า “โลก” ว่าหมายถึง แผ่นดิน, โดยปริยายหมายถึงหมู่มวลมนุษย์, ส่วนหนึ่งแห่งสกลจักรวาล และเป็นดาวเคราะห์ดวงหนึ่ง มีขนาดใหญ่เป็นอันดับ 5 ในระบบสุริยจักรวาล เป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ลักษณะอย่างรูปทรงกลม มีเส้นผ่าศูนย์กลางที่ศูนย์สูตรยาวประมาณ 12,755 กิโลเมตร ศูนย์กลางที่ขั้วโลกยาวประมาณ 12,711 กิโลเมตร มีเนื้อที่บนผิวโลก 510,903,400 ตารางกิโลเมตร หากแต่ความหมายของคำว่า “โลก” ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักหาได้เป็นอธิบายไว้เช่นนั้นไม่

ความหมายของคำว่า “โลก” ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก สามารถจำแนกออกได้ 2 แนวทางคือ

1. การให้ความหมายตามแนวนามธรรม เป็นการอธิบายความหมายของคำว่า “โลก” ในเชิงอภิปรายหรือที่เรียกว่า “ธรรมาธิฐาน” ซึ่งลักษณะแนวทางนี้มุ่งเน้นที่จะอธิบายและแสดงถึงความไม่เที่ยงแท้ในหลักไตรลักษณ์ มิได้มุ่งเน้นที่จะต้องมาอธิบายถึงสภาพทางกายภาพที่สามารถเห็นได้ด้วยตา ดังตัวอย่างที่ปรากฏใน โลกสูตร ของสังยุตตนิกาย สุตตันตปิฎกที่ได้อธิบายไว้ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ที่เรียกว่าโลก เพราะจะต้องแตกสลาย อะไรเล่าแตกสลาย
ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุแตกสลาย รูปแตกสลาย จักขุวิญญาณแตกสลาย จักขุสัมผัส
แตกสลาย สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อทุกข บสุข เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจัย แตกสลาย¹

¹ พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค เล่มที่ 4 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 99.

ต่อมาในสมัยอรรถกถาจากหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยปิฎกซึ่งเป็นผลงานของพระพุทโธสาจารย์อรรถกถาจารย์ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 11 ก็ได้อธิบายศัพท์คำว่า “โลก” ในเชิงนามธรรมเพิ่มเติมว่า โลก คือ สังขารโลก และ สัตว์โลก โดยที่ “สังขารโลก” หมายถึง สัตว์โลกดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ส่วน “สัตว์โลก” หมายถึง โลกนี้เที่ยงหรือไม่เที่ยง²

ในคัมภีร์ปรมัตถมุขสาฎีกาวิสุทธิมรรคผลงานการประพันธ์ของพระธรรมปาฎีกาจารย์ซึ่งเป็นคนในรุ่นหลังพระพุทโธสาจารย์ได้ให้ความหมายของโลกว่า

“ขุมนุมและความสืบทอดแห่งขันธทั้งหลายอันเนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่า สัตว์โลก แปลว่า โลกคือหมู่สัตว์ ชื่อว่า สัตว์ เพราะความเป็นผู้ติดอยู่ข้องอยู่ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ชื่อว่าโลก เพราะอรรถว่า เป็นที่อันบุคคลเห็น กุศล อกุศล และวิบากของกุศล อกุศลนั้นแล ขุมนุมและความสืบทอดแห่งขันธทั้งหลายอันเนื่องด้วยขันธทั้งหลายมีรูปเป็นต้น อันไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่า โอกาสโลก เพราะอรรถว่า เป็นที่อันบุคคลเห็นสัตว์ที่ยังกระสับกระส่ายและสัตว์ที่มั่นคง และเป็นโอกาสโลกของสัตว์ทั้งสองประเภทนั้น จริงอยู่โอกาสโลกนี้ก็ยังเรียกได้ว่า ภาชนโลก เพราะเป็นที่รองรับของสิ่งนั้น ขันธทั้งสองฝ่าย ชื่อว่า สังขารโลกเพราะอันปัจจัยปรุงแต่ง และนิบทย่อยยับไป”³

ดังนั้นในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกาผลงานของมหาสิริจตุรงค์พลซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 19 จึงได้อธิบายศัพท์คำว่า “โลก” ตามหลักไวยากรณ์ภาษาบาลีว่า มาจาก “ลฺหฺ” ชาติที่หมายถึงการแตกสลาย⁴

การอธิบายเรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกในเชิงความหมายทางนามธรรมซึ่งเป็นการรับรู้ในเชิงอภิปรายญาได้รับการพัฒนาเรื่องการตีความเป็นอย่างมากโดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเจตสิกในกลุ่มคัมภีร์อภิธรรมปิฎกและอรรถกถาของคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ซึ่งการอธิบายความในลักษณะเชิง

² พระพุทโธสาจารย์, สมันตปาสาทิกา เล่ม 1, แปลโดย พระธรรมบัณฑิต (มานิตถาวโร) (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535), 202.

³ ชัมมปาตมหาเถร, ปรมัตถมุขสาฎีกาวิสุทธิมรรค ภาคที่ 1, แปลโดย สิริเพ็ชรไทย (กรุงเทพฯ : มูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย, 2545), 331.

⁴ สิริมหาจตุรงค์พล, อภิธานปทีปิกาฎีกา (กรุงเทพฯ : วัดปากน้ำ, 2527), 244.

นามธรรมนั้นจะไม่มี การตีความในงานศิลปะแต่ประการใด ทั้งนี้เพราะยากต่อการสื่อความหมาย โดยการใช้รูปร่าง

หากแต่ในบางครั้งเนื้อหาที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ที่ปรากฏในกลุ่มคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกก็มีอิทธิพลต่อคัมภีร์โลกศาสตร์ในสมัยหลัง เช่น เรื่องอายุของอรุปรหม รูปพรหม และ ลกามาพจรภพ ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังค์⁵

2. การให้ความหมายตามแนวของรูปธรรมหรือในเชิงที่สามารถสัมผัสรับรู้ได้ว่าเป็นวัตถุหรือสิ่งที่มองเห็นได้ด้วยตาหรือที่เรียกว่า “บุคคลาธิฐาน” ในคัมภีร์รุ่นพระไตรปิฎกไม่ปรากฏการให้คำจำกัดความในเชิงนัยยะนี้ไว้อย่างชัดเจนนัก ทั้งนี้จะเป็นเพราะว่าปรัชญาในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักนั้นมุ่งเน้นที่จะให้ศาสนิกชนได้หลุดพ้นจากโลกไปสู่สภาวะแห่งพระนิพพาน ดังนั้นจึงพยายามที่จะไม่อธิบายเรื่องราวที่เกี่ยวข้องในเชิงวัตถุมานักเพื่อมิให้มีการยึดติด

ต่อมาในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาคือคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยปิฎกได้ให้คำจำกัดความว่า “โลก” ว่าในเชิงรูปธรรมมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ โลกเป็นพื้นที่ที่แสงพระจันทร์และแสงพระอาทิตย์ส่องไปถึง⁶

ส่วนในคตินิพนธ์พราหมณ์การอธิบายคำว่า “โลก” เป็นการอธิบายว่าโลกเป็นที่อยู่ของมวลมนุษย์เป็นสำคัญ ซึ่งจะเป็นการอธิบายในแบบรูปธรรม ดังนั้นโบราณจารย์จึงว่ามาจาก “โลก” ชาติ ที่หมายถึงสิ่งมองเห็น⁷

ความหมายและคำจำกัดความของคำว่า “จักรวาล”

ส่วนคำว่า “จักรวาล” ตามแนวคิดทางพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักนั้นก็มีได้หมายถึงสถานที่เว้งว่างที่หาขอบเขตไม่ได้ที่ประกอบไปด้วยดวงดาวจำนวนมากมาย หากแต่ความหมายของคำว่า “จักรวาล” ตามคตินิพนธ์พราหมณ์การอธิบายว่า “โลก” เป็นหลักมีปรากฏใน จูฬนิสสูตร อังคุตตรนิกาย ว่า

⁵ พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์และอรรถกถา เล่ม 2 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 99 – 105.

⁶ เรื่องเดียวกัน

⁷ V.S. Apte , The Practical Sanskrit – English Dictionary (Delhi : Motilal , 1995) , 820.

จักรวาลมีขอบเขตความกว้างและเป็นวิถีของทางโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์ แต่ละจักรวาลประกอบด้วยพระอาทิตย์ พระจันทร์ เขาสิเนรุ(เขาพระสุเมรุ) ชมพูทวีป อปรโคยาน อุตตรกุรุ ปุพพิเทหทวีป มหาสมุทร สวรรค์ชั้นฉกามาพจรภพ อันประกอบด้วยชั้นจาตุมหาราชิก ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมารนดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี ไปจนถึงชั้นพรหมโลก⁸

ในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาได้อธิบายอธิบายลักษณะของจักรวาลไว้ว่า

จกกวาพนฺติ โลกธาตุ. สหิ เนมิณฺณทลสทิสฺเสน จกกวาพฺพุพฺเตน สมฺนตโต ปริกฺขิตตฺตฺตา จกกวาพนฺติ วุจฺจติ⁹

แปลว่า คำว่า จักรวาล ได้แก่โลกธาตุ ก็โลกนั้น ท่านเรียกว่าจักรวาล เพราะ ภูเขาจักรวาลซึ่งเหมือนกับวงกลมแห่งวงแวดล้อมอยู่โดยรอบ¹⁰

อนึ่งคำจำกัดความของคำว่า “จักรวาล” ในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ได้เป็นที่ยอมรับในคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกา¹¹ ต่อมาในคัมภีร์จินาลังการฎีกาปกรณ์พิเศษสมัยหลังฎีกาได้มีการอธิบายลักษณะรูปพรรณสัณฐานของจักรวาลเพิ่มเติมว่า

ตตฺถ จกกวาพนฺติ จกกวาณฺติ วตฺตพฺเพ จกกวาพนฺติ. ยสฺมา รตฺตจกฺกํ วิย สมวฏฺฐํ กูปํ วิย อวาทฺถาการํ ฎฺการณจ พฺการํ กตํ ตสฺมา จกกวาพนฺติ¹²

⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย เล่มที่ 1 ภาคที่ 3 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 431 – 432.

⁹ ชัมมปาเลเถร, ปรมัตถมัญชุสา ปจโม ภาค, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537), 350.

¹⁰ ชัมมปาเลเถร, ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธมรรคมหาฎีกา ภาคที่ 1, แปลโดย สิริเพ็ชรไทย, 336.

¹¹ สารีปุตเถร, สารัตถทีปนีฎีกาสมนฺตปาสาทิกาวณฺณา ภาค 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2529), 390.

¹² พุทฺธกฺขิตาจารย์, จินาลังการฎีกา (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2545), 58.

แปลว่า คำว่า “จกฺกวาฬ” หมายความว่า เพราะเหตุที่ว่ามันกลมเสมอกันทุกด้าน เหมือนล้อรถและมีลักษณะเป็นวงกลมเหมือนบ่อน้ำและพยัญชนะ “ฏ” เปลี่ยนเป็นพยัญชนะ “พ” เพราะฉะนั้นจึงกลายเป็น “จกฺกวาฬ”

สันนิษฐานว่าสาเหตุที่คนในยุคสมัยที่มีการรจนาคัมภีร์มองว่าจักรวาลเป็นวัตถุแบนแต่มีขอบโค้งเพราะ อาศัยจากประสบการณ์ตรงของมนุษย์ทุกคนที่รับรู้กันโดยทั่วไปว่าแผ่นดินแบนโดยที่ไม่เคยมีมนุษย์คนใดที่เคยเห็นพื้นโลกกลม และที่มองขอบจักรวาลเป็นเส้นโค้งเพราะสังเกตจากเส้นขอบฟ้า

อนึ่งจากข้อความในจูฬนิสสูตร อังคุตตรนิกายได้แสดงให้เห็นว่าในสมัยพระไตรปิฎก จักรวาลมีความหมายถึงโลก และคำจำกัดความดังกล่าวก็เป็นที่ยอมรับในคัมภีร์สมัยอรรถกถาที่ประพันธ์ขึ้นในลังกาทวีป ดังปรากฏหลักฐานในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยปิฎก คัมภีร์อัฐสาลินีอรรถกถาธรรมสังคณี อภิธรรมปิฎก และ คัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งคัมภีร์ทั้ง 3 เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์และได้ขยายข้อความที่เหมือนกันว่า

จักรวาลมีปริมาตรทั้งหมด สามล้านหกแสนหนึ่งหมื่นสามร้อยห้าสิบโยชน์, แผ่นดินนี้ในจักรวาลนั้น บัณฑิตกล่าวไว้ด้วยความหนามีประมาณสองแสนสี่หมื่นโยชน์.

น้ำสำหรับรองแผ่นดิน ซึ่งมีประมาณสี่แสนแปดหมื่นโยชน์นั้นนั่นแน่ไว้ โดยความหนาก็มีประมาณเท่านั้น ตั้งอยู่บนลม, ลมสำหรับธารน้ำเมื่อนั้นไว้ พุ่งขึ้นจดท้องฟ้าสูงเก้าแสนหกหมื่นโยชน์, ความตั้งอยู่แห่งโลกเป็นดังนี้.

ก็ในจักรวาลนี้ ที่ตั้งอยู่แล้วอย่างนี้ มีภูเขาสีเนรุ เยี่ยมกว่าบรรดาภูเขทั้งหลาย หยั่งลงในห้วงมรรณพ ถึงแปดหมื่นสี่พันโยชน์, สูงขึ้นไป (เบื้องบน) ก็มีประมาณเท่านั้นเหมือนกัน.

มหาบรรพตใหญ่ทั้ง 7 เหล่านี้ คือ เขายุคันธร 1 เขาสินธร 1 เขารวิกะ 1 เขาสุทิสสนะ 1 เขามินธร 1 เขาวินัดตะ 1 เขาสสกัณณะ 1 เป็นของทิพย์ วิจิตรด้วยรัตนะต่างๆ หยั่งลง (ในห้วงมรรณพ) และสูงขึ้น (เบื้องบน) ตามลำดับโดยประมาณกึ่งหนึ่งๆ จากประมาณแห่งสินธุที่กล่าวแล้วทั้งเบื้องล่างและเบื้องบนนั้น เป็นสถานที่อยู่ของท้าวมหาราช (ทั้ง 4) มีเทวดาและยักษ์อาศัยอยู่แล้ว ตั้งเรียงรายอยู่โดยรอบภูเขาสีเนรุ ด้วยอำนาจเป็นเครื่องล้อม.

หิมวันตบรรพต สูงห้าร้อยโยชน์ โดยส่วนยาวและกว้างสามพันโยชน์ ประดับด้วยยอดแปดหมื่นสี่พันยอด.

ชมพูทวีปท่านประกาศแล้ว ด้วยอานาภาพแห่งดินชมพูไค, ดินชมพูที่ชื่อว่า
นกะ นั้น วัดโดยรอบลำต้นประมาณ 15 โยชน์ ความยาว ของลำต้นและกิ่งประมาณ 50
โยชน์ ความกว้างโดยรอบประมาณ 50 โยชน์ ความกว้างโดยรอบประมาณ 100 โยชน์
และสูงขึ้นไป (เบื่องบน) ก็มีประมาณเท่านั้นนั่นแล

จักรวาลบรรพต หยั่งลงในห้วงมรรณพสองหมื่นแปดพัน โยชน์ สูงขึ้นไป
(เบื่องบนก็มีประมาณเท่านั้นเหมือนกัน, จักรวาลบรรพตนี้ตั้งล้อมรอบโลกธาตุทั้งหมด
นั้นอยู่¹³

หนึ่งในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยได้อธิบายความหมายของจักรวาลว่า
“จักรวาลหนึ่งแม้ทั้งหมดนั้น ชื่อว่าโลกธาตุหนึ่ง”¹⁴ แต่ในจูฬนิสสูตรกลับบอกว่าจักรวาลหลาย
จักรวาลรวมเป็นโลกธาตุ¹⁵ ดังนั้นก็เป็นการแสดงว่าความคิดในยุคพระไตรปิฎก “โลกธาตุ” กับ
“จักรวาล” นั้นมีความหมายถึงสถานะที่คนละสถานที่ แต่ในคัมภีร์สมัยอรรถกถาฉบับระบุว่า
จักรวาลและโลกธาตุกลายเป็นสิ่งเดียวกัน ซึ่งแนวคิดที่ว่าโลกและจักรวาลเป็นสิ่งเดียวกันนั้นจะ
เป็นแนวคิดที่ได้รับการยอมรับในคัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา และคัมภีร์สารัตถทีปนีวินยฎีกา รวมถึง
คัมภีร์โลกศาสตร์(Cosmology Texts)ที่ประพันธ์ขึ้นนอกลังกาทวีป เช่น คัมภีร์โลกทีปการ เป็น
ต้น

ลักษณะของการอธิบายเรื่องโลกและจักรวาลในเชิงรูปธรรมนี้พัฒนาการมาในอรรถ
กถาของวินัยปิฎกและอรรถกถาสุตตันตปิฎก จนในที่สุดก็รวบรวมเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์อย่าง
เอกเทศในสมัยหลัง และเหตุที่การอธิบายในเชิงรูปธรรมเป็นสิ่งที่สามารถจะเข้าใจและรับรู้ได้ง่าย
ดังนั้นคัมภีร์ในสายที่มุ่งเน้นการอธิบายในเชิงรูปธรรมนี้จึงได้นำไปปรับใช้ในงานศิลปกรรมแขนง
ต่างๆ

การกำเนิดโลก

ศาสนาพราหมณ์ในยุคสมัยพระเวทเรื่องราวของการสร้างโลกนั้นยังกล่าวค่อนข้างที่จะ
คลุมเครือ แต่ก็เชื่อว่าโลกนี้เป็นผลงานการสร้างสรรค์ของเทพเจ้า แต่กระนั้นก็ตามในคัมภีร์ยุคพระ

¹³ พระพุทธโฆษาจารย์, สมันตปาสาทิกา เล่ม 1, 204 – 205. ; พระอภิธรรมปิฎกธรรม
สังคณีและอรรถกถา เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), 180 – 183.; พระ
พุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรค ภาคที่ 1 เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530) , 201 - 202.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, 206 .

¹⁵ พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย เล่มที่ 1 ภาคที่ 3, 431 – 432.

เวทก็มีได้ระบุอย่างเจาะจงว่าเทพเจ้าองค์ใดเป็นผู้สร้างโลก แต่มักจะเป็นการกล่าวแบบรวมๆว่า เทพเจ้าทั้งหลายร่วมมือกันซึ่งมักจะกล่าวในเชิงอุปมาว่า เทพเจ้าทั้งหลายต่างร่วมมือกันสร้างบ้าน (โลก) โดยที่แต่ละองค์ก็จะมีหน้าที่ที่แตกต่างกันออกไป¹⁶

ต่อมาในคัมภีร์ฤคเวทมนทที่ 10 ซึ่งเป็นส่วนที่ใหม่ที่สุดของคัมภีร์ฤคเวทก็ได้กล่าวว่า พระพรหมผู้มีรศมีที่สว่างไสวรุ่งเรืองภายใต้นามว่าหิรัณยครรภเป็นผู้สร้างโลก¹⁷ และในคัมภีร์ ศตปลพราหมณะได้กล่าวเพิ่มเติมว่าผู้ที่สร้างโลกคือองค์พระประชาบดีที่อยู่ในฐานะของพระพรหม¹⁸

นอกจากนี้ในฤคเวทมนทที่ 10 ยังได้กล่าวเพิ่มเติมว่า พระประชาบดีในฐานะพระพรหมใช้แต่เพียงเป็นบิดาแห่งทวยเทพเท่านั้น หากแต่พระองค์ยังเป็นบิดา(ผู้สร้าง)มนุษย์และอสูรอีกด้วย¹⁹

ในคัมภีร์ฤคเวทมนทที่ 10 ยังปรากฏนิทานการสร้างโลกอีกเรื่องหนึ่ง คือ เรื่องปुरुยสุกตะซึ่งได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการสร้างโลกได้เด่นชัดว่า ครั้งหนึ่งมีบุรุษร่างใหญ่ที่ได้อุทิศตนเป็นพลี หัวของปुरुยนั้นกลายเป็นท้องฟ้า ท้องของปुरुยกลายเป็นอากาศ เท้าของปुरुยกลายเป็นดิน และดวงตาทั้งสองข้างของปुरुยกลายเป็นพระอาทิตย์และพระจันทร์ แต่อย่างไรก็ตามในคัมภีร์ฤคเวทมนทที่ 10 ก็มีได้ให้รายละเอียดว่าบุรุษร่างใหญ่ที่พลีอวัยวะของตนเพื่อสร้างโลกนั้นหมายถึงใคร หากแต่คัมภีร์จानโทคยอุปนิษัตได้กล่าวว่า บุรุษที่แบ่งอวัยวะมาสร้างโลกนั้นก็คือพระพรหม²⁰

ต่อมาในยુคมหากาพย์และยูกปุราณะคติเรื่องพระพรหมสร้างโลกและสรรพสิ่งในโลกก็ยังคงสืบต่อลงมา เพียงแต่ได้กล่าวเพิ่มเติมว่าก่อนที่จะพระพรหมจะสร้างโลกนั้นจะต้องมีพระเจ้าเป็นผู้สร้างพระพรหมขึ้นก่อนซึ่งจะต่างกับยุคพระเวทที่ไม่มีใครสร้างพระพรหม และการที่พระเป็นเจ้าพระองค์ใดจะสร้างพระพรหมนั้นขึ้นอยู่กับว่าเป็นศาสนาพราหมณ์นิกายใด หากเป็นไศวนิกายซึ่งนับถือพระศิวะเป็นใหญ่ก็จะกล่าวว่าพระศิวะจะเป็นผู้สร้างพระพรหมซึ่งจะปรากฏเป็น

¹⁶ A.B. Keith , “The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads” in Harvard Oriental Series Vol.31 (Massachusetts : Harvard University Prees, 1925), 11.

¹⁷ A.A. Macdonell, Vedic Mythology (Delhi : Motilal Banarsidass, 1995), 13.

¹⁸ I, bid.

¹⁹ I, bid.

²⁰ S. Radhakrishnan , The Principal Upanisads (Delhi : Harper Collins, 2000), 399

นิทานเรื่องหิรัณยครภ แต่ถ้าวเป็นไวยณพิกายซึ่งนับถือพระนารายณ์เป็นใหญ่ก็จะกล่าวพระนารายณ์เป็นผู้สร้างพระพรหมซึ่งจะปรากฏเป็นนิทานเรื่องวิษณุอนันตศายินหรือนารายณ์บรรทมสินธุ์

ส่วนในพุทธศาสนาทุกนิกายนั้นเมื่อได้ปฏิเสธความคิดเรื่องพระพรหมในศาสนาพราหมณ์จึงทำให้ต้องปฏิเสธเรื่องพระพรหมสร้างโลกตามไปด้วย ดังนั้นในคัมภีร์พุทธศาสนาจึงไม่ได้ระบุว่าใครเป็นผู้สร้างโลกนี้แต่เหมือนจะแนะให้รู้เองว่าโลกเป็นสิ่งที่มาก่อนแล้ว อีกทั้งในพุทธศาสนาจะไม่มีกรอบอธิบายถึงขั้นตอนการกำเนิดโลกเหมือนอย่างปรัชญา 6 สาขาของศาสนาพราหมณ์

ในการศึกษาครั้งผู้วิจัยได้ค้นหานิทานการกำเนิดโลกของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักอันมีปรากฏอยู่ใน อคคัณฐสูตร ทีฆนิกาย สุตตันตปิฎก กล่าวว่า เมื่อครั้งที่ไฟบรรลัยกัลป์ได้เผาโลก เปลวเพลิงนั้นได้ลุกไหม้ขึ้นไปจนถึงชั้นอาภัสสราพรหม ต่อมาเมื่อไฟที่เผาล้างโลกได้ดับมอดลงแล้วก็บังเกิดน้ำท่วมโลกและเมื่อน้ำที่ท่วมโลกได้เหือดแห้งลง กลิ่นของจวันดิน(รสดิน) จึงได้ลอยขึ้นไปยังสวรรค์ชั้นพรหมโลก เหล่าพรหมที่รอดพ้นจากไฟบรรลัยกัลป์ในครั้งนั้นไม่สามารถที่อดทนต่อกลิ่นจวันดินได้จึงได้เหาะลงมาจากสวรรค์ชั้นพรหมเพื่อลงมากินจวันดิน และผลจากการที่เหล่าพรหมได้กินจวันดินจึงทำให้เหล่าพรหมเหล่านั้นไม่สามารถกลับพรหมโลกได้อีก ผลจึงต้องอาศัยอยู่บนโลกมนุษย์และในที่สุดก็กลายเป็นบรรพบุรุษของมนุษย์ในโลกปัจจุบัน ด้วยผลจากการกินจวันดินจึงทำให้รัศมีในกายหมดลง เมื่อรัศมีได้เสื่อมสูญไปแล้วด้วยผลบุญบาปมีในอดีตจึงทำให้เกิดพระอาทิตย์และพระจันทร์ขึ้นมา และมีการแต่งตั้งหัวหน้าผู้ปกครองที่มีนามว่ามหาสมมติขึ้น²¹

ต่อมาในคัมภีร์ที่ประพันธ์ในสมัยอรรธกถาในลังกาทวีปได้แต่งขยายเพิ่มเติมเหตุการณ์ไฟบรรลัยกัลป์ล้างโลกและหลังจากที่น้ำท่วมโลก ดังเช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์สุมังคลวิลาสีอรรธกถาสุตตันตปิฎก

ในอภิญญานิเทศของคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวขยายถึงเหตุการณ์เมื่อก่อนจะเกิดไฟบรรลัยกัลป์ล้างโลกว่า จากเดิมที่จักรวาลนี้มีพระอาทิตย์เพียงแค่นึงดวงเท่านั้น ต่อมาพระอาทิตย์จึงค่อยเพิ่มขึ้นทีละดวงทำให้ความร้อนในจักรวาลเพิ่มขึ้นและขณะเดียวกันความชุ่มชื้นก็เริ่ม

²¹ พระสูตรและอรรธกถา แปล ทีฆนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 150-151. แต่ในคัมภีร์โลกที่ปกสารกล่าวว่า พรหมเหล่านั้นจุติจากพรหมโลก แล้วถึงกินจวันดิน พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), 160.

ค่อยๆหายไป น้ำไม่ว่าที่ใดๆในโลกค่อยๆหายไปจนไม่น้ำในโลกและในที่สุดเมื่อเวลาได้ผ่านไปเป็นเวลานานมากพระอาทิตย์ในโลกก็มีจำนวน 7 ดวงจึงบังเกิดไฟบรรลัยกัลป์ ซึ่งไฟบรรลัยกัลป์นี้ได้ลุกลามเผาผลาญทุกสิ่งทุกอย่างในจักรวาล และเปลวไฟของไฟบรรลัยกัลป์ได้พวยพุ่งไปจนถึงพรหมโลกชั้นอภิสราพรหมแล้วจึงหยุด ขณะที่ไฟได้เผาผลาญทุกสิ่งทุกอย่างไปแล้วก็บังเกิดฝนห่าใหญ่ดับไฟบรรลัยกัลป์นั้น²²

ส่วนอรรถกถาหาปทานสูตร ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีผลงานการประพันธ์ของพระพุทธโฆสาจารย์ได้กล่าวเพิ่มเติมเหตุการณ์หลังไฟบรรลัยกัลป์มอดดับแต่ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะลงมากินดินว่า เหล่าพรหมได้ลงมาจากสวรรค์เพื่อมาดูดอกบัวว่าจะมีกี่ดอก จำนวนดอกบัวนี้หมายความว่า ในกัปนี้จะมีพระพุทธเจ้ามาอุบัติกี่พระองค์และจำนวนดอกบัวนั้นจะมีตั้งแต่ไม่มีจนมีมากที่สุดคือ ห้าดอก²³

อนึ่งเรื่องการกำเนิดโลกในอภัยสูตรที่มณิกาย สุตตันตปิฎกและอภิญญานิเทศของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นมีลักษณะที่คล้ายในสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 15 ของคัมภีร์โลกบัญญัติ²⁴ และจากผลการศึกษาของ บาทหลวง เออเยน เดอนีส พบว่าคัมภีร์โลกบัญญัติไม่ใช่ผลงานการประพันธ์หากแต่เป็นผลงานการแปลมาจากคัมภีร์ในภาษาสันสกฤต²⁵ ซึ่งก็ต้องหมายความว่าคัมภีร์โลกบัญญัติเป็นคัมภีร์ของพุทธศาสนิกายอื่นมาก่อนที่จะมาเป็นที่ยอมรับของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก

ดังนั้นเรื่องราวคติการสร้างโลกที่ปรากฏอภัยสูตร ที่มณิกาย และอภิญญานิเทศในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็มีได้จำกัดเฉพาะว่าเป็นแนวความคิดของพุทธศาสนาที่เจริญในลังกาทวีปเสมอไป

²² พระพุทธโฆสาจารย์, วิสุทธิมรรค ภาคที่ 2 ตอนที่ 1 (กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2547), 192 – 195.

²³ พระสูตรและอรรถกถาแปล ที่มณิกาย เล่มที่ 2 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 75 – 76.

²⁴ พระสัทธัมมโชสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2528), 147 – 166.

²⁵ E. Denis, “La Lokapaññatti et les Idées Cosmologiques du Bouddhisme Ancien” Vol II (These pour le Doctorat d'Etat Lettres et Science Humains Universite de Paris – Sorbonne, 1977), I - V.

การแบ่งภพในพุทธศาสนา

เนื่องจากพุทธศาสนามีความคิดเรื่องการสร้างโลกที่ไม่สอดคล้องกับในศาสนาพราหมณ์อยู่เป็นพื้นฐานแล้ว ทั้งนี้เพราะได้ปฏิเสธเรื่องพรหมสร้างโลกของศาสนาพราหมณ์ ดังนั้นการแบ่งภพในโลกของพุทธศาสนาจึงได้ปฏิเสธการแบ่งภพในโลกตามคติของศาสนาพราหมณ์ตามไปด้วย

การแบ่งโลกในพุทธศาสนาเป็นการแบ่งโลกออกตามสภาวะจิตที่สามารถปฏิเสธเรื่องกิเลสและตัณหา

ในคัมภีร์กถาวัตถุได้กล่าวว่าโลกนี้แบ่งออกเป็น 3 ภพคือ กามภพ (kamabhava) รูปภพ (rupabhava) และอรูปภพ (arupabhava) แต่บางครั้งเรียกว่า กามธาตุ(kamadhatu) รูปธาตุ (rupadhatu) และอรูปธาตุ (arupadhatu) ²⁶ ชื่อที่ปรากฏในคัมภีร์กถาวัตถุเป็นความแตกต่างทางรูปศัพท์เท่านั้นไม่มีผลทางความหมายแต่ประการใด และนอกจากคัมภีร์กถาวัตถุแล้วลักษณะการแบ่งโลกธาตุที่เหมือนกันนี้ยังพบในกลุ่มคัมภีร์อภิธรรมปิฎกอื่นอีก เช่น คัมภีร์ธรรมสังคณี และคัมภีร์วิภังค์

แต่อย่างไรก็ตามในบางครั้งคัมภีร์พุทธศาสนาที่ประพันธ์ขึ้นเป็นภาษาบาลีบางเล่มก็มีการแบ่งโลกธาตุที่แตกต่างกันออกไป เช่นในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีผลงานของภิกษุชาวพม่าที่มีนามว่า พระญาณธชะ ได้แบ่งโลกธาตุออกเป็น 4 ภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และ โลกุตตรภูมิ²⁷ โลกุตตรภูมิที่เพิ่มมาในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีก็คือโลกนิพพานนั่นเอง ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่าการที่พระญาณธชะภิกษุได้เพิ่มโลกุตตรภูมิคือโลกนิพพานขึ้นมานั้นไม่มีผลกระทบกระเทือนใด ๆ ต่อการแบ่งที่ปรากฏในคัมภีร์กถาวัตถุประการใด เพียงสะท้อนให้เห็นว่าพระญาณธชะมองว่า นิพพานเป็นสถานที่แห่งหนึ่ง

ลักษณะการแบ่งภพด้วยสภาวะจิตของพุทธศาสนาเกิดขึ้นเมื่อใดนั้น ไม่อาจที่จะกำหนดอายุได้อย่างแน่นอน หากแต่สันนิษฐานว่าอย่างน้อยก็ควรที่จะเกิดขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ 3 ทั้งนี้เพราะความคิดดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์กถาวัตถุปกรณ์ ซึ่งเป็นผลงานการประพันธ์ของพระโมคคัลลีปุตตติสสะ ซึ่งพระโมคคัลลีปุตตติสสะนี้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย

²⁶ พระสูตรและอรรถกถา แปล กถาวัตถุและอรรถกถา แปล เล่มที่ 4 ภาคที่ 2

(กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 116 – 134.

²⁷ อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์ (กรุงเทพฯ:

ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, 2546), 154 .

กล่าวว่า ท่านได้เป็นประธานในการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 3 ในสมัยรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราช แห่งปาฏลิบุตร²⁸

ความหมายของกามภูมิ รูปภูมิ และ อรูปภูมิ

1. กามภูมิ จากคัมภีร์ปรมัตถทีปนีผลงานการประพันธ์ของพระญาณธชะภิกษุชาวพม่า ได้ให้ความหมายของกามภูมิว่า “เป็นภพเป็นสถานที่ที่รุ่มรวยด้วยความเพลิดเพลินในกามคุณ เพราะยังข่มกามราคะไม่ได้ มิได้รุ่มรวยด้วยความเพลิดเพลินในฉาน”²⁹

หนึ่งในคัมภีร์ธรรมสังคณี ของพระอภิธรรมปิฎก ได้กำหนดขอบเขตพื้นที่ของกามภูมิไว้ว่า “เบื้องต่ำกำหนดเอาเวจิมหานรกเป็นที่สุด เบื้องสูงเอาเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีเป็นที่สุด”³⁰

หนึ่งในคัมภีร์กถาวัตถุปกรณ์ผลงานการประพันธ์ของพระโมคคัลลีปุตตติสสะได้กล่าวไว้ว่ากามภูมิประกอบด้วย อบายภูมิมี 3 ภูมิ คือ นรก เปรต และ เดียรรัจจาน มนุษยโลก 1 และ สวรรค์โลก 6³¹ หากแต่ในคัมภีร์อภิธัมมวาทารผลงานการประพันธ์ของพระพุทธตเถระซึ่งมีอายุหลังกว่าพระโมคคัลลีปุตตติสสะมากได้อธิบายไว้ว่ากามภูมิหรือที่ในคัมภีร์อภิธัมมวาทารเรียกว่า “กามาวจร” ประกอบไปด้วย อบายภูมิ 4 มนุษยโลก 1 เทวโลก 6³² องค์ประกอบย่อยของกามภูมิในคัมภีร์อภิธัมมวาทารนั้นก็ตรงกับหลักคติในคัมภีร์กถาวัตถุปกรณ์ หากต่างกันว่าคัมภีร์อภิธัมมวาทารนับอบายภูมิมี 4

ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่าในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักก็คงจะเกิดความสับสนเรื่องการนับจำนวนอบายภูมิอยู่เหมือนกัน

²⁸ พระพุทธโฆษาจารย์, สมันตปาสาทิกา เล่ม 1 , 100.

²⁹ อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, 154 .

³⁰ พระสูตรและอรรถกถา แปล ธรรมสังคณี และ อรรถกถา เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, 492.

³¹ พระโมคคัลลีปุตตติสสะ, กถาวัตถุและอรรถกถา แปล เล่มที่ 4 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 99.

³² พระพุทธตเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์ (กรุงเทพฯ : ไทยรายวันการพิมพ์, 2549), 9.

2. รูปภูมิ ในคัมภีร์อัฐสาธินี อรรถกถาธรรมสังคณี ผลงานการประพันธ์ของพระพุทธโฆสาจารย์ ได้กล่าวว่าบุคคลที่ไปบังเกิดในรูปภูมินี้ก็เพราะเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจากาม สัจจากอกุศลทั้งหลาย³³

นอกจากนี้ในคัมภีร์ธรรมสังคณียังได้กำหนดขอบเขตพื้นที่ของรูปภูมิไว้ว่า “เบื้องต่ำกำหนดพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเทพชั้นนอกนิญฐพรหมเป็นที่สุด”³⁴ ดังนั้นกล่าวโดยสรุปคือพื้นที่ของรูปภูมินั้นตรงกับสวรรค์ชั้นที่เรียกว่า โสฬสพรหม (พรหม 16 ชั้น) หรือพรหมที่มีรูปร่าง

3. อรูปภูมิ หมายถึง พรหมโลกที่พรหมในชั้นนี้ไม่มีรูปร่าง มีแต่ดวงจิต เพราะเห็นว่าหากมีร่างกายอยู่นั้นจะมีแต่โทษ อาจจะไปทำร้ายซึ่งกันและกันได้ จึงบริกรรมความว่างเปล่า ยึดเอาอากาศซึ่งเป็นความว่างเปล่าเป็นอารมณ์ บุคคลที่อุบัติในอรูปภูมินี้จะไม่จุติลงมาในภูมิที่ต่ำกว่า ย่อมบังเกิดในอรูปพรหมชั้นบนๆ³⁵

นอกจากในคัมภีร์ธรรมสังคณีได้กำหนดขอบเขตพื้นที่ของรูปภูมิว่า “เบื้องต่ำกำหนดเทพผู้เข้าถึงอากาศอันฉายตนภพเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนเป็นที่สุด”³⁷

ตามทัศนคติของผู้วิจัยเห็นว่าชั้นรูปภูมิและชั้นอรูปภูมิซึ่งหมายถึงพรหมโลก(สถานที่อยู่ของพรหม)นั้น พุทธศาสนาได้สร้าง 2 ภูมินี้ขึ้นเพื่อต้องการที่จะได้แย้งกับความคิดเรื่องพรหมของศาสนาพราหมณ์

อนึ่งลักษณะการแบ่งโลกตามสภาพจิตที่ปรากฏอยู่ในกลุ่มคัมภีร์อภิธรรมปิฎกของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักนั้น คงจะต้องเป็นที่ยอมรับในพุทธศาสนานิกายอื่นๆ ด้วยเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะลักษณะการแบ่งโลกออกเป็น กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมินั้นยังมีปรากฏใน

³³ พระสูตรและอรรถกถา แปล ธรรมสังคณี และ อรรถกถา เล่มที่ 1 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 569.

³⁴ พระสูตรและอรรถกถา แปล ธรรมสังคณี และ อรรถกถา เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, 493.

³⁵ พระยาธรรมปริชา (แก้ว) , “ไตรภูมิโลกวินิจฉัย” ใน วรรณกรรมรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528), 1092 .

³⁶ พระอภิธรรมมัตถสังคหะเทศนาปริจเฉท (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไท, 2469), 147 .

³⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล ธรรมสังคณี และ อรรถกถา เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, 493.

คัมภีร์อภิธรรมโกศ ผลงานการประพันธ์ของพระวสุพันธ์³⁸ นอกจากนี้ ศาสตราจารย์ เอทเจอร์ตัน ยังได้กล่าวถึงการแบ่งภพภูมิของโลกตามสภาวะจิต ยังมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ลลิตวิสตระ คัมภีร์มหาวุฒปิตติ และ คัมภีร์กาศยปปริวรรต³⁹

นอกจากการแบ่งโลกออกเป็น 3 ส่วนตามสภาวะจิตแล้วยังพบว่าในรายละเอียดบางประการของภพภูมิแต่ละชั้นก็ยังมีปรากฏในพุทธศาสนานิกายอื่น เช่น การเรียงลำดับและจำนวนชั้นของเทวดาในสวรรค์กามาพรภพของคัมภีร์กถาวัตถุเหมือนกับที่ปรากฏในปรจลปปริวรรตของคัมภีร์ลลิตวิสตระ⁴⁰ หรือจำนวนและการการเรียงลำดับมหานรกในคาถาของสังกิจจชาดก ขุททกนิกายเหมือนกับในคัมภีร์มหาวัสตุและคัมภีร์ยัชกตติการิกา⁴¹ ดังนั้นเราจึงไม่ควรที่จะมาสรุปการแบ่งภพออกเป็น 3 รวมถึงรายละเอียดบางประการนั้นเป็นคติของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักเสมอไป

อย่างไรก็ตามมีคติเรื่องโลกศาสตร์บางเรื่องในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีก็มีความเห็นแตกต่างจากพุทธศาสนานิกายอื่นยกตัวอย่างเช่น ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักจะนับอบายภูมิมี 3 โดยให้ถือว่าอสุรกายไม่ใช่ภูมิต่างหาก แต่ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตเช่น คัมภีร์ยัชกตติการิกา เป็นต้น พบว่าจะนับอบายภูมิมี 4 ภูมิโดยทั้งนี้ได้อธิบายอสุรกายพิภพเป็นอีกภูมิหนึ่ง

หากแต่เรื่องการจะนับหรือไม่นับอสุรกายพิภพนั้นเข้าใจว่าพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเกิดความสับสนในประเด็นดังกล่าว ทั้งนี้เพราะในคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะผลงานพระอนิรุทธาจารย์และคัมภีร์สารัตถทีปนีวินยฎีกากลับนับอบายภูมิมี 4 ประกอบด้วย นรก เปรต เดียรจจาน และอสุรกาย⁴²

³⁸ Vasubandhu , The Abhidharmakosa trans. by Subhadra Jha (Patna : K.P. Jayaswal Research Institute , 1983), 453.

³⁹ F. Edgerton , Buddhist Hybrid Sanskrit Grammer and Dictionary Vol. 2 (Delhi : Motilal Banarsidass, 1998), 177.

⁴⁰ คัมภีร์ลลิตวิสตระ เล่ม 1 แปลโดย ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2512) , 537.

⁴¹ P. Mus , La Lumière sur les Six Voies (Paris : Institut d’Ethnologie, 1930), 101 – 104.

⁴² พระอภิธรรมมัตตสังคหะเทศนาปริงเฉท, 146 . ; สารีปุตตะเถร , สารัตถทีปนีฎีกาสมนุตปาสาทิกาวณณา ภาค 1 , 377.

อนึ่งแม้ว่าคติโลกศาสตร์ในพุทธศาสนาจะมีความขัดแย้งกับคติเรื่องโลกของศาสนาพราหมณ์โดยเฉพาะเรื่องพระพรหมสร้างโลกเป็นประเด็นหลักก็ตาม หากแต่ก็มีในบางประเด็นที่พุทธศาสนาก็ยังสืบทอดความเชื่อมาจากศาสนาพราหมณ์ยกตัวอย่างเช่น กรณีของเขมรพระสุเมรุศูนย์กลางของโลกตามคติโลกศาสตร์ในพุทธศาสนาก็ถือภูเขาลูกเดียวกันกับเขมรในศาสนาพราหมณ์ โดยที่ชื่อเขมรพระสุเมรุที่เป็นศูนย์กลางโลกนี้มีปรากฏมาตั้งแต่ในคัมภีร์ไคตติรียอาร์ณยะ⁴³ หรือในกรณีของกาลัญจิกาสูรที่พระโมคคัลลีปุตตติสสะปฏิเสธว่าไม่ใช่สุรแต่ให้นับเป็นเปรตนั้นก็มีปรากฏมาตั้งแต่คัมภีร์ไคตติรียพราหมณะ เพียงแต่ในคัมภีร์ไคตติรียพราหมณะนั้นนับให้เป็นอสุร⁴⁴ แต่ในบางครั้งก็พบว่าเรื่องราวบางเรื่องเช่น เรื่องพิภพสวรรค์หลายชั้นในฉกามาพจรภพ เรื่องสระใหญ่เจ็ดสระเช่นสระอโนดาต เป็นต้น เรื่องเขาคันธมาทน์ในชมพูทวีปก็เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นเฉพาะในพุทธศาสนาเท่านั้น

การพัฒนาแนวความคิดเรื่องโลกศาสตร์

เรื่องราวที่เกี่ยวโลกศาสตร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก มีปรากฏเนื้อความตั้งแต่ในวรรณคดีสมัยพระไตรปิฎกจนถึงปกรณ์พิเศษหลังยุคภิกขุ อีกทั้งก็ได้จำกัดว่าจะมีเฉพาะในลังกาทวีปเท่านั้น แต่ยังมีปรากฏว่านักปราชญ์ในดินแดนพม่าและไทยในปัจจุบันก็ได้ประพันธ์และรวบรวมเรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์อีกด้วย

อนึ่งสำหรับประวัติการประพันธ์ของคัมภีร์นั้นผู้วิจัยจะทีกล่าวอย่างละเอียดเฉพาะคัมภีร์ที่มีปัญหาเรื่องกำหนดอายุเท่านั้น โดยไม่นำเรื่องปัญหาเรื่องสุนทรียศาสตร์มาร่วมพิจารณา

แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์ในพระไตรปิฎก

ในคัมภีร์ที่อยู่ในยุคพระไตรปิฎกเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับโลกหรือจักรวาลนั้นกระจัดกระจายในพระสูตรในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก มิได้รวบรวมเป็นหมวดหมู่ ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้สรุปคติแนวความคิดเรื่องโลกศาสตร์ในพระไตรปิฎกว่ามี 2 ลักษณะ คือ

⁴³ A.A. macdonell and A.B. Keith , Vedic Index of Names and Subjects Vol. II (Delhi : Motilal Banarsidass , 1982) , 141.

⁴⁴ P. Mus, La Lumière sur les Six Voies , 174.

ลักษณะที่ 1. เป็นการอธิบายเรื่องราวของโลกที่เป็นกระแสแห่งประสบการณ์ในการเรียนรู้ของมนุษย์ หรืออีกนัยยะหนึ่ง คือโลกในขอบข่ายที่จำกัดอยู่ในชีวิตของมนุษย์แต่ละคนซึ่งประกอบด้วยขั้น เช่น โลกสูตร ในอังคุตตรนิกาย สุตตันปิฎก เป็นต้น

ลักษณะที่ 2 เป็นการอธิบายลักษณะและวิวัฒนาการของโลกในลักษณะที่สืบทอดความคิดจากพราหมณ์และฮินดูดังที่ปรากฏในคัมภีร์พระเวทและคัมภีร์อุปนิษัท เป็นต้น แต่พุทธศาสนาได้ดัดแปลง ปรับปรุงหรือมีการตีความใหม่ให้สอดคล้องกับหลักพุทธธรรมเพื่อประโยชน์แก่การแสดงธรรมที่นำไปสู่ความหลุดพ้น เช่น จูฬนิสูตร ในสังยุตตนิกาย⁴⁵

อย่างไรก็ตามความเห็นของผู้วิจัยกลับมองเรื่องราวโลกศาสตร์ในสมัยพระไตรปิฎกนั้น มิได้มีเจตนาที่จะมุ่งเน้นที่จะนำเสนอเรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์เป็นหลัก หากแต่เป็นการนำเรื่องราวโลกศาสตร์มาเปรียบเทียบหลักธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนา และในบางครั้งจะพบว่าเป็นการนำเสนอเพื่อโต้แย้งกับคติเรื่องพรหมของศาสนาพราหมณ์และเรื่องพระเจ้าสร้างโลกเป็นหลัก เช่น อคฺคยญฺสูตรในทีฆนิกายและ โลกสูตรในสังยุตตนิกายเป็นต้น หรือมีเจตนาที่จะนำเสนอให้พระพุทธรูปเปรียบเสมือนหรือสูงส่งกว่าพระเจ้าศาสนาพราหมณ์ เช่น จูฬนิสูตร ในสังยุตตนิกาย

แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์ในสมัยอรรถกถา

เนื่องจากเรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ในเชิงรูปธรรมของวรรณคดีบาลียุคพระไตรปิฎกไม่ได้ให้รายละเอียดอะไรมากนัก ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงได้อธิบายคำเหล่านี้หรือแต่งเพิ่มเติมเนื้อหาอธิบายเรื่องราวในพระไตรปิฎก เนื้อหาที่อธิบายเกี่ยวกับโลกศาสตร์ในเชิงรูปธรรมพบว่าปะปนอยู่ในกลุ่มอรรถกถาวินัยปิฎกและอรรถกถาสุตตันตปิฎก เป็นจำนวนมาก

เรื่องราวโลกศาสตร์ในคัมภีร์อรรถกถาที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

1. คัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยปิฎกอันเป็นผลงานการประพันธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์ ถ้าพิจารณาจากจุดมุ่งหมายของคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยปิฎกว่าเป็นคัมภีร์ที่

⁴⁵ สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, “วรรณกรรมโลกศาสตร์ในพุทธศาสนาเถรวาท” ใน เอกสารประกอบการ ประชุมทางวิชาการเรื่องวรรณกรรมที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์และสุภาษิตพระร่วง, 2527 (อค์สำเนา)

อธิบายเกี่ยวกับกฎระเบียบต่างๆของสงฆ์ คัมภีร์สมันตปาสาทิกาก็ไม่ควรที่จะมาเกี่ยวข้องกับเรื่องราวโลกศาสตร์ได้

หากแท้ที่จริงแล้วส่วนที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกานั้นกลับไปปรากฏอยู่ในคำอธิบายพุทธคุณในเวรัญชกัณฑ์ทวารวณนา ซึ่งเป็นหัวข้อหนึ่งในพุทธคุณคือ โลกวิทู ที่หมายถึงพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้แจ้งเกี่ยวโลก ดังนั้นพระพุทธโฆสาจารย์จึงได้อธิบายว่าโลกที่พระเจ้าทรงรู้คืออะไรและประกอบด้วยอะไร⁴⁶

อนึ่งเนื้อความที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยปิฎก นั้นจะเหมือนกับในคัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกประการ ซึ่งก็มีใช้เรื่องแปลกแต่ประการใด ทั้งนี้เพราะคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มต่างก็เป็นผลงานการประพันธ์ของพระพุทธโฆสาจารย์ เพียงแต่ในอภิญญานิเทศของวิสุทธิมรรคได้เพิ่มเรื่องสัตตสุริยะหรือเรื่องการเพิ่มจำนวนของพระอาทิตย์จนครบเจ็ดดวงเข้ามา

2. คัมภีร์สุมังคลวิลาสีนีอรรถกถาของทีฆนิกาย พระสุตตันตปิฎก ผลงานการประพันธ์ของพระพุทธโฆสาจารย์⁴⁷ สาเหตุที่คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี้มีข้อความอธิบายเรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ทั้งนี้เพราะอรรถกถาในทีฆนิกาย พระสุตตันตปิฎกได้เล่าเรื่องการกำเนิดโลกตามคติพุทธศาสนา ดังนั้นในอรรถกถาจึงมีการอธิบายเรื่องราวที่เกี่ยวกับการกำเนิดพระอาทิตย์พระจันทร์และวิถีการโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์เพิ่มเติมจากอรรถกถาในพระไตรปิฎก เนื้อความทั้งหมดอรรถกถาอรรถกถานี้มีความสำคัญมาก ทั้งนี้เพราะคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ขึ้นในดินแดนพม่าและไทยในปัจจุบันก็ได้คัดเอาข้อความส่วนของการกำเนิดพระอาทิตย์พระจันทร์และเรื่องของวิถีวงโคจรไปใช้

นอกจากคัมภีร์ที่สำคัญ 2 เล่มนี้แล้ว รายละเอียดปลีกย่อยอื่นที่เกี่ยวกับภูมิศาสตร์จักรวาลหรือภูมิศาสตร์โลกก็มีปรากฏในคัมภีร์อื่น เช่น คัมภีร์มโนรถปรัณีอรรถกถาวัชฌิมนิกายได้กล่าวถึงสระอโนดาต คัมภีร์สารัตถปกาสินีอรรถกถาสังยุตตนิคายได้กล่าวถึง แสงสีของพระสุเมรุที่สะท้อนลงไปในมหาสมุทรทั้งสี่ทิศ มหามาณพัตถุในอรรถกถาธรรมบทได้เล่าถึงเรื่องราวการกำเนิดสักกะหัวหน้าของเหล่าเทวดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และการกำเนิดของไพจิตราสูรนาถสังยุตตในคัมภีร์สารัตถปกาสินีที่กล่าวถึงนาคเหล่าต่างๆ และอรรถกถาฉันทนตชาดกซึ่งได้อธิบายเรื่องราวที่เกี่ยวกับป้าหิมพานต์ เป็นต้น

⁴⁶ พระพุทธโฆสาจารย์, สมันตปาสาทิกา เล่ม 1, 201 – 211.

⁴⁷ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติศาสตร์คติบาลีในอินเดียและลังกา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 294.

สาระสำคัญของแนวคิดเรื่องราวเรื่องโลกศาสตร์ในสมัยอรรถกถาคือ การอธิบายเรื่องมิใช่ที่มุ่งเน้นที่จะอธิบายเรื่องราวโลกศาสตร์โดยตรง เพียงแต่การที่อธิบายนั้นเพราะต้องการอธิบายข้อความและอธิบายศัพท์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นหลักเพื่อที่จะให้ผู้อ่านพระไตรปิฎกเข้าใจในข้อความหรือศัพท์นั้นๆ

อนึ่งผู้วิจัยพบว่าเนื้อหาที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ในกลุ่มคัมภีร์อรรถกถานั้น คงจะเป็นเรื่องราวที่เก่ากว่าครั้งที่พระพุทธโฆसाจารย์แต่งอรรถกถา และไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นนิทานของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักเสมอไป ทั้งนี้เพราะ

1. ในคัมภีร์โลกบัญญัติซึ่งเป็นคัมภีร์ที่แปลมาจากคัมภีร์โลกปราชญ์ปตินันท์มีการกล่าวถึงการเพิ่มจำนวนของดวงอาทิตย์จาก 1 ดวงจนเป็น 7 ดวง และเมื่อพระอาทิตย์ครบ 7 ดวงเมื่อใดก็จะทำให้เกิดไฟบรรลัยกัลป์ล้างโลก ซึ่งเรื่องนี้เหมือนกับในอภิญญานิเทศของคัมภีร์วิสุทธิมรรค

2. ในคัมภีร์ทีรมาคมของพุทธศาสนาฝ่ายสรวาสติวาท ปัจจุบันต้นฉบับภาษาสันสกฤตยังหาไม่พบ แต่พบเพียงฉบับที่แปลเป็นภาษาจีนเท่านั้น ซึ่งเป็นผลงานการแปลของพระพุทฺธยศัส ซึ่งแปลขึ้นในสมัยราชวงศ์จิ้น (พ.ศ. 927 – 960 หรือกลางพุทธศตวรรษที่ 10) ดังนั้นจึงสามารถตีความได้ว่าต้นฉบับภาษาสันสกฤตจะต้องมีอายุเก่ากว่าพุทธศตวรรษที่ 9 เนื้อหาส่วนหนึ่งในคัมภีร์ทีรมาคมนี้ได้กล่าวถึงการเกิดโลก อุตตกรูทวิปทางทิศเหนือ พระจักรพรรดิ พิกพสวรค์ ดาวดึงส์ พิกพอสูร และการทำลายล้างโลกเมื่อสิ้นกัป⁴⁸ ซึ่งมีเนื้อความใกล้เคียงกับอรรถกถาที่ประพันธ์ในลังกาทวีป

จากเหตุผลดังกล่าวข้างต้นจึงเป็นประเด็นที่น่าสังเกตว่าพุทธศาสนานิกายอื่นนั้นน่าที่จะได้มีการรวบรวมเรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์เป็นหมวดหมู่ขึ้นก่อนคัมภีร์อรรถกถาที่ประพันธ์ขึ้นในลังกาทวีป ดังนั้นเราไม่ควรอ้างว่าเรื่องราวโลกศาสตร์ที่ปรากฏในกลุ่มคัมภีร์อรรถกถาที่ประพันธ์ขึ้นในลังกาทวีปจะเป็นเรื่องราวเฉพาะที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักเท่านั้น แต่ครั้งนี้อ้างว่าเนื้อหาของโลกศาสตร์ที่ปรากฏกล่าวอ้างมาข้างต้นจะเป็นของพุทธศาสนานิกายใดโดยเฉพาะก็ไม่สามารถทำได้ ทั้งนี้เพราะการที่จะสามารถกระทำเช่นนั้นได้จะต้องศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์ของพุทธศาสนาทุกนิกายและการกำหนดอายุการประพันธ์ที่แน่นอนเสียก่อน

⁴⁸ A. F. Howard, *The Imagery of the Cosmology Buddha* (Leiden : E.J. Brill, 1986),

แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์ในสมัยสุโขทัย

ในวรรณคดีสุโขทัยได้มีการอธิบายเรื่องราวบางประการเพิ่มเติมจากสมัยอรรดกษัตริย์ แต่ก็เป็นเพียงเนื้อหาสั้นๆ เป็นส่วนใหญ่ เมื่อเทียบกับการอธิบายขยายความของคัมภีร์อรรดกษัตริย์ที่มีต่อพระไตรปิฎก คัมภีร์ที่สำคัญในสมัยสุโขทัยมีดังต่อไปนี้

คัมภีร์ลีนตลปกาธ

คัมภีร์ลีนตลปกาธผลงานของพระธัมมपालพระสุภาจารยเป็นคัมภีร์ที่แต่งอธิบายความคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี เราไม่อาจที่จะทราบว่าท่านมีชีวิตอยู่ในช่วงเวลาใดที่แน่นอน หากแต่ท่านควรที่จะมีชีวิตหลังพระพุทธโฆสาจารย์ ทั้งนี้เพราะท่านได้แต่งสุภาจารยเพื่อมาอธิบายงานของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่ก่อนพระสารีปุตตเถระสุภาจารย ผู้ประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนีวินยสุภาจารยทั้งนี้ เพราะในผลงานของพระสารีปุตตเถระได้ปรากฏข้อความในคัมภีร์สุภาจารยที่พระธัมมपालะประพันธ์ไว้ (รายละเอียดดูในส่วนของคัมภีร์สารัตถทีปนีในบทนี้)

เนื้อหาที่สำคัญเกี่ยวกับโลกศาสตร์ในคัมภีร์นี้คือการอธิบายวิธีการโคจรทั้ง 3 ของพระอาทิตย์ อันประกอบ ๐ชวติ ๐โควิติ และ ๐นาโควิติ⁴⁹ ซึ่งคำอธิบายชุดดังกล่าวพระสารีปุตตเถระได้นำมาใช้ในคัมภีร์สารัตถทีปนี⁵⁰

คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา

คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสาหรือที่บางครั้งจะเรียกว่าคัมภีร์มหาสุภาจารย คัมภีร์นี้มีวัตถุประสงค์ในการประพันธ์เพื่ออธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสาจารย์ เป็นผลงานการประพันธ์ของพระธัมมपालสุภาจารย ในตอนท้ายของคัมภีร์เล่มนี้กล่าวว่าท่านนั้นได้ประพันธ์คัมภีร์นี้ตามคำอารธนาของพระทาสานาคเถระ

เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ในคัมภีร์ปรมัตถมัญจุสามีปรากฏอยู่ในส่วนของพรรณานอนุสสนิทเทศซึ่งเป็นส่วนที่ขยายความความเป็นโลกวิทูของพระพุทธเจ้า เนื้อหาส่วนนี้มุ่งเน้นที่จะอธิบาย โลกในเชิงรูปธรรมและโลกในเชิงนามธรรม โดยที่เนื้อความที่เกี่ยวข้องกับ

⁴⁹ ธมมपाल, ปาติกวคคสุภาจารย (กรุงเทพฯ ฯ : มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, 2536), 54 – 55.

⁵⁰ สารีปุตตเถระ, สารัตถทีปนีสุภาจารยสมนตปาสาทิภาณณา ภาค 1, 403 – 406.

โลกเชงนามธรรมนั้นมีลักษณะที่คล้ายคลึงกับคัมภีร์สมัยอรรถกถา⁵¹ และในส่วนพรรณนาปุพเพนิวา
 สาณุสสติญาณกถา เป็นเนื้อความที่กล่าวขยายเรื่องราวที่เกี่ยวข้องช่วงระยะเวลาต่างในกัปหนึ่ง
 โดยเฉพาะเหตุการณ์เมื่อใกล้จะเกิดไฟบรรลัยกัลป์โลกจนถึงเมื่อไฟได้ดับแล้วและเหล่าพรหมลงมา
 กินดิน⁵² นอกจากนี้เนื้อหาที่เกี่ยวกับกัปต่างๆ คัมภีร์ในยุคหลังเช่น คัมภีร์สารัตถทีปนีก็ได้นำไป
 อ้างอิง⁵³

นอกจากคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มของพระธรรมปาฏิภาจารย์แล้ว ผู้วิจัยยังพบคัมภีร์ในสมัย
 ฎีกาซึ่งมีอายุหลังกว่าคัมภีร์ล้นตลอปกาลและคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาอีกคัมภีร์หนึ่ง คือคัมภีร์สารัตถ
 ทีปนีวินยฎีกา ซึ่งคัมภีร์นี้ถือว่ามีค่าสำคัญทั้งนี้เพราะได้รวบรวมเนื้อหาทั้งหมดของโลกศาสตร์
 ไว้ในที่แห่งเดียวเป็นครั้งแรก

คัมภีร์สารัตถทีปนี

คัมภีร์สารัตถทีปนีวินยฎีกาเป็นผลงานการประพันธ์ของพระสารีปุตตะเถระ จาก
 ข้อความในฉันทบทปณามพจน์ที่ได้กล่าวถึงพระเจ้าปรากรมพาหุซึ่งเข้าใจกันว่าหมายถึงพระเจ้า
 ปรากรมพาหุที่ 1 แห่งลังกาทวีป ดังนั้นนักวิชาการด้านวรรณคดีบาลีจึงได้สันนิษฐานว่า พระสารี-
 ปุตตะเถระประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนีขึ้นในสมัยรัชกาลพระองค์⁵⁴ ซึ่งพระองค์เสวยราชย์ตั้งแต่ปี
 พ.ศ. 1696 – 1729 หรือเสี้ยวที่หนึ่งของพุทธศตวรรษที่ 18 อันเป็นยุคสมัยที่วรรณคดีบาลีฎีกา
 เจริญรุ่งเรือง

คัมภีร์สารัตถทีปนีนี้ดูเหมือนว่าจะเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญต่อเรื่องโลกศาสตร์ใน
 พุทธศาสนาทั้งนี้เพราะเป็นครั้งแรกของวรรณคดีบาลีที่มีการรวบรวมเรื่องราวโลกศาสตร์ทั้งหมดไว้
 ในที่เดียวกัน

⁵¹ ชัมมปาถมหาเถร , ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธมรรคมหาฎีกา ภาคที่ 1, แปลโดย สิริ
 เพ็ชรไทย , 330 – 338..

⁵² ชัมมปาถมหาเถร , ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธมรรคมหาฎีกา ภาคที่ 2, แปลโดย สิริ
 เพ็ชรไทย , 227 – 294.

⁵³ สารีปุตตะเถร, สารัตถทีปนีฎีกาสมนตปาสาทิกา ภาควินย 1, 433 – 446.

⁵⁴ สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, 357.

เนื่องจากในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยได้กล่าวถึง “โลกวิทู” หนึ่งในพุทธคุณ ดังนั้นในคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาพระวินัยจึงได้นำหัวข้อ “โลกวิทู” มาขยายความให้กว้างขึ้น

เนื้อหาในคัมภีร์สารัตถทีปนีซึ่งพระสารีปุตตเถระขยายความเรื่องโลกวิทูต่อจากคัมภีร์สมันตปาสาทิกานั้นไม่ใช่เป็นการประพันธ์ขึ้นใหม่ หากแต่เป็นการคัดข้อความมาจากคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์เป็นส่วนใหญ่ และนอกจากคัมภีร์ในยุคอรรถกถาแล้ว ยังพบว่าพระสารีปุตตเถระมีการนำเนื้อหาในอนุสสติทเทศวินัยของคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ซึ่งคัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระธรรมปาโลฎีกาจารย์ที่มีอายุก่อนหน้าพระสารีปุตตเถระมาด้วย ดังตัวอย่างดังต่อไปนี้

สพฺพปฺปกาเรณฯ โย โย โลโก เยน เยน ปกาเรน เวทิตฺตฺวํ โข เตน เตน ปกา
เรณติ อตฺตํ เต ปน ปกาเร ทสฺสํ สภาวตฺติ อทฺติ วุตฺตํ⁵⁵

อนึ่งการคัดเอาข้อความมาจากคัมภีร์เล่มอื่น พระสารีปุตตเถระมักจะไม่ได้กล่าวว่าท่านคัดข้อความมาจากคัมภีร์ใด น้อยครั้งที่จะมีการอ้างแต่ก็เป็นการอ้างชื่อพระเถระผู้ประพันธ์คัมภีร์ เช่น พระติปิฎกจูฬกัณฐ⁵⁶ เป็นต้น ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าพระปิฎกจูฬกัณฐเป็นพระเถระที่ประพันธ์คัมภีร์มิลินทปัญหาวุฑฒิกา

ถึงแม้ว่าเนื้อหาในคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกาจะไม่มีเนื้อหาอะไรที่แตกต่างจากคัมภีร์ในสมัยอรรถกถาและคัมภีร์ของพระธรรมปาโล แต่ความสำคัญของเรื่องราวโลกศาสตร์ในคัมภีร์สารัตถทีปนีมีวินัยฎีกาอยู่ตรงที่ได้กลายเป็นแบบแผนและเป็นที่มีการอ้างอิงอยู่ในคัมภีร์โลกศาสตร์ในสมัยหลัง

แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์สมัยหลังฎีกา

หลังจากที่พระสารีปุตตเถระได้ประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกา ยังปรากฏอุปกรณ์พิเศษอีก 2 คัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นในลังกาทวีปที่ปรากฏเรื่องราวของโลกลศาสตร์อยู่คือ คัมภีร์ชินาลังการฎีกา และ คัมภีร์สารสังกะ

⁵⁵ สารีปุตตเถระ, สารัตถทีปนีฎีกาสมนตปาสาทิกาวินัย ภาค 1, 370.; ธรรมปาโลเถระ, ปรมัตถมัญชุสา ปจโม ภาค, 342.

⁵⁶ สารีปุตตเถระ, สารัตถทีปนีฎีกาสมนตปาสาทิกาวินัย ภาค 1 388.

คัมภีร์ชินาลังการฎีกา

คัมภีร์ชินาลังการฎีกาเป็นผลงานการประพันธ์ของพระพุทธรักจิตาจารย์ทั้งนี้เพราะปรากฏประโยคความว่า “อหํ พุทธรักจิตาจารย์ โนม”⁵⁷ แปลว่า ข้าผู้มีนามว่าพุทธรักจิตาจารย์ แม้ไม่อาจจะทราบได้ว่าประวัติความเป็นมาของพระพุทธรักจิตาจารย์ผู้ประพันธ์คัมภีร์ชินาลังการฎีกามีชีวิตอยู่ในช่วงระยะเวลาใด หากแต่ในคัมภีร์คั่นดวงศซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ประพันธ์ในประเทศพม่าปัจจุบันได้รวบรวมนามท่านบูรพาจารย์ผู้ประพันธ์รวมถึงถิ่นฐานของท่านผู้ประพันธ์ได้กล่าวว่า พระพุทธรักจิตาจารย์ผู้ประพันธ์คัมภีร์ชินาลังการเป็นผู้ประพันธ์คัมภีร์ชินาลังการฎีกาด้วยเช่นเดียวกัน⁵⁸

แม้ว่าพระพุทธรักจิตาจารย์ผู้ประพันธ์คัมภีร์ชินาลังการกับพระพุทธรักจิตาจารย์ผู้ประพันธ์คัมภีร์ชินาลังการฎีกาจะเป็นบุคคลเดียวกันหรือไม่ก็ตามก็ยังเป็นที่น่าสงสัยอยู่ซึ่งในกรณีนี้ก็ควรที่จะทำการศึกษากันต่อไป แต่ถึงอย่างไรก็ตามในความเป็นจริงแล้วคัมภีร์ชินาลังการฎีกาซึ่งเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายคัมภีร์ชินาลังการก็ไม่ควรที่จะแต่งก่อนปี พ.ศ. 1700 ได้ ทั้งนี้เพราะพระพุทธรักจิตาจารย์ผู้ประพันธ์คัมภีร์ชินาลังการ ท่านได้ระบุไว้ในตอนท้ายของคัมภีร์ชินาลังการว่า ท่านได้อาศัยอยู่ในโรหมชนบทในลังกาทวีป เมื่อ พ.ศ. 1700⁵⁹ ดังนั้นผู้วิจัยจึงกำหนดโดยการประมาณว่าคัมภีร์ชินาลังการฎีกามีอยู่ภายในพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ไม่ต่ำลงมาถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ได้ทั้งนี้เพราะคัมภีร์โลกที่ปกสาร(รายละเอียดอยู่ในคัมภีร์โลกที่ปกสารในบทนี้) ที่มีอายุประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 20 ได้มีการอ้างอิงคัมภีร์ชินาลังการฎีกาแล้ว

ส่วนเนื้อหาเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ในคัมภีร์ชินาลังการฎีกานั้นจะมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธเขตต์วัณณา ซึ่งประกอบด้วยเนื้อหาย่อยอีก 7 ส่วนดังต่อไปนี้คือ 1. หิมวันตวัณณา 2. ชัมพูทวีปวัณณา 3. มนุสสโลกวัณณา 4. ตีรจกานทุกขวัณณา 5. เปตทุกขวัณณา 6. นิรยวัณณา และ 7. ทุตตวัณณา

แม้เนื้อความในคัมภีร์พุทธเขตต์วัณณาในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาจะได้ขึ้นต้นเรื่องราวพระพุทธรเจ้าทรงเทศนาเรื่องชาติเขต อาณาเขต และ วิสัยเขต จากนั้นจึงเทศนาเรื่องราวที่เกี่ยวข้องพระสืขิอดีตพุทธเจ้าทรงพาพระอภิกุขึ้นไปยังสวรรค์ชั้นพรหมโลก จากการศึกษาพบว่าเนื้อหาการ

⁵⁷ พุทธรักจิตาจารย์ , ชินาลังการฎีกา , 62 .

⁵⁸ พระปัญญานันทาจารย์, จุฬคั่นดวงศ, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546) , 30.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, 12-13.

เปิดเรื่องติพุทธเขตตวันณาในคัมภีร์ชินาลังการฎีกานี้ได้นำมาจากอรรถกถาจูฬนิสสูตร ในคัมภีร์มโนรธปุรณี⁶⁰

ส่วนเนื้อความที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ในติพุทธเขตตวันณา ตรวจสอบแล้วพบว่าได้คัดมาจากคัมภีร์ในรุ่นอรรถกถา เช่น คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี ดังตัวอย่างต่อไปนี้

จนโท อนุโตมณิวิมานะ วสติ. ตัม พหิ รชเตน ปริกขิตตัม อุภยปี สีตลเมว
โหติ. สุริโย อนุโตกณวิมานะ วสติ. ตัม พหิ ผลิเกน ปริกขิตตัม อุภยปี สีตลเมว โหติ.
ปมาณโต อนุโต จนทสฺส ปน อุชุกํ เอฏฐนปญฺญาสโยชนานิ ปริมณฺทลโต ปน ตีหิ
โยชเนหิ อุณานิ ทิยฺชฏมโยชน-สตานิ.⁶¹

นอกจากที่จะมีการนำเนื้อความจากคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว ยังพบว่าคัมภีร์ชินาลังการฎีกายังมีการอ้างอิงถึงคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์นอกลังกาทวีปคือ คัมภีร์โลกบัญญัติ⁶² ดังนั้นจึงเป็นประเด็นที่น่าชวนให้น่าสงสัยว่าคัมภีร์โลกบัญญัติไม่เป็นที่รู้จักในลังกาทวีปตามที่บาทหลวง เออเยน เดอนีสได้กล่าวไว้(ดูรายละเอียดในส่วนของคัมภีร์โลกบัญญัติในบทนี้) หรือคัมภีร์ชินาลังการฎีกาไม่ได้ประพันธ์ขึ้นในลังกาทวีปซึ่งจะทำให้หมายความว่า พระพุทธบริษัทอาจารย์ที่ประพันธ์ชินาลังการฎีกากับพระพุทธบริษัทอาจารย์ที่ประพันธ์ชินาลังการฎีกาเป็นคนละบุคคล

เนื้อหาที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา คณาจารย์ในสมัยหลัง เช่น พระสังฆราชเมธีกรและพระสิริมังคลาจารย์มักจะนำเนื้อหาไปกล่าวอ้างในคัมภีร์ที่ท่านประพันธ์อยู่เสมอ

คัมภีร์สารสังคหะ

คัมภีร์สารสังคหะ ผลงานการประพันธ์ของพระสิทธิธตเถระ ผู้เป็นศิษย์ของพระพุทธปิปิเถระ ในคาถาบทปณามพจน์ได้ระบุว่าพระสิทธิธตเถระได้ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสวัด

⁶⁰ พุทธโฆษาจารย์, มโนรธปุรณี นาม องคุดตฺรณิกายญฺจกถา, ทุติโย ภาค, 343 .

⁶¹ พุทธโฆษาจารย์, สุมังคลวิลาสินี ที่มณิกายญฺจกถา, ตติโย ภาค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2463) , 66.

⁶² พุทธบริษัทอาจารย์, ชินาลังการฎีกา, 59.

ทักษิณาราม⁶³ ซึ่งศาสตราจารย์ มาละละเสเกระ ชาวลังกาจึงได้เสนอว่าพระสถิตตเถระได้ประพันธ์คัมภีร์สารสังคหะ ขึ้นในรัชกาลพระเจ้าภูวนกพาหุที่ 1 (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 1820 – 1831)⁶⁴

เนื้อหาของคัมภีร์สารสังคหะเป็นการรวบรวมเรื่องราวต่างๆ ไปที่ส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับเรื่องปาฏิหาริย์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาเป็นสำคัญ หากแต่เรื่องราวของโลกศาสตร์ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์นี้จะอยู่ในบรรพที่ 40 ชื่อว่า “โลกสันนิจิตสังคหะ”

จากผลการศึกษาเชิงวิเคราะห์และตรวจชำระคัมภีร์สารสังคหะของ ดร. สสกี พบว่าคัมภีร์สารสังคหะนั้นเป็นการรวบรวมเนื้อความจากคัมภีร์ในยุคสมัยพระไตรปิฎกจนถึงสมัยภิกขุมิได้มีการประพันธ์เพิ่มเติมมากนัก นอกจากนี้ในการตรวจชำระของ ดร. สสกี ท่านยังได้ระบุถึงที่มาของเนื้อความต่างๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์สารสังคหะไว้ในเชิงอรรถซึ่งก็รวมถึงเนื้อความในโลกสันนิจิตสังคหะ

แต่เมื่อผู้วิจัยได้ทำการตรวจสอบโลกสันนิจิตสังคหะแล้วพบว่าแท้จริงแล้วเนื้อหาส่วนมากในโลกสันนิจิตสังคหะเป็นการคัดข้อความมาจากในคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกา มิได้เป็นอย่างที่ ดร. สสกี เสนอไว้นั้น เพราะลำดับเนื้อความที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์สารสังคหะนั้นเหมือนกับในคัมภีร์สารัตถทีปนีทุกประการ ซึ่งคัมภีร์สารัตถทีปนีเองพระสารีบุตรเถระท่านได้รวบรวมมาก่อนหน้าแล้ว ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ 1

วิตุถารโต ปน ตีสุปี สัฏฐกาเลสุ เอกัง พุทธกเขตต์ วินิสฺสติ. พุทธกเขตต์ นาม ติวริโหติ ชาตีกเขตต์ อาณากเขตต์ วิสยกเขตฺตณฺจ. ตตฺถ ชาตีกเขตต์ ทสฺสทสฺสจกฺกวาปฺริยนฺตํ โหติ. ยํ ตถาคตฺสฺส ปฏิสนฺธิกฺกหฺมาทีสุ กมฺปติ ยตฺตเก จาเน

⁶³ Siddhattha, Sarasangaha, edit. by G. H. Sasaki (London : The Pali Text Society, 1922), vii.

⁶⁴ G. P. Malalasekera, A History of Pali Literature of Ceylon (Colombo: M.D. Gunasena, 1958), 228 – 230.

ตถาคตสฺส ปฐิสนฺธิณานานฺภาโว ปุณฺณผลสมตฺเต ชิโต สรเสเนว ปวิณฺณมฺหิ. ตํ พุทฺธ
การสฺส นิพฺพตฺตนเขตฺตํ นามาทิ พุทฺธกฺเขตฺตนฺติ⁶⁵

ตัวอย่างที่ 2

อาณากฺเขตฺตํ ปน โภกฺกิสฺตสฺสจกฺกวาพปริยนฺตํ ยตฺถ รตนสฺสุดํ ขนฺธสฺสุดํ
ธชฺชกฺปริตฺตํ อาณากฺกฺเขตฺตํ โมรปริตฺตฺนฺติ อิมํสํ อานฺภาโว ปวตฺตติ. อิทธิมา หิ
เจโตวสิปฺปโต อาณากฺเขตฺตปริยาปนฺเน ยตฺถ กตฺถจิ จกฺกวาเพ จตฺวา อตฺตโน
อตฺถาย ปริตฺตํ กตฺวา ตตฺถเวย อณฺณํ จกฺกวาฬํ ตโตปิ กตฺปริตฺโตว โหติ. เอกจกฺกวาเพ
จตฺวา สพุทฺธตฺตานมฺปิ อภิสมฺภูนาตฺวา ปริตฺตานฺภาโว. ตตฺถ เทวตาหิ ปริตฺตานํ
สมปฺภิจฺฉิตฺตพฺโตะ ตสฺมา ตํ อาณากฺเขตฺตฺนฺติ วุจฺจติ. วิสยฺกเขตฺตํ ปน อนนฺตาปริมาณํ
อนนฺตปริมาณฺเสสฺส หิ จกฺกวาเพสฺส ยํ ยํ ตถาคโต อากฺขติ ตํ ตํ ชานาติ.
อากฺขาปฏฺธิพุทฺธวตฺติตฺตํ พุทฺธวณฺณสฺส เอวเมตฺสฺส คิสฺส พุทฺธกฺเขตฺเตสฺส เอกํ
อาณากฺเขตฺตํ วินสฺสติ. ตสฺมี ปน วินสฺสเน ชาตฺถิเขตฺตํ ปี วินฺญฺจเมว โหติ.
วินสฺสเนตฺถจ เอกโต วินสฺสติ. สณฺจหนฺตมฺปิ เอกโตว สณฺจหนฺติ. ตสฺเสว จ
สณฺจหนฺตมฺปิ เวทิตฺตพฺ⁶⁶

อนึ่งนอกจากคัมภีร์สารสังคหะที่เป็นสำนวนของพระสิทธิธเถระชาวลังกาวิปแล้ว
จากการศึกษาของรองศาสตราจารย์ ดร. สุภาพรณ ฌ บางช้าง ยังพบว่ามียคัมภีร์สารสังคหะอีก
สำนวนหนึ่งซึ่งเป็นสำนวนของพระนันทาจารย์ซึ่งเชื่อว่าท่านเป็นพระภิกษุล้านนา คัมภีร์นี้ใน
บางครั้งก็เรียกว่า “คัมภีร์สารัตถสังคหะ” และน่าจะประพันธ์ขึ้นในราวปี พ.ศ. 1842 – 1858 ทั้งนี้
เพราะคัมภีร์คัมภีร์สารัตถสังคหะได้อุญฺญกัถยอคำสาระตามคัมภีร์ต้นฉบับที่เป็นผลงานของลังกา
ทวิป⁶⁷

⁶⁵ สาริปุตฺตเถร, สารตฺถทีปนีฎฺฐิกาสมนฺตปาสาทิกาวณฺณา ภาค 1, 431.; Siddhattha, Sarasangaha, edit. by G. H. Sasaki, 302.

⁶⁶ สาริปุตฺตเถร, สารตฺถทีปนีฎฺฐิกาสมนฺตปาสาทิกาวณฺณา ภาค 1, 431 – 432.; Siddhattha, Sarasangaha, edit. by G. H. Sasaki, 302 – 303.

⁶⁷ สุภาพรณ ฌ บางช้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), 258 – 259 .

แต่ตามความเห็นของผู้วิจัยคิดว่าคัมภีร์นี้ควรที่จะมีอายุหลังปี พ.ศ. 2067 ทั้งนี้เพราะคัมภีร์ดังกล่าวได้มีการอ้างอิงข้อความในคัมภีร์มงคลทีปนิผลงานการประพันธ์ของพระสิริมังคลาจารย์⁶⁸ ซึ่งในตอนท้ายของคัมภีร์ท่านได้ระบุว่าท่านได้แต่งคัมภีร์นี้ที่สุญญาการและเสร็จในปี พ.ศ. 2067

เนื้อความที่ว่าด้วยโลกศาสตร์ของคัมภีร์สารสังคหะสำนวนพระนนทาทจารย์มีความคล้ายคลึงกับสำนวนของพระสิทธิธตเถระมาก หากแต่สำนวนของพระนนทาทจารย์ได้มีการเพิ่มเติมข้อความบางประการซึ่งข้อความเหล่านี้เป็นข้อความของคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ขึ้นหลังพุทธศตวรรษที่ 19 เช่น คัมภีร์จันทสุริยคติทีปนี⁶⁹ เป็นต้น (ดูรายละเอียดในหัวข้อคัมภีร์จันทสุริยคติทีปนีในบทนี้)

แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์ในพม่าและในไทย

ลักษณะเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ในวรรณคดีบาลีที่ประพันธ์ในลังกาทวีปนั้นจะปรากฏแทรกเป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งของคัมภีร์อื่นหาได้แยกออกมาเป็นคัมภีร์อย่างเป็นเอกเทศ หากแต่ในวรรณคดีบาลีนอกลังกาทวีปกลับได้มีการแต่งคัมภีร์โลกศาสตร์เป็นเนื้อเฉพาะอย่างเอกเทศและมีจำนวนมากพอสมควร ซึ่งก็เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญของคัมภีร์โลกศาสตร์ในภูมิภาคนี้ และน่าที่จะถือได้ว่าคัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับภาษาบาลีเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นนอกลังกาทวีป

คัมภีร์โลกบัญญัติ

จากเนื้อหาในคัมภีร์โลกบัญญัตินั้นมิได้ระบุถึงนามท่านผู้ประพันธ์และประวัติการประพันธ์รวมถึงสถานที่ที่ประพันธ์ แต่เนื่องจากคัมภีร์โลกบัญญัตินี้มีการกล่าวอ้างถึงในบานแพนทของคัมภีร์ไตรภูมิสถาปพระราชนิพนธ์พระมหาชรรณราชาพญาลีไท⁷⁰ และในติพุทธเขตต์วัฒนาของคัมภีร์ชินาลงการฎีกา⁷¹ ดังนั้นคัมภีร์โลกบัญญัตินี้ก็ควรที่จะมีอายุเก่ากว่าคัมภีร์ 2 เล่มนี้ โดยเฉพาะเมื่อปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชินาลงการฎีกาแล้วยังน้อยคัมภีร์โลกบัญญัตินี้ควรจะมีอายุเก่ากว่าครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 18

⁶⁸ พระนนทาทจารย์, คัมภีร์สารสังคหะ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เล็งเชียง, 2499), 205.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, 740.

⁷⁰ พระมหาชรรณราชาพญาลีไท, ไตรภูมิสถา (กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2527),

⁷¹ พุทธภิกขิตาจารย์, ชินาลงการฎีกา, 58 – 59.

บาทหลวง เอเยน เดอนีส ได้เสนอว่า คัมภีร์โลกบุญญัตินี้มิใช่ผลงานการประพันธ์ แต่เป็นผลงานการแปลของภิกษุชาวพม่าโบราณ ทั้งนี้เพราะนอกจากต้นฉบับคัมภีร์โลกบุญญัตินั้นมีภาษาบาลีแล้วยังค้นพบคัมภีร์โลกบุญญัตินับแปลภาษาจีน ซึ่งเป็นผลงานการแปลของพระปรมาจารย์ในปี พ.ศ. 1101 ซึ่งพระปรมาจารย์ได้อ้างว่าท่านได้แปลมาจากคัมภีร์โลกปราชญ์ปติ และ บาทหลวง เอเยน เดอนีส ก็ได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบฉบับแปลภาษาจีนกับคัมภีร์โลกบุญญัตินี้แล้วพบว่ามันเป็นคัมภีร์เล่มเดียวกัน

เนื่องจากในปัจจุบันยังไม่มี การค้นพบต้นฉบับภาษาสันสกฤตจึงสันนิษฐานว่า ต้นฉบับภาษาสันสกฤตได้หายสาบสูญไปแล้ว อีกทั้งไม่ปรากฏหลักฐานคัมภีร์โลกบุญญัตินี้ในลังกา ทวีปแต่อย่างใด จึงทำให้บาทหลวง เอเยน เดอนีส สันนิษฐานว่าคัมภีร์โลกบุญญัตินั้นเป็นผลงานการแปลของภิกษุชาวพม่า แต่หนังสือเรื่อง “วรรณคดีบาลีพม่า” ได้กล่าวไว้ว่า คัมภีร์โลกบุญญัตินี้ และฉคิตีปนีเป็นผลงานการประพันธ์ของพระศัทธัมมโฆส แห่ง สเทิม (Saddhammaghosa de Thatôn)⁷²

นอกจากนี้ บาทหลวง เอเยน เดอนีส ยังได้เสนอต่อไปว่า คัมภีร์โลกบุญญัตินี้ได้รับการแปลขึ้นในรัชกาลพระเจ้าอนิรุทธมหาราช ซึ่งขึ้นครองราชย์อยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ทั้งนี้เพราะ ก่อนรัชกาลพระเจ้าอนิรุทธมหาราชอาณาจักรพุกามยังหาได้รวบรวมเป็นปึกแผ่น อีกทั้งพระพุทธรูปศาสนาก็ยังไม่เจริญรุ่งเรืองและยังไม่มีการศึกษาภาษาบาลีกันอย่างจริงจัง ตลอดจนเนื้อความในคัมภีร์โลกบุญญัตินั้นยังปรากฏเรื่องราวของพระเจ้าอโศกมหาราชทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาซึ่งไม่มีปรากฏในคัมภีร์โลกบุญญัตินับแปลภาษาจีนแต่ประการใด หากแต่ในรัชกาลพระเจ้าอนิรุทธมหาราชนั้นเรื่องราวของพระเจ้าอโศกมหาราชทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นที่นิยมเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่าคัมภีร์โลกบุญญัตินี้ได้แปลขึ้นในรัชกาลนี้นั่นเอง⁷³

เนื้อในคัมภีร์โลกบุญญัตินี้มีจำนวนทั้งสิ้น 16 กัณฑ์ แต่ขาดกัณฑ์ที่ 13 ซึ่งในประเด็นนี้ ไม่อาจที่จะหาสาเหตุได้ทำไมถึงเป็นเช่นนั้น และนอกจากนี้ยังพบว่ายังมีหลายกัณฑ์ที่ไม่ได้บอกลำดับกัณฑ์ไว้

⁷² M. H. Bode, The Pali Literature of Burma (Rangoon : Burma Research Society, 1965), 104.

⁷³ E. Denis, La Lokapaññatti et les Idées Cosmologiques du Bouddhisme Ancien. Vol II, I - V.

จากผลการศึกษาวิเคราะห์ของ ดร. มุส พบว่า เนื้อความในนิรยภัณฑ์ของคัมภีร์โลก บัญญัติ เหมือนเป็นข้อความที่แต่งขยายคัมภีร์มหาเวสสุและมีบางส่วนที่ตรงกับในคัมภีร์ปัจจุคติ ที่ปณีฎีกา และเนื้อความในอสุราตวิภาคภัณฑ์ของคัมภีร์โลกบัญญัติก็ตรงกับในคัมภีร์ปัจจุคติ ที่ปณีฎีกา ⁷⁴

คัมภีร์ปัจจุคติที่ปณี

คัมภีร์ปัจจุคติที่ปณีกล่าวถึง อานิสงส์และโทษ(อาทินว)ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องไปบังเกิดในภพทั้ง 5 คือ นรก เปรต เดรัจฉาน มนุษย์ และสวรรค์ อย่างสังเขป เขียนขึ้นในรูปแบบการ ประพันธ์ประเภทปฐยาวัตถัตถ์ จำนวน 114 บท เริ่มต้นฉันทปณามพจน์จำนวน 4 บท จากนั้นจึง แบ่งเนื้อหาออกเป็น 5 กัณฑ์ ตามภพทั้ง 5

กัณฑ์ที่ 1 นรกกัณฑ์ ตั้งแต่ฉันทบทที่ 5 – 44 ในกัณฑ์นี้แบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือ ตั้งแต่ ฉันทบทที่ 5 – 21 เป็นเรื่องของมหานรก 8 ชุม เริ่มต้นจาก สัตยชีวะ กาลสุตตะ สังฆาต โรธูระ มหา โรธูระ ตาปะ มหาตาปะ และอเวจี ส่วนฉันทตั้งแต่บทที่ 22 – 44 เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอสุทธ นรก 4 ชุม

กัณฑ์ที่ 2 ตริจ্ঞานกัณฑ์ ตั้งแต่ฉันทบทที่ 45 – 51 กล่าวถึงสาเหตุการไปเกิดเป็น เดียรจ্ঞาน

กัณฑ์ที่ 3 เปตกัณฑ์ ตั้งแต่ฉันทบทที่ 52 – 68 (ในฉบับการตรวจชำระของเฟอแยร์ตั้งแต่ 52 – 69) ในกัณฑ์ที่ 3 แบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ ตั้งแต่ฉันทบทที่ 52 – 59 กล่าวถึงการทนทุกข์ของ เปรต ฉันทบทที่ 60 – 67 กล่าวถึงกุ่มกัณฑ์และยักษ์ และฉันทบทที่ 68 กล่าวถึงอสุร

กัณฑ์ที่ 4 มนุสสกัณฑ์ ตั้งแต่ฉันทบทที่ 69 – 102

กัณฑ์ที่ 5 เทวกัณฑ์ ตั้งแต่ฉันทบทที่ 103-114 ในกัณฑ์นี้แบ่งออกเป็น 2 ตอน ตอนที่ 1 ตั้งแต่ฉันทบทที่ 103-109 กล่าวถึงฉกามาพจรภพ ตอนที่ 2 ตั้งแต่ฉันทบทที่ 110 – 114 เป็นบทสรุป ในตอนท้ายจบด้วยนิคมพจน์

ในคัมภีร์ปัจจุคติที่ปณินี้ได้กล่าวถึงผู้ประพันธ์คัมภีร์แต่ประการใด หากแต่ในคัมภีร์ ปัจจุคติที่ปณีฎีกาได้ให้รายละเอียดไว้ว่า

“ตโต ปน วิตุธารณ ปรียาปณฺณิคุปสกุโกนฺตานํ มนุทฺมดินํ ลิสฺसानํ
อนุกมฺปกณ อสุทโฆสจฺริเยน จคฺคิตฺตปณํ นามปกรณํ สํเขปนํ สมฺภิตํ อาห สทฺธมฺม
สตีปฺภูจฺานสุตฺโต มณฺจติเตนสฺสโฆสเสน ทิปิตา คคิตฺตปณํ สาหิ สกฺกฺภาสาหิ ปิตตฺตา

⁷⁴ P. Mus, La Lumière sur les Six Voies, 41, 101 – 104.

ทูลุนโย สททสดถาน วิญญู ทิปนุตรนิวาสิน. อติ ต่ ปริตติตวา มาชาน นิรุติยา
 หิตาย ปุณวิญญู ทิปนุตรนิวาสิน”⁷⁵

แปลว่า ดังนั้น พระอัสสโสมอาจารย์ผู้นุเคราะห์ศิษย์ที่เยาว์ปัญญาผู้ไม่อาจที่จะศึกษาโดยพิสดาร (ละเอียด) ได้จึงประพันธ์คัมภีร์นามว่า จลคติทีปนี ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สททมฺฯ เปฯ คติทีปนี พระอัสสโสมอาจารย์ผู้อธิบายจากพระสัทธรรมสติปัญฐานสูตร ได้แต่งคัมภีร์จลคติทีปนี เพราะคัมภีร์ดังกล่าวเป็นที่เข้าใจยากของนักไวยากรณ์ผู้อยู่ในทวีปอื่น เนื่องจากแต่งเป็นภาษาสันสกฤต ดังนั้นข้าพเจ้าจึงปริวรรต (แปล) คัมภีร์นี้เป็นภาษาของชาวมคธเพื่อเกื้อกูลวิญญูชนเป็นอันมากซึ่งอยู่ในทวีปอื่น

เนื่องจากในข้อความในคัมภีร์ปัญจคติทีปนีถูกทำให้เราทราบว่แท้จริงแล้วคัมภีร์ปัญจคติทีปนีแต่เดิมมีชื่อว่าคัมภีร์จลคติทีปนี อีกทั้งจากผลการศึกษาและตรวจชำระของศาสตราจารย์ มุส พบว่า คัมภีร์จลคติทีปนีหรือต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นปัญจคติทีปนีนั้นเป็นคัมภีร์เล่มเดียวกับคัมภีร์ยัชตคติการิกาซึ่งท่านได้ใช้ต้นฉบับภาษาสันสกฤตจากหอหลวงประเทศเนปาลในการศึกษา

อนึ่งข้อความในฉบับภาษาสันสกฤตและแปลภาษาจีนต่างก็ระบุว่าคัมภีร์ยัชตคติการิกาเป็นผลงานการประพันธ์ของพระอัสวโหมยะ ซึ่งอัสวโหมยะในภาษาสันสกฤตเป็นคำเดียวกันกับอัสสโหมสะในภาษาบาลี ส่วนในฉบับภาษาทิเบตกลับระบุว่าคัมภีร์ยัชตคติการิกาเป็นผลงานพระธรรมิกสุภูติ

อนึ่งจากความเห็นของศาสตราจารย์ มุส เสนอว่า ผู้แต่งคัมภีร์ยัชตคติการิกาน่าที่จะเป็นพระธรรมิกสุภูติ ทั้งนี้เพราะในตอนท้ายของฉบับภาษาสันสกฤตระบุว่า “จบยัชตคติการิกาโดยมหาบัณฑิตอัสวโหมยะผู้ประพันธ์อารยสัทธรรมสมฤตยุปสถานมหายาน” แต่ในฉบับแปลภาษาทิเบต กล่าวว่า “จบฉันทหนทางทั้งหกโดยสังเขปของสัทธรรมสมฤตยุปสถาน โดยพระมหาบัณฑิตธรรมิกสุภูติโหมยะ” ซึ่งตามประวัติวรรณคดีสันสกฤตคัมภีร์สัทธรรมสมฤตยุปสถานเป็นผลงานของพระสุภูติ หากแต่ในทิเบตพระธรรมิกสุภูติมีอีกนามหนึ่งว่า อัสวโหมยะ และต่อมามีการสับสนในการบันทึกจึงทำให้ผู้แปลในอดีตเข้าใจว่าเป็นมหากวีอัสวโหมยะ ดังนั้นถ้าเชื่อว่าผู้ประพันธ์คัมภีร์สัทธรรมสมฤตยุปสถานเป็นคนเดียวกับผู้ประพันธ์คัมภีร์จลคติทีปนี พระสุภูติก็จะเป็นผู้ประพันธ์คัมภีร์จลคติทีปนี

คัมภีร์ยัชตคติการิกานี้ควรที่จะแต่งก่อนปี พ.ศ. 1554 ทั้งนี้เพราะคัมภีร์ยัชตคติการิกาลฉบับสำนวนแปลภาษาจีนชื่อว่า Lieou tao k'ie t'o king () ซึ่งเป็นผลงานการแปลของพระFa-t'ien (ธรรมเทวะ?) ซึ่งต่อมาท่านได้เปลี่ยนสมญาใหม่เป็น Fa-hhien () แม้ว่า

⁷⁵ Ibid, 18.

หลักฐานที่จะระบุว่าท่านได้แปลคัมภีร์นี้ปีใดนั้นไม่ปรากฏ หากแต่ท่านได้มรณภาพในปี พ.ศ. 1544⁷⁶

จากในหนังสือเรื่อง “วรรณคดีบาลีพม่า” ของ ดร. โบเด ได้กล่าวถึงคัมภีร์จลคัตติปิณีไว้ว่าคัมภีร์นี้เป็นผลงานการประพันธ์ของพระสถัมมโฆสเถระ แห่ง สเทิม (Saddhammaghosa de Thatôn)⁷⁷ หากแต่ในหนังสือเล่มดังกล่าวก็มีได้กล่าวถึงพระสถัมมโฆสเถระท่านมีอายุอยู่ในช่วงเวลาใด

จากผลการศึกษาในวิทยานิพนธ์ของ บาทหลวง เออเยน เคนนีส์ พบว่านอกจากคัมภีร์โลกบัญญัติฉบับในภาษาบาลีที่พบในพม่าและไทยแล้ว คัมภีร์โลกบัญญัตินี้ยังปรากฏฉบับแปลภาษาจีน ซึ่งเป็นผลงานการแปลของพระปรมาเถระ ในปี พ.ศ. 1101 ดังนั้นบาทหลวง เออเยน เคนนีส์ จึงสรุปว่า คัมภีร์โลกบัญญัตินี้แต่เดิมเป็นงานประพันธ์ในภาษาสันสกฤต ต่อมาจึงมีการแปลเป็นภาษาบาลีและภาษาจีน

ดังนั้นพระสถัมมโฆสจึงไม่ใช่ผู้ประพันธ์แต่เป็นเพียงผู้แปลเท่านั้น สันนิษฐานว่าคัมภีร์โลกบัญญัติได้รับการแปลเป็นภาษาบาลีในพม่าในราวรัชกาลพระเจ้าอนิรุทธมหาราช ซึ่งเป็นช่วงสมัยที่พม่าเริ่มศึกษาภาษาบาลี และในคัมภีร์โลกบัญญัตินี้ฉบับภาษาบาลีได้เพิ่มเรื่องของพระเจ้าอโศกมหาราชซึ่งไม่ปรากฏในฉบับแปลภาษาภาษาจีน ซึ่งในสมัยพระเจ้าอนิรุทธมหาราชเรื่องพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นที่นิยม⁷⁸

ถ้าเราเชื่อตามขนบของวรรณคดีบาลีในพม่าที่เชื่อกันสืบมาว่าคัมภีร์โลกบัญญัติ และคัมภีร์จลคัตติปิณีเป็นผลงานการประพันธ์ของพระสถัมมโฆสเถระ แต่เมื่อพิสูจน์ได้ว่าคัมภีร์โลกบัญญัตินั้นเป็นเพียงผลงานการแปลของพระสถัมมโฆสเถระและอาจจะแปลขึ้นในรัชกาลพระเจ้าอนิรุทธเท่านั้น ดังนั้นคัมภีร์จลคัตติปิณีก็ควรจะผลงานการแปลของพระสถัมมโฆสในรัชกาลพระเจ้าอนิรุทธด้วยเช่นเดียวกัน

อนึ่งจากข้อความในคัมภีร์ปัญญาคัตติปิณีฎีกาซึ่งเดิมควรจะต้องมีชื่อว่าจลคัตติปิณีฎีกา เพราะเนื้อในคัมภีร์นี้ยังกล่าวถึงคัตติทั้ง 6 ได้กล่าวว่า ข้าพเจ้าได้ปริวรรต (แปล) เป็นภาษามคธ ซึ่งหมายถึงคัมภีร์จลคัตติปิณี แต่ทำไมจะต้องนำมากล่าวอ้างไว้ในฎีกาว่าพระสถัมมโฆสเถระเป็นผู้แปลมาเป็นภาษามคธ และที่สำคัญข้อความนี้ที่ใช้สรรพนามบุรุษที่ 1 จึงอาจจะเป็นไปได้ว่า

⁷⁶ I.bid, 18 – 32.

⁷⁷ M. H. Bode, The Pali Literature of Burma, 104.

⁷⁸ E. Denis, La Lokapaññatti et les Idées Cosmologiques du Bouddhisme Ancien

ผู้ประพันธ์คัมภีร์ปัญญาคติที่ปณีฎีกาเป็นคนเดียวกับผู้ปริวรรต(แปล) คัมภีร์นคคติที่ปณี ซึ่งก็คือ พระสัทธัมมโฆสเถระ

ผลจากการตรวจชำระคัมภีร์ปัญญาคติที่ปณีพบว่า คัมภีร์ปัญญาคติที่ปณีมีการพัฒนาการ อยู่ 3 ช่วง

ในช่วงแรกเป็นการแปลจากคัมภีร์ยัชตคตติการิกภาษาสันสกฤตมาเป็นภาษาบาลีมีชื่อว่าคติที่ปณี สันนิษฐานว่าจำนวนและการเรียงลำดับฉันทที่ใกล้เคียงกับคัมภีร์ยัชตคตติการิก นอกจากนี้ยังพบว่าฉันทที่รวมถึงการเรียงลำดับฉันทของคัมภีร์ปัญญาคติที่ปณีฎีกาเหมือนกับคัมภีร์ยัชตคตติการิกด้วยเช่นเดียวกัน จึงทำให้คิดได้ว่าคัมภีร์ปัญญาคติที่ปณีกีประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลานี้

ในช่วงที่ 2 เป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนชื่อคัมภีร์จากคติที่ปณีสมาเป็นปัญญาคติที่ปณีนีทั้งนี้ เพราะ ฉันทบทที่ 69 ซึ่งเป็นฉันทที่เพิ่มเติมเข้ามาได้กล่าวว่ากาลัญชกาสูรนั้นให้นับรวมอยู่กับเปรต ส่วนไวจิตตาสูรให้นับรวมกับเทวดา ซึ่งสันนิษฐานว่าการพัฒนาการในช่วงที่ 2 น่าที่จะมีอายุอยู่หลังกว่าปี พ.ศ. 1849 ทั้งนี้เพราะมีฉันทบางบทตรงกับคัมภีร์มหาวิปากซึ่งคัมภีร์นี้ได้ระบุไว้ในตอนท้ายว่าประพันธ์เสร็จในปี จ.ศ. 668 (พ.ศ. 1849)

ในช่วงที่ 3 เป็นการเพิ่มเติมครั้งสุดท้ายซึ่งค้นฉบับที่เก็บรักษาอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ท้าวสุกรี จะอยู่ในช่วงสมัยนี้⁷⁹

คัมภีร์อรุณวตีสสูตร

คัมภีร์อรุณวตีสสูตรไม่ปรากฏนามท่านผู้ประพันธ์และประวัติการประพันธ์ แต่เนื่องจากในบานแพนกของคัมภีร์เตภูมิกถาพระราชนิพนธ์ในพระมหาธรรมราชาพญาสิทธิเทษวราชวงศ์พระร่วง⁸⁰ ได้กล่าวว่าพระองค์ทรงใช้คัมภีร์อรุณวตีสสูตรประกอบในงานพระราชนิพนธ์ ดังนั้นในชั้นต้นผู้วิจัยจึงสามารถกำหนดอายุคัมภีร์อรุณวตีสสูตรได้อย่างคร่าวๆว่า อย่างน้อย คัมภีร์อรุณวตีสสูตรจะต้องประพันธ์ขึ้นก่อนปี พ.ศ. 1888 อันเป็นปีที่พระมหาธรรมราชาพญาสิทธิเทษวราชนิพนธ์คัมภีร์เตภูมิกถา

จากผลงานวิทยานิพนธ์เรื่อง “อรุณวตีสสูตร : การตรวจชำระและศึกษาเชิงวิเคราะห์” ของนายทวี แสงมณี เมื่อ ปี พ.ศ. 2523 ได้ระบุแหล่งที่มาบางตอนของคัมภีร์อรุณวตีสสูตรไว้ในส่วน

⁷⁹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “การตรวจชำระคัมภีร์ปัญญาคติที่ปณี” วารสารดำรงวิชาการ, 6, 2 (2550): 23 – 26.

⁸⁰ พระมหาธรรมราชาพญาสิทธิเทษว, ไตรภูมิอภินิหาร, 3 .

ของการชำระและพร้อมทั้งได้เสนอข้อสมมุติฐานที่เกี่ยวข้องกับยุคสมัยและสถานที่ของท่านผู้ประพันธ์ไว้ว่า

เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานคัมภีร์อรุณวตีสสูตรในลังกาทวิปแต่ประการใด ดังนั้นจึงทำให้เชื่อได้ว่าคัมภีร์อรุณวตีเป็นคัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นในดินแดนของประเทศไทยปัจจุบัน แต่เนื่องจากพระภิกษุในเมืองเชียงใหม่ไม่ทราบสำนักของพระเถระผู้ประพันธ์คัมภีร์อรุณวตีสสูตรแต่ประการใด ดังนั้นคัมภีร์อรุณวตีสสูตรจึงไม่ควรที่จะประพันธ์ขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ หากแต่ประพันธ์ขึ้นในเมืองหริภุญไชย ในราวรัชกาลพระเจ้าอาทิจจราช จนถึงรัชกาลพระเจ้าญีบา (พ.ศ. 1590 – 1825) กษัตริย์หริภุญไชย ทั้งนี้เพราะพุทธศาสนาในเมืองหริภุญไชยเจริญรุ่งเรืองมาก่อนเมืองเชียงใหม่⁸¹

เนื้อหาของคัมภีร์อรุณวตีสสูตร เริ่มต้นด้วยบทปณามพจน์ที่ประพันธ์ในรูปแบบของปฐยาวัตถันท์จำนวน 3 บท จากนั้นจึงเนื้อความร้อยแก้วสลับกับร้อยกรองในบางส่วน เริ่มต้นกล่าวถึงพระประวัติพระสิจิอิตตพุทธเจ้าโดยสังเขปตั้งแต่ประสูติตรัสรู้จนกระทั่งและเมื่อพระองค์ได้เสด็จมาประทับอยู่ที่เมืองอรุณวตี และต่อมาในเช้าวันหนึ่งระหว่างที่เสด็จออกบิณฑบาต พระสิจิอิตตพุทธเจ้าทรงนำพระอภิญฺขิน ไปยังพรหมโลกและพระอภิญฺขินได้แสดงพระธรรมเทศนาแก่พรหม

พระอานนท์ได้เกิดความสงสัยเกี่ยวกับวิสัยของสาวกญาณกับพุทธญาณ ว่าญาณใดจะมีอานุภาพมากกว่ากัน พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสเทศนา เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับอานุภาพของพระพุทธเจ้าทรงมีมากกว่าพระสาวกเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะพระสาวกนั้นสามารถที่จะแสดงธรรมได้จำกัดเพียงแคในจุลโลกธาตุ แต่พระพุทธเจ้าสามารถที่จะแสดงธรรมไปตลอดมัชฌิมโลกธาตุตลอดไปจนไม่มีที่สิ้นสุด จากนั้นจึงแสดงลักษณะและองค์ประกอบของจักรวาลประทานแก่พระอานนท์ ในตอนท้ายของพระสูตรก็ได้กล่าวถึงเรื่องชาติเขต อาณาเขต และ วิสัยเขต และเมื่อจบพระเทศนาพระอานนท์ก็บรรลुพระโสดาบัน

โครงสร้างเรื่องหลักเป็นเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับพระสิจิอิตตพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปพรหมโลกพร้อมกับพระสาวกผู้มีนามว่าพระอภิญฺขิน มิได้ปรากฏเฉพาะแต่ใน อรุณวตีสสูตร ของสังยุตตนิกาย

81

กวี แสงมณี “อรุณวตีสสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), 5.

เท่านั้น หากแต่ยังมีปรากฏในอรรถกถาพินีสสูตร ของคัมภีร์มโนรพฐิติอรรถกถาอังคุตตรนิกาย⁸² และ ตีพุทธเขตวัฒนาของคัมภีร์ชินาลังการฎีกา⁸³ ด้วยเช่นเดียวกัน

เนื้อความช่วงเปิดเรื่องและปิดเรื่องของคัมภีร์อรรถกถาพินีสสูตรมีความใกล้เคียงกับเนื้อความในอรรถกถาพินีสสูตรในคัมภีร์มโนรพฐิติ แต่ในบางครั้งก็พบว่ามีการนำข้อความบางประโยคมาจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ดังตัวอย่างที่ยกมาเปรียบเทียบ

ดังตัวอย่างเหตุการณ์การเปิดเรื่อง

มโนรพฐิติ

มหาพรหมมา สมมาสมพุทฺธํ ทิสฺวา อุตฺตโน ปจฺจุคฺคมนํ ภควา พฺรหฺมาสนํ
 ปณฺญาเปตฺวา อทาสี . เถรสฺสาปํ อนุจฺฉวิกํ อาสนํ ปณฺญาปยีสฺส . นิสฺสีทิ ภควา
 ปณฺณตฺเต อาสนเณ . เถโรปี อุตฺตโน ปณฺณตฺตาสเน นิสฺสีทิ . มหาพรหมมาปํ ทสพฺลํ
 วนฺทิตฺวา เอกมนฺตํ นิสฺสีทิ . อถ โข ภควา อภิกฺขุภิกฺขุ อามนฺเตสฺสิ ปฏฺฐิตาตุํ ตํ พฺราหฺมณ
 พฺรหฺมาโน จ พฺรหฺมปริสาย จ พฺรหฺมปาริสชฺชานนฺจ ฐมฺมํ กเถสฺสิติ ตสฺมี ฐมฺมํ กเถนฺเต
 พฺรหฺมคณา อุชฺฌายีสฺส : จิรสฺสํ วต มยํ สตฺถุ อากมนํ พฺรหฺมโลเก อลภิมหา⁸⁴

ชินาลังการฎีกา

ตํ ขณฺณเณว ภควา พฺรหฺมโลเก ปาตุโรหิตี . มหาพรหมมาปํ ภควนฺตํ ทิสฺวา
 ปจฺจุคฺคนฺตฺวา ทิพฺพาสนํ ปณฺญาเปตฺวา ภควโต อทาสี . เถรสฺสาปํ อนุรูปํ อาสนํ
 ปณฺญาเปสิ . นิสฺสีทิ ภควา ปณฺณตฺตาสเน เถโรปี อุตฺตโน ปณฺณตฺตาสเน นิสฺสีทิ .
 มหาพรหมมาปํ ทสพฺลํ วนฺทิตฺวา เอกมนฺตํ นิสฺสีทิ . อถ โข ภควา อภิกฺขุภิกฺขุ อามนฺเตตฺวา
 “ปฏฺฐิตาตุํ ตํ พฺราหฺมณ ฐมฺมิกถา” ติ อาห . เอวํ วุตฺเต พฺรหฺมาโน อุชฺฌายีสฺส จิรสฺสํ
 วต มยํ สตฺถุ พฺรหฺมโลกาคมนํ ลภิมหา⁸⁵

⁸² พุทธโฆษาจารย์, มโนรพฐิติ นาม อังคุตตรนิกายอรรถกถา, พุติโย ภาค (กรุงเทพฯ :
 มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535), 342-353.

⁸³ พุทธภิกขิตาจารย์, ชินาลังการฎีกา, 55.

⁸⁴ พุทธโฆษาจารย์, มโนรพฐิติ นาม อังคุตตรนิกายอรรถกถา, พุติโย ภาค, 343 .

⁸⁵ พุทธภิกขิตาจารย์, ชินาลังการฎีกา , 56.

คัมภีร์อรุณวตีสสูตร

ตัม ชณฺณเณว ภควา พุรุมฺโลเก ปาตุโรหิตี. มหาพุรุมฺมาปี สุมฺมาสมฺพุทฺธํ ทิสฺวา
 อุตฺตโน ปจฺจุคฺคมนํ กตฺวา มหาพุรุมฺมทิสฺวาสนํ ปณฺณเปตฺวา อทาสี .เถรสฺสาปี
 อนุจฺฉวิกํ อาสนํ ปณฺณปยิ ภควา ปณฺณตาสเน จูโต .เถโรปี อุตฺตโน ปณฺณตาสเน
 นิสิตฺติ. มหาพุรุมฺมาปี ทสพลํ วนฺทิตฺวา เอกมนฺตํ นิสิตฺติ. อถ โข ภควา อภิภูภิกฺขุ
 อามนฺเตสิ ปฏิภาตุ ตํ พุราหุณฺณ พุรุมฺโน จ พุรุมฺปรีสาย จ พุรุมฺปาริสชฺชานนฺจ
 รมมํ กเถสิติ ตสฺมี รมมํ กเถนเต พุรุมฺคณา อุชฺฌายีสุ จิรสฺสํ วัต มยํ สตุถุ
 อาคมํ พุรุมฺโลเก อลภิมฺหา⁸⁶

ตัวอย่างการเปรียบเทียบความเหตุการณ์ตอนปิดเรื่อง

คัมภีร์มโนรธปุรณี

เอตฺตาวตฺตา หิ ภควตฺตา อาณกฺเขตฺตํ นาม ทสฺสิตํ .เอตฺสฺมี หิ อนนฺตเร อาณานาญฺยปรีต
 อิลิคฺลิลิปรีตชชกฺปรีตตํ โพชฺฌนฺกปรีตตํ ขนฺธปรีตตํ โมรปรีตตํ เมตฺตปรีตตํ ปรตฺตํ
 อาณา ผรติ.⁸⁷

คัมภีร์อรุณวตีสสูตร

เอตฺตาวตฺตา หิ ภควตฺตา อาณกฺเขตฺตํ นาม ทสฺสิตํ .เอตฺสฺมี หิ อนนฺตเร อาณานาญฺย
 ปรีตตํ ปรตฺตํ เมตฺตปรีตตํ ขนฺธปรีตตํ โมรปรีตตํ ชชกฺปรีตตํ โพชฺฌนฺกปรีตตํ
 อิลิคฺลิลิปรีตตํ อิมํ นวปรีตตํ อาณา ผรติ.⁸⁸

ข้อความตอนนี้มิได้ปรากฏในอรุณวตีส สังยุตตนิกาย และคัมภีร์ชินาลังการฎีกาจึงมิได้
 นำมาเปรียบเทียบ

⁸⁶ กวี แสงมณี “อรุณวตีสสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์”, 27 .

⁸⁷ พุทฺธโฆสจาริย, มโนรธปุรณี นาม องคฺคตฺตรนิกายญฺจกถา, พุติโย ภาคิ, 349 .

⁸⁸ กวี แสงมณี “อรุณวตีสสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 57 .

ส่วนเนื้อหาภายในนั้นพบว่าคัมภีร์อรุณวตีสสูตรได้นำมาจากคัมภีร์ในสมัยอรรคถาและสมัยภิกขา ยกตัวอย่างเช่น ภูมิศาสตร์จักรวาล การดับสูญของจักรวาล และการโคจรของพระอาทิตย์ในทวีปทั้ง 4 เป็นต้น

ภูมิศาสตร์จักรวาล

เนื้อหาที่เกี่ยวกับภูมิศาสตร์จักรวาลและขนาดความกว้างของพื้นที่ของจักรวาลในคัมภีร์อรุณวตีสสูตรนั้น ในช่วงต้น เป็นบทประพันธ์ร้อยกรองมีเนื้อความโดยสรุปว่าใน 1 จักรวาลนั้นจะมีขนาดความกว้างประมาณเท่าใด และในจักรวาลหนึ่งจะประกอบด้วยเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์

จากนั้นจึงเป็นบทประพันธ์ร้อยแก้วที่กล่าวถึงขนาดความสูงของเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ ซึ่งเนื้อหาในส่วนที่เป็นร้อยกรองของคัมภีร์อรุณวตีสสูตรผู้วิจัยพบว่าคัมภีร์อรุณวตีสสูตรได้นำมาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรคถาพระวินัยปิฎก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เทว สดสหสุธานี	จตุตารี นหุตานิ จ
เอตตํ พหุตเตน	สงฺขยาตํ วสุธรา
ตสฺสาเยว สนฺธารกํ	เยว อุทกํ
จตุตารี สดสหสุธานี	อญฺเฐว นหุตานิ จ
เอตตํ พหุตเตน	ชลํ วาเต ปติญฺจิตํ
ตสฺส สนฺธารโก	วาโต
นวสดสหสุธานี	มาลฺูโต นภมฺกฺกโต
สฏฺฐิเยว สหสุธานี	อสา โลกสฺส สณฺจิตา ⁸⁹

การดับสูญของจักรวาล

เนื้อหาความเรื่องการดับสูญและการเกิดของจักรวาลในคัมภีร์อรุณวตีสสูตรเริ่มต้นด้วยฉันท์ที่กล่าวถึงไฟไหม้โลกเจ็ดครั้งและน้ำท่วมโลก ซึ่งฉันท์บทดังกล่าวนี้ได้นำมาจากคัมภีร์อภิธรรมมัตถกถาวิณี

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 34. ; พุทฺธโฆสจาริย, สมนตปาสาทิกา นาม วินยญฺจกถา, ปจโมภาโค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541), 125- 126. ; พุทฺธโฆสจาริย, วิสุทธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ปจโม ภาโค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548), 263 - 264.

สตตตตตคคินา วารา	อฏฺฐเม อฏฺฐโมทกา
จตุสฏฺฐิ ยทา ปุณฺณา	เอโก วายูโร สียา
อคฺคินาสฺสรา เหฏฺฐา	อาเปน สุภกนิหโต
เวฬุผลาโต วาเตน	เอวํ โลโก วินสฺสตี ⁹⁰

การโคจรของพระอาทิตย์ในทวีปทั้ง 4

เนื้อหาที่เกี่ยวกับโคจรของพระอาทิตย์เฉพาะส่วนที่เป็นร้อยแก้วนั้นคัมภีร์อรุณวตินำมาจากคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี แต่ส่วนที่เป็นร้อยกรองซึ่งเป็นลักษณะการกล่าวแบบสรุบนำมาจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา

อิมฺมฺหิ ทิปฺมฺหิ ยทา อุเทติ	มฺหฺมตฺติโก โหติ วิเทหทีเป
กฺรุมฺหิ ทิปฺมฺหิ อฏฺฐจฺกเมติ	อมรโคยานทิปฺมฺหิ จ อฏฺฐมฺรตฺติ
วิทฺเททิปฺมฺหิ ยทา อุเทติ	มฺหฺมตฺติโก โหติ อุตฺตรกฺรุมฺหิ
โคยานทิปฺมฺหิ อฏฺฐจฺกเมติ	อิมฺมฺหิ ทิปฺมฺหิ จ อฏฺฐมฺรตฺติ
กฺรุมฺหิ ทิปฺมฺหิ ทา อุเทติ	มฺหฺมตฺติโก โหติ วิเทหทีเป
อิธ มฺมพฺพุทีเป อฏฺฐจฺกเมติ	อมรโคยานทิปฺมฺหิ จ อฏฺฐมฺรตฺติ ⁹¹

สุภาพรณ ณ บางช้าง ได้เคยเสนอถึงประเด็นของแหล่งที่มาคัมภีร์อรุณวตีสูตรและวัตถุประสงค์การประพันธ์ของคัมภีร์อรุณวตีสูตรในลักษณะของภาพรวมไว้ว่า

“คัมภีร์อรุณวตีสูตรแต่งขึ้นโดยอาศัยเนื้อเรื่องจากอรุณวตีสูตรในสังยุตตนิกาย สุตตันตปิฎก มาเป็นสาระพื้นฐานแล้วขยายความออกไป เสมือนเป็นอรรถกถาของอรุณวตีสูตรในพระไตรปิฎก แต่มิได้อธิบายความหมายของคำเชิงไวยากรณ์หรือวิเคราะห์ มุ่งแต่ขยายความโดยเฉพาะแนวคิดเรื่องความยิ่งใหญ่แห่งพุทธญาณให้

⁹⁰ กวี แสงมณี, “อรุณวตีสูตร: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 53-54. อภิธมมคุดสงคหปาติ อถวา อภิธมมคุดวิภาวินี นาม อภิธมมคุดสงคหฎีกา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2466), 162.

⁹¹ กวี แสงมณี, “อรุณวตีสูตร: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 53-54., พระพุทธรัชกิตติอาจารย์, ชินาลังการฎีกา, 70-71.

กระจำจัด โดยเหตุที่แต่งอย่างเสมือนเป็นอรรถกถา จึงไม่ได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น
กัณฑ์”⁹²

จากข้อมูลข้างต้นทำให้เราทราบว่าเนื้อหาของโครงสร้างหลักของคัมภีร์อรรถกถาใน
ในช่วงเปิดเรื่องมีความเหมือนกับอรรถกถาพินีสสูตรในคัมภีร์มโนรปุณณิ ส่วนตอนปิดเรื่องมีการ
ยกข้อความในอรรถกถาพินีสสูตรของคัมภีร์มโนรปุณณิ แต่ก็มีบางข้อความมีความใกล้เคียงกับ
คัมภีร์ชินาลังการฎีกา ซึ่งจากข้อความตอนเปิดและปิดเรื่องทำให้เราทราบแน่ที่จริงแล้วเนื้อหาของ
คัมภีร์อรรถกถามีความใกล้เคียงอรรถกถาพินีสสูตรในคัมภีร์มโนรปุณณิมากกว่าอรรถกถา
ในสังยุตตนิกาย สุตตันตปิฎก อีกทั้งเนื้อความตอนพุทธบาทพระสิจิพุทธเจ้าและพระพุทธเจ้าสิจิ
เสด็จออกบิณฑบาต ไม่มีปรากฏในอรรถกถาพินีสสูตร สังยุตตนิกาย หากแต่ไปปรากฏในอรรถกถาพินีส
สูตร คัมภีร์มโนรปุณณิ

ดังนั้นคัมภีร์อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่แต่งขยายความจากอรรถกถาพินีสสูตรมิใช่แต่ง
ขยายจากอรรถกถาในสังยุตตนิกาย แต่สาเหตุที่ทำให้ข้อเสนอดังกล่าวคัมภีร์อรรถกถาเป็น
คัมภีร์ที่แต่งขยายมาจากอรรถกถาในสังยุตตนิกายก็เพราะชื่อของคัมภีร์ได้พ้องกับชื่อของพระ
สูตร

เนื่องจากคัมภีร์อรรถกถา เนื้อหาโครงสร้างหลักของคัมภีร์อรรถกถาเกิดจากการ
นำเนื้อหาการเทศนาอรรถกถาในอรรถกถาพินีสสูตรในคัมภีร์มโนรปุณณิมาขยาย แต่มีบางข้อความ
ที่มีการนำมาจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาและบางครั้งก็มีบางข้อความที่มีความใกล้เคียงกับคัมภีร์ชินา
ลังการฎีกา อีกทั้งฉันทที่กล่าวถึงการโคจรของดวงดาวมาจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา จึงทำให้ทราบว่า
คัมภีร์อรรถกถามีอายุหลังคัมภีร์ชินาลังการฎีกา

ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าคัมภีร์อรรถกถาควรที่จะประพันธ์ขึ้นในประมาณกลางพุทธ
ศตวรรษที่ 18 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 19 คือก่อนที่พระมหาธรรมราชาพญาธิไทจะพระราชนิพนธ์
คัมภีร์เตภูมิกถา

ส่วนสถานที่ประพันธ์ผู้วิจัยก็ไม่คิดว่าเป็นที่แคว้นหรือญไชยทั้งนี้เพราะหลังรัชกาล
พระเจ้าสรรวสิทธิหรือพระเจ้าสรรพลทธิ (สันนิษฐานว่าพระองค์เสวยราชย์ประมาณพุทธศตวรรษ
ที่ 17) จนกระทั่งการล่มสลายของแคว้นหรือญไชยในปีพ.ศ. 1825 จากหลักฐานประวัติศาสตร์ของ
แคว้นหรือญไชยก็ได้กล่าวถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาเหมือนดังครั้งรัชกาล

⁹² สุภาพรรณ ณ บางช้าง, “วรรณกรรมโลกศาสตร์ในพุทธศาสนาเถรวาท”, 17.

พระเจ้าอาทิตย์ราชและพระเจ้าสรรพสิทธิ และถ้าคัมภีร์นี้ประพันธ์ขึ้นในแคว้นหริภุญไชยจริง ความรับรู้เรื่องดังกล่าวก็น่าจะตกทอดมาถึงสมัยราชวงศ์มังราย

ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสงสัยว่าคัมภีร์อรุณวตีสสูตรจะประพันธ์ขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 19 ได้หรือไม่ ทั้งนี้เพราะเป็นช่วงสมัยที่ใกล้จะล่มสลายของหริภุญไชย

อนึ่งคัมภีร์อรุณวตีสสูตรไม่ปรากฏหลักฐานในลังกาทวีป ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์อรุณวตีสสูตรควรที่จะประพันธ์ในอาณาจักรพม่าโบราณ ทั้งนี้เพราะช่วงระยะเวลาตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 19 ซึ่งตรงกับปลายรัชกาลพระเจ้านรปตีสฤ จนถึงรัชกาลพระเจ้าโชนิต พุทธศาสนาในดินแดนประเทศพม่าปัจจุบันมีความเจริญรุ่งเรืองอย่างต่อเนื่องเป็นอันมาก ปรากฏนักปราชญ์ผู้ชำนาญการทางด้านภาษาบาลีหลายท่าน เช่น พระอัครวงษ์สเถระ พระอัครบัณฑิตเถระ พระเจ้าจวาส และมหาอำมาตย์จตุรงคพล เป็นต้น⁹³ อีกทั้งในรัชกาลพระเจ้านรปตีสฤ พระสิริสมันตภทพบัณฑิตก็ได้ประพันธ์คัมภีร์โลกุปัตติวรรณคดีโลกศาสตร์ที่สำคัญคัมภีร์หนึ่ง⁹⁴

คัมภีร์โลกุปัตติ

คัมภีร์โลกุปัตตินี้เป็นอีกคัมภีร์หนึ่งที่ได้กล่าวไว้ในส่วนของบานแพนกของคัมภีร์เตภูมิกถา(ไตรภูมิพระร่วง)⁹⁵ ดังนั้นในขั้นต้นจึงสามารถสันนิษฐานได้ว่าคัมภีร์โลกุปัตติอย่างน้อยก็ควรที่จะรจนาขึ้นก่อนปี พ.ศ. 1888 อันเป็นปีที่พระมหาธรรมราชาพญาธิไทพระราชนิพนธ์คัมภีร์เตภูมิกถา

จากข้อความในที่กล่าวไว้ในส่วนท้ายในคัมภีร์โลกุปัตติที่ว่า

“อิติ ภททนต์ส สิริสมนตภททอคุคมหาปณจิตส สีสเสน ปฐิตทนามเชยเสน
สิริสมนตภททปณจิตเตน กตา โลกุปปัตติปกาสินี สมตฺตา คนฺโถ เอกตีสสาธิกานิ
นวกนฺตานิ”

⁹³ M. H. Bode , The Pali Literature of Burma , 14-30.

⁹⁴ สมพงษ์ ปรีชาจินดาภูมิ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปัตติ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527),27-31.

⁹⁵ พระมหาธรรมราชาพญาธิไท, ไตรภูมิอภินิเวศ, 3 .

แปลว่า การอธิบายเรื่องโลกุปปตติซึ่งพระสิริสมันตภททบัณฑิตผู้เป็นศิษย์ของท่านสิริ
สมันตภททอัครมหาบัณฑิตจนาไว้ จบบริบูรณ์แล้วนับได้ 931 คั่นละ⁹⁶

ถึงแม้ว่าในในคัมภีร์โลกุปปตติจะระบุถึงนามท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์ไว้ก็จริง หากแต่ใน
คัมภีร์ก็มีได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาและสถานที่ รวมถึงยุคสมัยของท่าน
ผู้ประพันธ์มากนัก

ในหนังสือเรื่องปิฎกคตโมยซึ่งเป็นบัญชีเอกสารโบราณที่เก็บรักษาไว้ในหอสมุดหลวง
กรุงมณฑลยี่ ที่พระเจ้ามณฑลยี่รัชกาลที่ 10 แห่งราชวงศ์คองบอง มีบัญชาให้ มินจิ มหาสิริ
เชยยัส เจ้ากรมศาสนาศึกษา รวบรวมขึ้น ในบัญชีดังกล่าวได้ระบุว่าพระอัครบัณฑิตเถระ
ผู้ประพันธ์คัมภีร์โลกุปปตติที่เมืองพุกามครั้งรัชกาลพระเจ้านรปตติสิ⁹⁷ ซึ่งพระองค์เสวยราชย์ตั้งแต่
ปี พ.ศ. 1716 – 1753

จากข้อความในปิฎกคตโมยทำให้นักวิชาการตะวันตก อย่างเช่น ดร. โบค เชื่อว่า
คัมภีร์โลกุปปตติประพันธ์ขึ้นในรัชกาลดังกล่าว⁹⁸

แต่ในผลงานวิทยานิพนธ์เรื่อง โลกุปปตติ : การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิง
วิเคราะห์ ของนาย สมพงษ์ ปรีชาจินดาวุฒิ ได้เสนอเพิ่มเติมว่า คัมภีร์โลกุปปตติสูตรนี้น่าที่จะ
ประพันธ์ขึ้นในปี พ.ศ. 1716 – 1723 ทั้งนี้เพราะอ้างอิงจากคัมภีร์ศาสนวงศ์ว่าพระสิริสมันตภททอัคร
บัณฑิตมีชีวิตร่วมสมัยกับพระอุตรชีวะผู้เป็นสังฆราชในรัชกาลพระเจ้านรปตติสิ ต่อมาในปี
พ.ศ. 1723 พระอุตรชีวะก็ได้เดินทางไปยังลังกาทวีป⁹⁹

แต่ตามข้อคิดเห็นของผู้วิจัยกลับมองว่า เนื่องจากในคัมภีร์โลกุปปตติได้มีการกล่าว
อ้างอิงคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกาผลงานของพระสารีปุตตเถระ¹⁰⁰ ดังนั้นคัมภีร์โลกุปปตติก็ไม่ควร
ที่จะแต่งก่อนคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกาได้ ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกาพระ
วินัยนั้นแต่งขึ้นในรัชกาลพระเจ้าปราคัมมาพาหุที่ 1 แห่งลังกาทวีป พระองค์เสวยราชย์ตั้งแต่ปี พ.ศ.
1696 – 1729 และในคัมภีร์สารัตถทีปนีพระสารีปุตตเถระนั้นท่านก็กล่าวถึงพระเจ้าปราคัมมาพาหุที่
1 อย่างกว้างโดยที่ท่านก็มีได้ระบุว่าท่านได้ประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกาขึ้นในปีใด หรือ

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, 193 , 237.

⁹⁷ มินจิ มหาสิริเชยยัส, ปิฎกคตโมย (ร่างกึ่ง : โรงพิมพ์หงสาวดี, 1959), 135.

⁹⁸ M. H. Bode, The Pali Literature of Burma, 21.

⁹⁹ สมพงษ์ ปรีชาจินดาวุฒิ, “โลกุปปตติ : การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิง
วิเคราะห์,” 29-30.

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, 178.

ระบุว่าอยู่ในต้นแผ่นดินพระเจ้าปราคัมพาที่ 1 หรือปลายรัชกาลของพระองค์ ดังนั้นการที่จะระบุว่าคัมภีร์โลกูปัตติประพันธ์ขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 1716 – 1723 จึงเป็นการผูกมัดมากเกินไป

อนึ่งแม้ว่าในคัมภีร์ศาสนวงศ์ ที่ นาย สมพงษ์ ปรีชาจินดาภูมิ ใช้อ้างว่าพระสิริสมันตภักตักขณิกคัมภีร์ชีวิตอยู่ร่วมสมัยกับพระอุตรชิวะ และพระอุตรชิวะท่านได้เดินทางไปลังกาในปี พ.ศ. 1723 แต่มันก็ไม่หมายความว่าเมื่อพระอุตรชิวะเดินทางไปลังกาแล้วพระสิริสมันตภักตักขณิกคัมภีร์จะประพันธ์คัมภีร์โลกูปัตติมิได้ เพราะฉะนั้นผู้วิจัยจึงไม่จำกัดว่าจะต้องแต่งในช่วงระยะเวลาที่ นาย สมพงษ์ ปรีชาจินดาภูมิเสนอว่า หากแต่ยังกำหนดช่วงระยะเวลากว้างๆ ตามปฏิทินครุฑไม่ว่าอยู่ในรัชกาลรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 1716 – 1753) ดังที่ ดร. โปด ได้เคยเสนอไว้

นอกจากเนื้อความในคัมภีร์โลกูปัตตินอกจากนำมาจากคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาพระวินัยปิฎกแล้ว จากผลการศึกษาของนาย สมพงษ์ ปรีชาจินดาภูมิ ยังพบว่าคัมภีร์เล่มดังกล่าวยังมีการนำเนื้อความจากในวรรณคดีรุ่นพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ฎีกา¹⁰¹ ดังนั้นเนื้อความส่วนใหญ่ในคัมภีร์โลกูปัตติจึงไม่แตกต่างจากเนื้อหาในคัมภีร์รุ่นก่อน หากแต่สิ่งที่ป็นเนื้อหาที่สำคัญที่คัมภีร์โลกูปัตติเพิ่มขึ้นคือ เนื้อหาที่เกี่ยวกับวิธีการโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ และ กลุ่มดวงดาวรอบเขาพระสุเมรุ

คัมภีร์มหากัปโลกัณฐาน

คัมภีร์มหากัปโลกัณฐานไม่ปรากฏประวัติการประพันธ์และประวัติท่านผู้ประพันธ์จากการศึกษาวิจัยเรื่องแหล่งที่มาของไตรภูมิพระร่วง ของ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร เสนอว่า ในคัมภีร์ไตรภูมิภคได้กล่าวถึงคัมภีร์มหากัปนั้นเป็นคัมภีร์เดียวกันกับคัมภีร์มหากัปโลกัณฐาน¹⁰² ซึ่งในประเด็นนี้ผู้วิจัยก็เห็นว่าอาจจะเป็นไปได้ ทั้งนี้เพราะในคัมภีร์ไตรภูมิภคได้ใช้อักษรวิธีการเขียนตามแบบภาษาสันสกฤต

ดังนั้นในขั้นต้นเราจึงสามารถสันนิษฐานได้ว่าคัมภีร์มหากัปโลกัณฐานอย่างน้อยก็ควรที่จะรจนาขึ้นก่อนปี พ.ศ. 1888 อันเป็นปีที่พระมหาธรรมราชาพญาธิไทพระราชนิพนธ์ไตรภูมิภค

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน , 63 – 77.

¹⁰² นิยะดา เหล่าสุนทร, ไตรภูมิพระร่วงการศึกษาแหล่งที่มา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แม่คำผาง, 2538), 131 – 132.

เนื่องจากคัมภีร์มหากัปปโลกสัณฐานเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาไม่ยาวมากท่านผู้ประพันธ์จึงไม่ได้แบ่งส่วนเนื้อหาออกเป็นกัณฑ์ เหมือนกับคัมภีร์อื่นๆ

อนึ่งคัมภีร์มหากัปปโลกสัณฐานนั้นในปัจจุบันยังปรากฏว่าไม่มีการตีพิมพ์เผยแพร่แต่ประการใด ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้ใช้คัมภีร์พิมพ์คัดที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถมีบัญชาให้ปริวรรตจากต้นฉบับในหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปี พ.ศ. 2469 เพื่อประทานศาสตราจารย์ ชิลเวง เลวี ที่กรุงปารีส และคัมภีร์พิมพ์คัดมูลนิธิภูมิพลโลกิยะได้ทำการปริวรรตเป็นสำคัญ

เนื้อความกล่าวถึงครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่อัมพวันาราม ในเมืองเวสาลี พระองค์ทรงตรัสเทศนาเรื่องราวที่เกี่ยวกับ พระอาทิตย์จากหนึ่งดวงเพิ่มเป็นพระอาทิตย์เจ็ดดวง จากนั้นจึงเกิดไฟบรรลัยกัลป์ล้างโลก ไฟได้ลุกขึ้นไปถึงสวรรค์อภิสสราพรหม เมื่อฝนดับไฟบรรลัยกัลป์หมดสิ้น พระพรหมลงมาจากสวรรค์เพื่อมาดูว่าในกัลป์ที่เกิดขึ้นใหม่นี้จะมีพระพุทธเจ้าอุบัติที่พระองค์ ซึ่งเนื้อหานี้ท่านผู้ประพันธ์ได้นำมาจากคัมภีร์ปรมัตถมัญจุสาฎิกาวิสุทธิมรรค แต่ในคัมภีร์มหากัปปโลกสัณฐานได้เพิ่มเรื่องน้ำมันของพญาลาทั้งเจ็ดทำให้ไฟล้างโลกลุกติดซึ่งเรื่องดังกล่าวก็เป็นเรื่องที่มาสันนิษฐานว่าคัมภีร์มหากัปปที่มีการกล่าวอ้างอิงอยู่ในคัมภีร์เตภูมิกถาคือคัมภีร์มหากัปปโลกสัณฐาน ทั้งนี้เพราะจากเหตุการณ์ตอนไฟไหม้โลกเพราะน้ำมันของพญาลาทั้งเจ็ดลุกติดไฟก็มีปรากฏในคัมภีร์เตภูมิกถาคด้วยเช่นเดียวกัน จากนั้นจึงกล่าวถึงภูมิศาสตร์จักรวาล

จากการศึกษาพบว่าคัมภีร์นี้ได้มีการตัดเอาข้อความจากคัมภีร์อื่น เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์สมันตปาสาทิกา เช่น

ยุคนุโร อสินุโร	กรวิโก สุทสุโน
เนมิโนโร วินตุดโก	อสุสณโน คิริ พุทธา
เอเต สตุตา มหาเสลา	สินุสสุ สมมุตโต
มหาราชานมวาสา	เทวฤษนิเสวิตา ตี ¹⁰³

¹⁰³ “มหากัปปโลกสัณฐาน” 2469 (อัคราณา), 13. ; พุทธโฆสาจารย์, สมันตปาสาทิกานามวินยจกถา, ปจโม ภาโก, 125- 126. ; พุทธโฆสาจารย์, วิสุทธิมคฺคสุต นาม ปกรณวิเสสสุต, ปจโม ภาโก, 263 - 264.

ในบางครั้งก็พบว่ามีภิกษุที่นำมาจากคัมภีร์อื่น หากแต่มีการเปลี่ยนแปลงบางประการ เช่น

อคุคินา อาภสฺสรา เหฏฺฐา	อาเปน สุภกิญฺหกา
เวฬุผลโต วาเตน	เอวํ โลโก วินสฺสนฺติ
สตฺต สตฺตคฺคินา วารา	อญฺจเม อญฺจ เทททา
จตุสฺสญฺจิ ยาทา ปุณฺณ	เอโก วายูโร ลียาติ ¹⁰⁴

ฉันท์ 2 บทดังกล่าวมีปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมวิภาวินี หากแต่ในคัมภีร์มหาภักปโลก สันฐานได้วางสลับบทเท่านั้น¹⁰⁵

ดังนั้นจึงสามารถกำหนดอายุของคัมภีร์ได้ว่าอย่างก็ไม่ควรที่จะประพันธ์ขึ้นก่อนคัมภีร์ อภิธรรมวิภาวินี คือ ต้นพุทธศตวรรษที่ 17

คัมภีร์โลกทีปกสาร

คัมภีร์โลกทีปกสารเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งที่มักจะกล่าวอ้างถึงใน คัมภีร์จักรวาลทีปนีของพระสิริมังคลาจารย์จึงเป็นการยืนยันได้ว่าคัมภีร์โลกทีปกสารจะต้องแต่งขึ้น ก่อน ปี พ.ศ. 2063 อันเป็นที่แต่คัมภีร์จักรวาลทีปนีเสร็จ และจากในข้อความตอนท้ายของคัมภีร์โลกทีปกสารกล่าวว่า

“พระสังฆราชเมธังกรผู้อยู่ ณ วิหารอันวิจิตรด้วยทองมุงด้วยดีบุก ซึ่งพระมหาเทวีผู้ทรง ศรัทธาเป็นพระราชมารดาของพระเจ้าช้างเผือกมหาราชในพระนครอุดมชื่อสิริรัตนบุรี ได้รจนา นอกจากนี้ยังได้กล่าวต่อไปอีกว่าพระสังฆราชเมธังกรองค์นี้เป็นครูของพระเจ้าลิไทย”¹⁰⁶

อนึ่งจากข้อความที่ยกมานั้นได้กล่าวถึงพระเจ้าลิไทยซึ่งในที่นี้เชื่อกันว่าเป็นพระมหาธรรมราชาพลีไท กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วง ซึ่งได้ในประเด็นดังกล่าว ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร และ นาย กริสโวล์ท ได้อ้างอิงถึงจดหมายของ ศาสตราจารย์ ดร. ประระนะวิตะนะ

¹⁰⁴ “มหากปปโลกสณฺฐาน” 2469 (อรรถาธิบาย), 5.

¹⁰⁵ อภิธรรมมุตตงคหปาลิ อถวา อภิธรรมมุตตวิภาวินิ นาม อภิธรรมมุตตงคหฎฐิภา, 162.

¹⁰⁶ พระสังฆราชเมธังกร, โลกทีปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 250.

นักประวัติศาสตร์ชาวลังกาที่ตอบปัญหาเกี่ยวกับพระสังฆราชเมธังกรโดย โดยที่ท่านศาสตราจารย์ท่านนี้ได้อ้างถึง ในคัมภีร์ศาสนวงศ์กล่าวว่า พระเมธังกรแห่งเมืองมุตติมะได้เดินทางไปยังสหพันธรัฐใหม่ในสำนักของพระฝ่ายเถระอรัญญวาสีในเกาะลังกา และเนื่องจากศูนย์กลางของอรัญญวาสีคือ เขาอุทุมพรคีรี นอกเมืองโปโลนนารูวะ ดังนั้นพระอุทุมพรเถระที่เป็นพระอุปัชฌาจารย์ของพระมหาธรรมราชาพญาสิทธิเทวก็ควรที่จะเป็นบุคคลเดียวกันกับพระสังฆราชเมธังกรผู้ประพันธ์คัมภีร์โลกที่ปกสาร¹⁰⁷

ถ้าสมมติว่าพระอุทุมพรมหาเถระกับพระสังฆราชเมธังกรคือบุคคลเดียวกันก็น่าจะเป็นไปได้ว่า คัมภีร์โลกที่ปกสารนั้นก็ควรที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากที่พระสังฆราชเมธังกรได้เดินทางจากเมืองเมาะตะมะเพื่อมาเป็นพระอุปัชฌาจารย์ให้แก่พระมหาธรรมราชาพญาสิทธิเทวที่เมืองสุโขทัยในปี พ.ศ. 1904

คัมภีร์โลกที่ปกสารประกอบด้วยเนื้อหาจำนวนทั้งสิ้น 7 ประการ คือ 1. สังขารโลกนิเทศ 2. นิริยนิเทศ 3. เปตคตินิเทศ 4. ตีรจกานนิเทศ 5. มนุสสนิเทศ 6. สักคินิเทศ และ 7. โอกาสนิเทศ

ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้เคยเสนอไว้ว่า เนื้อหาในประจักษ์ที่ 1 และ ประจักษ์ที่ 7 ของคัมภีร์โลกที่ปกสารนั้นเป็นส่วนที่ขยายเพิ่มเติมจากเนื้อหาในคัมภีร์โลกุปตติ โดยทั้งนี้ได้ยกตัวอย่างดังต่อไปนี้

โลกุปตติ

วิตุถารโต ปนุสส สทาปี เอกัง พุทฺธกฺเขตฺตํ วินุสฺสติ. พุทฺธกฺเขตฺตํ นาม ติวริํ โหติ
ชาตฺถกฺเขตฺตํ อาณากฺเขตฺตํ วิสยกฺเขตฺตณฺจ ตตฺถ ชาตฺถกฺเขตฺตํ ทสฺสทสฺสจกฺกวาปปริยณฺตํ
โหติ. ยํ ตถาคตฺสส ปฏฺฐิสฺสทฺธิกฺกทฺทณฺทิสฺส กมฺปติ

โลกที่ปกสาร

วิตุถารโต ปนุ ติสฺสุปี สวณฺณกฺกาทิสฺส เอกัง พุทฺธกฺเขตฺตํ วินุสฺสติ. พุทฺธกฺเขตฺตํ
นาม ติวริํ โหติ ชาตฺถกฺเขตฺตํ อาณากฺเขตฺตํ วิสยกฺเขตฺตณฺจ. ตตฺถ ชาตฺถกฺเขตฺตํ
ทสฺสทสฺสจกฺกวาปปริยณฺตํ โหติ. ยํ ตถาคตฺสส ปฏฺฐิสฺสทฺธิกฺกทฺทณฺทิสฺส กมฺปติ ยตฺตเก

¹⁰⁷ Prasert Na Nagara and A.B. Griwold, Epigraphic and Historical Studies

จําเน ตถาคตสฺส ปฏิสันฺธิณานานฺภาโว ปุณฺณผลสมตฺเต ชีโต สรเสเนว ปวิณฺมกฺติ.
 ตํ พุทฺธการสฺส นิพฺพตฺตนเขตฺตํ นามาทิ พุทฺธกฺเขตฺตณฺติ

โลกุปปัตติ

อาณากฺเขตฺตํ โกณฺฐิตสฺสทสฺสจกฺกวาพฺริยณฺตํ ยตฺถ รตนสฺสฺตํ ขนฺธสฺสฺตํ ฐชฺคฺคปฺริตฺตํ
 อาณฺณาณฺยปฺริตฺตํ โมรปฺริตฺตณฺติ อิมสํ อานฺุภาโว วตฺตติ

โลกทีปการ

อาณากฺเขตฺตํ ปน โกณฺฐิตสฺสทสฺสจกฺกวาพฺริยณฺตํ ยตฺถ รตนสฺสฺตํ ขนฺธสฺสฺตํ
 ฐชฺคฺคปฺริตฺตํ อาณฺณาณฺยปฺริตฺตํ โมรปฺริตฺตณฺติ อิมสํ อานฺุภาโว ปวตฺตติ. อิทฺฐิมา
 หิ เจโตวสีปฺตฺโต อาณากฺเขตฺตปฺริยาปฺนเน ยตฺถ กตฺถจิ จกฺกวาเพ จตฺวา อตฺตโน
 อตฺถาย ปฺริตฺตํ กตฺวา ตตฺถเวย อณฺฺณํ จกฺกวาพํ ตโตปิ กตฺปฺริตฺโตว โหติ. เอกจกฺกวาเพ
 จตฺวา สพฺพสฺสคฺตณฺมปี อภิสมฺภวนาเวว ปฺริตฺตทานฺุภาโว. ตตฺถ เทวตาหิ ปฺริตฺตทานํ
 สมปฺฏิจฺจุณฺิตพฺพโต ตสฺมา ตํ อาณากฺเขตฺตณฺติ วุจฺจติ.

โลกุปปัตติ

วิสยฺกเขตฺตํ อนนฺตาปริมาณํ. ยํ ยาวตา วา ปน อากงฺเขยฺยาติ วุตฺตํ. ยตฺถ ยตฺถ ตถาคโต
 อากงฺขติ ตํ ตํ ชานาติ. เอวเมเตสฺส ติสฺส พุทฺธกฺเขตฺเตสฺส เอกํ อาณากฺเขตฺตํ วินสฺสติ. ตสฺมี
 ปน วินสฺสณฺเต ชาตฺถกฺเขตฺตํ ปี วินฺญฺจเมว โหติ. วินสฺสณฺตณฺจ เอกโต วินสฺสติ.
 สณฺจหนฺตมปี เอกโตว สณฺจหติ. ตสฺเสว จ สณฺจหนฺตณฺจ เวทิตพฺพํ.

โลกทีปการ

วิสยฺกเขตฺตํ ปน อนนฺตาปริมาณํ อนนฺตปริมาณํสฺส หิ จกฺกวาเพสฺส ยํ ยํ ตถาคโต
 อากงฺขติ ตํ ตํ ชานาติ. อากงฺขาปฏฺิพุทฺธวุตฺติตฺถาย พุทฺธณฺณสฺส เอวเมเตสฺส ติสฺส
 พุทฺธกฺเขตฺเตสฺส เอกํ อาณากฺเขตฺตํ วินสฺสติ. ตสฺมี ปน วินสฺสเต ชาตฺถกฺเขตฺตํ ปี

วินุชเมว โหติ. วินุสนตญ เอกโต วินุสสติ. สณฺจนฺตมปี เอกโตว สณฺจหติ.
ตสฺเสว จ สณฺจนฺตญ เวทิตพฺพ.¹⁰⁸

แต่ตามความเห็นส่วนบุคคลของผู้วิจัยคิดว่า แม้ว่าจากข้อความเปรียบเทียบภาษาบาลีที่เป็นตัวอย่างของคัมภีร์โลกที่ปกสารที่ รองศาสตราจารย์ ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง ยกมานั้นจะชวนให้คิดได้ว่าคัมภีร์โลกที่ปกสารนั้นเป็นการแต่งขยายจากคัมภีร์โลกูปัตติได้ก็ตาม แต่ในทางกลับกันเนื้อความช่วงดังกล่าวของคัมภีร์โลกที่ปกสารที่ รองศาสตราจารย์ ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง ยกมานั้นก็มีปรากฏในคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาพระวินัยผลงานของพระสารีบุตรเถระ และคัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสิทธิธเถระ ด้วยเช่นเดียวกัน (ดูตัวอย่างการเปรียบเทียบที่ยกมาแล้วในคัมภีร์สารสังคหะของบทนี้) ดังนั้นเราจึงควรนำคัมภีร์ทั้ง 2 ดังกล่าวมา ร่วมกันการศึกษาเปรียบเทียบ

จากการที่ผู้วิจัยได้ทำการเปรียบเทียบแล้วพบว่า ถึงแม้ว่าคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาพระวินัยและคัมภีร์สารสังคหะฉบับของพระสิทธิธเถระ จะมีเนื้อความที่ค่อนข้างจะเหมือนกันกับคัมภีร์โลกที่ปกสารก็ตาม หากแต่ผู้วิจัยกลับมองว่า คัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสิทธิธเถระซึ่งมีอายุอยู่ในประมาณครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 19 ควรที่จะเป็นที่มาของคัมภีร์โลกที่ปกสาร ทั้งนี้เพราะเนื้อความภาษาบาลีของคัมภีร์สารสังคหะได้เป็นการแต่งขยายคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกา แต่ในขณะเดียวกันกลับเหมือนกับข้อความภาษาบาลีของคัมภีร์โลกที่ปกสาร

คัมภีร์สารัตถทีปนี

เอตฺตาว เตสฺสจิกปฺปา อตีตา โหณฺติ. เอตฺถนฺตเร อุทเทน นสฺสนวารี
สมฺปตฺตมปี ปฏฺวิพาหิตฺวา ลทฺโธกาโส วาโต ปรีปนฺณจตุสฺสจิกปฺปาเยเก สุกกิมฺहे
วิทฺธฺเสนโต โลกํ วินาสติ. เอตฺถ ปน ราโค สตุตฺตานํ พหุลํ ปวตฺตตฺติติ ราควเสน
พหุโล โลกวินาโส เวทิตพฺพ.¹⁰⁹

คัมภีร์สารสังคหะและคัมภีร์โลกที่ปกสาร

เอตฺตาว เตสฺสจิกปฺปา อตีตา โหณฺติ. เอตฺถนฺตเร อุทเทน นสฺสนวารี สมฺปตฺต
ปี ปฏฺวิพาหิตฺวา ลทฺโธกาโส วาโต ปรีปนฺณจตุสฺสจิกปฺปาเยเก สุกกิมฺहे วิทฺธฺเสนโต

¹⁰⁸ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, “วรรณกรรมโลกศาสตร์ในพุทธศาสนาเถรวาท”, 26 – 27.

¹⁰⁹ สารีบุตรเถระ, สารัตถทีปนีฎีกาสมณุตปาสาทิกาวณฺณา ภาค 1, 446.

โลก วิมาเสติ. เอตถ ปน ราโค สุตตานํ พหุลํ วุตตตีติ รากวเสน พหุโส โลกวินาโส
 เวทิตพฺโพ. เตนาหุ โปราณา

สตตสตตคฺคินา วารา	อฏฺฐเม อฏฺฐโมทกา
จตุสฏฺฐิ ยทา ปุณฺณา	เอโก วายูโร สียา
อคฺคินาสฺสรา เหฏฺฐา	อาปนํ สุภกิญฺโหโต
เวทปฺผลาโต วาเตน	เอวํ โลโก วินสฺสตีติ ¹¹⁰

จากการที่อาศัยเหตุผลที่ว่าคัมภีร์โลกที่ปกสารได้คัดเอาข้อความมาจากคัมภีร์สาร
 สังคหะฉบับพระสิริพัทธเถระมาใช้นั้น ก็เป็นการพิสูจน์อย่างหนึ่งว่า คัมภีร์โลกที่ปกสารนั้นก็ไม
 ควรที่จะมีอายุเก่าแก่กว่าระหว่างปี พ.ศ. 1815 – 1827 ซึ่งเป็นช่วงที่พระสิริพัทธเถระรณาคัมภีร์สาร
 สังคหะ

นอกจากที่คัมภีร์โลกที่ปกสารจะนำข้อความที่มาจากคัมภีร์สารสังคหะแล้ว ผู้วิจัยยัง
 พบว่ามีบางเนื้อความได้นำมาจากคัมภีร์อื่น เช่น

1. ฉันทที่บรรยายความทุกข์ในนรกสังฆาในคัมภีร์โลกที่ปกสารตรงกับฉันทที่บทที่
 10 ในคัมภีร์ปัญจคติที่ปนี¹¹¹
2. ข้อความภาษาบาลีเรื่อง ติโรกฺขทฺทสุตฺตํ ในคัมภีร์โลกที่ปกสารตรงกับข้อความ
 ภาษาบาลีในคัมภีร์เปตตวัตถุ¹¹²
3. ในปริจเฉทที่ 7 พระสังฆราชเมธีทรงท่านก็ระบุเองว่า ท่านได้นำมาจากคัมภีร์โลก
 บัญญัติ (ตสฺมา เหว โลกปญฺญตฺตปิกรณ) ¹¹³

¹¹⁰ พระสังฆราชเมธีทรง, โลกที่ปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 513.;
 Siddhattha, Sarasangaha, edit. by G. H. Sasaki, 314.

¹¹¹ พระสังฆราชเมธีทรง, โลกที่ปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 329. ; รุ่งโรจน์
 ภิรมย์อนุกุล, “การตรวจชำระคัมภีร์ปัญจคติที่ปนี” : 28.

¹¹² พระสังฆราชเมธีทรง, โลกที่ปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 343 – 345. ;
 “วิมานวัตถุ – เปตวัตถุ – เถรคาถา – เถรีคาถา” สุตตตปิฎก ขุททกนิกาย (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราช
 วิทยาลัย, 2523) , 159 – 160.

¹¹³ พระสังฆราชเมธีทรง, โลกที่ปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 515.

4. ประจักษ์ที่ 5 ของคัมภีร์โลกที่ปกสารซึ่งเป็นเรื่องราวเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ในลังกาทวีป ข้อความในประจักษ์ดังกล่าวตรงกับข้อความภาษาบาลีของคัมภีร์มหาวงส์ จึงทำให้เชื่อได้ว่าเป็นการคัดลอกมาจากคัมภีร์มหาวงส์

ถึงแม้ว่าคัมภีร์โลกที่ปกสารจะมีการนำเนื้อความจากคัมภีร์อื่นก็ตาม หากแต่คัมภีร์โลกที่ปกสารก็ยังมีลักษณะเด่นกว่าคัมภีร์โลกศาสตร์เล่มอื่นๆ กล่าวคือ เมื่อพระสังฆราชเมธังกรท่านนำเนื้อความจากคัมภีร์อื่นนั้นซึ่งประพันธ์เป็นบทร้อยแก้ว ท่านได้ดัดแปลงให้เป็นร้อยกรองเป็นใหญ่ และที่สำคัญคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ในสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ 20 ต่างก็ได้อ้างอิงข้อความคัมภีร์โลกที่ปกสารอยู่เสมอ

คัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคณฐิ

คัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคณฐิ เป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ที่มักจะมีการอ้างอิงอยู่ในคัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจัย จากเนื้อความในคัมภีร์ไม่ปรากฏนามท่านผู้ประพันธ์และประวัติการแต่งคัมภีร์นี้

การกำหนดคัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคณฐิ รองศาสตราจารย์ ดร. สุภาพรณ ฌ บางช้าง ได้เสนอว่าเนื่องจากข้อความในคัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคณฐิ ได้คัดลอกข้อความภาษาบาลีมาจากคัมภีร์จักรวาทินีของพระสิริมงคลอาจารย์ รัตนเสรีจในปี พ.ศ. 2063 มาเป็นส่วนหนึ่งของเนื้อหาถึง 2 ตอน คือ

1. ข้อความภาษาบาลีตอนพรรณาลักษณะมหาสมุทร – ห้วงน้ำในที่ต่างๆ มาจากคัมภีร์จักรวาทินีกัณฑ์ที่ 3 – ชลาสัยนิเทศ สมุททกถา

2. ข้อความภาษาบาลีตอนพรรณาลักษณะและสภาพความเป็นอยู่ของชาวอุตตกรูทวีป ทวีปทางทิศเหนือของเขาพระสุเมรุได้นำมาจากคัมภีร์จักรวาทินีกัณฑ์ที่ 4 – ทิพนิตเทศอุตตกรูทวีปวิณณนาถา¹¹⁴

ดังนั้นคัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคณฐิก็ควรที่จะประพันธ์ขึ้นหลังกว่าปี พ.ศ. 2063 คือปีที่ประพันธ์คัมภีร์จักรวาทินีเสร็จ

¹¹⁴ สุภาพรณ ฌ บางช้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย, 484.

ในประเด็นเรื่องการกำหนดอายุคัมภีร์โลกสันฐานโชตรตนคัมภีร์ ผู้วิจัยมีความเห็นที่แตกต่างไปจาก รองศาสตราจารย์ ดร. สุภาพรณ ฌ บางช้าง ทั้งนี้เพราะ

1. กรณีของเรื่องราวการพรรณาลักษณะมหาสมุทร – ห้วงน้ำประเภทต่าง ถึงแม้ว่าเนื้อความในคัมภีร์โลกสันฐานโชตรตนคัมภีร์จะเหมือนกับคัมภีร์จักรวาทพิปนีก็ตาม แต่จากการศึกษาของนาย ทองคำ สุธรรม พบว่าเนื้อความภาษาบาลีของเรื่องราวดังกล่าวในคัมภีร์โลกสันฐานโชตรตนคัมภีร์ก็ยังคงตรงกับคัมภีร์มโนรปุรณิธรรณกถาวิชฌมินิกาย ส่วนตัวผู้วิจัยก็ได้พบว่าเนื้อหาช่วงดังกล่าวก็เหมือนกับคัมภีร์สารัตถพิปนีฎีกาพระวินัยปิฎกด้วยเช่นเดียว ดังตัวอย่างที่ยกมาต่อไปนี้

ตตฺต โยชนานํ สตานุจฺโจ หิมวา ปญฺจ ปพฺพโตติ หิมวา ปพฺพโต ปญฺจ โยชนตานิ
อุจฺโจ อุพฺเพโธติ อตุโธ ตตฺต หิมวา นาม หิมปาคสมเย หิมํ อสฺส อตุตฺติ หิมวา
คิมฺหกาเล หิมํ วมตฺติ หิมวา¹¹⁵

2. ในข้อความภาษาบาลีในอุตตรกุกุที่ปกถาของคัมภีร์โลกสันฐานโชตรตนคัมภีร์ที่
ขึ้นต้นว่า

“อุตตรกุกุณํ ปน ปุณฺณานุภาเวน สิฑฺโธ อโย วิเสโส เวทิตฺตฺพ. ตตฺต กิร เตสุ เตสุ
ปเทเสสุ” จนถึง “เตสํ สพฺพกาลํ อายุปฺปมาณํ สพฺพเมตํ เนสํ ปญฺจสีลํ วิย ฌมฺมตา
สิฑฺฐเมวาทิ เวทิตฺตฺพ”¹¹⁶

ถ้าเราเปรียบเทียบกับคัมภีร์จักรวาทพิปนีก็พบว่าปรากฏข้อความที่ยกมานี้จริง หากแต่ในคัมภีร์จักรวาทพิปนี หลังจากข้อความที่ว่า “ฌมฺมตา สิฑฺฐเมวาทิ เวทิตฺตฺพ” ยังกล่าวต่อว่า “อาณานาญิสฺสุตฺตฎฺฐิกา. ตถา วินยฎฺฐิกา”¹¹⁷ แปลว่า กล่าวไว้ในอาณานาญิสฺสุตฺตฎฺฐิกาซึ่งในคัมภีร์วินัย

¹¹⁵ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสันฐานโชตรตนคัมภีร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), 144. ; สาริปุตฺตเถร , สารตฺตพิปนีฎีกาสมนฺตปาสาทิภาวณฺณา ภาค 1, 394.

¹¹⁶ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสันฐานโชตรตนคัมภีร์”, 139 – 140.

¹¹⁷ พระสิริมังคลาจารย์, จักรวาทพิปนี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2523), 83 – 84.

ฎีกาก็กล่าวไว้เช่นเดียวกัน ซึ่งก็หมายความว่าคัมภีร์จักรวาทปิปนีก็นำมาจากคัมภีร์อื่นด้วยเช่นเดียวกัน

เมื่อข้อความในส่วนที่ รองศาสตราจารย์ ดร. สุภาพรณ ฌ บางช้าง กล่าวอ้างว่าเนื้อหาใน 2 ช่วงดังกล่าวคัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัมภีร์ได้นำมาจากคัมภีร์จักรวาทปิปิ แต่ในขณะเดียวกันข้อความใน 2 ช่วงนั้นคัมภีร์จักรวาทปิปิก็ได้้นำมาจากคัมภีร์อื่นทั้งสิ้นโดยที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงประการใด ดังนั้นการที่เราจะกำหนดอายุคัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัมภีร์ว่าจะประพันธ์หลังคัมภีร์จักรวาทปิปิจึงทำไม่ได้

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าคัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัมภีร์นี้ไม่ควรที่จะแต่งก่อนครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 20 ทั้งนี้เพราะ เนื้อความหลายช่วงในคัมภีร์นี้ได้นำมาจากคัมภีร์โลกที่ปกสาร ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ 1

เตน วุฑฺฒํ

โกฏิสทสสสํ

กุปิเตน ยทา โลโก

จกกวาฬํ วิลยติ

สลิเลน วินสสติ

คํ ปน อุทกํ ยาว อนุมตฺตํปี สํวารคํ อตฺถิ ตาว น วูปสมติ. อุทกานุกตํ ปน สพฺพสํวารคํ อภิกฺขิตฺวา สหสา วูปสมติ อนุตฺตรานํ คจฺจนติ.¹¹⁸

ตัวอย่างที่ 2

ยฺยคุณฺธรสฺส (คิริโน)

สตุตสทสสสทานิ

ณ สหสฺสทานิ วิญญฺเญโย

พาหิเรน ปสฺเสน

อนโต อวญฺญโต ปน

ปญฺจเจว นหฺตานิ จ

โยชนานํ ปมานโต

อวญฺญสฺส ปมานโต

ฯลฯ

ติสฺสํ เจว ทฺวาทส

อสุสกณฺณ คิริโน

โยชนานิ ภวนฺติ หิ

อวญฺญพฺพนฺตโร ปน¹¹⁹

¹¹⁸ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 511.; ทองคำสุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัมภีร์,” 107.

อนึ่งเนื้อหาโดยทั่วไปของคัมภีร์นี้ก็เหมือนกับคัมภีร์โลกศาสตร์เล่มอื่นที่ได้นำเสนอเนื้อหาจากคัมภีร์เล่มอื่นๆมา แต่มีสิ่งที่เป็นลักษณะเด่นของคัมภีร์นี้คือ การวิเคราะห์ถึงวิถีการโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์ นอกจากนี้คัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยหลัง เช่น คัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจัยก็ได้มีการอ้างอิงถึงคัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตจคัมภีร์ และในบางครั้งก็มีบางคัมภีร์แต่งขึ้นเพื่อแสดงความที่ขัดแย้งกับคัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตจคัมภีร์ เช่น คัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนี

คัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนี

ในปัจจุบันประเทศไทยไม่พบหลักฐานต้นฉบับภาษาบาลีของคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนี ในหอพระมณเฑียรธรรม หอสมุดแห่งชาติ ท่าवासูกรี และในหอไตรของวัดสำคัญ พบแต่เพียงต้นฉบับสำนวนแปลในปี พ.ศ. 2346 ซึ่งเป็นผลงานของพระธรรมอุดม (มี) สถิตอยู่ที่วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) กรุงเทพฯ โดยมีสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะผู้ใหญ่ และพระยาธรรมปรีชา(แก้ว) เป็นที่ปรึกษา ต่อมาพระธรรมอุดม(มี) ในรัชกาลที่ 2 ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช การแปลคัมภีร์จันทสุริยคติในคราวนี้ได้ทำตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยทั้งนี้เราก็ไม่อาจจะที่ทราบได้ว่าต้นฉบับภาษาบาลีของคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีได้สูญหายไปเมื่อใด หากแต่อย่างน้อยก็ควรที่จะสูญหายไปหลังปี พ.ศ. 2346 โดยประมาณ

ส่วนในประเทศพม่าแต่เดิมเชื่อกันว่าต้นฉบับภาษาบาลีของคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีก็ได้สูญหายเช่นเดียวกัน เพิ่งจะมาค้นพบต้นฉบับตัวเขียนภาษาบาลีของคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีเมื่อประมาณ 30 ปีมานี้ โดยที่ นาย อุโบกาย นักโบราณคดีชาวพม่าได้ค้นพบต้นฉบับตัวเขียนภาษาบาลีของคัมภีร์นี้ ณ โบราณสถานร้างที่ชื่อว่า เกียงโอ กยวง ในเขตเมืองพุกาม เมื่อปี พ.ศ. 2524¹²⁰ แต่เนื่องจากอุปสรรคบางประการจึงมีอาจคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีฉบับภาษาบาลีที่ค้นพบนำมา

¹¹⁹ พระสังฆราชเมธีกร, โลกทิปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 518 – 520.; ทองคำ สุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตจคัมภีร์,” 2533, 125 – 128.

¹²⁰ นิยะดา เหล่าสุนทร, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (กรุงเทพฯ : แม่คำฟาง, 2539), 48. ; O. von Hinüber, A Handbook of Pali Literature (New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1997), 185.

ประกอบการศึกษาได้ อีกทั้งต้นฉบับคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีที่ตีพิมพ์ในหนังสือประชุมหนังสือเก่าภาคที่ 1 ซึ่งเป็นสมบัติส่วนพระองค์ของหม่อมเจ้า ปิยะภักดินาถ สุประดิษฐ์ มีเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ดังนั้นการศึกษาครั้งนี้จึงใช้ต้นฉบับตัวเขียนสำนวนแปลในครั้งรัชกาลที่ 1 ที่เก็บรักษาในหอสมุดแห่งชาติ ท้าวสุกรี เป็นสำคัญ

เนื้อความในคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีแบ่งออกเป็น 8 มาติกา คือ 1.รัตนวินิจฉัย 2.โยชนวินิจฉัย 3.ปเกยธวินิจฉัย 4.คติวินิจฉัย 5.วิถีวินิจฉัย 6.อยนวินิจฉัย 7.อาโลกวินิจฉัย และ 8.อุปปติวินิจฉัย แต่เนื้อหาที่สำคัญของคัมภีร์นี้คือการมุ่งเน้นเรื่องวิถีการโคจรของพระอาทิตย์ตามราศีต่างๆ เป็นสำคัญ

จากข้อความในบทปณามพจน์ทำให้เราทราบได้ว่าพระอุดมมงคลอาจารย์เป็นผู้ประพันธ์คัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนี แต่ก็ไม่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับปีและสถานที่ที่ประพันธ์ และในนิคมตอนท้ายของคัมภีร์ยังได้รายละเอียดเพิ่มเติมว่า

“ท่านผู้แปลที่เคารพเลาประกอบชำนาญการวิชาไตรเพทจบ หนึ่งพิศดารอรรถคัมภีร์ภาพไพศาลเปนอาจารย์แห่งสมเด็จบรมนรินทรธิบดินทร์อันประเสริฐสองพระองค์ อันทรงนามว่าอดิศรราชปิตุร แลกิตราชนรินทรอันเสด็จผ่านพิภพสรีราชสมบัติในประเทศอันชื่อว่า ตัมภะระ แลพระมหาเถระเจ้าองค์นี้ มีอชฌาสัยแสวงหาซึ่งคุณประโยชน์แก่ตนแลผู้หากรณา ก็สำเร็จโดยพระบาฬีมีประมาณเท่านี้ ฯ”¹²¹

จากข้อความในบทปณามพจน์ได้กล่าวว่า พระอุดมมงคลจารย์ได้นมัสการพระอุทุมพรเถระ ซึ่งก็ควรจะหมายความว่า พระอุทุมพรเถระเป็นอาจารย์ของพระอุดมมงคลจารย์จริง แต่เราก็ไม่อาจที่จะทราบได้ว่าพระอุทุมพรเถระนี้ท่านเป็นใคร จะใช้พระอุทุมพรมหาเถระผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ของพระมหาธรรมราชาพลญาสิทธิโกไม่ปรากฏข้อความใดในคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีช่วงใดที่สามารถยืนยันได้

ดังนั้น นาย สมพงษ์ ปรีชาจินดาธุติ จึงได้เสนอว่า เนื่องจากในคัมภีร์สาสนวงศ์กล่าวถึงพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงนามว่า อดิศราช และ กิตติราชนรินทร ซึ่งทั้ง 2 พระองค์นี้เป็นพระโอรสของพระเจ้าสีหสุระ แห่งเมืองวิชัย แคว้นตัมที่ปะของพม่า หลังจากที่พระบิดาของพระองค์สวรรคตเมื่อประมาณปี พ.ศ. 1885 พระเจ้าอุชนะซึ่ง นาย สมพงษ์ ปรีชาจินดาธุติ เชื่อว่าเป็นกษัตริย์องค์เดียวกับพระเจ้าอดิศราชและพระอนุชากิตติกุมารก็ได้เสวยราชย์ร่วมกัน ต่อมา

¹²¹ “จันทสุริยคติที่ปนี,” หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. 1165 ,เลขที่ 30 , หน้าปลาย 103 – 104.

พระเจ้าอุชนะได้ยกราชสมบัติให้แก่พระอนุชาภิกขุมารเสวยราชย์ ดังนั้นพระอุดมมังคลาจารย์ นำที่จะแต่งคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีจบระหว่างสมัยพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์นั้น ก็ระหว่าง พ.ศ. 1885 – 1894¹²²

จากการศึกษาเนื้อความในคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีพบว่าได้มีการนำมาจากหลายคัมภีร์ ยกตัวอย่างเช่นข้อความที่ว่า “ยาว 21 สอก เหตุบาฬีว่า สีนรูปพพตราชชา จตุราสีติโยชนสหัสธานี ฯลฯ วิตุธเรนาคิ จกุกวพโยชนิ เหญจาชิปเปต์ ฯ”¹²³ ตรงกับในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาและคัมภีร์ วิสุทฺธิมรรค¹²⁴

นอกจากนี้ยังพบว่าคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนียังมีการอ้างอิงคัมภีร์ที่ประพันธ์นอกลังกา ทวีปเช่น คัมภีร์สังขยาปกาส ดังฉันทที่ยกมาดังนี้

จตุหตุโถ มโต ทณโฑ

วิสทณฺหา จ อุตโธ

อสีติ อุตฺทา คาวี

คาวี จตุตติ โยชน ฯ¹²⁵

จากข้อความในคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีได้มีการอ้างอิงถึงคัมภีร์บางคัมภีร์ซึ่งมีประเด็นที่น่าสนใจ ดังตัวอย่างที่ยกมาว่า

¹²² สมพงษ์ ปรีชาจินดาธุลี , “โลกูปปัตติ : การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์”, 32.

¹²³ “จันทสุริยคติที่ปนี,” หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. 1165, เลขที่ 30, หน้าต้น 36.

¹²⁴ พุทฺธโฆสจารย์, สมันตปาสาทิกา นาม วินยญฺจกถา, ปจโม ภาค, 125. ; พุทฺธโฆสจารย์, วิสุทฺธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส, ปจโม ภาค , 263.

¹²⁵ “จันทสุริยคติที่ปนี,” หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. 1165, เลขที่ 30 , หน้าต้น 31 .; สังขยาปกาสปกรณ์ – ฎีกา (กรุงเทพฯ : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2546), 1. พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมราชานุวัตร (กมล โกวิท ปธ.6) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2546

“เรามีคำกริยาฝ่ายโลกสัจฐานแลจันทสุริยคติที่ปนีภาภาจารย์ผู้รู้อธิบายพระบาฬีแลอัฐกถาจักรกถาราชวิเศษออกดังนี้”¹²⁶

“แต่บัดนี้จึงพรรณาด้วยคดีดำเนินแห่งพระจันทร อาทิตย โดยพิษฎาร จอแสงทูลความอันพระคันถรนาจารย์เจ้า ตั้งอนุสนธิไว้ในคำกริยาโลกสัจฐาน”¹²⁷

เนื่องจากเนื้อความในคัมภีร์จันทรสุริยคติที่ปนีได้มีการกล่าวถึงคัมภีร์โลกสัจฐาน ซึ่งคัมภีร์โลกสัจฐานในที่นี้สามารถตีความได้ว่าอาจจะหมายถึง คัมภีร์โลกสัจฐานโชตรตนคัมภีร์ หรือ คัมภีร์มหากัปโลกสัจฐาน หากแต่ผู้วิจัยเชื่อว่าเป็นคัมภีร์โลกสัจฐานโชตรตนคัมภีร์ ทั้งนี้เพราะ

1. เนื้อหาในคัมภีร์มหากัปโลกสัจฐานไม่ได้กล่าวถึงเรื่องราศีและวิธีการโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์ หากแต่คัมภีร์โลกสัจฐานโชตรตนคัมภีร์มีการกล่าวถึงเนื้อหาของ 2 เรื่องนี้

2. จากเนื้อความภาษาบาลีที่มีสาธกไว้ในคัมภีร์จันทรสุริยคติที่ปนีฉบับครั้งรัชกาลที่ 1 พบว่ามีความสัมพันธ์กับข้อความภาษาบาลีของคัมภีร์โลกสัจฐานโชตรตนคัมภีร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ 1

วิทฺตฺติธฺธิทฺตฺตฺนปฺปมาณํ ทณฺโฑ สิเนรุญฺจินาม ฯ ไม้ยาวประมาณ 10 สอกคืบแห่งบุรุษปกติคิดเป็นสอกแห่งมฆิมบุรุษได้ 7 สอก ชื่อว่า สิเนรุญฺ จุติคฺวัยพระบาฬี ในสัมโมหวิโนทนี เป็นต้นว่า ธนูปริมาณ ฯ ล ฯ สดฺตรตนนฺติ ฯ¹²⁸

จากข้อความภาษาบาลีในคัมภีร์จันทรสุริยคติที่ปนีนั้นสามารถนำไปเปรียบเทียบกับคัมภีร์โลกสัจฐานโชตรตนคัมภีร์ที่ว่า

¹²⁶ “จันทรสุริยคติที่ปนี,” หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. 1165, เลขที่ 30, หน้าต้น 88.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าต้น 47 – 48.

¹²⁸ เรื่องเดียวกัน , หน้าต้น 33.

“วิทถุอิทธิกทสรตณปมาโณ ทณโฑ สีนรยุญจิ นาม สา ปน ปริมาณธนู นาม ฯลฯ สตุตตตณปมาณิ ยญฺหิ สมุโหมหวิโนทนิยํ อากตา. ถามมชฺฌิมปฺริสฺส สตุตตตณานิ ปกติปฺริสฺส วิทถติ อธิกานิ ทสรตตณานิ โหนฺตติ”¹²⁹

ตัวอย่างที่ 2

“จึงมีคาถาสารกไว้ว่า เมเส ตูเล จ สกนฺติขเล รตฺติทิวสมา ฯลฯ วมฺติ หายติ สทาติ น”¹³⁰

เมื่อพระธรรมอุคมท่านได้แปลคัมภีร์จันทสุริยคติที่ป็นี่นั้นท่านได้ยกเอาข้อความนี้แต่ท่านก็ละไว้ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าคาถาที่สมบุรณ์นั้นตรงกับคาถาที่ปรากฏในคัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัณฐีคือ

เมเส ตูเล จ สกนฺติ	ขณ รตฺติทิวสมา
ทฺติเย ทิวเส ตินา	ทิวส จตฺนาทิกา
อญฺจสตา จ เตตฺส	โยชนานิ จ คาวุตฺตา
ฉวิสฺติ อุตฺทา	เตรส ยญฺจิโย ตถา
ปญฺจกรํ อญฺจจุลํ	เอตฺตํ จ ทินเน ทินเน
อาโลโก อนฺธกาโณ	วฑฺฒติ หายติ สทาติ ¹³¹

สำหรับเรื่องการกำหนดอายุคัมภีร์จันทสุริยคติที่ป็นี่นี้ควรที่จะแต่งหลัง คัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัณฐี ทั้งนี้เพราะ เนื้อความในคัมภีร์จันทสุริยคติที่ป็นี่ได้มีการกล่าวแย้งคัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัณฐี ดังตัวอย่างต่อไปนี้

¹²⁹ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัณฐี,” 79 – 80.

¹³⁰ “จันทสุริยคติที่ป็นี่,” หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. 1165, เลขที่ 30, หน้าปลาย 32 – 33.

¹³¹ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัณฐี,” 188.

1. วิสมคติในคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีมีอยู่ 5 ประการ คือ 1. วังกคติ 2. อติวังกคติ 3. กุฎิล 4. สิงฆคและ 5. มันทคติ¹³² ซึ่งวิสมคติในคัมภีร์โลกัณฐานโชตรตนคณฐีมี 3 ประการ คือ 1. กุฎิล 2. สิงฆคและ 3. มันทคติ ไม่ปรากฏ วังกคติ และ อติวังกคติ¹³³

2. ในคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีกล่าวว่า ราศีกันย์ เดือน 10 และ ราศีตุล เดือน 11 พระอาทิตย์โคจรในทางกลาง แต่ในคัมภีร์โลกัณฐานโชตรตนคณฐีกล่าวว่า ราศีกันย์ เดือน 10 และ ราศีตุล เดือน 11 พระอาทิตย์โคจรอยู่ในทางต่ำ

3. ในคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีกล่าวว่า ราศีวิถิก เดือน 12 และ ราศีชนวี เดือน 1 พระอาทิตย์โคจรในทางต่ำ แต่ในคัมภีร์โลกัณฐานโชตรตนคณฐีกล่าวว่า ราศีวิถิก เดือน 12 และ ราศีชนวี เดือน 1 พระอาทิตย์โคจรอยู่ในทางกลาง

อนึ่งเนื่องจากคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีได้ประพันธ์ขึ้นเพื่อแสดงความเห็นบางประการที่แตกต่างจากคัมภีร์โลกัณฐานโชตรตนคณฐีโดยที่ในคัมภีร์ดังกล่าวในก็มีเรื่อง จันทิมสุริยคติถา ซึ่งเป็นเนื้อหาที่ใกล้เคียงกับคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนี ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่า ชื่อคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีจะมาจกจันทิมสุริยคติถาในคัมภีร์โลกัณฐานโชตรตนคณฐี

เมื่อคัมภีร์โลกัณฐานโชตรตนคณฐีประพันธ์มีการกล่าวถึงคัมภีร์โลกที่ปกสารที่ย่อมหมายความว่าประพันธ์หลังคัมภีร์โลกที่ปกสารคือต้นพุทธศตวรรษที่ 20 และเมื่อคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีก็ประพันธ์หลังกว่าคัมภีร์โลกัณฐานโลกโชตรตนคณฐีลงไปอีก ดังนั้นจึงย่อมที่จะหมายความว่าอายุของคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีก็ไม่ควรที่จะเกินกลางพุทธศตวรรษที่ 20 โดยประมาณ แต่อย่างไรก็ตามคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีจะต้องประพันธ์ขึ้นก่อนปี พ.ศ. 2063 ทั้งนี้เพราะคัมภีร์จักรวาทที่ปนีซึ่งพระสิริมังคลาจารย์ซึ่งประพันธ์เสร็จในปี พ.ศ. 2063 ได้มีการอ้างถึงคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีแล้ว¹³⁴

กล่าวโดยสรุปคือการกำหนดอายุคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีนั้นก็ควรที่จะมีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 20 – กลางพุทธศตวรรษที่ 21 และเมื่อคัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนีมีอายุอยู่ในช่วงดังกล่าวแล้วก็ต้องย้อนกลับมาทบทวนว่า พระเจ้าอติสารราชและพระกิตติราชนิรันทรที่พระ

¹³² “จันทสุริยคติที่ปนี,” หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. 1165, เลขที่ 30, หน้าคั่น 95 – 96.

¹³³ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกัณฐานโชตรตนคณฐี,” 79 – 80.

¹³⁴ พระสิริมังคลาจารย์, จักรวาทที่ปนี, 5.

อุดมมงคลอาจารย์กล่าวถึงในนิคมพจน์นั้นจะหมายถึงพระราชพระองค์ใดและครองราชย์ที่เมืองใด

ลักษณะเนื้อความในคัมภีร์จันทรสุริยคติที่ป็นส่วนใหญ่โดยเฉพาะส่วนที่เป็นภูมิศาสตร์จักรวาลเหมือนกับคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ได้ประพันธ์ขึ้นก่อนหน้าคัมภีร์นี้ แต่สิ่งที่เป็นสิ่งใหม่ของคัมภีร์นี้คือเรื่องวิถีโคจรพระอาทิตย์และเรื่องจักรราศี

คัมภีร์จักรวาททีปนี

คัมภีร์จักรวาททีปนี จากข้อความในตอนท้ายของคัมภีร์ที่ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า พระสิริมงคลอาจารย์พระเถระชาวล้านนาแต่งคัมภีร์นี้ในขณะที่ท่านได้จำพรรษาอยู่ที่วิหารสวนขวัญ และท่านได้แต่งคัมภีร์นี้เสร็จในปี จ.ศ. 882 ปี มะโรง¹³⁵ ตรงกับปี พ.ศ. 2063 รัชกาลพระเมืองแก้ว กษัตริย์ราชวงศ์มังราย

เนื้อหาของคัมภีร์จักรวาททีปนีแบ่งออกเป็น 6 กัณฑ์ คือ 1.จักรวาลรูปนิเทศ 2. ปัพพตนิเทศ 3.ชลาสนนิเทศ 4.ทีปนิเทศ 5.ภูมินิเทศ และ 6.ปภินิฉัย

จุดมุ่งหมายในการประพันธ์คัมภีร์พระสิริมงคลอาจารย์ท่านได้กล่าวว่า “ข้าพเจ้าจักรวาลรวมข้อความอันเป็นสาระที่น่าเชื่อถือคัมภีร์ต่างๆ มาเรียบเรียงคัมภีร์จักรวาทเพื่อความเข้าใจง่าย”¹³⁶

แม้ว่าพระสิริมงคลอาจารย์จะได้ระบุว่าท่านต้องการที่จะรวบรวมเนื้อหาเรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ แต่คัมภีร์จักรวาลทีปนีก็มีลักษณะเด่นกว่าคัมภีร์โลกศาสตร์เล่มอื่นๆ คือ มีการอธิบายความหมายศัพท์ที่เกี่ยวข้องในเชิงนิรุกติศาสตร์ พร้อมทั้งมีการอธิบายเชิงวิเคราะห์ถึงรายละเอียดที่แตกต่างของโลกศาสตร์ในคัมภีร์ต่างๆ และข้อเสนอนิฉัยที่น่าจะเป็นไปได้บางประการ อีกทั้งเมื่อพระสิริมงคลอาจารย์จะมีการยกข้อความเรื่องโลกศาสตร์เพื่อมาวิเคราะห์นั้นจะมีการระบุถึงแหล่งที่มาของข้อความนั้นทุกครั้ง ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการค้นคว้าของคนรุ่นหลังเป็นอย่างมาก

เนื่องจากเนื้อหาในคัมภีร์จักรวาลทีปนีมีการอ้างถึงแหล่งที่มาของคัมภีร์ต่าง ๆ ที่ใช้ในการประพันธ์ สิ่งนี้ถือว่าเป็นประโยชน์ตรงประเด็นที่ว่าสามารถนำไปกำหนดอายุคัมภีร์เหล่านี้ได้อย่างคร่าวๆ ได้ เพราะคัมภีร์ที่พระสิริมงคลอาจารย์นำมาใช้อ้างอิงจะต้องประพันธ์ขึ้นก่อนปีที่คัมภีร์จักรวาลประพันธ์เสร็จ

¹³⁵ เรื่องเดียวกัน , 228 – 229.

¹³⁶ เรื่องเดียวกัน , 1.

คัมภีร์โอกาสโลกที่ปนี

คัมภีร์โอกาสโลกที่ปนี ไม่ปรากฏนามท่านผู้ประพันธ์ ประวัติการแต่ง และที่สถานที่ประพันธ์ เนื้อหาของคัมภีร์นี้มีทั้งหมด 5 กัณฑ์ คือ 1. ภูมิภฏฐที่ปน 2. จันทิมสุริยปรีวตตที่ปน 3. วิถีที่ปน 4. อาโลกที่ปน และ 5. ภูมบุตรปริจเฉทที่ปน

จากการศึกษาพบเนื้อหาในกัณฑ์ที่ 1 และ กัณฑ์ที่ 5 เป็นบทประพันธ์ร้อยกรอง ส่วนกัณฑ์ที่ 2 – 4 เป็นคำประพันธ์ร้อยแก้ว ซึ่งเนื้อความส่วนใหญ่่นำมาจากคัมภีร์สุมังคลาวิลาสนีอรรธกถาสุดตันตปิฎก ในบางครั้งท่านผู้ประพันธ์ก็อ้างว่าข้อความที่ยกมานั้นนำมาจากสารัตถที่ปนีวินัยฎีกา¹³⁷

นอกจากนี้ผู้วิจัยพบว่าคัมภีร์โอกาสโลกที่ปนีนั้นเป็นการตัดเนื้อความมาจากโอกาสโลกนิเทศ ในคัมภีร์โลกที่ปกสาร ทั้งนี้เพราะ

1. เนื้อหาของโอกาสโลกนิเทศในคัมภีร์โลกที่ปกสารและคัมภีร์โอกาสโลกที่ปนีนั้นเหมือนกัน
2. ฉันทันตอนเปิดเรื่องโอกาสโลกที่ปนีใกล้เคียงกับฉันทันตอนในคัมภีร์โลกที่ปกสารดังตัวอย่างต่อไปนี้

โลกที่ปกสาร

ตลกจกกวาพนุค	อายามาปริมณฑล
โยชนานํ วเสนว	ปมาณํ กิตฺตกํติ เจ
ทวาทสสทสสุสา	โยชนานิ ตถาปรี
ปญญาสโยชนานิติ	จกกวาพสุส ยามกํ
สพฺพํ สทสสุสานิ	จตุตฺตํ ปริมณฑลํ
ทสญฺเจว สทสสุสานิ	อทุญฺจุมานิ สตานิ จ
ทฺเว สทสสุสานิ	จตุตฺตาริ นหุตานิ จ
เอตฺตํ พหุลนฺเตน	สงฺขยาตายํ พสุณฺธรา
ตสุสา สนฺธารกํ	
จตุตฺตาริ สทสสุสานิ	อญฺเจว นหุตานิ จ

¹³⁷ โอกาสโลกที่ปนี, แปลโดย บุญเหลือ บราณสาร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2544),

เอตุคัม พหลนุเตน

ชลัม วาเต ปติฏฺฐิตัม¹³⁸

โอกาสโลกที่ปณี

ตตุเถว จกุกวาลมฺหิ

อายามาปิจ วิตุถารรา

ทฺวาทสสทสฺสหา

โยชนานิ ตถาปริ

เสถ สติสทสฺสจตุสฺส

ปณฺณาสณฺจ สมิริตัม

สพฺพ สทสฺสหา

ฉตฺตีส ปริมณฺทลัม

ทสฺสเจว สทสฺสหา

อทุคฺคหฺมานิ สตานิ จ

เอตุคัม พหลนุเตน

สงฺขยาตายํ พสุณฺธรา

จตุตฺตาริ สทสฺสหา

อฏฺฐเจว นหฺตานิ จ

เอตุคัม พหลนุเตน

ชลัม วาเต ปติฏฺฐิตัม¹³⁹

3. ในบางครั้งก็พบว่ามีการนำฉันทในคัมภีร์โลกที่ปกสารมาทั้งหมดโดยมิได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไข ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ปจฺวิตฺลโต ยาว

ดาวตีสฺส อนฺตรัม

จตุราสตีติสทสฺส-

โยชนานิ ภวนฺติ หิ

ดาวตีสภวนฺโต

ยาว ยามสฺส อนฺตรัม

จตุลฺกขัม ดินฺหุตัม

จตุสทสฺสเมว จ

จตุสทสฺส วิญญฺญู

โยชนานํ ปมาณโต

ยามาโต ยาว ตฺสึตัม

สตุลฺกขัม ตโต ปริ¹⁴⁰

4. อีกทั้งในคัมภีร์โอกาสโลกที่ปณีเองก็มีข้อความที่กล่าวว่าได้อ้างอิงมาจากคัมภีร์โลกที่ปกสาร ดังต่อไปนี้

¹³⁸ พระสังฆราชเมธี, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 503.

¹³⁹ โอกาสโลกที่ปณี, แปลโดย บุญเหลือ บราณสาร, 31 – 32.

¹⁴⁰ พระสังฆราชเมธี, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 542. ; โอกาสโลกที่ปณี, แปลโดย บุญเหลือ บราณสาร, 51.

ทิวาทสมาธิเย วสุสั

เอวี่ กาลั วินาพิยั

โลกปทิกสารเก

อิทั วจนั วุตตั โหติตี¹⁴¹

ถ้าเราเทียบเนื้อหาทั้งหมดในคัมภีร์โอกาสที่ปนีแล้วจะพบว่าดำเนินตาม โอกาสโลกนิทุเทศ ในคัมภีร์โลกที่ปกสาร ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์โอกาสนั้นได้นำเนื้อในโอกาสโลกนิทุเทศ ของคัมภีร์โลกที่ปกสารตัดออกมาเป็นอีกคัมภีร์หนึ่ง ดังนั้นจึงเป็นเหตุให้คัมภีร์นี้มีชื่อว่าคัมภีร์โอกาสโลกที่ปนี

สำหรับการกำหนดอายุคัมภีร์โอกาสโลกที่ปนีนี้ก็ควรที่จะแต่งหลังจากคัมภีร์โลกที่ปกสาร และเนื่องจากในคัมภีร์จักรวาทที่ปนีมิได้กล่าวอ้างถึงคัมภีร์จึงอาจจะเป็นไปได้ว่า คัมภีร์โอกาสโลกที่ปนีจะประพันธ์หลังปี พ.ศ. 2063

คัมภีร์โลกศาสตร์ที่มีการแปลเป็นภาษาไทย

เตฏุมิกถา

คัมภีร์เตฏุมิกถาเป็นบทพระราชนิพนธ์มหาธรรมราชาพญาลิไท จากข้อความภาษาบาลีในบานแพนก กล่าวว่

“พุทธุ วนทิตวา สิริสา

สสทุหมมคณตุตมั

อิทั เตฏุมิสงเขป

ปวกุขามิ กถั อิธ”

แปลว่ เมื่อได้วันทาพระพุทธรูปพร้อมทั้งพระสัทธัมที่ประเสริฐ ด้วยเศียรเกล้าแล้วข้าพเจ้าจะกล่าว เตฏุมิสงเขป

ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่คัมภีร์นี้มีชื่อว่า “เตฏุมิสงเขป” หากแต่ในเนื้อความส่วนที่เป็นภาษาไทยเรียกคัมภีร์นี้ว่ “เตฏุมิกถา”

เนื่องจากอาศัยข้อความในบานแพนกที่กล่าวว่ “เจ้าพระยาสุรสีห์ได้เสวยราชสมบัติในเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ได้ 6 เข้าจึงได้สร้างไตรภูมินี้” จากข้อความในศิลาจารึกจักรีวัดป่ามะม่วง (หลักที่ 4) กล่าวว่ พระมหาธรรมราชาพญาลิไท เสวยราชย์ใน ปี มหาศักราช 1269 ตรงกับปี พ.ศ. 1890 และจากข้อความในจารึกหลักเดียวกันก็กล่าวต่อไปอีกว่ พระองค์เสวยราชย์ในเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยได้ 22 ปีตรงกับ ปี พ.ศ. 1904 ดังนั้นพระองค์จึงเริ่มเสวยราชย์ที่เมืองศรีสัชนาลัยเมื่อ ปี พ.ศ. 1882 และเมื่อพระองค์เสวยราชย์ได้ 6 ปี จึงพระราชนิพนธ์เตฏุมิกถา ก็จะตรงกับปี พ.ศ. 1888¹⁴²

¹⁴¹ โอกาสโลกที่ปนี, แปลโดย บุญเหลือ บราณสาร, 50.

¹⁴² พระมหาธรรมราชาพญาลิไท, ไตรภูมิิกถา, (10) – (12).

คัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถานี้ถือว่ามีความสำคัญทั้งนี้เพราะ เป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาไทยคัมภีร์แรกเท่าที่สำรวจพบในปัจจุบัน เนื้อหาของคัมภีร์มีจำนวนทั้งสิ้น 11 กัณฑ์ เริ่มต้นการเกิดของสัตว์โลก จนจบเรื่องการเข้าสู่พระนิพพาน ปัจจุบันพบต้นฉบับตัวเขียนที่เก็บรักษาอยู่ในหอสมุดแห่งชาตินั้นมีสมบูรณอยู่เพียงสองชุดเท่านั้น

ถึงแม้ว่าในบานแพนกและอวสานพจน์จะได้รับรู้แหล่งที่มาที่มหัศจรรย์ราชพาณาลีไททรงรวบรวมขึ้นมาพระราชานิพนธ์คัมภีร์นี้ แต่อย่างไรก็ตาม ดร. นิยะดา เหล่าสุนทรก็ได้ทำการศึกษาแหล่งที่มาของคัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถาเป็นที่เรียบร้อยแล้ว¹⁴³ แต่ในบางครั้งก็พบว่าแหล่งที่มาของเนื้อหาของคัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถานั้นก็มิได้ปรากฏอยู่ในบานแพนกและอวสานพจน์ของคัมภีร์ เช่น คัมภีร์มหาวงส์¹⁴⁴ เป็นต้น แต่แท้ที่จริงแล้วเนื้อความช่วงดังกล่าวที่ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร เสนอไว้จนถึงแม้ว่าจะปรากฏในคัมภีร์มหาวงส์ฉบับสำนวนแปลในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็ตาม แต่ไม่พบข้อความดังกล่าวในคัมภีร์มหาวงส์ในฉบับภาษาบาลี อีกทั้งเมื่อมีการเปรียบเทียบข้อความในคัมภีร์มหาวงส์ฉบับแปลครั้งรัชกาลที่ 1 กับคัมภีร์วังสกุฎฐปกาสนิฎฎิกามหาวงส์พบว่า คัมภีร์มหาวงส์ฉบับแปลครั้งรัชกาลที่ 1 ได้นำเนื้อความมาจากคัมภีร์ฎีกามหาวงส์¹⁴⁵ ดังนั้นจึงทำให้มองได้ว่าเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าอโศกในคัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถานี้น่ามาจากคัมภีร์ฎีกามหาวงส์ไม่ใช่คัมภีร์มหาวงส์แต่ประการใด

ตามความเห็นของผู้วิจัยคิดว่าคัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถานี้ไม่ใช่เป็นผลงานประพันธ์หากแต่เป็นผลงานการแปลมากกว่า ทั้งนี้เพราะผลการศึกษาของ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร พบว่าเนื้อหาหลายตอนที่ปรากฏในคัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถานี้ค่อนข้างตรงกับเนื้อหาในคัมภีร์ที่เป็นแหล่งที่มา และการที่คัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถานี้ได้มีการอ้างถึงคัมภีร์ที่พระมหัศจรรย์ราชพาณาลีไทนำมาใช้ในการพระราชานิพนธ์คัมภีร์นี้ จึงเป็นสิ่งที่สำคัญว่าคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ปรากฏในคัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถาจะต้องประพันธ์ขึ้นก่อนปี พ.ศ. 1888

นักวิชาการส่วนใหญ่จะกำหนดอายุคัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถาว่าประพันธ์ขึ้นในราวปี พ.ศ. 1888 ยกเว้นแต่ รองศาสตราจารย์ ดร. พิริยะ ไกรฤกษ์ ที่เสนอว่าคัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถาเป็นบทพระราชานิพนธ์

¹⁴³ นิยะดา เหล่าสุนทร, ไตรภูมิพระร่วงการศึกษาแหล่งที่มา, 1 – 205.

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, 64 – 68.

¹⁴⁵ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “อิทธิพลและความสำคัญของคัมภีร์มหาวงส์ในประเทศไทย” ดำรงวิชาการ ปีที่ 1 ฉบับที่ 1, 2545 : 384 – 386.

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁴⁶ ทั้งนี้เพราะได้เปรียบเทียบสำนวนภาษาของคัมภีร์เต
ภูมิภากับศิลาจารึกหลักที่ 1 ศิลาจารึกหลักที่ 4 และวรรณคดีในสมัยหลัง

หากแต่ทัศนคติของผู้วิจัยมองว่าคัมภีร์เตภูมิภานี้ไม่ใช่คัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นในสมัย
รัตนโกสินทร์ทั้งนี้เพราะ

1. แม้ว่า รองศาสตราจารย์ ดร. พิริยะ ไกรฤกษ์ จะเสนอว่าศิลาจารึกหลักที่ 1 เป็นบท
พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ข้อเสนอดังกล่าวก็ยังไม่เป็นที่ยอมรับ
ในวงการวิชาการ

2. ศิลาจารึกหลักที่ 4 แม้ว่าจะนำเข้ามาที่กรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ตาม แต่ศิลา
จารึกหลักที่ 4 เป็นภาษาเขมรโบราณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศฯ ทรงแปลไว้แต่
ในการแปลครั้งเป็นการแปลเสริมความ ต่อมาศาสตราจารย์ จอร์จ เซแควส จึงได้แปลใหม่อีกครั้ง
ถ้าคัมภีร์เตภูมิภาลอกวลีในศิลาจารึกหลักที่ 4 จริงทำไมไม่สำนวนตามสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
พระองค์นั้น

3. การลอกเลียนแบบสำนวนในวรรณคดีถือว่าเป็นชนบที่สืบเนื่องมา โคลงนิราศลำน้ำ
น้อยของพระยาตรังภูมิบาลเหมือนกับสำนวนในกำสรวลสมุทร ถ้าเช่นนั้นจะบอกว่ากำสรวล
สมุทรมีอายุเท่ากับโคลงนิราศลำน้ำน้อยหรือ

4. ประเด็นการเหมือนแค่ถ้อยวลีไม่ใช่เรื่องประเด็นสำคัญ ไม่ใช่คัมภีร์เตภูมิภามี
ประโยคหรือข้อความขนาดยาวที่เหมือนกับวรรณคดีสมัยหลังซึ่งเป็นเช่นนั้นจริงก็ควรนำกลับมา
พิจารณา

5. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องที่แสดงคติเรื่องราวของพระจักรพรรดิราชคัมภีร์เตภูมิภานี้ ก็ไม่น่า
เป็นสิ่งที่จะระบุได้ว่าคัมภีร์นี้แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ทั้งนี้เพราะเนื้อความในส่วนที่กล่าวถึงพระ
เจ้าอโศกคัมภีร์เตภูมิภานำมาจากคัมภีร์วังสภานุภาพาสินีซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นในลังกาทวีป
แล้ว อีกทั้งแนวคิดเรื่องกษัตริย์ในอุดมคติของพุทธศาสนาคือพระเจ้าอโศกก็มีปรากฏมาช้านานแล้ว
กษัตริย์หลายพระองค์ก็มีการเปรียบพระองค์เป็นพระเจ้าอโศก ซึ่งเรื่องนี้ไม่ใช่เป็นความคิดใหม่ที่
เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่ประการใด

¹⁴⁶ พิริยะ ไกรฤกษ์, “ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับไตรภูมิพระร่วง : พระราชนิพนธ์ในพระมหา
ธรรมราชาที่ 1 พญาธิไทย หรือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ไทยคดีศึกษา : รวม
บทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุติฐานจิต อาจารย์พันเอกหญิง คุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา
(กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดงานแสดงมุติฐานจิตครบรอบ 60 ปี อาจารย์ พันเอกหญิง คุณนิออน
สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2533) , 221 – 235.

อนึ่งคัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถานี้ถือว่าเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ที่เป็นที่รู้จักในสังคมไทยเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องจากเพราะว่าคัมภีร์ไตรภูมิภูมิกถาเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับภาษาไทยที่มีขนาดไม่ยาวมากนัก และที่สำคัญจำนวนการตีพิมพ์เผยแพร่ที่ไม่ต่ำกว่า 10 ครั้ง โดยที่นับตั้งแต่พิมพ์ครั้งแรกจนถึงในปัจจุบัน

ติโลกทีปนี

คัมภีร์ติโลกทีปนีเป็นคัมภีร์ฉบับแปลภาษาถิ่นเหนือ ซึ่ง ดร. อุดม รุ่งเรืองศรี ได้ทำการปริวรรตและตั้งชื่อใหม่ว่า ไตรภูมิ (ไตรภูมิฉบับล้านนา) แต่เนื่องจากเนื้อความในคัมภีร์ที่กล่าวว่า “ติโลกทีปนิม คณัฐ ภาสิสฺส” แปลว่า ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงคณัฐอันนี้ชื่อว่า “ติโลกทีปนี” จึงอาจจะเป็นไปได้ว่าคัมภีร์มีชื่อว่า ติโลกทีปนี¹⁴⁷

เราไม่อาจจะทราบได้ว่าคัมภีร์นี้ประพันธ์ขึ้นใน ปี พ.ศ.ใด หากแต่ตามประวัติความเป็นมาที่เกี่ยวกับคัมภีร์เรื่องนี้ทราบแต่เพียงว่า ในฉบับจารใน ปี พ.ศ. 2479 ซึ่งได้มาจากฉบับวัดแม่ยี่ อำเภอยางตลาด จังหวัดเชียงราย ต่อมาครูบามณีที่วัดบ้านด้ายเป็นผู้จารใหม่ ในตอนท้ายของคัมภีร์ติโลกทีปนีฉบับนี้ระบุว่า ตั้งแต่จากฉบับดั้งเดิมจนมาถึงฉบับที่ครูบามณีจารขึ้นห่างกันอยู่ 188 ปี¹⁴⁸

ดังนั้นถ้าเราเชื่อตามข้อความที่ปรากฏในตอนท้ายนั้น ก็อาจจะคิดได้ว่าคัมภีร์ติโลกทีปนีที่ครูบามณีนำมาเป็นต้นฉบับในการจารขึ้นในปี พ.ศ. 2291 ซึ่งจะหมายความว่าคัมภีร์นี้อย่างน้อยก็ไม่ว่าจะมีอายุต่ำกว่าปี พ.ศ. 2291

แต่อย่างไรก็ตามต้นฉบับที่ครูบามณีนำมาจารนั้นหมายถึงฉบับภาษาล้านนา ไม่เกี่ยวข้องกับฉบับที่ภาษาบาลีแต่ประการใด

เนื้อความในคัมภีร์นี้มีได้แบ่งออกเป็นกัณฑ์หรือแบ่งเป็นปริจเฉทแต่ประการใด เนื้อความเริ่มต้นเรื่องที่ การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ การนับอสงไขยต่างๆ ลำดับพระนามของอดีตพระพุทธเจ้า โอกาสโลก การทำลายโลกและการสร้างโลก ลำดับกษัตริย์ในชมพูทวีป และในลังกาทวีปตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าสีหพาหุจนถึงพระเจ้าสัทธาตีสสะ ภูมิศาสตร์จักรวาล อายุเทวดาในสวรรค์ชั้นต่างๆ วิถีโคจรพระอาทิตย์พระจันทร์ รายละเอียดในสวรรค์ชั้นนภามาพจรภาพ และจบลงที่เมืองนิพพาน

¹⁴⁷ ไตรภูมิ, ปริวรรตโดย อุดม รุ่งเรืองศรี (เชียงใหม่ : หน่วยส่งเสริมศิลปศึกษาและวัฒนธรรมล้านนา, 2524), 1.

¹⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, 86.

แม้ว่าในคัมภีร์โลกที่ปนีจะมีการกล่าวอ้างถึงคัมภีร์โลกูปัตติ¹⁴⁹ ซึ่งคัมภีร์โลกูปัตติในที่นี้ก็จะอาจจะหมายความว่า คัมภีร์โลกูปัตติผลงานการประพันธ์ของพระสิริสมันต์ภททอัครบัณฑิต แต่จากการที่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาแล้วพบว่า เนื้อหาในคัมภีร์โลกที่ปนียังมีการนำเนื้อหาจากคัมภีร์อื่นอีกกล่าวคือ

1. ในผูกที่ 1 ที่ได้กล่าวถึงพระมหาพรหมองค์หนึ่งที่สถิตอยู่ในชั้นมหาสุทธาวาสได้คลไอบุรุษเชื้อใจชาวเมืองคันธาระผู้หนึ่งที่ได้โดยสารเรือไปค้าขายกับมารดาตนเอง ปรากฏขณะอยู่กลางมหาสมุทรเรือโดยสารเกิดแตกบุรุษผู้นี้ก็ให้มารดาตนขี่คอตนแล้วลอยคออยู่ในทะเล ให้เปล่งสัจจกิริยาหวังเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคตกาล ต่อมาบุรุษผู้นี้ได้ไปเกิดเป็นพญา ต่อมาวันหนึ่งพญาองค์นี้ไม่สามารถควบคุมช้างที่ตกมันจึงเกิดความสลดใจจึงสละราชสมบัติไปออกบวช และในชาติต่อมาได้ไปอุบัติเป็นพราหมณ์ ต่อมาพราหมณ์ผู้นี้ได้ไปออกบวชเป็นฤาษี และได้อุทิศตนให้เป็นอาหารแก่เสือ

เรื่องที่กล่าวมานี้มีปรากฏในพาหิรนิทานของคัมภีร์โสตัดถกิมหานิทานผลงานการประพันธ์ของพระจุลพุทธโฆสเถระ¹⁵⁰ คัมภีร์สัมภารวิปาก¹⁵¹ และคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ผลงานการประพันธ์ของพระรัตนปัญญาเถระ¹⁵²

2. ตั้งแต่เรื่องราวของพระเจ้าสีหพาหุในผูกที่ 3 จนถึงเรื่องราวของพระเจ้าสัทธาติสสะในผูกที่ 5 มีปรากฏในคัมภีร์มหาวงส์ คัมภีร์วังสมาลีนิ และคัมภีร์โลกที่ปกสาร

แต่ทั้งนี้การที่มีเรื่องราวของพงสาวดารลงมากมาปรากฏในคัมภีร์โลกที่ปนีมีเนื้อหามากกว่าครั้งหนึ่ง ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าเนื่องจากในคัมภีร์โลกที่ปกสารปริจเฉทที่ 5 มนุสสุคติกถา ก็เป็นการนำเรื่องราวมาจากคัมภีร์มหาวงส์ และคัมภีร์โลกที่ปกสารก็มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องโลก

¹⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, 1.

¹⁵⁰ พระจุลพุทธโฆสเถระ, โสตัดถกิมหานิทาน แปลโดย ร้อยตรี บรรจบ บรรณรุจิ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2526. พิมพ์เนื่องในงานออกเมรุ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เสงี่ยม จันทสิริมหาเถร) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 ธันวาคม 2526), 14-24.

¹⁵¹ สัมภารวิปาก, แปลโดย นาคะประทีป (กรุงเทพฯ : ศ.ธรรมภักดี, 2499), 25 – 60.

¹⁵² พระรัตนปัญญาเถระ, ชินกาลมาลีปกรณ์, แปลโดย ร้อยตำรวจโท แสง มนวิทูร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2501. อนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ คุณแม่ เจิ้ง วันทนี ณ เมรุวัดบ้านโป่ง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี, 2501), 4-5.

ศาสตร์ เพราะฉะนั้นก็อาจจะเป็นไปได้ว่าเนื้อหาส่วนนี้ในคัมภีร์โลกที่ป็นนี้จะนำมาจากคัมภีร์โลกที่ปกสาร

ไตรภูมิโลกวินิจฉัย

คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยเป็นผลงานการรวบรวมของพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) จางวางราชบัณฑิตในสมัยรัชกาลที่ 1 อาศัยข้อความในบานแพนกระบุว่าพระยาธรรมปรีชาได้รวบรวมคัมภีร์นี้ขึ้นในปี พ.ศ. 2445 หากแต่ผลจากการศึกษาของ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร พบว่าก่อนหน้าที่พระยาธรรมปรีชาจะรวบรวมคัมภีร์นี้ขึ้นได้มีการรวบรวมคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2326 ดังนั้น ดร. นิยะดาเหล่าสุนทรจึงเรียกคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยที่รวบรวมขึ้นในปี พ.ศ. 2326 ว่าคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยสำนวนที่ 1 จากข้อความในบานของสำนวนดังกล่าวพบว่า พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ทรงมีส่วนร่วมในการชำระครั้งนี้¹⁵³ ดังข้อความในบานแพนของคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยสำนวนที่ 1 กล่าวว่า

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวในเวลาฟังพระธรรมเทศนา มีพระราชปจฉาถามพระราชาคณะ และราชบัณฑิตยอาจารย์ทั้งปวงแลรรถกถา พุทธนิพนธ์กถา โลกวินาสสังคหณกถา และปถิมกถาต่าง ๆ ด้วยพระจินปัญญาอันเกิดแต่ปัญญาบารมีอันสร้างสมมาแต่ก่อนเป็นคัมภีร์ภาพย้งนักแลพระสงฆ์ราชาคณะนักปราชญ์ราชบัณฑิตยอาจารย์ทั้งปวงถวายวิสัชนาจึงมีพระราชบริหารตรัสให้สงฆ์ราชาคณะพระไตรปิฎก ให้แต่งเป็นไตรภูมิฉบับหนึ่ง ให้อาลักษณ์ราชบัณฑิตทั้งปวงพิจารณาค้นพระไตรปิฎก แต่งเป็นโลกวินิจฉัยกถา และทรงชำระข้อความให้ยุติตามบาลีไว้เพื่อจะให้ชนทั้งหลายพิจารณาแลสดับฟัง จะได้เกิดปสาทสังเวคะ ในพระสัทธรรมเทศนา และทรงชำระธรรมทั้งปวงเป็นธรรมทาน เพื่อจะให้ป็นปัจจัยแก่ปรมาภิเษกโพธิญาณในอนาคตกาลนั้น¹⁵⁴

คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยสำนวนที่ 2 เป็นผลงานการชำระของพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) จางวางราชบัณฑิตย์ ในปี พ.ศ. 2345 โดยมีพระพุทโธษาจารย์เป็นผู้ช่วย

¹⁵³ นิยะดา เหล่าสุนทร, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, 16 – 17.

¹⁵⁴ เรื่องเดียวกัน.

เนื้อหาในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยสำนวนที่ 2 นั้นได้อาศัยคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยสำนวนที่ 1 แต่เนื้อความในสำนวนที่ 2 มีความแตกต่างกับสำนวนที่ 1 ดังต่อไปนี้คือ

1. ลอกจากสำนวนที่ 1 โดยตรง
2. แก้ไขเฉพาะภาษา แต่คงความเดิม
3. ให้คำอธิบายเพิ่มเติม
4. เพิ่มคัมภีร์ที่มา
5. เพิ่มเติมเนื้อเรื่อง¹⁵⁵

เนื้อความในไตรภูมิโลกวินิจฉัยสำนวนที่ 2 ประกอบเนื้อความรวมทั้งสิ้น 8 ประการ คือ 1.โอกาสวินาสโลก 2.โอกาสสันตฐนโลก 3.นิรยโลก 4.เปตโลก 5.ตริจฉานโลก 6.มนุสสโลก 7.เทวโลก และ 8.พรหมโลก เนื้อความทั้งหมดในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยนั้นพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ได้แปลมาจากคัมภีร์ไตรปิฎก สมัยอรรถกถา สมัยฎีกา รวมถึงคัมภีร์ปกรณ์พิเศษสมัยหลังฎีกา เช่น คัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกา เป็นต้น ในบางครั้งก็มีการนำเนื้อความหรือข้อวินิจฉัยบางประการมาจากคัมภีร์โลกศาสตร์อื่น เช่น คัมภีร์โลกทิปกสาร คัมภีร์จันทรสุริยคติทีปนี และ คัมภีร์โลกสัตตฐานโชตรตนคณฐี เป็นต้น

คัมภีร์นี้มีความสำคัญอยู่ตรงที่เป็นคัมภีร์โลกศาสตร์คัมภีร์สุดท้ายก่อนที่ความรู้เรื่องโลกและจักรวาลในสังคมไทยจะเปลี่ยนไปเป็นแบบวิทยาศาสตร์ในปัจจุบัน

คติโลกศาสตร์สมัยหลังฎีกาในพม่าและไทย

จากคัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นหลังยุคฎีกา(หลังพุทธศตวรรษที่ 18) จนถึงคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยสำนวนที่ 2 ที่ชำระขึ้นในปลายรัชกาลที่ 1 มีดังนี้

ภายหลังที่พระสารีบุตรเถระได้ประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนี ท่านได้รวบรวมเนื้อหาเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์มาไว้ที่เดียวกัน จากนั้นเป็นต้นมาคัมภีร์โลกศาสตร์ต่างก็ยึดถือคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกาสืบต่อกันมา แต่ก็เป็นเรื่องที่น่าประหลาดใจตรงที่ว่าคัมภีร์สารัตถทีปนีเป็นคัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นในลังกาทวีป หากแต่ในปัจจุบันเรายังไม่ปรากฏว่ามีการค้นพบคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ขึ้นในลังกาทวีป ในทางกลับกันคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ด้วยภาษาบาลีกลับไปปรากฏในพม่า คือคัมภีร์โลกบัญญัติ

¹⁵⁵ เรื่องเดียวกัน , 33.

ถ้าเราเชื่อตามข้อเสนอในวิทยานิพนธ์ของบาทหลวง เออเยน เดอนีสว่า คัมภีร์โลก บัญญัตินั้นเป็นผลงานการแปลจากภาษาสันสกฤตมาเป็นภาษาบาลีในพุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งเรื่องนี้ ผู้วิจัยก็มีความเห็นว่าน่าที่จะเป็นไปได้ ทั้งนี้เพราะคัมภีร์จินาลังการฎีกาก็มีกล่าวถึงคัมภีร์โลก บัญญัติซึ่งก็หมายความว่าคัมภีร์โลกบัญญัติอย่างน้อยที่สุดก็ควรมีอายุไม่ต่ำกว่าครึ่งแรกของพุทธ ศตวรรษที่ 18

อนึ่งการที่คัมภีร์โลกบัญญัติก็เป็นคัมภีร์ที่แปลมาจากคัมภีร์ภาษาสันสกฤตที่ชื่อว่า โลกปรัชูปติ ซึ่งสันนิษฐานควรที่จะมีอายุก่อน พ.ศ. 1101 อีกทั้งวรรณคดีโลกศาสตร์ที่มีอายุร่วม สมัยกับคัมภีร์โลกบัญญัติ ยกตัวอย่างเช่น คัมภีร์ปัญญาคติที่ปนีซึ่งแปลมาจากคัมภีร์ในภาษา สันสกฤตที่ชื่อว่า ษัณฑติการิกา

ดังนั้นจึงอาจที่จะสันนิษฐานว่าคัมภีร์โลกศาสตร์ทางพุทธศาสนานั้นอาจจะเกิดขึ้นใน กลุ่มของคัมภีร์ภาษาสันสกฤตก่อนคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ด้วยภาษาบาลีมานานมาก และถ้า เราเชื่อว่าคัมภีร์โลกปรัชูปติควรที่จะมีอายุก่อนปี พ.ศ. 1101 ด้วยแล้วก็ย่อมหมายความว่าคัมภีร์ โลกศาสตร์ที่ใช้ภาษาสันสกฤตอายุร่วมสมัยกับพระพุทธโฆสาจารย์อรรถกถาจารย์ชื่อดังแห่งลังกา ทวีป หรืออาจจะก่อนพระพุทธโฆสาจารย์ก็เป็นไปได้

การแต่งคัมภีร์โลกศาสตร์ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตนั้นจะมีความสัมพันธ์ อย่างไรกับคัมภีร์ในศาสนาพราหมณ์นั้น ผู้วิจัยเห็นว่าแม้ว่าในศาสนาพราหมณ์จะมีเรื่องราวที่ เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ก็ตาม ซึ่งมีปรากฏตั้งแต่ยุคพระเวทจนถึงยุคอิติहाสะแล้ว หากแต่เนื้อหาที่ เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระเวทและในคัมภีร์อิติहाสะก็เป็นเนื้อหาประกอบหรือ เรื่องที่ยกมาแทรกมิได้จุดประสงค์ที่จะมุ่งเน้นอธิบายโดยเฉพาะอย่างเป็นเอกเทศ สำหรับความเห็น ของผู้วิจัยกลับมองว่าคัมภีร์โลกศาสตร์ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตนั้นคงจะมีความสัมพันธ์ กับคัมภีร์ปุราณะ ทั้งนี้เพราะ

คัมภีร์ปุราณะนั้นเป็นคัมภีร์ที่มุ่งเน้นที่เล่าถึงเรื่องราวโบราณที่ปรากฏขึ้นในโลกแห่งนี้ ซึ่งในคัมภีร์อมร โกศได้กล่าวถึงลักษณะของคัมภีร์ปุราณะว่าจะต้องประกอบด้วย ปัญจลักษณะ ซึ่ง ภายหลังของคัมภีร์อมร โกศที่ประพันธ์ขึ้นโดยมหาเศวร ได้อธิบายปัญจลักษณะว่า

“ยตุปณฺณกฤษณํ ตตฺปุราณมฺยเจเต สรฺกสฺจ ปฺรเตสรฺกสฺจ วฺโส มนฺวนตฺราณิ จ วัศฺยา
นุจริตํ ใจว ปฺราณํ ปณฺณกฤษณมฺ”¹⁵⁶

¹⁵⁶ Amarasimha, Amarakosa, Edit by Vamanacharya Jhalakikar (Delhi: Eastern Book Linkers, 2002), 35.

แปลว่า ที่เรียกว่าคัมภีร์ปุราณะ คือคัมภีร์ที่มีลักษณะ 5 ประการ ได้แก่ สรรค (การสร้างโลก) ประดิสรรค (การสร้างโลกใหม่) วงศ์ (วงศ์เทวดา) มั่นวันตระ (ช่วงเวลาของพระมนู) และวงศ์จรีต (วงศ์กษัตริย์) ซึ่งถ้าเปรียบเทียบกับเนื้อหาของคัมภีร์โลกบัญญัติได้กล่าวถึง เรื่องการกำเนิดโลก เรื่องการทำลายล้างโลก เรื่องสวรรค์ เรื่องภูมิศาสตร์จักรวาล และ เรื่องพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเรื่องราวทั้งหมดมีความใกล้เคียงกับคำจำกัดความของคำว่า “ปุราณะ” ในศาสนาพราหมณ์

คัมภีร์ปุราณะที่เก่าที่สุดนั้นเชื่อว่าเป็นคัมภีร์มารกันเทยะซึ่งมีอายุอยู่ไม่ต่ำกว่าครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 5¹⁵⁷ (ราวพุทธศตวรรษที่ 11) ซึ่งการกำหนดอายุคัมภีร์มารกันเทยะนั้นก็เป็นการประมาณมิใช่อายุที่แน่นอนอีกทั้งคัมภีร์โลกศาสตร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตนั้นในปัจจุบันเรายังไม่สามารถสรุปได้ว่านอกจากคัมภีร์โลกปรัชญาปติแล้วจะมีคัมภีร์ใดอื่นอีกหรือไม่ อีกทั้งอายุที่แน่นอนของคัมภีร์โลกปรัชญาปติก็ไม่สามารถทราบได้อย่างแน่ชัด ดังนั้นจึงไม่สามารถที่จะเปรียบเทียบได้ว่าคัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับภาษาสันสกฤตกับคัมภีร์ปุราณะในศาสนาพราหมณ์ว่าใครจะเกิดก่อนกัน

แต่เนื่องจากคัมภีร์โลกบัญญัติเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลีรุ่นแรก ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่าคัมภีร์โลกบัญญัตินั้นคงจะเป็นงานที่เป็นแรงบันดาลใจให้มีการประพันธ์คัมภีร์โลกศาสตร์ในสมัยหลัง อีกทั้งคัมภีร์โลกบัญญัตินั้นอาจจะเป็นคัมภีร์ที่แปลขึ้นในพม่าโบราณอาจจะเป็นผลจึงทำให้ไม่เกิดความนิยมในการประพันธ์คัมภีร์โลกศาสตร์ในลังกาทวีป

จากที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้นแล้วว่า เนื้อหาในคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ขึ้นในพม่าและไทยยกเว้นคัมภีร์โลกบัญญัติและคัมภีร์ปัญญาคคิทีปนี จะพบเนื้อทั้งหมดเป็นแต่การรวบรวมข้อความในคัมภีร์รุ่นก่อนทั้งสิ้นและมักจะมีการอ้างอิงถึงคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกา คงจะมีแต่คัมภีร์โลกที่ปกสารเท่านั้นที่มีการแต่งพรรณนาเพิ่ม และอันที่จริงแล้วเนื้อหาในคัมภีร์สารัตถทีปนีก็เป็นการนำข้อความมาจากคัมภีร์ในสมัยอรรถกถาและคัมภีร์ฎีกาที่มีอายุก่อนหน้า ดังนั้นจึงน่าที่จะถือได้ว่าเรื่องราวโลกศาสตร์ในคฤพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักนั้นได้หยุดการพัฒนาการทางด้านเนื้อหาตั้งแต่สมัยอรรถกถาแล้ว

สาเหตุที่เนื้อโลกศาสตร์มิได้มีการพัฒนาด้านเนื้อหาซึ่งผิดกับคัมภีร์สายอภิธรรมและทางสายไวยากรณ์เพราะ เรื่องราวของโลกศาสตร์เป็นเรื่องไม่สามารถที่นำประสบการณ์ที่รับรู้ได้โดยตรงมาวิเคราะห์ได้อีกทั้งคนในยุคนี้ยังไม่มีการออกทำการสำรวจ ดังนั้นเรื่องในคัมภีร์โลก

¹⁵⁷ R.C. Hazra, Studies in the Puranic Records on Hindu Rites and Customs (Delhi:

Motilal Banarsidass, 1975), 11.

ศาสตร์จึงมักจะมีการโต้แย้งเรื่องราวที่เกี่ยวกับดาราศาสตร์เพราะเป็นเรื่องที่มนุษย์สมัยนั้นรับรู้ได้โดยตรง

แต่ถึงอย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าคัมภีร์โลกศาสตร์ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักจะไม่ได้มีการพัฒนาการด้านเนื้อหา แต่ก็ยังมีการผลิตผลงานออกมาเป็นจำนวนมากนั้น จุดประสงค์ในการประพันธ์คัมภีร์โลกศาสตร์ผู้วิจัยมีความเห็นว่ามิได้มุ่งเน้นเรื่องการหลุดพ้นหรือการเข้าสู่พระนิพพาน ทั้งนี้เพราะ เนื้อหาที่พบในวรรณคดีโลกศาสตร์มุ่งเน้นที่จะอธิบายเรื่องโลกหรือจักรวาลในเชิงรูปธรรมซึ่งมันเป็นการขัดแย้งกับการเข้าถึงพระนิพพานที่ต้องให้มนุษย์หลุดพ้นจากโลก อีกทั้งเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการเข้าสู่นิพพานนั้นก็แทบจะไม่ปรากฏในคัมภีร์โลกศาสตร์ ยกเว้นแต่คัมภีร์ไตรภูมิภคและ คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยเท่านั้น ซึ่งในสองคัมภีร์นี้เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับพระนิพพานก็มีใช้เนื้อหาหลัก

หากแต่ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการประพันธ์คัมภีร์โลกศาสตร์มีวัตถุประสงค์หลักๆ อยู่ 3 ประการ คือ

1.เป็นการแสดงพุทธญาณของพระพุทธเจ้า เพื่อสร้างความศรัทธาให้บังเกิดในองค์พระพุทธเจ้า ทั้งนี้เพราะพิจารณาจากฉันทบทนมัสการที่ขึ้นต้นในคัมภีร์โลกบัญญัติ และ คัมภีร์มหากัปโลกสันฐาน หรือแม้แต่ในติพุทธเขตตวัณณาของคัมภีร์จินาลังการฎีกา ต่างก็อ้างเนื้อหาทั้งหมดที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ดังตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์อรุณวตีสูตที่ว่า

วฤกขามิหิ อรุณวติ-	สกุคหํ นาม สารุกํ
พุทธญาณมหนุตตตํ	ธวปกถาปกตตมํ
แปลว่า ข้าพเจ้าจะกล่าวอย่างละเอียดถึงอรุณวตีสูต ซึ่งสูงสุดด้วยคำสอนที่แสดงถึง	
ความยิ่งใหญ่แห่งพุทธญาณ ¹⁵⁸	

2.เป็นการแสดงพุทธคุณเรื่อง โลกวิทู ของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีปรากฏมาตั้งแต่ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยและสืบลงมาถึงคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกา คัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ขึ้นในพม่าและไทยก็พบว่าบทปณามพจน์ที่กล่าวถึงความเป็นโลกวิทูของพระพุทธเจ้า ดังตัวอย่างในคัมภีร์โอกาสโลกทีปนีที่ว่า

¹⁵⁸ กวี แสงมณี “อรุณวตีสูต : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 25, 144.

นควา โลกวิทู พุทธิ ฌมมฺ สงฆณฺจ สาธุกํ
 โอกาสโลกํ ทิปีสํ ยถายุตฺตํ สุนาถเม
 แปลว่า ข้าพเจ้าเมื่อได้นมัสการแล้วซึ่งพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นโลกวิทู พระธรรม และ
 พระสงฆ์ที่ประเสริฐ ก็จะแสดงเรื่องโอกาสโลก ขอให้ท่านทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้า
 แม้ว่าในบทปณามพจน์ของคัมภีร์โลกที่ปกสารจะมีได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าในฐานะของ
 โลกวิทู แต่ก็กล่าวว่าพระองค์ทรงเป็นโลกนาถ¹⁵⁹

3. เป็นการแสดงผลของโทษ(อาทินวะ)และผลดี (อานิสงส์) ทั้งนี้เพราะเรื่องของอาทิน
 วะและอานิสงส์เป็นเรื่องของนามธรรมไม่สามารถจับต้องได้ ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องนำเรื่อง
 สวรรค์และนรกมาใช้ประกอบเพื่อให้เห็นภาพ คัมภีร์ในกลุ่มนี้ได้แก่ คัมภีร์ปัญจคติที่ปนี และ
 คัมภีร์มหาวิปาก เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ตามเรามีอาจที่จะทราบได้ถึงจำนวนที่แน่นอนของคัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับ
 แปล หากแต่คัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์เป็นภาษาไทยเล่มสำคัญ เช่น คัมภีร์ไตรภูมิถา และ
 คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจัย เป็นต้น

สาเหตุที่มีคัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับภาษาไทยคงจะเป็นเพราะมีวัตถุประสงค์ที่ต้องการ
 เผยแพร่ให้แก่บุคคลทั่วไปที่ไม่ใช่พระและสวดต่อการค้นคว้าทั้งนี้เพราะเมื่อคัมภีร์โลกศาสตร์
 เหล่านี้ถ้ายังอยู่ในรูปของภาษาบาลีก็ยากที่ทำการศึกษาและทำความเข้าใจ

แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์เป็นภาษาไทย พบว่าคัมภีร์ไตรภูมิ
 ถานั้นเป็นบทพระราชนิพนธ์ของพระมหาธรรมราชาพญาธิไท และคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจัย
 ส่วนที่ 1 ซึ่งจากข้อความในบานแพนกก็ระบุว่าพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ก็ทรงมีส่วนในการชำระ
 ส่วนคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจัยส่วนที่ 2 ก็เป็นผลจากพระราชโองการให้พระยาธรรมปรีชาทำ
 การชำระ

ดังนั้นจึงเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าราชสำนักก็ได้ให้สนใจคัมภีร์โลกศาสตร์ด้วย
 เช่นเดียวกัน สาเหตุที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสนใจเกี่ยวกับคัมภีร์โลกศาสตร์นั้น ในกรณีของ
 พระมหาธรรมราชาพญาธิไททรงอ้างว่าพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิถาเพราะต้องการเทศนา
 โปรดพระมารดา ผู้วิชัยสันนิษฐานว่าพระองค์ทรงเปรียบกับพระพุทธเจ้าเทศนาโปรดพุทธมารดา

ส่วนในสมัยรัชกาลที่ 1 นอกจากที่พระองค์จะทรงมีส่วนร่วมในการชำระคัมภีร์ไตรภูมิ
 โลกวินิจัยส่วนที่ 1

¹⁵⁹ โอกาสโลกที่ปนี, แปลโดย บุญเหลือ บราณสาร, 2, 31.

“แต่เป็นโลกวินิจจกถา และทรงชำระเนื้อความให้ยุติตามบาลีไว้เพื่อให้ชนทั้งหลายพิจารณาแลสดับฟัง จะได้เกิดปสาทสังเวคะ ในพระสังฆกรรมเทศนา และทรงชำระธรรมทั้งปวงเป็นธรรมทาน เพื่อจะให้ปัจจยแก้ปรมายิกะโพธิญาณในอนาคตกาลโน้น”¹⁶⁰

ในบานแพนทของคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจจยสำนวนที่ 2 ได้กล่าวว่า

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในเพลาทรงฟังพระธรรมเทศนา มีพระราชปณิธานตรัสถามพระราชอาคันตุกะและราชบัณฑิตยารยทั้งปวงด้วยกับปกเกล้าพฤทธาภินิหารกถาแลโลกวินาสัตถุหนกถาแลปกณณกถาต่างๆ ด้วยพระสุตามยญาณแลจินตมยญาณอันบังเกิดแต่ปัญญาบารมีอันสร้างสมมาแต่ก่อน คัมภีร์ภาพย้งนัก พระราชอาคันตุกะและนักปราชญ์ราชบัณฑิตยารยทั้งปวง ถวายวิสัชนาเปลื้องบ้าง บมิได้เปลื้องบ้าง จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้พระราชอาคันตุกะและราชบัณฑิตยทั้งปวง คั้นพระไตรปิฎกยกเอาข้อวินิจจยในห้องพระไตรปิฎกนั้นออก แต่งเป็น “ไตรภูมิกถา” บทนี้ เพื่อจะให้สาธุชนทั้งปวงได้รับพระราชทานฟังแล้วบังเกิดความสังเวชาว่า สังฆารธรรมทั้งปวงนี้ บังเกิดขึ้นแล้วมีแต่ความฉิบหายเป็นเบื้องหน้า แม้ว่าพุทธาก็ย่อมรู้ฉิบหายไปไม่ให้เป็นที่ยั่งยืน จะให้บังเกิดความสังเวชาดังนี้ ประการ 1 ทรงพระราชศรัทธาปรารภณาจะให้ปโยชนแก้สรรพสัตว์ อันหนึ่งจะให้ปัจจยจะได้ตรัสแก่พระสมันตญาณอันประเสริฐ¹⁶¹

จากข้อความที่ยกมานี้แสดงให้เห็นการที่ทางราชสำนักให้มีการชำระคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจจยขึ้นนั้นก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงพระราชภาระของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ที่มุ่งหวังให้สาธุชนในที่นี้ผู้วิจิตรความว่าเป็นคนดีแต่มิใช่ไพร่สามัญชนเข้าใจในเรื่องความเป็นอนิจจังเพื่อที่จะได้หลุดพ้นไปสู่พระนิพพาน ซึ่งการที่พระองค์แสดงถึงความเป็นพระโพธิสัตว์ช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้หลุดพ้น

¹⁶⁰ นิยะดา เหล่าสุนทร, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, 16 – 17.

¹⁶¹ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), “ไตรภูมิโลกวินิจจย” วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535), 2.

นอกจากนี้แล้วยังพบพระราชปณิธานในรัชกาลของพระองค์ก็สะท้อนถึงความสนพระทัยเรื่องราวโลกศาสตร์ ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะพระองค์ต้องการที่แสดงออกถึงความเป็นโพธิสัตว์บารมีเพราะพระพุทธเจ้าทรงเป็นโลกวิทู และความเป็นพระจักรพรรดิราชที่สามารถแผ่อำนาจปกครองได้ทั้ง 4 ทวีป

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงแม้ว่าในยุคสมัยดังกล่าวจะมีวิทยาการตะวันตกเข้ามามากก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่าพระองค์ก็ได้ส่งคัมภีร์โลกศาสตร์ชุดหนึ่งพระราชทานสมเด็จพระหริรัถย์¹⁶² เราไม่ทราบถึงเหตุผลที่แท้จริงของการส่งคัมภีร์โลกศาสตร์ไปพระราชทาน แต่ก็อาจจะหมายความว่าพระองค์แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาว่า พระเจ้าอยู่หัวกรุงรัตนโกสินทร์ทรงเป็นโลกวิทูและกรุงรัตนโกสินทร์เป็นศูนย์กลางทางความรู้

อนึ่งความเชื่อเรื่องโลกศาสตร์ของพุทธศาสนาคงจะเข้ามายังดินแดนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามานานแล้ว ดังจะเห็นได้จากหลักฐานในโครงการแข่งน้ำซึ่งเชื่อกันว่าเป็นวรรณคดีที่แต่งขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 หรืออาจจะก่อนหน้านั้น ได้กล่าวถึงฉากการสร้างโลกตามคติพุทธศาสนา ดังนั้นการที่เขตพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้รับคติความเรื่องโลกจากศาสนาที่มาจากอินเดียโดยเฉพาะความเชื่อเรื่องดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับราชสำนักอย่างใกล้ชิดและความเชื่อเรื่องเวรกรรม จึงทำให้คติความเชื่อโลกตามแบบพื้นเมืองหายไป ผลจึงเราจึงไม่เคยพบนิทานเรื่องการกำเนิดมนุษย์ที่ไม่เกี่ยวข้องกับศาสนาจากอินเดียในเขตภาคกลาง เหมือนกับเรื่องราวการกำเนิดโลกของกลุ่มคนที่พูดภาษาไทยในดินแดนอื่น เช่น น้ำเต้าป๋งในพงสาวดารล้านช้างที่กล่าวว่า ครั้งหนึ่งน้ำท่วมโลกเพราะอำนาจของพญาแถน มีแต่ปูแดงซึ่งที่รอดตาย และเมื่อน้ำลดแห่งลงพญาแถนจึงได้ส่งควายตัวหนึ่งมาให้ปูแดงเชิงไว้ทำนาต่อมาควายตัวนั้นตาย เกิดน้ำเต้าป๋งที่ซากควายปูแดงเชิงเอาเหล็กมาจึ้นน้ำเต้าป๋ง คนไหลออกมา 3 วัน 3 คืน¹⁶³ และเรื่องความโทเมืองของไทขาว ที่กล่าวว่าแต่เดิมฟ้าดินอยู่ใกล้กัน ปู่เจ้าได้ทำให้ฟ้าและดินได้แยกออกจากกันต่อมาแถนได้ให้ปูแถนนำหมากเต้าป๋งมายังโลกโดยที่ภายในหมากเต้าป๋งมีคนอยู่ 330 จำพวก¹⁶⁴ เป็นต้น

¹⁶² สานติ ภักดีคำ, “ไตรภูมิไทย – เขมร ความสัมพันธ์พระพุทธศาสนาไทย – กัมพูชา” เมืองโบราณ ปีที่ 32 ฉบับที่ 2 เมษายน – มิถุนายน 2549, 84 – 93.

¹⁶³ “พงสาวดารล้านช้าง : ตามถ้อยคำในฉบับเดิม” ประชุมพงสาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร พิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี 2539), 16 – 18.

¹⁶⁴ เจมส์ แชมเบอร์เลียน, “ความโทเมือง จากเมืองหม่วย” รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ 8 กุมภาพันธ์ 2529 : 71 – 119.

แต่ถึงอย่างไรก็ตามคติเรื่องโลกศาสตร์ตามแบบพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักเริ่มจะได้รับผลกระทบเมื่อความรู้เรื่องโลกตามความรู้ทางวิทยาศาสตร์และดาราศาสตร์ที่เข้ามาพร้อมกับวัฒนธรรมตะวันตก

ตามความเห็นของผู้วิจัยคิดว่าสังคมไทยน่าที่จะได้รับความรู้เรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ตามแบบวิทยาศาสตร์ในสังคมไทยมีมาก่อนหน้ารัชกาลที่ 4 แล้ว

ถ้าหากเราเชื่อว่าเมื่อใดที่สังคมไทยเริ่มรู้จักชาติตะวันตกก็ย่อมทำให้ความรู้เรื่องภูมิศาสตร์โลกย่อมต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปว่าอย่างน้อยก็มีดินแดนที่มากกว่าหรือที่ไม่ได้ระบุไว้ในคัมภีร์โลกศาสตร์ทางศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ราชสำนักอยุธยาได้ส่งทูตไปยังกรุงปารีส ก็เป็นการเปิดโลกทัศน์ของชนชั้นสูง หรือการที่นักบวชในศาสนาคริสต์ที่เข้ามาสอนเรื่องดาราศาสตร์ในราชสำนัก หากแต่หลักฐานในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่เห็นเด่นชัดที่เกี่ยวกับผลกระทบหรือความตื่นตัวนั้นในปัจจุบันเรายังไม่พบ เพราะฉะนั้นผู้วิจัยจึงมีอาจที่จะสรุปได้

ความรู้เรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์ตามแบบไตรภูมิเพราะความรู้ทางภูมิศาสตร์และดาราศาสตร์จากตะวันตกเริ่มเห็นชัดว่ามีการเปลี่ยนแปลงในราวรัชกาลที่ 2 – 3 ดังเห็นได้จากหลักฐานต่อไปนี้

1. ในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณีอันเป็นผลงานการประพันธ์ของสุนทรภู่ที่กล่าวถึงภูมิสถานในเขตรุกี¹⁶⁵
2. ในวรรณคดีเรื่อง “คำหรับนางนพมาศ” ได้มีการกล่าวถึงประเทศที่นางนพมาศมีประเทศอเมริกา¹⁶⁶
3. ในจารึกโคลงภาพภาษาที่วัดพระเชตุพนฯ ซึ่งเป็นจารึกที่สร้างขึ้นในคราวบูรณปฏิสังขรณ์ใหญ่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปี พ.ศ. 2375 ได้กล่าวถึงชาติภาษาจำนวนมากในทวีปยุโรป¹⁶⁷ และโคลงภาพภาษาที่กล่าวถึงชาวฮิบเซ็ดอ่านซึ่งมีผู้

¹⁶⁵ กาญจนานาคพันธุ์ (นามแฝง), ภูมิศาสตร์สุนทรภู่ (กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, 2513), 296.

¹⁶⁶ เรื่องนางนพมาศ, (กรุงเทพฯ : โสภณพิพรรฒนากร พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (พุ่ม กัลยาณมิตร) ท.จ.ว. เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2472), 3.

¹⁶⁷ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ, 695 – 711.

สันนิษฐานว่าชาวฮิบเซี้อ่านเป็นชาวฮิบตี¹⁶⁸ ซึ่งได้กล่าวว่าชาวฮิบเซี้อ่านมีความคิดว่า โลกหมุนรอบพระอาทิตย์เป็นเรื่องที่น่าสงสัย ทั้งนี้เพราะเรื่องโลกกลมนั้นปิละโกรัสได้เป็นผู้เสนอเป็นคนแรกจนต่อมาคอปเปอร์นิคัสจึงได้เสนอว่าโลกกลมจนต่อมากาลิเลโอจึงพิสูจน์ว่าโลกกลม และหมุนรอบดวงอาทิตย์

ส่วนการที่ขุนรชนสิทธิ์ท่านผู้ประพันธ์โคลงบทนี้ได้กล่าวว่าเป็น “ทฤษฎีสาหัสเห็นกระด้าง”¹⁶⁹ ซึ่งก็สะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดว่าชนชั้นสูงในยุคสมัยนั้นก็ทราบเรื่องโลกหมุนรอบพระอาทิตย์แล้วและมีความเห็นว่าความคิดดังกล่าวไม่ถูกต้อง

4. จากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเสวยราชสมบัติพระราชทานไปยังมิสเตอร์และมิสวิช เอ็ดดี ใน ปีพ.ศ. 2392 ปลายรัชกาลที่ 3 ว่า

ที่นี้มีผู้ดีหลายคนซึ่งแต่ก่อนได้เชื่อเรื่องสร้างโลก แลโลกสัณฐานตามคำราพราหมณ์ ซึ่งคนแต่งหนังสือเรื่องพุทธศาสนาครั้งโบราณได้นำเข้ามาไว้เป็นลัทธิในพุทธศาสนาโดยไม่รู้รื้ออย่างเก่าของเรานั้น เมื่อแรกได้ยินหรือรับความรู้ของชาวยุโรป ก็ได้โต้เถียงคัดค้านวิชานั้นๆ คือปัญญาใดๆ ของชนชาติมิฉะพินิจชักงูไป หรือเป็นข้อความซึ่งได้รับอธิบายมาจากไครตส์แลจากศาสนิกย์ ครั้นภายหลังได้พิจารณาอย่างถ่องแท้ แลคิดค้นหาตัวอย่างด้วยเหตุผลคำชี้แจง แลด้วยรูปการอย่างอื่นๆ บัดนี้มีผู้เฉลียวฉลาดแลผู้มีปัญญาในประเทศของเรามีความเชื่อทางวิทยาศาสตร์อันกล่าวมาแล้ว แลมีความยินดีในวิชานั้นๆ เป็นอันมาก จนกระทั่งบางคนและรวมถึงตัวข้าพเจ้าด้วยได้พากันพยายามศึกษาภาษาอังกฤษเพื่อจะได้มีความรู้ อ่านตำราภาษาอังกฤษในเรื่องวิทยาศาสตร์ แลศิลปศาสตร์ต่างๆ¹⁷⁰

¹⁶⁸ กาญจนานาคพันธุ์ (นามแฝง), ภูมิศาสตร์วัดโพธิ์ เล่ม 1 (กรุงเทพ ฯ : บำรุงสาส์น, 2516), 426.

¹⁶⁹ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ, 699.

¹⁷⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สำเนาและคำแปลพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนเถลิงถวัลยราชสมบัติ, แปลโดย หม่อมเจ้าหญิง พรพิมลพรรณ รัชนี (กรุงเทพ ฯ : กรมศิลปากร, ดร. ถวิล – คุณสมศรี คูตระกูล พิมพ์ถวายในงานบำเพ็ญกุศลฉลองครบ 5 รอบ ของ พระเทพเมธากร (ทิม อุทาฒโม ปริยญ) เจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม วันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2507), 8 – 9

จากพระราชหัตถเลขาในพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ก่อนเสวยราชสมบัติสามารถที่จะตีความได้ว่าความรู้เรื่องดาราศาสตร์ตามแบบยุโรปได้เข้ามาสู่สยามประเทศและก็มีกลุ่มคนบางกลุ่มเชื่อในเรื่องดังกล่าว

สาเหตุที่สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์เริ่มต้นตัวเรื่องราวของโลกตามแบบวิทยาศาสตร์ก็คงจะเป็นเพราะสังคมที่มีการเติบโตเพราะการค้าข้ามทวีปจึงทำให้มีการเปิดรับความรู้วิทยาการสมัยใหม่ให้มากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามเมื่อแรกทีปปรากฏความคิดเรื่องโลกนี้กลมและรวมถึงว่าโลกโคจรรอบดวงอาทิตย์ในสังคมไทยก็จะจำกัดอยู่เฉพาะชนชั้นสูงไม่กี่คนเท่านั้น และกว่าที่ความรู้เรื่องโลกศาสตร์ตามแบบวิทยาศาสตร์จะลงมาถึงคนชั้นล่างก็เมื่อระบบการศึกษาแบบโรงเรียนของกระทรวงศึกษาได้เกิดขึ้น

แต่เมื่อความรู้เรื่องโลกตามแบบวิทยาศาสตร์เข้ามาสู่สังคมไทยมิได้กระทบกระเทือนต่อศาสนาพุทธมากเหมือนกับที่กระทบต่อศาสนาคริสต์ ทั้งนี้เพราะความรู้เรื่องโลกตามแบบวิทยาศาสตร์มิได้กระทบกับความจริงอันสูงสุดคืออริยสัจ 4 และเรื่องการหลุดพ้นไปสู่พระนิพพานแต่ประการใด หากแต่ผลกระทบที่สำคัญของความรู้เรื่องโลกตามแบบวิทยาศาสตร์ที่มีต่อความรู้เรื่องโลกตามแบบไตรภูมิก็คือ จากเดิมที่เราเชื่อว่าความรู้เรื่องโลกตามแบบไตรภูมินั้นเป็นเรื่องของความจริงจะเปลี่ยนเป็นเรื่องของความศรัทธาแทน แต่อย่างไรก็ตามชนชั้นสูงในสังคมสยามก็พยายามที่หาคำแก้ต่างในเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงเทศน์เรื่องโลกแบนไว้ว่า

“พิเคราะห์ดูก็เห็นว่าพระองค์รู้จริงเห็นจริง แต่โลกย์สันฐานที่ชาวเมืองเขาถือกันเปน อย่างนั้นๆ เหมือนที่กล่าวแล้ว การที่พระองค์รู้พระองค์เห็นจะไม่ถูกกัน พระองค์จึงไม่เทศนา ถ้าพระองค์จะเทศนาด้วยเรื่องโลกย์ว่า พิกพกลมพิกพมนุน แล้วก็จะผิดจากของโบราณ”¹⁷¹

“เมื่อครั้งนั้นพระองค์เกิดในแผ่นดินพราหมณ์ ก็ต้องตรัสอนุโลมตามความเก่าของเขา ด้วยทางโลกย์สันฐานนี้ ก็ไม่ได้เป็นทางมรรคทางผลอะไร”¹⁷²

¹⁷¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพฯ: ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2545), 98 – 99.

¹⁷² เรื่องเดียวกัน, 102.

บทที่ 3

การวิเคราะห์ต้นฉบับสมุดไตรภูมิ

สมุดไทยที่เขียนภาพเล่าเรื่องพิภพต่างๆ ตามคติจักรวาลในพุทธศาสนา รวมถึงภาพพุทธประวัติและชาดกนั้น ในสมัยอยุธยาจะเรียกสมุดไทยลักษณะเช่นนี้ว่าอย่างไรไม่มีหลักฐานที่ชี้ชัดได้ แต่ข้อความที่ปรากฏในบานแพนกของฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรี เรียกสมุดลักษณะนี้ว่า “สมุดไตรภูมิ”¹

ดังนั้นในงานวิจัยฉบับนี้จึงอนุโลมเรียก สมุดไตรภูมิทุกฉบับที่มีลักษณะเขียนเรื่องราวที่เกี่ยวกับ พิกพต่างๆ ตามคติจักรวาลในพุทธศาสนา รวมถึงภาพพุทธประวัติและชาดกนั้น ว่า “สมุดไตรภูมิ”

ลักษณะโดยทั่วไปของสมุดไตรภูมิจะใช้สมุดไทยขาวทั้งนี้เพราะต้องการที่จะลงสีอีกทั้งขนาดของสมุดมีขนาดกว้างและมีจำนวนหน้ามากเป็นพิเศษ ทั้งนี้เพราะความจำเป็นที่จะต้องเขียนภาพเขาพระสุเมรุและภาพเขาสัตตบริภณทั้งในด้านตัดตรงและด้านที่มองมาจากเบื้องบนซึ่งกินเนื้อที่เป็นจำนวนมาก และการเขียนภาพวิมานเทวดา และ วิมานพระพรหม รวมถึงรายละเอียดในมหานรก

ส่วนการที่สมุดไตรภูมิมีจำนวนหน้ามากเป็นพิเศษ ก็เพราะเนื้อหาที่เขียนนั้นมีจำนวนมากก็ต้องเขียนภาพตั้งมหานครนิพพานจนลงไปถึงมหานรกอเวจี และที่สำคัญคือเนื้อหาทั้งหมดจำเป็นจะต้องเขียนจบในเล่มเดียว เพราะถ้าแบ่งเขียนเป็น 2 เล่มจะทำให้ภาพขาดช่วงและสูญเสียเอกลักษณ์บางประการไปได้ ผิดกับสมุดไทยทั่วไปที่ใช้จดบันทึกที่ไม่มีข้อจำกัดว่าจะต้องจบภายในเล่ม

ต้นฉบับสมุดไตรภูมิส่วนใหญ่ที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยจะใช้ต้นฉบับสมุดไตรภูมิที่เก็บรักษาในส่วนเอกสารโบราณและจารึก ของสำนักหอสมุดแห่งชาติเป็นหลัก โดยจะทำการศึกษาจากต้นฉบับสมุดไตรภูมิบางส่วนได้ตีพิมพ์เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ทั้งนี้เพราะเป็นระเบียบการให้บริการของส่วนเอกสารโบราณและจารึก ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับที่ยังไม่ได้รับการตีพิมพ์จะ

¹ สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542), 12.

ศึกษาเฉพาะจากต้นฉบับที่ได้รับอนุญาตจากส่วนเอกสารโบราณและจารึกให้ทำสำเนาภาพถ่ายเท่านั้น

จำนวนต้นฉบับสมุดไตรภูมิที่ใช้ศึกษาครั้งนี้มีจำนวนทั้งสิ้น 13 ฉบับ คือ จากหอสมุดแห่งชาติจำนวน 10 ฉบับ และจากแหล่งอื่นๆอีก 3 ฉบับ

อนึ่งการเรียงลำดับตามเลขข้างท้ายสมุดไตรภูมิในงานวิจัยนี้จะอ้างอิงตามลำดับเลขทะเบียนในบัญชีสมุดภาพของส่วนเอกสารโบราณและจารึก หอสมุดแห่งชาติ ท่าว่าสุกรี ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับที่ไม่ได้เก็บรักษาในหอสมุดแห่งชาติจะใช้ชื่อสถานที่เก็บรักษากำกับข้างท้าย ซึ่งมีดังต่อไปนี้

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1

สภาพเอกสาร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 มีขนาดกว้าง 25.5 เซนติเมตร ยาว 66 เซนติเมตร และหนา 8.5 เซนติเมตร บันทึกข้อความทั้ง 2 ด้าน สภาพเอกสารชำรุดมาก สันทบทวนสมุดปกขาดแทบทุกหน้าและไม่มีปก บางหน้ากระดาษเปื่อยยุ่ย ทำให้ตัวอักษรลบเลือนทำให้บางส่วนของภาพและข้อความจึงไม่สมบูรณ์²

ลักษณะการดำเนินเนื้อหาของสมุดไตรภูมิในด้านที่ 1 เขียนตามแนวตั้ง เริ่มต้นที่ภาพมหานครนิพพาน ภาพอริยบุคคล 8 ภาพรูปพรหม 4 ภาพรูปพรหมชั้นนอกนิภฐพรหมจนถึงภาพอัปมาณาพรหม(ภาพที่ 1) ต่อจากนั้นจึงเขียนภาพอรูปพรหม 4 ภาพรูปพรหมชั้นนอกนิภฐพรหมจนถึงภาพอัปมาณาพรหมซ้ำอีกครั้ง(ภาพที่ 2) แล้วต่อด้วยภาพอาภัสราพรหม ปาริสาชชาพรหม ปุโรหิตพรหม และมหาพรหม ภาพสวรรค์ชั้นฉกามาจรภาพเริ่มตั้งแต่สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติจนถึงชั้นจตุรหาราชิกา ภาพเขาพระสุเมรุ ภาพวิมานไพชยนต์ร์ เขาสัตตบริภัณฑ์และมหาทวีปทั้งสี่ แผ่นผังมหาโสฬสนคร ภาพการตัดสินคดีความในยมโลก และจบที่คำบรรยายรายละเอียดของจักรวาล

² พิมพ์พรรณ ไพบูลย์ห้วงเจริญ “บทนำ” ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนา และอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ จัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12 สิงหาคม 2547), 5.

ด้านที่ 2 เริ่มต้นที่ภาพมหานรก 8 ขุมตั้งแต่สัณฐานมหานรกจนสุดที่อเวจีมหานรก ซึ่งจะเขียนตามแนวตั้งของสมุด จากนั้นจึงเป็นภาพที่เขียนในลักษณะแนวนอนของสมุดไตรภูมิ เริ่มต้นที่ภาพแผนที่โบราณในสี่หลทวิป ภาพโสฬสมหานคร ภาพบ้านเมืองที่ตั้งอยู่เขตปากน้ำแม่น้ำคงคาของประเทศอินเดียปัจจุบันได้แก่ ภาพปูชนียสถานที่สำคัญในชมพูทวีป เช่น สัตตมหาสถาน และสังเวชนียสถาน ภาพเล่าเรื่องที่มีที่มาจากคัมภีร์อรรถกถาชาดก และคัมภีร์ปัญญาสาชก เป็นต้น ภาพชีวิตความเป็นอยู่ในอุตรกุรุทวีป และจบที่ภาพเขจักรวาลมีภาพโลกันตนรกประกอบ

เนื้อความอธิบายภาพในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 จัดด้วยอักษรขอมภาษาเขมร ซึ่งกรมศิลปากรได้อธิบายไว้ว่าใช้อักษรขอมเรียงในการจดบันทึก³ แต่นาย สานติ ภัคดีคำ ได้เสนอว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้ใช้อักษรขอมมูลในการจดบันทึก⁴

อย่างไรก็ตามการจดบันทึกด้วยอักษรขอมรูปแบบใดก็ไม่สำคัญเท่ากับข้อความบรรยายของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ใช้ภาษาเขมร ซึ่งถือว่าเป็นสมุดไตรภูมิเพียงฉบับเดียวเท่าที่พบในปัจจุบันที่ไม่ได้ใช้ภาษาไทยและภาษาบาลีในการจดบันทึก ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการใช้ภาษาเขมรในการจดบันทึกก็คงจะไม่ได้หมายความว่าเพราะภาษาเขมรเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เพราะมีเช่นนั้นสมุดไตรภูมิที่มีข้อความบรรยายภาพเป็นภาษาเขมรจะต้องพบมากกว่านี้ และสมุดไตรภูมิไตรภูมิที่ใช้ภาษาไทยไทยจะไม่ศักดิ์เช่นนั้นหรือ หากแต่หมายความว่าต้องการให้บุคคลที่ใช้ภาษาเขมรได้รับรู้เนื้อหาของสมุดไตรภูมิฉบับนี้

ตามประวัติที่มาของเอกสารระบุว่า สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เดิมเป็นสมบัติของออกญากรमारาชมนตรี(นพ) ข้าราชการกรุงกัมพูชา ต่อมาได้เป็นมรดกสืบทอดมาลงยังนางสงฆิมป็นันท์ ซึ่งมีศักดิ์เป็นหลานปู่ของออกญากรमारาชมนตรี(นพ) และนางสงฆิมป็นันท์ได้มอบให้เป็นสมบัติของหอสมุดแห่งชาติตามคำแนะนำของนาย เยาว์ ภูมิป็นันท์(เปรียญ) ผู้เป็นสามี เมื่อ

³ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ”ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนา และอักษรขอม, 5. ; พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ”ใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอม ภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2552, จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา 80 5 ธันวาคม 2550), 50.

⁴ สานติ ภัคดีคำ, “ไตรภูมิไทย – เขมร ความสัมพันธ์พระพุทธศาสนาไทย – กัมพูชา” เมืองโบราณ 32, 2 (เมษายน – มิถุนายน 2549) : 90.

วันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2479⁵ ผู้วิจัยไม่สามารถหาหลักฐานที่เกี่ยวกับประวัติของออกญารามราชมนตรี(นพ) และท่านได้ครอบครองสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ได้อย่างไรและตั้งแต่เมื่อใด รวมถึงสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ได้เข้ามาในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันตั้งแต่ปีใดได้แน่นอน

เมื่อทางหอสมุดแห่งชาติได้รับมอบสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เป็นที่เรียบร้อยแล้ว พระยาอนุমানราชชนซึ่งขณะนั้นรับราชการอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้ส่งจดหมายกราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งขณะนั้นพระองค์ทรงประทับอยู่ที่เกาะปีนังเกี่ยวกับสมุดไตรภูมิฉบับนี้ และพระยาอนุमानราชชนยังได้กราบทูลต่อไปอีกว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์โปรดที่จะทอดพระเนตรสมุดไตรภูมิฉบับนี้⁶

แต่ถึงอย่างไรก็ตามผู้วิจัยยังไม่พบหลักฐานชิ้นใดที่กล่าวถึงพระวินิจฉัยใดๆ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่เกี่ยวกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 แต่ประการใดและข้อพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ รวมถึงหลักฐานที่แสดงว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์นั้นจะได้ทอดพระเนตรสมุดไตรภูมิฉบับนี้ด้วยหรือไม่

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2530 โดยการตีพิมพ์ครั้งนั้น นายอำเภอคำโทได้ทำการปริวรรตอักษรขอมมาเป็นอักษรไทยพร้อมทั้งแปลเนื้อความภาษาเขมรเป็นภาษาไทย หากแต่นายอำเภอคำโท ไม่ได้นำเสนอบทวิเคราะห์ใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับสมุดไตรภูมิเล่มนี้ในแง่ของการกำหนดอายุ ในลักษณะทางเชิงช่างงานประติมานวิทยา และการวิเคราะห์สำนวนภาษา รวมถึงการตีความวัตถุประสงค์ในการสร้างแต่ประการใด ต่อมาในปี พ.ศ. 2547 กรมศิลปากรได้มีการนำคำปริวรรตและคำแปลของนายอำเภอคำโท มาพิมพ์ใหม่อีกครั้ง

ในปี พ.ศ. 2539 นายมิเชล ตาเนต นักวิชาการชาวกัมพูชาได้นำสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ไปตีพิมพ์เผยแพร่ในประเทศกัมพูชา โดยที่นายมิเชล ตาเนตได้อธิบายว่าสมุดไตรภูมิ

⁵ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ”ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนา และอักษรขอม, 5.

⁶ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาอนุमानราชชน, ให้พระยาอนุमान (กรุงเทพฯ : มุลนิธิเสฐียรโกเศศ – นาคะประทีป, 2521), 103.

ฉบับดังกล่าวเป็นการสะท้อนถึงคติการนับถือพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา⁷ ส่วนข้อมูลคำบรรยายได้ภาพของการพิมพ์ครั้งนี้เป็นการแปลเนื้อหาภาษาไทยจากฉบับของนายอำเภอคำโท กลับเป็นภาษาเขมรอีกครั้ง ดังตัวอย่างเปรียบเทียบต่อไปนี้

คำปริวรรตอักษรขอมของนายอำเภอคำโท

พารานลิจสาวตฺถียเวสาลีย มิติถิลาลวีย โกสมุทฺธิเชนียะตฺถกฺกสิลาจุมปากสาทุกฺลํสุสมาร
คิริ ราชคหฺกปิลวตฺถุจเชตฺตรณฺจสงฺคฺลึ โกสินรายถโยปุเร อิมเตโสฬสนคราเตเดิมพระ
มหาโพธิยเทาดลสตฺตมหาสุธานบาน 3000 โยชช เติรบาน 3 แฉเตสตฺตมหาสุธานเทา
ดลโสฬสมหานครย 600 โยชเตริ 14 แฉ

ทนฺเลทิกสพฺพ เกาะขุนเฝียว ไชยคิริย สุรกฺกฺสู สุรกฺกฺไน สุรกฺยา เกาะรามคาม
สุรกฺยา เกาะปฺราว ชฺกน ฉาย้า ปาหฺง สุรกฺยามีย นครสุริยอุรฺยา นครเพชรบุรี
ยี่หฺน ตาณีย นครอแฉ สุรกฺมนโค สุรกฺปฺราน ฉฺลาง อานัน สุรกฺลันคัน สุรกฺจนทฺบูร
สาครบุรีย นครสุริยมฺมราชไสย มรีทฺธ ตฺลวง ถวาย ขนฺธราช ปาตฺตลียุตฺต⁸

คำแปลของนายอำเภอคำโท

นครทั้ง 16 เหล่านี้ คือ พาราณสี สวรรคต เวสาลี มิถิลา อาฬวี โกสัมพี อุชเชนี
ตักกสิลา จัมปา สาคละ สูงสูมารคิริ ราชคฤห์ กบิลพัสดุ์ เชตวัน สังกัสสะ
กุสินารา

ระยะทางจากต้นพระมหาโพธิ์ ไปถึงสัตตมหาสถาน 3000 โยชน์ ถ้าเดินด้วยเท้าเปล่า 3
เดือนจึงถึง ระยะทางจากสัตตมหาสถานไปถึงมหานคร 600 โยชน์ ถ้าเดินด้วยเท้าเปล่า
14 เดือนจึงถึง

⁷ มีแสด ตราณะ, คัมภีร์ไตรภูมิ (กรุงเทพฯ : JSRC, 1996), 4.

⁸ อำเภอคำโท, ผู้แปล, ไตรภูมิฉบับภาษาเขมร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530), 77.;
อำเภอคำโท, “ภาคผนวก ก” สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2547, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการ
อำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ จัดพิมพ์เผยแพร่
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12 สิงหาคม 2547), 204.

เมืองจันทบุรี นครศรีอยุธยา ทะเลสาบ สาครบุรี นครศรีธรรมราช เมืองปราง
นครเพชรบุรี เกาะพร้าว เกาะขุนเฝี้ยว ไชยคีรี เกาะสามคาบ ชุมพร ยะโฮร์ ตลุง
ไสย ทวาย ถลาง ปัตตานี ไชยา เมืองลูลู เมืองคูโนย ปาหัง นครอแจ อานน ทะริด
จันทรราช ปาตลันทร เมืองลันคน เมืองมนโค เมืองยานี เมืองยา...⁹

ข้อความในฉบับของนาย มิเชล ตาเนต์

นครทัง 16 เนาะคี พาราณสี สารตุถิ เวสาลี มิถิลา อาฟวิ โกสมุถิ อุชเชนี ตกกลีลา
จัมปา สาถละ สูงสูมารคีรี ราชครีสุถ กปิลพัส เซตพัน สงกสสะ กุสินารา
ระยะผลวพื้เพิ่มพระมหาโพธิ เทาภูล่สตุตมหาสุถาน 3000 โยช เป็ญเฐียร โญยเซิงทเท 3 แช
เท็บภูล่ ระยะผลวพื้สตุตมหาสุถาน เทาภูล่มหานคร 600 โยช เป็ญเฐียร โญยเซิงทเท 14 แช
เท็บภูล่
ทนุเลสาป เกะพุนเกียว ชัยคีรี เมืองลูลู เมืองคูโนย เมืองยา. เกาะราชขาม
เมืองยา..เกาะพร้าว ฌุชน ไชยา ปาหัง เมืองยามิ พระนคร ศรีอยุธยา นครเพชรบุรี
ยะหาร นครอแจ เมืองมนชู เมืองปรางถลาง อานนท เมืองลนคน เมืองจันทบุรี สาคร
บุรี เมืองนครศรีธรรมราช ไสยมูริต ตลุง ทวาย จันทรราช ปาตลันทร¹⁰

ก่อนที่ผู้วิจัยจะกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ในขั้นต้นผู้วิจัยเสนอว่า
สมุดไตรภูมิฉบับนี้เป็นสมุดไตรภูมิที่มีการคัดลอกจากต้นฉบับสมุดไตรภูมิที่เก็บรักษาไว้ใน
หอสมุดแห่งชาติ ทั้งนี้เพราะ

1. เมื่อได้ทำการเปรียบเทียบรูปแบบภาพของเนื้อหาส่วนใหญ่ของสมุดไตรภูมิฉบับ
หมายเลขที่ 1 กับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ซึ่งเป็นฉบับที่พระยานครศรีธรรมราช(หนูพร้อม ณ
นคร) ทูลเกล้าฯ ถวายหอพระสมุด และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ซึ่งเป็นฉบับที่พระเจียนนุตร
จีนอิมทูลเกล้าฯ ถวายหอพระสมุด พบว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และสมุดไตรภูมิฉบับ
หมายเลขที่ 7 เป็นฉบับสมัยอยุธยา (รายละเอียดดูในหัวข้อเรื่องการกำหนดอายุของสมุดไตรภูมิเล่ม
นั้น)

⁹ อำไพ คำโท, ผู้แปล, ไตรภูมิฉบับภาษาเขมร, 41.; อำไพ คำโท, “ภาคผนวก ก”
สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม, 218.

¹⁰ มีแสล ตราณ, กมพิรไตรภูมิ, 51.

อีกทั้งลักษณะการวางองค์ประกอบรูปและเนื้อหาภายในที่เหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ดังนั้นจึงย่อมที่จะหมายความว่า สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เป็นสายคัดลอกเดียวกันกับสมุดไตรภูมิที่ 2 เล่มดังกล่าว(ดูรายละเอียดในหัวข้อสายการคัดลอกในบทนี้) ซึ่งเป็นฉบับที่พบในพื้นที่ประเทศไทยปัจจุบัน

2. ภาพจิตรกรรมมหานครนิพพานในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เหมือนกับภาพจิตรกรรมมหานครนิพพานในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 อีกทั้งภาพสวรรค์ชั้นพรหมโลกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 มีการเขียนซ้ำอยู่ 2 ครั้ง ส่วนภาพสวรรค์ชั้นพรหมโลกช่วงแรกโดยเฉพาะชั้นพรหมสุทธาวาสในสมุดไตรภูมิฉบับนี้มีลักษณะการวางองค์ประกอบที่คล้ายคลึงกับภาพสวรรค์ชั้นพรหมสุทธาวาสในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ซึ่งสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ต่างก็เป็นสมุดไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรี หากแต่ภาพจิตรกรรมในช่วงดังกล่าวของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 มีการลดทอนรายละเอียดลงไปมาก จึงเป็นน่าที่จะสะท้อนได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เขียนขึ้นในภายหลังสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรี

3. ส่วนภูมิศาสตร์ชมพูทวีปชื่อบ้านนามเมืองในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนใหญ่จะปรากฏชื่อภูมิสถานในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและพื้นที่รอบอ่าวไทยตอนบนเป็นจำนวนมากซึ่งก็เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญแก่พื้นที่ดังกล่าว ในทางตรงข้ามชื่อภูมิสถานในรอบเขตทะเลสาบเขมร และแม่น้ำโขงตั้งแต่เมืองเชียงแตงจนถึงปากแม่น้ำโขง กลับพบชื่อนครหลวงเพียงชื่อเดียวเท่านั้น อีกทั้งคำว่า “นครหลวง” ก็เป็นชื่อในภาษาไทยซึ่งตรงกับภาษาเขมรว่า “นครธม”

นอกจากชื่อเมืองนครหลวงแล้วยังปรากฏคำว่า “สุรคเขมร” ที่มีความหมายว่าเมืองเขมร ซึ่งก็ไม่ได้บอกถึงภูมิสถานแต่ประการใด นอกเสียจากจะบอกว่าเป็นเมืองเขมร ถ้าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เขียนขึ้นจากสมุดไตรภูมิที่เป็นสมบัติตกทอดของราชสำนักกรุงพนมเปญมาสืบเนื่องมาจากกรุงอุดงค์มีชัย เหตุใดจึงไม่ปรากฏชื่อบ้านนามเมืองในรอบเขตทะเลสาบเขมรและเขตเมืองพนมเปญรวมถึงในพื้นที่ตั้งแต่เขตเมืองเชียงแตงจนถึงเขตบริเวณปากแม่น้ำโขง อีกทั้งในปัจจุบันยังไม่เคยปรากฏว่าคนที่พูดภาษาเขมรในแถบทะเลสาบเขมรจะเรียกดินแดนแถบนี้ว่าเมืองเขมรแต่ประการใด

4. จากตัวอย่างข้อความภาษาเขมรที่ยกมาข้างต้นพบว่ามีการใช้สัญลักษณ์เหมือนกับไม้จันทน์ในภาษาไทย ซึ่งตามหลักภาษาเขมรไม่เคยปรากฏรูปวรรณยุกต์มาตั้งแต่สมัยโบราณ อีกทั้งเสียงสูง – ต่ำในภาษาเขมรก็ไม่ได้ทำให้ความหมายของคำมีการเปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่าคนที่บันทึกข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 น่าที่จะมีความคุ้นเคยกับระบบ

ใช้วรรณยุกต์ หรือมีการแปลจากต้นฉบับสมุดไตรภูมิที่มีข้อความอธิบายภาพมีระบบการใช้วรรณยุกต์

การกำหนดอายุ

การกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ได้มีนักวิชาการกำหนดอายุมาแล้วหลายท่าน มีดังต่อไปนี้

1. นายสานติ ภัคคีคำ ได้เสนอไว้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ควรมียุขอยู่ในยุคราวพุทธศตวรรษที่ 24 ทั้งนี้เพราะได้พิจารณาจากรูปแบบอักษรขอมที่เขียนอธิบายภาพในสมุดไตรภูมิ¹¹

2. นายมิเชล ตาเนต์ นักวิชาการชาวแกมพูชาได้เสนอไว้ว่า สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เป็นจิตรกรรมในศิลปะเขมร และกำหนดอายุไว้ว่าอยู่ในสมัยพนมเปญ ดังข้อความต่อไปนี้ว่า “สมัยจตุมุขสุพไถงเนะ”¹² แปลว่า สมัยจตุมุขทุกวันนี้ ซึ่งถ้าจะว่ากันตามความหมายของรูปวลีที่ว่า “สมัยจตุมุขทุกวันนี้” ก็ต้องหมายถึงสมัยเมืองพนมเปญ จะเริ่มนับตั้งแต่ครั้งรัชสมัยของสมเด็จพระนโรดมพระเจ้ากรุงแกมพูชาพระโอรสในสมเด็จพระหริรัถย์รามอิสราธิบดีได้ทรงย้ายราชธานีจากเมืองอุคงคัมมิชัยมาอยู่ที่เมืองพนมเปญ ตามคำแนะนำของรัฐบาลฝรั่งเศส เมื่อปี พ.ศ. 2407 เป็นต้นมา

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม นายมิเชล ตาเนต์ ก็ไม่ได้ให้เหตุผลว่าทำไมถึงกำหนดว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เป็นจิตรกรรมเขมรสมัยพนมเปญ ซึ่งทั้งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจจะเป็นเพราะเหตุผลเรื่องสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 จดบันทึกด้วยภาษาเขมรประกอบกับแนวคิดเรื่องชาตินิยมของนายมิเชล ตาเนต์

3. นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ เสนอไว้เมื่อปี พ.ศ. 2547 ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 น่าที่จะเขียนขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 23 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ทั้งนี้เพราะพิจารณาจากภาพจิตรกรรมและตัวอักษรที่เขียนแทรกอยู่ในสมุด¹³

¹¹ สานติ ภัคคีคำ, “ไตรภูมิไทย – เขมร ความสัมพันธ์พระพุทธศาสนาไทย – แกมพูชา” เมืองโบราณ : 90.

¹² มีแสด ตราณ, คมพิรุณไตรภูมิ , 1.

¹³ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนา และอักษรขอม, 5.

ต่อมาในปี พ.ศ. 2552 นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ ได้ให้ข้อเสนอใหม่ที่เกี่ยวข้องกับการกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับนี้เพิ่มเติมว่า เนื่องจากภาพอาคารบางหลังในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ได้ปรากฏอาคารที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีน เพราะฉะนั้นจึงน่าที่จะสะท้อนได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้ควรที่จะเขียนขึ้นในราวปลายรัชกาลที่ 2 จนถึงต้นรัชกาลที่ 3 ทั้งนี้เพราะเป็นช่วงเวลาที่ยังคงนิยมสร้างอาคารตลอดจนวัดวาอารามต่างๆ ตามอิทธิพลของสถาปัตยกรรมแบบจีนเป็นส่วนใหญ่¹⁴

หากแต่ในประเด็นนี้ผู้วิจัยเสนอว่าไม่น่าที่จะจำกัดกรอบเฉพาะช่วงระยะเวลาปลายรัชกาลที่ 2 จนถึงต้นรัชกาลที่ 3 เท่านั้น ทั้งนี้เพราะในกลางแผ่นดินรัชกาลที่ 3 พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาวัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ พระราชทานพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ในกลางแผ่นดินของพระองค์ รวมถึงพระอุโบสถของวัดราชโอรส ที่ตามประวัติกล่าวว่าพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 สถาปนาแต่ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ที่ราชทูตจอห์น คอฟอร์ดเคยเข้าไปชมเมื่อเข้ามาทำสัญญาในครั้งรัชกาลที่ 2 และได้กล่าวถึงหน้าบันของตัวพระอุโบสถแล้ว¹⁵ ซึ่งรูปแบบของพระอุโบสถและพระวิหารในวัด 2 แห่งนี้ก็ในรูปแบบอาคารที่รับอิทธิพลจากศิลปะจีน และที่สำคัญคือ ผู้วิจัยเห็นว่าการอ้างถึงอิทธิพลศิลปะจีนเป็นเรื่องที่ควรต้องระมัดระวัง ทั้งนี้เพราะอิทธิพลศิลปะจีนมีปรากฏในศิลปะของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและดินแดนข้างเคียงมานานมากแล้ว ยกตัวอย่างเช่น จิตรกรรมฝาผนังของกรุชั้นบนของพระปรางค์วัดราชนิมะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และภาพสลักลายเมฆบนภาพเล่าเรื่องพามาสูตรที่ระเบียงคดชั้นที่ 3 ด้านทิศเหนือปีกทิศตะวันออกของปราสาทนครวัด ซึ่งสลักขึ้นในสมัยนังกองกัจจันทรครองราชย์ร่วมสมัยกับสมเด็จพระไชยราชาธิราชแห่งกรุงศรีอยุธยา เป็นต้น

อนึ่งตามที่นางสาว พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ กล่าวอ้างถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมจีนที่ปรากฏแต่เนื่องจากมิได้ระบุว่าเป็นอยู่ในรูปใด ดังนั้นผู้วิจัยจึงไม่ทราบว่าเป็นภาพในหน้าที่เท่าใด แต่จากการพิจารณาของผู้วิจัยเห็นอาคารที่แสดงอิทธิพลจีนไม่เด่นชัดเท่าที่ควร เหมือนกับภาพเก๋งจีนที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถและพระวิหารวัดพระเชตุพนฯ จิตรกรรมใน

¹⁴ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 50 – 51.

¹⁵ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล , “วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร” ๓ วัดประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2552, ที่ระลึกในงานศพ นางสุทิน บุณยาน 7 มีนาคม 2552), 102.

วิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ รวมถึงจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ เป็นต้น

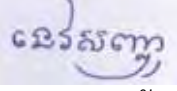
สำหรับปัญหาที่สำคัญของการกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 คือไม่ปรากฏข้อความที่ระบุปีที่เขียนสมุดไตรภูมิ ดังนั้นผู้วิจัยจึงใช้วิธีการเปรียบเทียบลักษณะรูปแบบศิลปะมาใช้กำหนดอายุ

เนื่องจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 มีม่านครจนถึงภาพอัปมาณพรหมซ้ำ 2 ครั้ง โดยที่ฉากม่านครนิพพาน ภาพอริยบุคคล 8 และสวรรค์ชั้นพรหมโลกในช่วงแรกมีลักษณะคล้ายกับสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรี ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ควรที่จะเขียนขึ้นหลังสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 คือ หลังปี พ.ศ. 2319 ตรงกับครั้งแรกพุทธศตวรรษที่ 24

แต่เนื่องจากฝีมือรูปแบบการเขียนภาพของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 นั้นได้คลี่คลายจากฝีมือและรูปแบบของการเขียนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน (ฉบับกรุงธนบุรี) มาก อีกทั้งกรณีของการเขียนภาพต้นไม้ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 (ภาพที่ 3) มีลักษณะที่คล้ายคลึงการเขียนภาพต้นไม้ในจิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 4)

เมื่อพิจารณาจากรูปแบบของตัวอักษรซึ่งมีใช้ทั้งอักษรขอมบรรจงและขอมห้วน จดบันทึกภาษาบาลีและภาษาไทย สันนิษฐานว่าข้อความที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับนี้น่าที่จะเขียนขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ทั้งนี้เพราะสังเกตจากลักษณะรูปแบบอักษรและตัวเลขที่ใช้ยกตัวอย่างเช่น

ตัวอักษร “ช” ทั้งตัวเต็มและตัวเชิง ดังตัวอย่างคำว่า ราชช โดยเฉพาะตัวเชิงมีลักษณะเหมือนกับรูปเชิงตัว “ช” ที่ปรากฏในใบลานพระไตรภูมิโลกยวินิจัย ผูกที่ 11 ซึ่งจารขึ้นในปี พ.ศ. 2343¹⁶

ตัวอักษร “ว” ในคำว่า เนวสณณ ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับตัวอักษรตัว “ว” ที่ปรากฏในเอกสารใบลานไตรภูมิพระร่วง ผูก 1 (ฉบับพระมหาจันทร์) ซึ่งจารขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2330¹⁷

¹⁶ สุรณี แก้วกลม, อักษรขอมที่ใช้บันทึกภาษาไทย (กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร , 2526), 214.

¹⁷ เล่มเดียวกัน , 238.

ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ไม่ควรมีอายุที่จะเก่าเกินไปกว่าครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24

เนื่องจากประวัติที่มาของสมุดไตรภูมิเล่มว่าเป็นสมบัติของข้าราชการกรุงกัมพูชาและภาษาที่จดแทรกเพื่อบรรยายภาพก็เป็นภาษาเขมร ย่อมที่จะหมายความว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้แต่เดิมต้องเคยอยู่ในกรุงกัมพูชาและอาจจะเป็นสมบัติของพระเจ้ากรุงกัมพูชา แต่เนื่องจากในส่วนต้นของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 คือภาพมหานครนิพพานและจนถึงสวรรค์ชั้นโศภนพรหมเหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีซึ่งแต่เดิมน่าที่จะเก็บรักษาอยู่ในหอหลวงและสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินที่มีบานแผ่นเหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ดังนั้นจึงน่าจะแสดงว่าสมุดไตรภูมิทั้ง 3 ฉบับ จะต้องมีความสัมพันธ์แต่เมื่อพิจารณาจากฝีมือช่างในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 พัฒนาจากฝีมือช่างในสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีเป็นอย่างมาก จึงเป็นการแสดงให้เห็นว่าสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีมีอยู่ในต้นสายการคัดลอกกว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10

แต่การคัดหนังสือจากหอหลวงโดยพลการนั้นย่อมทำไม่ได้ถ้ามิได้รับพระบรมราชานุญาตเสียก่อน ทั้งนี้เพราะถือว่าหนังสือหอหลวงเป็นของต้องห้ามมิให้ใครคัดลอก¹⁸ ยกตัวอย่างกรณีในครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 พระยากระสาปณ์กิจโกศล (โหมด อมาตยกุล) ถูกกริ้วเพราะเรื่องนำกฎหมายตราสามดวงไปพิมพ์โดยมิได้รับพระบรมราชานุญาต ทำยี่สิบสมุดกฎหมายตราสามดวงฉบับที่พิมพ์ออกมาทั้งหมดจึงถูกสั่งเผา หรือกรณีครั้งรัชกาลที่ 5 ที่นาย กสร.กุหลาบได้แอบคัดหนังสือในหอหลวง อีกทั้งสมุดไตรภูมิก็ไม่ได้เป็นสิ่งที่มีการกระจายตัวมากในสังคม(ดูหัวข้อการกระจายของสมุดไตรภูมิในบทนี้)จึงสามารถตัดประเด็นว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 คัดลอกจากฉบับที่กระจายตัวอยู่ตามวัด

ดังนั้นการที่จะขอพระบรมราชานุญาตคัดเอกสารจากหอหลวงนั้นก็คงจะไม่ใช่นางทางฝ่ายกรุงกัมพูชาเป็นผู้ขอเองทั้งนี้เพราะอาจจะเป็นการทำเกินศักดิ์ แต่คงจะเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชาเป็นผู้กราบบังคมทูลขอ หรือมิฉะนั้นก็เป็นเรื่องราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์เป็นผู้คัดส่งไปให้ ซึ่งเรื่องนี้ไม่สามารถที่จะสรุปได้ว่าเป็นประเด็นหนึ่งประเด็นใดทั้งนี้เพราะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 หน้าแรกซึ่งเป็นหน้าบานแผ่นได้หายไป หากแต่กรณีที่พระเจ้ากรุงกัมพูชาเคยขอรับพระราชทานเอกสารตำราจากทางราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์ก็เคยมีปรากฏ เช่น กรณีของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีที่พระเจ้ากรุงกัมพูชาขอรับพระราชทานคัมภีร์ไตรภูมิโลก

¹⁸ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และ พระยาอนุนามราชชน, ให้พระยาอนุนาม,

วินิจฉัยผลงานการเรียบเรียงของพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁹

ดังนั้นจึงอาจจะเป็นได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ได้ถูกคัดลอกออกจากหอหลวงก่อนที่กรุงกัมพูชาจะตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสใน ปี พ.ศ. 2406²⁰ ในชั้นต้นผู้วิจัยจึงกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 มีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 24 จนถึงปี พ.ศ. 2406

แต่เนื่องจากช่วงระยะเวลาครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 24 ตรงกับในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 เป็นส่วนใหญ่ สถานการณ์ในพื้นที่ทะเลสาบเขมรยังไม่สงบทั้งนี้เพราะสงครามระหว่างราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์ กับราชสำนักเมืองเว้ทั้งนี้เพราะปัญหาเรื่องการแทรกแซงอำนาจของทั้ง 2 ฝ่ายในดินแดนทะเลสาบเขมร ดังนั้นจึงอาจจะเป็นได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้จะคัดไปจากกรุงเทพ ฯ ในปี พ.ศ. 2396 คือคราวเดียวกันกับที่สมเด็จพระหริรักษรามาสราธิบดีเจ้ากรุงกัมพูชาขอพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อขอคัดคัมภีร์ไตรภูมิโลกวิจิตรในหอหลวง ซึ่งระยะเวลาดังกล่าวราชสำนักพระเจ้ากรุงกัมพูชามีความสัมพันธ์ที่ดีกับราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์ อีกทั้งสถานการณ์ทางการเมืองของกรุงกัมพูชาเองก็ดูค่อนข้างที่จะสงบมากกว่าช่วงระยะเวลาก่อนหน้านั้น

สกุลช่าง

สาเหตุที่ต้องกล่าวถึงเรื่องสกุลช่างที่เขียนขึ้นก่อนเพราะ สมุดไตรภูมิฉบับนี้ใช้ภาษาเขมรในการจดบันทึกจึงทำให้มีนักวิชาการบางท่านตีความว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้เป็นจิตรกรรมเขมร ดังนั้นผู้วิจัยจึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาเพื่อหาสกุลช่างทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในการตีความวัตถุประสงค์ในการสร้าง

แม้ว่าจะไม่สามารถกำหนดอายุที่แน่นอนของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ได้และไม่สามารถที่จะหาตัวอย่างของงานจิตรกรรมในเขตทะเลสาบเขมรที่มีอายุร่วมสมัยกับต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้ด้วยเช่นเดียวกัน แต่ช่างที่เขียนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เป็นช่างที่มีความคุ้นเคยกับจิตรกรรมรัตนโกสินทร์มากจนอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นสกุลช่างรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เพราะ

¹⁹ สานติ ภักดีคำ, “ไตรภูมิไทย – เขมร ความสัมพันธ์พระพุทธศาสนาไทย – กัมพูชา” เมืองโบราณ : 84 – 93.

²⁰ D. Chandler, A History of Cambodia (Colorado : Westview, 1983), 140.

1. จากการศึกษารูปเปรียบเทียบสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 กับภาพจิตรกรรมฝาผนังที่พระอุโบสถของวัดจตุรทิศ (ภาพที่ 5) ในเขตเมืองอุดงคัมขัยในประเทศกัมพูชา (ในปัจจุบันพระอุโบสถวัดจตุรทิศที่เขียนภาพจิตรกรรมชุดนี้ได้พังทลายไปแล้ว) ซึ่งศาสตราจารย์ มาดแลน จีโตชาวฝรั่งเศสได้กำหนดอายุไว้ว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังที่วัดดังกล่าวเขียนขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2403 – 2413²¹

ผู้วิจัยสังเกตพบว่าลักษณะการเขียนตัวนางทรงเครื่องในจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดจตุรทิศ เมืองอุดงคัมขัย พบว่านิยมการเขียนตัวนางห่มสไบหรือไม่ก็เป็นเขียนชุดทรงเหมือนกับนางละครรำ ซึ่งลักษณะดังกล่าวจะเป็นของที่พบเห็นได้ทั่วไปในจิตรกรรมฝาผนังในเขตทะเลสาบเขมรสมัยพนมเปญและอาจจะเป็นไปได้ว่าลักษณะการเขียนภาพตัวนางแบบที่วัดจตุรทิศ เมืองอุดงคัมขัยนั้นคงจะมีความนิยมมาก่อนหน้านั้นแล้ว แต่ขณะเดียวกันจิตรกรรมภาพตัวนางทรงเครื่องในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 กลับไม่ปรากฏลักษณะการเขียนให้มีลักษณะการห่มสไบหรือทรงชุดเหมือนนางละครเลยแม้แต่สักรูป หากแต่นิยมเขียนตัวนางทรงเครื่องที่เปลือยท่อนบนเสมอ

2. เมื่อได้นำสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ไปทำการเปรียบเทียบกับจิตรกรรมในเขตทะเลสาบเขมรผลงานการเขียนของออกญาเทพนิตร(มัก) ซึ่งเป็นจิตรกรคนสำคัญของราชสำนักสมเด็จพระนโรดมพระเจ้ากรุงกัมพูชา เชื่อกันว่าท่านมีอายุอยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 ผลงานการเขียนชิ้นสำคัญของท่านคือ จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดศรีสวัสดิ์รัตนาราม(ภาพที่ 6) เมืองกำพงจาม²² ซึ่งมีลักษณะเด่นคือมีการเขียนฉากธรรมชาติให้เหมือนจริง เช่น การเขียนก้อนเมฆที่ลอยอยู่บนท้องฟ้า และการเน้นสีฟ้าของท้องฟ้าอีกทั้งปรากฏเทคนิคการเขียนภาพทัศนียภาพไกลใกล้ไปตามแบบจิตรกรรมตะวันตก(perspective) ภาพสถาปัตยกรรมแบบประเพณีที่นิยมสัดส่วนที่ยึดสูงซึ่งเหมือนกับทรวดทรงของสถาปัตยกรรมในพุทธศตวรรษที่ 25 ในเขตทะเลสาบเขมรที่ปรากฏอยู่จริง เช่น กลุ่มอาคารตามแบบประเพณีของพระราชวังเขมรินทร์ กรุงพนมเปญ รวมถึงการปรากฏลวดลายประดับอาคารที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก ซึ่งลักษณะดังกล่าวข้างต้นเป็นสิ่งที่ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1

²¹ M. Giteau, Chefs – d’Oeuvre de la Pienture Cambodgienne (Turin : CESMEO, 2003), 117.

²² I.bid. 127.

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5

สภาพของเอกสาร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 มีขนาดในแต่ละหน้าสมุดไทย 12.5 เซนติเมตร ยาว 42 เซนติเมตร หนา รวมทั้งพลาสติกประมาณ 7 เซนติเมตร การจดข้อความแทรกเพื่ออธิบายภาพมีการจดบันทึกข้อมูลทั้ง 2 ด้าน สภาพของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 มีความเก่าแก่และชำรุดมาก ปรากฏร่องรอยการซ่อมแซมมาแล้วในอดีตคือที่ร่องรอยต่อของสมุดไตรภูมิมีด้ายเย็บติดกันหลายแห่ง ต่อมาในปี พ.ศ. 2510 ทางหอสมุดแห่งชาติได้นำสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ไปหุ้มพลาสติก

ตามประวัติที่มาของเอกสารตามทะเบียนของหอสมุดแห่งชาติได้ระบุไว้ว่า สมุดไตรภูมิฉบับนี้พระยานครศรีธรรมราชได้ทูลเกล้าฯ ถวายหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อครั้งปีชวด พุทธศักราช 2443²³ ซึ่งพระยานครศรีธรรมราชในที่นี้สันนิษฐานว่าคือพระยานครศรีธรรมราชา (หนูพร้อม ฦ นคร) ต่อมาใน พ.ศ. 2448 ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี จางวางเมือง นครศรีธรรมราช²⁴

ลักษณะการดำเนินเนื้อหาของสมุดไตรภูมิในด้านที่ 1 เป็นภาพเขียนตามแนวตั้ง เริ่มต้นที่ภาพอรุณพรหมชั้นวิญญูญายตนพรหมและชั้นอากาศชั้นญายตนพรหม ภาพโสฬสพรหมครบทั้ง 16 ชั้น ฉกามาพจรภาพ เริ่มต้นสวรรค์ชั้นปรนิมิตตวสวัตตีไล่ลงไปถึงสวรรค์ชั้นจุฬามหาราชิกา ภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ ภาพมหาทวีปทั้งสี่ ภาพยมโลก และมหานรก 8 ชุม

ในหน้าที่ 2 มีลักษณะที่เขียนตามแนวนอน ภาพเล่าเรื่องมหาชาติ ภูมิศาสตร์จักรวาล เริ่มตั้งแต่ชมพูทวีปทวีปทางทิศใต้จนไปสุดที่อุตตรกุรุทวีปทวีปทางทิศเหนือ โดยมีภาพโสฬสมหานคร ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติบางตอนเช่นตอนพระโพธิสัตว์ลอยถาด และพระเจ้าพิมพิสารมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เป็นต้น ภาพเล่าเรื่องเขาสุมณกฎในลังกาทวีป และภาพเล่าเรื่องจากอรรถกถาชาดกแทรกอยู่

²³ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอม ภาษาไทย, 8.

²⁴ เรื่องตั้งเจ้าพระยาในสมัยรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2512 คณะรัฐมนตรีจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวง ชูชาติ กำภู ฦ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 16 ธันวาคม 2512), 85 – 86.

ปรากฏภาพบางภาพในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ที่มีการลงสีพื้นหลังโดยที่ยังมิได้ลงรายละเอียดรวมถึงการตัดเส้น จึงทำให้ทราบว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้น่าที่จะเขียนไม่เสร็จมาแต่โบราณ

การกำหนดอายุ

การกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ได้มีนักวิชาการกำหนดอายุมาแล้วหลายท่าน ดังต่อไปนี้

1. ศาสตราจารย์ ฌอง บวซเซอลิเยร์ ชาวฝรั่งเศส ได้กำหนดอายุของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ว่ามีอายุอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 17²⁵ หรือ กลางพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 23 แต่ทั้งนี้ท่านก็ไม่ได้ให้เหตุผลในการกำหนดอายุว่าทำไมจึงเป็นจึงกำหนดอายุไว้เช่นนั้น
2. ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทดิศ ดิศกุล ทรงกำหนดอายุของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ว่ามีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 22 – 23²⁶ แต่พระองค์ก็ไม่ได้ทรงให้เหตุผลการกำหนดอายุว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้น
3. ศาสตราจารย์ สันติ เล็กสุขุม ได้กำหนดอายุของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ว่ามีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 22²⁷ แต่ท่านก็ไม่ได้ให้เหตุผลของการกำหนดอายุว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้น
4. นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ ได้เสนอว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เป็นสมุดภาพในสมัยอยุธยา ทั้งนี้เพราะสันนิษฐานจากลักษณะภาพและตัวอักษรที่เขียนแทรกในสมุด²⁸

²⁵ Boisselier, Thai Painting (Tokyo : Kadansha International, 1976), 85.

²⁶ หม่อมเจ้า สุภัทดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพ ฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2538), 34.

²⁷ สันติ เล็กสุขุม , ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงของแผ่นดิน (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2542), 181

²⁸ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ”ใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย , 8.

ลักษณะการกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับนี้ของนักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่จะอยู่ในช่วงระยะเวลาที่คาบเกี่ยวกัน สำหรับผู้วิจัยเมื่อได้พิจารณารูปแบบที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 แล้วพบว่า เป็นจิตรกรรมในสมัยอยุธยา ทั้งนี้เพราะการภาพปราสาท (ภาพที่ 7) ที่ยอดปราสาทยังมีลักษณะคล้ายกับยอดปราสาทในพระพิมพ์ที่ได้มาจากกรุวัดพระศรีสรรเพชญ์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติชัยนาท จันทบุรี (ภาพที่ 8) รวมถึงลักษณะการเขียนภาพวิมานบางภาพในสวรรค์ชั้นฉกามาพจรภาพมีร่องรอยเหมือนกับเครื่องสังเค็ด(ธรรมาสันยาว)สมัยอยุธยาที่ศาลาการเปรียญวัดเชิงท่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เครื่องสังเค็ด(ธรรมาสันยาว)ที่เก็บรักษาอยู่ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุพิณ โลก จังหวัดพิณ โลก (ภาพที่ 9) และเครื่องสังเค็ด(ธรรมาสันยาว)จากวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรีปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

อย่างไรก็ตามลักษณะของรูปแบบการวาดภาพในสมุดไตรภูมิฉบับเลขที่ 5 ก็ไม่เหมือนกับลักษณะงานจิตรกรรมศิลปะอยุธยาที่กำหนดอยู่ในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 23 ตัวอย่างเช่น จิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ จิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี จิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม และจิตรกรรมภายในพระอุโบสถและศาลาการเปรียญวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี²⁹ เป็นต้น ดังนั้นน่าจะพอตีความได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 คงจะเก่ากว่าครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 23 แต่ก็ไม่ควรที่จะมีอายุเก่าไปถึงสมัยอยุธยาตอนต้นได้ทั้งนี้เพราะ ลักษณะการเขียนภาพในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ได้ใช้สีที่หลากหลายหรือที่เรียกว่าสีพหุรงค์ซึ่งผิดกับลักษณะการใช้สีของจิตรกรรมอยุธยาตอนต้นเท่าที่พบใช้สีแบบเอกรงค์ คือใช้สีแดงแล้วตัดเส้นด้วยสีดำมีการปิดทองคำเปลว และมีเว้นพื้นที่ให้เห็นผิวผนังเป็นบางส่วน ยกตัวอย่างเช่น จิตรกรรมภายในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเขียนในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) มีอายุอยู่ในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 20³⁰ และจิตรกรรมภายในคูหาพระปรางค์ประธานวัดพระราม(ภาพที่ 10) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในคราวบูรณะวัดพระรามครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีอายุอยู่ในราวครึ่งของพุทธศตวรรษที่ 21³¹ เป็น

²⁹ สันติ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวัฒน์, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524), 49 – 57.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, 43.

³¹ เรื่องเดียวกัน, 39.

ต้น ดังนั้นก็พอที่จะจำกัดได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ไม่ควรเขียนขึ้นก่อนครั้งแรกของ พุทธศตวรรษที่ 21

ในขณะที่เดียวกันจากรูปแบบอักษรที่ใช้จัดบันทึกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 พบว่าลักษณะของรูปอักษรไทยนั้นเหมือนกับอักษรไทยย่อ จึงเป็นแสดงให้เห็นได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 มีอายุหลังกว่าเอกสารเรื่อง “หนังสือออกพระจอมเมืองศรีราชโกษาอนุญาตให้พ่อค้าชาวเดนมาร์เข้ามาค้าขาย” ซึ่งเอกสารชิ้นนี้มีอายุอยู่ในปี พ.ศ. 2164 ทั้งนี้เพราะรูปแบบอักษรในเอกสารชิ้นดังกล่าวเป็นอักษรที่จะพัฒนาเข้าสู่อักษรไทยย่อ³² อีกทั้งรูปแบบอักษรไทยย่อที่ใช้ยกตัวอย่างเช่น เป็นรูปแบบอักษรที่อยู่ในสมัยอยุธยาระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ 22 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 23 ซึ่งสามารถเปรียบเทียบได้กับอักษรไทยย่อในเอกสารเรื่อง “หนังสือสัญญาไทย – ฝรั่งเศส ครั้งสมเด็จพระนารายณ์”

ส่วนอักษรขอมนั้นใช้เขียนเฉพาะหัวข้อหรือข้อความสำคัญ รูปอักษร “ก” ที่ปรากฏในรูปที่ 25 ในฉบับตีพิมพ์มีลักษณะที่ใกล้เคียงกับรูปพยัญชนะ “ก” ในเอกสารโบราณ “กจฺจายนมูลนิศฺสย” ซึ่งจากขึ้นในปี พ.ศ. 2246³³

แต่อย่างไรก็ตามในปัจจุบันเรายังไม่พบหลักฐานจิตรกรรมอยุธยาที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 – 22 ซึ่งจะมาใช้ในการเปรียบเทียบรูปแบบ ดังนั้นผู้วิจัยจึงจำเป็นต้องนำหลักฐานประเภทใกล้เคียงเช่น ลวดลายปูนปั้น มาเป็นตัวอย่างในเปรียบเทียบเพื่อกำหนดอายุดังต่อไปนี้

เมื่อพิจารณาจากลวดลายรูปดอกไม้ประดิษฐ์(ภาพที่ 11) ที่เขียนประดับในภาพสวรรค์ชั้นพรหม มีลักษณะกลีบเรียงซ้อนต่อเนื่องกันเป็นพุ่ม ที่ปลายกลีบหยักและขมวดเป็นหัวกระหนกกริดเส้นแนวนานภายในกลีบ กึ่งกลางดอกมีลายตาอ้อยประดับ คล้ายคลึงกับลวดลายปูนปั้นที่มุมชายผ้าทิพย์ของฐานชุกชีวัดไชยวัฒนาราม และจากทิวทัศน์ของเหตุการณ์ตอนหนึ่งในพุทธประวัติ อันเป็นงานปูนปั้นนูนสูงประดับผนังด้านนอกของเมรุทิศตะวันตกของวัดแห่งเดียวกัน (ภาพที่ 12)

อีกหนึ่งลักษณะของลายกระหนกที่ประดับซุ้มเรือนแก้วในภาพโสฬสพรหม(ภาพที่ 13) มีลักษณะเหมือนกับกระหนกที่ประดับกรอบซุ้มเมรุทางทิศใต้ด้านในของวัดไชยวัฒนาราม(ภาพที่ 14) และการที่ลวดลายบางลายในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เหมือนกับลวดลายปูนปั้นวัดไชยวัฒนารามมาก โดยทั้งนี้เราก็สามารถพิสูจน์ได้ว่าปูนปั้นที่วัดไชยวัฒนารามนั้นไม่ใช่เป็นของที่ปั้น

³² สัมภาษณ์ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ ผู้เชี่ยวชาญภาษาโบราณ , 4 กุมภาพันธ์ 2553.

³³ สุรณี แก้วกลม, อักษรขอมที่ใช้บันทึกภาษาไทย , 207.

ซ่อมในสมัยอยุธยาตอนปลาย³⁴ ช่วงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า อายุของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 น่าที่จะมีอายุร่วมสมัยกับงานปูนปั้นที่วัดไชยวัฒนารามคือ ราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 22

แต่ในขณะเดียวรูปบุรุษทรงเครื่องในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เช่น ภาพพระเวสสันดรพบเหล่ากษัตริย์เชตนครมาทูลอารณาให้ครองเมือง และภาพตอนพระเวสสันดรออกจากเมืองไปอยู่ป่าพบเหล่านายพรานที่จะนำทางไปสู่เขาวงกต (ภาพที่ 15) พบว่ามีลักษณะที่มีความแตกต่างอย่างชัดเจนกับภาพเทวดาที่วัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี (ภาพที่ 16) ซึ่งได้กำหนดไว้ว่าเป็นจิตรกรรมที่มีอายุอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์³⁵ จิตรกรรมรูปเทวดาที่เขียนอยู่ที่หลังบานประตูช่องกลางของพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งเชื่อกันตามเรื่องมุขปาฐะว่าเป็นงานเขียนในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเสือ³⁶ ลักษณะของภาพมณฑปเทวดาของวัดใหญ่สุวรรณาราม ยิ่งสูงขึ้นมาก

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ควรที่จะมีอายุอยู่ในระหว่างครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22

จากประวัติที่มาของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ที่ระบุว่าเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม ณ นคร) เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชที่มีเชื้อสายในตระกูล ณ นคร คนสุดท้ายได้เป็นผู้ทูลเกล้าฯ ถวาย ดังนั้นจึงพอที่จะสันนิษฐานได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 น่าที่จะเป็นสมบัติดั้งเดิมของเมืองนครศรีธรรมราชที่ตกทอดมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา

อนึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 น่าที่จะคัดลอกจากสมุดไตรภูมิเล่มที่มีอายุเก่ากว่า เพียงแต่สมุดไตรภูมิฉบับนั้นได้สูญหายไปแล้ว และฉบับดังกล่าวเป็นฉบับที่เก็บรักษาในหอหลวงกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เพราะ

1. ลักษณะลวดลายที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับนี้มีความคล้ายคลึงกับงานช่างที่ปรากฏในวัดไชยวัฒนารามอันเป็นวัดที่สร้างขึ้นตามพระราชโองการของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แต่อย่างไรก็ตามผู้วิจัยก็พบว่ามีความคล้ายคลึงกับงานช่างที่เป็นความนิยมในแถบคาบสมุทรมลายูได้

³⁴ สันติ เล็กสุขุม, ลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2172 – 2310) (กรุงเทพฯ : มุลนิธิ เจมส์ ทอมป์สัน, 2532), 45 – 46.

³⁵ สันติ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวัฒน์, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา, 54.

³⁶ เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-24 (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539), 96.

เช่น การเขียนรัศมีพระพุทธรูปประดับอยู่ที่หน้าเกตุมาลาซึ่งเหมือนกับลักษณะพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาบางองค์ที่อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไชยา

2. ตำแหน่งของเมืองหลายเมืองที่ปรากฏในแผนที่ชมพูทวีปและในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและพื้นที่ใกล้เคียงปรากฏว่าไม่มีการเขียนระบุชื่อเมืองนั้นๆ ลงไป (ภาพที่ 17) ถ้าสมมติว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้เป็นฉบับที่เขียนขึ้นใหม่จริง เหตุใดจึงไม่ลงชื่อนั้นซึ่งก็เป็นการพิสูจน์ว่าได้คัดมาจากอีกฉบับที่ชื่อเมืองได้เลื่อนรางไปแล้ว

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

สภาพของเอกสาร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีขนาดประมาณดังนี้ ความกว้าง 20 เซนติเมตร ความยาว 53.5 เซนติเมตร ความหนา 6 เซนติเมตร และเมื่อคลี่กางออกไปตามส่วนกว้างจะมีความยาวถึง 18.06 เมตร มีการบันทึกข้อมูลทั้ง 2 ด้าน แต่สภาพในปัจจุบันชำรุดมาก กล่าวคือ เนื้อกระดาษเปื่อยยุ่ยมากและรอยพับทुरอยหลุดขาดจากกันเป็นแผ่นๆ ทำให้ภาพบางภาพเหลือเพียง 1 ใน 4 เท่านั้น³⁷

ตามประวัติที่มาของเอกสารระบุว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เป็นสมบัติเดิมของหอพระสมุดวชิรญาณ ดังนั้นจึงได้มีผู้สันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิเล่มนี้คงจะเก็บรักษาไว้ในหอหลวงมาก่อน ต่อมาเมื่อมีการสร้างหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครจึงได้พระราชทานหนังสือในหอหลวงทั้งหมดให้แก่หอพระสมุดฯ³⁸

ลักษณะการดำเนินเนื้อหาของสมุดไตรภูมิในด้านที่ 1 เขียนตามแนวตั้ง เริ่มต้นที่มหานครนิพพาน อริยบุคคล 8 จำพวก อรูปพรหม 4 โสฬสพรหม นกมาพจรภาพ เริ่มต้นสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดีไล่ลงไปถึงสวรรค์ชั้นจตุรหาราชิกา ภาพเขาพระสุเมรุและสัตตบริภัณฑ์ วิมานไพชยนต์ เรื่องนางสุชาดาเป็นนกกะยางได้ไปอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ วิธีการโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์ ภาพมหาทวีปทั้งสี่ ภาพพิภพอสุร ภาพการตัดสินคดีในยมโลก ภาพ

³⁷ ธนิต อยู่โพธิ์, “สถานจิตรกรรมฝาผนัง” ใน วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2502), 44. ; พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542, จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542), 4.

³⁸ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1, 4.

มหานรค 8 ขุม เริ่มต้นที่สัญลักษณ์มหานรคไล่ลงมาถึงอเวจิมหานรค และ ภาพโลกันตนรค ภาพกาลัญชิกาสูร เปรดจำพวกต่างๆ และจบหน้าที่ 1 ที่ภาพพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ในหน้าที่ 2 มีลักษณะที่เขียนตามแนวนอน เริ่มต้นที่ภาพภูมิสถานตามแนวชายฝั่งทะเล ต่อด้วยภาพด้านตัดตรงของเขามะรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ ภาพสระอโนดาต ภาพชมพูทวีป ภาพแผนที่ปุชณีสถานในมัธยมประเทศโดยมีภาพประกอบที่มีที่มาจากคัมภีร์อรรถกถาชาดก และคัมภีร์ปัญญาสชาดก เป็นต้น ภาพแผนที่ปุชณีสถานในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและพื้นที่ใกล้เคียง และจบที่ภาพเล่าเรื่องทศชาติ

การกำหนดอายุ

การกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้มีนักวิชาการกำหนดอายุมาแล้วหลายท่าน โดยเริ่มต้นที่

1. นายธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีอธิบดีกรมศิลปากร ได้กำหนดอายุของสมุดเล่มนี้ว่ามีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 22 – 23 โดยอาศัยเหตุผลที่ว่า เนื่องจากข้อความที่อธิบายภาพสมุดไตรภูมิฉบับนี้มีไม้โทที่เป็นรูปแบบที่ใช้กันอยู่ปัจจุบันแล้ว และถ้าเทียบอักษรวิธีที่ใช้ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เช่นที่ปรากฏในหนังสือของออกญาไชยธิบดีศรีณรงค์ภักไชย พระยาตระนาวศรี อนุญาตให้พ่อค้าชาวเดนมาร์กเข้ามาค้าขายในเมืองตระนาวศรีเมื่อ พ.ศ. 2164 และ หนังสือของออกพระจอมเมืองและหลวงจินดาขบัตร์เมืองตระนาวศรีถึงพระเจ้ากรุงเดนมาร์กเมื่อปี พ.ศ. 2164 พบว่าลักษณะการใช้ไม้โทได้ถูกต้องมากในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 แสดงว่าการใช้ไม้โทในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 คงจะเพิ่งเริ่มต้นใช้ ดังนั้นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 คงจะสร้างในพุทธศตวรรษที่ 22-23³⁹

แต่ในข้อความของคำอธิบายรูปในหนังสือเล่มเดียวกันได้ระบุว่าสมุดไตรภูมิเล่มนี้มีอายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 22⁴⁰

2. นางสาว พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ เสนอว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เป็นสมุดไตรภูมิในสมัยอยุธยา ทั้งนี้เพราะตัวอักษรที่ใช้เป็นตัวอักษรไทยย่อซึ่งเป็นรูปแบบของ

³⁹ ธนิต อยู่โพธิ์, วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย, 45.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, รูป 58, 59.

ตัวอักษรที่นิยมใช้ในสมัยอยุธยา อีกทั้งมีลักษณะเป็นรูปแบบตัวอักษรที่สวยงาม คือตัวดปลายเส้นอักษร และเมื่อประสมสระก็มักจะเขียนให้ติดกับตัวพยัญชนะ⁴¹

สำหรับกรณีข้อเสนอที่เกี่ยวกับการกำหนดอายุโดยการอ้างถึงความนิยมของรูปแบบอักษรไทยย่อและลักษณะอักษรที่สวยงามนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นการกำหนดอายุที่ค่อนข้างกินความกว้าง ทั้งนี้เพราะการกำหนดว่าเป็นสมัยอยุธยาย่อมกินความว่าสมุดไตรภูมิเล่มนี้มีอายุอยู่ในระหว่างตั้งแต่ ปี พ.ศ. 1893 – พ.ศ. 2310 รวมทั้งสิ้น 417 ปี ซึ่งเราจะมั่นใจได้อย่างไรว่าในสมัยอยุธยาตอนต้นนิยมใช้อักษรไทยย่อ อีกทั้งเราจะมั่นใจได้อย่างไรว่าผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงต้นรัชกาลที่ 1 – 2 ได้หมดความนิยมการเขียนอักษรไทยย่อ และการเขียนอักษรไทยย่อที่สวยงามจำเป็นด้วยหรือว่าจะต้องเป็นสมัยอยุธยาเสมอไปหรือรูปแบบที่สวยงามแบบใดที่เรียกว่าสวยงามแบบอยุธยา ในทางที่เหมาะสมควรที่จะระบุว่าเพราะรูปแบบของอักษรตัวดังกล่าวเป็นรูปแบบเฉพาะของอักษรไทยย่อสมัยอยุธยา

ดังนั้นในขั้นต้นผู้วิจัยเห็นว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ควรที่จะกำหนดรูปแบบศิลปะด้วยลักษณะจิตรกรรมสมัยอยุธยาทั้งนี้เพราะลักษณะของทรงปราสาท รูปสตรีที่ไว้มวยทรงสูง และมงกุฎของบุรุษนั้นเป็นลักษณะที่ไม่ปรากฏในศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ และการกำหนดช่วงสมัยที่เขียนนั้นผู้วิจัยได้ใช้วิธีการกำหนดโดยอาศัยเรื่องราวเหตุการณ์ที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิเป็นตัวกำหนด ดังนี้

1. ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้ระบุตำแหน่งของพระพุทธบาทที่เมืองสระบุรี หรือที่คนอยุธยาเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธบาทบนเขาสังขพันธุคีรีที่พระพุทธเจ้าทรงกรอพระบาทประทานสังขพันธุคาบส ตามปฐมนิเวศสูตร⁴² ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เรียกว่า พระบาทเจ้า (ภาพที่ 18)

⁴¹ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1, 5.

⁴² พระมหานาค, “ปฐมนิเวศคำฉันท์” ใน วรรณกรรมอยุธยา เล่มที่ 3 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531), 310 – 312.

จากหลักฐานที่ระบุไว้ในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาแล้วว่า พระพุทธบาทที่เขาสัจจพันธคีรีเมืองสระบุรีได้ถูกค้นพบในปี พ.ศ. 2149 ตรงกับแผ่นดินรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม⁴³

2. ร่องรอยที่สำคัญอีกชิ้นคือ ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้ปรากฏภาพของคนจีนที่มีอยู่ 2 ลักษณะคือ

ลักษณะที่ 1 เป็นคนจีนที่ยังไว้ผมมวยและคนที่จีนที่สวมหมวกแบบมีปีก(ภาพที่ 19) ซึ่งเป็นการสะท้อนลักษณะทางวัฒนธรรมใหม่ที่เข้าไปปะปนในกลุ่มคนจีนที่มีความอนุรักษ์อยู่สูง

ลักษณะที่ 2. เป็นคนที่ไว้ผมเปีย(ภาพที่ 20)ซึ่งตามหลักฐานในประวัติศาสตร์จีนกล่าวไว้ว่า เมื่อพระเจ้าซุ่นจื้อฮ่องเต้ สามารถยกกองทัพเข้าด่านซานไช่กวน แล้วยึดเข้าครองกรุงปักกิ่งสถาปนาราชวงศ์ชิงที่กรุงปักกิ่งในปี พ.ศ. 2187 ต่อมาในปี พ.ศ. 2188 พระองค์ทรงมีพระราชโองการให้คนจีนทั่วประเทศเปลี่ยนทรงผมจากการไว้ผมมวยมาเป็นการโกนผมครึ่งศีรษะแล้วไว้ผมเปียตามธรรมเนียมของแมนจู⁴⁴

3. เนื่องจากในส่วนของแผนที่โบราณในหน้าหลังของสมุคไตรภูมิได้ปรากฏพระพุทธบาทเหนือเมืองสเคิง ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดี จากข้อความอธิบายที่เขียนแทรกในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้กล่าวไว้ว่า

“พระบาทนาคำราชอาราตนาพระเจ้า ๆ จึงเยียบไว้ในแม่น้ำนามต่ายฉี่ ชื่อสุณาปรีนประเทศ”⁴⁵

จากหลักฐานในเขตลุ่มแม่น้ำอิรวดีเชื่อกันว่าพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าทรงกดประทับพยานาคที่แม่น้ำนั้นมันทานั้นมีชื่อว่า “ชเวเสตตอ” (Shwe Settaw) อยู่ที่ตอนกลางของ

⁴³ พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัดเลขา (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2511, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ล้ง พระประภาณ สุสานศรีราชา ชลบุรี วันที่ 4 กันยายน พ.ศ. 2511), 424.

⁴⁴ ทวีป วรดิolk, ประวัติศาสตร์จีน (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, 2538), 513.

⁴⁵ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุคไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1, 94.

ประเทศพม่าในปัจจุบัน ซึ่งอ้างกันว่าพบในรัชกาลพระเจ้าตลุนมินครองราชย์ร่วมสมัยกับสมเด็จพระเจ้าปราสาททองแห่งกรุงศรีอยุธยา⁴⁶

4. เนื่องจากตัวอักษรที่เขียนอธิบายภาพที่แทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับนี้ใช้อักษรไทยย่อ ซึ่งย่อที่จะหมายความว่าได้ว่ามีอายุอ่อนกว่าเอกสาร “หนังสือออกพระจอมเมืองศรีราชโกษา อนุญาตให้พ่อค้าชาวเดนมาร์เข้ามาค้าขาย” ซึ่งเอกสารชิ้นนี้มีอายุอยู่ในปี พ.ศ. 2164 ทั้งนี้เพราะรูปแบบอักษรในเอกสารชิ้นดังกล่าวเป็นอักษรที่จะพัฒนาเข้าสู่อักษรไทยย่อ⁴⁷ อีกทั้งรูปแบบตัวอักษร “ธ” เหมือนกับรูปอักษร “ธ” ในในเอกสารเรื่อง “หนังสือสัญญาไทย – ฝรั่งเศส ครั้นสมเด็จพระนารายณ์”

ดังนั้นเมื่อในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้ปรากฏภาพของคนจีนที่ยังไว้ผมมวย และไว้ผมเปียปะปนกัน แสดงว่าภาพลักษณ์ของชาวจีนตามความรับรู้ของคนกรุงศรีอยุธยาก็ยังมีคนจีนแบบเก่าที่ยังไว้ผมตามธรรมเนียมดั้งเดิมและคนจีนแบบใหม่ที่ไว้ผมตามธรรมเนียมของราชวงศ์ชิง อีกทั้งเมื่อพระเจ้าซุ่นจื้อฮ่องเต้ได้ประกาศราชโองการให้คนจีนทั้งอาณาจักรไว้ผมเปียในปี พ.ศ. 2188 แต่กว่าที่คนจีนจะยอมรับเรื่องการไว้ผมเปียจริงก็ต้องกินเวลาพอสมควร และกว่าที่คนกรุงศรีอยุธยาจะทราบถึงขนบธรรมเนียมที่เปลี่ยนแปลงไปก็ต้องใช้ระยะเวลาอีกเช่นเดียวกัน จากหลักฐานด้านเอกสารพบว่าหลังจากการล่มสลายของราชวงศ์หมิงราชสำนักกรุงศรีอยุธยาว่าที่จะมาติดต่อกับราชสำนักราชวงศ์ชิงก็ตรงกับปีที่ 9 ของรัชกาลซุ่นจื้อ ตรงกับปี พ.ศ. 2195 ปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง⁴⁸ ประกอบกับการปรากฏภาพพระพุทธรูปทวารวดีในสมุดไตรภูมิซึ่งพม่าอ้างว่าพบในรัชกาลพระเจ้าตลุนมินแห่งราชวงศ์ตองอูรุ่นหลัง (เสวยราชย์ พ.ศ. 2272 – 2291)

เพราะฉะนั้นช่วงระยะเวลาที่เร็วสุดของการวาดจิตรกรรมสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 คงน่าที่จะขึ้นในช่วง 10 ปีสุดท้ายก่อนการสิ้นสุดพุทธศตวรรษที่ 22 โดยประมาณ

⁴⁶ Interview with Donald M. Stadtner University of California Berkeley , 30 Jan 2010.

⁴⁷ สัมภาษณ์ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ ผู้เชี่ยวชาญภาษาโบราณ , 4 กุมภาพันธ์ 2553.

⁴⁸ พระเจนจินอักษร, ผู้แปล, เรื่องพระราชไมตรีในระวางกรุงสยามกับกรุงจีน (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์ตรี พระยาโชฎิกกราชเศรษฐี (มั่น เลหาเศรษฐี) ปีมะเส็ง พ.ศ. 2472), 32.

หากแต่ลักษณะทรงมงกุฏของเหล่าเทวดาในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีลักษณะที่ไม่ยิ่งสูงมากคล้ายกับทรงมงกุฏที่ปรากฏในจิตรกรรมวัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี ซึ่งได้กำหนดไว้ว่าเป็นจิตรกรรมที่มีอายุอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์⁴⁹ ลักษณะของมงกุฏที่ปรากฏในงานจิตรกรรมในสมัยหลังพบว่าจะยิ่งสูงขึ้นทุกที ดังปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนังที่วัดใหญ่สุวรรณารามซึ่งเป็นงานเขียนในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเสือ⁵⁰ และวัดเกาะแก้วสุทธาราม ซึ่งปรากฏปีที่เขียนคือ พ.ศ. 2277⁵¹

ในภาพจิตรกรรมสมุดไตรภูมิภาพสตรียังมีการไว้ผมมวยทรงโคง (มวยทรงสูง) ซึ่งไม่ปรากฏในภาพจิตรกรรมฝาผนังในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง เช่น จิตรกรรมฝาผนังวัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ ซึ่งมีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 23⁵² (รายละเอียดดูในบทที่ 5) จิตรกรรมฝาผนังดำเนินพระพุทธรูปโฆษาจารย์วัดพุทไธสวรรย์ พระนครศรีอยุธยา ซึ่งมีอายุอยู่ในราว พ.ศ. 2231-2247⁵³ ดังนั้นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 จึงควรมีอายุอยู่ไม่ต่ำกว่ากลางพุทธศตวรรษที่ 23

ในขณะเดียวกันผู้วิจัยก็สันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เป็นการคัดลอกจากสมุดไตรภูมิอีกเล่มที่มีอายุเก่ากว่า เพียงแต่สมุดไตรภูมิเล่มนั้นในปัจจุบันได้สูญหายไปแล้ว ทั้งนี้เพราะ

1. ตำแหน่งของของเมืองหลายเมืองที่ปรากฏในแผนที่ชมพูทวีปและเมืองในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลางของประเทศไทยในปัจจุบัน (ภาพที่ 21) ในหน้าหลังของสมุดไตรภูมิ ปรากฏว่าไม่มีการระบุชื่อเมืองนั้นๆ ลงไป ถ้าสมมติว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เป็นฉบับที่เขียนขึ้นใหม่จริงเหตุใดจึงไม่ลงชื่อซึ่งนั่นก็เป็นการพิสูจน์ว่าได้คัดมาจากสมุดไตรภูมิอีกฉบับหนึ่งที่ชื่อเมืองได้เลือนรางไปแล้ว

2. ในฉาภมทานครนิพพาน (ภาพที่ 22) ช่วงได้เขียนกำแพงของมหานครนิพพานเป็นลักษณะของกำแพงไม้ระเนียดมิใช่เป็นกำแพงก่ออิฐถือปูนมีใบเสมา โดยที่ลักษณะของกำแพงมหา

⁴⁹ สันติ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวัฒน์, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา, 54.

⁵⁰ เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-24, 96.

⁵¹ วัดเกาะแก้วสุทธาราม (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2529), 7.

⁵² รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “วิวัฒนาการและปริมาณวิทยาจิตรกรรมโลกตั้งฐานเบื้องต้นหลังพระประธาน” เมืองโบราณ 29, 4 (ค.ศ.-ช.ศ. 2546) : 32.

⁵³ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวัฒน์, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา, 62.

นครนิพนพานในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 นี้เหมือนกับลักษณะของกำแพงที่ปรากฏในงานปูนปั้นจากพระมโหสถที่ผนังด้านหลังของวิหารวัดไธย จังหวัดลพบุรี (ภาพที่ 23) และจากหลักฐานเอกสารก็พบว่ากำแพงเมืองกรุงศรีอยุธยาแต่เดิมเป็นคันดินที่มีไม้ปักอยู่ด้านบน ซึ่งต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาแห่งราชวงศ์สุโขทัยได้ปรับมาเป็นกำแพงก่ออิฐถือปูน⁵⁴ ซึ่งจะเป็นไปไม่ได้เลยว่าช่างเขียนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เคยเห็นกำแพงเมืองอยุธยาเป็นกำแพงไม้ระเนียดแล้วมาถ่ายทอดลงมาในสมุดไตรภูมิ ทั้งนี้เพราะเป็นช่วงระยะเวลาที่เขียนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ห่างจากรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาเป็นระยะเวลานานมาก นอกเสียแต่ว่าเป็นการคัดลอกภาพจากสมุดไตรภูมิที่มีอายุเก่ากว่า ที่เขียนขึ้นเมื่อกำแพงเมืองกรุงศรีอยุธยายังเป็นกำแพงไม้ระเนียด

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

สภาพของเอกสาร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 เป็นสมุดไทยขาวปกหนังสีดำ มีขนาดประมาณ กว้าง 21 เซนติเมตร ยาว 63.4 เซนติเมตร และหนา 4 เซนติเมตร บันทึกข้อมูลทั้ง 2 ด้าน สภาพชำรุดเล็กน้อย⁵⁵

ตามประวัติที่มาของเอกสารระบุว่า พระเจียนบุตรจีนอัมบิดา และนายปุ่นหลานทูลเกล้าฯ ถวายหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 126 (พ.ศ. 2450)

ลักษณะการดำเนินเนื้อหาของสมุดไตรภูมิในด้านที่ 1 เขียนตามแนวตั้ง เริ่มต้นที่มหานครนิพนพาน ภาพรูปพรหม 4 ภาพโสฬสพรหม ภาพลกามาพจรภาพตั้งแต่สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดีจนถึงชั้นจตุรหาราชิกา ภาพเขาพระสุเมรุ ภาพวิมานไพชยนต์ร์ แผนที่โบราณเริ่มตั้งแต่ลังกาทวีป ภาพการตัดสินความในยมโลก และจบที่คำบรรยายรายละเอียดของจักรวาล และภาพมหานรกทั้ง 8 ขุม

ในด้านที่ 2 มีลักษณะที่เขียนตามแนวนอน เริ่มที่ แผนที่โบราณตามความเชื่อ โดยมีตำแหน่งของปูชนียสถานที่สำคัญในชมพูทวีป ภาพพระพุทธบาทที่เขาสุมนภูในลังกาทวีป ภาพ

⁵⁴ ประภัสสร ชูวิเชียร, “กำแพงกรุงศรีอยุธยาก่อนรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิหลักฐานในภาพปูนปั้นวัดไธย ลพบุรี” เมืองโบราณ 30, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2547) : 115 – 116.

⁵⁵ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 8.

เล่าเรื่องที่มาจากอรรถกถาชาดกและปัญญาสาชดก ภาพเล่าเรื่องอุตรกฐทวีป และจบที่ภาพเขาจักรวาลและโลกันตนรก

อนึ่งเมื่อพิจารณาโดยภาพรวมแล้วของการจัดโครงสร้างภาพ การเรียงลำดับเนื้อหา และข้อความใกล้เคียงกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เป็นอย่างมาก สิ่งที่น่าสนใจคือ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ใช้อักษรขอมเขียนภาษาไทย ในประเด็นดังกล่าวนางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์ห้วงเจริญ ว่าเป็นเพราะอักษรขอมเป็นอักษรศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในการจดบันทึกไม่เหมาะสมกับการจดบันทึกเรื่องประโลมโลกย์ ส่วนอักษรไทยใช้บันทึกเรื่องราวโลกไม่เหมาะสมกับการจดบันทึกเรื่องธรรมะ⁵⁶

หากแต่ความเห็นของผู้วิจัยคิดว่าการใช้อักษรขอมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ไม่ใช่เป็นเพราะความศักดิ์สิทธิ์ของอักษร ทั้งนี้เพราะ

เนื่องจากสมุดไตรภูมิเท่าที่สำรวจพบในปัจจุบัน ในกรณีของภาษาที่ใช้บรรยายภาพเป็นภาษาที่เราเรียกกันในปัจจุบันว่าภาษาไทยนั้นยกเว้นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ที่ใช้ภาษาเขมรในการจดบันทึก(ดูรายละเอียดของสาเหตุที่ใช้ภาษาเขมรในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1) และจะใช้อักษรที่สมัยคนในยุคปัจจุบันเรียกว่าอักษรไทยอยู่เสมอยกเว้นเสียแต่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 อยู่ฉบับเดียวที่ใช้อักษรขอม ถ้าเราอ้างว่าอักษรขอมเป็นอักษรศักดิ์สิทธิ์ในการจดบันทึกแต่ทำไมจึงปรากฏเฉพาะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ฉบับเดียวเท่านั้นแล้วสมุดไตรภูมิฉบับอื่นไม่พบทั้งๆที่เนื้อหาในสมุดไตรภูมิฉบับอื่นๆก็มีเนื้อความเหมือนกันหรือคล้ายคลึงกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 หรือว่าสมุดไตรภูมิฉบับอื่นที่ไม่จดด้วยอักษรขอมจะไม่ศักดิ์สิทธิ์เป็นหนังสือประโลมโลกจึงจดด้วยอักษรไทย ในทางกลับกันผู้วิจัยกลับคิดว่าการใช้อักษรขอมบันทึกภาษาไทยคงเพราะเป็นความตลกขบขันของวัฒนธรรมดั้งเดิมในแถบที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีการใช้อักษรขอมบันทึกภาษาไทย ก่อนที่จะใช้อักษรไทยบันทึกภาษาไทย ดังหลักฐานข้อความในศิลาจารึกที่ใช้อักษรขอมบันทึกภาษาไทย เช่น ศิลาจารึกวัดป่าแดง (หลักที่ 9) จารึกหลักนี้มีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติพระบรมครูโลกติลกรัตนและประกาศของพระบรมครู มีอายุอยู่ในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 20⁵⁷ จารึกวัดส่องคบ 1 (หลักที่ 38) พบที่วัดส่องคบ อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท จารึกหลักนี้มีเนื้อหาเกี่ยวกับการทำบุญของขุนเพชญสาร เจ้าเมืองไชยสถาน ปรากฏการระบุศักราช

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน , 30.

⁵⁷ ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร . คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระราชสมภพครบ 200 ปี วันที่ 18 ตุลาคม 2547) , 384 – 393.

ปี พ.ศ. 1951⁵⁸ จารึกเจ้ารัตนโมลีศรีไตรโลกย์ ไม่ปรากฏแหล่งที่มา จารึกหลักนี้เปรียบเหมือน
สุพรรณบัฏของเจ้ารัตนโมลีศรีไตรโลกย์ ปรากฏการระบุดัศกราชปี ม.ศ. 1365 (พ.ศ.1986)⁵⁹ จารึก
วัดตำหนัก (หลักที่ 108) จังหวัดพิจิตร จารึกหลักนี้มีเนื้อเกี่ยวกับการทำบุญ ปรากฏการระบุดัศกราช
ปี จ.ศ. 842 (พ.ศ.2023)⁶⁰ ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 และ จารึกวัดพระบรมธาตุชัยนาท
(หลักที่ 97) จารึกหลักนี้มีเนื้อเกี่ยวกับการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุชัยนาท ปรากฏการระบุดัศกราชปี
พ.ศ. 2260⁶¹ ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ

การกำหนดอายุ

การกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ได้มีนักวิชาการกำหนดอายุมาแล้ว
ดังต่อไปนี้

1. นาง ดิ ครอกโค นักวิชาการ ชาวอิตาลีได้กำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับนี้ว่าเขียนขึ้น
ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศแห่งกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เพราะเธอนำลักษณะการวาดภาพตอน
พระภิกษุสงฆ์ไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่เขาสุมนภูฏ ดังภาพที่ 24 ไป
ทำการเปรียบเทียบกับจิตรกรรมตอนเดียวกันที่ผนังด้านแปดทิศเหนือของตำหนักพระพุทธรูป
จารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา⁶²(ภาพที่ 25)

2. นางสาว สุรณี แก้วกลม ได้กำหนดอายุรูปแบบอักษรที่จัดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิ
ฉบับนี้ว่ามีอายุอยู่ในสมัยอยุธยา⁶³ หากแต่งงานของนางสาวสุรณี แก้วกลมไม่ได้กล่าวถึงลักษณะ
ของรูปแบบจิตรกรรมแต่ประการใด

3. นางสาว พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ เสนอว่าเป็นสมุดไตรภูมิในสมัยอยุธยาโดย
พิจารณาจากภาพและตัวอักษร⁶⁴

⁵⁸ จารึกในประเทศไทย , เล่มที่ 5 (กรุงเทพ ฯ : กรมศิลปากร , 2528) , 77 – 84.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน , 91 – 92.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน , 71 – 73.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน , 133 – 139.

⁶² V. M. Di Crocco, Footprints of The Buddhas of This Era in Thailand
(Bangkok : The Siam Society, 2004), 148.

⁶³ สุรณี แก้วกลม, อักษรขอมที่ใช้บันทึกภาษาไทย , 267 – 268.

⁶⁴ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ”ใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอม
ภาษาไทย, 8.

สำหรับความเห็นของผู้วิจัยคิดว่า จิตรกรรมฝาผนังที่ค้ำนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ไม่มีหลักฐานใดๆ ที่จะสามารถชี้ชัดได้ว่า จิตรกรรมชุดนี้เป็นผลงานเขียนในสมัยรัชกาลสมเด็จพระบรมโกศ หากแต่สามารถระบุได้อย่างกว้างๆ ว่าเป็นจิตรกรรมในสมัยอยุธยาเท่านั้น

อนึ่งจากเหตุการณ์พระสงฆ์ไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่เขาสุมนภูฏ ดังกาทวิปก็ไม่ใช่จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศแห่งกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งรูปแบบที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และในจิตรกรรมค้ำนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ก็ไม่เหมือนกัน ดังนั้นการที่จะกล่าวว่าสมุดไตรภูมิฉบับเลขที่ 7 เป็นงานเขียนในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงทำไม่ได้

ผลจากการทำการเปรียบเทียบเกี่ยวกับตัวอย่างในจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาตอนปลายพบว่าสมุดไตรภูมิมีความใกล้เคียงอย่างมากจิตรกรรมฝาผนังในสมัยนี้เป็นอย่างมาก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. ลักษณะการเขียนมงกุฎในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ที่มีลักษณะทรงสูงและความนิยมการเขียนกรรเจี๊ยกจรในแบบที่เป็นชายสาหร่าย(ภาพที่ 26) เหมือนกับจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี
2. ลักษณะการเขียนขอบผ้าถุงด้านบนมีชายสาหร่าย (ภาพที่ 27) ในรูปพระพรหม เหมือนกับภาพเทวดาที่หลังบานประตูช่องกลางของพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี
3. ลักษณะการเขียนฉัตรที่มีชายผ้าพลี้ออกมาจากฉัตร (ภาพที่ 28) ลักษณะเช่นนี้ไม่นิยมในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่พบได้มากในสมัยอยุธยา ยกตัวอย่างเช่น ปูนปั้นพระวิหารวัดไผ่ จังหวัดลพบุรี จิตรกรรมวัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี และ จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น
4. พิจารณาจากรูปแบบอักษรขอมซึ่งมีทั้งอักษรขอมบรรจง อักษรขอมหวัดและอักษรขอมย่อ สันนิษฐานว่าน่าที่จะเขียนขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 23 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ดังตัวอย่างรูปอักษร “ญ” ซึ่งเหมือนกับรูปอักษร “ญ” ที่พบในเอกสารใบลานเรื่อง “พระมหาเวสสันดรชาดกหิมวันตนา” ของหอสมุดแห่งชาติ⁶⁵ และรูปอักษร “ก” เหมือนกับรูป

⁶⁵ สุรณี แก้วกลม, อักษรขอมที่ใช้บันทึกภาษาไทย, 216.

พัยุชนะ “ก” ในจารึกวัดสมุหนิมิต อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี จารึกหลักนี้ระบุปีพ.ศ. 2319⁶⁶

แต่เนื่องจากในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ไม่ปรากฏข้อความที่กล่าวช่วงระยะเวลาที่เขียนที่แน่นอน และถึงแม้ว่าเนื้อหาที่มีความใกล้เคียงกับศิลปะอยุธยาปลายก็จริงแต่เป็นสมัยที่คาบเกี่ยวกับสมัยธนบุรี – ต้นรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จึงน่าที่จะเป็นได้ว่าช่างอยุธยาตอนปลายบางคนที่มีชีวิตอยู่ต่อมาจนถึงสมัยธนบุรี – ต้นรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เขียนขึ้นในสมัยหลังก็ได้ ดังตัวอย่างในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินซึ่งจากหน้าบานแพนกระบุว่าเขียนขึ้นในสมัยธนบุรีก็ยังเขียนมงกุฎที่มีชายสาหร่ายอยู่

ดังนั้นผู้วิจัยจึงกำหนดอายุของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ว่าอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 23 จนถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 24 โดยประมาณ ลักษณะเด่นของสมุดไตรภูมิฉบับนี้คือนิยมใช้สีสดและจัดนอกจากนี้ยังพบว่ามีปรากฏอิทธิพลจีน ยกตัวอย่างเช่น ลายก้อนเมฆ เป็นต้น

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8

สภาพของเอกสาร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 มีขนาดประมาณ กว้าง 25 เซนติเมตร ยาว 60 เซนติเมตร หนา 8.5 เซนติเมตร มีการบันทึกข้อมูลทั้ง 2 ด้าน สภาพชำรุดมาก กระจายเปื้อนอยู่ขาดทั้งเล่ม ทำให้ข้อความบางส่วนไม่สมบูรณ์ ปัจจุบันได้รับการบูรณะแล้วเป็นบางส่วนแต่ก็ยังมีสภาพไม่แข็งแรงเท่าที่ควร

ตามประวัติที่มาของเอกสารในหอสมุดชาติระบุนไว้ว่า สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 เป็นมรดกของพระจักรพรรดิพงษ์ (เจ้ากรมจาด) ต่อมานางจีบผู้เป็นภรรยา และนายจิตรผู้เป็นบุตรได้ทูลเกล้าฯ ถวายหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อวันที่ 28 เมษายน รัตนโกสินทร์ศก 127⁶⁷ (พ.ศ. 2451)

ลักษณะการดำเนินเนื้อหาของสมุดไตรภูมิในด้านที่ 1 เขียนตามแนวตั้ง เริ่มต้นที่มหานครนิพพาน อริยบุคคล 8 จำพวก ภาพรูปพรหม 4 ภาพโสฬสพรหม ลกามาพจรภาพเริ่มต้นสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดีไล่ลงไปถึงสวรรค์ชั้นจุมหาราชิกา ภาพเขาพระสุเมรุและสัตตบริ

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน , 207.

⁶⁷ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1, 6.

ภณัท วิมานไพชยนต์ร์ เรื่องนางสุชาดาเป็นนภกระยาง วิธีการโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์ มหาทวีปทั้งสี่ พิภพอสุร ยมโลก มหานรก 8 ชุมเริ่มต้นที่สัตยชีวมหานรกไล่ลงมาถึงเวจีมหานรก นรก และ ภาพของโลกันตนรก ภาพกาลัญชิกาสูร ภาพเปรตจำพวกต่างๆ และจบหน้าที่ 1 ที่ภาพ พุทธประวัติตั้งแต่พระนางสิริมหามายาประสูติกาลพระโพธิสัตว์ที่ได้ต้นสาละ พระอินทร์คิดพิณ นางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาส ธิดาพญามารมาผจญ และ จบลงตอนที่พญาวัสสวดีมารมาผจญที่ โพธิบัลลังก์

ในหน้าที่ 2 มีลักษณะที่เขียนตามแนวนอน เริ่มต้นที่ภาพภูมิสถานตามแนวชายฝั่ง ทะเล ต่อด้วยภาพด้านตัดตรงของเขาพระเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ ภาพสระอโนดาต ภาพชมพูทวีป ภาพแผนที่ปุชณียสถานในมัธยมประเทศโดยมีภาพประกอบที่มีที่มาจากคัมภีร์อรรถกถาชาดก และ คัมภีร์ปัญญาสาชดก เป็นต้น ภาพแผนที่ปุชณียสถานในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและพื้นที่ใกล้เคียง และจบที่ภาพเล่าเรื่องทศชาติ

การกำหนดอายุ

การกำหนดอายุของสมุดไตรภูมิฉบับนี้ ได้มีผู้กำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 มีดังต่อไปนี้

1. นางวรรณภา ณ สงขลา ได้เสนอไว้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 เป็นศิลปะอยุธยา⁶⁸ แต่ไม่ได้ให้เหตุผลว่าทำไมถึงกำหนดเช่นนั้น

2. นางสาว พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ ได้เสนอไว้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 เป็นฝีมือช่างในสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เพราะพิจารณาจากภาพจิตรกรรมในสมุดรวมถึงเนื้อหาที่พบ⁶⁹

หลักเกณฑ์การใช้เนื้อหาของสมุดไตรภูมิมาเป็นเกณฑ์การกำหนดอายุ ผู้วิจัยเห็นว่า หลักเกณฑ์ดังกล่าวไม่สามารถที่จะนำมาใช้กำหนดอายุได้สมุดไตรภูมิ ถึงแม้ว่าเนื้อหาในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 จะเหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ซึ่งเป็นจิตรกรรมสมัยอยุธยา มีอายุอยู่ในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 23 ก็ตาม

⁶⁸ วรรณภา ณ สงขลา, จิตรกรรมไทยประเพณี ชุดที่ 1 เล่มที่ 3 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535), 181.

⁶⁹ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1, 6.

หากแต่เนื้อหาในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ก็เหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีที่เก็บรักษาอยู่ที่กรุงเบอร์ลินและฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ซึ่งมีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24 ศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ด้วยเช่นเดียวกัน (รายละเอียดดูในเนื้อหาของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก) ดังนั้นจึงไม่มีสิ่งใดที่ชี้ให้เห็นว่าเนื้อหาที่ปรากฏในฉบับหมายเลข 8 จะเป็นของที่พบเฉพาะสมัยอยุธยา และที่สำคัญเราไม่ควรลืมประเด็นของเรื่องการคัดลอกทั้งนี้เพราะถ้าช่างในสมัยรัตนโกสินทร์ไปคัดสมุดไตรภูมิในสมัยอยุธยา สมุดไตรภูมิเล่มที่คัดในสมัยรัตนโกสินทร์ก็จะมีลักษณะที่คล้ายกับอยุธยาโดยเฉพาะเมื่อช่างได้คัดลอกเนื้อหาทุกอย่างลงไปแล้วเราจะพิสูจน์ได้อย่างไรว่าเป็นเนื้อหาของอยุธยา

ปัญหาของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ก็เหมือนกับปัญหาสมุดไตรภูมิส่วนใหญ่ที่ไม่ปรากฏข้อความที่เกี่ยวข้องกับวันเวลาที่เขียน แต่ปัญหาของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 มีมากกว่าสมุดไตรภูมิเล่มอื่นคือ สมุดไตรภูมิฉบับนี้เมื่อแรกเขียนนั้นคงลงเส้นร่างไว้ทั้งเล่ม หากแต่มีการลงสีเป็นช่วงเท่านั้น ต่อมาในสมัยหลังซึ่งไม่ทราบหลังจากลงเส้นในครั้งแรกเท่าใด จึงมีการลงสีเพิ่มเติมซึ่งสามารถเห็นได้อย่างชัดเจนว่าเป็นคนละฝีมือรวมถึงคุณภาพของสีที่ใช้ ยกตัวอย่างการลงสีของภาพสวรรค์ชั้นพรหมโลก (ภาพที่ 29) กับภาพสวรรค์ชั้นฉกามาจรภาพ (ภาพที่ 30) และการลงสีของภาพพุทธประวัติตอนมารวิชัย (ภาพที่ 31) กับภาพมหาเวสสันดรชาดก (ภาพที่ 32) เป็นต้น

บางภาพจะพบว่าเมื่อมีลงสีในครั้งหลังและได้ลบภาพลายเส้นของเก่าทิ้งไป ยกตัวอย่างเช่น ภาพพญายมสอบสวนลงโทษผู้กระทำความบาป (ภาพที่ 33) ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าแต่เดิมภาพดังกล่าวอาจจะต้องการแสดงภาพวิมานของพญายม

ดังนั้นการกำหนดอายุของสมุดไตรภูมิเล่มนี้จึงไม่สามารถกำหนดในช่วงระยะเวลาที่แคบได้ และเนื่องจากสมุดไตรภูมิเล่มนี้มีลักษณะบางประการที่เหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เช่น ภาพสวรรค์ชั้นพรหมโลก (ภาพที่ 34, ภาพที่ 35) หรือภาพพญาลาในมหาสมุทร (ภาพที่ 36 , ภาพที่ 37) ดังนั้นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 จึงไม่ควรที่จะเขียนขึ้นหลังสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

อนึ่งพิจารณาจากรูปอักษรไทยพบว่า รูปอักษร “ธ” มีลักษณะเหมือนกับรูป “ฐ” ในเอกสารคำกราบบังคมทูลเรื่องพระราชกฤษฎีกาเปลี่ยนอักษร 14 ตัวซึ่งพวกกระเหรี่ยง ระบุปีที่เขียนคือ 2330⁷⁰

กล่าวโดยสรุปคือสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ควรที่จะมีอายุไม่เกินกลางพุทธศตวรรษที่ 23 แต่ต้องมีอายุก่อนปี พ.ศ. 2451 คือปีที่หอพระสมุดวชิรญาณได้รับมอบสมุดไตรภูมิเล่มนี้

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9

สภาพของเอกสาร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 สภาพของปกที่มีลักษณะเป็นพิเศษกว่าสมุดไตรภูมิฉบับอื่นคือ สมุดไตรภูมิฉบับนี้มีปกเป็นไม้มีการแกะสลักลายพันธุ์พฤกษา มีร่องรอยของการปิดทอง ซึ่งเป็นแบบฉบับของปกสมุดไทยที่หาไม่พบในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา สมุดไตรภูมิฉบับนี้มีขนาดประมาณ กว้าง 19.5 เซนติเมตร ยาว 51.5 เซนติเมตร หนา 5 เซนติเมตร มีการบันทึกข้อมูลทั้ง 2 ด้าน ชำรุดบ้างในบางส่วน สันทบทเปื่อยยุ่ยขาดทั้งเล่ม ปัจจุบันได้รับการอนุรักษ์เป็นที่เรียบร้อยแล้ว

ตามประวัติที่มาของหอสมุดแห่งชาติระบุว่า พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปาล) ทูลเกล้าฯ หอพระสมุดวชิรญาณเมื่อ พ.ศ. 2443⁷¹

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปาล) ผู้ที่มอบสมุดไตรภูมิฉบับนี้ให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณจากประวัติที่ได้รวบรวมในสมัยรัชกาลที่ 6 กล่าวว่า แต่เดิมท่านเป็นชาวบางช้าง เกิดในรัชกาลที่ 3 เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน 6 ขึ้น 4 ค่ำ ปี ชวด จ.ศ. 1190 ตรงกับวันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2371 ต่อมาใน

⁷⁰ คะนิงนิจ จันทรังกรวิ, “ลักษณะอักษรและอักษรวิธีไทยในพุทธศตวรรษที่ 24 ตอนต้น” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533), 53.

⁷¹ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนา และอักษรขอม, 4.

รัชกาลที่ 5 ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหรณพาราม กรุงเทพฯ ต่อมาได้เลื่อนให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนฯ มรณภาพเมื่อวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2447 ⁷²

ในครั้งต้นของหน้าต้นของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 เริ่มต้นโครงร่างภาพทำนายโหราศาสตร์ ภาพลักษณะของสีมาตามความในพระวินัยปิฎกและอรรถกถาวินัยปิฎก ครึ่งหลังของหน้าต้นเป็นแผนผังภูมิต่างๆ ภาพพุทธเจดีย์บนสวรรค์ชั้นสุทธาวาส และเจดีย์จุฬามณี ภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ภาพเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ ภาพมหาทวีปทั้งสี่ ภาพสระอโนดาต ภาพเมืองในชมพูทวีป และภาพเล่าเรื่องมหาชาติ

ในหน้าปลายของสมุดไตรภูมิเริ่มต้นด้วยแผนผังวิธีการโคจรของพระอาทิตย์ แผนผังในลักษณะของตารางของเมืองในชมพูทวีป แผนผังลักษณะตารางของสัตตมหาสถาน แบบแผนการเย็บจีวร ภาพเล่าเรื่องในพุทธประวัติบางตอน และ ข้อความที่เกี่ยวข้องกับบาลีไวยากรณ์ รวมถึงบทสวดมนต์

หนึ่งในภาพที่ 82 (ภาพที่ 38) ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ได้ปรากฏข้อความอักษรไทยกล่าวว่า

“ตำราเหล่านี้เจ้าเมืองหงษาพระนามว่าสมิงทอกรวยได้ตกแต่งไว้แต่ครั้งยังเป็นภิกษุในพุทธศาสนา ครั้นสึกออกมาได้เสวยราชในเมืองกะโหงษามีพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าสมิงทอกรวยได้ถูกพระเจ้าเชียงใหม่ด้วย”

จากข้อความที่ยกมานี้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นการจดแทรกขึ้นเมื่อสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ได้ตกมาสู่ภาคกลาง ทั้งนี้เพราะข้อความส่วนใหญ่ของสมุดไตรภูมิฉบับนี้จัดด้วยอักษรธรรมล้านนาและเป็นการบันทึกความเห็นส่วนบุคคลของท่านผู้ถือครองสมุดไตรภูมิเล่มนี้ท่านหนึ่ง ทั้งนี้เพราะถ้าเป็นข้อวินิจฉัยมาตั้งแต่เขียนสมุดไตรภูมิฉบับนี้ก็ควรที่จะเขียนด้วยอักษรธรรมล้านนา แต่อย่างไรก็ตามผู้วิจัยไม่ทราบว่าเหตุใดท่านผู้ถือครองสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 จึงวินิจฉัยเช่นนั้น และก็ไม่สามารถที่จะพิสูจน์ได้ว่าสมุดไตรภูมิเล่มนี้เป็นผลงานการของสมิงทอกรวยจริง

⁷² เรื่องตั้งพระราชอาณัติผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545, คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ พระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช), 164 – 166.

อนึ่งการที่ปรากฏข้อความที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดระบุว่า เป็นผลงานของสมิงทอวย เจ้าเมืองหงสาวดี ก็น่าที่จะเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าท่านผู้จดข้อความแทรกมีความคิดว่าชุดความรู้ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 เป็นชุดความรู้ของมอญ

การกำหนดอายุ

แม้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 จะเคยรับการตีพิมพ์เป็นบางส่วนแล้วในภาพประกอบเรื่อง “สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม” ของศาสตราจารย์ โชติ กัญญาณมิตร เมื่อปี พ.ศ. 2525⁷³ แต่ในการตีพิมพ์ครั้งนั้นศาสตราจารย์ โชติ กัญญาณมิตร ไม่ได้เสนอประเด็นเรื่องราวกำหนดอายุของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 แต่ประการใด จนต่อมาใน ปี พ.ศ. 2547 สมุดไตรภูมิฉบับนี้จึงจะได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ทั้งเล่มเป็นครั้งแรก ดังนั้นถึงปรากฏแต่การกำหนดอายุของนางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ ซึ่งได้เสนอว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 น่าจะเขียนขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษ 24 ทั้งนี้เพราะพิจารณาจากภาพและอักษรวิธี⁷⁴

ในขั้นต้นผู้วิจัยมีความเห็นว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 เขียนขึ้นในแถบหัวเมืองล้านนา ทั้งนี้เพราะ

1. เนื่องจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 มีข้อความที่จดด้วยอักษรธรรมล้านนาควบคู่กับอักษรขอม แต่เมื่อได้ทำการเปรียบเทียบข้อความในอักษรธรรมล้านนากับอักษรขอมพบว่า เนื้อความในอักษรธรรมล้านนานั้นละเอียดกว่าเนื้อความในอักษรขอมอีกทั้งข้อความที่ใช้อักษรธรรมยังจดใกล้เคียงกับภาพจิตรกรรมมาก แต่ในขณะเดียวกันก็ปรากฏอักษรขอมภาษาไทยเป็นการจดด้วยหมึกเส้นสีดำแซมและไม่ได้จดควบคู่กันทุกประโยค จึงทำให้คิดได้ว่าการบันทึกอักษรขอมภาษาไทยเป็นสิ่งที่มาจดบันทึกเพิ่มเติมในสมัยหลัง ส่วนข้อความที่จดด้วยอักษรไทยภาคกลางเป็นของที่เพิ่มเติมหลังสุด ดังตัวอย่างในภาพการแสดงขอบเขตและลักษณะสีมาแบบต่างๆที่ข้อความอักษรขอมกับอักษรธรรมล้านนา หากแต่ข้อความอักษรไทยภาคกลางเป็นการสรุปย่อ (ภาพที่ 39)

2. ภาพบุรุษในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 มีลักษณะการเขียนให้นุ่งโจงกระเบนแต่เหมือนกับการนุ่งกางเกง (ภาพที่ 40) ดังนั้นจึงเป็นการสะท้อนให้เห็นว่ากลุ่มช่างที่เขียนภาพไม่คุ้นเคยกับการนุ่งโจงกระเบนของวัฒนธรรมภาคกลาง ซึ่งน่าที่เป็นไปได้ว่าเพราะกลุ่มช่างที่เขียน

⁷³ โชติ กัญญาณมิตร , “สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม” ลักษณะไทย เล่ม 1 (กรุงเทพ

ฯ : ธนาคารกรุงเทพ , 2525), 318.

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน.

เป็นกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในเขตหัวเมืองล้านนาซึ่งมีความคุ้นเคยกับภาพบุรุษการนุ่งผ้าเตี่ยวในชีวิตประจำวัน ดังตัวอย่างภาพบุรุษในจิตรกรรมฝาผนังในหลายคำ วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดภูมินทร์ จังหวัดน่าน รวมถึงหลักฐานภาพถ่ายเก่ารูปเจ้าอุปราชบุญมา เมืองเชียงใหม่และบริวาร

แต่อย่างไรก็ตามสมุดไตรภูมิฉบับนี้จะตกมาอยู่ในการถือครองของต่อมาพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปาล) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนฯ ได้ประกาศไฉนนั้นไม่อาจที่จะทราบได้ ทั้งนี้เพราะตามประวัติของท่านก็กล่าวเพียงท่านเคยไปเที่ยวสอนพระปริยัติธรรมในเขตหัวเมืองชายทะเลตะวันตกเท่านั้น⁷⁵ ไม่มีหลักฐานชิ้นใดที่กล่าวอ้างว่าท่านเคยเดินทางไปยังหัวเมืองล้านนาแต่ประการใด

จากข้อความที่ปรากฏในภาพพระพุทธรูปเจดีย์มีข้อความอักษรขอมที่เขียนแทรกอยู่ได้กล่าวว่า

“พรรากขวันขางขวอยู่ทีเมืองหนองคายได้เมืองเวียงจัน พอรุงกราชอยู่ทีเมืองธาตุพนมได้หนองคายลงไป”

ส่วนข้อความที่เขียนด้วยอักษรไทยกล่าวว่า

“พระรากขวันเบื่องขวอยู่ทีภูปารมที่เกาะลังกาแก้ว บางอาจารย์ที่หนองคายเดียนี่ลัมจมน้ำโขงเสียแล้วแก้วแล”

ดังนั้นแสดงให้เห็นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 นำที่ตกเข้ามาสู่การครอบครองผู้คนที่อาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหลัง ปี พ.ศ. 2370 ทั้งนี้เพราะปรากฏชื่อเมืองหนองคายซึ่งมีประวัติความเป็นมาว่า

เมื่อครั้งที่ราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์ สามารถปราบเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ได้สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ยุบเมืองเวียงจันทน์ทิ้งเสีย แต่ในขณะนั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) แม่ทัพใหญ่ในการปราบเจ้าอนุวงศ์ มีความเห็นว่ายังมีเมืองขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขงตรงกันข้ามกับเมืองเวียงจันทน์อยู่ถึง 3 เมือง คือ เมืองเวียงคุก เมืองพันพร้าว และ เมืองปะโค สมควรที่จะมีเมืองขนาดใหญ่คอยควบคุมดูแลเมือง

⁷⁵ เรื่องตั้งพระราชกณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 164 – 166.

เหล่านี้ไว้ ทั้งนี้เพราะไม่มั่นใจในสถานการณ์ของเมืองทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง จึงขอพระราชทานตั้งท้าววสุธรรมาบุตรอัครเสนาเมืองยโสธรหลานเจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์เจ้าเมืองจำปาศักดิ์มาเป็นเจ้าเมือง แต่การที่จะตั้งเมืองที่สร้างใหม่ ณ ที่ใดก็ให้สุดแล้วแต่ท้าววสุธรรมา ต่อมาท้าววสุธรรมาได้เลือกพื้นที่บริเวณบ้านไผ่ตั้งขึ้นเป็นเมือง เมื่อมีใบบอกรายงานเข้ามาที่กรุงเทพฯ ฯ พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกบ้านหนองไผ่ขึ้นเป็นเมืองหนองคายตามคำขอ อีกทั้งยังได้ยกท้าววสุธรรมาเป็นพระปทุมเทวาภิบาลเจ้าเมือง ในปี พ.ศ. 2370⁷⁶

ปัญหาของการกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 คือ ในปัจจุบันตัวอย่างของงานจิตรกรรมล้านนาในช่วงที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของราชวงศ์อังวะและสมัยเจ้าเจ็ดตนช่วงต้นมีจำนวนน้อยมากที่จะมาทำการศึกษาเปรียบเทียบ ดังนั้นการกำหนดอายุสมุดไตรภูมิจึงจำเป็นต้องใช้วิธีอื่นเข้ามาช่วย

ผู้วิจัยได้สังเกตพบว่าลักษณะภาพปราสาทไพชยนต์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 (ภาพที่ 41) พบว่ามีลักษณะเป็นปราสาทยอดปราสาทและมีมณฑลประดับอยู่ที่ยอดปราสาทซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏในศิลปะล้านนาสมัยราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน หรือแม้แต่สถาปัตยกรรมสมัยราชวงศ์มังรายก็ไม่ปรากฏ ยกตัวอย่างเช่น ภูพระเจ้าล้านทองที่วัดพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง แต่ในขณะเดียวกันในวัฒนธรรมของล้านนากลับนิยมปราสาททรงพระยาธาตุ ซึ่งเป็นที่นิยมในวัฒนธรรมของกลุ่มแม่น้ำอิรวดี แม้ว่าหัวเมืองล้านนาจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของสยามประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 ไปแล้วก็ตาม ความนิยมสร้างปราสาททรงพระยาธาตุก็ยังมีอยู่ ยกตัวอย่างเช่น พระยาธาตุในวัดพระแก้วดอนเต้า จังหวัดลำปาง ซึ่งสร้างขึ้นโดยเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตย์เจ้านครลำปางองค์สุดท้าย⁷⁷ หรือตัวอย่างภาพพระยาธาตุในจิตรกรรมวัดบวรศรีทนต์หลวง จังหวัดเชียงใหม่ซึ่งมีอายุอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 25⁷⁸ และภาพพระยาธาตุในจิตรกรรมเรื่อง

⁷⁶ เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน (กรุงเทพฯ ฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), 255 – 256.

⁷⁷ บุญผา คงยศยิ่ง, “พระแก้วดอนเต้า, วัด,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่มที่ 7 (กรุงเทพฯ ฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542, จัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2547), 4275.

⁷⁸ ภาณุพงษ์ เลาสสม, จิตรกรรมล้านนา (กรุงเทพฯ ฯ : เมืองโบราณ, 2541), 81 - 83.

สังข์ทองตอนพญาร้อยเอ็ดเจ็ดหัวเมืองมาเลือกคู่ที่เมืองท้าวสามน ที่วิหารลายคำ วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่

อีกทั้งในส่วนที่เป็นสีமாகาของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 มีการเขียนภาพอาคารที่มีฐานสิงห์รองรับ(ภาพที่ 42) ซึ่งในสถาปัตยกรรมจริงในศิลปะล้านนาแทบจะไม่ปรากฏาสังห์แต่ประการใด

ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้เป็นฉบับที่คัดจากสมุดไตรภูมิของภาคกลางขึ้นไป ซึ่งก็หมายความว่าในขณะนั้นหัวเมืองล้านนามีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับภาคกลางแล้ว

หลักฐานประวัติศาสตร์ในอดีตหัวเมืองล้านนาคอยอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์ตองอูมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจนถึงสมัยราชวงศ์คองบองตอนต้น จะมีบ้างเป็นบางครั้งก็ทางกรุงศรีอยุธยาไปยกทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เช่นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์แต่กว่าที่หัวเมืองทางฝ่ายล้านนาจะมีสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับราชสำนักกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็คงเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์แล้ว ดังนั้นในชั้นต้นผู้วิจัยจึงเสนอว่าอายุของสมุดไตรภูมิเล่มนี้จึงไม่ควรเก่ากว่าปี พ.ศ. 2325

ประเด็นสำคัญในการกำหนดอายุของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 คือในส่วนต้นของสมุดไตรภูมิฉบับนี้ได้เขียนเรื่องลักษณะของสีมาที่ปรากฏในพระวินัย หากแต่เมื่อผู้วิจัยได้ไปทำการเปรียบเทียบกับสีமாகาซึ่งต้นฉบับเป็นสมบัติของวัดสุทัศนเทพวราราม ตามประวัติกล่าวสมเด็จพระวันรัต (แดง สีลวฑฺฒโน) เจ้าอาวาสวัดสุทัศน์เป็นผู้จนาเมื่อครั้งยังดำรงพระสมณศักดิ์ที่พระธรรมวโรดม⁷⁹ พบว่าเนื้อหาของสีமாகาฉบับวัดสุทัศนเทพวรารามกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 มีลักษณะที่เหมือนกันมาก ถ้าตัดประเด็นเรื่องฝีมือทางเชิงช่างที่แตกต่างกันและตัดส่วนที่สาเหตุที่ทำให้สีมาวิบัติที่ปรากฏเฉพาะฉบับวัดสุทัศนเทพวรารามแต่ไม่พบในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ทิ้งไปจะพบว่า หลักฐานทั้งสองชิ้นจะแตกต่างกันในเรื่องของการเรียงลำดับสลับกัน กล่าวคือ ในส่วนต้นของสีமாகาฉบับวัดสุทัศนเทพวรารามตรงกับส่วนท้ายของเรื่องเสมาในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 และในส่วนต้นของเรื่องเสมาในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 จะเท่ากับส่วนท้ายของสีமாகา ส่วนในส่วนตอนกลางของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 กับสีமாகาตรงกัน(ภาพที่ 43)

79

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, “สมเด็จพระวันรัต(แดง)ผู้ให้จนาตำราสีமாகา” สีமாகา : สมุดข่อยวัดสุทัศนเทพวราราม (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2540), 162.

จากเนื้อหาส่วนที่ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 พบว่า เนื้อหาของสีมากถานั้นมีละเอียดกว่าอีกทั้งการเรียงลำดับก็เหมือนกับในพระวินัย จึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าสีมากถาที่เป็นต้นฉบับหนึ่งในสายการคัดลอกของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 กับสีมากถาฉบับของวัดสุทัศน์เป็นคนละฉบับกัน

อนึ่งจากประวัติของต้นฉบับตัวเขียนของสีมากถาฉบับวัดสุทัศน์กล่าวว่าสมเด็จพระวันรัต(แดง) ท่านเป็นผู้รจนาเมื่อครั้งที่ดำรงพระสมณศักดิ์ที่พระธรรมวโรดมซึ่งท่านได้รับตำแหน่งเมื่อปี พ.ศ. 2422 และท่านได้เลื่อนเป็นที่สมเด็จพระวันรัตเมื่อปี พ.ศ. 2434⁸⁰ หากแต่ความรู้เรื่องดังกล่าวท่านได้รับการถ่ายทอดจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยที่เมื่อครั้งผูกพัทธสีมาวัดปทุมวนารามพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์ พระองค์เจ้าอรณพกรมหมื่นอุดมรัตนราษีไปรับสมเด็จพระวันรัต(แดง) วัดสุทัศน์เทพวราราม ซึ่งขณะนั้นท่านยังดำรงพระสมณศักดิ์ที่พระศรีสมโพธิให้มาเรียนรู้การผูกพัทธสีมาที่เป็นแบบแผนที่วัดปทุมวนาราม อีกทั้งพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ยังทรงพระราชหัตถเลขาเป็นแผนผังพระราชทานมายังพระยาศรีสุนทรโวหาร(ภิก) ให้เชิญมายังพระศรีสมโพธิ⁸¹ ดังนั้นจึงอาจจะที่สันนิษฐานว่าแบบแผนของสีมาที่เป็นรูปภาพก็อาจจะมามีมาตั้งแต่ครั้งผูกพัทธสีมาวัดปทุมวนารามแล้วก็ได้ เพราะฉะนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 น่าจะมีอายุไม่เกินครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 โดยประมาณ

หลักฐานที่สนับสนุนอีกประการหนึ่งคือ จากลักษณะภาพจิตรกรรมที่ยังคงเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวในสมุดไตรภูมิที่แตกต่างกับจิตรกรรมฝาผนังที่หอพระสิงห์ วัดพระสิงห์ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นรูปแบบจิตรกรรมที่ได้รับอิทธิพลของจิตรกรรมรัตนโกสินทร์เป็นอย่างมาก⁸²

อนึ่งลักษณะการเขียนลายดอกไม้ที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 (ภาพที่ 44) มีลักษณะที่ใกล้เคียงกับจิตรกรรมรูปดอกไม้ที่ลำหมายเลขที่ 367 ที่โปวินตอง(Po Win Toaung)

⁸⁰ เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 127.

⁸¹ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, “สมเด็จพระวันรัต (แดง) ผู้ให้รจนาตำราสีมากถา” สีมากถา: สมุดข่อยวัดสุทัศน์เทพวราราม, 162.

⁸² ภาณุพงษ์ เลหาสม, จิตรกรรมล้านนา, 73.

เมืองโมยวน มณฑลสะแกง (ภาพที่ 45) สามารถกำหนดอายุว่าอยู่ในสมัยราชวงศ์อังวะ⁸³ ดังนั้นก็น่าที่จะสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะพม่าที่ตกค้างอยู่ในสมุดไตรภูมิเล่มนี้

แต่อย่างไรก็ดีจากลักษณะของรูปแบบจิตรกรรมทำให้เราพบว่าแม้ว่าจะเข้ามาสู่ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งเป็นยุคสมัยที่หัวเมืองล้านนาได้เข้ามาสวามิภักดิ์ราชสำนักรัตนโกสินทร์แล้ว หากแต่อิทธิพลของศิลปะราชวงศ์คองบองก็ยังมิได้รับความนิยมอย่างสูงในเขตหัวเมืองล้านนา จึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่ารูปแบบของจิตรกรรมล้านนาในยุคต้นของสมัยเจ้าเจ็ดตนยังคงเหมือนกับจิตรกรรมพม่า

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10

สภาพของเอกสาร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 มีขนาดประมาณ กว้าง 30 เซนติเมตร ยาว 52 เซนติเมตร หนา 10 เซนติเมตร บันทึกข้อมูลเพียงด้านเดียว สภาพชำรุดมาก สันทาบเปื้อนยู่ยขาดทั้งเล่ม ปรากฏหลักฐานการอนุรักษ์แบบโบราณคือ การอนุรักษ์ด้วยการใช้ด้ายเย็บหน้าสมุดไว้ไม่ให้ขาดจากกัน และใช้ผ้าทากาวตามสันทาบสมุดที่ด้านหน้าปลายซึ่งไม่มีข้อความเพื่อยึดหน้าสมุดที่หลุดจากกันไว้⁸⁴

เมื่อผู้วิจัยได้พิจารณาภาพในสมุดไตรภูมิฉบับนี้แล้วพบว่ามีย่อย่างการลงสีไม่เสร็จ โดยเฉพาะในส่วนกลางและท้ายเล่ม เช่น ภาพวิมานไพชยนต์ และฉากเหตุการณ์ตอนพระโพธิสัตว์ประสูติ และลักษณะที่สำคัญอย่างหนึ่งของสมุดไตรภูมิฉบับนี้คือมักจะเขียนสัญลักษณ์แทนภาพพระพุทธเจ้าอยู่เสมอ เช่น ตอนมารวิชัย และตอนพระอินทร์คิดพิณถวายพระโพธิสัตว์เป็นต้น

ตามข้อมูลของฉบับที่ตีพิมพ์ไม่ได้ระบุถึงประวัติที่มาของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 แต่ผู้วิจัยสันนิษฐานสมุดไตรภูมิฉบับนี้เป็นฉบับที่ทำวรวงจันทร์ (เจ้าจอมมารดาเวด ในรัชกาลที่ 4) ทูลเกล้าฯ ถวายทั้งนี้เพราะ

จากหลักฐานในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ได้ประทานไปยังพระยาอนุমানราชชนได้กล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งพระองค์ได้เสด็จยุโรปและได้

⁸³ A. M. Chew, The Cave – Temple of Po Win Taung Central Burma : Architecture, Sculpture and Murals (Bangkok : White Lotus, 2005), 151.

⁸⁴ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์ห้วงเจริญ “บทนำ” ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1, 6.

ไปยังหอสมุดกรุงเบอร์ลินทรงพบสมุดไตรภูมิฉบับหนึ่งซึ่งเป็นฉบับหลวงครั้งกรุงธนเหมือนกับฉบับที่ท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาเวด) ถวายหลวงเมื่อตั้งหอพุทธศาสนสังคะ⁸⁵ ซึ่งเมื่อผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบแล้วพบว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 มีภาพวาดที่มีลักษณะที่ใกล้เคียงกับฉบับกรุงเบอร์ลิน อีกทั้งข้อความในบานแพนกของสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินก็เหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ทุกประการ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 คงจะเป็นฉบับหลวงและแต่เดิมปกหน้าของสมุดคงมีการทำลวดลายประดับมุก ส่วนที่ฉบับที่กรุงเบอร์ลินเป็นฉบับรองทรง⁸⁶

ลักษณะการดำเนินเนื้อหาเป็นการเขียนภาพตามแนวตั้ง เริ่มต้นที่มหานครนิพพาน อริยบุคคล 8 จำพวก อรูปพรหม 4 โสฬสพรหม จกามาพจรภพ เริ่มต้นสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ์ไล่ลงไปถึงสวรรค์ชั้นจตุรหาราชิกา ภาพเขาพระสุเมรุและสัตตบริภัณฑ์ ทวีปทั้งสี่ พิกพ อสุร ยมโลก มหานรก 8 ขุม เริ่มต้นที่สัตยวิมพานรกไล่ลงมาถึงอเวจีมหานรกนรก และ ภาพของโลกันตนรก อสุรกาย เปตจำพวกต่างๆ และจบภาพพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

อนึ่งสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 เป็นฉบับที่มีการกล่าวอ้างถึงเป็นอย่างมากและมีการนำภาพไปตีพิมพ์เผยแพร่บ้างบางส่วนเป็นอย่างสูง ทั้งนี้อาจจะเพราะ เป็นสมุดไตรภูมิที่ตีพิมพ์ตลอดทั้งเล่มเป็นเล่มแรก

การกำหนดอายุ

เนื่องจากในสมุดไตรภูมิฉบับนี้ปรากฏบานแพนกที่ระบุว่าในวันพุธ ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 11 ปี จ.ศ. 1138 ตรงกับวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2319 พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เสด็จออก ณ พระที่นั่งตำหนักแพ พระองค์ได้ตรัสสั่งเจ้าพระยาศรีธรรมราชรักษาสดมภ์และให้ช่างเขียนไปเขียนในสำนักของสมเด็จพระสังฆราช⁸⁷

⁸⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาอนุমানราชชน, ให้พระยาอนุमान, 98.

⁸⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระเจ้า เล่มที่ 12 (กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์, 2516), 29.

⁸⁷ สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2, 12.

ดังนั้นผู้วิจัยจึงกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ตามข้อความที่ระบุไว้ในหน้าบานแพนก

สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

นอกจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ซึ่งเป็นฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรี ยังมีสมุดไตรภูมิที่เป็นฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่กรุงเบอร์ลิน ประเทศเยอรมัน สมุดไตรภูมิฉบับนี้ลักษณะรูปภาพมีความใกล้เคียงกับฉบับที่เก็บรักษาในกรุงเทพฯ แต่ขนาดสมุดจะใหญ่กว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ที่เก็บรักษาอยู่ใน หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี กรุงเทพฯ

ตามประวัติที่มากล่าวว่า นายบาสเตียน ชาวเยอรมันได้นำออกจากกรุงเทพฯ ไปที่เบอร์ลินเมื่อปี พ.ศ. 2431⁸⁸

สาเหตุที่ทำให้สมุดไตรภูมิฉบับนี้หลุดออกไปอยู่ที่กรุงเบอร์ลินนั้น ในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ประทานไปยังพระยาอนุমানราชชนไว้ว่า ในขณะที่กำลังก่อสร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทอยู่นั้น จำเป็นที่จะต้องมีการขนย้ายหนังสือที่อยู่ในหอหลวงไปเก็บรักษาไว้ในวังของพระเจ้าบรมวงศ์ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ ซึ่งในขณะนั้นพระองค์ทรงกำกับกรมพระอาทิตย์อยู่ แต่เนื่องจากในครั้งนั้นไม่มีการทำบัญชีหนังสือในหอหลวงไว้อีกทั้งตัวอักษรก็ไม่ได้ทราบรายละเอียดจึงได้มีผู้ยกยอกออกไป ต่อมาจึงได้นำสมุดไตรภูมิฉบับนี้ออกมาขายในราคา 1,000 บาท⁸⁹

เนื่องจากข้อความในบานแพนกของสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน⁹⁰พบว่าเหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ทุกประการ ซึ่งก็น่าที่จะหมายความว่าสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับเขียนขึ้นในคราวกัน แต่สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินมีลักษณะที่แตกต่างกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 อย่างชัดเจนอยู่ 2 ประการ

1. สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินได้เขียนครบภาพจิตรกรรมครบทั้งสองด้านของสมุด แต่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ไม่ปรากฏการที่มีการเขียนภาพในด้านหลังของสมุดซึ่งถ้า

⁸⁸ เคล้าส เวก์, จิตรกรรมไทยเดิม, แปลโดย เจตนา นาควัชระ (กรุงเทพฯ: สถานเอกอัครราชทูตเยอรมัน, 2511), 4.

⁸⁹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาอนุমানราชชน, ให้พระยาอนุমান, 86 – 87.

⁹⁰ เคล้าส เวก์, จิตรกรรมไทยเดิม, แปลโดย เจตนา นาควัชระ, 3 – 4.

เปรียบกับในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน จึงสันนิษฐานว่าในถ้ำสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 มีการเขียนภาพที่หน้าหลังก็ควรที่จะเขียนเป็นภาพภูมิสถานตามชายฝั่งทะเล ภาพเขาพระสุเมรุที่มองทางด้านตัดตรง ภูมิสถานในชมพูทวีป ภูมิสถานในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและพื้นที่ใกล้เคียง ภาพมหาชาติ ภาพเล่าเรื่องจากอรรถกถาชาดก ภาพเล่าเรื่องจากปัญญาสาครวมถึงเรื่องราวอื่นที่มาจากคัมภีร์เปตวัตถุ

ภาพบางภาพในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินพบว่าการปิดทองที่เครื่องประดับของรูปบุคคล ซึ่งลักษณะการปิดทองในสมุดไตรภูมิเป็นสิ่งที่ทำได้ค่อนข้างยาก แม้กระทั่งสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ซึ่งเป็นฉบับที่มีบานแพนกว่าเขียนขึ้นพร้อมกับสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ไม่พบลักษณะดังกล่าว

ดังนั้นจึงสะท้อนให้เห็นว่าสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินซึ่งมีความสมบูรณ์และความวิจิตรมากกว่าอาจจะเป็นสมุดไตรภูมิฉบับหลวง ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก เป็นฉบับรองทรง

2. ถ้าพิจารณาจากฝีมือช่างในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 (ภาพที่ 46) กับสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน (ภาพที่ 47) จะพบได้ว่า สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินมีความใกล้เคียงกับจิตรกรรมอุษยามากกว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ซึ่งมีลักษณะการเขียนที่ดันแบบให้แก่จิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 หากแต่รายชื่อของช่างเขียนที่ปรากฏในบานแพนกของสมุดไตรภูมิทั้งสองเล่มต่างก็เป็นช่างชุดเดียวกัน ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าเมื่อถึงเวลาเขียนภาพ ช่างทั้ง 4 คนได้แบ่งหน้าที่ออกเป็น 2 กลุ่มเขียนกลุ่มละเล่ม จึงทำให้ฝีมือในการวาดภาพของสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับไม่เหมือนกัน แต่อย่างไรก็ดีสมุดไตรภูมิทั้ง 2 เล่มนี้น่าที่จะใช้เป็นตัวอย่งงานจิตรกรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลข 10/ก

สภาพเอกสาร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก มีขนาดประมาณ กว้าง 25 เซนติเมตร ยาว 60 เซนติเมตร หนา 8.5 เซนติเมตร บันทึกข้อมูลทั้ง 2 ด้าน สภาพชำรุดมาก สันทบทเปื่อยยุ่ยขาดหลายหน้า ปัจจุบันได้รับการบูรณะเบื้องต้นแล้ว ลักษณะโดยทั่วไปของสมุดไตรภูมิฉบับมีการลงสีที่สมบูรณ์

ตามประวัติที่มาของเอกสารระบุว่า สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ ก เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม ณ นคร) พูลเกล้าฯ ถวายหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปีชวด พุทธศักราช 2443⁹¹

ลักษณะการดำเนินเนื้อหาของสมุดไตรภูมิในด้านที่ 1 เขียนตามแนวตั้ง เริ่มต้นที่มหานครนิพพาน อริยบุคคล 8 จำพวก อรูปพรหม โสฬสพรหม จกามาพจรภาพ เริ่มต้นสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดีไล่ลงไปถึงสวรรค์ชั้นจตุรหาราชิกา ภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ มหาทวีปทั้งสี่ พิกพอสูร ยมโลก มหานรก 8 ขุมเริ่มต้นที่ สัตยชีวมหานรกไล่ลงมาถึงเวจีมหานรก นรก และ ภาพของโลกันตนรก อสุรกาย เปตจจำพวกต่างๆ และจบหน้าที่ 1 ที่ภาพพุทธประวัติ ตั้งแต่พระนางสิริมหามายาประสูติกาลพระโพธิสัตว์ พระอินทร์คิดพิณถวายพระพิสดัก่อนการตรัสรู้ นางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาส ธิดาพญามารมาผจญพระโพธิสัตว์ก่อนการตรัสรู้ และ จบลงตอนที่พญาวสวัตติมารมาผจญ

ในหน้าที่ 2 มีลักษณะที่เขียนตามแนวนอน เริ่มต้นที่ภาพภูมิสถานตามแนวชายฝั่งทะเล ต่อด้วยภาพด้านตัดตรงของเขาพระเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ ภาพสระอโนดาต ภาพชมพูทวีป ภาพแผนที่ปูชนียสถานในมัธยมประเทศโดยมีภาพประกอบที่มีที่มาจากคัมภีร์อรรถกถาชาดก และ คัมภีร์ปัญญาสาตก เป็นต้น ภาพแผนที่ปูชนียสถานในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและพื้นที่ใกล้เคียง และจบที่ภาพเล่าเรื่องทศชาติ

การกำหนดอายุ

เนื่องจากสมุดไตรภูมิฉบับนี้เพิ่งจะได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ทั้งเล่มเป็นครั้งแรกใน ปี พ.ศ. 2542 จึงปรากฏแต่การกำหนดอายุของนางสาว พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ ซึ่งเสนอไว้ว่า สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก มีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 23 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ทั้งนี้เพราะพิจารณาจากสภาพเอกสารและอักขรวิธีที่ปรากฏ⁹²

หลักเกณฑ์การกำหนดอายุสมุดไตรภูมิโดยดูจากสภาพเอกสารนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าไม่น่าที่จะใช้ได้ ทั้งนี้เพราะสมุดไตรภูมิแทบทุกฉบับที่เก็บรักษาอยู่ในหอสมุดแห่งชาติก็ล้วนแต่มีสภาพชำรุดทั้งสิ้นทั้งนี้เพราะเนื้อวัสดุ กาลเวลา และปัจจัยอื่นๆ แต่เราจะมีหลักเกณฑ์อย่างไรที่จะสามารถชี้ชัดได้ว่าสภาพการชำรุดที่เป็นรูปแบบเฉพาะปลายพุทธศตวรรษที่ 23 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 24

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, 6 – 7.

⁹² เรื่องเดียวกัน, 7.

ตามความเห็นของผู้วิจัยสันนิษฐานว่า เนื่องจากข้อความในหน้าแรกของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลข 10/ ก (ภาพที่ 48) ได้มีการคัดลอกข้อความในหน้าบานแพนกของสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีมา ดังนั้นในชั้นต้นจึงทำให้สามารถวินิจฉัยได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก จะต้องเขียนขึ้นหลัง ปี พ.ศ. 2319 คือปีที่เขียนสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีหรือหลังต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ดังนั้นเราจึงไม่ควรที่จะกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับนี้ให้เก่าถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 23

เนื่องจากลักษณะฝีมือช่างของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ได้คลี่คลายไปจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และ สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินมาก อีกทั้งลักษณะการเขียนลงสีใบไม้ (ภาพที่ 49) มีลักษณะที่คล้ายคลึงกับสีใบไม้ในจิตรกรรมวัดใหม่เทพนิมิตร กรุงเทพฯ (ภาพที่ 50) ซึ่งเป็นจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ 3⁹³ รวมถึงลวดลายของภาพลับแลในฉากจิตรกรรมภาพพระฤทธิ์ทศาดก(ภาพที่ 51)ในสมุดไตรภูมิฉบับนี้ ใกล้เคียงกันกับลวดลายในกับลับแลของฉากภาพพระอดีตพุทธเจ้าที่วิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ (ภาพที่ 52) ซึ่งเป็นผลงานการเขียนในสมัยรัชกาลที่ 3⁹⁴ ด้วยเช่นเดียวกัน

ดังนั้นผู้วิจัยจึงกำหนดอายุสมุดไตรภูมิฉบับนี้ว่ามีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24

จากประวัติที่มาของเอกสารทำให้ทราบได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้แต่เดิมน่าจะเป็นสมบัติที่ตกทอดของตระกูลเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชหรือฉบับที่อยู่ในเขตคาบสมุทรมหาไค้ แต่อย่างไรก็ตามสมุดไตรภูมิฉบับนี้ไม่น่าใช่ฉบับที่เอกชนถือครองทั้งนี้เพราะพิจารณาจากฝีมือช่างที่ปรากฏว่ายังใกล้เคียงหรือเหมือนกับฝีมือช่างหลวง หากการที่หัวเมืองจะขอคัดเอกสารจากหอหลวงมาไว้ในครอบครองนั้นเป็นเรื่องที่น่าสงสัย ทั้งนี้เพราะการที่ราชสำนักยอมให้เจ้าเมืองมาขอคัดเอกสารจากหอหลวงออกไปนั้นย่อมหมายความว่า ทางราชสำนัก ย่อมจะต้องมีความเกรงใจเจ้าเมืองคนนั้นด้วยเช่นเดียวกัน หรือการที่ราชสำนักส่งออกมาให้เจ้าพระยาณครศรีธรรมราชเองย่อมต้องมีเหตุผล

เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 เจ้าเมืองทุกคนล้วนมีบรรดาศักดิ์เป็นที่เจ้าพระยาทั้งสิ้น แต่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชที่

⁹³ สันติ เล็กสุขุม, จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 : ความคิดเปลี่ยนการแสดงออกก็เปลี่ยนตาม (กรุงเทพฯ ฯ : เมืองโบราณ , 2548) , 35.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, 163.

ทางราชสำนักที่กรุงเทพฯ ยอมรับนับถือว่ามีอำนาจมากกว่าเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชคนอื่นๆ คือ เจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อย)⁹⁵

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก น่าที่จะเป็นสมุดไตรภูมิที่คัดลอกขึ้นเมื่อครั้งที่เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ปกครองเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งอยู่ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ ครั้งขึ้นรัชกาลที่ 2 จนถึงแก่อสัญกรรมในปี พ.ศ. 2382 ในสมัยรัชกาลที่ 3 ⁹⁶

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91

สภาพของเอกสาร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 มีขนาดความกว้าง 12.5 เซนติเมตร ความยาว 38.5 เซนติเมตร ความหนา 3.5 เซนติเมตร มีการเขียนภาพไตรภูมิและบันทึกข้อความเฉพาะหน้าต้นสมุดเพียงจำนวน 54 หน้าเท่านั้น สภาพชำรุดมากพอสมควรหากแต่ได้รับการอนุรักษ์เมื่อมีนาคม พ.ศ. 2541

ตามประวัติที่มาของเอกสารระบุว่า หอพระสมุดพระวชิรญาณ ชื่อเมื่อวันที่ 2 ตุลาคม ร.ศ.126 (พุทธศักราช 2450)⁹⁷

ลักษณะการดำเนินเนื้อหาของสมุดไตรภูมิเขียนภาพตามแนวตั้ง เริ่มต้นที่มหานครนิพพาน ภาพสวรรค์ชั้นพรหมสุทธาวาส สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ จากนั้นจึงเริ่มเขียนเป็นลักษณะแนวนอน เริ่มต้นที่ภาพป่าหิมพานต์ สระอโนดาต ภาพปัญจมหา

⁹⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ใน จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2501, พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส 26 ตุลาคม พ.ศ. 2501), 121.

⁹⁶ หลวงอนุสรสิทธิกรรม (บัว ณ นคร), “พงสาวดารเมืองนครศรีธรรมราช” ใน พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพงสาวดารเมืองนครศรีธรรมราช (กรุงเทพฯ : โสภณพิพรรฒธนากร, 2475, หม่อมเจ้าหญิงอาทรธนอม ศรีวัช ทรงพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าอุปพัทธพงษ์ ศรีวัช ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 2475), 58–64.

⁹⁷ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอม ภาษาไทย, 8–9.

นที ภาพโสฬสนคร ภาพพระพุทธรูปที่เขาสุมณภู ภาพจักรวาลที่มองจากเบื้องบน ภาพอมรโคยานทวีป และ จปที่ภาพเมืองมาตุลนคร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 พบว่ามีการลงสีไม่เสร็จเป็นส่วนใหญ่ อีกทั้งมีการจัดข้อความอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาไตรภูมิ และพุทธประวัติแทรกอยู่โดยทั่วไป เช่น การเล่นแร่แปรธาตุ เป็นต้น ซึ่งเข้าใจว่าเป็นการจดแทรกในภายหลัง แต่ไม่ทราบว่าเขียนแทรกลงไปเมื่อใด

การกำหนดอายุ

นางสาว พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ สันนิษฐานน่าจะเป็นเอกสารที่มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 24 ทั้งนี้เพราะสังเกตได้จากฝีมือในการเขียนภาพและตัวอักษรที่เขียนแทรกอยู่ในสมุด⁹⁸

อนึ่งเมื่อได้พิจารณาจากรูปอักษรที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 พบว่ามีลักษณะรูปอักษรเหมือนกับรูปอักษรของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 (ฉบับหลวงกรุงธนบุรี) จึงเป็นการสนับสนุนว่า ดังนั้นจึงทำให้สันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้เขียนขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ด้วยเช่นเดียวกัน⁹⁹

ตามความเห็นของผู้วิจัยคิดว่า เมื่อพิจารณาจากลายเส้นโดยดูจากตัวอย่างรูปปราสาท (ภาพที่ 53) เป็นต้น ก็ควรนับว่าเป็นลักษณะการลงเส้นตามแบบรัตนโกสินทร์ทั้งนี้มีความแตกต่างกับลักษณะปราสาทในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และเมื่อเทียบกับจิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 แล้วพบว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 มีฝีมือที่ห่างออกไปมาก จึงสามารถกำหนดอายุให้แคบลงไปอีกได้ว่า สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 น่าที่จะเขียนในปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นอย่างเร็วสุด นอกจากนี้ยังพบว่าในหลายๆ ภาพพบว่าการตัดเส้นเรียบร้อยแต่ยังมีได้ลงสี และหลายภาพก็พบว่าน่าที่จะมีการลงสีในภายหลังการลงเส้นร่างในช่วงเวลาที่ห่างพอสมควร

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178

สภาพของเอกสาร

สมุดไตรภูมิ มีขนาดความกว้าง 12 เซนติเมตร ความยาว 36.5 เซนติเมตร และความหนา 3.5 เซนติเมตร พิจารณาจากภาพสไลด์ที่ทางส่วนเอกสาร โบราณและจารึกอนุญาตให้ทำสำเนา เห็นว่ามีสภาพค่อนข้างดี

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, 9

⁹⁹ สัมภาษณ์ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ ผู้เชี่ยวชาญภาษาโบราณ , 4 กุมภาพันธ์ 2553.

ตามประวัติที่มาของเอกสารจากฉลากที่ปิดหน้าสมุดระบุว่า หลวงประดิษฐตุลการ ทูลเกล้าถวาย ฯ หอพระสมุดวชิรญาณ แต่มิได้ระบุวันเวลาที่มอบ และเนื่องจากข้อมูลที่มาของสมุดไตรภูมิฉบับนี้ไม่ได้บอกชื่อเดิมของหลวงประดิษฐตุลการ จึงทำให้ผู้วิจัยไม่สามารถหาประวัติของผู้มอบได้

การดำเนินเนื้อหาของสมุดไตรภูมิในด้านที่ 1 เขียนตามแนวตั้ง เริ่มต้นที่มหานครนิพพาน ภาพสวรรค์ชั้นพรหมสุทธาวาส สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ จากนั้นจึงเริ่มเขียนเป็นลักษณะแนวนอน เริ่มต้นที่ภาพป่าหิมพานต์ สระอโนดาต ภาพปัญจมหานที ภาพโสฬสนคร ภาพพระพุทธรูปที่เขาสุมณภู ภาพจักรวาลที่มองจากเบื้องบน ภาพอมรโคยานทวีป และ จบที่ภาพเมืองมาตุลนคร นอกจากเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ และพุทธประวัติแล้ว ยังมีการเขียนภาพย่นตร์ประเภทต่างๆ ไว้ด้วย

ลักษณะโดยทั่วของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 ไปมีการลงสีบ้างแล้วนอกจากนี้ยังมีการปิดทองในบางแห่ง อีกทั้งยังมีการลงสีที่เน้นสีดำเป็นพิเศษซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของสมุดไตรภูมิฉบับนี้

การกำหนดอายุ

เมื่อพิจารณาจากลักษณะลายเส้นที่วาด เช่น ภาพมหาปราสาท (ภาพที่ 54) ซึ่งเป็นลักษณะของปราสาทที่ไม่เหมือนกับรูปแบบปราสาทในสมุดไตรภูมิฉบับอยุธยาเช่นฉบับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 อีกทั้งในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 ยังปรากฏการแต่งภาพด้วยสีดำให้มีน้ำหนักเบา(ภาพที่ 55) ซึ่งลักษณะดังกล่าวน่าไม่เป็นที่ปรากฏในจิตรกรรมในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนหน้ารัชกาลที่ 5 แต่เป็นอิทธิพลการลงสีของจิตรกรรมยุโรป ดังนั้นผู้วิจัยจึงกำหนดสมุดไตรภูมิฉบับนี้ให้มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 25

สมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนล

สภาพเอกสาร

สมุดไตรภูมิเล่มนี้ในฉบับพิมพ์เผยแพร่ไม่ได้ระบุขนาดไว้ เพียงแต่กล่าวว่าสมุดเล่มนี้มีความยาว 38 หน้าสมุดข่อย สมุดไตรภูมิเล่มนี้เก็บรักษาอยู่ที่แผนกเก็บรวบรวมเอกสารจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ของมหาวิทยาลัยคอร์เนล

ภาพที่เกี่ยวกับจักรวาลและพิภพต่างของสมุทไตรภูมิเล่มนี้ปรากฏเฉพาะ 14 หน้าสมุดข่อยเท่านั้น เนื้อหาเริ่มต้นที่ภาพเขาพระสุเมรุและมหาทวีปทั้งสี่ ภาพเขาคันธมาทน์ แผนที่ภูมิศาสตร์ในชมพูทวีป และภาพสถิตมหาสถาน

ตามประวัติที่มาของเอกสารระบุว่าได้มีผู้นำมามอบให้ห้องสมุด แต่ไม่ทราบว่าเป็นผู้มอบและมอบให้เมื่อใด แต่เมื่อพิจารณาจากรูปแบบอักษรซึ่งเป็นอักษรธรรมล้านนาที่เขียนอธิบายภาพจึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าสมุทไตรภูมิเล่มนี้ควรที่เขียนขึ้นในแถบภาคเหนือของประเทศไทย¹⁰⁰

การกำหนดอายุ

จากการพิจารณาภาพอาคารบ้านเรือนที่มีช่อฟ้าใบระกาหางหงส์(ภาพที่ 56) ซึ่งลักษณะของช่อฟ้าเป็นช่อฟ้าที่มีการทำปากครุฑ ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าสมุทไตรภูมิฉบับนี้เขียนขึ้นเมื่อหัวเมืองล้านนาได้รับอิทธิพลรูปแบบศิลปะจากภาคกลางอย่างมาก จึงควรมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 25

สมุทไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว

สภาพเอกสาร

สมุทไตรภูมิฉบับนี้เขียนบนสมุดไทยขาว ตามประวัติของการตีพิมพ์เผยแพร่ระบุว่า เป็นสมบัติของวัดควนมะพร้าว อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง ขนาดของสมุดไทยฉบับนี้ในฉบับพิมพ์เผยแพร่มีได้ระบุไว้

สมุทไตรภูมิเริ่มต้นที่ภาพอรุณภูมิ ภาพโสฬสพรหมแต่เขียนเพียง 4 ชั้นคือ ออกนิชฐพรหม อัปมาณสุภาพรหม ปริตตสุภาพรหม และ อาภัสราพรหม ภาพสวรรค์ชั้นฉกามาพจรภาพบางชั้น ภาพเขาพระสุเมรุ ภาพพิภพอสูร ภาพการพิพากษาในยมโลก และภาพมหานรกบางมุม สมุทไตรภูมิฉบับนี้ไม่ปรากฏภาพพุทธประวัติและภูมิศาสตร์ของชมพูทวีปและในเขตพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ปรากฏข้อความในหน้าสุดท้ายว่า

“ถ้าว่าบุญมากจะได้ไปสวรรค์ ถ้ากรรมมากไปนรก 7 หมื่นปี ถ้าใครรู้แล้วห้ามว่าอย่าทำ เร่งให้ทำบุญให้ทานจึงจะพ้นทุกข์แล ถ้าทอดเบี้ยแล้วไถ่เถิด ถ้าไม่ไถ่เอาไปตกนรกแปดหมื่นปี ถ้าไปสวรรค์ไถ่ห้าบาท จึงจะได้ไปเกิดสวรรค์ทุกชาติแล ถ้าว่าใครทำ

¹⁰⁰

สมหมาย เปรมจิตต์ และคณะ, โครงการปริวรรตพระคัมภีร์ล้านนา (เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา, 2546), 18.

สิ่งใดๆ จะได้สิ่งนั้นแล้ว ถ้าว่าทำสิ่งใดให้ไถ่เอาสิ่งนั้นแลจึงจะคลายแล ถ้าใครไม่
เชื่อถือให้ไปตกรนรกแปดปี”

ข้อความที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้เขียนขึ้นเพื่อใช้ประกอบการทอด
เบี้ยอันเป็นวิธีการเสี่ยงทายอย่างหนึ่ง¹⁰¹

การกำหนดอายุ

ศาสตราจารย์ สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ได้เสนอเรื่องอายุของสมุดไตรภูมิฉบับวัดควน
มะพร้าว จังหวัดพัทลุง ว่ามีเค้าของอิทธิพลจิตรกรรมฝาผนังในเขตจังหวัดพัทลุงเช่น วัดวัง วัดวิหาร
เบิก และวัดสุนทราวาส ซึ่งมีอายุประมาณ รัชกาลที่ 3 – รัชกาลที่ 4¹⁰²

แต่ในความเห็นของผู้วิจัยกลับมองว่าสมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุง
ไม่เกี่ยวข้องกับจิตรกรรมฝาผนังแต่ประการใด แต่ควรที่เป็นการคัดลอกจากสมุดไตรภูมิฉบับหนึ่ง
ที่ได้กระจายตัวลงไปในเขตคาบสมุทรมลายูได้ ทั้งนี้เพราะในสมุดไตรภูมิมีปรากฏภาพมหานคร
นิพพานซึ่งเป็นภาพที่ไม่เคยปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังแต่ประการใด และเมื่อเปรียบเทียบฝีมือใน
การเขียนพบว่าสมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุง ห่างไกลกว่าสมุดไตรภูมิฉบับ
หมายเลขที่ 10 / ก ซึ่งเขียนขึ้นในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 24 (ดูรายละเอียดในสมุดไตรภูมิฉบับ
หมายเลขที่ 10 / ก) ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานสมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุง เขียน
ขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 25

ความสัมพันธ์ของต้นฉบับ

การศึกษารูปแบบการเขียนพบว่าสมุดไตรภูมิที่เก็บรักษาอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ และ
ฉบับที่สมบัติของเอกชน พบว่าจากการพิจารณาลักษณะการวาดภาพ การดำเนินเนื้อหา และลักษณะ
ของข้อความที่เขียนแทรกในสมุดไตรภูมิ สามารถแบ่งสมุดไตรภูมิที่ใช้ในการศึกษาเป็น 2 สายการ
คัดลอก แต่เนื่องจากจำนวนของสมุดไตรภูมิพบค่อนข้างน้อย ดังนั้นจึงมีปัญหาต้นฉบับของการ
คัดลอก

¹⁰¹ สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, “แผนที่ภาพไตรภูมิ ฉบับวัดควนมะพร้าว พัทลุง” ใน
วรรณกรรมทักษิณ : วรรณกรรมคัศวรร เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สกว., 2548), 101.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, 103.

สายการคัดลอกที่ 1

การกำหนดอายุพบว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เป็นฉบับที่มีอายุอยู่ราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 23 และเป็นการคัดจากสมุดไตรภูมิที่เก่าสุดเท่าพบในปัจจุบัน(พ.ศ. 2551)ของในสายการคัดลอกที่ 1

สมุดไตรภูมิที่อยู่ในสายการคัดลอกเดียวกันกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และฉบับที่มีอายุใกล้เคียงกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 คือ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน สำหรับในประเด็นของคัดสืบทอดผู้มีชัยมีข้อสมมติฐาน 2 ข้อคือ

1. เนื่องจากข้อความที่อธิบายชั้นพรหมรูปภูมิในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และ สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ไม่เหมือน ถ้าจะคิดว่าสมุดไตรภูมิที่มีอายุหลังกว่ากลางพุทธศตวรรษที่ 23 มีการปรับปรุงข้อความจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ก็เป็นไปได้

สืบเนื่องจากข้อสมมติฐานที่ 1 จากข้อความในบานแพนกสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีกล่าวว่า “สมเด็จพระเจ้าบรมราชาเสด็จออกพระที่นั่งตำหนักแพ กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร มีราชเสวกเฝ้าอยู่เป็นอันมาก ทรงพิจารณาเรื่องราวในสมุดไตรภูมิโบราณ แจ่มในพระราชฤทัยแล้ว มีพระราชประสงค์ใครให้สามัญชน และจัดเกณฑบรรพสัตว์เข้าใจในภูมิทั้ง 3 แลคติทั้ง 5 อันเป็นที่เกิดแห่งเทวดามนุษยนรกหม่อสูรเปรตวิสัยแลสัตว์เดียรฉาน จึงตรัสสั่งเจ้าพญาศรีธรรมราชาผู้เปนนอรรคมหาเสนาธิบดี ให้จัดพระสมุดเนื้อดีแล้วส่งให้ไปแกะช่างเขียนไตรภูมิ ให้ไปเขียนในสำนักสมเด็จพระสังฆราช”¹⁰³

2. ลักษณะการองค์ประกอบของรูปภาพในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 มีความใกล้เคียงกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 อีกทั้งยังไม่ปรากฏภาพไฟบรรลัยกัลป์ซึ่งเป็นฉากที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน หากแต่ข้อความอธิบายรูปพรหมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 เหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน จึงทำให้คิดว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และฉบับกรุงเบอร์ลิน ได้คัดลอกจากสมุดไตรภูมิอีกเล่มหนึ่งที่ไม่ใช่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก ในหน้าแรกปรากฏข้อความในบานแพนกของฉบับหลวงกรุงธนบุรีมา จึงเป็นการชี้ชัดว่าสมุดไตรภูมิฉบับนี้คัดลอกมาจากฉบับหลวงกรุงธนบุรี

¹⁰³ สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2, 12.

แต่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก นั้นเขียนรูปทั้ง 2 ด้านเหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับที่กรุงเบอร์ลิน จึงขอสรุปว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ ก นั้นคัดมาจากฉบับกรุงธนบุรีที่กรุงเบอร์ลิน สันนิษฐานว่าเหตุที่ทางเมืองนครศรีธรรมราชมาคัดสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะเป็นฉบับหลวงที่มีเนื้อหาที่สมบูรณ์

เนื่องจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีสภาพที่ชำรุดในส่วนท้ายเล่ม ดังนั้นในส่วนที่เป็นภาพพุทธประวัติจึงไม่สมบูรณ์ หากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก มีภาพพุทธประวัติตอนที่เหมือนกันและเหมือนกับส่วนที่เหลือของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เมื่อครั้งที่สมบูรณ์ก็ควรที่จะมีภาพพุทธประวัติเหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก

หนึ่งในหน้าหลังของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ได้ระบุรายละเอียดตำแหน่งเหนือเมืองกวางตุ้งปรากฏเกาะที่ชื่อว่าเกาะงามวิลันดา (ภาพที่ 57) เกาะงามในที่นี้สันนิษฐานว่าเป็นเกาะไต้หวัน ทั้งนี้เพราะชื่อเดิมของเกาะไต้หวันคือเกาะฟอร์โมซา (Formosa) เป็นภาษาปอร์ตุเกสแปลว่าเกาะสวยงาม ตามหลักฐานในประวัติศาสตร์ระบุว่า ในปี พ.ศ. 2167 (ค.ศ. 1624) ชาวดัตช์เข้ามาบูรณและยึดครองเกาะฟอร์โมซา แล้วตั้งบ้านเมืองขึ้นที่ไถหนาน (Tainan) อีก 2 ปีต่อมา กองเรือสเปนยกกำลังเข้ามาบุกรุกแย่งเกาะฟอร์โมซาไปครอง แต่ชาวดัตช์ได้ต่อสู้แย่งชิงเอาเกาะกลับคืนมาอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2184 (ค.ศ. 1641)¹⁰⁴ ดังนั้นเกาะงามวิลันดาที่ควรที่จะหมายความว่าในครั้งนั้นชาวดัตช์ปกครองเกาะอยู่

เมื่อสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก คัดจากฉบับหลวงกรุงธนบุรี และฉบับหลวงกรุงธนบุรีก็คัดจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ดังนั้นจากกรณีของเกาะงามวิลันดาจึงเป็นหลักฐานที่ยืนยันว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีอายุไม่เก่ากว่าปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ได้ และผู้วิจัยได้สันนิษฐานต่อไปอีกว่า ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีการแทรกเรื่องราวที่เกิดขึ้นก่อนหน้าอายุสมัยที่เขียนไม่นานมาก เช่นกรณีของเกาะไต้หวัน และการระบุตำแหน่งของพระพุทธรูปบาท ดังนั้นจึงน่าจะคิดได้ว่าเมื่อสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 คัดลอกจากสมุดไตรภูมิที่มีอายุเก่ากว่านั้นได้ปรับเปลี่ยนไปบ้างไม่มากนัก

¹⁰⁴ R.C. Kagan , “Taiwan” , Encyclopedia of Asia History Vol. 4 (London : Collier Macmillan Publishes, 1988), 52 – 54.

สายการคัดลอกที่ 2

การกำหนดอายุพบว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เป็นฉบับที่มีอายุอยู่ราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 ซึ่งเป็นฉบับที่เก่าของสายการคัดลอกนี้ ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ซึ่งเป็นฉบับสมัยอยุธยา มีลักษณะการจัดลำดับภาพและเนื้อที่เหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 จึงได้จัดให้อยู่ในสายการคัดลอกเดียวกัน

เนื่องจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เริ่มต้นที่ภาพอรุปรพพรหมเพียง 2 ชั้น จึงทำให้สันนิษฐานว่าเมื่อครั้งที่สมบูรณัศวรจะมีภาพอรุปรพพรหมครบทั้ง 4 ชั้น และน่าที่จะเป็นไปได้ว่าแต่เดิมก็มีมหายานครนิพพานด้วยเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ซึ่งมีอายุน้อยกว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 พบภาพมหายานครนิพพานโดยที่ภาพในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 มีลักษณะที่ไม่เหมือนกับสายการคัดลอกที่ 1 และเนื่องจากข้อความที่เกี่ยวข้องกับเจตสิกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ซึ่งเมื่อผู้วิจัยได้ทำการตรวจสอบแล้วพบว่า เนื้อความในช่วงดังกล่าวเป็นของที่เขียนเพิ่มเติมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ทั้งนี้เพราะ

รายละเอียดที่เกี่ยวข้องสวรรค์ชั้นอรุปรพพรหมและรูปพรหมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ได้มีการเขียนแทรกอยู่ข้างๆรูปแล้ว หากแต่เป็นข้อความที่ไม่ยาว แต่ครั้งจะอ้างว่าเนื่องจากสภาพสมุดชำรุดอาจจะทำให้เนื้อความช่วงดังกล่าวหายไปก็เป็นไปไม่ได้ เหตุว่ารูปในสมุดหน้าด้านต่อกันและไปสัมพันธ์กับรูปในสมุดหน้าท้ายที่ต่อกัน ถ้าเนื้อความในช่วงนี้ขาดหายก็จะทำให้ภาพในสมุดหน้าท้ายไม่ต่อกัน

รายละเอียดอีกประการที่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 เพิ่มเติมจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 คือการเพิ่มรายละเอียดของภูมิสถานในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและพื้นที่ใกล้เคียง รวมถึงการเขียนภาพเล่าเรื่องที่มาจากอรรถกถาชาดกและปัญญาสาชดกแทรกในภูมิสถานต่างๆ ของชมพูทวีป

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ลักษณะส่วนใหญ่สามารถจัดให้อยู่ในสายการคัดลอกที่ 2 ได้ แต่ในช่วงต้นได้เขียนภาพสวรรค์ชั้นอรุปรพพรหมและรูปพรหมซ้ำอยู่ 2 ครั้ง เมื่อพิจารณาภาพสวรรค์ชั้นอรุปรพพรหมและรูปพรหม รวมทั้งภาพมหายานครนิพพานแล้วพบว่าเหมือนกับฉบับหลวงกรุงธนบุรีซึ่งถูกจัดให้อยู่ในสายการคัดลอกที่ 1

ดังนั้นเฉพาะภาพมหายานครนิพพานจนถึงสวรรค์ชั้นรูปพรหมในช่วงนี้เป็นการคัดลอกจากสายการคัดลอกที่ 1 และเมื่อเป็นเช่นนี้ก็อาจจะเป็นไปได้ว่าเมื่อแรกเขียนช่างได้เลือกที่จะลอกจากฉบับในสายการคัดลอกที่ 1 แต่ต่อมาได้ปรับเปลี่ยนมาคัดลอกจากฉบับในสายการคัดลอกที่ 2

อนึ่งภาพอริยบุคคล 8 จำพวกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ก็เป็นการลอกมาจากสายการคัดลอกที่ 1 แต่ในขณะที่ในสายการคัดลอกที่ 2 ฉบับสมัยอยุธยาที่สมบูรณ์คือ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ไม่พบการเขียนภาพอริยบุคคล ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าในสายการคัดลอกที่ 2 ไม่มีการเขียนอริยบุคคล 8 จำพวก

เมื่อผู้วิจัยได้ทำการเปรียบเทียบภาพพุทธประวัติในสายการคัดลอกที่ 2 พบว่า ปรากฏเฉพาะ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ไม่พบภาพดังกล่าว ซึ่งสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เป็นฉบับที่มีอายุเก่าที่สุดในสายการคัดลอกนี้ แต่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 พบภาพดังกล่าวจึงทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า เมื่อครั้งที่มีการคัดลอกสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ต้นฉบับที่ใช้ในการคัดลอกน่าจะขาดหายไปแต่ครั้งนั้นแล้ว ซึ่งอาจจะหมายความว่าต้นฉบับที่ใช้คัดลอกเป็นอีกฉบับที่อยู่ในสายการคัดลอกนี้แต่ไม่ใช่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ทั้งนี้เพราะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ยังปรากฏส่วนนี้อยู่

อนึ่งการเขียนข้อความอธิบายภาพของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 มีลักษณะที่แตกต่างอย่างเห็นได้ชัด คือ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ไม่นิยมเขียนข้อความขนาดยาวแทรกตามรูป แต่ข้อความอธิบายเรื่องจักรวาลและอธิบายระยะเวลาของปีที่เหล่าเทวดาได้เสวยทิพย์สมบัตินั้นจะมารวมเขียนไว้ในตอนท้ายของด้านที่ 1 ทั้งนี้เพราะภาพสวรรค์และจักรวาลช่างได้ลงสีเต็มตลอดพื้นหลังและจะเป็นสิ่งที่ตัดกันอย่างชัดเจน

ในขณะที่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 นิยมเขียนข้อความขนาดยาวไว้ข้างใต้ภาพ ทั้งนี้เพราะ ลักษณะการลงสีในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ไม่นิยมลงสีเต็มพื้นที่ว่างด้านหลัง ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะส่งให้กับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1

ลักษณะร่วมที่เห็นได้อย่างชัดอีกประการหนึ่งระหว่างสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 กับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 คือการเขียนภาพรูปพรหมและโสฬสพรหมให้มีขนาดเล็กจนกระทั่งสามารถเขียนสวรรค์ชั้นพรหมได้หลายชั้นในหน้าเดียว จึงอาจจะเป็นไปได้หรือไม่ว่าสมุดไตรภูมิที่อยู่ในสายการคัดลอกที่ 2 ที่มีอายุหลังกว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ได้ทอนรายละเอียดส่วนนี้ออกไป

นอกจากนี้สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ก็ได้ตัดทอนพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าเทศนาโปรดพระเจ้าพิมพิสารทิ้งไปด้วย

ตามข้อเสนอของ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ เสนอว่า สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 และ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 เป็นอีกสายคัดลอกหนึ่งนั้น¹⁰⁵ แต่ผู้วิจัยกลับเห็นว่า สมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับนั้น และรวมถึงสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 179 ก็ควรที่จัดอยู่ในสายการคัดลอกที่ 2 ทั้งนี้เพราะ

1. การวางรูปแบบในการเขียนสวรรค์กามาพจรภพโดยเฉพาะภาพวิมานไพชยนต์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
2. การวางรูปแบบในการเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์
3. การวางรูปแบบในการเขียนสระอโนดาต
4. การวางรูปแบบในการเขียนคนในทวีปทั้ง 4
5. การเขียนภาพโสฬสนครในตารางรูปสี่เหลี่ยม

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 มีเอกลักษณ์ที่เหมือนกันคือการไม่เน้นภาพสวรรค์ชั้นพรหมโลก จึงอาจจะเป็นไปได้ว่าสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับนี้มีสายการคัดลอกมาจากต้นฉบับเดียวกัน หากแต่มาจากสมุดไตรภูมิฉบับหนึ่งที่ได้ลวดทอนรายละเอียดช่วงดังกล่าวไปแล้วโดยที่ปัจจุบันยังหาสมุดไตรภูมิฉบับนี้ไม่พบ แต่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 ไม่ได้ลวดทอนมาจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และด้วยเหตุที่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 มีการนำเรื่องราวอื่นๆ มาปนมาก คงจะเป็นเพราะว่าต้นฉบับที่คัดลอกมามีเนื้อหาเพียงด้านเดียวเหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91

การเปรียบเทียบลักษณะการเขียนของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 พบว่ามีลักษณะที่คล้ายกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 เพียงแต่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 มีการเน้นภาพโสฬสพรหมอยู่ จึงอาจจะเป็นไปได้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 อยู่ในพัฒนาการคัดลอกก่อนฉบับที่จะคัดลอกสู่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91

การเปรียบเทียบลักษณะสายการคัดลอก

จากการศึกษาพบว่าในแต่ละสายการคัดลอกฉบับที่มาอายุเก่าที่สุดเป็นเพียงฉบับที่คัดลอกฉบับอื่นมาอีกทอดหนึ่งเท่านั้นไม่ใช่อันฉบับดั้งเดิม ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าลักษณะการ

¹⁰⁵ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ” ใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอม ภาษาไทย, 62.

เขียนภาพไตรภูมิลงในสมุดไทยนั้นมิมาแล้วตั้งสมัยอยุธยาตอนกลางเกือบจะถึงตอนต้น ดังจะเห็นได้จากชื่อเมืองที่เป็นชื่อที่เรียกกันในสมัยอยุธยาตอนต้นเช่น

1. เมืองแพรกหรือเมืองแพรกศรีมหาธาซึ่งเป็นชื่อที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 1 และในพระไอยการลักษณะลักพา ต่อมาในเอกสารสมัยหลังเรียกเมืองนี้ว่าเมืองสรรค์ดังปรากฏในพระไอยการนาทหารหัวเมือง หรือการออกชื่อเมืองสัพพมซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นเมืองสุพรรณภูมิ ซึ่งมีปรากฏในจารึกหลักที่ 1 และจารึกวัดส่องคบ 1 แต่เอกสารในสมัยหลังก็ออกชื่อเมืองแห่งนี้ว่าสุพรรณบุรี

2. ตำแหน่งเมืองต่ายทองในสมุดไตรภูมิสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเมืองตราทองที่ปรากฏในพระราชพงสาวดารฉบับปลีก ซึ่งในพระราชพงสาวดารฉบับนี้ได้กล่าวว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ยกทัพขึ้นไปตี¹⁰⁶ เมืองตราทองเมืองนี้ตามหลักฐานเอกสารที่เขียนขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย - รัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ปรากฏเมืองนี้แล้ว

อีกเหตุผลหนึ่งที่สามารถพิสูจน์ได้ว่าการที่กองทัพพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจะได้ยึดกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 2112 ในเขตพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็ได้มีการเขียนภาพไตรภูมิแล้ว ทั้งนี้เพราะในจารึกเขาพนมบาแคง(K.465 , K285) ได้กล่าวว่าใน ปีมหาศักราช 1505 (พ.ศ. 2126) พระราชมนูเฝ้าจากกรุงศรีอยุธยาได้มาถวายพระบัญชาไตรภูมิที่เขาพนมบาแคง¹⁰⁷ ซึ่งก็แสดงว่าอย่างน้อยก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ต้องมีแบบแผนการเขียนภาพไตรภูมิแล้วซึ่งเราก็ไม่อาจที่จะทราบได้ว่าภาพในพระบัญชานั้นมีลักษณะเช่นใด แต่ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะคล้ายคลึงกับภาพในหน้าต้นของสมุดไตรภูมิ ทั้งนี้เพราะถ้าเราคิดว่าพระบัญชาคือการเขียนภาพไตรภูมิบนผ้าขนาดยาวที่สามารถม้วนเก็บ แต่สมุดไตรภูมิคือการเขียนภาพไตรภูมิลงบนกระดาษที่มีขนาดยาวแต่สามารถพับพับได้

สมุดไตรภูมิที่มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยาของสายการคัดลอกที่ 2 นิยมลงพื้นหลังด้วยสีแดง และจัดซึ่งเมื่อเทียบกับฉบับอยุธยาของสายการคัดที่ 1 ที่นิยมพื้นเป็นสีขาว ในประเด็นดังกล่าวนี้ที่

¹⁰⁶ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลขที่2/ ก104” ความยกย่องของประวัติศาสตร์ : ความยกย่องของประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2539), 176. พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

¹⁰⁷ K. Sok, “Deux Inscriptions Tardives du Phnom Bakhen K. 465 et K.285” BEFEO Tome 65, Fasc I, 1978 : 277.

จะสะท้อนให้เห็นความนิยมแตกต่างกัน ซึ่งเหมือนกับจิตรกรรมฝาผนังในสมัยอยุธยาตอนปลายที่เน้นการลงพื้นสีสดและจัดเช่น จิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี กับจิตรกรรมที่เน้นการลงพื้นด้วยสีขาวเช่น จิตรกรรมพระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี

อีกทั้งสมุดไตรภูมิทั้งสองสายการคัดลอกส่วนใหญ่จะลงสีไม่เสร็จ ซึ่งการลงสีไม่เสร็จนี้ก็สะท้อนให้เห็นถึงขั้นตอนในการเขียน กล่าวคือ เมื่อแรกช่างจะร่างภาพก่อนหรือไม่ร่างลายเส้นเลยก็ได้ แต่การลงสีจะลงสีพื้นหลังโดยเว้นส่วนที่ภาพบุคคล เมื่อลงสีที่ภาพบุคคลเสร็จแล้วจึงทำการตัดเส้น และเนื่องจากวัสดุที่วาดเป็นกระดาษที่จะต้องมีการวาดภาพทั้งสองด้านจึงสันนิษฐานว่าน่าที่จะมีการลงสีทีละด้านและอาจจะลงทีละเพนิก(จำนวน 1 หน้าคู่สมุดไทย)ก็เป็นไปได้

อย่างไรก็ตามจากชุดความรู้ในปัจจุบันเราไม่อาจที่จะทราบได้ว่าขั้นตอนในการเตรียมพื้นสมุดไตรภูมิเพื่อที่ใช้สำหรับวาด แต่อย่างการเตรียมพื้นสำหรับวาดนั้นคงจะต้องแตกต่างกับการเตรียมพื้นเพื่อเขียนจิตรกรรมฝาผนังเพราะคนละวัสดุ อีกทั้งการเตรียมพื้นสมุดไทยเพื่อการวาดภาพก็ย่อมที่จะแตกต่างและซับซ้อนกว่าการเตรียมพื้นสมุดไทยเพื่อสำหรับเขียนข้อความ ทั้งนี้เพราะการเขียนภาพลงในสมุดมีการลงสีข้างจึงจำเป็นที่จะต้องเตรียมการเพื่อป้องกันไม่ให้สีซึม

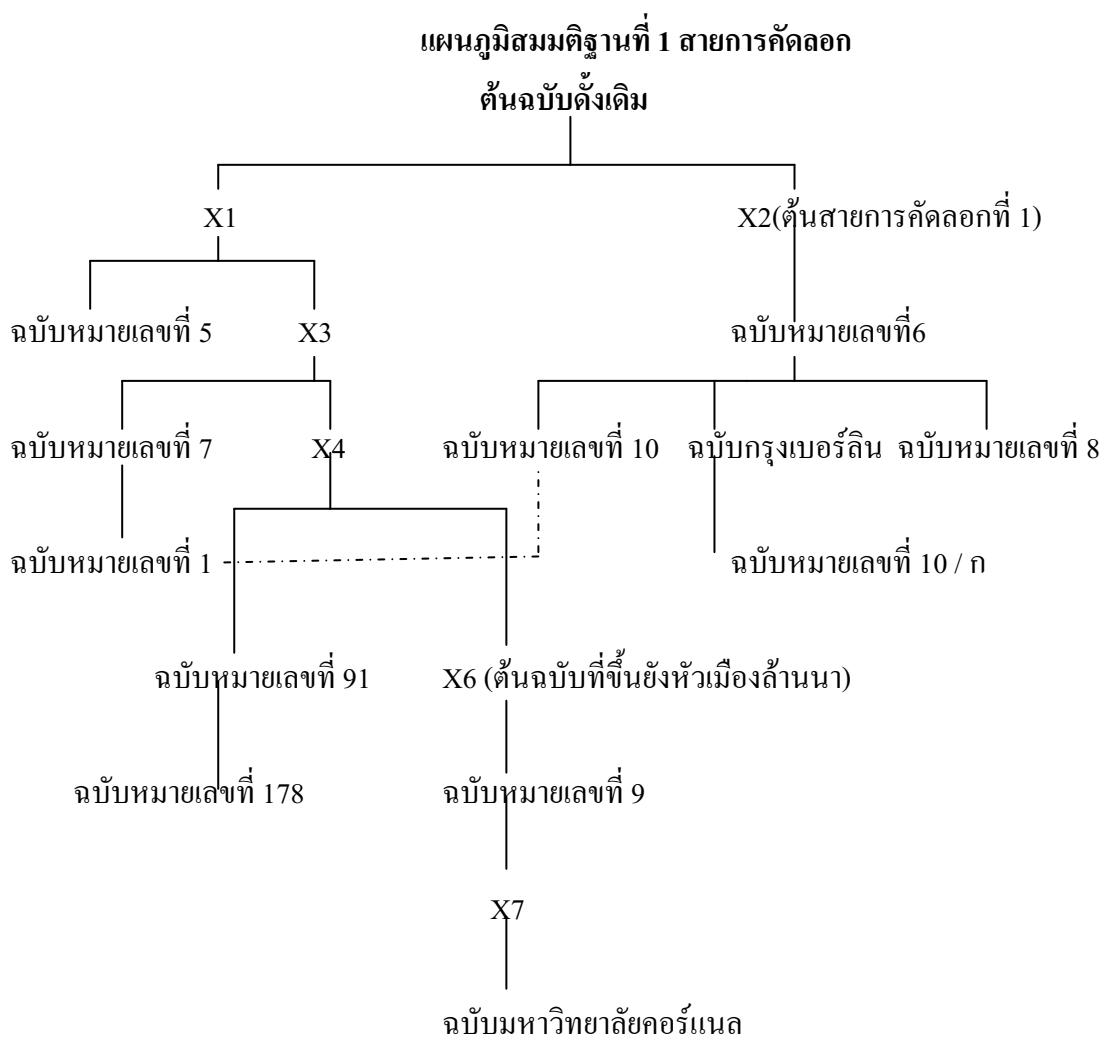
เมื่อผู้วิจัยได้เปรียบเทียบลักษณะของสายการคัดลอกทั้ง 2 แล้ว สันนิษฐานว่า สายการคัดลอกที่ 2 ควรที่จะมีอายุเก่ากว่าสายการคัดลอกที่ 1 ทั้งนี้เพราะ เรื่องราวเนื้อหาในด้านหลังของสายการคัดลอกที่ 1 จะเริ่มต้นด้วยภาพจักรวาลที่มองทางด้านตัดตรงเป็นสิ่งที่ในสายการคัดลอกที่ 2 ไม่ปรากฏ ผลจึงทำให้ลักษณะการมองแผนที่ในมนุษย์โลกเปลี่ยนตามไปด้วย กล่าวคือ ในสายการคัดลอกที่ 2 จะเขียนจากชมพูทวีปแล้วไปจบที่อุตตรกุรุทวีป แต่เมื่อในสายการคัดลอกที่ 1 ได้เพิ่มภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่มองในด้านตัดตรงเข้ามา ทำให้ต้องเปลี่ยนลักษณะการเขียนใหม่คือเมื่อเริ่มต้นที่ฉากเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่มองในด้านตัดตรง พอพ้นจากเขาอัสสกันณ ก็เป็นฉากโลณสมุท แล้วจึงเข้าชมพูทวีป

สิ่งที่เห็นชัดอีกประการหนึ่งว่าสายการคัดลอกที่ 1 พัฒนาจากสายการคัดลอกที่ 2 คือลักษณะแผนที่ตำแหน่งเมืองโดยเฉพาะตำแหน่งของเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาลงไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช ในสายการคัดลอกที่ 1 เป็นระเบียบและพยายามที่จะเขียนให้ใกล้เคียงกับความเป็นจริงกว่าสายการคัดลอกที่ 2

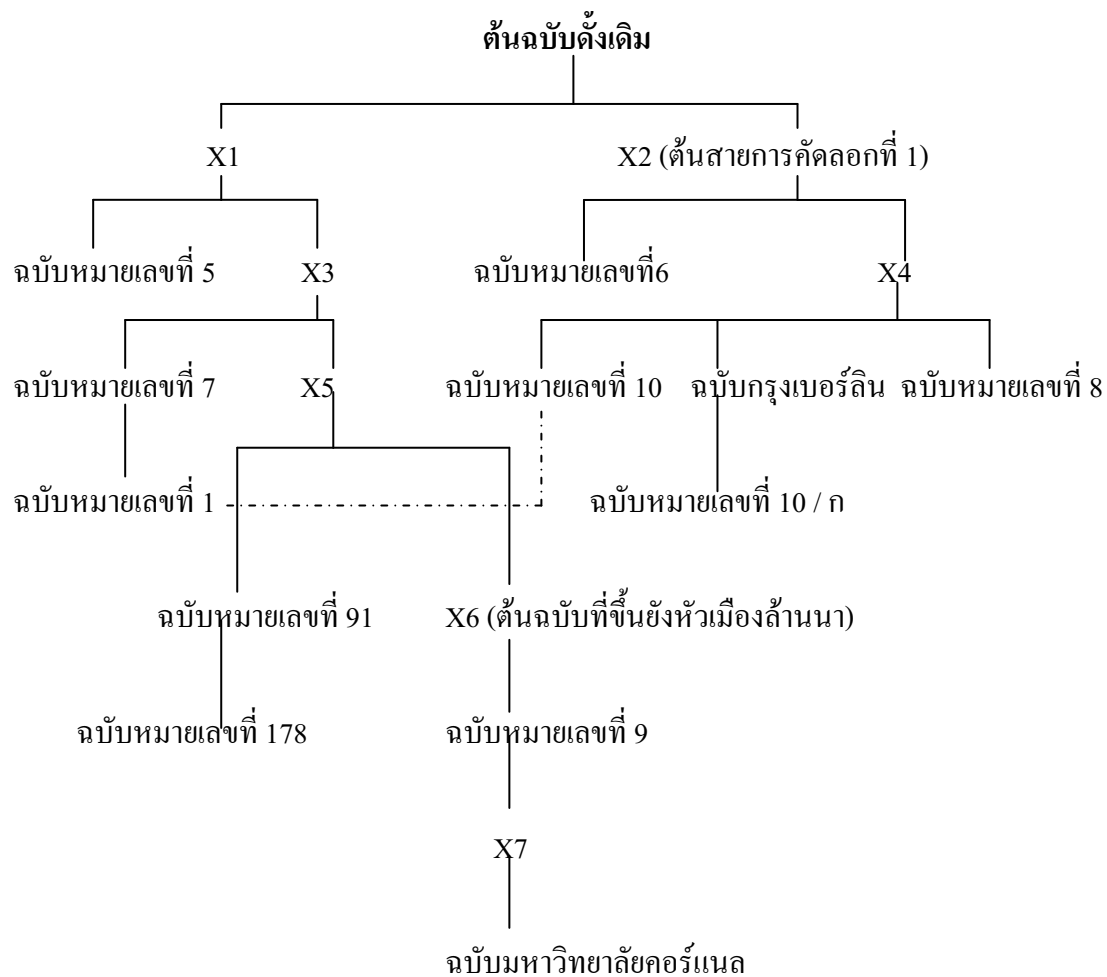
ดังนั้นเมื่อในสายการคัดลอกที่ 1 ได้เพิ่มเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่มองในด้านตัดตรงซึ่งเป็นส่วนต้นของหน้าท้าย จึงทำให้ต้องเลื่อนภาพพุทธประวัติซึ่งในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 อยู่ด้านที่ 2 ขึ้นไปอยู่ในส่วนท้ายของหน้าต้น

นอกจากนี้ยังพบว่าการที่เพิ่มจากเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่มองในด้านตัดตรงในหน้าท้ายหน้ากระดาษที่ใช้เขียนต้องเพิ่มขึ้นตาม ผลจึงทำให้ต้องเพิ่มฉากอริยบุคคล 8 และฉากทศชาติขึ้นในสายการคัดลอกที่ 1 เพื่อกันไม่ให้หน้ากระดาษว่าง

ลักษณะที่แตกต่างอีกประเด็นระหว่างสายการคัดลอกที่ 1 และสายคัดลอกที่ 2 คือ ในสายการคัดลอกที่ 2 จะมีข้อความที่กล่าวดวงจิตประเภทต่าง ซึ่งเรื่องราวดังกล่าวเป็นอิทธิพลของกลุ่มคัมภีร์ในสายอภิธรรมปิฎก ยกตัวอย่างเช่น คัมภีร์อริขัมมัตถสังคหะผลงานการประพันธ์ของพระอนิรุทธาจารย์ เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามที่น่าสังเกตว่าเรื่องดวงจิตประเภทต่าง ๆ นั้น น่าที่จะเป็นสิ่งที่เขียนเพิ่มเติมขึ้นทีหลังทั้งนี้เพราะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ซึ่งเป็นฉบับเก่าที่สุดในสายการคัดลอกนี้ไม่ปรากฏ

แผนภูมิสมมติฐานที่ 2 สายการคัดลอก

สายการคัดลอกตรง

สายการคัดลอกกรอง

X สมุดไตรภูมิที่ไม่พบต้นฉบับ

จุดประสงค์ในการเขียน

เนื่องจากสมุดไตรภูมิเป็นสมุดไตรภูมิที่มีการเขียนภาพจิตรกรรมประกอบกับข้อความตัวอักษร ดังนั้นการที่จะหาจุดประสงค์ของการสร้างสมุดไตรภูมิจึงควรพิจารณาจากข้อความที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิ พร้อมทั้งรูปจิตรกรรมที่เขียนพยายามที่จะสื่อ อีกทั้งประวัติที่มาของสมุดไตรภูมิแต่ละฉบับต่างกัน

การพิจารณาจากภาพที่ปรากฏ

จากการศึกษาของ ศาสตราจารย์ ชงชัย วินิจกุล ได้เคยเสนอว่า สมุดไตรภูมิคือแผนที่¹⁰⁸ ในประเด็นนี้ผู้วิจัยเห็นด้วยกับของเสนอนี้ เพราะเนื่องจากในหน้าคั่นของสมุดไตรภูมิทุกเล่มจะแสดงภาพพิภพต่างๆ ที่มักจะเริ่มจากมหานครนิพพาน สวรรค์ลงไปจนถึงนรกภูมิ ซึ่งเป็นลักษณะในแนวตั้ง เรื่องราวทั้งหมดก็เหมือนกับการแผนที่ของจักรวาลในแนวตั้งและพิภพทุกชั้นจะถูกเชื่อมโยงถึงกันด้วยการบอกระยะความห่างของแต่ละพิภพซึ่งก็เป็นคุณลักษณะหนึ่งของแผนที่ ส่วนในหน้าหลังของสมุดไตรภูมิเป็นแผนที่ที่เล่าเรื่องราวในแนวนอน ซึ่งจะเริ่มเล่าจากภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่มองในด้านตัดตรงออกไปชมพูทวีปของสายการคัดลอกที่ 1 หรือ การเขียนที่เริ่มจากชมพูทวีปแล้วไปจบที่อุตตรกุรุทวีป ลักษณะมีการเขียนแผนที่ในหน้าหลังของสมุดไตรภูมิสามารถแบ่งได้เป็น 2 ช่วง คือ

แผนที่ช่วงแรก เป็นแผนที่ของเมืองที่ตั้งอยู่ชายฝั่งทะเล และ หมู่เกาะ เริ่มตั้งแต่ทะเลเหลือง ทะเลจีนตะวันออก ทะเลจีนใต้ อ่าวไทย ทะเลอันดามัน และมหาสมุทรอินเดีย ในแผนที่มีการโยงเส้นซึ่งน่าจะหมายถึงเส้นทางการเดินทางพร้อมทั้งบอกระยะห่างของแต่ละเมืองหรือเกาะหนึ่งสู่อีกเกาะหนึ่ง ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นยังไม่รู้จักวิธีทำมาตราส่วน แผนที่ช่วงแรกจะพบเฉพาะในสายการคัดลอกที่ 1 เท่านั้น

นางสาว พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ ได้ตีความแผนที่ช่วงนี้ว่าเป็นการสะท้อนการคมนาคมทางทะเลและทางบก¹⁰⁹

ในประเด็นนี้ผู้วิจัยมองว่าไม่ใช่เรื่องแปลกประหลาดแต่ประการใด และที่สำคัญผู้วิจัยเห็นว่าแผนที่ในช่วงแรกของสมุดไตรภูมิใช้ในการเดินทางจริงไม่ได้ ทั้งนี้เพราะตำแหน่งภูมิศาสตร์

¹⁰⁸ Thongchai Winichakul, Siam Mapped A History of the Geo – Body of a Nation (Honolulu : University of Hawaii Press , 1994) , 20 – 24.

¹⁰⁹ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ “บทนำ”ใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอม ภาษาไทย, 60.

ในสมุดไตรภูมิคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ซึ่งตามความเห็นของผู้วิจัยมองว่าแผนที่ดังกล่าวเป็นแผนที่ที่เขียนขึ้นจากความทรงจำ ดังกรณีต่อไปนี้

1. ตำแหน่งเมืองกลางไมใช่เป็นเกาะแต่เป็นส่วนหนึ่งของภาคพื้นทวีป
2. กรณีเขียนตำแหน่งของเมืองปาหังหรือรัฐปาหังในปัจจุบันที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรมลายูเป็นเกาะ (ภาพที่ 58)
3. สำหรับในกรณีของสายการคัดลอกที่ 2 ที่ได้เขียนภาพทุกเมืองเป็นเกาะ เช่นเมืองขอม เมืองนครหลวง เป็นต้น
4. กรณีเขียนตำแหน่งเกาะนาควารีหรือเกาะนิโคบาร์เป็นเกาะที่อยู่ทางด้านทิศตะวันตกของเกาะลังกา ซึ่งตามสภาพความจริงทางภูมิศาสตร์แล้วจะต้องอยู่ระหว่างคาบสมุทรภาคใต้กับเกาะลังกา
5. เส้นทางที่โยงเชื่อมระหว่างเกาะหนึ่งสู่อีกเกาะ ก็ไม่สามารถใช้ระบุเส้นทางเดินเรือได้จริง ทั้งนี้เพราะการเดินทางเรือในมหาสมุทรจำเป็นต้องเดินร่องน้ำลึก แต่เส้นทางดังกล่าวไม่ใช่เส้นทางแสดงร่องน้ำลึกแต่ประการใด

ดังนั้นผู้วิจัยจึงคิดว่าแผนที่ในช่วงแรกนั้นสะท้อนให้เห็นว่า สมัยที่วาดสมุดไตรภูมิ สังคมยุคนั้นรู้จักถิ่นฐานบ้านเมืองใดบ้าง ในประเด็นควรที่จะระบุเฉพาะว่าเป็นการสะท้อนของต้นสายของการคัดลอกเท่านั้น ทั้งนี้เพราะภาพภูมิศาสตร์ในสมุดไตรภูมิไม่ได้ปรับให้เข้ากับสมัยที่เขียนภาพ ดังกรณีของเกาะงาววิลังคาคือเกาะใต้หวันในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ซึ่งสมุดไตรภูมิฉบับดังกล่าวมีอายุอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์และเกาะใต้หวันในสมัยรัตนโกสินทร์ก็อยู่ใต้อำนาจของราชวงศ์ชิงแล้ว แต่เรื่องฮอลันดายึดเกาะใต้หวันเป็นเรื่องราวในสมัยอยุธยาปลายราชวงศ์สุโขทัย – ต้นราชวงศ์ปราสาททอง แต่อย่างไรก็ตามแผนที่ชุดนี้ในสมุดไตรภูมิก็น่าที่จะถือได้ว่าโบราณจารย์ท่านพยายามที่จะทำให้ใกล้เคียงความจริงให้มากที่สุด

ความเห็นที่เกี่ยวกับแผนที่ช่วงแรกอีกประการหนึ่งคือ ในแผนที่มีการโยงเส้นทางจากเมืองหนึ่งไปสู่อีกเมืองหนึ่ง เส้นทางนี้จะมียุทธศาสตร์ที่อยู่ที่ยุทธศาสตร์ทั้งสิ้น ดังนั้นจึงน่าจะหมายความว่ายุทธศาสตร์เป็นศูนย์กลางของการเดินทาง

อย่างไรก็ตามแผนที่ช่วงแรกก็ไม่สามารถใช้ในการคมนาคมได้จริง ทั้งนี้เพราะตำแหน่งภูมิศาสตร์ที่ผิดจากความเป็นจริง ดังเช่น ความสับสนของตำแหน่งเมืองในเขตพม่า เป็นต้น

แผนที่ในช่วงที่สองเริ่มต้นที่เขาพระสุเมรุเป็นหลัก จะพบเฉพาะในสายการคัดลอกที่ 1 ส่วนสายการคัดลอกที่ 2 จะเริ่มต้นที่ดินแดนในชมพูทวีป ผู้วิจัยก็คิดว่ามิได้สะท้อนถึงการเดินทางแต่ประการใด ทั้งนี้เพราะ

1.กรณีแม่น้ำป่าสัก แม่น้ำน่าน และแม่น้ำปิง ในสภาพความเป็นจริงตามธรรมชาติมีแหล่งกำเนิดจากภูเขาที่แตกต่างกัน หากแต่ในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 เขียนเป็นแม่น้ำสายหนึ่งที่แยกมาจากแม่น้ำโขง (ภาพที่ 59)

2.กรณีแม่น้ำน้อยและแม่น้ำสุพรรณที่ในสภาพความเป็นจริงตามธรรมชาติเป็นแม่น้ำคนละสาย หากแต่ในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 เขียนเป็นแม่น้ำสายเดียวกัน

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าลักษณะของแผนที่ที่เขียนเป็นความเชื่อในเขตพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลางที่เล้าสืบทอดกันมา ดังข้อความในบัญชีน้ำฝนพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ที่สะท้อนให้เห็นว่ามีความเชื่อเรื่องที่ว่าแม่น้ำเจ้าพระยาเชื่อมต่อกับแม่น้ำโขง

ครั้งฤดูแล้งพระครูสังฆปาโมกข์กลับเมืองพิษณุโลกลงมา แจ้งความว่าเมื่อเดือน 9 แรม 3 ค่ำ เวลา 5 ทุ่มน้ำแดงมา ครึ่งในเวลาเช้า น้ำก็ลดลง ขึ้นเป็นคราบแดงจับริมตลิ่ง น้ำนั้นขึ้นจนปลาเล็กใหญ่ว่ายไปไม่ได้ ถึงแก่ความตายมากกว่ามาก ที่วัดไผ่ขอเหนือนั้นขึ้นไปคนพายเรือเก็บปลาไม่ไหว ปลาตายเหี้ยนเน่าตลกวัด แต่เมื่อก่อนน้ำแดงจะมานั้น ขอน ตอไม้ใหญ่ๆ ศิลาเกาะติดมาด้วย พัดลอยลงมาตามกระแสน้ำเรื่อยๆ ได้ข่าวว่าภูเขาข้างแม่น้ำโขงพังลงไปในแม่น้ำ แม่น้ำข้างเมืองแพร่เมืองน่านขึ้นเป็นโคลนไปหมด เรือพายไม่ได้ ไปไหนต้องใช้ถ่อ น้ำแควนั้นขาดเสียลงมาไม่ได้ น้ำที่นี้จึงน้อยไป นี่เป็นเหตุอันสำคัญยิ่งกว่าสิ่งอื่น เพราะที่เมืองพิษณุโลกฝนก็เป็นปกติ ไร่นาก็ไม่เสียหายพอเสมอตลิ่ง¹¹⁰

แต่ถึงอย่างไรก็ตามความเชื่อเรื่องแม่น้ำน่านและแม่น้ำป่าสักเป็นลำน้ำที่แยกมาจากแม่น้ำโขงเป็นของกลุ่มคนบางกลุ่มทั้งนี้เพราะในแผนที่เส้นทางการเดินทางในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าลำน้ำทั้ง 2 สายมิได้แยกมาจากแม่น้ำโขงอีกทั้งเมื่อไปเปรียบเทียบกับ

¹¹⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2503, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี พระอุดมโยธาธิบุตร (สด รัตนาวะดี) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส 16 มิถุนายน 2503), 48 .

แผนที่ยุทธศาสตร์ที่เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 60) จะพบว่ารายละเอียดของแผนที่ในสมุดไตรภูมิไม่เพียงพอต่อการเดินทาง

ลักษณะเด่นของแผนที่ในสมุดไตรภูมิทั้ง 2 สายการคัดลอก คือ การได้ผนวกดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นส่วนหนึ่งของชมพูทวีป ทั้งนี้เพราะในสายการคัดลอกที่ 2 นำในมหาสมุทรซึ่งเป็นที่ยึดรอบอยุธยาและเมืองสำคัญในภูมิภาคนี้มาจากปัญจมหานทีที่เกิดจากสระอโนดาต ส่วนในสายการคัดลอกที่ 1 แม่น้ำสำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำโขง แม่น้ำอิรวดี เป็นส่วนหนึ่งของปัญจมหานทีที่เกิดจากสระอโนดาต และมีการวางตำแหน่งให้อยุธยาอยู่ที่กึ่งกลางหน้ากระดาษซึ่งก็อาจจะหมายความว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางของเมืองที่แวดล้อม

อีกเหตุหนึ่งที่พอที่จะยืนยันได้ว่าแต่ครั้งโบราณมีคติความเชื่อที่ว่าแม่น้ำสำคัญในเขตภาคกลางเป็นปัญจมหานทีในชมพูทวีปคือ ธรรมเนียมการนำน้ำจากแม่น้ำสายสำคัญในเขตภาคกลาง 5 สาย เช่น แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำป่าสัก แม่น้ำแม่กลอง เป็นต้น มาทำน้ำสรงมูรธาภิเษกในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก โดยทั้งนี้ให้อนุโลมถือว่าเป็นปัญจมหานที¹¹¹

ดังนั้นแผนที่ฉบับดังกล่าวจึงไม่ใช่เขียนขึ้นเพื่อมีจุดประสงค์เพื่อใช้ในการคมนาคมหรือเป็นการเพื่อบ่งชี้ไปสู่โลกของพระนิพพานแต่ประการใด แต่เพื่อเป็นการย้ำว่าดินแดนอยุธยาเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลประเทศในชมพูทวีป และในไตรภูมิโลกยวินิจัยได้กล่าวถึงความสำคัญของมณฑลประเทศในชมพูทวีปไว้ว่าเป็นที่อุปบัติของพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์และพระจักรพรรดิไว้ดังนี้

ในคัมภีร์มณฑลทีปนีนั้น มีคำพระสิริมั่งคั่งเถระ กล่าวสรรเสริญมณฑลประเทศนี้ว่าเป็นปฐวีประเทศ โดยอรรถาธิบายว่า เป็นประเทศอันสมควร เป็นที่เกิดแห่งบุคคลผู้วิเศษทั้งปวง คือสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระปัจเจกโพธิ์เจ้าและพระมหาสาวก พุทธบุตร พุทธอุปัฏฐาก พุทธบิดามารดาแลบรมจักรวตราชราชแต่บรรดาที่มีกฤษฎาภินิหารได้สั่งสมนั้นย่อมอุบัติบังเกิดในมณฑลประเทศ เมื่อท่านผู้มีบุญโพธิสมภารบารมีบังเกิดแล้ว

¹¹¹ หม่อมราชวงศ์ แสงสุรย์ ลดาวัลย์, “พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งกรุงรัตนโกสินทร์” ประเพณีในราชสำนัก(บางเรื่อง) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514, พิมพ์ฉลองพระองค์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หม่อมทวีวงศ์วลัยศักดิ์(ม.ร.ว. เฉลิมลาภ ทวีวงศ์) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2514), 142.

สัตว์ทั้งปวงก็พลอยพ้นทุกข์ เอาตัวรอดได้ นับอสงไขยเป็นอันมากแต่เพียงบรมจักรวัต
ราชราชนั้น ถ้าได้มาบังเกิดในมัชฌิมประเทศนี้กาลใด¹¹²

การที่สมุคไตรภูมิย้าว่ากรุงศรีอยุธยาเป็นมัชฌิมประเทศก็เพราะต้องการเชื่อมโยง
ความสัมพันธ์กับสิ่งที่พระมหากษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ต่างอ้างว่าพระองค์
เสมอเหมือนกับสิ่งต่อไปนี้

1. ธรรมิกราชซึ่งเท่ากับคำว่าธรรมราชาที่หมายถึงพระพุทธเจ้า¹¹³
2. หน่อพุทธางกูรคือพระโพธิสัตว์
3. พระจักรพรรดิราช

ดังนั้นสมุคไตรภูมิจึงเป็นการสนับสนุนสิทธิที่ชอบธรรมบางประการให้แก่ราชสำนัก
อยุธยา – รัตนโกสินทร์

นอกจากการเชื่อมความสัมพันธ์ว่าอยุธยาเป็นส่วนหนึ่งของชมพูทวีปด้วยแม่น้ำที่ไหล
จากสระอโนดาตแล้ว ในสมุคไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 ยังได้ระบุตำแหน่งของปูชนียสถานที่
สำคัญเพื่อเป็นย้าว่ากรุงศรีอยุธยาเป็นมัชฌิมประเทศ ทั้งนี้เพราะตามหลักฐานที่ว่าด้วยตำนานของ
ปูชนียสถานที่ปรากฏมีกล่าวอ้างอยู่เสมอว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมา เช่น พระพุทธบาทที่เขาสัจจพันธ
คีรี และพระพุทธบาทที่เขารังรุ้ง เป็นต้น และที่สำคัญการที่จะอ้างดินแดนนอกกลุ่มแม่น้ำคงคาจะ
เป็นมัชฌิมประเทศได้ถ้าดินแดนแห่งนั้นจะต้องเป็นที่ตั้งของพระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏข้อความ
ในคัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจนัยฉบับพระยาธรรมปรีชา(แก้ว) ชำระที่อ้างอิงจากข้อความในอรรถกถา
ดังต่อไปนี้

ในอรรถกถาอังกฤตตระนั้น พระอรรถกถาจารย์เจ้าวิสุตนาไว้ว่า อุปาทาธุปาทยปี
มชฌิมปะเทโส ลพุกติ ประเทศอันจะได้นามบัญญัติชื่อว่ามชฌิมประเทศนั้น ได้ด้วย
สามารถยกเอาคุณมาเทียบมาเคียง ยกเอาคุณมาเปรียบเทียบกัน ประเทศอันใดมีคุณมาก
เป็นที่ตั้งแห่งพระศาสนา ประเทศอันนั้นถึงจะเป็นประจันตประเทศก็ควรจะเรียกว่า
มชฌิมประเทศได้ เหมือนอย่างชมพูทวีปนี้จะเรียกว่ามชฌิมประเทศให้สิ้นทั้งทวีปก็ควร

¹¹² พระยาธรรมปรีชา, “ไตรภูมิโลกยวินิจนัย” วรรณกรรมรัตนโกสินทร์ เล่ม 2
(กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535), 248.

¹¹³ R. David and W. Stede, Pali-English Dictionary (London : Antony Rowe Ltd,
1995), 339.

จะเรียกได้ เพราะเหตุเป็นที่ตั้งแห่งพระพุทธศาสนา เสสา ที่ป่า ทวีปอันแสนนอกจาก
ชมพูทวีปเท่านั้น ควรจะเรียกว่าประจันตประเทศ¹¹⁴

เมื่อสมุคไตรภูมิคือแผนที่ ดังนั้นจึงมีการเขียนภาพเหตุการณ์สำคัญที่ติดกันว่าเคย
เกิดขึ้นจริง ณ ที่นั้น เช่น พุทธประวัติ ชาดก และเรื่องพระพุทธโฆษาจารย์เดินทางไปลังกาแทรกลง
ไป โดยทั้งนี้จะพิจารณาจากเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่เกิดเหตุเช่น ถ้าเรื่องที่ตัวเอกของเรื่องต้องออก
ทะเลก็จะเขียนภาพเรื่องกาตึกชาดก ทริวาหนชาดก และจตุรทวารชาดก เป็นต้น ส่วนเรื่องใดที่
ตัวเอกต้องเดินทางไปในป่าหิมพานต์จะเขียนภาพเรื่องสุรชนชาดก และ ภัลลาคชาดก เป็นต้น หรือ
ใช้ชีวิตในป่าหิมพานต์จะเขียนภาพ ภัททันตชาดก เป็นต้น อีกทั้งช่างจะเลือกเอาเหตุการณ์สำคัญ
ของเรื่องนั้นๆ มาเขียนไม่ใช่เป็นการวาดตั้งแต่เริ่มต้นจนจบ ทั้งนี้เพราะเรื่องทั้งหมดเป็นเพียงเรื่อง
แทรกเท่านั้น

การพิจารณาจากข้อความที่ปรากฏ

1. เนื่องจากสมุคไตรภูมิคือแผนที่ที่คนในยุคนั้นเชื่อว่าสัตว์โลกทั้งหลายสามารถ
เดินทางไปถึงจริง แม้จะเป็นเรื่องของชาติหน้าก็ตาม ดังนั้นในสมุคไตรภูมิจึงมีข้อความที่กล่าวถึง
สาเหตุ คุณสมบัติและการกระทำอันจะนำไปสู่ภพภูมินั้นแม้กระทั่งนิพพานมหานคร นอกจากนี้
รวมถึงระยะเวลาที่จะต้องอยู่อาศัยในภพภูมินั้นด้วย สิ่งนี้ก็เป็นการสะท้อนถึงเรื่องเวรกรรมและผู้มี
บุญ

2. จากข้อความที่ปรากฏโดยทั้งนี้ไม่นับการเขียนแทรกขึ้นในภายหลัง จะพบว่าใน
สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ซึ่งมีเนื้อความไม่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์เลย ยกตัวอย่างเช่น
ลักษณะสีมา และไวยากรณ์บาลี และลักษณะจิ๋ว ปันตัน และสมุคไตรภูมิวัดควนมะพร้าวในหน้า
ต้นก็เรียกสมุคเล่มนี้ว่า “ตำราไตรภูมิ” จึงอาจทำให้พิจารณาได้ว่า ครั้งหนึ่งสังคมได้มีคตินิยมว่าสมุค
ไตรภูมิคือตำราความรู้

พิจารณาจากการแพร่กระจาย

การศึกษาแหล่งที่มาของสมุคไตรภูมิพบว่า สามารถจำแนกได้ 2 ลักษณะคือ

ลักษณะที่ 1 คือ สมุคไตรภูมิที่เป็นสมบัติของราชสำนัก เช่น สมุคไตรภูมิฉบับ
หมายเลขที่ 6 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุคไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

¹¹⁴ พระยาธรรมปรีชา, “ไตรภูมิโลกยวินิจัย” วรรณกรรมรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, 249.

ลักษณะที่ 2 คือ สมุดไตรภูมิที่เป็นสมบัติของกลุ่มผู้นำอำนาจท้องถิ่น เช่น สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ ก ซึ่งเป็นฉบับที่เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม ณ นคร) ถวายหอพระสมุดวชิรญาณ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เป็นสมบัติของออกญากรมราชมนตรี (นพ) ข้าราชการกรุงกัมพูชา ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วข้างต้นว่าเดิมคงจะเป็นสมบัติของพระเจ้ากรุงกัมพูชามาก่อน

ลักษณะที่ 3 คือ สมุดไตรภูมิที่เป็นสมบัติของวัด พระ และเอกชน เช่น สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ซึ่งเป็นฉบับที่พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปาล) ถวายหอพระสมุดวชิรญาณ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ซึ่งเป็นฉบับที่พระเจียนบุตรจีนอิม ถวายหอพระสมุดวชิรญาณ สมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุง สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ซึ่งเป็นสมบัติของพระจักรพรรดิพงษ์ (จาด) สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 หลวงประดิษฐ์ตุลการทูลเกล้าถวาย ฯ หอพระสมุดวชิรญาณ

มีสมุดไตรภูมิอยู่ 2 ฉบับเท่านั้นที่ไม่สามารถระบุที่มาได้คือ ฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนล และ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 ซึ่งหอพระวชิรญาณซื้อมา ซึ่งผู้วิจัยจะไม่นำมาร่วมพิจารณาในประเด็นการแพร่กระจาย

วัตถุประสงค์ของสร้างสมุดไตรภูมิฉบับหลวงผู้วิจัยตีความจากข้อความในบานแพนกดังข้อความ ต่อไปนี้

สมเด็จพระนริศราธิราชเสด็จออกพระที่นั่งดำเนินนักแพ กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร มีราชเสวกเฝ้าอยู่เป็นอันมาก ทรงพิจารณาเรื่องราวในสมุดไตรภูมิโบราณ แจ้งในพระราชหฤทัยแล้ว มีพระราชประสงค์ใครให้สามัญชน และจัดเกทบรรพสัตว์เข้าใจในภูมิทั้ง 3 แลคติทั้ง 5 อันเป็นที่เกิดแห่งเทวดามนุษยนรกหม่อสูรเปรตวิไลยแลสัตว์เดียรฉาน¹¹⁵

เนื่องจากในสมุดไตรภูมิฉบับอื่นไม่ได้ปรากฏข้อความแสดงจุดประสงค์ในการสร้าง ดังนั้นจุดประสงค์ที่ปรากฏในหน้าบานแพนกก็คงจะเป็นเฉพาะสมุดไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีเท่านั้นมิได้หมายรวมทุกฉบับ

แม้ว่าข้อความในบานแพนกจะระบุไว้ชัดพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระประสงค์ที่สร้างสมุดไตรภูมิเพื่อสามัญชนและจัดเกทบรรพสัตว์ซึ่งน่าจะหมายถึงมนุษย์สี่เหล่า แต่สมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีก็ถูกเก็บรักษาอยู่ในหอหลวงซึ่งสามัญชนทั่วไปไม่สามารถที่จะเข้าไปอ่านได้อีกทั้งในสมัยนั้นผู้คนที่อ่านหนังสือออกก็มีจำนวนจำกัด และที่สำคัญเมื่อเขียนสมุดไตรภูมิเล่มนี้สำเร็จแล้ว

¹¹⁵ สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2, 12.

ก็ไม่ปรากฏว่าให้จำลองฉบับไปยังวัดสำคัญหรือหัวเมืองสำคัญในสมัยนั้น เหมือนครั้งสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดเกล้าฯ ให้มีการแต่งหนังสือเรื่องโอวาทานุศาสน์แสดงข้อวัตรปฏิบัติอันสมควรแก่สมณะทลคัคคัฏแจกั่วไปตามพระอาราม¹¹⁶

ดังนั้นแสดงให้เห็นว่าสมุคไตรภูมิฉบับนี้ไม่มีการแพร่ออกไปสู่โลกภายนอก เพราะฉะนั้นผู้วิจัยจึงตีความ คำว่า “สามัญชน” ในบานแพนกกว่าน่าที่จะหมายถึงปุณชนคือบุคคลที่มีกิเลส ไม่ได้หมายถึงคนทั่วไปตามความหมายของชนชั้น

ผู้วิจัยสันนิษฐานต่อไปอีกว่าการที่พระองค์มีพระราชโองการให้เขียนขึ้นเพราะต้องการเปรียบว่าพระองค์กำลังการบำเพ็ญบารมีช่วยเหลือสรรพสัตว์ในโลกให้หลุดพ้นจากวัฏสงสาร พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงต้องการที่สร้างสมบารมี ดังข้อความที่ในสมุคไตรภูมิฉบับหลวงที่ว่า “ทรงพิจารณาเรื่องราวในสมุคไตรภูมิบุราณ แจ้งในพระราชหฤไทยแล้ว” อาจหมายความว่า พระองค์ทรงเห็นสมุคไตรภูมิแล้วรู้แจ้งในพระราชหฤทัย ถ้าพระองค์ทรงหมายความว่าเช่นนี้จริงก็อาจจะตีความได้ว่า พระองค์จะประกาศให้ทราบว่ พระองค์ทรงเป็นโลกวิทูผู้รู้แจ้งในเรื่องของโลก ซึ่ง “โลกวิทู” นี้เป็นพุทธคุณหนึ่งของพระพุทธเจ้า

อย่างไรก็ตามผู้วิจัยก็ได้กล่าวไปแล้วข้างต้นว่สมุคไตรภูมิคือแผนที่ที่แสดงความคิดคติสิทธิและเป็นอ้างอิงสิทธิธรรมของราชสำนักในเรื่องของการทรงไว้ซึ่งความเป็นพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ และ พระจักรพรรดิของพระมหากษัตริย์ ดังนั้นการที่พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องสร้างสมุคไตรภูมินั้นก็เพราะต้องการสืบทอดความคิดคติสิทธิของอยุธยา

ส่วนฉบับที่เป็นสมบัติของกลุ่มผู้นำอำนาจท้องถิ่นนั้น สามารถตีความอยู่ได้ 2 ประเด็นคือ

ประเด็นที่ 1 ราชสำนักจัดการคัดลอกแล้วส่งออกไป

ประเด็นที่ 2 กลุ่มอำนาจท้องถิ่นเป็นผู้มาขออนุญาตคัดลอก

แม้ว่าจะเป็นกรณีหนึ่งกรณีใดก็สามารถที่จะสะท้อนถึงความคิดเรื่องทางการเมืองการปกครองได้ทั้งนี้เพราะ เมื่อเนื้อหาหลักของสมุคไตรภูมิคือแผนที่ที่แสดงถึงความคิดคติสิทธิของราชสำนักไม่ใช่เป็นแผนที่ยุทธศาสตร์อันเป็นความลับทางราชการ ดังนั้นการที่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นจะมีไว้ครอบครองก็ไม่ใช่เรื่องเสียหายเพราะไม่กระทบเทือนต่อความมั่นคงของราชสำนักแต่ประการใด

¹¹⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรัชกาลที่ 2 (กรุงเทพฯ ฯ : มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2533), 116.

หากแต่ขึ้นอยู่กับนโยบายของราชสำนักที่จะให้กลุ่มผู้มีอำนาจท้องถิ่นกลุ่มใดได้ครอบครองสมุดไตรภูมิ

จากข้อมูลแหล่งที่มาของสมุดไตรภูมิที่ได้มาจากนอกเขตราชธานี พบว่ามีสมุดไตรภูมิ 2 ฉบับที่เป็นสมบัติของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช และอีกหนึ่งฉบับซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นสมบัติของพระเจ้ากรุงกัมพูชามาก่อน ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าการส่งสมุดไตรภูมิไปยังท้องถิ่นน่าที่จะสงวนไว้สำหรับกลุ่มอำนาจที่สำคัญ เช่น เมืองนครศรีธรรมราชที่หัวเมืองเอกฝ่ายใต้และเจ้าประเทศราชใหญ่ เป็นต้น

นอกจากนี้จากรูปแบบงานศิลปะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ที่ปรากฏชี้ให้เห็นว่าเป็นฉบับที่คัดขึ้นไปจากฉบับภาคกลาง ก็น่าที่จะเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าครั้งหนึ่งหัวเมืองทางล้านนาก็ได้มีการคัดลอกขึ้นไป และที่สำคัญในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ได้ปรากฏเรื่องสีมกถาที่ความใกล้เคียงกับฉบับของวัดสุทัศนเทพวรารามซึ่งกล่าวกันว่าความรู้เรื่องนี้สมเด็จพระวันรัต (แดง) ได้รับการถ่ายทอดมาจากพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 แต่การที่หัวเมืองฝ่ายล้านนาคัดลอกไปจากภาคกลางก็เป็นการสะท้อนถึงการพยายามที่สร้างองค์ความรู้ทางศาสนาที่ให้เป็นมาตรฐานเหมือนกับราชสำนักภาคกลาง

เมื่อสมุดไตรภูมิเป็นแผนที่ที่ย้ำถึงสิทธิอันชอบธรรมที่พระมหากษัตริย์จะอ้างความเป็นพระธรรมิกราช พระโพธิสัตว์ และพระมหาจักรพรรดิ ดังนั้นการที่ราชสำนักได้ส่งไปยังหัวเมืองก็เพื่อเป็นการประกาศเพื่อย้ำสิทธิธรรมนั้นให้แก่หัวเมืองทราบฐานะของพระมหากษัตริย์ และการที่หัวเมืองจะมาขออนุญาตคัดต้นฉบับออกไปก็เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับอำนาจจากราชสำนักด้วยเช่นเดียวกัน

การที่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ซึ่งมีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 ที่เป็นสมบัติของเมืองนครศรีธรรมราชก็รับกับเหตุการณ์ทางการเมืองว่า ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวเมืองนครศรีธรรมราชได้ถูกลดสถานะจากหัวเมืองพระยามหานครมาเป็นหัวเมืองชั้นเอก อีกทั้งยังถูกอำนาจของกรุงศรีอยุธยาแทรกแซงเป็นอย่างมาก เช่นการที่ราชสำนักกรุงศรีอยุธยาสามารถส่งขุนนางจากส่วนกลางไปดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองได้¹¹⁷ ดังนั้นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 จึงน่าที่จะเป็นสัญลักษณ์ความศักดิ์สิทธิ์อย่างหนึ่งที่ราชสำนักอยุธยาพยายามที่จะให้เมืองนครศรีธรรมราชรับรู้

¹¹⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” ใน กรุงเทพ, พระเจ้าตาก และประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ : มติชน, 2538), 234 – 236.

ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลข 10 / ก ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วข้างต้นว่าเป็นการคัดลอกในสมัยเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อย) ซึ่งถือว่าเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชที่มีบทบาทอำนาจทางการเมืองสูงในเขตคาบสมุทรภาคใต้

ในสมัยที่เจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อย)ครองเมืองนครศรีธรรมราชบุตรของท่านได้ดำรงตำแหน่งหัวเมืองสำคัญในเขตคาบสมุทรภาคใต้¹¹⁸ ยกเว้นหัวเมืองปัตตานี เมืองถลาง เมืองพัทลุง และเมืองสงขลา เท่านั้น ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่าทางราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์พยายามที่แสดงสิทธิอันชอบธรรมของความเป็นศูนย์กลางความศักดิ์สิทธิ์ให้เป็นที่ประจักษ์แก่เมืองนครศรีธรรมราช

อนึ่งสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 มีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังถึงปลายของพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งในช่วงระยะเวลานั้นฝรั่งเศสมีอิทธิพลในกรุงกัมพูชา ราชสำนักรัตนโกสินทร์จึงจำเป็นต้องแสดงสิทธิบางประการ

นอกจากสมุดไตรภูมิจะเป็นสิ่งที่ราชสำนักใช้ย้ำสิทธิธรรมบางประการแล้ว ก็ยังเป็นการแสดงถึงเรื่องราวของผลเวรผลกรรมที่จะได้รับด้วย ดังนั้นการที่ส่งสมุดไตรภูมิไปยังกลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่สำคัญก็คงจะต้องการแสดงให้เห็นว่าฐานะของการส่งสมบุญจนได้เป็นพระมหากษัตริย์และเรื่องบารมีที่ส่งสมมานั้นไม่สามารถที่จะมาแข่งขันกันได้ รวมถึงผลที่จะได้รับเมื่อกระทำผิด

ส่วนการที่ในปัจจุบันไม่พบสมุดไตรภูมิในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งนี้อาจจะเพราะศูนย์กลางของหัวเมืองในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แท้ที่จริงแล้วคือเมืองเวียงจันทน์ แต่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เมืองเวียงจันทน์ได้หมดความสำคัญลง จึงไม่จำเป็นที่ทางราชสำนักจะต้องมาให้ความสำคัญอีกต่อไป

ส่วนการกระจายตัวของสมุดไตรภูมิที่เป็นสมบัติของวัด พระ และเอกชน นั้น จากหลักฐานเท่าที่พบเห็นว่า สมุดไตรภูมิที่เป็นสมบัติของวัดอย่างแท้จริงมีเพียงฉบับเดียวเท่านั้น คือสมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุง ประเด็นนี้ผู้วิจัยไม่นับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 แม้ว่าสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับนี้แม้ว่าตามประวัติพระสงฆ์จะเป็นผู้มอบให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณ ทั้งนี้เพราะถือว่าเป็นสมบัติของบุคคลมิใช่สมบัติส่วนรวมของวัด

118

หลวงอนุสรสิทธิกรรม (บัว ณ นคร), “พงสาวดารเมืองนครศรีธรรมราช” ใน พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพงสาวดารเมืองนครศรีธรรมราช, 60.

ปัญหาเรื่องการกระจายตัวของสมุดไตรภูมิในวัดเป็นเรื่องที่น่าสังเกตได้ว่าแม้แต่พระอารามหลวงที่สำคัญในเขตราชธานีก็ไม่พบสมุดไตรภูมิ ซึ่งผิดกับสมุดพระมาลัยที่กระจายตัวอยู่ในวัดทั่วไป

ดังนั้นในประเด็นนี้ผู้วิจัยจึงเห็นว่าสมุดไตรภูมิเป็นสิ่งที่แสดงความศักดิ์สิทธิ์ของราชสำนักไม่ได้เป็นชุดความรู้ของพระสงฆ์แต่ประการใด อีกทั้งสมุดไตรภูมิก็ไม่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมใดๆ ในทางศาสนา จึงไม่จำเป็นที่วัดจะต้องมี

ส่วนในประเด็นสุดท้ายที่ว่าสมุดไตรภูมิที่เป็นสมบัติส่วนบุคคลนั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่าเนื่องจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 จากประวัติที่มาของเอกสารระบุว่าท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาเวด) เป็นผู้มอบให้หอพระสมุด แต่ถึงอย่างไรก็ตามสมุดไตรภูมิฉบับนี้ปรากฏหน้าบานแพนกยืนยันว่าเป็นสมบัติของหลวง ดังนั้นจึงไม่ควรตัดประเด็นเรื่องการสูญหายของหนังสือในหอหลวง ดังนั้นกรณีของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ซึ่งเป็นสมบัติของพระจักรพรรดิพงษ์(จาด)ก็อาจจะอยู่ในข่ายกรณีนี้ ด้วยทั้งนี้เราอย่าลืมไปว่าตำแหน่งของพระจักรพรรดิพงษ์(จาด) คือเจ้ากรมในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ พระราชอนุชาร่วมพระโสทรพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5

ปัญหาอีกประการที่สำคัญในการศึกษาวัตถุประสงค์การสร้างสมุดไตรภูมิคือ กรณีของสมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว ทั้งนี้เพราะเป็นสมุดไตรภูมิฉบับเดียวที่ยังเป็นสมบัติของวัด อีกเนื้อวัตถุประสงค์ของสมุดไตรภูมิฉบับนี้มีได้แสดงความศักดิ์สิทธิ์ของราชสำนักหรือเป็นตำราหากแต่กลับกลายเป็นสมุดที่ใช้ในการทำนายทายทัก และที่สำคัญในปัจจุบันปรากฏอยู่เพียงฉบับเดียวเท่านั้น

สำหรับในกรณีนี้ผู้วิจัยคิดว่าสมุดไตรภูมิที่แสดงความศักดิ์สิทธิ์ของราชสำนักหรือเป็นตำราได้กลายคตินิยมมาก่อนหน้าการเขียนไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าวแล้ว เพียงแต่เราไม่พบสมุดไตรภูมิฉบับดังกล่าว ทั้งนี้เพราะสมุดไตรภูมิฉบับควนมะพร้าวได้ลดทอนรายละเอียดลงไปมาก

สาเหตุที่คตินิยมได้กลายนั้นผู้วิจัยเข้าใจว่าคงจะเป็นชุมชนแถบวัดควนมะพร้าวเป็นสังคมในวัฒนธรรมราษฎร์และอยู่ไกลจากศูนย์กลางการปกครองคือกรุงเทพ ฯ ที่เป็นสังคมในวัฒนธรรมหลวง ดังนั้นในท้องที่ห่างไกลย่อมที่จะไม่เข้าใจแนวคิดวัฒนธรรมหลวงก็เป็นได้ ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นจากวรรณกรรมที่พบในเขตภาคใต้โดยเฉพาะฉากบรรยายถึงความโอ้อ่าของราช

สำนักไม้อาจที่จะเทียบได้กับฉากบรรยายพระราชวังในวรรณกรรมที่พบในเขตภาคกลาง¹¹⁹ อันเป็นแบบสะท้อนให้เห็นว่าเป็นรัฐตามคติของประชาชนในภาคใต้ที่เป็นรัฐขนาดเล็กผิดกับรูปแบบจักรวาลในเขตภาคกลาง

เพราะฉะนั้นเมื่อราชสำนักได้เผยแพร่สมุดไตรภูมิไปยังศูนย์กลางของส่วนภูมิภาคและจากศูนย์กลางในส่วนภูมิภาคก็แพร่ไปสู่ท้องถิ่น แต่เมื่อท้องถิ่นไม่เข้าใจในความหมายแต่เห็นว่าสมุดไตรภูมิเป็นเรื่องของสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพราะว่าสมุดไตรภูมิได้ไปสัมพันธ์กับเรื่องนรกสวรรค์ ดังนั้นจึงได้ปรับให้เข้ากับแนวคิดความเชื่อในท้องถิ่น

¹¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “คติเกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปักษ์ใต้” ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2538), 21 – 27.

บทที่ 4

การศึกษาที่มาเนื้อหาและรูปแบบ

แม้ว่าสมุดไตรภูมิทุกฉบับมีการเขียนข้อความแทรกอยู่โดยทั่วทั้งนี้เพื่อเป็นการอธิบายภาพ ภาพที่เขียนขึ้นนั้นต้องการสื่อความหมายอะไร แต่ในบางครั้งจะพบว่าข้อความที่ปรากฏเป็นการอธิบายถึงสาเหตุความเป็นมาเป็นของเรื่องราวในจิตรกรรม ลักษณะร่วมของหน้าต้นสมุดไตรภูมิทุกฉบับคือการเขียนพิภพจากบนสุดคือมหานครนิพพานไล่ลงมายังพิภพที่ต่ำสุดคือมหาเวจนิรค ส่วนหน้าหลังของสมุดไตรภูมิจะมีภาพเล่าเรื่องที่เกี่ยวกับชมพูทวีปเป็นสำคัญและมหาสมุทรเป็นส่วนใหญ่

ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องนำข้อความที่เขียนแทรกในสมุดไตรภูมิเพื่ออธิบายภาพจิตรกรรมมาพิจารณาพร้อมกับภาพจิตรกรรม และในหลายๆ ภาพพบว่าข้อความที่ปรากฏไม่สามารถที่จะหาที่มาของภาพได้ โดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องรูปพรหม รูปพรหม และ สวรรค์ชั้นฉกามาพจรภาพเป็นต้น

เนื่องจากเนื้อหาความในคัมภีร์ที่กล่าวถึงที่มีความสัมพันธ์กับเนื้อหาภาพจิตรกรรมนั้นส่วนใหญ่เป็นการคัดลอกข้อความสืบทอดต่อกัน โดยมิได้เปลี่ยนแปลงหรือถึงจะมีการเปลี่ยนแปลงก็เป็นการเพิ่มเล็กน้อย ดังนั้นการยกที่มาจากเรื่อง ผู้วิจัยจะเน้นถึงคัมภีร์ที่มีอายุเก่าเป็นสำคัญ

ข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิ ในสายการคัดลอกที่ 1 กรณีที่มีข้อความตรงกันทุกฉบับ ผู้วิจัยจะยกข้อความจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 (ฉบับหลวงกรุงธนบุรี) ในฉบับตีพิมพ์ของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี ทั้งนี้เพราะถือว่าได้รับการอ่านและตรวจตราจากผู้ทรงคุณวุฒิมาแล้ว หากข้อความใดที่ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ผู้วิจัยจะใช้ข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ก่อน ทั้งนี้เพราะถือว่าเป็นฉบับที่เก่าที่สุดในสายการคัดลอกนี้ แต่ถ้าข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีสภาพที่ไม่สมบูรณ์ ผู้วิจัยจะใช้สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก แทน ทั้งนี้เพราะถือว่าภาพของสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน(ฉบับหลวงกรุงธนบุรี)ที่ใช้ในการศึกษาข้อความมีขนาดเล็กเกินกว่าที่จะอ่านได้อย่างสะดวก

สำหรับข้อความที่อธิบายภาพซึ่งจัดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 นั้น กรณีที่ข้อความทั้งสองฉบับมีเนื้อหาตรงกันจะใช้ข้อความของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ทั้งนี้เพราะถือว่ามีอายุเก่ากว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 อีกทั้งข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 เป็นข้อความภาษาไทยส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เป็นฉบับภาษาเขมรที่แปลมาจากสมุดไตรภูมิฉบับภาษาไทย

อีกทั้งเพื่อประโยชน์ในการลดทอนพื้นที่ในการพิมพ์ รูปที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 ซึ่งถือว่าเป็นฉบับที่มีการตีพิมพ์ล่าสุดในปัจจุบัน (พ.ศ. 2552) ผู้วิจัยจึงจะไม่ขอลงรูปประกอบทุกรูปตามที่ได้กล่าวอ้างไว้ในงานวิจัยชิ้นนี้ หากแต่จะอ้างอิงเป็นลำดับรูปภาพที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับตีพิมพ์ดังต่อไปนี้

1. สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ผู้วิจัยจะอ้างอิงลำดับรูปตามที่ปรากฏในหนังสือ “สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม” ซึ่งจัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมสมเด็จพะนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ พระชนมพรรษา 6 รอบ วันที่ 12 สิงหาคม 2547

2. สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 ผู้วิจัยจะอ้างอิงลำดับรูปตามที่ปรากฏในหนังสือ “สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย” ซึ่งจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา 80 วันที่ 5 ธันวาคม 2550

3. สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ผู้วิจัยจะอ้างอิงลำดับรูปภาพตามที่ปรากฏในหนังสือ “สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1” ซึ่งจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ วันที่ 5 ธันวาคม 2542

4. สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 (ฉบับหลวงกรุงธนบุรี) และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ผู้วิจัยจะอ้างอิงลำดับรูปภาพตามที่ปรากฏในหนังสือ “สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2” ซึ่งจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ วันที่ 5 ธันวาคม 2542

มหานครนิพพาน

คำว่า “นิพพาน” เป็นศัพท์ในภาษาบาลีตรงกับศัพท์คำว่า “นิรวาณ” ในภาษาสันสกฤต ซึ่งศัพท์คำนี้ได้ถูกนำไปใช้กันอย่างกว้างขวางในลัทธิศาสนาที่มีแหล่งกำเนิดในชมพูทวีป ที่เชื่อเรื่องเกี่ยวกับการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด จากหลักฐานที่พบเก่าที่สุดปรากฏในคัมภีร์ฤคเวทใช้ว่า “นิรวาติ” แปลว่า “พัดออกไป”

ในคัมภีร์สมัยอุปนิษัท เช่น คัมภีร์ฉานโทคยอุปนิษัท ได้ให้ความหมายของศัพท์คำนี้มีว่า “การรู้แจ้งโดยสมบูรณ์” ส่วนในคัมภีร์มหาภารตะได้ให้ความหมายของศัพท์คำนี้ว่า “ความเป็นอิสระของวิญญาณจากร่างกายและเข้าไปรวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับอาตมันสูงสุดหรือพรหมัน”¹

ศาสตราจารย์ โอเดนเบิร์ก นักวิชาการชาวเยอรมันได้เคยเสนอประวัติของศัพท์คำว่า “นิรวาณ” ไว้ว่าเป็นคำศัพท์ที่มีปรากฏอยู่ในวรรณคดีของศาสนาพราหมณ์สมัยอุปนิษัท คือ คัมภีร์กฤษิกายอุปนิษัทซึ่งมีความสัมพันธ์กับความคิดในปรัชญาโยคะ โดยที่ท่านได้ยกคำแปลของโคลกในคัมภีร์กฤษิกายอุปนิษัทว่า “เหมือนแสงสว่างได้ถูกเผาดับไปแล้ว และศูนย์หายไปในสถานที่หลุดพ้น (นิรวาณ) ฉันทใด บุคคลใดที่ทำลายกรรมให้หมดสิ้น บุคคลนั้นก็ได้บรรลุความเป็นโยคี”²

นักวิชาการชาวตะวันตกหลายท่านได้ออกมาแสดงความเห็นที่เกี่ยวกับข้อกังขาที่มาของความหมายของศัพท์คำว่า “นิพพาน” เช่น อี เจ ธอมัส เสนอว่า พระพุทธศาสนาอาจจะได้รับศัพท์คำว่า “นิพพาน” มาจากศาสนาเซน ซึ่งศาสนาเซนเองนั้นได้ใช้ในความหมายที่ว่า การหลุดพ้นขั้นสุดท้าย³

¹ Sir H. S. Gour, The Spirit of Buddhism (Calcutta : Lal Chand and Sons, 1929), 312.

² H. Oldenberg, The Doctrine of the Upanisads and The Early Buddhism Trans Shridhar B. Shrotri. (Delhi : Motilal, 1991),171.

³ E. J. Thomas, The History of Buddhism Thought (London : Routledge & Kegan Paul , 1959) , 123.

ส่วนศาสตราจารย์ โอลเดนเบอร์ก ได้เสนอว่าความคิดเรื่องนิพพานในพุทธศาสนามีแหล่งกำเนิดมาจากความคิดเรื่องพรหมณ์ของศาสนาพราหมณ์⁴

สำหรับพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก คำว่า “นิพพาน” หมายถึง สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะ “ไร้กิเลสไร้ทุกข์” เป็นอิสรภาพสมบูรณ์ แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทคือ

1. สอุปาสีนิพพาน หมายถึงนิพพานแต่ยังมีอุปาสีเหลืออยู่
2. อนุปาสีนิพพาน หมายถึงนิพพานที่ไม่มีอุปาสีเหลือ⁵

อย่างไรก็ตามศัพท์คำว่า “นิพพาน” ของพุทธศาสนา หรือ “นิรวาณ” ของศาสนาพราหมณ์ ต่างก็หมายความว่าความถึงการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด เพียงแต่ความคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในศาสนา 3 นี้มีการตีความที่แตกต่างกันไป อีกทั้งการที่จะระบุว่าพุทธศาสนาได้รับศัพท์คำว่า “นิพพาน” มาจากศาสนาเช่นนั้น เป็นเรื่องที่ระบุได้ยาก ทั้งนี้เพราะที่ทราบกันโดยทั่วไปแล้วว่าพุทธศาสนากับศาสนาเชนเกิดขึ้นในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันมากรวมถึงสถานที่เกิดก็อยู่ในบริเวณที่ใกล้เคียงกัน อีกทั้งศัพท์คำว่า “นิรวาณ” ที่หมายถึงการหลุดพ้นก็มีปรากฏมาก่อนการกำเนิดของศาสนาทั้งสอง

พระนิพพานในความหมายที่ว่า เป็นสภาวะของการหลุดของดวงจิตที่ออกจากกิเลสและตัณหาทั้งปวง หรือสภาพที่หลุดพ้นจากสังสารวัฏเป็นลักษณะการอธิบายในเชิงนามธรรมซึ่งยากต่อการที่จะมาเขียนเป็นภาพจิตรกรรมได้ แต่เนื่องจากคติความคิดในสมัยที่เขียนสมุดไตรภูมิถือว่าพระนิพพานเป็นดินแดนหนึ่งที่บุคคลใดๆ บุคคลหนึ่งที่ปฏิบัติดีพร้อมสามารถตัดกิเลสและตัณหาทั้งปวงออกหมดจากจิตก็สามารถเดินทางเข้าไปถึงได้ ดังนั้นเพื่อความจำเป็นที่จะสื่อถึงดินแดนนั้น กลุ่มผู้ทำงานเขียนสมุดไตรภูมิจึงจำเป็นต้องหาวิธีที่เขียนภาพจิตรกรรมที่สื่อถึงดินแดนพระนิพพานออกมาในลักษณะของรูปธรรมให้ได้ โดยทั้งนี้กลุ่มผู้เขียนจะต้องพยายามหาคำอธิบายของคำว่า “นิพพาน” ในคัมภีร์อื่น ๆ ให้ได้ โดยทั้งนี้คำอธิบายดังกล่าวจะต้องเป็น

⁴ H. Oldenberg, Buddha : His life , His doctrine , His order (London : Williams and Norgate, 1882) , 52.

⁵ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม (กรุงเทพฯ : บริษัท เอส อาร์ พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, 2548), 26.

คำอธิบายในเชิงรูปธรรม และคัมภีร์ดังกล่าวกลุ่มผู้เขียนภาพจิตรกรรมจะต้องมีความคิดในใจแล้วว่าน่าเชื่อถือได้

ภาพจิตรกรรมมหานครนิพพานมีปรากฏอยู่ในสมุดไตรภูมิเป็นส่วนใหญ่ และถ้าตัดกรณีเรื่องสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ที่ชำรุดเพราะส่วนหน้าได้ขาดหายไป จะพบว่ามีสมุดไตรภูมิเพียง 4 ฉบับเท่านั้นที่ไม่ปรากฏภาพจิตรกรรมมหานครนิพพาน คือสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 สมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุงและสมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนล

ผู้วิจัยได้อาศัยข้อความที่ปรากฏอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 (ภาพที่ 61) และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก ได้กล่าวว่า

ภิกขเว ดูภิกษุทั้งหลายท่านรู้จักเมืองมหานครนิพพานด้วยสาระธรรมโมปะมาดังนี้
 ฯ ก็ ต่ ปาการ์ เอาสิ่งอันใดเป็นกำแพงเมืองมหานครนิพพานทั้งสิ้น ฯ สิลปาการ์ ฯ
 เอาศีล 5 ประการ ศีล 8 ประการ ศีล 10 ประการ ศีล 4 ประการ เป็นกำแพงเมือง
 มหานครนิพพาน ฯ เอาโลกียะโลกุตระปัญามาเป็นประตูหับเผยแห่งเมืองมหานคร
 นิพพาน เอาโลกียะโลกุตระสมาธิมาเป็นหอเมือง เอาสัจจะปะทานณะเพียรมาเป็น
 เสาเชื่อมแลค่ายเมืองมหานครนิพพาน เอาเมตากรุณามะตุดาอุเบกขาเป็นคูเมือง
 4 ชั้น เอาสะพานปะธาน 24 มีต้นว่า เหตุปัจจุโย ฯ มาเป็นตรอกเป็นถนนหลวง
 24 แห่ง ในเมืองมหานครนิพพาน ฯ เอาโพธิปักขิยะธรรม 37 มาเป็นตลาดซื้อขาย
 37 แห่ง เอาพระอะภิธรรมทั้ง 7 พระคำภีร์มาเป็นประสาธ 7 ชั้น เอานิกขามะบารมี
 คือออกบวชมาเป็นเครื่องบังเกอร์ที่ปูลาดปูห้องปราสาท เอาเทวมิติมานบารมีอันพัน
 จาการาคาทิเกเลตมาเป็นแท่นในห้องประสาธ เอาปัญญาบารมีมาเป็นประทีปปลงเวลา
 ส่องให้รุ่งเรือง พระกรุณาสมาบัติ เอาอรรธรสพุทธาน 18 ประการคืออะนิจานุปีศ
 นามานเป็นที่สุทเป็นทรายแก้วปราชัยเรียรายในพื้นที่เมืองมหานครนิพพาน ฯ
 เอาภาวะนากิจกำมะถานแลภาวนาไตรลักษณ์มานคืออะนิจาทุกขังอะนัตตาแลภาวะนา
 จัตตุพรหมวิหารมาเป็นสระโบกขระณี ฯ เอาพระกรุณาสมาบัติมานเป็นน้ำอันเย็น
 เตมบริบูรณ ฯ เอาอรหันตเจ้าทั้งหลายอันพันจากบาปธรรมทั้งปวงแล้วแล
 เป็นจินาสพเป็นแมลงผึ้งแมลงภูมาเอารศเกษรดอกบัวในมหานครนิพพาน ฯ เอา
 อรหันตเจ้าทั้งหลายออกจากโทษเกลศ 10 ประการมีโลกโทษโมหะเป็นต้น
 มีอะหิริกะเป็นที่สุตมาเป็นนกกุงนกะเรียนนจากพราศแลราชหงษ์แดงหงษ์ขาวอันมา
 ร้องส้องเสพในเมืองมหานครนิพพาน ฯ เมืองมหานครนิพพานนี้สนุกสุขเกษมว่าเมือง

ทั้งปวงเป็นที่เร้นอาไศรย ให้พ้นข้าศึกศัตรูทั้งปวงคือชาติชะราพญาธิมาณศัตรมิ
เบียดเบียนได้เป็นสุขทุกเมื่อแล ฯ๘^๖

จากข้อความในดังกล่าวข้างต้นพบว่ามีความคล้ายคลึงกับข้อความในอนุมาณปัญหา
ของคัมภีร์มิลินทปัญหาที่กล่าวว่า

ขอถวายพระพรบพิตรพระราชสมภารราช อันว่าธรรมเนียมของสมเด็จพระพุทธองค์เจ้า
ผู้ทรงพระภาคเป็นอันงาม สีสัณการ มีศีลเป็นกำแพง หิริปริกข มีละอายเป็นคู
สติโทวาริก มีสติเป็นนายประตุ ฌานทวารโกฏฐก มีพระฌานเป็นขุมประตุ
วิริยอฏฐาลก มีความเพียรเป็นหอรบ สทุธาอิสก มีศรัทธาเป็นยอดปราสาท ปญญาปา
สาท ปญญาเป็นตัวปราสาท สุตตนต์ปจจร์ มีพระสุตตันตปิฎกเป็นถนนหลวง อภิธมม
สังฆาฏก มีพระอภิธรรมเป็นตะแสงแกลงถนนสามแฉก วินยวินิจจย มีพระวินัยเป็นโรง
ราชวินิจจย สติปญฐานวิธิก มีพระสติปญฐานเป็นถนนใหญ่อันสำราญ มหาราช ขอถวาย
พระพรบพิตรพระราชสมภาร ลำดับถนนมีร้านตลาดต่างๆ เสวยถึทำ คือสิ่งไรบ้าง
บุปผาปณ คือร้านตลาดดอกไม้ ฌณฺธาปณ ร้านตลาดของหอม ผลาปณ ร้านตลาดผลไม้
อคทาปณ ร้านตลาดยาขับพิษ ไอศลาปณ ร้านตลาดยาต่างๆ อมตปณ ร้านตลาดน้ำ
อมฤตอันหวาน รตนาปณ ร้านขายแก้ว สพุททาปณ เบ็ดเตล็ดสารพัดมี สิริเป็น 8 ตลาด
ด้วยกัน ขอถวายพระพร^๗

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าที่มาของภาพมหานครนิพพานในสมุดไตรภูมินั้นอาจจะ
เป็นการปรับปรุงมาจากข้อความในคัมภีร์มิลินทปัญหา หรือก็นำมาจากคัมภีร์หนึ่งที่มีการนำเนื้อหา
จากคัมภีร์มิลินทปัญหาไปปรับปรุงเพิ่มเติม

^๖ สมุดไตรภูมิบูรณฉบับกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์
เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525), 11.

^๗ คัมภีร์มิลินทปัญหา ไทย-บาลี (กรุงเทพฯ : บริษัทประยูรวงศ์พรินท์ติ้งจำกัด, 2549.
พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พระพุทธวงศมุนี (บุญมา
ที่ปทุมโม ป.ศ. 6) ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส วรมหาวิหาร กรุงเทพฯ 5 มีนาคม 2550), 467 –
468.

ลักษณะการเขียนภาพมหานครนิพพานในสมุดไตรภูมิจะเป็นการเขียนภาพปราสาทที่มีกำแพงล้อมรอบ มีรูปสรรพสัตว์ประกอบซึ่งที่ตรงกับในข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกไว้ แต่ไม่มีการแสดงภาพรูปบุคคลแต่ประการใด ทั้งนี้คงถือว่าสถานะของนิพพานเป็นการปราศจากรูปร่างแม้กระทั่งดวงจิต

นอกจากนี้ยังพบว่าในสายการคัดลอกที่ 1 จะเขียนภาพมหานครนิพพานที่ลงรายละเอียดมากกว่าสายการคัดลอกที่ 2 และในขณะเดียวกันข้อความอธิบายภาพในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 ว่าพบว่า สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และ สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินมีการเพิ่มเติมเนื้อความเข้ามามากกว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับซึ่งเป็นสมุดไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีคณะทำงานในครั้งนั้นได้ปรับปรุงเพิ่มเติมเนื้อความเพิ่มเข้าไปทั้งนี้เพื่อความสมบูรณ์ของเนื้อหา โดยทั้งนี้จะไม่นับรวมสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ซึ่งอยู่ในสายการคัดลอกที่ 1 ทั้งนี้เพราะ ส่วนต้นของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีสภาพชำรุดขาดหายไปจึงทำให้ไม่ทราบว่าเนื้อความที่เกี่ยวข้องกับมหานครนิพพานจะมีมากน้อยเพียงใด

ถึงแม้ว่าจะมีปรากฏภาพมหานครนิพพานในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และ ฉบับกรุงเบอร์ลินซึ่งมีอายุอยู่ในต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ก็ตาม แต่จากหลักฐานในงานจิตรกรรมฝาผนังเท่าที่สำรวจพบในปัจจุบัน (พ.ศ. 2552) ในเขตพื้นที่ประเทศไทยในปัจจุบันและจิตรกรรมในกลุ่มแม่น้ำอ่าวตีกกลับไม่พบว่ามีภาพเขียนภาพมหานครนิพพานแต่ประการใด ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่างานจิตรกรรมฝาผนังมีวัตถุประสงค์ที่จะต้องการเน้นถึงประวัติและมหาปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้า รวมถึงเรื่องราวการบำเพ็ญเพียรบารมีในอดีตชาติของพระองค์เป็นหลัก หากแต่ภาพในสมุดไตรภูมิเป็นชุดจิตรกรรมที่เป็นแผนที่ที่จะพยายามอธิบายดินแดนต่างๆ ที่สัตว์โลกสามารถเดินทางไปถึงได้

อนึ่งนอกจากในสมุดไตรภูมิที่กล่าวถึงมหานครนิพพานแล้ว ยังปรากฏคำว่า “มหานครนิพพาน” อยู่ในบรรทัดที่ 2 ของจารึกวัดคำหนัก (หลักที่ 108) พบที่อำเภอโพทะเล จังหวัดพิจิตร จารึกหลักนี้ระบุปีจุลศักราช 842 ตรงกับปี พ.ศ.2023 ตรงกับแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 แห่งกรุงศรีอยุธยา⁸ และในบรรทัดที่ 2 – 3 หน้า B ของศิลาจารึก IMA. 3 ซึ่งเป็นศิลาจารึกสมัยหลัง

⁸ จารึกในประเทศไทย, เล่มที่ 5 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528), 73.

เมืองพระนครที่ปราสาทนครวัด เมืองเสียมราฐ จารึกหลักนี้ระบุปีมหาศักราช 1501 ตรงกับปี พ.ศ. 2122⁹

แม้ว่าในศิลาจารึกวัดคำหนัก (หลักที่ 108) และศิลาจารึกสมัยหลังที่ปราสาทนครวัด (IMA. 3) จะไม่ได้ให้รายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับมหานครนิพพานแต่ประการใด นอกจากจะกล่าวเพียงว่า พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าสู่มหานครนิพพานเท่านั้น อีกทั้งในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีผลงานการประพันธ์ของพระญาณชะภิกษุชาวพม่าก็ได้กล่าวถึงโลกุตตรภพคือนิพพาน ซึ่งทั้งหมดก็น่าจะสะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่ในเอเชียอาคเนย์ภาคพื้นทวีปมีคติความเชื่อเรื่องนิพพานเป็นสถานที่แห่งหนึ่งมากกว่าความเป็นสภาวะ

อนึ่งจากการศึกษาของคณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ได้เคยเสนอเรื่องราวของมหานครนิพพานเปรียบเทียบกับเรื่องนครสุชาวดี¹⁰ ซึ่งประเด็นดังกล่าวก็ควรที่จะนำมาทำการศึกษาเปรียบเทียบกับมหานครนิพพานในคัมภีร์มิลินทปัญหา และถ้าคิดเรื่องมหานครนิพพานจะเป็นเรื่องเดียวกันกับนครสุชาวดีของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตจริง ก็ไม่ได้เป็นการยืนยันได้ว่าดินแดนในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจะรับรู้เรื่องนครสุชาวดีของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤต

พระอริยบุคคล 8 จำพวก

ภาพพระอริยบุคคล 8 จำพวกมีปรากฏเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินเท่านั้น ซึ่งการเขียนภาพพระอริยบุคคล 8 นี้เป็นเอกลักษณ์ของสายการคัดลอกที่ 1 ส่วนการที่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ซึ่งเป็นสมุดไตรภูมิในสายการคัดลอกที่ 2 ฉบับเดียวที่มีปรากฏนี้ เพราะฉบับดังกล่าวมีการปนของสมุดไตรภูมิทั้ง 2 สาย

การจำแนกพระอริยบุคคล 8 จำพวก ตามคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักนั้น แบ่งได้ออกเป็น 2 จำพวกใหญ่ๆ คือ มรรคสมังคี หมายถึง ผู้พร้อมด้วยมรรค 4 และ ผลสมังคี หมายถึง ผู้พร้อมด้วยผล 4 แต่ในบางครั้งอรรถภาษาบาลีเรียกพระอริยบุคคลทั้ง 8 ว่า “ทักษิณเขย

⁹ อุไรศรี วระศรีน , จารึกนครวัดสมัยหลังพระนคร ค.ศ. 1566 – ค.ศ. 1747 (กรุงเทพฯ : จงเจริญการพิมพ์ , 2542) , 149.

¹⁰ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 13.

บุคคล”¹¹ แต่เมื่อแปลภาษาไทยโบราณจารย์ท่านใช้ว่า “ทักษิณบุคคล” ซึ่งเป็นลักษณะการแปลงศัพท์ในภาษาไทย

หลักฐานในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักพบว่า ความคิดเรื่องพระอริยบุคคล 8 จำพวกนี้น่าที่จะมีมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 3 เป็นอย่างช้า ทั้งนี้เพราะมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ปุคคลบัญญัติผลงานการประพันธ์ของพระโมคคัลลีบุตรติสสะประธานผู้ชำระพระไตรปิฎกสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

เนื้อหาในคัมภีร์ปุคคลบัญญัติที่ได้กล่าวถึงเรื่องพระอริยบุคคล 8 มีปรากฏอยู่ในส่วนของอัฐมมติกาวาหมายถึง บุคคล 8 จำพวก คือ บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค 4 บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยผล 4¹² แต่อย่างไรก็ตามคัมภีร์ปุคคลบัญญัติกลับไม่ได้ให้รายละเอียดว่าอริยบุคคลทั้ง 8 จำพวกประกอบด้วยบุคคลประเภทใดบ้าง

ต่อมาในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีอรรถกถาของคัมภีร์ปุคคลบัญญัติจึงได้กล่าวถึงรายละเอียดของบุคคลทั้ง 8 จำพวกดังต่อไปนี้

1. ท่านที่เป็นพระโสดาบัน	2. ท่านที่ปฏิบัติเพื่อทำโสดาปัตติผลให้แจ้ง
3. ท่านที่เป็นพระสกทาคามี	4. ท่านที่ปฏิบัติเพื่อทำสกทาคามีผลให้แจ้ง
5. ท่านที่เป็นพระอนาคามี	6. ท่านที่ปฏิบัติเพื่อทำอนาคามีผลให้แจ้ง
7. ท่านที่เป็นพระอรหันต์	8. ท่านที่ปฏิบัติเพื่อทำอรหัตตผลให้แจ้ง ¹³

ในสังคิยสูตร สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคได้เรียกบุคคลทั้ง 8 จำพวกนี้ว่า “ทักษิณบุคคล”¹⁴

จากลักษณะการเขียนภาพพระอริยบุคคล 8 จำพวกในสมุดไตรภูมิพบว่ากลุ่มผู้เขียนได้มุ่งเน้นที่จะเขียนให้เป็นรูปพระภิกษุทั้งหมด หากแต่ตามความเชื่อในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักนั้นกลับพบว่าพระอริยบุคคลบางจำพวกเช่น พระโสดาบันก็ไม่จำเป็นต้องอยู่ในภิกษุ

¹¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) , พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม , 78.

¹² พระอภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ เล่มที่ 3 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 177.

¹³ เรื่องเดียวกัน, 455.

¹⁴ พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 234.

ภาวะเสมอไป เช่น พระเจ้าสุทโธทนะ พระเจ้าพิมพิสาร และอนาถบิณฑิกเศรษฐี เป็นต้น อีกทั้งพระอริยบุคคลก็มีสิทธิ์ที่จะอยู่ในสถานะของพระภิกษุณีได้ด้วยเช่นกัน ดังกรณี พระนางปชาบดีโคตรมี พระนางพิมพาโยชิตราเทวี และพระอุบลวรรณา เป็นต้น และบ่อยครั้งสามเณรก็ได้สำเร็จพระอรหันต์ผล เช่น สังกัจจสามเณร เป็นต้น แต่ลักษณะการเขียนภาพอริยบุคคลในสมุดไตรภูมิกลับเป็นรูปพระภิกษุทั้งหมดนั้นน่าที่จะสะท้อนให้เห็นถึงสภาพของภิกษุภาวะบางประการในสังคมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ลักษณะการเขียนภาพจิตรกรรมพระอริยบุคคล 8 จำพวกนั้นจะเขียนเป็นรูปพระภิกษุยืนอยู่ภายในกรอบ โดยที่เหนือรูปพระโศดบันระดับโศดาปัตติมรรคซึ่งเป็นพระอริยบุคคลจำพวกแรกจะเขียนเส้นขวางอยู่ 3 เส้น ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 62) และภาพที่ 2 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 เหนือเส้นขวางบนสุดจะเป็นรูปพุ่มเหมือนดอกไม้ ในภาพที่ 2 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และภาพที่ 2 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก จะเขียนเป็นรูปดอกบัว

ในรูปของพระโศดบันระดับโศดาปัตติผลกลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 จะวาดรูปพระโศดบันกำลังเหยียดเส้นขวางเส้นล่างสุด แต่เมื่อเป็นภาพพระสกาคามีมรรคเส้นขวางเหนือรูปพระสกาคามีระดับสกาคามีมรรคก็จะเหลืออยู่เพียงสองเส้น แต่เมื่อเป็นรูปพระสกาคามีระดับสกาคามีผลพระอริยบุคคลจะเหยียดเส้นขวางอีกเหมือนกับพระโศดบันระดับโศดาปัตติผล จนถึงภาพพระอนาคามีระดับอนาคามีมรรคเส้นขวางเหนือพระอนาคามีมรรคจะเหลืออยู่เพียงหนึ่งเส้นเท่านั้น แต่เมื่อพ้องขึ้นรูปภาพพระอนาคามีระดับอนาคามีผลก็จะเขียนภาพพระอริยบุคคลจะเหยียดเส้นขวางนั้นอีกครั้ง เมื่อเป็นรูปพระอรหันต์มรรค พระอริยบุคคลจะชูดอกบัวอยู่เหนือศีรษะ แต่เมื่อเป็นพระอรหันต์ผลพระอริยบุคคลจะถือดอกบัวอยู่ที่ระดับของหน้าอก

ภาพทั้งหมดที่กล่าวมานี้ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นการเขียนภาพจิตรกรรมในเชิงของปริศนาธรรมกล่าวคือ เส้นขวางทั้ง 3 เส้นเหนือพระอริยบุคคล น่าที่จะหมายถึงข้อความที่เขียนแทรกอยู่ในภาพอริยบุคคล 8 จำพวก ในภาพที่ 2 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 (ฉบับหลวงกรุงธนบุรี) คือ

1. เสียสภาวะ ศีลปัตตะ ปรามาศ
2. กระทำให้น้อยให้เบาบางมาราคพยาบาท
3. กระทำให้สิ้นกามราคพยาบาท

ส่วนดอกบัวในภาพหรือผลผลิตน้ำที่จะหมายความว่าพระนิพพานหรือสภาวะของความหลุดพ้น

ในปัจจุบันนอกจากสมุดไตรภูมิเรายังไม่สำรวจพบจิตรกรรมของอริยบุคคล 8 จำพวกในจิตรกรรมฝาผนัง แม้ว่าจิตรกรรมฝาผนังที่บริเวณโคนเสาของพระวิหารวัดปฐมวราาราม กรุงเทพฯ ฯ จะมีภาพพระอริยบุคคลเป็นคู่ๆ อยู่ หากแต่จิตรกรรมที่วัดดังกล่าวไม่ได้ไม่ได้แสดงในฐานะของพระอริยบุคคล 8 จำพวก แต่เป็นการแสดงออกในฐานะของเอกทัคคะภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกา

อชฎากาศ

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 (ภาพที่ 63) และภาพที่ 3 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏภาพเส้นที่เป็นริ้วอยู่เต็มหน้าสมุดไทย ระหว่างภาพมหานครนิพพานกับภาพรูปพรหมชั้นสูงสุด จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า

“เบื้องบนแต่รูปพรหมขึ้นไปเป็นอชฎาดากาศ แผลไปในอนันตจักรวาลาที่สุกมิได้แล”¹⁵

ผู้วิจัยได้ตรวจสอบเนื้อความในคัมภีร์ของฝ่ายพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักพบว่า เรื่องของอชฎากาศมีปรากฏอยู่ในมีปรากฏอยู่ใน 2 คัมภีร์ คือ คัมภีร์ชินาลังการฎีกา¹⁶และคัมภีร์โลกทีปการ¹⁷ ซึ่งข้อความในภาษาบาลีของคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มนั้น กล่าวตรงกันว่า ได้บังสุปฏิพินีนารองรับอยู่ (อุทกปฏิพินิ) และถัดมามีลมรองรับอยู่ (วตปฏิพินิ) ที่ต่ำได้กว่าลงไปเป็นอชฎากาศ (อากาศที่ไม่รก)

อนึ่งในคัมภีร์สารัตถทีปนีได้กล่าวถึงอชฎากาศเหนือรูปภูมิว่า ในเบื้องบนพระรัศมีพุ่งขึ้นไปถึงสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ผ่านไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปร

¹⁵ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 15.

¹⁶ พุทธกรกิจดาจารย์, ชินาลังการฎีกา (กรุงเทพฯ ฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2545), 60.

¹⁷ พระสังฆราชเมธีกร, โลกทีปการ, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง (กรุงเทพฯ ฯ : กรมศิลปากร, 2529), 170.

นิมิตตวสวดี หลังจากนั้นได้พุ่งไปยังพรหมโลก 9 ชั้น เวหฬผลาภูมิ และสุทธาวาส 5 ชั้น ผ่านไปยังอรุณภูมิ 4 ชั้นสู่อชฎากาศ¹⁸

ลักษณะการวาดภาพอชฎากาศที่เขียนเป็นเส้นนั้น ผู้วิจัยตีความว่ากลุ่มผู้เขียนพยายามที่สื่อให้เห็นว่าเป็นลมเป็นอากาศที่ลอยอยู่ และน่าพอที่จะสันนิษฐานได้ว่าภาพอชฎากาศเป็นภาพลมภาพอากาศที่จะพยายามเขียนให้เหมือนจริงของจิตรกรรมที่พบในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยารุ่นเก่าเท่าที่พบในขณะนี้(พ.ศ.2552) แต่ภาพที่เกี่ยวข้องกับอชฎากาศที่ปรากฏในภาพที่ 39 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ภาพที่ 23 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และภาพที่ 25 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 เป็นอากาศที่รองรับปฐพีซึ่งพบว่าตรงกับเนื้อหาในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา รูปแบบการเขียนภาพอชฎากาศในสมุดไตรภูมิทั้ง 3 ฉบับมีลักษณะการเขียนเป็นภาพครึ่งวงกลมสลับกันไป ซึ่งผิดกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

เนื่องจากภาพอชฎากาศมีเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ซึ่งทั้งหมดจัดอยู่ในสายการคัดลอกที่ 1 แต่ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ซึ่งอยู่ในสายการคัดลอกเดียวกัน ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าภาพอชฎากาศที่อยู่เหนือรูปพรหมชั้นบนสุดเป็นของที่เพิ่มเติมขึ้นในครั้งเขียนสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรี

ส่วนในสายการคัดลอกที่ 2 ถึงแม้ว่าจะไม่ปรากฏภาพอชฎากาศระหว่างพรหมโลกกับมหานครนิพพานก็ตาม แต่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 กลับปรากฏข้อที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดกล่าวถึงอชฎากาศว่า “อมรุตตพระมหานครนิพพานตั้งอยู่ในอชฎากาสอนนุดโยชน”¹⁹ ส่วนในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ก็ปรากฏข้อความภาษาเขมรที่มีเนื้อความเหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

พรหม

คติแนวคิดของเรื่องพระพรหมในพุทธศาสนามีลักษณะที่แตกต่างกับพระพรหมในศาสนาพราหมณ์อย่างชัดเจน กล่าวคือ ความคิดเรื่องของพรหมในศาสนาพราหมณ์นั้นได้ปรากฏขึ้นเห็นได้อย่างชัดเจนมาตั้งแต่สมัยพระเวทแล้ว ในคัมภีร์ฤคเวทมนทที่ 10 ซึ่งเป็นส่วนที่ใหม่

¹⁸ สารีบุตรเถระ , สารัตถทีปนี , แปลโดย พระคันธสาราภิงส์ , (กรุงเทพฯ : วัดท่ามะโอ , 2553) , 37.

¹⁹ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2552, จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา 80 5 ธันวาคม 2550), 224.

ที่สุดของคัมภีร์ฤคเวทได้กล่าวไว้ว่า พระพรหมผู้มีรศมีที่สว่างไสวภายใต้นามว่าหิรัณยครรภ์เป็นผู้สร้างโลก²⁰ และคัมภีร์ศตปถพราหมณะ กล่าวเพิ่มเติมว่าผู้สร้างโลกคือองค์ประทับดีในฐานะของพระพรหม²¹ ต่อมาในสมัยอิติहाสะและสมัยปุราณะพระพรหมได้กลายเป็นเทพในตรีมูรติ

เนื่องจากพุทธศาสนามีความคิดที่ปฏิเสธความคิดในคัมภีร์พระเวท ดังนั้นพุทธศาสนาจึงอธิบายเรื่องพระพรหมที่มีลักษณะแตกต่างออกไป

พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักอธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับพรหมอยู่ 2 ลักษณะคือ

1. เป็นลักษณะของการกล่าวเปรียบเทียบบุคคลว่าเป็นเหมือนพระพรหม ยกตัวอย่างเช่น ในพรหมสูตร ของอังคุตตรนิกาย สุตตันตปิฎกได้กล่าวไว้ว่า พรหมของบุตรคือบิดาและมารดา²² เพราะฉะนั้นพระพรหมในพระพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักจึงไม่ได้ระบุว่าจะต้องเกิดจากใครและพระเป็นเจ้าพระองค์ใดเป็นผู้ให้กำเนิดพรหม หากแต่พรหมหมายถึงความประพตติปฏิบัติ ดังนั้นใครๆ ก็ตามที่กระทำก็มีสิทธิ์ที่จะเป็นพระพรหมได้ เมื่อเป็นนั้นพระพรหมในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักจึงไม่ได้จำกัดจำนวนเหมือนกับในศาสนาพราหมณ์ที่จะต้อง มี 1 องค์เท่านั้น

2. เป็นลักษณะการกล่าวถึงการเสวยผลแห่งการประพตติ ดังมีปรากฏในพรหมัญญสูตรในสังยุตตนิกายได้กล่าวว่าพรหมคือผลแห่งความเป็นโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตผล²³ เป็นต้น ซึ่งในพุทธศาสนาจะแบ่งเป็นภพภูมิแยกออกไป และพรหมโลกในพุทธศาสนามีหลายชั้นมากกว่าศาสนาพราหมณ์ที่มีเพียงชั้นเดียว อีกทั้งพรหมบางชั้นก็มีสิทธิ์ที่จะสิ้นสุดความเป็นพรหมได้เมื่อผลบุญได้หมดไป ซึ่งทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะพุทธศาสนาจะต้องการได้เรื่องความคิดเรื่องความเป็นนิรันดร์ของพรหมในศาสนาพราหมณ์ อีกทั้งพุทธศาสนายังมองเรื่องการปฏิบัติที่เท่ากันผลที่ได้รับก็ไม่เสมอเหมือนกัน ดังนั้นพรหมโลกในพุทธศาสนาจึงมีหลายระดับชั้นขึ้นอยู่กับความสำเร็จขั้นใด

²⁰ A.A. Macdonell , Vedic Mythology (Delhi : Motilal Banarsidass, 1995), 13.

²¹ I, bid.

²² พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย ตักนิบาต เล่มที่ 1 ภาคที่ 3 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 105.

²³ พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 5 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย , 2530), 65.

แต่อย่างไรก็ตามพระพรหมซึ่งเป็นเทพที่ยิ่งใหญ่ของศาสนาพราหมณ์ก็มีปรากฏร่องรอยในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักซึ่งมีชื่อเรียกว่า “มหาพรหม” ทั้งนี้เพราะ

1. ในแคว้นสูตร ที่ฌนิกาย สุตตันตปิฎก ได้กล่าวว่า ครั้งหนึ่งแคว้นภิกษุได้เหาะขึ้นไปหาเหล่าพรหมภิกษุเพื่อถามปัญหาเรื่องมหาภูตทั้ง 4 หากแต่เหล่าพรหมภิกษุได้แนะนำให้อาจารย์ภิกษุไปถามปัญหาเรื่องนี้แก่มหาพรหม สุดท้ายมหาพรหมก็ได้แนะนำให้มาทูลถามพระพุทธเจ้าในพระสูตรดังกล่าวเหล่าพรหมภิกษุได้บรรยายคุณลักษณะของพระมหาพรหมให้แก่แคว้นภิกษุไว้ว่า พระมหาพรหมเป็นผู้ยิ่งใหญ่ไม่มีใครยิ่งกว่า รู้เห็นเหตุการณ์โดยอ้อมแท้ ผู้ใช้อำนาจ ผู้เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้บงการ เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาหมู่สัตว์²⁴

2. ในอรรถกถาหาปริณิพพาน คัมภีร์สุมังคลวิลาสกล่าวว่า เมื่อครั้งที่พระสารีบุตรเมื่อป่วยหนักใกล้จะเข้านิพพานมหาพรหมลงมาเฝ้าดูอาการพระเถระและเมื่อมหาพรหมได้เสด็จกลับไปยังพรหมโลกแล้ว นางสารีผู้เป็นมารดาได้ถามว่าบุคคลเมื่อสักครูนั่นคือใคร พระสารีบุตรได้บอกกับนางสารีว่า บุคคลผู้นั้นคือพระมหาพรหมที่พวกพราหมณ์ทั้งหลายนับถือกันว่าเป็นครู²⁵

ดินแดนที่เกี่ยวข้องพรหมโลกหรือสถานที่อยู่ของพรหมในพุทธศาสนาจะแบ่งออกเป็น 2 ส่วนใหญ่คือ อรูปภูมิ และรูปภูมิ

อรูปพรหม

อรูปพรหมของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักจะมีทั้งหมด 4 ชั้น ประกอบด้วย 1. อากาสัญญายตนภูมิ 2. วิญญัญญายตนภูมิ 3. อากิญจัญญายตนภูมิ และ 4. เนวสัญญานา สัญญายตนภูมิ

คำจำกัดความของอรูปพรหมโบราณจารย์กล่าวว่า เป็นพรหมที่ไม่มีรูปร่าง แต่มีดวงจิต²⁶ แม้ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10²⁷ และภาพที่ 4 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ก็กล่าวไว้เช่นนั้นเหมือนกัน

²⁴ พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่ฌนิกาย สิลขันธวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราชวิทยาลัย , 2530), 233 – 234.

²⁵ พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่ฌนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราชวิทยาลัย , 2530), 386.

²⁶ พุทธกรุจิตาจารย์ , ชินาลงการฎีกา , 93.

²⁷ สมุคไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี , 17.

อย่างไรก็ตามการตีความลักษณะของดวงจิตเพื่อใช้เขียนเป็นภาพนั้นการยาก ทั้งนี้เพราะดวงจิตเป็นเรื่องของนามธรรมจับต้องไม่ได้ ดังนั้นในภาพที่ 12 – 15 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 64) ภาพที่ 2 – 5 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ภาพที่ 3 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ลักษณะการเขียนภาพพรหมรูปภูมิเป็นวงกลมในวิมานหรือบางครั้งจะเขียนเป็นรูปหยดน้ำในวิมาน ซึ่งวงกลมและหยดน้ำในที่นี้ผู้วิจัยเสนอว่าน่าจะหมายความว่าความถึงดวงจิตนั่นเอง ทั้งนี้อาจจะเป็นเมื่อลักษณะรูปร่างของ “จิต” ในภาษาบาลีไม่เคยระบุว่ามียลักษณะเช่นใด แต่โบราณจารย์ท่านแปลท่านได้ใช้ว่า “ดวงจิต” ดังนั้นการที่จะกำหนดว่าดวงจิตมีรูปลักษณะพื้นฐานเป็นเช่นใด จึงอาจจะขึ้นอยู่กับการตีความศัพท์คำว่า “ดวง” ในภาษาไทย

แต่ภาพที่ 4 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และภาพที่ 4 – 5 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก กลุ่มผู้เขียนจะเขียนภาพสัญลักษณ์แทนรูปพรหมคือ การเขียนภาพวิมานที่ภายในว่างเปล่าปราศจากทุกสิ่งทุกอย่าง ซึ่งถ้ารูปแบบการเขียนภาพวิมานว่างเปล่าที่ภายในปราศจากทุกอย่างหมายถึงรูปพรหมจริง ตัวอย่างภาพจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนภาพวิมานว่างเปล่าที่สื่อถึงภาพรูปพรหมนอกจากสมุดไตรภูมิแล้ว ผู้วิจัยสันนิษฐานว่ายังปรากฏที่ จิตรกรรมที่ผนังศักดิ์หน้าของวัดช้างใหญ่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ส่วนภาพรูปพรหมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ผู้วิจัยไม่นำมาพิจารณาในการศึกษานี้เป็นเพราะ ภาพรูปภูมิในสมุดไตรภูมิฉบับดังกล่าวยังเขียนภาพในวิมานรูปพรหมไม่เสร็จเรียบร้อยดี จึงไม่สามารถที่จะสรุปได้ว่ากลุ่มช่างจะเขียนให้วิมานว่างเปล่า หรือต้องการที่จะเขียนเป็นรูปดวงจิต

สายการคัดลอกที่ 1 ข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ระบุถึงของรูปภูมิแต่ละชั้น ดังต่อไปนี้

“ตติยารูปโต ยาว	จตุตถารูปโต
สกุจิสตสหัสธานี	จตุตถาริ นหุตานิ จ
อริกณฺจ อฏฺฐสํ	วิญญาตพฺพ นยณฺณนา” ²⁸

เมื่อทำการเปรียบเทียบแล้วพบว่าข้อความดังกล่าวใกล้เคียงกับฉันทโนคมกิริโลกทิปกสารที่กล่าวว่า

²⁸ เรื่องเดียวกัน.

ตติยารูปโต ยาว	จตุตถารูปปฏิมิกา
สกุจิสตสหัสธานี	จตุตถาริ นหุตานิ จ
อริกณจ อฏฐสค	โยชนานิ ภาวนตติ
.....	วิญญาตพัพพ นยณณนา ²⁹

นอกจากคัมภีร์โลกที่ปกสารแล้ว ฉันทที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิยังมีความใกล้เคียงกับฉันทในคัมภีร์โอกาสโลกที่ปนี³⁰ (ดูรายละเอียดของคัมภีร์นี้ในบทที่2) ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าสมุคไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 จึงอาจจะนำเนื้อหาช่วงนี้มาจากคัมภีร์โลกที่ปกสารหรือคัมภีร์โอกาสโลกที่ปนี

หนึ่งในสายการคัดลอกที่ 1 พบว่าสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุคไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินได้เพิ่มข้อความที่เกี่ยวกับระยะเวลาจำนวนปีที่พระพรหมเสวยผลบุญในพรหมโลก คัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องของจำนวนปีเทวดาและพระพรหมเสวยผลบุญนั้นปรากฏที่เก่าสุดอยู่ในธรรมทหวิภังค์ในคัมภีร์วิภังค์ อภิธรรมปิฎก³¹ และได้รับการอธิบายเพิ่มเติมในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสงคหะอรรถกถาคัมภีร์วิภังค์³² และคัมภีร์อภิธรรมวิภาวินีฎีกาพระอภิธรรมมัตถสงคหะ³³

แต่จากข้อความที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และ สมุคไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน กล่าวตรงกันว่า “เนวสัญญานาสัญญาตณพรหม อายุสมยัณ 84,000 มหากัลป”³⁴ จากข้อความที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิทั้ง 3 ฉบับ ผู้วิจัยไม่อาจที่จะกล่าวได้อย่างชัดเจนว่ามาจากคัมภีร์ใดใน 3 เล่มข้างต้น ทั้งนี้เพราะข้อความที่เกี่ยวกับอายุอรุปรหมมีปรากฏอยู่ในทุกคัมภีร์

²⁹ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 544.

³⁰ โอกาสโลกที่ปนี, แปลโดย บุญเหลือ บุราณสาร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2544), 53.

³¹ พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์และอรรถกถา เล่ม 2 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 99 – 105.

³² อภิธรรมมุตตสงคหปาติ อถวา อภิธรรมมุตตวิภาวินี นาม อภิธรรมมุตตสงคหฎีกา, 27.

³³ เรื่องเดียวกัน, 161 – 162.

³⁴ สมุคไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 17.

อนึ่งเนื่องจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เป็นฉบับที่มีอายุเก่าถึงสมัยอยุธยา(ดูรายละเอียดในบทที่ 3) อีกทั้งสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ไม่ปรากฏข้อความที่เกี่ยวข้องกับการระบปีเสวยผลบุญของพระพรหมแต่ประการใด ดังนั้นจึงน่าที่จะแสดงให้เห็นได้ว่าเนื้อหาดังกล่าวเป็นสิ่งที่ได้ถูกเพิ่มเติมขึ้นในสมุดไตรภูมิสมัยหลวงกรุงธนบุรีและต่อมาก็ส่งผลไปให้แก่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

นอกจากนี้ในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินมีปรากฏข้อความว่า “นตฺถิ นตฺถิตฺติ วา สุตฺตณฺณตฺติ วา วิวตฺตํ วิวตฺตณฺณตฺติ วา”³⁵ ซึ่งข้อความดังกล่าวไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก จากการศึกษาของคณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ได้เคยเสนอไว้แล้วว่า ข้อความดังกล่าวคัดมาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์

โสฬสพรหม

โสฬสพรหมหมายถึงสวรรค์ชั้นรูปพรหมซึ่งมีทั้งหมด 16 ชั้น และทั้ง 16 ชั้นนี้สามารถแบ่งออกได้เป็น 5 กลุ่ม คือ มหาสุทธาวาส อสัณฺณูพรหม พรหมตติยฌาน พรหมทุตติยฌาน และพรหมปฐุมฌาน ในสมุดไตรภูมิเกือบทุกฉบับจะมีการเขียนภาพสวรรค์ชั้นนี้ครบทั้ง 16 ชั้นและคำอธิบาย ยกเว้นแต่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 171 และสมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนล ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ถึงแม้ว่าจะเขียนภาพโสฬสพรหมพรหมไม่ครบทุกชั้น แต่คำอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิบรรยายโสฬสพรหมครบทั้ง 16 ชั้น ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุงเขียนโสฬสพรหมไม่ครบทุกชั้น

ในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 ได้มีการกล่าวถึงระยะห่างของสวรรค์แต่ละชั้น ดังตัวอย่าง

สุทฺตสีโต อกนิฏฺฐา

นจตฺตาฬีส ลกฺขณานิ

อริกํ ทฺวิสตณฺณเวว

อนนฺตรํ ปริมาณโต

.....

โยชนานิ ภวนตฺติ³⁶

³⁵ เรื่องเดียวกัน

³⁶ เรื่องเดียวกัน, 21.

ฉันทข้างต้นพบว่ามีเนื้อที่ความใกล้เคียงกับฉันทที่ปรากฏในคัมภีร์โลกที่ปกสารที่กล่าวไว้ว่า

สุทสุสิดอ อกนิฐา

อนุดริ ปริมาณโต

ฉจตุตพิส ลกขานิ

นวลีส สหสสกั

อิธิกั ทวิสตณเณว

โยชนานิ ภาวนิตติ³⁷

อนึ่งฉันทบทดังกล่าวนอกจากที่จะปรากฏในคัมภีร์โลกที่ปกสารแล้ว ยังปรากฏอยู่ในคัมภีร์โอกาสโลกที่ปนีด้วยเช่นเดียวกัน³⁸ ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่าระยะความห่างของแต่ละชั้นสมุดไตรภูมิที่มีที่มาจากคัมภีร์โลกที่ปกสารหรืออาจจะเป็นโอกาสโลกที่ปนี(ดูรายละเอียดของคัมภีร์นี้ในบทที่ 2)

ส่วนในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ระบุไว้ว่าจำนวนระยะทางความห่างของสวรรค์พรหมโลกทั้ง 16 ชั้นทุกๆ ชั้นมีระยะทางความห่างเท่ากัน³⁹ ซึ่งเหมือนกับข้อความภาษาเขมรในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1⁴⁰ เพียงแต่แตกต่างกันด้านภาษาเท่านั้น ดังนั้นเรื่องระยะทางในสามสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับนี้ อาจที่จะตีความได้อยู่ 3 กรณี คือ

1. เกิดจากการคัดลอกที่ผิดพลาด
2. ข้อความดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์หนึ่งที่ตกทอดมาถึงสมัยอยุธยา แต่ผู้วิจัยยังหาคัมภีร์เล่มดังกล่าวไม่พบ
3. เป็นการแปลความของกลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และส่งผลให้แก่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1

³⁷ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 543.

³⁸ โอกาสโลกที่ปนี, แปลโดย บุญเหลือ บุราณสาร, 52.

³⁹ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 225.

⁴⁰ อำไพ คำโท, “ภาคผนวก ก” สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2547, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ จัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12 สิงหาคม 2547), 196 – 197.

ในสายการคัดลอกที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินได้เพิ่มเรื่องปีที่พรหมเสวยผลบุญในพรหมโลก ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องของระยะเวลาการเสวยผลบุญบนสวรรค์พรหมโลกนั้นปรากฏเก่าที่สุดอยู่ในธรรมทหยวิงศ์ของคัมภีร์วิงศ์พระอภิธรรมปิฎก⁴¹ ต่อมาเรื่องราวดังกล่าวได้มีการกล่าวซ้ำในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะอรรถกถาวิงศ์ผลงานการประพันธ์ของพระอนิรุทธาจารย์⁴² และคัมภีร์อภิธรรมวิภาวินีฎีกาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ผลงานการประพันธ์ของพระสุมังคลาจารย์⁴³

แต่จากข้อความที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ได้กล่าวว่า “พระอนาคามีบุคคลเกิดในภูมินี้อายุสมัยได้ 1,000 มหากัลป์”⁴⁴ จากข้อความที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิทั้ง 3 ฉบับ ไม่อาจที่จะกล่าวได้อย่างชัดเจนว่ามีที่มาจากคัมภีร์ 3 เล่มใดข้างต้น ทั้งนี้เพราะข้อความที่เกี่ยวกับอายุของรูปพรหมมีปรากฏอยู่ทั้งเหมือนกันทั้ง 3 คัมภีร์

พระพรหมในชั้นรูปภูมิจะเป็นพรหมที่มีรูปร่างซึ่งผิดแผกจากอรุปรพรหม หากแต่ลักษณะของรูปพรหมในพุทธศาสนาจะมีลักษณะที่แตกต่างไปจากพระพรหมของศาสนาพราหมณ์ดังรายละเอียดต่อไปนี้

สมัยพระเวทและสมัยพราหมณะไม่ปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงลักษณะรูปพรหม สันฐานของพระพรหมแต่ประการใด จนต่อมาในยุคอิติหาสะได้ปรากฏคำบรรยายที่เกี่ยวข้องกับรูปร่างของพระพรหม โดยลักษณะทั่วไปของพระพรหมมีความคล้ายคลึงกับเทพองค์อื่นๆ หากแต่จะมีลักษณะพิเศษอยู่ประการหนึ่งคือ พระพรหมจะเป็นเทวดาที่มีสี่หน้า สี่ปาก สาเหตุที่มีสี่หน้านั้นเกิดขึ้นจากพระพรหมจอมมองพระสรัสวดีที่พยามหลบหน้าพระพรหมไปยังทิศต่างๆ จนท้ายที่สุดพระสรัสวดีก็เหาะขึ้นไปพระพรหมก็บังเกิดเสียวที่ห้าบังเกิดขึ้นเพื่อจ้องมองพระนางที่เหาะขึ้นไป ต่อมาเนื่องจากทำให้พระศิวะกริ้วจึงได้ถูกพระศิวะตัดออกหนึ่งเสียวจึงเหลือเพียงสี่

⁴¹ พระอภิธรรมปิฎก วิงศ์และอรรถกถา เล่ม 2 ภาคที่ 2, 99 – 105.

⁴² อภิธรรมมุตตสงคหปาติ อถวา อภิธรรมมุตตวิภาวินี นาม อภิธรรมมุตตสงคหฎีกา, 27.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, 161 – 162.

⁴⁴ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 23.

เศียรเท่านั้น คัมภีร์ในศาสนาพราหมณ์กล่าวถึงพระเศียรทั้งสี่ของพระพรหมว่าพระเศียรแต่ละเศียรทรงไว้ซึ่งพระเวททั้งสิ้น⁴⁵

ส่วนพุทธศาสนาเนื้อความที่บรรยายเกี่ยวข้องกับรูปร่างของพรหมนั้นไม่เคยมีคัมภีร์ที่ระบุว่าพระพรหมมี 4 หน้า ดังหลักฐานต่อไปนี้

1. มหาสมัยสูตร ทีฆนิกาย สุตตันตปิฎก⁴⁶ ได้กล่าวถึงเหล่าเทวดาและพระพรหมทั้งหลายที่ได้เหาะลงมาเฝ้าพระพุทธเจ้า เรื่องราวดังกล่าวได้รับอธิบายขยายความในอรรถกถาหาสมัยสูตรของคัมภีร์สมังคลวิลาสินี⁴⁷ และ เรื่องราวอรรถกถาหาสมัยสูตรในคัมภีร์สารัตถปกาสินี⁴⁸ ไม่เคยมีการกล่าวว่าพระพรหมมีสี่หน้า

2. มหาโควินทสูตร ทีฆนิกาย สุตตันตปิฎก กล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระพรหมสนังกุมารได้เสด็จจากพรหมโลกลงมาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พระสูตรดังกล่าวไม่ได้ระบุว่าพระพรหมสนังกุมารมี 4 หน้า กล่าวแต่เพียงว่าพระพรหมสนังกุมารมีเพศ (ลักษณะ) เป็นกุมาร ไว้ผม 5 จุกเท่านั้น⁴⁹

3. พระสูตรต่างๆ ในพรหมสังยุดต์ของสังยุดตนิกาย พระสูตรตันตปิฎก รวมถึงอรรถกถาของพรหมสังยุดต์ ในคัมภีร์สารัตถปกาสินี⁵⁰ ซึ่งคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มนี้เป็นคัมภีร์ที่ได้รวบรวมเนื้อความที่เกี่ยวข้องกับพระพรหมในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักไว้มากที่สุด ก็ไม่เคยพบว่าในคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มดังกล่าว จะระบุว่าพระพรหมในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักจะมี 4 หน้า

⁴⁵ จันทรศิริ แท่นมณี, พระพรหมในวรรณคดีบาลีและสันสกฤต (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), 22.

⁴⁶ พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, 2530), 84 – 85.

⁴⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 2, 114 – 119.

⁴⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุดตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, 2530), 214 – 219.

⁴⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 2, 13.

⁵⁰ พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุดตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, 2530), 111 – 194.

4. อรรถกถาหาปรินิพพานสูตร คัมภีร์สุมังคลวลลิตีนี้ กล่าวว่า เมื่อครั้งพระสารีบุตร อัครสาวกใกล้จะเข้านิพพานพระมหาพรหมผู้มีรัศมีได้เสด็จลงมาเฝ้าเยี่ยมอาการพระสารีบุตร แต่นางสารีผู้เป็นมารดาของพระเถระที่นั่งอยู่ในบริเวณนั้นไม่รู้จักพระมหาพรหม เมื่อพระมหาพรหมกลับไปแล้ว นางสารีจึงได้ถามพระสารีบุตรว่าบุคคลผู้มีรัศมีผู้นั้นคือใคร พระสารีบุตรจึงตอบว่า บุคคลผู้นั้นคือท้าวมหาพรหม⁵¹ จากข้อความที่นางสารีถามว่าพระสารีบุตรเรื่องบุคคลผู้มีรัศมีมากคือใคร จึงเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระพรหมมีลักษณะที่ไม่แตกต่างกับคนทั่วไปที่มี 1 หน้า นอกจากนี้มีรัศมีที่ออกจากพระวรกายเท่านั้น

5. ในอรรถกถาพรหมนารทชาดก กล่าวถึงเมื่อครั้งที่พระพรหมนารทโพธิสัตว์เสด็จลงมาจากพรหมโลกเพื่อที่จะทรมานพระเจ้าอังคติให้กลับใจและทรงรับรู้ถึงเรื่องผลเวรผลกรรม และเรื่องของชาติหน้า อรรถกถาพรหมนารทชาดกกล่าวเพียงว่าพระพรหมนารทได้เนรมิตตนเป็น ฤาษี และเมื่อพระพรหมนารทเหาะลงมาหาพระเจ้าอังคติ พระเจ้าอังคติก็ไม่ทรงทราบว่าบุคคลที่เหาะลงนั้นเป็นใคร จึงได้ตรัสถามพรหมนารทว่าท่านเป็นใคร⁵² ดังนั้นจึงเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าพระพรหมไม่มีลักษณะเด่นอะไรเลยทำให้จนพระเจ้าอังคติไม่สามารถจำแนกได้ว่าบุคคลนี้คือพระพรหม

ดังนั้นการที่ในสมุคไตรภูมิที่มีเขียนภาพรูปภูมิได้เขียนรูปพระพรหมในสวรรค์ชั้น โสฬสเป็นพระพรหมสี่หน้าอยู่เสมอ (ยกเว้นฉบับหลวงกรุงธนบุรีทั้ง 2 ฉบับ) ซึ่งสาเหตุที่ปรากฏ ภาพพระพรหมสี่หน้าในสมุคไตรภูมิและจิตรกรรมฝาผนังโดยทั่วไปนั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นแบบแผนของพระพรหมอันเป็นที่รับรู้ของสังคมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยที่แบบแผนดังกล่าวนี้เป็น การรับเอาลักษณะทางประติมานวิทยาของพระพรหมสี่หน้าของศาสนาพราหมณ์มาใช้ ลักษณะ เช่นนี้มีปรากฏมาตั้งแต่ในอินเดียแล้วดังหลักฐานรุ่นเก่าที่พบคือ พระพุทธรูปศิลาปางเสด็จลงมา จากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ศิลปะสมัยปาละจากพุทธคยา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน

⁵¹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่มณีกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1 , 386.

⁵² พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุธวัฒน สุมเด็จพระสังฆราชเจ้า, ทรงแปล, มหานิบาติชาดก ทศชาติฉบับชินวรา เล่ม 2 (กรุงเทพ ฯ : วัดราชบพิธ, 2481, อนุสรณียุทธิศถาวร พระกุศลแด่พระองค์ ในงานพระเมรุ), 203.

แห่งชาติพระนคร กรุงเทพฯ และพระพุทธรูปสำริดปางเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ศิลปะสมัยปาละ ในรัฐเบงกอล⁵³

นอกจากนี้ยังพบว่าในภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนานอกดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันที่มีปรากฏรูปพระพรหมสี่หน้าด้วยเช่นเดียวกัน ยกตัวอย่างเช่นภาพจิตรกรรมฝาผนังตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่วิหารโสฬาลวณปยา (So – hla – wun – pya) และภาพจิตรกรรมฝาผนังของวิหารวินิโคปยา (Winido – pya)⁵⁴ ในเมืองพุกาม ภาพจำหลักตอนปางประสูติศิลปะเขมรสมัยบาเยน ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

เนื่องจากลักษณะประติมานวิทยาพระพรหมสี่หน้าในพุทธศาสนามีปรากฏทั้งในดินแดนลุ่มแม่น้ำอิรวดีและในเขตทะเลสาบเขมร ดังนั้นผู้วิจัยจึงไม่สามารถที่จะสรุปตอบได้ว่าดินแดนในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้รับเอาคติพระพรหมในพุทธศาสนามีสี่หน้านี้มาจากดินแดนใดหรือว่าดินแดนในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจะเกิดความสับสนขึ้นเอง แต่ถึงอย่างไรก็ตามรูปแบบของพระพรหมทรงเครื่องก็เป็นรูปแบบที่นิยมมากในเขตแถบทะเลสาบเขมรมากกว่าในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดี

ในทางกลับกันพบว่าพื้นที่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้มีการนำคติพระพรหมในพุทธศาสนาเข้าไปปนพระพรหมในศาสนาพราหมณ์ ดังหลักฐานในรายบทยที่ 3 ของโครงการแข่งน้ำซึ่งเชื่อกันว่าเป็นวรรณคดีรุ่นต้นกรุงศรีอยุธยาหรืออาจจะก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ที่กล่าวถึงพระพรหมในฐานะเทพเจ้าองค์หนึ่งในตรีมูรติแต่กลับมีปรากฏบทยที่ว่า “ไขโสฬสพรหมฉาน” ซึ่งหมายถึงพระพรหม 16 ชั้นหากแต่ในศาสนาพราหมณ์มีเพียงองค์เดียวและพรหมโลกก็มีเพียงแห่งเดียวเท่านั้น

ส่วนหลักฐานโบราณวัตถุพบว่าก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 20 ในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันลักษณะประติมานวิทยาพระพรหมหน้าเดียวเสมอ ยกตัวอย่างเช่น พระพรหมที่ปรากฏในภาพพระพุทธรูปประทับเหนือพญานาค ในสมัยทวารวดี⁵⁵ และรูปพระพรหมหน้าเดียวในภาพ

⁵³ Susan Huntington, The Pala-Sena School of Sculpture (Leiden : E.J. Brill, 1984), fig. 232.

⁵⁴ C.B. Picron, The Buddhist Murals of Pagan : Timeless Vistas of Cosmo (Bangkok: Orchid Press, 2003), 154.

⁵⁵ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “พรหมหน้าเดียว” ดำรงวิชาการ 4, 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2548) : 95 – 107.

จำหลักบนแผ่นในเสมตอนพรหมนารทชาดกที่ปรากฏในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยปัจจุบัน⁵⁶

นอกจากนี้ยังพบว่าจารึกวัดสระศักดิ์ซึ่งปรากฏปีศักราช พ.ศ. 1960 ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง จังหวัดสุโขทัย จารึกหลักนี้ด้านหนึ่งเป็นข้อความจารึกของนายอินทสรศักดิ์ขออนุญาตออกขุดหาธรรมราชาสร้างวัด อีกด้านหนึ่งซึ่งมีผู้ตีความว่าเป็นภาพพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์⁵⁷ แต่ในภาพลายเส้นไม่ปรากฏภาพเทวดาที่มี 4 หน้าแต่ประการใด ดังนั้นจึงอาจที่จะเป็นไปได้ว่าภาพเทวดาบางองค์ที่ปรากฏในจารึกวัดสระศักดิ์ อาจจะเป็นพระพรหม และบนรอยพระพุทธรูปบาทศิลาที่ได้มาจากวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร มีปรากฏภาพพระพรหมซึ่งเป็นหนึ่งในจำนวน 108 ลวดลายมงคล พบว่าที่ภาพพระพรหมที่อยู่ใกล้ลวดลายกนกจักรนั้นแกะเป็นรูปบุคคลหนึ่งหน้าด้วยเช่นเดียวกัน

แต่หลังจากพุทธศตวรรษที่ 20 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา ก็ไม่ปรากฏภาพพระพรหมหน้าเดียวซึ่งผู้วิจัยไม่สามารถที่พิสูจน์ได้ว่าคติเรื่องพระพรหมหน้าเดียวเพียงจะหายไปจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งนี้เพราะการขาดแคลนหลักฐานภาพเล่าเรื่อง แต่ต่อมาหลักฐานในสมัยรุ่นพุทธศตวรรษที่ 24 คือภาพที่ 4 – 9 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ภาพที่ 5 – 12 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน (ภาพที่ 65) และภาพที่ 6 – 13 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก จะเขียนภาพพระพรหมหน้าเดียวเฉพาะในภาพพระพรหมประทับอยู่ที่พรหมโลกเท่านั้น ส่วนรูปพระพรหมที่ปรากฏจากพุทธประวัติตอนพระโพธิสัตว์ประสูติ พระมฤการพรหมในฉากพระโพธิสัตว์ออกมหาภิเนษกรรม และภาพเล่าเรื่องพรหมนารทชาดก เป็นต้น ก็จะกลับมาเขียนเป็นภาพพระพรหมสี่หน้าเหมือนเดิม ซึ่งเรื่องนี้ผู้วิจัยได้สันนิษฐานว่า

1. เป็นเพราะกลุ่มผู้เขียนครั้งนั้นได้ชำระสอบทานหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับลักษณะของพระพรหมในคัมภีร์ต่างๆ และอาจจะถือว่ารูปพรหมสี่หน้าเป็นรูปที่พระพรหมได้เนรมิตร่างเมื่อลง

⁵⁶ น. ฌ ปากน้ำ(นามแฝง) , ศิลปะบนใบเสมา (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ , 2524) , 114. ; อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาสลักภาพเล่าเรื่องมหานารทกัศปชาดกจากบ้านหนองห้าง จังหวัดกาฬสินธุ์” เมืองโบราณ. ปีที่29, ฉบับที่ 4 (ต.ค.-ธ.ค. 2546) : 83 – 86.

⁵⁷ ศักดิ์ชาย สายสิงห์ , ศิลปะสุโขทัย : บทวิเคราะห์หลักฐานโบราณคดี จารึก และศิลปกรรม (กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยศิลปากร , 2547) , 136.

มายังโลกมนุษย์ ซึ่งเรื่องพระพรหมเนรมิตเมื่อลงมาในพิภพอื่นก็เคยปรากฏอยู่ในมหาโควินทสูตร และ
อรรถกถาพระพรหมนารทชาดก

2 เป็นเพราะความคุ้นชินที่ยึดมั่นขนบของกลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิในการเขียนภาพ
พระพรหมสี่หน้า

ในทางตรงกันข้ามจิตรกรรมที่ปรากฏในเขตลุ่มแม่น้ำอิรวดีสมัยเมืองพุกามยังปรากฏ
ภาพพระพรหม 4 หน้า หากแต่จิตรกรรมฝาผนังในสมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลัง เช่น จิตรกรรมในถ้ำ
ติโลกกูฏ จิตรกรรมภายในถ้ำโปวินตอง และ จิตรกรรมในวิหารของวัดชเวดอ เมืองโมยวล มณฑล
สะแกง รวมถึงจิตรกรรมสมัยราชวงศ์ตองบอง พบว่าจะทำรูปพระพรหมเพียงหนึ่งหน้าเท่านั้น ดัง
จะสังเกตได้จากฉากพุทธประวัติตอนพระโพธิสัตว์ประสูติและพระโพธิสัตว์ปลงพระเกศาซึ่งตาม
พุทธประวัติ 2 ตอนจะต้องมีพระพรหมปรากฏอยู่เสมอ แต่ในภาพไม่เคยปรากฏพระพรหม 4 หน้า
แต่ประการใด

อนึ่งสมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุง มีการเขียนภาพพระพรหม
หนึ่งหน้าด้วยเช่นเดียวกัน หากแต่มีการเขียนภาพสตรีในชั้นพรหมด้วย จึงสรุปได้ยากว่าสมุด
ไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าวยังสืบทอดเรื่องพระพรหมหนึ่งหน้า หรือช่างที่เขียนไม่ทราบคติเรื่องพระพรหม
ทั้งนี้เพราะปรากฏรูปสตรีที่สวรรค์ชั้นพรหม

ส่วนหลักฐานรุ่นเก่าของภาพพระพรหมสี่หน้าในภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนาใน
ดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน พบที่ปูนปั้นภาพเล่าเรื่องตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่
ผนังด้านทิศใต้ของมณฑปวัดตะพังทอง จังหวัดสุโขทัย

อนึ่งจากตัวอย่างงานจิตรกรรมฝาผนังเช่นจิตรกรรมภายในวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพ
วราราม กรุงเทพฯ พบว่าในบางครั้งเหมือนจะเขียนภาพพระพรหมเพียงหน้าเดียวแต่เขียนมณฑปมี 3
ยอด ซึ่งในประเด็นนี้ผู้วิจัยตีความว่า ยอดมณฑปเป็นการสื่อให้เห็นว่าพระพรหมมี 4 หน้าด้วย
เช่นเดียวกัน โดยทั้งนี้ยอดที่ 4 ถูกบัง

ภาพรูปพระพรหมในสมุดไตรภูมิซึ่งในที่นี้รวมถึงภาพพระพรหมในจิตรกรรมฝาผนัง
ก็ไม่เคยปรากฏรูปสตรีในรูปภูมิแต่ประการใด ทั้งนี้คงจะถือว่ารูปภูมิไม่มีสตรีเพศตามที่ปรากฏ

ในอรรถกถาอุลลาลกชาดกและอรรถกถาธรรมบทที่กล่าวว่า “ชื่อว่าที่ที่เว้นมาตุคามที่อื่น ย่อมไม่มี เว้นพรหมโลก”⁵⁸

อนึ่งการปรากฏรูปนุรุษในสวรรค์ชั้นพรหมก็หาใช่ว่าพระพรหมเป็นนุรุษเพศทั้งนี้ เพราะ อรรถกถาพุทธชาดก ในคัมภีร์ปิฎกสูตรนี้ได้กล่าวว่า “ในพรหมโลกไม่มีเพศ แต่พระพรหม ย่อมมีทรวดทรงเป็นนุรุษ”⁵⁹

ลักษณะทางประติมานวิทยาของพระพรหมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ก็ยังคงแสดงลักษณะเฉพาะถึงความเป็นนักบวชอยู่เสมอ ทั้งนี้เพราะของศิราภรณ์ของพระพรหมในสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับนี้ยกศิราภรณ์มีลักษณะเป็นปลายตัดซึ่งเหมือนกับศิราภรณ์ของเทวรูปพระศิวะที่เมืองกำแพงเพชร และเหมือนกับศิราภรณ์ในภาพพระเวสสันดรเมื่อออกบวชที่ประทับอยู่ในเขาวงกตของสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับ ซึ่งผิดกับสมุดไตรภูมิฉบับอื่นๆ ที่ลักษณะศิราภรณ์ของพระพรหมในรูปภูมิที่มียอดแหลมเหมือนกับศิราภรณ์ของเทวดาในสวรรค์ชั้นฉกามาพจรภพ โดยเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ที่ภาพพระพรหมเมื่อมีการลงสีเป็นที่เรียบร้อยแล้วจะพบว่าไม่มีการเขียนภาพพระพรหมทรงเครื่องถนิมพิมพาภรณ์ที่ประดับองค์แต่ประการใด ดังนั้นจึงอาจจะเป็นได้ว่าในดินแดนเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 23 ตอนต้น ยังพอที่จะทราบถึงคติเรื่องพระพรหมเป็นนักบวชหรือนักพรตที่สำเร็จฉาน

อนึ่งลักษณะภาพรูปพระพรหมในพุทธศาสนาของดินแดนในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีลักษณะที่เป็นนักบวชยังเคยปรากฏในภาพปูนปั้นตอนพรหมนารถชาดกที่ผนังสกัดหน้าวัดไผ่ จังหวัดลพบุรี (ภาพที่ 66)

ลักษณะการเขียนภาพสวรรค์ชั้นพรหมโลกในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 และสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 2 มีลักษณะที่เหมือนกันคือเขียนพระพรหมเรียงลำดับจากพรหมชั้นสูงลงสู่พระพรหมชั้นล่าง ในสายการคัดลอกการคัดลอกที่ 1 สวรรค์ชั้นมหาสุทธาวาสในชั้นนอกนิมิตพรหมจะเขียนพระพรหมไหว้พระพุทธรูปเจดีย์ ส่วนอีก 4 ชั้นที่เหลือจะเขียนภาพพระพรหมหนึ่งใน 1 เพนิก (หน้าคู่สมุดไทย) แต่ในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 2 พรหมนอกนิมิตพรหมจะเขียน

⁵⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตนิคาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 3 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 324. ; พระพุทธโฆษาจารย์, พระธรรมปิฎกอุทตถกถาแปล ภาค 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2512), 152.

⁵⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย อุปปริปิฎก เล่มที่ 3 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 327.

ภาพพระพุทธรูปอยู่กึ่งกลางและมีพระพรหมนั่งแวดล้อม ส่วนพระพรหมอีก 4 ชั้นจะเขียน 1 คู่ในหนึ่งหน้าสมุดไทย

ถัดมาในภาพพรหมอัฐัญญีของสายการคัดลอกที่ 1 นั้นจะเขียนรวมกันในหนึ่งเพนิก (1 หน้าคู่สมุดไทย) รวมกันได้ 4 องค์คือ ภาพพระพรหมนั่ง 2 องค์ ภาพพระพรหมยืน 1 องค์ และภาพพระพรหมนอน 1 องค์ ส่วนสายการคัดลอกที่ 2 จะเขียนพระพรหมยืน พระพรหมนอน อย่างละ 1 องค์ นอกนั้นเขียนเป็นภาพพระพรหมนั่ง จากข้อความที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า

“เมื่อจุติจากมนุษย์โลกด้วยกิริยาบท อันใดขึ้นมาเกิดในชั้นนี้ ให้สำเร็จกิริยาบท อันนั้น”⁶⁰

จากข้อความที่ปรากฏมีความใกล้เคียงกับเนื้อความในอรรถกถาสังคีตสูตรในคัมภีร์ สุมังคลวลลสินี⁶¹ นอกจากอรรถกถาทั้งสองแล้วยังมีปรากฏในคัมภีร์ในสมัยหลังคือคัมภีร์ชินาลงการฎีกา⁶²

ดังนั้นภาพอัฐัญญีพรหมกลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิจึงเขียนเป็นภาพพระพรหมยืน พระพรหมนั่งและพระพรหมนอนซึ่งหมายความว่าถึง พระพรหมเหล่านั้นขณะเป็นมนุษย์ได้ดับจิตในอาภัพปกิจริยาใดเมื่อมาอุบัติในพรหมโลกก็มีอาภัพปกิจริยานั้น

ส่วนภาพพระพรหมชั้นตติยฌานจนถึงชั้นปฐมฌานนั้นจะเขียนเป็นภาพพระพรหมผู้เป็นประธานของฌานชั้นนั้นอยู่เหนือสุดและพรหมที่อยู่ต่ำกว่าอยู่ถัดลงไป ซึ่งลักษณะการจัดวางภาพเช่นนี้นอกจากในสมุดไตรภูมิแล้วยังปรากฏที่ภาพจำหลักของหน้าบันของพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร แต่ที่เราไม่อาจที่จะด่วนสรุปได้ว่าหน้าบันที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ได้รับอิทธิพลจากสมุดไตรภูมิทั้งนี้ ทรงของหน้าบันเป็นตัวบังคับในการจัดองค์ประกอบ

ในภาพที่ 4 และภาพที่ 17 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ในภาพที่ 2 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ในภาพที่ 4 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ในภาพที่ 6 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ในภาพที่ 4 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ในภาพที่ 21 ของสมุดไตรภูมิ

⁶⁰ สมุดไตรภูมิบรรณฉบับกรุงธนบุรี, 25.

⁶¹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 271 – 272.

⁶² พุทธกฤติดาจารย์, ชินาลงการฎีกา, 91.

ฉบับหมายเลขที่ 9 ในภาพที่ 5 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ในภาพที่ 6 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน(ภาพที่ 65) ที่สวรรค์ชั้นสุทธาวาสปรากฏรูปพระเจดีย์องค์หนึ่ง จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า

“พระเจดีย์นี้ สูงได้ 12 โยชน์ มหาพรหมเอาผ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าทรงออกบวช แลพระบรมธาตุมาบรรจุในพระเจดีย์นี้ มหาพรหมทั้งหลายย่อมมาไหว้มาบูชาฯ”⁶³

เนื้อหาที่เกี่ยวกับพระพุทธรูปเจดีย์นี้มีปรากฏในคัมภีร์อุปวงษ์ผลงานของพระวาจิสรเถระในรัชกาลพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 1 กล่าวว่าเมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสด็จออกมหาภิเนษกรรมฌณิกการพรหมผู้เป็นมิตรกับพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติได้ลงมาจากสวรรค์ชั้นพรหมโลกเพื่อมาถวายเครื่องอัฐบริวารแด่พระโพธิสัตว์

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงครองผ้ากาสาวพัสตร์เรียบร้อยแล้ว พระองค์ก็ทรงโยนผ้าทรงขึ้นไปบนอากาศพระมหาพรหมจึงรับบนสวรรค์ชั้นพรหมโลกและสร้างเจดีย์สูง 12 ที่ประดับประดาด้วยแก้วมณีเพื่อบรรจุผ้าทรง⁶⁴

นอกจากคัมภีร์อุปวงษ์ที่มีการกล่าวถึงเรื่องพุทธรูปเจดีย์บนพรหมโลกแล้วยังมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ท้าววงศ์ คัมภีร์ชินาลังการฎีกา และคัมภีร์เตฎุมิกถา หากแต่ในคัมภีร์ท้าววงศ์ได้กล่าวว่าพระมหาพรหมที่มารับผ้าทรงพระโพธิสัตว์คือ ฌณิกการพรหมและได้นำขึ้นไปบนสวรรค์ชั้นพรหมโลก⁶⁵ ส่วนข้อความในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาเหมือนกับคัมภีร์อุปวงษ์ทุกประการ⁶⁶ แต่อย่างไรก็ตามเนื้อความในคัมภีร์ท้าววงศ์ คัมภีร์อุปวงษ์และคัมภีร์ชินาลังการฎีกาก็ไม่ได้ระบุว่าพระมหาพรหมได้นำผ้าทรงพระโพธิสัตว์ขึ้นไปยังพรหมโลกชั้นใด ส่วนในคัมภีร์เตฎุมิกถาระบุว่า

⁶³ สมุดไตรภูมิบรรณฉบับกรุงธนบุรี , 19.

⁶⁴ พระคัมภีร์อุปวงษ์ ดำเนินว่าด้วยการสร้างพระสถูปเจดีย์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2511, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางอนุ ทองไข่มุกด์ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 27 มีนาคม 2511), 22.

⁶⁵ สวาท เหล่าอด, คัมภีร์ท้าววงศ์: ดำเนินพระเขี้ยวแก้ว (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2511), 24.

⁶⁶ พุทธภิกขิตาจารย์, ชินาลังการฎีกา, 244.

พระพรหมนำขึ้นไปอยู่บนชั้นนอกนิมิตพรหม⁶⁷ ซึ่งเป็นรายละเอียดดังกล่าวตรงกับเนื้อหาในสมุทไตรภูมิ

ผู้วิจัยไม่อาจทราบได้ว่าเรื่องราวของพระทุสสเจดีย์ที่ประดิษฐานอยู่บนสวรรค์ชั้นนอกนิมิตพรหมมีที่มาจากคัมภีร์ใดหรือเป็นการตีความเองของคัมภีร์ไตรภูมิภิกษา ซึ่งอาจจะคิดว่าเมื่อในคัมภีร์ไม่ระบุว่าพระทุสสเจดีย์ประดิษฐานอยู่บนพรหมโลกชั้นใด แต่เนื่องจากถือว่าผ้าทรงเป็นของพระโพธิสัตว์จึงจำเป็นต้องถวายพระเกียรติโดยการที่จะต้องประดิษฐานบนพรหมโลกชั้นสูงสุด อีกทั้งผู้วิจัยก็ไม่สามารถที่จะหาที่มาของเนื้อหาในสมุทไตรภูมิที่กล่าวว่าทุสสเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุ

อนึ่งเนื่องจากในคัมภีร์ที่กล่าวถึงพระทุสสเจดีย์ไม่ได้ระบุว่า พระทุสสเจดีย์เป็นพระเจดีย์ทรงใด ดังนั้นจิตรกรรมภาพพระทุสสเจดีย์ในสมุทไตรภูมิจึงมีลักษณะรูปทรงที่แตกต่างกันไปทั้งนี้เพราะความนิยมของรูปแบบในยุคสมัยรวมถึงความนิยมของท้องถิ่นนั้นๆ หากแต่ในสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ซึ่งผู้เขียนได้สันนิษฐานว่าคัดลอกขึ้นในเขตพื้นที่ทางภาคเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน(ดูรายละเอียดในบทที่ 3) รูปทรงของพระทุสสเจดีย์คล้ายกับเจดีย์ในเขตพื้นที่สองฝั่งแม่น้ำโขงตั้งแต่เขตเมืองหลวงพระบาง จนถึงเมืองอุบลราชธานี เช่น พระธาตุศรีสองรัก จังหวัดเลย พระธาตุพนม จังหวัดนครพนม เป็นต้น ซึ่งในประเด็นดังกล่าวน่าที่จะสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองล้านนากับพื้นที่สองฝั่งโขงตั้งแต่ได้เมืองหลวงพระบางลงไปถึงเมืองนครพนมโดยประมาณ

อีกทั้งในข้อความอักษรขอมที่เขียนแทรกอยู่ในสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ได้กล่าวว่า

“พุทธาภวันขางขาวอยู่ที่เมืองหนองคายได้เมืองเวียงจันทน์ พุทธรงค์ธาตุอยู่ที่เมืองธาตุพนมได้หนองคายลงไป”

จากข้อความได้เอ่ยถึง พระอุรังคธาตุที่พระธาตุพนมซึ่งข้อความดังกล่าวน่าที่จะมีความสัมพันธ์กับตำนานพระอุรังคธาตุที่กล่าวถึงการประดิษฐานกระดูกพระราชนวัญของพระพุทธเจ้า และน่าที่จะสะท้อนให้เห็นว่าผู้ที่เขียนข้อความแทรกนั้นย่อมที่จะรู้จักเรื่องตำนานพระอุรังคธาตุไม่มากนัก

⁶⁷ พระมหาธรรมราชาพญาลิไท, ไตรภูมิภิกษา (กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2527), 221.

นอกจากเรื่องพระธาตุพนมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 แล้วหลักฐานในเขตล้านนายังมีปรากฏในจารึกบ่อสลี จังหวัดเชียงใหม่ พบบนแท่นมัสการพระธาตุพนม⁶⁸ อีกทั้งตามความเชื่อเรื่องพระธาตุประจำปีเกิดในเขตภาคเหนือของประเทศไทยในปัจจุบันก็ยังรวมพระธาตุพนมเข้าไป

แต่ในข้อความที่เขียนด้วยอักษรไทยที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ได้กล่าวว่า

“พระรากขวัญเบื้องขวาอยู่ที่ภูปารามที่เกาะลังกาชื่อว่า บางอาจารย์ว่าที่หนองคายเดี๋ยวนี้ล้ม
จมน้ำโขงเสียแล้วก็ว่าแล”

จากข้อความดังกล่าวน่าจะแสดงให้เห็นว่าพระธาตุหนองคายจมน้ำไปตั้งแต่ครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นอย่างช้า

หนึ่งในภาพที่ 8 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เป็นภาพอิหภาพรหมสุทธาวาส ได้ปรากฏว่ากลุ่มผู้เขียนได้เขียนพระเจดีย์ 1 องค์ ซึ่งผู้วิจัยไม่อาจจะที่ทราบได้ว่าจะหมายถึงพระเจดีย์องค์ใด ทั้งนี้เพราะในชั้นนอกนิมิตพรหมมีการเขียนภาพพระพุทธรูปเจดีย์แล้ว และในขณะเดียวกันในภาพชั้นอิหภาพรหมของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ไม่ปรากฏภาพเจดีย์บนพรหมโลกชั้นดังกล่าว

ไฟประลัยกัลป์

เรื่องไฟประลัยกัลป์เผาโลกเมื่อสิ้นกัปจะปรากฏเป็นภาพจิตรกรรมที่พบเฉพาะในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 เท่านั้น จากภาพที่ 8 – 12 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และภาพที่ 10 – 15 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก จะเขียนภาพที่ขอบสมุดไตรภูมิเป็นเปลวไฟเริ่มตั้งแต่สวรรค์ชั้นนิมิตนรดีจนไปถึงพรหมโลกชั้นสุกทินมหาพรหม ส่วนภาพที่ 8 และ 9 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 จะเขียนภาพที่ขอบสมุดเป็นเปลวไฟเฉพาะชั้นพรหมตติยฉานและชั้นพรหมปฐมฉานเท่านั้น

ในภาพที่ 9 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 จะเขียนเปลวไฟที่ขอบสมุดเฉพาะที่สุกทินมหาพรหมเท่านั้น ซึ่งการเขียนภาพเปลวไฟที่ขอบสมุดนี้หมายความว่าเปลวไฟประลัยกัลป์ลุกขึ้นมาถึงชั้น สุกทินมหาพรหมเท่านั้น

⁶⁸ ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 8 (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม, 2547), 63 – 73.

ภาพพระพรหมที่ได้ทูลนิพนธ์อันได้แก่ สวรรค์ชั้นอภิสราพรหม ปรีตตาพรหม และ อัมปมาณาพรหม ในภาพที่ 9 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และ ในภาพที่ 9 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 จะเขียนภาพสายน้ำที่ขอบสมุดไตรภูมิเท่านั้น หากแต่ในภาพที่ 10 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และ ในภาพที่ 11 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ในภาพพระพรหมทูลนิพนธ์จะปรากฏการเขียนภาพสายน้ำล้อมรอบทั้งสามด้าน ซึ่งการเขียนสายน้ำที่ขอบสมุดไตรภูมิหรือการเขียนสายน้ำวงล้อมรอบทั้ง 3 ด้าน ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นการแสดงถึงเหตุการณ์หลังจากที่ไฟบรรลัยกัลป์ได้ดับหมดลงแล้วก็บังเกิดน้ำท่วมโลกสูงล้นจนไปถึงสวรรค์ชั้นอภิสราพรหม

จากข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ให้รายละเอียดดังต่อไปนี้

สตตสตตคคินา วารา	อภูจเม อภูจโมทกา
จตุสฏฐิ ยถา ปุณฺณา	เอโก วายูวาโร ลียา
อคคินาสตรา เหฏฐา	อาปน สุกกิมหาโต
เวหปผลาโต วาเตน	เอว โลโก วินสฺสติ ⁶⁹

แปลว่า “คราวที่โลกต้องพินาศด้วยไฟ 7 คราวๆ ทุกๆ คราวที่ 8 จึงพินาศด้วยน้ำ เมื่อครบ 64 คราว จึงมีคราวลมหคราวหนึ่งๆ โลกพินาศด้วยไฟ ภายได้แต่ชั้นอภิสราด้วยน้ำภายได้แต่ชั้นสุกกิมหา ด้วยลมหภายได้แต่ชั้นเวหปผลา โลกย่อมพินาศอย่างนี้”⁷⁰

ฉันท์ 2 บทดังกล่าวที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ตรงกับฉันท์ในคัมภีร์อิทธิมัตตวิภาวินี⁷¹ และนอกจากนี้ฉันท์ 2 บทดังกล่าวยังมีปรากฏในคัมภีร์สมัยหลังฎีกาที่สำคัญ

⁶⁹ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 29.

⁷⁰ อิทธิมัตตสังคหปาถี และ อิทธิมัตตวิภาวินีฎีกา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2466), 212.

⁷¹ อิทธิมมตตสงคหปาถี อถวา อิทธิมมตตวิภาวินี นาม อิทธิมมตตสงคหฎีกา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2466) , 162.

เช่น คัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสัทธตเถระ⁷² รวมถึงคัมภีร์โลกศาสตร์ยุคหลังที่ประพันธ์นอกถังทวีปมกที่จะนำไปกล่าวอ้างอยู่เสมอ ยกตัวอย่างเช่น คัมภีร์อรุณวตีสสูตร⁷³ คัมภีร์โลกที่ปกสาร⁷⁴ เป็นต้น

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าการเขียนภาพเปลวไฟที่ขอบสมุดและการเขียนสายน้ำที่ขอบสมุดไตรภูมินั้นสอดคล้องกับเนื้อหาของฉันท์ 2 ของคัมภีร์อภิธรรมมัตถกวิภาวินี แต่เนื่องจากฉันท์ 2 บทดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในหลายคัมภีร์หลายเล่ม ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงไม่สามารถที่จะสรุปว่าสมุดไตรภูมินำข้อฉันท์ 2 บทนี้ กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 ได้นำมาจากคัมภีร์เล่มใด

ในภาพที่ 11 ของสมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 10 และภาพที่ 12 ของสมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 10 / ก ระหว่างพรหมพุตติยภูมิกับพรหมปฐมภูมิปรากฏภาพเปลวไฟขนาดใหญ่ โดยที่ในสมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 10 เขียนเป็นไฟที่ลุกไหม้วิมาน ส่วนสมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 10 / ก ได้เขียนเป็นกองไฟลุกไหม้อย่างธรรมดา ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพเปลวของสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับเป็นการแสดงเหตุการณ์ไฟที่กำลังลุกไหม้โลกอยู่ และน่าที่จะถือได้ว่าเป็นฉากเปลวไฟขนาดใหญ่ที่พยายามจะเขียนให้เหมือนจริงรุ่นแรกๆ ในงานจิตรกรรมที่ปรากฏในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

เนื่องจากภาพจิตรกรรมเปลวขนาดใหญ่ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 6 ซึ่งเป็นสมุดไตรภูมินับสมัยอยุธยาและสมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 8 จึงน่าที่ทำให้คิดว่าจิตรกรรมฉากดังกล่าวเป็นสิ่งที่กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมินับหลวงกรุงธนบุรีได้แทรกเข้ามา และส่งผลให้สมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 10 / ก

ข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมินับหมายเลขที่ 10 ได้ให้รายละเอียดดังต่อไปนี้

⁷² Siddhattha , Sarasangaha, edit. by G. H. Sasaki (London : The Pali Text Society, 1922), 314.

⁷³ กวี แสงมณี “อรุณวตีสสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), 158.

⁷⁴ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 513.

“กบปวินาสมหาเมฆโต ปฐกิตฺถ จะคณนาโนสงฺขยทัง 4 นักปราชญ์พึงเข้าใจดังนี้ นับแต่กบปวินาสมหาเมฆตกไป ตราบเท่าถึงพระอาทิตย์ขึ้น 7 ดวง แล้วเพลิงประลัยกัลป์บังเกิดนานได้อสงฺขยหนึ่ง ชื่อ สังวัฏฏะอสงฺขยฯกำหนดแต่เพลิงไหม้ตั้งอยู่นานตราบเท่าสมปติมหาเมฆตกเต็มไปในแสนโกฏิจักรวาล นานได้อสงฺขยหนึ่ง ชื่อ สังวัฏฏะฐายีอสงฺขยฯ กำหนดแต่สมปติมหาเมฆตกแล้วตั้งอยู่นานไป ตราบเท่าถึงบังเกิดปฐพี แลพระอาทิตย์พระจันทร์นานได้อสงฺขยหนึ่ง ชื่อ วิวัฏฏะอสงฺขยฯ กำหนดแต่พระอาทิตย์พระจันทร์บังเกิดตั้งอยู่นานตราบเท่าสมปติมหาเมฆตก ชื่อวิวัฏฏะฐายีอสงฺขยฯอสงฺขยกัลป์นี้ เป็นมหากัลป์หนึ่ง”⁷⁵

ข้อความที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิพบว่าเป็นข้อความที่กล่าวถึงช่วงระยะเวลาของเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นบนในสมัยอรรคกถา คัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายช่วงระยะเวลาต่างๆ⁷⁶ แต่ก็พบว่ามีเนื้อหาในคัมภีร์ดังกล่าวไม่เท่ากับที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิแต่ประการใด ต่อมาเนื้อหาที่เกี่ยวกับช่วงระยะเวลาต่าง ๆ ของโลกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ได้รับการขยายความในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสภาของวิสุทธิมรรค⁷⁷ และเนื้อหาในคัมภีร์เล่มดังกล่าวมีเนื้อหาใกล้เคียงกับสมุคไตรภูมิ

นอกจากคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสภาที่กล่าวถึงช่วงระยะเวลาต่างๆแล้ว ยังพบว่าในคัมภีร์อื่นของสมัยสุโขทัย เช่น คัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกา⁷⁸ และคัมภีร์สมัยหลังสุโขทัยที่สำคัญเช่น คัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสิทธิสดเถระ⁷⁹ รวมถึงคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์นอกลังกาที่วิปก็มักที่จะนำไปกล่าวอ้างอยู่เสมอ ยกตัวอย่างเช่น คัมภีร์อรุณวตีสสูตร⁸⁰ คัมภีร์โลกที่ปกสาร⁸¹ และคัมภีร์โลกุปปตติ⁸² เป็นต้น

⁷⁵ สมุคไตรภูมิบรรณฉบับกรุงธนบุรี, 31.

⁷⁶ พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรคแปล ภาค 2 ตอน 2 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2547), 190.

⁷⁷ ธรรมปาเลเถระ, ปรมัตถมัญชุสภา ทุติโย ภาคโค, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537), 317 – 324.

⁷⁸ สารัตถทีปเถระ, สารัตถทีปนีฎีกาสมนตปาสาทิภาวณณา ภาค 1, 433 – 446.

⁷⁹ Siddhattha, Sarasangaha, edit. by G. H. Sasaki, 311 – 314.

⁸⁰ กวี แสงมณี “อรุณวตีสสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 163.

⁸¹ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 503.

ภาพในสมุดไตรภูมินั้นกับสอดคล้องกับเนื้อหาความที่จดแทรกอยู่ในสมุดดังกล่าว แต่เนื่องจากเนื้อหาดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในหลายคัมภีร์ผู้วิจัยจึงไม่สามารถที่จะสรุปว่าสมุดไตรภูมินำข้อค้นพบนี้จากคัมภีร์เล่มใด

จากการสำรวจงานจิตรกรรมในปัจจุบัน(พ.ศ. 2552) ที่ปรากฏในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ยังไม่เคยพบภาพจิตรกรรมที่สื่อให้เห็นเหตุการณ์ไฟบรลัยกัลป์เผาโลกนอกจากภาพในสมุดไตรภูมิ เหตุผลที่ภาพไฟบรลัยกัลป์มีปรากฏเฉพาะในสมุดไตรภูมินั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเพราะสมุดไตรภูมิมิมีจุดประสงค์ประการหนึ่ง คือต้องการที่จะรวบรวมเรื่องเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโลกให้มากที่สุดที่อีกทั้งยังไม่ต้องคำนึงของพื้นที่ในการใช้วาดเพราะสามารถต่อหน้าสมุดได้ แต่ในขณะเดียวกันจิตรกรรมฝาผนังนั้นไม่ได้มีจุดประสงค์ที่เสนอเรื่องราวของโลกเป็นหลัก(รายละเอียดดูบทที่ 5)

ฉกามาพจรภาพ

สวรรค์ของบุคคลธรรมดาที่ไม่ได้บรรลุเป็นอริยบุคคลในพุทธศาสนามีทั้งสิ้น 6 ชั้น ซึ่งจะมีจำนวนมากกว่าสวรรค์ของศาสนาพราหมณ์ที่มีอยู่เพียงชั้นเดียวเท่านั้น คติแนวคิดเรื่องของสวรรค์ 6 ชั้นในพุทธศาสนามีปรากฏทั้งในฝ่ายที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักและใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลัก(รายละเอียดดูในบทที่ 2) ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าคติเรื่องสวรรค์ฉกามาพจรภาพน่าที่จะเกิดขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ 5 ทั้งนี้เพราะมีปรากฏภาพสลักเล่าเรื่องสวรรค์ฉกามาพจรภาพที่เสาโคธระตันทิสเหนือ ประตูด้านทิศตะวันออกของสถูปสาญจีหมายเลขที่ 1 เมืองสาญจี รัฐมัธยประเทศ ประเทศอินเดีย ซึ่งได้มีนักวิชาการได้กำหนดให้ภาพสลักที่เสาโคธระที่สถูปสาญจีว่าอยู่เป็นศิลปะราชวงศ์สาตวาหนะตอนต้น มีอายุอยู่ในราวก่อนคริสตศวรรษที่ 1 -2 ⁸² (กลางพุทธศตวรรษที่ 4 – กลางพุทธศตวรรษที่ 5)

⁸² สมพงษ์ ปรีชาจินดาวุฒิ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปปัตติ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), 141 – 142.

⁸³ C Sivaramamurti, An Album of Indian Sculpture (Delhi : National Book Trust, 1975), 11 – 13.

อนึ่งในแก้วภูษสูตร ที่มณิกาย สุตตันตปิฎกได้เอ่ยชื่อของเทวดาผู้เป็นประธานของสวรรค์แต่ละชั้นของสวรรค์กลามาพจรประกอบด้วย 1. มหาราช 2. สักกะ 3. สุยาม 4. สันตุสิต 5. สุนิมมิตะ และ 6. ปรมิมิตวสวดี⁸⁴

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการที่พุทธศาสนาเพิ่มจำนวนชั้นสวรรค์มากขึ้นกว่าศาสนาพราหมณ์ คงจะเป็นเพราะแนวความคิดเรื่องของแต่ละบุคคลย่อมกระทำความดีไม่เท่ากัน ดังนั้น ผลลัพธ์ก็ไม่ควรที่จะเท่ากัน

สมุดไตรภูมิที่ใช้ในการศึกษานั้นส่วนใหญ่จะปรากฏภาพของสวรรค์ชั้นกลามาพจรภาพครบทุกชั้น ยกเว้นแต่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 สมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุงและสมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนลเท่านั้น ที่จะปรากฏสวรรค์กลามาพจรภาพเพียงบางชั้นเท่านั้น เช่น ชั้นดาวดึงส์เป็นต้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นสวรรค์ชั้นสำคัญของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน จะปรากฏข้อความที่เป็นฉันทที่กล่าวถึงสาเหตุของการที่จะไปอุบัติในสวรรค์กลามาพจรชั้นต่างๆ มีดังข้อความต่อไปนี้

อลีนจิตตา จ เย สตุตา	ปธาน ทมสณฺณเมสุ
คุณาธิกา จ เต โหนฺติ	ปรมิมิตวสวตฺติ โหนฺติ
สีลปธานวินเย	ปวตฺตา เย จ สยน
รามหุสฺสาหา เต	นิมฺมานรตฺติคามิโนติ
พหุสฺสุตา ฐมฺมธรา	สปลฺลยา โมกฺขเปกฺขิโน
कुणेहि प्रियुग्गा ये नरा	ते तुल्लिपฺคาคิ
น วิคฺคเห รตา เนว	กลเห หฏฺฐมานา
เอกนฺตกุสฺสยฺยตฺตา	เย จ ยามุปฺคาคเตติฯ
มาตาปีตุเกฺเล เชฏฺฐา	ปฺชโก จาคมาคมิ
น หตฺโลก กลหาทีหิ	ดาวตฺติสาสุ ชายเตติ ⁸⁵

⁸⁴ พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่มณิกาย สิลขันชวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, 232.

⁸⁵ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 43.

เนื้อความในสมุดไตรภูมิพบว่าตรงกับคัมภีร์มหาวิปาก⁸⁶ จึงน่าที่จะไปเป็นได้ว่าสมุดไตรภูมินั้นนำเนื้อความท่อนนี้มาจากคัมภีร์ดังกล่าว

สมุดไตรภูมิเกือบทุกฉบับจะมีข้อความระบุถึงอายุของเทวดาในสวรรค์ตามาพจรภาพข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า

“ทิพพานิ อฏฺฐวสุสสสุสานิฯ มนุสฺสคณนาย เทวสุสโกฏฺฐิตานิ จตฺตาฬิส วสุส
สตฺตสุสสธาธิกานิ ตีสวสุสโกฏฺฐิโย เทวโลกชั้นนี้ชื่อ นิมนนรติ อายุสมัยน 8,000 ปีทิพย์
คณนาปีในมนุษย์นี้ได้ 2,304,000,000 ปี”⁸⁷

ข้อความที่ยกมานี้ตรงกับข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ยกเว้นอักขรวิธี

ส่วนข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ได้กล่าวไว้ว่า

“นิมนนรติวิมานนิจิ มียายุไค 8000 ปีทิพฺพ เมื่อกณนาปีในมนุสฺสโลกยนี้ไคโสฏฺโงโรยสาม
สิบโกฏฺฐิสลานปี”⁸⁸

จากข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 จะพบว่าเหมือนกับสมุดไตรภูมิของสายการคัดลอกที่ 1 จะแตกต่างกันตรงที่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ไม่ได้เขียนข้อความภาษาบาลีกำกับไว้

⁸⁶ “มหาวิปาก”, หอสมุดแห่งชาติ, ไบลัง, อักษรขอม , ภาษาบาลี, เส้นจาร, เลขที่ 31, หน้าคั่น 12.

⁸⁷ สมุดไตรภูมิบรรณฉบับกรุงธนบุรี, 37.

⁸⁸ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 299.

คัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องของปีเทวดานั้นปรากฏเก่าที่สุดอยู่ในธรรมทหยวิภังค์ในคัมภีร์วิภังค์⁸⁹ ต่อมาเรื่องราวดังกล่าวก็ยังมีปรากฏอยู่ใน คัมภีร์อิทธิมัตตสังคหะ⁹⁰ และ คัมภีร์อิทธิธรรมวิภาวินี⁹¹

เมื่อพิจารณาข้อความที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 พบว่าตรงกับข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อิทธิธรรมวิภาวินีทุกประการ ดังนั้นผู้วิจัยจึงเสนอว่า เรื่องราวของอายุของเทวดาในสวรรค์ชั้นฉกามาพจรภพในสมุคไตรภูมิมีที่มาจากคัมภีร์เล่มดังกล่าว

ลักษณะการเขียนภาพสวรรค์ชั้นฉกามาพจรภพในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุคไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ตั้งแต่ชั้นสวรรค์ปรนิมวสวัตติจนถึงสวรรค์จุฬามหาราชิกา จะเขียนภาพของเทวดาผู้เป็นประธานของสวรรค์ในชั้นนั้นแวดล้อมด้วยเหล่าเทพบริวาร

ส่วนสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ตั้งแต่สวรรค์ชั้นปรนิมวสวัตติจนถึงสวรรค์ชั้นยามา จะพบว่าภาพของเหล่าเทวดานั่งเรียงๆ กันหลาย ๆ องค์ จึงน่าที่จะแสดงให้เห็นว่ากลุ่มช่างต้องการที่จะแสดงให้เห็นว่าเทวดาในสวรรค์ชั้นเหล่านั้นมีจำนวนหลายองค์

คัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักได้ให้รายละเอียดของสวรรค์ชั้นฉกามาพจรภพแต่ละชั้นไม่เท่ากัน ทั้งนี้เพราะความสำคัญของสวรรค์แต่ละชั้นจะขึ้นอยู่กับหน้าที่เทวดาในชั้นนั้น ๆ เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้ามากเพียงใด

ปรนิมวสวัตติ

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีผลงานการประพันธ์ของพระญาณธะได้ให้คำจำกัดความของสวรรค์ชั้นปรนิมวสวัตติว่าหมายถึง ภูมิซึ่งเป็นแดนทำความปรารถนาของตนให้เกิดขึ้นในภคสมบัติ ที่ผู้อื่นรู้ความจะต้องเฝ้าให้⁹²

⁸⁹ พระอิทธิธรรมปิฎก วิภังค์และอรรถกถา เล่ม 2 ภาคที่ 2, 99 – 105.

⁹⁰ อิทธิมัตตสังคหปาติ อถวา อิทธิมัตตวิภาวินี นาม อิทธิมัตตสังคหฎีกา, 27.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, 161 – 162.

⁹² อิทธิมัตตสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์ (กรุงเทพฯ : ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, 2546), 425.

สวรรค์ชั้นปรนิมวสวัตตินั้นในภาพที่ 11 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 (ภาพที่ 67) ภาพที่ 13 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และภาพที่ 104 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก จะเขียนภาพจะเขียนเทวดาผู้เป็นประธานของสวรรค์ชั้นนี้อยู่ 2 องค์ในเพนีกเดียวกัน จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้กล่าวไว้ว่า “วัศดีเทวบุตรมารหมูหนึ่ง วัศดีเทวบุตรอยู่หมูหนึ่ง” ส่วนในภาพที่ 8 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ภาพสวรรค์ชั้นปรนิมวสวัตติ์จะเขียนวัศดีเทวบุตรกับวัศดีมารแยกอยู่คนละเพนีก(1 หน้าคู่สมุดไทย)

ส่วนภาพที่ 25 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และ ภาพที่ 13 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 จะเขียนเป็นภาพเทวดาในสวรรค์ชั้นนี้นั่งเรียงกันเป็นแถวแต่มีภาพเหมือนกันนั่งปนอยู่ ซึ่งผู้วิจัยตีความว่าเป็นมาร

จากการศึกษาของ นาย ธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีอธิบดีกรมศิลปากร พบว่าในอรรถกถามูลปริยายสูตรได้ระบุถึงพิภพมารว่าอยู่บนสวรรค์ชั้นปรนิมวสวัตติ์⁹³ และด้วยการที่สวรรค์ชั้นนี้เป็นที่สถิตของมารจึงทำให้บางพระสูตรเช่น มหานามสูตรนับว่ามีเพียง 5 ชั้นเท่านั้น ทั้งนี้ได้มีการตัดสวรรค์ชั้นปรนิมวสวัตติ์ออกไป⁹⁴

ลักษณะการเขียนภาพพญามารบนสวรรค์ชั้นปรนิมวสวัตติ์คล้ายกับการเขียนภาพยักษ์ต่างๆที่ข้อความอธิบายภาพที่แทรกอยู่นั้นระบุว่าเป็นเทวบุตรมาร ในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก ยกตัวอย่างเช่น มหาปทานสูตร ที่นิยกาย ที่กล่าวว่าเมื่อพญามารมาทูลทักทวนพระโพธิสัตว์เสด็จออกมหาภิเนษกรรม⁹⁵ และในมหาปรินิพพานสูตร ที่นิยกายที่กล่าวถึงพญามารมาทูลให้พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน⁹⁶ พระสูตรทั้ง 2 ก็ไม่เคยระบุว่ามารมีรูปร่างลักษณะหน้าตาเป็นอย่างไร

ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนที่สุดว่าลักษณะประติมานวิทยาของพญามารได้รับอิทธิพลมาจากยักษ์โดยเฉพาะยักษ์ในการแสดงโขน คือฉากมารวิชัยที่ภาพของพญามารจะเหมือนกับภาพของทศกัณฐ์เจ้าพระนครลงกา

⁹³ ธนิต อยู่โพธิ์, มาร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2513, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายประเสริฐ อังกาบทิพย์ ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส วันที่ 29 เมษายน 2513), 51 – 53.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, 53 – 54.

⁹⁵ พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่นิยกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1, 138.

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, 278.

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าลักษณะของมารที่เขียนเป็นรูปยักษ์นั้นเป็นการตีความของกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งนี้เพราะจากลักษณะประติมานวิทยาของพญามารที่ปรากฏในหลักฐานของดินแดนข้างเคียง เช่น จิตรกรรมที่ถ้ำอชันตาทหมายเลขที่ 26 ในรัฐมหาสารคาม ภาพสลักที่ระเบียงชั้น 2 ที่บุโรพุทโธ บนภาคกลางของเกาะชวา จิตรกรรมฝาผนังที่โบราณสถานโลกเทียกพัน ในเมืองพุกาม และจิตรกรรมฝาผนังภายในกลุ่มถ้ำโปวินตอง ถ้ำติโลกุรุ จิตรกรรมฝาผนังภายในโบราณสถานของหมู่บ้านอเนง เมืองโมยวน มณฑลสะแกง รวมถึงภาพเล่าเรื่องในสมัยใหม่ที่ยืนยันอยู่ในกรอบแขวนในวัดต่างๆ ในเมืองมณฑลยล เช่น วัดเองคองยา เป็นต้น ลักษณะทางประติมานวิทยาของพญามารจะทำเป็นรูปบุรุษทั่วไป นอกจากจะมีแขนมากกว่าคนปกติเท่านั้นปกติ

ลักษณะการทำลักษณะประติมานวิทยาของพญาวัวสวดีมารและมารที่เหมือนกับยักษ์น่าจะเกิดขึ้นด้วยสาเหตุดังนี้

1. ในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักไม่เคยปรากฏกล่าวว่ามารมีรูปลักษณะเช่นใด ดังนั้นภาพประติมานวิทยาของพญามารวัวสวดีและมารจึงขึ้นอยู่กับความคิดของผู้คนในถิ่นต่างๆ แต่การที่ภาพพญาวัวสวดีมารและมารที่ปรากฏในดินแดนลุ่มแม่น้ำภาคกลางของประเทศไทยในปัจจุบันเหมือนกับยักษ์หัวโขนนั้น ย่อมที่จะสะท้อนให้เห็นว่า ผู้คนในดินแดนดังกล่าวไม่สามารถที่จะแยกมารออกจากยักษ์โดยเฉพาะยักษ์ในเรื่องรามเกียรติ์ (ดูรายละเอียดในหัวเรื่องของทิพยาสุร ในบทนี้) ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้รับอิทธิพลจากประติมานวิทยารูปมารของทะเลสาบเขมร

2. จากตัวอย่างภาพสลักที่ผนังโคปุระชั้นนอกด้านทิศตะวันออกของปราสาทตาพรหม (ภาพที่ 68) ในเขตเมืองพระนคร พบว่าลักษณะรูปแบบประติมานวิทยาของพญามารที่มาผจญพระพุทธเจ้านั้นเหมือนกับรูปยักษ์ทวารบาลที่ปราสาทแห่งเดียวกัน(ภาพที่ 69) ดังนั้นการที่ลักษณะประติมานวิทยาของมารในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเหมือนกับรูปยักษ์ก็อาจจะเป็นเพราะความสัมพันธ์ลักษณะประติมานวิทยารูปมารในเขตทะเลสาบเขมร ที่มีมาตั้งแต่ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

บางครั้งพบว่าภาพประติมานวิทยารูปพญาวัวสวดีมารก็ทำเป็นรูปบุรุษทั่วไป เช่น ภาพปูนปั้นตอนพญาวัวสวดีมารออกมาห้ามพระโพธิสัตว์เสด็จออกมหาภิเนษกรรม ณ ที่วิหารพระม้าวัดพระบรมธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งน่าที่จะถือได้ว่าเป็นรูปพญามารที่ทำเป็นรูปบุรุษรูปเดียวเท่าที่เหลืออยู่ในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน

เรื่องลักษณะทางประติมานวิทยาพญามารที่เหมือนกับยักษ์ พบว่ามีปรากฏมาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น จากหลักฐานภาพมารวิชัยจำหลักบนแผ่นไม้ที่วัดพระรูป อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งมีอายุอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 15 (กลางพุทธศตวรรษที่ 20)⁹⁷ พบว่ามีภาพพญามารที่เหมือนกับยักษ์แล้ว

คูสิต

จากการรวบรวมเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ของพุทธศาสนาในคัมภีร์จักรวาทที่ปนิของพระสิริมังคลาจารย์ ได้อ้างถึง คัมภีร์อรรถกถาวิงค์ว่า สาเหตุที่เทวดาชั้นนี้มีชื่อว่า “คูสิต” เพราะ ยินดี ร่าเริง⁹⁸

สมุดไตรภูมิสาขการคัดลอกที่ 1 จะเขียนเทวดา 2 องค์แยกประทับอยู่ในวิมานคนละหลัง จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวไว้ว่าเทวดาทั้ง 2 องค์นี้คือ “พระศรีมหาเมธาเทวบุตร” และ “พระศรีอารียเทวบุตร” (ภาพที่ 70) ลักษณะการเขียนภาพเทวดาในสวรรค์ชั้นนี้มีความแตกต่างกับสวรรค์ชั้นอื่นๆ คือ แทนที่จะเขียนภาพเทวดาผู้เป็นประธานคือ พระสันตคูสิตเทวบุตร แต่การที่กลุ่มผู้เขียนกลับได้วาดภาพพระศรีอารียเมตไตรย ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่าพระองค์จะได้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์สุดท้ายในภัทรกัปนี้ ส่วนการเขียนภาพพระมหาเมธาเทวบุตรเพราะต้องการเน้นว่าสวรรค์ชั้นคูสิตเป็นที่สถิตของพระพุทธบิดาและพระพุทธมารดา

คัมภีร์ที่กล่าวว่าพระพุทธมารดาประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นคูสิตคือ คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท⁹⁹ ส่วนคัมภีร์ที่กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรยประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นคูสิตปรากฏในคัมภีร์มาเลยยเทวตเถรวัตถุ¹⁰⁰

⁹⁷ J. Boisselier, *La Sculpture en Thaïlande* (Paris : Office du Livre , 1974) , 235.

⁹⁸ พระสิริมังคลาจารย์, *จักรวาทที่ปนิ* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2523), 136.

⁹⁹ พระพุทธโฆษาจารย์, *พระธรรมปิฎกอุทตถกเถรวัตถุ* ภาค 6 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2540), 131.

¹⁰⁰ สุภาพร มากแจ้ง, “มาเลยยเทวตเถรวัตถุ : การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), 208.

ส่วนการที่สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 (ภาพที่ 71) เขียนเทวดาผู้เป็นประธานของสวรรค์ชั้นดุสิตเพียงองค์เดียวนั้น ก็น่าที่จะหมายถึงพระสันตดุสิตเทวบุตรผู้เป็นประธานของสวรรค์ชั้นนี้

ดาวดึงส์พิภพ

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับเรื่องโลกศาสตร์ในคัมภีร์จักรวาฬที่ปี่ของพระสิริมังคลาจารย์ ท่านได้ให้ความหมายของชื่อสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ว่า เพราะมีเทวดา 33 องค์¹⁰¹ ศาสตราจารย์ ริด เดวิดส์ ได้เคยเสนอไว้ว่า สวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้นเป็นการจำลองรูปแบบของสวรรค์ในของคัมภีร์พระเวท ทั้งนี้เพราะเรื่องจำนวนเทวดาที่เท่ากับจำนวนเทวดาของพระเวท อีกทั้งเทพบริวารบางองค์ของสักกะเช่น อีสาน อัคคี โสม วรุณ และประชาบดี ต่างก็ตรงกับชื่อเทวดาที่สำคัญในสมัยพระเวท¹⁰²

คัมภีร์ทางฝ่ายพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักแรก ๆ ไม่พบว่ามีกรกล่าวถึงพิภพดาวดึงส์อย่างชัดเจนว่ามีสถานที่ตั้งอยู่ ณ ที่แห่งใด แต่คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทกล่าวว่า เมื่อพระพุทธเจ้าจะเสด็จลงมาจกสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พระอินทร์ได้เนรมิตบันไดจากยอดเขาพระสุเมรุลงมาอยู่ที่หน้าประตูเมืองสังกัสสะ¹⁰³ และในอรรถกถาจุฬหาลงกาสังขยสูตรได้กล่าวว่า เมื่อพญาเวปจิตตาสูรได้ยกเหล่าไพร่พลสุรขึ้นมารบกับพระอินทร์ก็ได้นำพลทั้งหลายไปเฝ้าเขาพระสุเมรุขึ้นไป¹⁰⁴ หลักฐานในอรรถกถาทั้ง 2 เรื่อง ก็น่าที่จะพอสรุปได้ว่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตั้งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ ต่อมาคัมภีร์สารัตถทีปนีวินยฎีกาได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตั้งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ เพราะฉะนั้นในสมุคไตรภูมิทุกฉบับจึงได้เขียนภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุ

รายละเอียดของภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิทั้ง 2 สายการคัดลอก จะมากกว่าสวรรค์ชั้นอื่น ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะเรื่องราวของสวรรค์ชั้นนี้ที่ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ มีมากกว่าชั้นอื่นๆ อีกทั้งภาพพิภพดาวดึงส์ในสายการคัดลอกที่ 1 จะมีรายละเอียดที่มากกว่าสายการคัดลอกที่ 2

¹⁰¹ พระสิริมังคลาจารย์, จักรวาฬที่ปี่, 137.

¹⁰² R. Davids, Buddhist India (Delhi : Motilal, 1993), 235.

¹⁰³ พระพุทธโฆสาจารย์, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค 6, 138.

¹⁰⁴ พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่มที่ 1 ภาคที่ 3

สวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีพระอินทร์หรือสักระเป็นหัวหน้าเทวดาในชั้นนี้ แม้ว่าชื่อของหัวหน้าเทวดาในสวรรค์ดังกล่าวจะมีชื่อพ้องกับเทวดาในสมัยพระเวทแต่จากหลักฐานในคัมภีร์พุทธศาสนาระบุอย่างชัดเจนว่าเทวดาทั้ง 2 องค์ไม่ใช่องค์เดียวกัน¹⁰⁵

จากเนื้อหาในอรรถกถาพัฒนาสังขย คัมภีร์ปัญจสุทนี¹⁰⁶ อรรถกถากุลาวชาดก¹⁰⁷ และมฆมานพวัตถุในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท¹⁰⁸ กล่าวถึงประวัติพระอินทร์หรือสักระไว้ว่า ครั้งหนึ่งมีบุรุษนามว่ามฆมานพและภรรยาพร้อมเพื่อนอีก 32 คนได้ร่วมกันทำบุญในพิภพมนุษย์ ด้วยผลบุญในครั้งนั้นจึงส่งผลให้มฆมานพไปเกิดพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และเพื่อนอีก 32 คนก็ได้เกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วยเช่นเดียวกัน

ในสมุคไตรภูมิจะเขียนภาพพระอินทร์ประทับอยู่ภายในปราสาทแวดล้อมด้วยเหล่าบริวาร(ภาพที่ 72) ส่วนเทพบริวารอีก 32 องค์นั้น ไม่เคยปรากฏว่ามีสมุคไตรภูมิฉบับใดเขียนครบทั้ง 32 องค์ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะ

1. ในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักไม่เคยมีคัมภีร์ใดที่กล่าวครบทั้ง 32 องค์ หรือแม้ว่าเทพบริวารของพระอินทร์จะกระจัดกระจายอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ แต่เมื่อมารวบรวมแล้วก็มีไม่ครบ 32 องค์ด้วยเช่นเดียวกัน
2. พื้นที่ของสมุคไตรภูมิมีจำกัด

เรื่องราวของปราสาทที่ประทับของพระอินทร์มีปรากฏอยู่ในอรรถกถากุลาวชาดกว่าเมื่อพระอินทร์ทรงมีชัยชนะต่อท้าวเวปจิตตาสูรแล้วเสด็จเข้าสู่เทวนคร ในขณะนั้นเวชยันต์ปราสาทสูงพันโยชน์ก็ได้ชำแรกปฐพีผุดขึ้นเพราะตอนสุดท้ายแห่งชัยชนะ ดังนั้นเหล่าเทวดาทั้งหลายจึงขนานนามปราสาทองค์นี้ว่า เวชยันต์¹⁰⁹ ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า “เวชยันต์สูง 700 โยชน์”¹¹⁰ เรื่องราวขนาดความสูงของพระเวชยันต์ปราสาทมีปรากฏอยู่ในอรรถ

¹⁰⁵ R. Davids, *Buddhist India*, 235.

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิยกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 323 - 325.

¹⁰⁸ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 2, 159.

¹⁰⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิยกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 327.

¹¹⁰ สมุคไตรภูมิบรรณฉบับกรุงธนบุรี, 43.

กถาภูทกชาดก กล่าวว่า เวชยันต์ปราสาทมีขนาดความสูง 1000 โยชน์¹¹¹ แต่ในขณะที่อยู่ใน คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทกล่าวว่า เวชยันต์ปราสาทมีความสูง 700 โยชน์¹¹² ซึ่งตรงกับข้อความ ในสมุทไตรภูมิ

อนึ่งภาพโพชนันต์ปราสาทในสมุทไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินมีลักษณะที่เด่นชัดกว่า ฉบับอื่นคือ จะพบภาพบุรุษโพกผ้าและไม่ได้นั่งโจงกระเบนอันสะท้อนให้เห็นว่าเป็นภาพคนต่างชาติต่างศาสนา(ภาพที่ 72) ซึ่งโดยปกติแล้วในสมุทไตรภูมิรวมถึงจิตรกรรมฝาผนังไม่เคยปรากฏคนต่างชาติต่างศาสนาบนสวรรค์ ผู้วิจัยเสนอว่าภาพบุคคลดังกล่าวเป็นนักเทศหรือบุรุษชาวเปอร์เซียที่ถูกตอนทั้งนี้เพราะเป็นรูปบุรุษเพียงคนเดียวในหมู่ นางฟ้า ซึ่งการเขียนภาพนักเทศบนสวรรค์ไม่ได้หมายความว่านักเทศได้ขึ้นไปเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หากแต่น่าจะหมายความว่า ภาพดังกล่าวกลุ่มผู้เขียนสมุทไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินได้นำภาพที่บรรยายฉากราชสำนักในโลกมนุษย์ไปใช้เขียน

ลักษณะประติมานวิทยาที่เด่นชัดของพระอินทร์ในสมุทไตรภูมิซึ่งในที่นี้คือรวมถึงที่ปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนัง คือพระอินทร์จะมีสี่พระกายเป็นสีเขียว แม้พระอินทร์จะเนรมิตร่างเป็นอะไรก็ตามจะมีสี่พระกายเป็นสีเขียวเสมอ เช่น ฉากพระอินทร์แปลงเป็นพราหมณ์เพื่อไปขอนางมัทรี

จากการตรวจสอบข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระอินทร์ในคัมภีร์ต่างๆ ไม่พบว่าพระอินทร์มีสีเขียว ดังหลักฐานต่อไปนี้

1. สักกะสังยุตของสังยุตตนิกาย สุตตันตปิฎก และอรรถกถาสักกะสังยุตในคัมภีร์สารัตถปกาสินี ซึ่งเป็นคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักที่ได้รวบรวมเรื่องราวอันเกี่ยวกับพระอินทร์ไว้มากที่สุดก็ไม่เคยกล่าวถึงสีกายของพระอินทร์แต่ประการใด¹¹³

2. มณเฑาะพัตถของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทได้กล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งที่มหาเจ้าลิจฉวีไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงชี้ให้มหาเจ้าลิจฉวีดูพระอินทร์ที่มานั่งเฝ้าพระพุทธองค์อยู่แต่มหาเจ้าได้บังเกิดความสงสัยว่าบุคคลนั้นคือพระอินทร์จริงหรือ จึงได้กราบทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์จึงตอบกลับไปว่าพระองค์ย่อมรู้จักพระอินทร์ดี¹¹⁴

¹¹¹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 327.

¹¹² พระพุทธโฆษาจารย์, พระธัมมปัทมสูตรกถาแปล ภาค 2, 155.

¹¹³ พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, 454 – 473.

¹¹⁴ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธัมมปัทมสูตรกถาแปล ภาค 2, 143.

3. ติสสเถรวัตถุของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทกล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าประจวบใกล้ที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระอินทร์ได้เสด็จลงมาจากวิมานไพชยนต์เพื่อมาถวายการปรนนิบัติพระพุทธองค์ เมื่อพระอินทร์เสด็จมาถึงที่ประทับของพระพุทธเจ้า พระศาสดาจึงตรัสถามว่าท่านเป็นใคร พระอินทร์จึงทูลตอบว่าพระองค์คือพระอินทร์¹¹⁵

4. อรรถกถาถามหาปรินิพพานสูตรในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีกล่าวว่า เมื่อครั้งที่พระสารีบุตรป่วยใกล้จะนิพพาน พระอินทร์ได้เสด็จลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เมื่อพระอินทร์เข้ามายังเรือนที่พระสารีบุตรอยู่ พระสารีบุตรจึงถามว่าท่านเป็นใคร¹¹⁶

5. ในอรรถกถาถามหาเวสสันดรชาดกกล่าวว่า เมื่อครั้งที่พระอินทร์ลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้วเนรมิตร่างเป็นพราหมณ์เพื่อมาขอนางมัทรีต่อพระเวสสันดร เนื้อความในอรรถกถาชาดกก็ไม่ได้บอกว่าพราหมณ์ที่เป็นพระอินทร์แปลงมานั้นมีกายเป็นสีเขียว อีกทั้งเมื่อพระอินทร์กลับคืนสู่สภาวะของตนและเหาะกลับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ยังต้องทูลต่อพระเวสสันดรว่าตนคือพระอินทร์¹¹⁷

จากตัวอย่างทั้ง 5 ข้อแสดงให้เห็นว่าพระอินทร์ไม่มีลักษณะเด่นหรือผิวกายที่แปลกประหลาดแต่ประการใดที่ทำให้คนทั่วไปทราบว่าเป็นพระอินทร์ ทั้งนี้เพราะหลายๆ ครั้ง จะต้องมีการถามพระอินทร์ว่าท่านเป็นใคร

จากหลักฐานในจิตรกรรมพบว่า จิตรกรรมที่ถ้ำอชันดาหมายเลขที่ 1 รัฐมหาราษฏร์ประเทศอินเดีย ตอนพระอินทร์ในฉากพระเวสสันดรชาดก¹¹⁸ ภาพตอนพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เช่น วิหารเลปุตกัน (Let – put – kan) วิหารโลกเทียกพัน และโบราณสถานหมายเลขที่ 1150 ในเมืองพูกาม¹¹⁹ (ภาพที่ 73) และ พระอินทร์ลงมาเฝ้าพระพุทธเจ้าในจิตรกรรมภายในถ้ำหมายเลขที่ 109 ที่โปวินตวง เมืองโมยวน มณฑลสะแกง ซึ่งจิตรกรรมที่ถ้ำหมายเลข

¹¹⁵ พระพุทธโฆษาจารย์, พระคัมภีร์อรรถกถาแปล ภาค 6, 207.

¹¹⁶ พระสูตรและอรรถกถาแปล ที่มณิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1, 386.

¹¹⁷ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุธวัฒน สุมเด็จพระสังฆราชเจ้า, ทรงแปล, มหานิบาติชาดก ทศชาติฉบับชินวร เล่ม 2 , 560 – 561.

¹¹⁸ B. K. Behl, The Ajanta Caves : Artistic Wonder of Ancient Buddhist India (Newyork : Harry N. Abrams. Inc., 1998), 164.

¹¹⁹ C.B. Picron, The Buddhist Murals of Pagan : Timeless Vistas of Cosmo (Bangkok : Orchid Press , 2003) , 52 – 58.

ดังกล่าวเป็นจิตรกรรมสมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลัง¹²⁰ และจิตรกรรมฉากพระอินทร์ตอนพระโพธิสัตว์ปลงพระเกศาที่โบราณสถานหมายเลขที่ 66 และพระอินทร์คิดพิณถวายพระโพธิสัตว์ (ภาพที่ 74) โบราณสถานหมายเลขที่ 69 ในหมู่บ้านอเนง เมืองโมยวน มณฑลสะแกง ซึ่งเป็นจิตรกรรมสมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลัง จิตรกรรมเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ถ้ำหมายเลขที่ 4 ที่ถ้ำทัพพะ ในลังกาวิปี ซึ่งเป็นจิตรกรรมสมัยแคนดี้ พบว่าเหล่าเทวดาที่ส่งเสด็จไม่ปรากฏมีเทวดาสีเขียวแต่ประการใด

จากตัวอย่างภาพจิตรกรรมที่ยกมาทั้งหมดนี้ไม่ได้ลงสีพระวรกายของพระอินทร์เป็นสีเขียวแต่ประการใด ทั้งๆ ที่จิตรกรรมที่ถ้ำอชันดา จิตรกรรมสมัยเมืองพุกามและจิตรกรรมในสมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลังปรากฏว่ามีการใช้สีเขียวในงานจิตรกรรม ดังนั้นจึงน่าจะหมายความว่าพระอินทร์ในพุทธศาสนาไม่มีพระวรกายเป็นสีเขียว แต่อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าเสียดายว่าเราไม่พบตัวอย่างงานจิตรกรรมของพระอินทร์ในศาสนาพราหมณ์บนดินแดนเอเชียอาคเนย์โดยเฉพาะในเขตที่ทะเลสาบเขมร

แม้ว่าดินแดนในประเทศไทยปัจจุบันจะพบงานจิตรกรรมที่มีอายุเก่าถึงพุทธศตวรรษที่ 20 ก็ตาม ก็ไม่เคยพบจิตรกรรมรูปเทวดาที่กายเป็นสีเขียวหรือที่รู้จักในปัจจุบันว่าเป็นพระอินทร์แต่อย่างใด ซึ่งทั้งนี้ก็ทำให้ว่าในยุคสมัยนั้นจะไม่มีความคิดเรื่องสีกายของพระอินทร์คือสีเขียว ทั้งนี้เพราะตัวอย่างงานจิตรกรรมฝาผนังในรุ่นก่อนพุทธศตวรรษที่ 21 พบแต่การใช้สีแบบเอกรงค์เท่านั้น

หลักฐานเก่าที่สุดเท่าที่ค้นพบในขณะนี้(พ.ศ. 2552) พบว่า คติเรื่องพระอินทร์มีกายสีเขียวปรากฏอยู่ในงานจิตรกรรมที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาดังตัวอย่าง จิตรกรรมฝาผนังรูปพระอินทร์ในฉากเนมิราชชาดกที่วัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี (ภาพที่ 75) สีกายของเป็นพระอินทร์ในจิตรกรรมฉากนั้นเป็นสีเขียวเข้มมาก นักวิชาการกำหนดอายุจิตรกรรมฝาผนังของที่วัดดังกล่าวว่า น่าที่จะมีอายุอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23¹²¹ ซึ่งมีอายุร่วมสมัยสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ดังนั้นคติเรื่องพระอินทร์มีกายเป็นสีเขียวก็น่าที่จะเกิดขึ้นก่อนต้นพุทธศตวรรษที่ 23 แต่จะเกิดขึ้นเมื่อใดไม่ทราบอย่างแน่ชัด

¹²⁰ A. M. Chew, The Cave – Temple of Po Win Taung Central Burma : Architecture, Sculpture and Murals (Bangkok : White Lotus, 2005), 222.

¹²¹ สันติ เล็กสุขุม และกมล ฉายาวัฒน์ จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ: เจริญการพิมพ์, 2524), 63.

แม้ว่า นายโคปีนาถ ราว จะได้อ้างอิงหลักฐานจากคัมภีร์ในศาสนาพราหมณ์ เช่น คัมภีร์พุทธสังหิตา คัมภีร์วิษณุกรรม โมตตระ และคัมภีร์อังสุเกทาคม ที่กล่าวว่า พระอินทร์ในศาสนาพราหมณ์มีกายเป็นสีดำ (dark)¹²² แต่การที่นายโคปีนาถ ราว ได้อ้างถึงคัมภีร์ต่างๆ ว่าพระอินทร์มีกายสีดำนั้น ผู้วิจัยไม่อาจที่จะทราบได้ว่าท่านแปลมาจากศัพท์คำใดในภาษาสันสกฤต แต่อย่างน้อยก็เป็นสิ่งสะท้อนให้เราทราบว่า ในศาสนาพราหมณ์มีคติความเชื่อเรื่องสีกายของพระอินทร์

เมื่อพิจารณาจากศัพท์คำว่า “อินทนิล” ซึ่งศาสตราจารย์ ริด เดวิดส์ กล่าวว่าหมายถึง แก้วของพระอินทร์ หรือนิล โดยทั้งนี้ท่านได้กล่าวอ้างถึงคัมภีร์มิลินทปัญหา¹²³ ส่วนพจนานุกรมภาษาสันสกฤต – อังกฤษของ ศาสตราจารย์ โมเนียร์ วิลเลียม ได้ให้ความหมายว่าของคำว่า “อินทนิล” หมายถึง นิล หยก¹²⁴ และพจนานุกรมภาษาสันสกฤต – อังกฤษของ อาปเต ได้อธิบายที่มาของศัพท์คำว่า “อินทนิล” ว่า อินทฺร อิว นีละ ศฺยามะ¹²⁵ แปลว่า แก้วของพระอินทร์มีคือ นิล และหยก และในหนังสือพระบาฬีปิฎกัม ให้ความหมายของคำว่า “นิล” หรือ “นิล” ว่า สีเขียวมืด¹²⁶

ดังนั้นการที่ว่าอินทนิล หรือ อินทรนิล หมายถึงสีนิลแห่งพระอินทร์ก็ย่อมที่จะหมายความว่า มีคติเรื่องพระอินทร์มีกายเป็นสีเขียวจริง และอาจจะเป็นไปได้ว่า นายโคปีนาถ ราว แปลศัพท์คำว่า “dark” มาจากคำว่า “นิล” ที่หมายถึงสีเขียวมืด ซึ่งจะสอดคล้องกับสีกายของพระอินทร์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 (ภาพที่ 76) และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ที่ลงสีเขียวเข้มจนเกือบคล้ำ และต่อมาในสมัยหลังซึ่งจะเห็นมากในจิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์จึงกลายเป็นสีเขียวสด เช่น จิตรกรรมฝาผนังวัดใหม่เทพนิมิตร กรุงเทพฯ ฯ เป็นต้น ซึ่งเรื่องนี้อาจจะเพราะ

¹²² T. A. Gopinatha Rao, Elements of Hindu Iconography Vol. I Part II (Delhi : Motilal, 1997), 519.

¹²³ R. David and W. Stede, Pali-English Dictionary (London : Antony Rowe Ltd, 1995), 121.

¹²⁴ M. M. Williams, A Sanskrit – English Dictionary (Delhi : Motilal Banarsidass, 1964), 166.

¹²⁵ V.S. Apte, The Practical Sanskrit – English Dictionary (Delhi : Motilal, 1995), 247

¹²⁶ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์), พระบาฬีปิฎกัม เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2532), 994.

ความนิยมเรื่องโทณสีของหรือสีที่ช่างมีใช้ แต่ถึงอย่างไรก็ตามพบว่าตัวอย่างของพระอินทร์มีสีกายที่ไม่ใช่สีเขียวในปัจจุบันคือ ประติมากรรมพระอินทร์ที่ประดับอยู่บนหน้าบันของพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ฯ ซึ่งเป็นพระอินทร์สีบัวขาว ซึ่งเรื่องดังกล่าวผู้วิจัยตีความว่าเกิดการตีความหมายของคำว่า สีนิล

เนื่องจากความคิดเรื่องสีกายของพระอินทร์มีปรากฏในศาสนาพราหมณ์ ดังนั้นการที่ลักษณะประติมากรรมของพระอินทร์ในพุทธศาสนาของจิตรกรรมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีการลงสีผิวกายย่อมสะท้อนให้เห็นเป็นการสืบคติศาสนาพราหมณ์และอาจจะเป็นได้ว่าคติดังกล่าวสืบเนื่องมาจากคติเรื่องผิวกายของพระอินทร์ในแถบทะเลสาบเขมรที่เป็นศูนย์กลางศาสนาพราหมณ์แห่งใหญ่ซึ่งใกล้เคียงกับลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามากที่สุด อีกทั้งความคิดเรื่องสีกายของพระอินทร์ในเขตลุ่มแม่น้ำอิรวดีก็ไม่ปรากฏ

พระเจดีย์จุฬามณี

สมุดไตรภูมิเกือบทุกฉบับเมื่อมีการเขียนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์จะต้องปรากฏรูปพระเจดีย์องค์หนึ่งอยู่เสมอ จากข้อความที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ระบุว่า “พระจุลมุณีสูง 12 โยชน์” คำว่า “จุฬามณี”¹²⁷ ผู้วิจัยตีความว่าเป็นพระเจดีย์จุฬามณีซึ่งเชื่อกันว่าเป็นที่ประดิษฐานพระเมตติและพระเขียวแก้ว

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระเจดีย์จุฬามณีนี้นั้นมีปรากฏในนิทานกถาของคัมภีร์วิสุทธิชนวิลาสินีอรรถกถาอุปทาน¹²⁸ และนิทานกถาของคัมภีร์อรรถกถาชาดก¹²⁹ ดังมีใจความตรงกันว่า เมื่อครั้งที่พระโพธิสัตว์เสด็จออกมหาภิเนษกรรม ณ พระองค์ได้ทรงปลงพระเกศาทรงโยนขึ้นไปบนอากาศ โดยทรงตั้งจิตอธิษฐานว่าถ้าพระองค์จะสำเร็จฉกษณบรรลุปะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าขอให้พระเกศาที่โยนไปนั้นไม่ตกพื้น ทันใดที่พระองค์ทรงโยนพระเกศาขึ้นไป พระอินทร์ก็เหาะมารับพระเกศาและนำไปประดิษฐานที่เจดีย์จุฬามณีสูง 12 โยชน์ บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในคัมภีร์อุปปงศ์

¹²⁷ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 43.

¹²⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อุปทาน เล่มที่ 8 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 132.

¹²⁹ พระพุทธโฆษาจารย์, นิทานกถา พุทธประวัติตอนต้น ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, ธนิต อยู่โพธิ์, แปลและเรียบเรียง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529, กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในมหามงคลสมัยพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาเสมอสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2529), 99.

กล่าวเพิ่มเติมว่า เจดีย์จุฬามณีองค์ประดับด้วยแก้วอินทนิล¹³⁰ และเมื่อโทณพราหมณ์แบ่งพระสารีริกธาตุ พระอินทร์ได้มาหยิบพระเจี๊วแก้วจากฝ่าโพกของโทณพราหมณ์ขึ้นไปบรรจุที่เจดีย์องค์นี้ด้วยเช่นเดียวกัน¹³¹

ในคัมภีร์อรรถกถาชาดกไม่ได้กล่าวว่าพระเจดีย์จุฬามณีเป็นเจดีย์ทรงใด รูปของพระเจดีย์จุฬามณีในภาพที่ 17 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และภาพที่ 25 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 เป็นเจดีย์ทรงระฆัง ภาพที่ 15 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 18 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก เป็นเจดีย์ทรงเครื่อง ภาพที่ 29 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และภาพที่ 17 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 เป็นเจดีย์ทรงย่อมุมไม้สิบสอง การที่รูปทรงเจดีย์จุฬามณีในสมุดไตรภูมิมีความหลากหลายนั้นเป็นเพราะความนิยมรูปทรงเจดีย์ของแต่ละสมัยมีความแตกต่างกัน หากแต่ในคัมภีร์จะกล่าวว่าเจดีย์จุฬามณีจะมีประดับด้วยแก้วอินทนิล แต่สมุดไตรภูมิที่ปรากฏรูปพระเจดีย์จุฬามณีจะเขียนเป็นเจดีย์สี่ทองทั้งสิ้น ยกเว้นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ที่เป็นเจดีย์สี่เจี๊ว จึงสันนิษฐานว่ากลุ่มผู้เขียนได้ตีความว่าพระเจดีย์ประดับด้วยแก้วอินทนิลคือแก้วสี่เจี๊ว (ดูรายละเอียดเรื่องอินทนิลที่สีกายของพระอินทร์)

ภาพเจดีย์จุฬามณีในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 (ภาพที่ 77) สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ปรากฏภาพพระอินทร์ประทับนั่งกับพระสงฆ์รูปหนึ่ง ส่วนในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ปรากฏภาพพระภิกษุประทับอยู่ที่พระเจดีย์จุฬามณีแต่ไม่ปรากฏภาพพระอินทร์ ผู้วิจัยตีความภาพดังกล่าวว่าเป็นภาพเล่าเรื่องพระมาลัยเถระขึ้นไปนมัสการพระเจดีย์จุฬามณีบนสวรรค์ ตามเนื้อความในคัมภีร์มาลัยเถรวัตถุ ดังมีรายละเอียดดังนี้

พระมาลัยเถระเป็นผู้ที่มีฤทธิ์มากสามารถเหาะขึ้นไปบนสวรรค์ได้ อยู่มาวันหนึ่งได้มีชายเข้ญใจได้ถวายดอกบัว 8 ดอกแด่พระมาลัย จากนั้นพระมาลัยเถระจึงได้เหาะขึ้นไปบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพื่อไปนมัสการพระเจดีย์จุฬามณีและนำที่ดอกบัวชายเข้ญใจบูชาพระเจดีย์ ณ ที่นั้นท่านได้พบกับพระอินทร์และได้สนทนาเรื่องราวเกี่ยวกับพระศรีอริยเมตไตรยโพธิสัตว์ พระมาลัยได้ทูลถามว่าเทวดาองค์ใดที่เหาะมาบูชาพระจุฬามณีเป็นพระศรีอริยเมตไตรยโพธิสัตว์ และ

¹³⁰ พระคัมภีร์อุปวงศ์ คำนานว่าด้วยการสร้างพระสถูปเจดีย์ , 22.

¹³¹ เรื่องเดียวกัน , 35.

ในที่สุดพระมาโลยก็ได้พบพระศรีอริยเมตไตรยที่เสด็จมาจากสวรรค์ชั้นดุสิตเพื่อมานมัสการพระเจดีย์จุฬามณีด้วยเช่นเดียวกัน¹³²

ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ปรากฏว่าด้านหนึ่งของพระเจดีย์จุฬามณีมีภาพพระนั่งใกล้กับพระอินทร์ซึ่งควรที่ตีความว่าเป็นพระมาโลยเถระ แต่อีกฟากหนึ่งของเจดีย์เป็นหมู่เทวดาซึ่งอาจจะหมายถึงเทวดาทั้งหลายเหาะมาไหว้พระเจดีย์ โดยมีเทวดาองค์ที่นั่งใกล้พระเจดีย์จุฬามณี จะประทับนั่งท่ามหาราชลีลาสนะโดยที่เหล่าเทวดานอกนั้นนั่งขัดสมาธิ อาจจะเป็นไปได้ว่ารูปเทวดาที่นั่งมหาราชลีลาสนะเป็นหัวหน้าของเหล่าเทวดาที่มานมัสการพระเจดีย์จุฬามณี

อนึ่งลักษณะของภาพพระมาโลยเถระที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุคไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินจะพบว่าเขียนภาพพระมาโลยแสดงอาการจี้นิ้ว ซึ่งในที่นี้ที่น่าที่จะหมายถึงความถึงพระมาโลยเถระกำลังจี้นิ้วเทวดาที่เหาะมานมัสการพระเจดีย์เพื่อถามพระอินทร์ว่าเทวดาองค์นั้นใช่พระศรีอริยเมตไตรยหรือไม่ ซึ่งลักษณะท่าพระมาโลยจี้นิ้วก็มีปรากฏเป็นรูปประติมากรรมด้วยเช่นเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตามเป็นเรื่องที่น่าเสียดายว่าในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ซึ่งเป็นฉบับที่อยู่ในสมัยอยุธยาอย่างแน่นอนหน้าที่เขียนภาพวิมานไพชยนต์และพระเจดีย์จุฬามณีได้ขาดหาย อีกทั้งในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ก็ไม่ปรากฏภาพพระมาโลยเถระบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังนั้นจึงไม่สามารถสรุปได้ว่าลักษณะท่าของพระมาโลยเถระมีปรากฏมาตั้งแต่ครั้งใด และเนื่องจากไม่ปรากฏภาพพระมาโลยเถระในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 จึงอาจจะเป็นไปได้ว่าภาพพระมาโลยเถระในสมุคไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 เป็นสิ่งที่เขียนเพิ่มเติมในครั้งกรุงธนบุรี

ช้างเอราวัณ

ช้างเอราวัณเป็นภาษาบาลีตรงกับศัพท์ในภาษาสันสกฤตว่า “ไอราวต” เรื่องราวการกำเนิดช้างเอราวัณในศาสนาพราหมณ์ที่กล่าวว่า ช้างไอราวตเกิดจากการกวนเกษียรสมุทร ซึ่งจะมี ความแตกต่างจากช้างเอราวัณในพุทธศาสนา คือ จากหลักฐานในมณฑลพัตถุของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทได้กล่าวไว้ว่า

“ช้างเอราวัณของพระอินทร์เป็นช้างที่เทวดานามว่าเอราวัณได้เนรมิตรร่างเป็นช้างเพื่อให้พระอินทร์ทรง ลักษณะของช้างเอราวัณทางพุทธศาสนาจะมี 33 เศียร แต่ละเศียรมี 7

¹³² สุภาพร มากแจ้ง, “มาเลยุยเทวตฺเถระตฺเถรวตฺถุ : การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 195 – 218.

งา ในแต่ละงามี 7 สระโบกขรณี ในแต่ละสระจะมีดอกบัว 7 กอ ในแต่ละกอบัวจะมีบัว 7 ดอก บัวแต่ละดอกมี 7 กลีบ ในแต่ละกลีบจะมีนางเทพธิดา 7 องค์ ช้างเอราวัณมี ขนาดความสูง 150 โยชน์”¹³³

อนึ่งเรื่องคติเรื่องช้างเอราวัณ 33 เศียรนี้ น่าที่จะเป็นที่รับรู้กันได้ดีในกลุ่มชนชั้นสูง ทั้งนี้เพราะคำพากย์โขนที่กล่าวถึงช้างเอราวัณบทพระราชนิพนธ์พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2¹³⁴ มี ข้อความตรงกับในอรรถกถาธรรมบท

ลักษณะประติมานวิทยาของช้างเอราวัณเท่าที่พบในปัจจุบันนิยมทำเป็นรูปช้างสาม เศียรเสมอไม่ค่อยปรากฏรูปช้างเอราวัณมี 33 เศียรทั้งนี้คงจะเป็นเพราะ ข้อจำกัดในการสร้าง หรือ อาจจะเป็นอิทธิพลของรูปช้างเอราวัณที่ปรากฏในเขตทะเลสาบเขมรยกตัวอย่างเช่นรูป ประติมากรรมสำริดรูปช้างเอราวัณ (ภาพที่ 78) ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่วัดพระมหาไถ่บุญ เมืองมรปุระ ซึ่งแต่เดิมเชื่อกันว่าเป็นของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ขนมาจากเมืองพระ นครในปี พ.ศ. 1974 ต่อมาพระเจ้าหงสาวดีนเรศวรทรงได้ขนย้ายไปจากกรุงศรีอยุธยาเมื่อปี พ.ศ. 2112 เป็นต้น

อนึ่งตัวอย่างรูปช้างเอราวัณ 33 เศียรนั้น ในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยายังมีปรากฏในตรา พระราชลัญจกรไอยราพตเก่า¹³⁵ ส่วนตัวอย่างจิตรกรรมปรากฏที่หลังบานหน้าต่างช่องที่ 4 นับจาก ประตูด้านหน้าของพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ฯ จิตรกรรมฝาผนังภายในหอ ไตรของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และภาพลายเส้นใน พระสมุทรูปพระไอยยสาตร เลขที่ 33¹³⁶

¹³³ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค 2, 156 – 157.

¹³⁴ ประชุมคำพากย์รามเกียรติ์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2546), 44.

¹³⁵ พระยาอนุমানราชชน, พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2493, สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ณ พระเมรุ ท้องสนามหลวง พุทธศักราช 2493), รูปที่ 14.

¹³⁶ ตำราภาพเทวรูปและเทวดานพเคราะห์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535, จัดพิมพ์ เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ 12 ส.ค. 2535), 134.

แต่ขณะเดียวภาพลายเส้นบนรอยพระพุทธรูปในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดี ยกตัวอย่าง เช่น พระพุทธรูปที่โลกนันทะ พระพุทธรูปที่วิหารโลกเทียกพัน สมัยเมืองเมืองพุกาม กลับพบว่า ไม่ปรากฏภาพช้าง 3 เศียรแต่ประการใด ทั้งๆ ที่ภาพช้างเอราวัณเป็น 1 ในมงคล 108 ประการ จิตรกรรมภาพพระพุทธรูปที่เพดานถ้ำติโลกกูรู (ภาพที่ 79) เมืองสะแก และภาพจิตรกรรมพระพุทธรูป (ภาพที่ 80) ที่เพดานโบราณสถานหมายเลขที่ 68 ที่หมู่บ้านอเนง เมืองโมมวน มณฑลสะแก ปรากฏภาพช้างเอราวัณเป็นช้างสามเศียร แต่เนื่องจากผู้วิจัยมีข้อมูลเกี่ยวกับช้างเอราวัณในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดีเป็นจำนวนน้อย จึงไม่อาจที่จะตอบได้อย่างชัดเจนว่ารูปแบบช้างเอราวัณมี 3 เศียร ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดีได้รับอิทธิพลจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเพราะประติมากรรมช้างสำริดที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองได้ขนไปจากอยุธยา

ภาพช้างเอราวัณบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีปรากฏเฉพาะในสมุดไตรภูมิเฉพาะสายการคัดลอกที่ 1 เท่านั้น โดยแสดงเป็นรูปช้างสามเศียรยกเว้นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ที่ไม่ปรากฏ ทั้งนี้เพราะสมุดไตรภูมิมีสภาพชำรุด

สูตรรามาเทวสภา

สมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 และสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 2 ปรากฏภาพศาลาหลังหนึ่งบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ข้อความอธิบายที่จดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ระบุว่า “ร่ามภาคศาลาเปนนทีเทวดามาประชุมกันกว้างสูงได้ 900 โยชน์”¹³⁷ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า “ร่ามภาคสภา” ในที่นี้หมายถึงสูตรรามา

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับสูตรรามาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีปรากฏในมหามานพวัตถุของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทได้กล่าวไว้ว่า “เพราะผลบุญของนางสูตรรามาที่ทำไว้ในครั้งที่เป็นมนุษย์ เมื่อตายแล้วไปเกิดเป็นชายาของพระอินทร์บนสวรรค์ก็ทำให้บังเกิดสูตรรามาบนสวรรค์”¹³⁸

สระนันทะ

ในภาพที่ 19 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 16 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 19 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ภาพที่ 19 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินปรากฏภาพสระนันทะ ในรูปเขียนภาพรูปนก

¹³⁷ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 43.

¹³⁸ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค 2, 157.

กระยางหนึ่งตัวอยู่ที่สระและมีภาพนางเทพธิดา 3 องค์เดินมาที่สระนั้น ที่บริเวณภาพมีข้อความอธิบายว่า “นางสุธรรมา นางสุจิตรา และนางสุนันทา ทอดพระเนตรดูนางนกยางที่นนทโศกขรณ”¹³⁹ (ภาพที่ 81)

ภาพดังกล่าวผู้วิจัยตีความเป็นตอนนางสุธรรมา นางสุจิตรา และนางสุนันทา ชายาทั้ง 3 ที่ตามมฆมาณพไปเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์กำลังเดินทางไปหานางสุชาดาที่ไปเกิดเป็นนางนกกระยางและต่อมาสักกเทวราชได้นำขึ้นมาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสระนันทะและนางสุชาดานกกระยางไปอยู่ที่สระนันทานั้นมีปรากฏในอรรถกถากุลาวกชาดก¹⁴⁰ และคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท¹⁴¹ เป็นต้น แต่เนื้อความเรื่องชายาทั้ง 3 ของสักกะเดินทางไปหานางสุชาดานกกระยางที่สระนันทามีปรากฏเพียงคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทเท่านั้น ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทเป็นที่มาของข้อความภาพตอนนี้

ภาพชายาทั้ง 3 องค์ของสักกะไปหานางสุชาดานกกระยางที่สระนันทะยังมีปรากฏที่จิตรกรรมที่ผนังสกัดหลังพระอุโบสถวัดสระเกศ กรุงเทพฯ ฯ และภาพพระอินทร์นำนางสุชาดานกกระยางขึ้นมาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีปรากฏที่จิตรกรรมภายในหอไตร วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพฯ ฯ

ภาพสระนันทะมีการเขียนรั้วล้อมรอบที่ปลายสุดของรั้วนั้นมีภาพเทวดากายสีเขียวทรงพระขรรค์สถิตอยู่ในวิมาน ภาพดังกล่าวผู้วิจัยตีความเป็นภาพอินทรประติมา ดังข้อความในมฆมาณพัตถุคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท¹⁴² และอรรถกถาจุฬัตถมหาสังขยสูตรในคัมภีร์ปิฎกสุทนต์¹⁴³ ได้กล่าวถึงรูปอินทรประติมามีเนื้อความตรงกันว่า

“ส่วนชั้นบนกว่าทุกๆ ชั้น ประดิษฐานรูปจำลองพระอินทร์ ซึ่งมีวรารูขในพระหัตถ์ไว้ที่ทวารแห่งเทพนคร พวกอสูรแม้ช้านะพวกนาคเป็นมาแล้ว เห็นรูปพระอินทร์มาแต่ไกล ก็ยอมหนีไป ด้วยเข้าใจ “ท้าวสักกะเสด็จออกมาแล้ว”

¹³⁹ สมุดไตรภูมิบูรณฉบับกรุงธนบุรี, 44.

¹⁴⁰ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททนิกายนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 329.

¹⁴¹ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธรรมปิฎกฐกถาแปล ภาค 2, 159.

¹⁴² เรื่องเดียวกัน, 164.

¹⁴³ พระสูตรและอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่มที่ 1 ภาคที่ 3, 163.

อนึ่งตามธรรมเนียมแล้วพระอินทร์ในพุทธศาสนาจะทรงวัชรเป็นอาวุธ ดังที่ปรากฏในฉันทบทที่ 18 ของคัมภีร์อิทธิกานัปทีปิกา อย่างไรก็ตามสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่เคยอธิบายว่า “วัชร” ที่พระอินทร์ทรงนั้นมีรูปร่างลักษณะหน้าเป็นเช่นใด แต่การที่เขียนให้พระอินทร์ทรงพระขรรค์นั้นอาจจะเพราะ

1. จากหลักฐานในสมัยหลังคือหนังสือเรื่อง “คำถุญ” ฉบับที่พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้ตรวจชำระได้กล่าวว่า “วัชรินทร ว่า เป็นใหญ่เพราะพระขรรค์เพชร คือพระอินทร์”¹⁴⁴ ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่าการที่กลุ่มผู้เขียนได้ตีความรูปดังกล่าวว่ารูปอินทรประติมาทรงพระขรรค์

2. พระอินทร์ทรงวัชร หรืออินทรประติมาไปเปรียบเทียบกับเป็นภาพทวารบาล ดังนั้นกลุ่มผู้เขียนซึ่งเคยชินกับการเขียนภาพเทพผู้พิทักษ์หลังบานประตูหน้าต่างที่มักจะเขียนเป็นภาพเทวดาทรงพระขรรค์

นอกจากรูปอินทรประติมาในสมุดไตรภูมิสาการคัดลอกที่ 1 แล้วยังมีปรากฏตัวอย่างประตูเมืองพระนครหลวงในประเทศกัมพูชา

จตุมหาราชิกา

การรวบรวมเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับเรื่องโลกศาสตร์ของพระสิริมงคลจารย์ ได้ให้ความหมายของชื่อ จตุมหาราชิกา ว่า “มีความรักดีในมหาราชทั้ง 4 หรือ มีในชั้นจาตุมหาราชอันเป็นที่อยู่อาศัยของมหาราชทั้ง 4” และ “เทพชื่อว่าจตุมหาราชิกาเพราะมีมหาราช 4 องค์ กล่าวคือ ท้าวธรรฐ ท้าววิรุฬหก ท้าววิรูปักษ์ และท้าวกุเธร”¹⁴⁵

ภาพเทวดาบนสวรรค์ชั้นจตุมหาราชิกาในสมุดไตรภูมิสาการคัดลอกที่ 1 จะเขียนภาพเทวดาผู้เป็นประธานทั้ง 4 ประทับอยู่ในวิมานแวดล้อมด้วยเหล่าบริวาร ส่วนในภาพที่ 30 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เขียนภาพวิมานเรียงกัน 9 หลังโดยที่ปราศจากเทวดาประทับ หากแต่ภาพที่ 15 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 จะเขียนภาพเหล่าเทวดาประทับอยู่ในวิมานเรียงกัน 9 องค์ ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เขียนภาพวิมาน 4 หลังโดยปราศจากภาพบุคคลในวิมานผู้วิชัยทั้ง 4 นำที่จะหมายถึงวิมานจตุมหาราชิกาแต่ประการใด

¹⁴⁴ “คำถุญ,” หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, เลขที่ 31, หน้าต้น 12.

¹⁴⁵ พระสิริมงคลจารย์, จักรวาลทีปนี, 135.

จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ได้กล่าวไว้ว่า

“ท้าวภูเวรราช เป็นใหญ่แก่ยักษ์ทั้งหลาย อยู่ทิศอุดร ท้าวธรรมาธิราช เป็นใหญ่แก่คนธรรพ์ทั้งหลาย อยู่ทิศบูรพ์ ท้าววิรูปักษ์ราช เป็นใหญ่แก่นาคทั้งหลาย อยู่ทิศปัจฉิม ท้าววิรูปหาราช เป็นใหญ่แก่กุมภัณฑ์ทั้งหลาย อยู่ทิศทักษิณ”¹⁴⁶

ส่วนข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ได้กล่าวไว้ว่า

“จาตุมหาราชิกาเป็นที่อยู่แห่งมหาราช 4 คือท้าวทศธรฐอยู่บูรพ เพนนายแกอินทรพพทั้งหลายซ้าย ท้าววิรูปักษ์ อยู่ทักษิณเพนยภษทั้งหลาย ท้าววิรูปักษ์อยู่ปัจฉิมเพนนาย แกยภษคนธพพทั้งหลาย ท้าวภูเวรราช อยู่อุดรเพนนายแกยภษกุมภภษทั้งหลาย อันอยู่ในเขาสรรจุ ประพพณอันโลมเขาพระเมรุราช”¹⁴⁷

เรื่องราวของจตุมหาราชิกาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักที่เก่าที่สุด อยู่ใน อฎาณาดิยสูตร¹⁴⁸ และมหาสมยสูตร¹⁴⁹ ที่มณิกาย สุตตันตปิฎก กล่าวโดยสรุปว่า ท้าวธรรมาธิราชปกครองทางด้านทิศตะวันออกเป็นอธิบดีของเหล่าคนธรรพ์ ท้าววิรูปักษ์ปกครองทางด้านทิศใต้เป็นอธิบดีของเหล่ากุมภัณฑ์ ท้าววิรูปักษ์ปกครองทางด้านทิศตะวันตกเป็นอธิบดีของเหล่านาค และท้าวภูเวรปกครองทางด้านทิศเหนือเป็นอธิบดีของเหล่ายักษ์

คัมภีร์สมังคลวิสาลินีจะกล่าวเพียงว่าจตุมหาราชิกาพระองค์ใดสถิตอยู่ ณ ทิศใด หากแต่ไม่ได้ระบุถึงสถานที่ของจตุมหาราชิกาว่าอยู่ ณ จุดใด รวมถึงสถานที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจตุมหาราชิกา ผู้วิจัยพบว่าในคัมภีร์จินาลงการฎีกาได้กล่าวว่าสวรรค์ชั้นจตุมหาราชิกาตั้งอยู่บนเขาเขษณธรซึ่งเป็นเขาในสัตตบริภัณฑ์ที่ใกล้กับเขาพระสุเมรุที่สุด¹⁵⁰ และคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์

¹⁴⁶ สมุคไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 51.

¹⁴⁷ สมุคภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 228.

¹⁴⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่มณิกาย ปาฏิภวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 2, 123 – 140.

¹⁴⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่มณิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 2, 77 – 79.

¹⁵⁰ พุทธจริยาจารย์, จินาลงการฎีกา, 85.

ในสมัยหลังเช่น คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยก็เชื่อว่าสวรรค์ชั้นดังกล่าวอยู่ที่ยอดเขาเขาคณธรด้วย เช่นเดียวกัน¹⁵¹ ดังนั้นภาพสวรรค์ชั้นจตุรุมหาราชิกาในสมุดไตรภูมิจึงเขียนอยู่ที่เขาที่ประชิดเขาพระสุเมรุที่สุด

คติเรื่องท้าวจตุรุมหาราชิกา นายกุมารสวามี กล่าวว่าเป็นคติความเชื่อดั้งเดิมของอินเดียทางทิศเหนือซึ่งบางทีก็พบในแถบภาคตะวันออก¹⁵² ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่า เมื่อกลุ่มชนในแถบลุ่มแม่น้ำคงคาหรือกลุ่มชนในแถบเบงกอลได้รับเอาแนวคิดศาสนาจากอารยัน เช่น สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่มีลักษณะคล้ายกับสวรรค์ในคัมภีร์พระเวทเข้ามา ผลจึงทำให้แนวความคิดที่เกี่ยวกับเทวดาดั้งเดิมของท้องถิ่นถูกกลืนจนละ

คัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับต่างๆ ที่กล่าวถึงท้าวจตุรุมหาราชิกาและบริวาร ไม่ได้กล่าวถึงท้าวจตุรุมหาราชิกาอย่างชัดเจน แม้ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกาของสิริจตุรงค์พลจะให้คำจำกัดความของยักษ์ว่าเป็นเทวดาที่ชาวโลกเช่นสรวงมีพระกูเระเป็นต้น กุมภัณฑ์หมายความว่า เพราะมีลูกอันทะเลใหญ่เท่าหม้อ คนธรรพ์ หมายถึงเทวดาที่บริโภคนกกลินและเทวดาที่ขับร้องเพลง¹⁵³ แต่คำจำกัดความที่ปรากฏก็ไม่ได้แสดงให้เห็นรูปลักษณะของมหาราชทั้ง 4 ได้ ดังนั้นจึงเกิดปัญหาของลักษณะประติมานวิทยาของท้าวจตุรุมหาราชิกาและบริวาร

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 รูปท้าวจตุรุมหาราชิกาจะเขียนเป็นรูปเทวดา ส่วนบริวารที่จะแวดล้อมมหาราชทั้ง 4 จะมีลักษณะเหมือนกันทั้งสิ้นคือเขียนเป็นรูปยักษ์หมด ดังนั้นถ้าในสมุดไตรภูมิไม่ปรากฏข้อความอธิบายที่จดแทรกอยู่ในสมุดก็ไม่อาจที่จะทราบได้เลยว่าบุคคลในภาพใครคือ คนธรรพ์ ยักษ์ และกุมภัณฑ์

อนึ่งลักษณะภาพประติมานวิทยาจตุรุมหาราชิกาเป็นรูปเทวดาที่มีบริวารแวดล้อมเป็นยักษ์ คนธรรพ์ และ กุมภัณฑ์ ยังคงมีปรากฏในงานสมัยหลัง ยกตัวอย่างเช่น ลายรดน้ำภาพจตุรุมหาราชิกาที่บ้านประตูหอไตรวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จิตรกรรมหลังบานประตูที่วิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ จิตรกรรมหลังบานประตูที่พระอุโบสถวัดราชนาคา กรุงเทพฯ

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 (ภาพที่ 82) กลุ่มผู้เขียนได้เขียนภาพพระกูเระ และพระวิรุฬหาราชให้มีลักษณะยักษ์หัวโขน ซึ่งมหาราชทั้ง 2 องค์มีลักษณะแตกต่างกันตรงเพียงมงกุฏ

¹⁵¹ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), “ไตรภูมิโลกวินิจฉัย” วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, 915.

¹⁵² A. K. Coomaraswamy, Yaksas (New Delhi : Mushiram Manoharlal, 1971), 6.

¹⁵³ สิริมหาจตุรงค์พล, อภิธานปทีปิกาฎีกา (กรุงเทพฯ : วัดปากน้ำ, 2527), 20.

ของพระกุเวรเป็นมงกุฎทรงน้ำเต้า ส่วนมงกุฎของพระวิรุฬหาราชเป็นมงกุฎยอดแหลม ถ้าตั้งต้นว่า พระกุเวรเป็นพญายักษ์และพระวิรุฬหาราชเป็นพญากุมภัณฑ์ เราจะใช้เกณฑ์การใช้ทรงมงกุฎเป็น เกณฑ์เพื่อจำแนกยักษ์กับกุมภัณฑ์สำหรับในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ไม่สามารถที่จะ กระทำได้ ทั้งนี้เพราะลักษณะของมงกุฎของบริวารพระวิรุฬหาราชพญากุมภัณฑ์กลับเป็นมงกุฎทรง น้ำเต้าเหมือนกับมงกุฎของพระกุเวรพญายักษ์

ส่วนพระศตวรรษนั้นของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กลุ่มผู้เขียนได้เขียนเป็นรูป เทวดาทรงเครื่องเหมือนกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ส่วนบริวารของพระศตวรรษซึ่งเป็น คนธรรพนั้นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ได้มีการปรับให้เป็นรูปเทวดาเหมือนกับพระศตวรรษแต่ เพื่อต้องการที่จะสื่อให้ทราบว่าบุคคลในภาพเป็นคณาจารย์ซึ่งเป็นนักดนตรีสวรรค์ จึงได้เขียนให้ บริวารเหล่านั้นถือเครื่องดนตรีคือกระจับปี่

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก (ภาพที่ 83) กลุ่มผู้เขียนได้เขียนลักษณะพระกุเวร และพระวิรุฬหาราชเป็นเหมือนยักษ์หัวโขนซึ่งลักษณะของมงกุฎของมหาราชทั้ง 2 จะมีลักษณะที่ เหมือนกันคือเป็นมงกุฎยอดแหลม ส่วนบริวารเป็นมงกุฎหางไก่ ดังนั้นถ้าในสมุดไตรภูมิไม่มีการ เขียนข้อความอธิบายแทรกในสมุด เราก็จะไม่สามารถทราบได้ว่ารูปใดคือยักษ์และรูปใดคือ กุมภัณฑ์

อย่างไรก็ตามรูปท้าวจตุมหาราชิกาในภาพสวรรค์จตุมหาราชิกาจะเขียนลักษณะที่ ไม่ใช่เทวดาทั้งหมด แต่ภาพฉากพุทธประวัติตอนพระโพธิสัตว์เสด็จออกมหาภิเนษกรรมในส่วน หน้าหลังของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และสมุดไตรภูมิฉบับ หมายเลขที่ 10 / ก กลับเขียนเป็นรูปเทวดาทั้งสิ้น ซึ่งลักษณะการทำรูปมหาราชทั้ง 4 เหมือนกันนั้น ยังมีปรากฏเช่น จิตรกรรมฝาผนังตอนจุลโลกบาลถวายบาตรที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม กรุงเทพฯ ๑ ประติมากรรมรูปจุลโลกบาลที่วิหารน้อย วัดอรุณราชวราราม กรุงเทพฯ ซึ่งประติมากรรมที่วิหาร น้อยนี้จะทำรูปจุลโลกบาลเป็นเทวดาแต่มีสิริภรณ์ที่แตกต่างกัน นอกจากนี้ยังพบในหลักฐานใน ดินแดนนอกประเทศไทย คืองานจิตรกรรมตอนจุลโลกบาลถวายบาตรที่ถ้ำโปวินตองหมายเลขที่ 568 เมืองมอญวน เป็นต้น

ตัวอย่างลักษณะของภาพพระกุเวรและพระวิรุฬหาราชรวมถึงบริวารของมหาราชทั้ง 2 องค์ ทำให้มองได้ว่าในพื้นที่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไม่สามารถแยกลักษณะของยักษ์และกุมภัณฑ์ ออกจากกันได้มาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยาแล้ว

เขาสัตตบริภัณฑ์

เขาสัตตบริภัณฑ์คือเขาทั้งเจ็ดลูกที่วงล้อมรอบเขาพระสุเมรุ จากหลักฐานในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ภาษาบาลีเป็นหลักปรากฏเรื่องราวของเขาสัตตบริภัณฑ์มาตั้งแต่ตั้งคัมภีร์สมัยพระไตรปิฎก คือ เนมิราชชาดกในขุททกนิภาย ซึ่งได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับเขาสัตตบริภัณฑ์ได้กล่าวไว้ว่า

“สุทสุสน โกรวิโก	อิสินฺธโร ยุกนฺธโร
เนมิโนโร วินนฺตโก	อสุสกณฺโณ คิริ พุรหา
เอเต สีนฺตเร นคา	อนุปฺพุทฺสมุคคตา
มหाराชานมวาสา	ยานิ ตฺวํ ราช ปสฺสึตี” ¹⁵⁴

แปลว่า ลูก่อนราชา ขอพระองค์ทอดทศนาภูเขานามว่า สุทสนะ กรวิก อิสินธร ยุกนธร เนมิธร วินตกะ อัสกณณะ เป็นภูเขาใหญ่ๆ ที่ผุดขึ้นมาโดยลำดับในสี่พันนครสมุทร เป็นที่อยู่ของมหाराชทั้งหลาย

การจัดลำดับเขาสัตตบริภัณฑ์ยังมีปรากฏในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย ดังความว่า

ยุกนฺธโร อิสินฺธโร	กรวิโก สุทสุสน
เนมิโนโร วินนฺตโก	อสุสกณฺโณ คิริ พุรหา
เอเต สตฺตา มหาเสลา	สินฺธุสฺส สมฺนตโต
มหाराชานมวาสา	เทวยฺกฺชนิเสวิตา ตี” ¹⁵⁵

¹⁵⁴ “สุตตนตปิฎเก ขุททกนิภายสฺส ชาตกํ” พุติโย ภาโค, สยามรัฐสส เตปิฎก (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2523), 220 – 221.

¹⁵⁵ พุทฺธโฆสจาริย, สมันตปาสาทิกา นาม วินยฺญจกถา, ปจโม ภาโค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541), 125- 126. ; พุทฺธโฆสจาริย, วิสุทฺธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส, ปจโม ภาโค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548), 263 - 264.

แปลว่า ภูเขาที่มีนามว่า สุทิสณะ กรวิก อีสินธร ยุคนธร เมนิธร วินตกะ อัสกัณณะ ภูเขาทั้งเจ็ดลูกนั้นล้อมเขาสีเนรุ อันเป็นที่อยู่ของมหाराช เทวดาและยักษ์ทั้งหลาย

ลักษณะการเรียงลำดับของเขาสัตตบริภัณฑ์ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยและคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้เป็นที่ยอมรับในคัมภีร์สมัยหลัง เช่น คัมภีร์ชินาลงการฎีกา¹⁵⁶ คัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสิทธิตเถระ¹⁵⁷ แม้คัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์นอกลังกาทวีป เช่น คัมภีร์อรุณวตีสูต¹⁵⁸ คัมภีร์โลกที่ปกสาร¹⁵⁹ คัมภีร์โลกุปปตติ¹⁶⁰ คัมภีร์โอกาสทีปนี¹⁶¹ ต่างก็ยึดถือตามแบบแผนการเรียงเช่นนี้ ซึ่งในสมุคไตรภูมิก็มีลักษณะแบบแผนการเรียงลำดับเขาสัตตบริภัณฑ์ในดังลักษณะดังกล่าวด้วยเช่นเดียวกัน

นอกจากเรื่องปัญหาที่เกี่ยวกับการจัดเรียงลำดับของเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ล้อมเขาพระสุเมรุแล้ว ยังพบว่าในคัมภีร์อรรถกถาที่กล่าวถึงเขาสัตตบริภัณฑ์นั้นไม่เคยกล่าวว่าเขาสัตตบริภัณฑ์มีรูปลักษณะสัณฐานในการล้อมเขาพระสุเมรุเป็นอย่างไร ด้วยเหตุนี้จึงได้สร้างปัญหาในการตีความเมื่อจะเขียนภาพจิตรกรรม

คัมภีร์ชินาลงการฎีกาได้กล่าวถึงเขาสัตตบริภัณฑ์ว่ามีลักษณะตั้งล้อมรอบเขาพระสุเมรุเป็นวงกลมจุลฉัตร (ร่ม)¹⁶² ซึ่งน่าจะหมายความว่า ลักษณะของเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์มีลักษณะเป็นวงกลมที่ซ้อนๆ กัน ต่อมาในคัมภีร์โลกที่ปกสารได้กล่าวอย่างชัดเจนว่าเขาสัตตบริภัณฑ์มีสัณฐานกลม¹⁶³

เนื่องจากภาพจิตรกรรมส่วนใหญ่ในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์นิยมเขียนภาพวัตถุแบบที่ไม่มีมิติ ดังนั้นลักษณะของเขาสัตตบริภัณฑ์ในสมุคไตรภูมิจึงเกิดปัญหาในการเขียน ทั้งนี้เพราะสมุค

¹⁵⁶ พุทธรักษาจารย์, ชินาลงการฎีกา, 61.

¹⁵⁷ Siddhattha, Sarasangaha, edit. by G. H. Sasaki, 323.

¹⁵⁸ กวี แสงมณี, “อรุณวตีสูต : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 155 – 156.

¹⁵⁹ พระสังฆราชเมธี, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 517.

¹⁶⁰ สมพงษ์ ปรีชาจินดาภูมิ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปปตติ,” 220 – 221.

¹⁶¹ โอกาสโลกทีปนี, แปลโดย บุญเหลือ บุราณสาร, 3 – 4.

¹⁶² พุทธรักษาจารย์, ชินาลงการฎีกา, 63.

¹⁶³ พระสังฆราชเมธี, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 170.

ไตรภูมิจะต้องแสดงภาพในแนวตั้งและในแนวนอน ผลจึงทำให้ภาพจิตรกรรมเขาสัตตบริภัณฑ์มีรูปแบบการเขียนอยู่ 2 แบบ คือ

1. ลักษณะในแนวด้านตัดตรง เป็นลักษณะที่เกิดขึ้นจากแนวคิดที่ว่าเขาสัตตบริภัณฑ์ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ ซึ่งเขาทั้งเจ็ดลูกจะมีขนาดลดหลั่นกันลงมา แต่เนื่องจากปัญหาเรื่องการแสดงมิติของภูเขาทั้ง 7 ลูก กลุ่มช่างเขียนจึงไม่ได้เขียนให้เป็นกระบอกที่วางซ้อนกัน แต่กลุ่มผู้เขียนได้แก้ปัญหาดังกล่าวโดยตัดแบ่งเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์จากเบื้องบนออกเป็น 2 ส่วน แล้วเผยให้เห็นขอบผิวในส่วนที่ถูกตัด ดังนั้นเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์จึงมีลักษณะเป็นแท่ง

ลักษณะของการเขียนภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในแนวตัดตรงนี้ นอกจากในสมุดไตรภูมิแล้วยังมีปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังสมัยเมืองพุกามที่ วิหารเลมะเยดนา (Le - myet - hna)¹⁶⁴ วิหารมะละปียา (Ma - la - phyi - hpaya)¹⁶⁵ ซึ่งทั้งวิหาร 2 มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 19 และที่วิหารชินพูชิน (Hsin-byu-shin)¹⁶⁶ ในเมืองพุกามมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 20

ส่วนหลักฐานภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ลักษณะแนวด้านตัดตรงรุ่นเก่าที่ปรากฏในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันมีปรากฏบนพระพุทธรูปไม้ที่ได้จากวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเชียงใหม่ ซึ่ง ศาสตราจารย์ ฮันส์ เพนซ์ ได้กำหนดพระพุทธรูปนี้ว่าน่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 21 ทั้งนี้เพราะอาศัยรูปแบบของอักษรที่จารึกอยู่บนรอยพระพุทธรูป¹⁶⁷

ลักษณะการแสดงเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้ง 7 ในสมุดไตรภูมิพบว่ามีความเหมือนกันกับจิตรกรรมที่พบในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดี คือปรากฏภาพปราสาทบนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ หากแต่ลักษณะการเขียนเขาสัตตบริภัณฑ์ในสายการคัดลอกที่ 1 จะแตกต่างอย่างเด่นชัดกับสายการคัดลอกที่ 2 คือ

ในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 2 ที่บริเวณตำแหน่งแท่งเขาพระสุเมรุจะไม่มีการเขียนวิมานขนาดเล็กในแนวเดียวกันกับวิมานบนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ ลักษณะเช่นนี้มีความคล้าย

¹⁶⁴ P. Pichard , Inventory of Monuments at Pagan Vol III (Paris : Unesco, 1994), 187.

¹⁶⁵ Ibid , 170.

¹⁶⁶ Ibid , 204.

¹⁶⁷ ฮันส์ เพนซ์, “พระพุทธรูปที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เชียงใหม่” ศิลปากร 15, 5 (มกราคม 2518) : 49 – 55.

กับจิตรกรรมสมัยเมืองพุกาม แต่ในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 ตรงบริเวณแนวเขาพระสุเมรุ จะมีการเขียนภาพวิมานขนาดเล็กในระดับเดียวกับวิมานบนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ ซึ่งไม่เคยปรากฏตัวอย่างในจิตรกรรมสมัยเมืองพุกาม และในประเด็นนี้ผู้วิจัยตีความว่า กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิในสายคัดลอกที่ 1 พยายามที่จะสื่อให้เห็นว่าเขาสัตตบริภัณฑ์กลมล้อมรอบเขาพระสุเมรุ ซึ่งลักษณะเช่นนี้มีความใกล้เคียงกับการแสดงเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากพระเนมิราชชาดก ในจิตรกรรมฝาผนังวัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี (ภาพที่ 84)

อนึ่งจากตัวอย่างจิตรกรรมฝาผนังที่วัดดวงโก เมืองอมรปุระ พบว่าที่แนวของเขาพระสุเมรุ การเขียนวิมานขนาดเล็กในแนวเดียวกันกับวิมานบนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ซึ่งลักษณะเช่นนี้ไม่เคยมีปรากฏในตัวอย่างงานจิตรกรรมฝาผนังสมัยเมืองพุกาม และจิตรกรรมฝาผนังสมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลังเช่น โบราณสถานหมู่น้ำอเนก เมืองมอญ (ภาพที่ 85) รวมถึงภาพสลักที่หน้าถ้ำ 281 ที่โปวินตอง เมืองมอญ ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าการเขียนวิมานขนาดเล็กในแนวเดียวกันกับวิมานบนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ที่วัดดวงโก เมืองอมรปุระเป็นอิทธิพลจากกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หลังจากการอพยพของกลุ่มคนในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2310

2. ลักษณะที่มองมาจากด้านบน เนื่องจากเขาสัตตบริภัณฑ์วงล้อมรอบเขาพระสุเมรุ ถ้าสมมติหากมองมาจากเบื้องบนก็จะเห็นเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์เป็นวงกลมซ้อนกันเป็นชั้นๆ นอกจากในสมุดไตรภูมิแล้วยังพบที่วิหารวินิโคปยา (Winido – hpaya) ที่เมืองพุกาม¹⁶⁸ เป็นต้น ส่วนหลักฐานภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ลักษณะที่มองมาจากด้านบนปรากฏบนลายมงคลบนแผ่นครอบรอยพระพุทธรูปที่ได้จากวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร แผ่นครอบพระบาทจีนนี้มีอายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 20 – 21

ลักษณะการเขียนภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ปรากฏในเมืองพุกามทั้งลักษณะในแนวด้านตัดตรงและลักษณะที่มองมาจากด้านบนมีปรากฏเก่ากว่าภาพในสมุดไตรภูมิ ดังนั้นจึงเป็นการแสดงให้เห็นว่าบริเวณพื้นที่ประเทศไทยปัจจุบันรู้จักลักษณะองค์ประกอบภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 เป็นอย่างช้า หากแต่ลักษณะภาพเขาพระสุเมรุและภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้ง 2 ลักษณะก็มีปรากฏในจิตรกรรมสมัยเมืองพุกาม ซึ่งหลักฐานภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ในเมืองพุกามมีพบอยู่เป็นจำนวนมากและมีอายุเก่ากว่าที่พบในดินแดน

¹⁶⁸ P. Pichard, *Inventory of Monuments at Pagan* Vol III, 158.

ประเทศไทยปัจจุบัน ซึ่งน่าที่จะเป็นไปได้ว่ารูปแบบทั้ง 2 ลักษณะนี้เป็นอิทธิพลของศิลปะสมัยเมืองฟูกาม

อนึ่งรูปแบบประติมานวิทยาของเขาสุมะรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ปรากฏในจิตรกรรมสมัยเมืองฟูกาม ในปัจจุบันเราไม่อาจที่จะสามารถยืนยันได้ว่ารูปแบบดังกล่าวเป็นสิ่งที่เมืองฟูกามคิดขึ้นเองหรือได้รับอิทธิพลจากดินแดนอื่น ทั้งนี้เพราะขาดแคลนข้อมูลหลักฐานจิตรกรรมในพื้นที่ปากแม่น้ำคงคาและในเขตที่ราบสูงทิเบต

นอกจากจิตรกรรมฝาผนังที่เมืองฟูกามแล้ว ยังปรากฏเขาสุมะรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่กลีบบัว(ภาพที่ 86)ของปัทมอาสน์ของพระมหาไวโรจนะที่วัดโตไดจิ เมืองนาระ ประเทศญี่ปุ่น ซึ่งพระจักรพรรดิโชมุ (Shomu) โปรดให้สถาปนา เริ่มหล่อในปี พ.ศ. 1286 แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 1292¹⁶⁹ มีปรากฏภาพลายเส้นเขาสุมะรุแวดล้อมด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์และมีมหาทวิปประจำทิศทั้ง 4

อนึ่งสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ปรากฏข้อความที่เขียนข้อความอธิบายแทรกอยู่ในภาพกล่าวถึงขนาดของเขาสุมะรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ว่า

อจุคโต ดาวเทว	สิเนรูปพุทฺตุคโม
อฏฐสฏฐิสหฺสฺตานิ	สตฺตสหฺสฺตญฺ อุกฺคโต
เหฏฐา อุปรวิฏฐารา	ทสสหฺสฺสโยชโน
ทวิสหฺสฺตญฺ อธิกญฺจ	ปชาปติ สิเนรุโห
จตุราสฺติสหฺสฺตานิ	อชฺโชคานโห มหฺณญเว
จตุราสฺติสหฺสฺตานิ	เอกเมกายปสฺสโต
วณฺโณ มุทฺทิกสนฺธานโน	สิเนรูปพุทฺตุคโม
ทเว สตฺตสหฺสฺตานิ ป	นเจว นหฺตานิ จ

เขาสุมะรุพื่นน้ำได้ 84,000 โยชน์ มีสงสถาน ดังตะโพนจมลงได้น้ำได้ 84,000 โยชน์ เขานี้ชื่อยฺคุนฺทร พื่นน้ำก็ดี ได้น้ำก็ดี ได้ 42,000 โยชน์ พระอาทิตย์ พระจันทร์ เดินเหนือเขานี้ เขานี้ชื่ออสิณฺทร สูงพื่นน้ำได้ 21,000 โยชน์ ในน้ำได้ 21,000 โยชน์ เขานี้ชื่อกรวิก สูงพื่นน้ำได้ 10,500 โยชน์ ในน้ำเท่านั้น เขานี้ชื่อสุทฺทฺสน สูงพื่นน้ำ

¹⁶⁹ Todai – Ji (Nara : Todai – Ji, 2000), 3.

ได้ 5,250 โยชน์ ในน้ำก็เท่ากันฯ เชนี่ซื้อเนมินทร สูงพ่นน้ำได้ 2,625 โยชน์ ซื้อวินันตะ
สูงพ่นน้ำได้ 1,312 โยชน์¹⁷⁰

พิจารณาข้อความภาษาบาลีที่เรียบเรียงขึ้นใหม่ พบว่าฉันทดังกล่าวมีการนำฉันท
ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค¹⁷¹ และในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย¹⁷² มาบางส่วน และมีการ
นำฉันทในคัมภีร์โลกทีปกสาร¹⁷³ เข้ามาปน

ในสมุคไตรภูมิสาขการคัดลอกที่ 1 ปรากฏภาพปลาอยู่ในมหานทีสีทันดรหรือห้วงน้ำที่
อยู่ระหว่างเขาสัตตบริภัณฑ์ โดยเฉพาะสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 จะปรากฏภาพปลาในนทีสัน
ทันดรทั้งในหน้าต้นและหน้าหลัง ซึ่งสมุคไตรภูมิฉบับดังกล่าวจะไม่ปรากฏข้อความที่เขียนอธิบาย
เกี่ยวกับชื่อปลาในหน้าต้น แต่สมุคไตรภูมิหน้าหลัง มีข้อความอธิบายภาพเขียนแทรกอยู่ในภาพ
ระบุว่ “อัดโโรโรโห มหามหิมัดโ”

เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับนทีสีทันดรนั้น ผู้วิจัยพบว่าในอรรถกถาหริสูตรที่ 2 ของสังยุตต
นิกาย กล่าวว่าในสัตตนทีสีทันดรมีนาถอาศัยอยู่¹⁷⁴ แต่ในพระสูตรดังกล่าวก็ไม่ระบุว่าในสัตตนที
สีทันดรมีพญาปลาอาศัยอยู่

ส่วนในคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกา¹⁷⁵ และคัมภีร์ชินาลังการฎีกา¹⁷⁶ ได้กล่าวถึงมหานที
สีทันดรแปลโดยสรุปความได้ว่า “แม้ว่าปลายแวงหางนกยูงเมื่อตกลงสู่ก็จมไม่อาจที่จะลอยได้”
และข้อเนื้อหาในคัมภีร์ทั้ง 2 ก็ไม่ได้กล่าวถึงสัตว์ประเภทใดอาศัยอยู่ในมหานทีสีทันดรแต่
ประการใด

¹⁷⁰ สมุคไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 53.

¹⁷¹ ดูเปรียบเทียบใน พุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมคคสส นาม ปกรณวิเสสสส, ปจโม
ภาโค, 263 - 264.

¹⁷² ดูเปรียบเทียบใน พุทธโฆษาจารย์, สมนตปาสาทิกา นาม วินยญจกถา, ปจโม
ภาโค, 125- 126.

¹⁷³ พระสังฆราชเมธีกร, โลกทีปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 516.

¹⁷⁴ พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1
(กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา, 2530), 568.

¹⁷⁵ สารีปุตเถร, สารัตถทีปนีฎีกาสมนตปาสาทิกาวณณา ภาค 1, 392.

¹⁷⁶ พุทธภุชิตาจารย์, ชินาลังการฎีกา, 62.

เมื่อได้พิจารณาข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกในภาพที่ 47 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวว่า “อัดโโรโร โห มหามหิมัดโ” พบว่าไม่ตรงกับชื่อพญาปลาที่ปรากฏในอรรถกถาพุทธนิสสยสูตร แต่ข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกในภาพที่ 21 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ปรากฏชื่อพญาปลาที่ตรงกับในอรรถกถาพุทธนิสสยสูตร แต่ข้อนี้ปรากฏอยู่ในส่วนของโลณสมุทร ดังนั้นจึงน่าจะหมายความว่าพญาปลาทั้ง 7 ตัวนั้นไม่ได้เกี่ยวข้องกับสี่ทันดรแต่ประการใด

เรื่องปลาที่อาศัยอยู่ที่สันดรในคัมภีร์เตภูมิกถากล่าวว่า ติมิมหามัจฉา ติมิงคลมัจฉา ติมิริงคลมหามัจฉา อานนทมหามัจฉา ตมิณทรมหามัจฉา อชฌาหารมหามัจฉา มหาตมิมหามัจฉา¹⁷⁷ ชื่อที่ปรากฏตรงกับพญาปลาที่ปรากฏในอรรถกถาพุทธนิสสยสูตร แต่อรรถกถาดังกล่าวบอกว่าพญาปลาเหล่านี้อยู่ในโลณสมุทร (ทะเลน้ำเค็ม) และชื่อพญาปลาที่อาศัยอยู่ในนทีสี่ทันดรของคัมภีร์เตภูมิกถาก็ไม่ตรงกับในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

แต่ในข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 มีการกล่าวซ้ำอยู่ 2 ครั้ง ครั้งแรกได้บรรยายความถึงปลาประเภทต่างๆ ที่อยู่ในห้วงเขาสัตตบริภัณฑ์ในช่วงข้อความที่กล่าวถึงความลึกของมหานทีสี่ทันดร¹⁷⁸ และในช่วงที่ 2 จะกล่าวอยู่ในข้อความที่บรรยายมหาสมุทรได้กล่าวไว้ว่า

“ปลาชี่ตมิตมิงคโลยาว 1000 โยชน อยู่ห้วงเขากรวิกแลสุทฐสนัน ปลาชี่มหาตมิงคโลยาว 500 โยชน อยู่ห้วงสุทฐสนนนิมิตสนัน ปลาชี่ตมิงคโลยาว 250 โยชน อยู่ห้วงนิมิตสนนแลวินตกัน ปลาชี่มิตียาว 120 โยชน” และ “ปลาชี่นิรมหาอานนทยาว 10000 โยชน อยู่ห้วงพระเมรุแล ยุคนุสนัน นาคราชสุนใหญ่กว่าย่นา ปลาชี่อานนทยาว 5000 โยชน อยู่ห้วงเขายุคนุทริสนิสนัน สมุทฐนีอยู่โนกเขา สัตตบริพนธ อันโลมพระเมรุราชัน ปลาชี่อชฌาโรยาว 2500 โยชน อยู่ห้วงอิสินทรกรวิกัน”¹⁷⁹

¹⁷⁷ พระมหาธรรมราชาพลีไท, ไตรภูมิอภินิหาร, 266.

¹⁷⁸ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 228.

¹⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, 232.

จากเนื้อความเรื่องพญาปลาในนทีสีทันดรของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 พบว่า ช่วงที่ 1 และช่วงที่ 2 มีความเหมือนกันในเรื่องที่อยู่ของชื่อปลาในหว่างเขาสัตตบริภัณฑ์ แต่มีความแตกต่างกับในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และในขณะเดียวกันก็มีรายละเอียดที่ไม่ตรงกับคัมภีร์เตุฎมิกถา

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า เรื่องภาพจิตรกรรมปลาในนทีสีทันดรนั้นไม่ได้เกี่ยวข้องกับคัมภีร์เตุฎมิกถาแต่ประการใด และภาพพญาปลาที่อาศัยอยู่ในนทีสีทันดรนั้นเป็นคติที่เก่ากว่าคัมภีร์เตุฎมิกถาทั้งเพราะในจิตรกรรมในโบราณสถานหมายเลขที่ 1150 (ภาพที่ 87) และวิหารโลกเทียกพัน (โบราณสถานหมายเลขที่ 1580) ที่เมืองพุกามก็ปรากฏภาพปลาในนทีสีทันดร ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานไว้ 2 กรณีคือ

1. เรื่องของปลาที่อยู่ในนทีสีทันดรนี้อาจจะเคยมีคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งบันทึกไว้ ผู้วิจัยยังค้นหาคัมภีร์ที่กล่าวถึงไม่พบ
2. เรื่องปลาที่อาศัยอยู่ในมหานทีสีทันดรอาจจะเป็นเรื่องของการตีความของผู้คนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยคิดว่าตามธรรมชาติปลาย่อมแหวกว่ายอยู่ในน้ำ โดยที่เรื่องนี้ไม่ได้เกี่ยวข้องกับคัมภีร์ใดๆ และที่สำคัญยังไม่เคยมีคัมภีร์ใดที่ระบุแน่ชัดว่าพญาปลาที่ครอบงำพระสุเมรุคือปลาอานนท์ (ดูรายละเอียดในเรื่องของปลาอานนท์)

นอกจากภาพปลาในนทีสีทันดรในสมุดไตรภูมิ ยังปรากฏตัวอย่างในจิตรกรรมที่ผนังศักดิ์หลังพระประธานวัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ ฯ และจิตรกรรมที่ผนังศักดิ์หลัง วัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี เป็นต้น

สมุดไตรภูมิฉบับที่มีการเขียนค่อนข้างจะสมบูรณ์พบว่าจะลงสีของเขาสัตตบริภัณฑ์และมหาสมุทรไม่เหมือนกัน จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า

“เหลียมพระเมรุข้างนี้เหลียมดังทอง เหลียมพระเมรุข้างนี้ขาวดังเงินน้ำขาว
เหลียมพระเมรุเหลียมนี้เขียว เหลียมพระเมรุข้างนี้ดังแก้วผลึก” (ภาพที่ 88)

ด้านของเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ระบุว่า “สีทอง” อยู่ด้านอุดตกรุทวิป กลุ่มผู้เขียนจะลงสีเหลืองออกสีทอง ด้านของเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ระบุว่า “เงินน้ำขาว” อยู่ด้านบุพพิเททวิป ในฉบับหมายเลขที่ 6 กลุ่มผู้เขียนได้ลงสีขาวขอบเหลือง แต่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กลุ่มผู้เขียน

จะลงสีเหมือนเครื่องเงินเก่า ส่วนด้านของเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ระบุว่า “สีเขียว” อยู่ด้านชมพูทวีป กลุ่มผู้เขียนลงสีน้ำเงิน ทั้งนี้เพราะอาจจะเป็นเพราะว่าบริเวณด้านทิศนี้เป็นนิลสาคร คำว่า “นิล” ในหนังสือ “คำถุญญ” ให้ความหมายของคำว่า “นิลมณี” ว่า แก้วสีแดงออกอัญชัน¹⁸⁰ ดังนั้นจึงได้ลงสีด้านนี้เป็นสีน้ำเงิน

อนึ่งสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 มีการลงสีเขาสัตตบริภัณฑ์ด้านชมพูทวีปไม่รับกับสีของเขาพระสุเมรุ กล่าวคือ สีที่เขาสัตตบริภัณฑ์เป็นสีน้ำเงิน หากแต่สีของเขาพระสุเมรุเป็นสีเขียว

ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก จะลงสีเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ด้านของชมพูทวีปเป็นสีเขียว ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นเพราะกลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิทั้ง 4 ฉบับดังกล่าวได้ตีความศัพท์คำว่า “นิล” ว่าหมายถึงสีเขียว เหมือนกับในพระบาฬีปิฎกของพระยาปริยัติธรรมธาดาที่ให้ความหมายของคำว่า “นิล” ว่าหมายถึง สีเขียวเข้ม¹⁸¹ นอกจากนี้ยังมีปรากฏในตำราพระคัมภีร์ที่เชื่อกันว่าเป็นฉบับที่ตรวจชำระขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ได้ระบุว่านิลเป็นสีเขียวแต่มีอื่นๆ เจือ¹⁸²

ส่วนด้านของเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ระบุว่า “สีแดงแก้วผลึก” อยู่ด้านอมรโคยาน กลุ่มช่างผู้เขียนได้ลงสีน้ำตาลออกส้มในด้านนี้

สาเหตุที่เขาสัตตบริภัณฑ์แต่ละด้านมีสีไม่เหมือน เป็นเพราะในคัมภีร์ทางฝ่ายพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค¹⁸³ และคัมภีร์สมันตปาสาทิกา¹⁸⁴ ผลงานการประพันธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์กล่าวไว้ดังนี้

¹⁸⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระยาเดชาดิศร, กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์, คำถุญญ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิ “ทุนพระพุทธยอดฟ้า”, 2533), 37.

¹⁸¹ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์), พระบาฬีปิฎก เล่ม 2, 994.

¹⁸² นพรัตน์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2504, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการมาปณิกศพ คุณป้า ต่วน เสนะวัด ฌ วัดหิรัญญูจิรวินัย ๒ เมษายน 2504), 15 – 16.

¹⁸³ พระพุทธโฆษาจารย์, สมันตปาสาทิกา นาม วินยฎกถา, ปจโม ภาค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541), 125- 126.

¹⁸⁴ พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมคคสส นาม ปกรณวิเสสสส, ปจโม ภาค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548), 263 - 264.

ปาจิณปสุเส รหฏ

ทกฺขณิ อินฺทนิลํ

ปจฺฉิม ฬลิกํ ปสฺสํ

อุตุตฺร กาลญฺจนามยํ

แปลว่า ด้านทิศตะวันออกเป็นเงิน ทิศใต้เป็นอินทนิล ทิศตะวันตกเป็นสีแก้วผลึก ทิศเหนือเป็นทอง

คัมภีร์สารัตถทีปนีวินยฎีกากล่าวเพิ่มเติมว่าเพราะสีของเขาสัตตบริภักข์ที่ตกลงไปในน้ำและฉายลงเขาสัตตบริภักข์จึงทำให้เขาสัตตบริภักข์ นทีสีทันดรและโลณสมุทฺรแต่ละทิศของเขาสุเมรุมีสีที่แตกต่างกันออกไป¹⁸⁵ เรื่องราวดังกล่าวยังปรากฏในปกรณ์พิเศษสมัยหลังฎีกา เช่น คัมภีร์ชินาลังการฎีกา¹⁸⁶ และคัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสิทธิธตเถระ¹⁸⁷ เป็นต้น และยังพบในคัมภีร์โลกศาสตร์สมัยหลัง เช่น คัมภีร์โลกทีปกसार¹⁸⁸ เป็นต้น

ดังนั้นการที่เขาสัตตบริภักข์ที่มองในแนวด้านตัดตรงในสมุทฺไตรภูมิสาขการคัดลอกที่ 1 ลงสีแท่งภูเขาสัตตบริภักข์ที่ขนาบเขาสุเมรุทั้ง 2 ข้างไม่เหมือนกัน ด้านหนึ่งสีเหลืองทอง อีกด้านหนึ่งในฉบับหมายเลขที่ 6 เป็นสีน้ำเงินส่วนสมุทฺไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 เป็นสีเขียว ด้านที่เป็นสีเหลืองทองผู้วิจัยตีความว่าเป็นซีกทางด้านเหนือ ส่วนซีกที่เป็นสีน้ำเงินและสีเขียวผู้วิจัยตีความว่าเป็นด้านทิศใต้

อนึ่งนอกจากภาพเขาสัตตบริภักข์ล้อมเขาสุเมรุและสีของของเขามีความแตกต่างกันจะพบในสมุทฺไตรภูมิแล้ว ยังปรากฏจิตรกรรมฝาผนังที่โบราณสถานหมายเลขที่ 2149 (ภาพที่ 89) ในเมืองพุกาม หากแต่สีที่ปรากฏในโบราณสถานหมายเลขที่ 2149 นั้น สีที่แตกต่างกันแต่ละด้านไม่ตรงกับที่ปรากฏในคัมภีร์ ส่วนในงานจิตรกรรมฝาผนัง จากการสำรวจของวิไลรัตน์ ยังรอด พบว่า ภาพเขาสัตตบริภักข์ที่เขียนอยู่ที่ผนังสกัดกั้นหลังพระประธานวัดไชยทิศ วัดราชสิทธิาราม และวัดคุสิต กรุงเทพฯ สีของเขาสัตตบริภักข์ด้านซ้ายมือของพระประธานลงสีเข้มกว่าด้านขวามือพระประธาน ซึ่งวิไลรัตน์ ยังรอดได้เสนอว่า อาจเป็นความต้องการแสดงให้เห็นสีของ

¹⁸⁵ สาริปุตุตเถร, สารัตถทีปนีฎีกาสมนฺตปาสาทิกาวณฺณ ภาค 1, 391.

¹⁸⁶ พุทฺธรทฺธิดาจารย์, ชินาลงการฎีกา, 65 – 66.

¹⁸⁷ Siddhattha, Sarasangaha, edit. by G. H. Sasaki, 323.

¹⁸⁸ พระสังฆราชเมธีกร, โลกทีปกसार, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 173.

เขาพระสุเมรุในแต่ละด้าน¹⁸⁹ แต่ตามความเห็นของผู้วิจัยมองว่า อาจเป็นการแสดงซีกโลกกลางวัน กลางคืน

วิมานฉิมพลี

ในภาพที่ 37 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ภาพที่ 18 ของสมุดไตรภูมิฉบับ หมายเลขที่ 5 ภาพที่ 6 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 20 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลข ที่ 7 ภาพที่ 20 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 23 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และ ภาพที่ 24 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏภาพวิมานพญาครุฑอยู่ในแกนของ เขาพระสุเมรุ

จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้กล่าวไว้ ว่า

“พิภพแห่งครุฑอยู่เทพดินเขาพระเวรุอันพนามีไม้วัวประสูงโดย 100 โยชนมีสระใหญ่”

ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักเนื้อเรื่องราวก่เกี่ยวกับพญาครุฑมีปรากฏใน สุปันณสังยุตต สังกยัตตนิคาย อรรคกถาสุปันณสังยุตต¹⁹⁰ และ อรรคกถานิทานสูตร อภิสมยสัง ยุตต¹⁹¹ หากแต่เนื้อหาในสังยุตตนิคายและอรรคกถาสังกยัตตนิคายก็ไม่ได้ระบุถึงที่อยู่ของครุฑแต่ ประการใด แม้ว่าในอรรคกถากุลาวกชาดกจะกล่าวถึงตอนที่พระมาตลีจักรถจะขึ้นสวรรค์ชั้น ดาวดึงส์ต้องผ่านป่าฉิมพลีอันที่อยู่ของครุฑ แต่ในอรรคกถากุลาวกชาดกก็ไม่ได้ระบุถึงตำแหน่ง ของป่าฉิมพลีว่าอยู่ ณ ที่ใด

ในคัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจฉัยผลงานของพระยาธรรมปรีชา(แก้ว) ได้กล่าวอ้างถึง ฎีกา จุฬสีหนาทสูตรว่า “ไม้วัวใหญ่ที่เป็นไม้ประจำพิภพแห่งครุฑนั้นประดิษฐานอยู่ในเชิงพระเมรุชั้น

¹⁸⁹ วิไลรัตน์ ยัรรอด, “การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนัง สมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น ในเขตกรุงเทพมหานคร” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540), 94.

¹⁹⁰ พระสูตรและอรรคกถา แปล สังยุตตนิคาย ขันขวารวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 567 – 572.

¹⁹¹ พระสูตรและอรรคกถา แปล สังยุตตนิคาย นิทานวรรค เล่มที่ 2, 277.

เป็นคำรบสอง มีสระอันหนึ่งชื่อว่าลิมพลีสระ สระนั้นมีกำหนดกว้างแลยาวได้ 500 โยชน์เท่ากัน”¹⁹²

ดังนั้นจึงน่าที่เป็นไปได้ว่าที่ได้วิมานพญาครุฑมีสระรูปสี่เหลี่ยม คงจะเป็นสระที่กล่าวไว้ในฎีกาจุฬาสีหนาทสูตร

คติความเชื่อเรื่องครุฑในพุทธศาสนาที่ภาษาบาลีเป็นหลักมีความแตกต่างกับเรื่องครุฑในศาสนาพราหมณ์กล่าวคือ จากข้อความในสุททกสูตร ในสังยุตตนิกาย ได้กล่าวว่าครุฑมีทั้งหมด 4 ประเภทคือ ครุฑที่เป็นอันทะ 1 ครุฑที่เป็นชลัพพะ 1 ครุฑที่เป็นสังเสทชะ 1 ครุฑที่เป็นอุปปาคะ 1¹⁹³ จากข้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าครุฑในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักจะต้องมีจำนวนที่มากกว่าหนึ่งตัว ซึ่งก็สอดคล้องกับในอรรถกถาอุลลวชาดกที่กล่าวถึงลูกของครุฑเหล่านี้ (ทิจา วิจุลวา) อันหมายถึงลูกครุฑจำนวนมาก¹⁹⁴ และที่สำคัญครุฑนั้นใครๆ ก็สามารถที่ไปเกิดเป็นครุฑได้ยกตัวอย่างเช่น ทวยการีสูตรและทานุปการสูตร ที่กล่าวถึงบุคคลที่มีความปรารถนาไปบังเกิดเป็นครุฑ¹⁹⁵

ในคัมภีร์มหาภารตะครุฑของศาสนาพราหมณ์เป็นโอรสของพระกัศยปกับนางวินตา เป็นน้องชายของพระอรุณเทวบุตรสารถิของพระอาทิตย์ ต่อมาได้ครุฑไปขโมยน้ำอมฤตบนโลกพระจันทร์และต่อมาเป็นพาหนะของพระวิष्ณู¹⁹⁶ ดังนั้นจึงน่าจะสะท้อนให้เห็นว่าครุฑนั้นมีเพียงแค่หนึ่งตัวเท่านั้นทั้งนี้เพราะ ในคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ไม่เคยกล่าวถึงครุฑตัวอื่นๆเลย นอกจากครุฑตัวที่เป็นพาหนะของพระวิष्ณูเท่านั้น แต่มีสิ่งหนึ่งที่เหมือนกันระหว่างพญาครุฑในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักกับพญาครุฑในศาสนาพราหมณ์คือ ครุฑจะจับนาคกินเป็นอาหาร

¹⁹² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), “ไตรภูมิโลกยวินิจัย” วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, 1006.

¹⁹³ พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 567.

¹⁹⁴ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 327.

¹⁹⁵ พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 569 – 571.

¹⁹⁶ J. N. Banerjea , The Development of Hindu Iconography (New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1974), 530.

อย่างไรก็ตามนิทานของพญาครุฑของศาสนาพราหมณ์ก็มีปรากฏร่องรอยในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยพุทธศตวรรษที่ 19 คือคัมภีร์อิทธิกาน์ปทีปิกาฎีกาที่ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า “เขาวินันตะกะ” ว่าเพราะเป็นที่อยู่ของนางวินดาแม่พญาครุฑ¹⁹⁷

ลักษณะของรูปครุฑที่ปรากฏในภาพที่ 40 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 เขียนเป็นรูปครุฑทรงเครื่องซึ่งลักษณะมีความคล้ายคลึงกับรูปพญาครุฑที่หน้าบันวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และโขนเรือจำหลักไม้รูปครุฑสมัยอยุธยาที่ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ได้ลงสีกายของพญาครุฑสีปูนอ่อนๆ ซึ่งเป็นสีที่มักจะพบได้โดยทั่วไปในสีกายของรูปบุคคลอื่นในสมุดไตรภูมิทั้ง 3 ฉบับนี้ ส่วนในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ลงสีกายพญาครุฑเป็นสีชมพูอ่อนๆ หากแต่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ได้ลงสีกายของพญาครุฑเป็นสีปูนเข้ม

จากข้อความในอรรถกถานิทานสูตร คัมภีร์สารัตถอปกาสินีได้กล่าวถึงรูปร่างของพญาครุฑโดยละเอียด หากในเนื้อในอรรถกถาดังกล่าวไม่เคยระบุถึงสีกายของพญาครุฑแต่ประการใด¹⁹⁸ จึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าคติเรื่องสีกายของพญาครุฑนั้นน่าที่จะเป็นเรื่องนอกพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักที่นำเข้ามาปน อีกทั้งในงานจิตรกรรมฝาผนังรูปครุฑในฉาคนันโทปนันทที่วิหารวิโนโยยา เมืองพุกามซึ่งมีอายุอยู่ในสมัยเมืองพุกาม จิตรกรรมฝาผนังฉากพระโมคคัลลานะปราบพยานาคนันโทปนันทที่ถ้ำดิโลกุรุ เมืองสะแคง กลับไม่มีการลงสีกายของครุฑเป็นสีแดงแต่ประการใด

อนึ่งในภาพวิมานพญาครุฑที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 จะเขียนภาพนางบริวารเป็นครุฑตัวเมีย สมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ได้เขียนภาพรูปนางครุฑที่เป็นบริวารมีกายท่อนล่างเป็นรูปนกส่วนท่อนบนเป็นรูปสตรีซึ่งทั้งหมดมีลักษณะคล้ายกับนางกนิณีในภาพพระสุรชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

¹⁹⁷ สิริมหาจตุรงคพล, อิทธิกาน์ปทีปิกาฎีกา, 31.

¹⁹⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย , 2530) , 277.

ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ได้เขียนภาพนางบริวารของครุฑเป็นรูปสตรี จากตัวอย่างทั้งหมดที่ยกมานี้อาจจะสะท้อนให้เห็นว่าในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาน่าที่จะมีปัญหาเรื่องการตีความนางบริวารของครุฑควรจะมีลักษณะเป็นเช่นใดและครุฑตัวเมียจะมีลักษณะเช่นใด

พระอาทิตย์พระจันทร์

สมุดไตรภูมิปรากฏการเขียนภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรรอบเขาพระสุเมรุ ในสายการคัดลอกที่ 1 จะเขียนภาพวิถีการโคจรพระอาทิตย์และพระจันทร์ 2 ครั้ง คือปรากฏทั้งหน้าดินและหน้าปลาย ยกเว้นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ที่ปรากฏเฉพาะที่หน้าดินเท่านั้น ส่วนในสายการคัดลอกที่ 2 จะเขียนเฉพาะที่หน้าดินเท่านั้น

ลักษณะการเขียนภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์เป็นรูปเทวดาทรงราชรถในวงกลม ยกเว้น 3 ฉบับ คือ

1. ในภาพที่ 14 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เขียนเป็นรูปวงกลมแทนพระอาทิตย์และพระจันทร์โดยปราศจากรายละเอียดใดๆ เมื่อพิจารณาจากภาพแล้วผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์ในฉบับดังกล่าวเขียนไม่เสร็จสมบูรณ์ จึงไม่นำมาประกอบการพิจารณา
2. ในภาพที่ 4 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 เขียนรูปวงกลมแทนรูปพระอาทิตย์และพระจันทร์ เฉพาะรูปพระจันทร์เท่านั้นที่เขียนรูปกระต่ายอยู่ภายใน ส่วนรูปพระอาทิตย์ไม่มีการเขียนรูปภายในวงกลม
3. สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 เขียนรูปวงกลมแทนรูปพระอาทิตย์และพระจันทร์ โดยที่ภายในจะเขียนคำอธิบายกำกับไว้ในวงกลม

ลักษณะความแตกต่างของภาพราชรถพระอาทิตย์กับภาพราชรถพระจันทร์ในภาพที่ 20 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ภาพที่ 21 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน (ภาพที่ 90) จะแตกต่างเฉพาะสีภายในวงกลมซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าสีภายในวงกลมหมายถึงแสงรัศมี โดยที่พระอาทิตย์จะเป็นสีแดง ส่วนพระจันทร์นั้นจะลงสีออกเหลืองนวล และจะนิยมเขียนภาพนกยูงประดับราชรถพระอาทิตย์ และกระต่ายประดับราชรถพระจันทร์

ส่วนในภาพที่ 30 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 91) ภาพที่ 18 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 92) ภาพที่ 17 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 29 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 จะไม่ปรากฏวงกลมที่หมายถึงรัศมีวงล้อมรอบพระอาทิตย์และพระจันทร์แต่ประการใด

เรื่องราวของลักษณะพระอาทิตย์และพระจันทร์รวมถึงลักษณะการโคจรรอบเขาพระสุเมรุของเทวดาทั้ง 2 องค์นี้ จากหลักฐานในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักมีปรากฏอยู่ในอรรถกถาอักษณสูตร คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี¹⁹⁹ ต่อมาในคัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นสมัยสุโขทัย เช่น คัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาพระวินัย²⁰⁰ และสมัยหลังฎีกาคัมภีร์ชินาลงการฎีกา²⁰¹ คัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสิทธิตเถระ²⁰² คัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ขึ้นนอกลังกาทวีป เช่น คัมภีร์โลกที่ปกสาร²⁰³ คัมภีร์มหาภักโปโลกสัณฐาน²⁰⁴ คัมภีร์จันทสุริยคติทีปนี²⁰⁵ ต่างก็ได้คัดลอกข้อความจากคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีอรรถกถาที่มคินาย

อนึ่งเป็นเรื่องที่น่าประหลาดอยู่ประการหนึ่งว่าในคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์โลกศาสตร์รวมถึงคัมภีร์อื่นที่กล่าวถึงพระอาทิตย์และพระจันทร์ไม่เคยกล่าวถึงพระอาทิตย์และพระจันทร์ทรงราชรถแต่ประการใด ในคัมภีร์จะกล่าวเพียงว่า

¹⁹⁹ พระสูตรและอรรถกถาแปล ที่มคินาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), 178 – 180.

²⁰⁰ สาริปุตเถระ, สารัตถทีปนีฎีกาสมณฑปาสาทิกาวณณา ภาค 1 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2529), 403 – 405.

²⁰¹ พุทธภิกขุอาจารย์, ชินาลงการฎีกา, 70.

²⁰² Siddhattha, *Sarasangaha*, edit. by G. H. Sasaki, 315 – 318.

²⁰³ พระสังฆราชเมธีกร, *โลกที่ปกสาร*, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 177 – 180.

²⁰⁴ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสัณฐาน โชรตนคณฐี” 309 – 310.

²⁰⁵ “จันทสุริยคติทีปนี,” หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. 1165 ,เลขที่ 30 , หน้าต้น 36 – 44.

“ดวงจันทร์อยู่ในวิมานภายในล้วนแล้วด้วยแก้วมณี วิมานภายนอกล้วนแล้วด้วยเงินทั้งภายในภายนอกนั้นเย็นแท้ ดวงอาทิตย์อยู่ในวิมาน ภายในล้วนแล้วด้วยทอง วิมานภายนอกล้วนแล้วด้วยแก้วพลีต ทั้งภายในและภายนอกพร้อมจัด”²⁰⁶

ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าลักษณะทางประติมานวิทยาของพระอาทิตย์และพระจันทร์จักรราชนั้น เป็นเนื้อหาที่มาจากคัมภีร์อื่นที่ไม่ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์สุมังคลวาลินี อรรถกถาที่มุนิกาย

นอกจากประติมานวิทยาของพระอาทิตย์จักรและพระจันทร์จักรในสมุดไตรภูมิแล้วยังพบตัวอย่างอื่นๆ อีกในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา คือ ภาพปูนปั้นที่ผนังศักดิ์หน้าของพระวิหารวัดไธยก์ (ภาพที่ 93 – 94) จังหวัดลพบุรีมีการทำภาพพระอาทิตย์จักรและพระจันทร์จักรซึ่งปูนปั้นชุดดังกล่าวสามารถกำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 21²⁰⁷ ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่ารูปแบบประติมานวิทยาของพระอาทิตย์จักรและพระจันทร์จักรนั้นเป็นแบบแผนที่รับรู้กันในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามานานมากแล้ว

จากการตรวจสอบลักษณะประติมานวิทยารูปพระอาทิตย์พระจันทร์ในดินแดนเอเชียอาคเนย์พบว่า จากตัวอย่างภาพสลักที่บุโรพุทโธในเกาะชวาพบว่าสัญลักษณ์ของพระอาทิตย์จะทำเป็นภาพวงกลมส่วนพระจันทร์จะทำเป็นรูปเสี้ยว (ภาพที่ 89) ส่วนหลักฐานในเขตลุ่มแม่น้ำอิรวดีพบว่า จิตรกรรมสมัยเมืองพุกามสัญลักษณ์ของพระอาทิตย์มักจะเขียนรูปวงกลมทาสีแดง เช่น วิหารโลกเทียกพัน (Loka-hteik-pan) โบราณสถานหมายเลขที่ 1580 ซึ่งมีอายุอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 12²⁰⁸ (กลางพุทธศตวรรษที่ 18) แต่บางครั้งก็พบว่าก็เป็นการลงสีขาวทั้งดวง เช่น โบราณหมายเลขที่ 1150 ในเมืองพุกาม เนื่องจากสภาพจิตรกรรมไม่สมบูรณ์มากนักจึงไม่อาจที่จะทราบได้ว่าจิตรกรรมสมัยเมืองพุกามจะใช้รูปนกยูงเป็นสัญลักษณ์ของพระอาทิตย์หรือไม่ แต่ภาพลายเส้นของพระพุทธรูปที่ได้จากเจดีย์โลกนันทะและจากเจดีย์ชเวชิกอน ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเมืองพุกามพบว่า พระอาทิตย์แสดงเป็นวงกลมที่ภายในปรากฏรูป

²⁰⁶ พระสูตรและอรรถกถาแปล ที่มุนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 179.

²⁰⁷ ประภัสสร ชูวิเชียร, “กำแพงกรุงศรีอยุธยา ก่อนรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ หลักฐานในภาพปูนปั้นวัดไธยก์ ลพบุรี” เมืองโบราณ 30, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2547) : 115 – 116.

²⁰⁸ P. Pichard, Inventory of Monument at Pagan Vol. VI (Paris : Unesco, 1999) , 202.

กระต่ายที่มีขายาว²⁰⁹ และจิตรกรรมฝาผนังในโบราณสถานหมู่บ้านอเนง เมืองโมยวน มณฑลสะแก ซึ่งเป็นจิตรกรรมในสมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลังก็ยังเขียนภาพนกยูงในวงกลมมีความหมายถึงพระอาทิตย์ และภาพจำหลักบนกรอบสี่เหลี่ยมซึ่งแต่เดิมประดิษฐานอยู่ที่พระราชวังกรุงมณฑลเย่ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานเมืองย่างกุ้ง และกรอบพระแท่นที่พระมณเฑียรทองพระเจ้ามินดง ซึ่งปัจจุบันอยู่ที่วัดชเวนนคองจอง เมืองมณฑลเย่ก็ใช้สัญลักษณ์นกยูงในวงกลมหมายความว่าถึงพระอาทิตย์

สาเหตุที่ใช้รูปนกยูงนั้นสันนิษฐานว่า ในศาสนาพราหมณ์นกยูงนั้นเป็นสัตว์สัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับแสงสว่าง ดังตัวอย่างเรื่องพระศกนธกุมารทรงนกยูง ซึ่งพระศกนธกุมารนั้นเป็นโอรสพระศิวะและฉากเหตุการณ์ศิวลึงโคททามูรติก็เหมือนกับฉากการกำเนิดพระอัคนีในพระเวท

ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักปรากฏคติเรื่องนกยูงก็มีความสัมพันธ์กับพระอาทิตย์ ดังตัวอย่างอรรถกถาชาดกเรื่อง โมรชาดก ซึ่งเป็นเรื่องที่ว่าด้วยพญานกยูงโพธิสัตว์สวคมนตรีบูชาพระอาทิตย์²¹⁰

ส่วนหลักฐานในเขตทะเลสาบเขมรและเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยพบว่า รูปพระอาทิตย์และพระจันทร์จะทำเป็นรูปเทวคาจักรรถ ยกตัวอย่างเช่น รูปพระอาทิตย์และพระจันทร์ในประติมากรรมเทพเจ้าเก๋อองค์ ในบางครั้งจะทำเป็นรูปเทวคาในวงกลม ยกตัวอย่างภาพสลักรูปพระอาทิตย์พระจันทร์ในทับหลังเล่าเรื่องกูรมาวตารที่ได้จากปราสาทพิมาย ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย และหลักฐานภาพสลักที่ปราสาทนครวัด รูปพระอาทิตย์พระจันทร์จะทำเป็นรูปเทวคาจักรรถอยู่ในวงกลม ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์ในสมุดไตรภูมิ ดังนั้นจึงอาจจะเป็นได้ว่ารูปแบบของรูปพระอาทิตย์พระจันทร์จักรรถอาจจะเป็นรูปแบบที่สืบเนื่องมาจากรูปในคติศาสนาพราหมณ์การดินแดนในเขตทะเลสาบเขมร

ในสังคมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเรื่องพระอาทิตย์ทรงรถน่าที่จะเป็นที่รับรู้เป็นอย่างดีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังปรากฏในตัวอย่างดังต่อไปนี้

²⁰⁹ G. H. Luce , Old Burma – Early Pagan Vol. III (New York : J.J.Auguslin, 1970), pl.92 – 93.

²¹⁰ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตนิคาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 3 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530) , 60 – 70.

1. ในบทนมัสการในปูณโณวาทคำฉันท์วรรณคดีสมัยอยุธยา ผลงานการประพันธ์ของพระมหานาควัดท่าทราย ที่กล่าวว่า

“หนึ่งข้าก้นบสหัสแสง ศศิส่องทิสาดร
ทรงรณเรียวอัสวจร จรัลรอบพระเมรุ”²¹¹

2. ตอนหนุมานหยุดรถพระอาทิตย์ครั้งพระลักษมณ์ต้องหอกโมกขศักดิ์ของกุมภกรรณในบทพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์รัชกาลที่ 1 ซึ่งบทพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์นี้ก็เป็นเรื่องราวของศาสนาพราหมณ์มาก่อน

“เห็นพระอาทิตย์ขับรถ เลี้ยวลดเหลี่ยมสิงขร
ล่งจากทวีปอุดร ไขสืออ่อนอ่อนขึ้นมา”²¹²

รูปแบบประติมานวิทยารูปพระอาทิตย์และพระจันทร์ชกธนูในสมัยรัตนโกสินทร์ที่สำคัญยังปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังซึ่งส่วนใหญ่จะปรากฏเป็นภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์ที่ประกอบฉากมหาปาฏิหาริย์เปิดโลกที่ผนังสกัดด้านหลังพระประธาน แต่ก็มีกรณียกเว้นบ้างในบางครั้งที่ปรากฏภาพพระอาทิตย์พระจันทร์ในตำแหน่งอื่น เช่น จิตรกรรมที่คอสองเฉลียงด้านนอกพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

จากการศึกษาพบว่ามีสมุดไตรภูมิบางฉบับเช่น สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ราชรถพระอาทิตย์ไม่ได้เทียมม้าแต่เทียมราชสีห์แทน ซึ่งเหมือนงานประติมากรรมเช่น ภาพสลักพระอาทิตย์ที่หน้าบันด้านทิศตะวันออกของพระอุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม (ภาพที่ 96) การที่ราชรถพระอาทิตย์เทียมราชสีห์นั้น สันนิษฐานจากหลักฐานเรื่องเทพนพเคราะห์แม้ว่าผู้วิจัยจะไม่สามารถหาเอกสารในสมัยอยุธยาที่กล่าวอ้างถึงพระอาทิตย์ทรงสิงห์ได้ก็ตาม แต่จากหลักฐานในสมัยรัตนโกสินทร์เรื่องเฉลิมไตรภพได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระอาทิตย์กับสิงห์ว่าพระอิศวรนำกระดูกสิงห์เสกเป็นองค์

²¹¹ พระมหานาค, “ปูณโณวาทคำฉันท์” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 3 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531), 309.

²¹² พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, รามเกียรติ์ เล่ม 5 (กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2507), 140.

พระอาทิตย์²¹³ ดังปรากฏภาพลายรดน้ำที่บานหน้าต่างหอไตรวัดพระเชตุพนฯ กรุงเทพฯ ภาพจำหลักบนหน้าบันด้านทิศตะวันออกของวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ และจิตรกรรมสมุดภาพพระเทวรูป พบว่าเขียนรูปพระอาทิตย์ทรงราชสีห์ และความคิดเรื่องราชรถพระอาทิตย์เทียมราชสีห์นี้ได้รับยอมรับในราชสำนักในสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เพราะตราพระสุริยมณฑลใหญ่ก็ทำเป็นรูปราชสีห์เทียมรถพระอาทิตย์²¹⁴

อนึ่งสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 พบว่าภาพพระจันทร์มีรูปกระต่ายประดับอยู่ที่มุมราชรถพระจันทร์ ผู้วิจัยสันนิษฐานสาเหตุที่ใช้รูปกระต่ายเป็นสัญลักษณ์ของพระจันทร์เป็นเพราะจากในอรรถกถาสบณจิตตชาดกที่กล่าวถึงครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกระต่าย ต่อมากระต่ายกระโจนเข้าไปในกองไฟเพื่ออุทิศตัวให้เป็นทานแก่พราหมณ์ที่เป็นพระอินทร์แปลงร่างมาหลังจากที่พระอินทร์ได้ชุบชีวิตกระต่ายตัวนั้นแล้วจึงประกาศพรว่าต่อไป ขอให้ปรากฏรูปกระต่ายที่พระจันทร์เพื่อเป็นการประกาศความดีของกระต่าย²¹⁵

นอกจากในคัมภีร์อรรถกถาชาดกแล้วยังปรากฏเรื่องราวของกระต่ายที่ปรากฏบนพระจันทร์เพราะเสียดสีชีวิตอยู่ในคัมภีร์จรียาปิฎกและคัมภีร์ปรมัตถทีปนีอรรถกถาของจรียาปิฎก²¹⁶ อีกทั้งในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตก็มีปรากฏเรื่องราวของกระต่ายเสียดสีชีวิตจนมีสัญลักษณ์ปรากฏบนพระจันทร์ คือ ศบณจิตตชาดกในคัมภีร์ชาดกมาลาผลงานการประพันธ์ของอารยสุร²¹⁷

นอกจากรูปกระต่ายที่ประดับพระจันทร์ในสมุดไตรภูมิแล้ว ยังปรากฏตัวอย่างปูนปั้นที่ผนังสกัดด้านนอกของพระวิหารวัดไผ่ จังหวัดลพบุรี และลายเส้นบนแผ่นสำริดครอบพระพุทธรูปจากวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ซึ่งงานทั้ง 2 ชิ้นนี้มีอายุเก่ากว่าสมุดไตรภูมิมาก ดังนั้นก็น่าที่จะสะท้อนให้เห็นว่า การประดับรูปกระต่ายในพระจันทร์ปรากฏในดินแดนภาคกลางของประเทศไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง นอกจากนี้ยังปรากฏในงานจิตรกรรมที่ผนังสกัดหน้าพระประธานวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัด

²¹³ “เฉลิมไตรภพ,” สุริยาศศิธร (กรุงเทพฯ : มติชน , 2548), 122.

²¹⁴ พระยาอนุนามานราชชน, พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง, รูปที่ 28.

²¹⁵ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย จรียาปิฎก เล่มที่ 9 ภาคที่ 3 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย , 2530), 216 – 218.

²¹⁶ เรื่องเดียวกัน , 219 – 230.

²¹⁷ Arya-Sura , The Jataka – Mala : Stories of Buddha’s Former Incarnations , edit by H. Kern (Massachusetts : The Harvard University Printing Office , 1943) , 27 – 33.

เพชรบุรี รวมภาพแกะสลักในตราตำแหน่งเช่น ตราขุนบกดตามประทีป ตราจันทรมณฑลใหญ่ ตราพระจันทรมณฑลน้อย²¹⁸

ส่วนหลักฐานนอกดินแดนประเทศไทยปัจจุบันพบว่าในจิตรกรรมฝาผนังที่วิหารหมายเลขที่ 1150 ในเมืองพุกาม ก็ได้ใช้สัญลักษณ์กระต่ายในวงกลมนั้นหมายถึงพระจันทร์ แม้ในงานสมัยหลังก็ปรากฏ เช่น จิตรกรรมฝาผนังภายในโบราณหมายเลขที่ 68 ในหมู่บ้านอเนง เมืองมยวณ มณฑลสะแกง ภาพจำหลักบนรอยพระพุทธรูปที่วัดจอกตอจี เมืองมณฑลเย้ จิตรกรรมฝาผนังวัดดวงโก ในเมืองอมรปุระ จิตรกรรมที่เพดานของวัดจอกตอจี เมืองอมรปุระ(ภาพที่ 97) และภาพสลักบนกรอบพระแท่นภายในมณฑลเศียรทองพระเจ้ามินดง ซึ่งปัจจุบันอยู่ที่วัดชเวนนคองเมืองมณฑลเย้

นอกจากนี้ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบภาพสัญลักษณ์พระอาทิตย์พระจันทร์ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดีแล้วพบว่าตั้งแต่สมัยเมืองพุกามจนถึงสมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลังไม่เคยปรากฏภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์ซักรดแต่ประการใด (ตัวอย่างได้กล่าวไปแล้วข้างต้น) หากแต่ในจิตรกรรมวัดดวงโก จิตรกรรมที่เพดานของวัดจอกตอจี เมืองอมรปุระ และภาพสลักเรื่องเนมิราชที่พันกภายในมณฑลเศียรทองพระเจ้ามินดงกลับทำรูปนกยูงและกระต่ายบนราชรถ ซึ่งเป็นงานที่มีอายุสมัยราชวงศ์ตองอูเหมือนกับลักษณะประติมาวิทยาพระอาทิตย์และพระจันทร์ที่พบในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่าภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดีซึ่งมีอายุอยู่ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นอิทธิพลของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่เข้าไปเพราะการหลั่งไหลของประชากรที่เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2310

อนึ่งจากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ได้กล่าวไว้ว่า

“พระอาทิตย์ พระ 1 ปริมาณได้ 150 โยชน์ ใหญ่ได้ 50 โยชน์ ม้าขับรด 50 คู่ พระ 1 เเดิน 3 ทางนี้ตามฤดู เดือน 12, 1, 2, 3 เเดินทาง (นอก) โคมวิถี ชื่อหมันตฤดู ฤดูหนาว เดือน 4, 5, 6, 7 เเดินทางกลาง ชื่ออชวิถี เป็นคิมหันตฤดู ร้อนแล เดือน 8, 9, 10, 11

²¹⁸ พระยาอนุমানราชชน , พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง , รูปที่

เดินทางใน ชื่อ นาควิติ เป็นวสันตฤดูๆ ฝนแล ใหญ่ 18 โยชน์ พระ (จันทร์) ปริมาณ
ได้ 147 โยชน์ ใหญ่ได้ 49 โยชน์ ม้าขับรถ 50 คู่”²¹⁹

จากข้อความที่ยกมานั้นมีความใกล้เคียงกับข้อความในอรรถกถาอภัยสูตรของคัมภีร์
สุมังคลวิลาสนี้²²⁰ และนอกจากนี้ข้อความอรรถกถาอภัยสูตรก็ยังได้รับการคัดลอกในคัมภีร์
สมัยสุโขทัย เช่น คัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาพระวินัย²²¹ และในปกรณ์พิเศษสมัยหลังสุโขทัยที่สำคัญได้แก่
คัมภีร์ชินาลังการฎีกา²²² คัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสิทธิสดเถระ²²³ เป็นต้น รวมถึงคัมภีร์โลก
ศาสตร์ที่ประพันธ์นอกลังกาทวีป ยกตัวอย่างเช่น คัมภีร์อรุณวดี²²⁴ และคัมภีร์โลกที่ปกสาร²²⁵ เป็น
ต้น

เนื่องจากเรื่องราวที่กล่าวถึงการ โคจรพระอาทิตย์มีปรากฏอยู่หลายคัมภีร์ อีกทั้ง
เนื้อความที่ปรากฏในแต่ละคัมภีร์ก็มีลักษณะที่เหมือนกัน ดังนั้นผู้วิจัยจึงไม่อาจที่จะสรุปได้ว่า
เนื้อความในสมุคไตรภูมิมาจากคัมภีร์ใด

พระราหู

อเนกภาพพระอาทิตย์พระจันทร์โคจรรอบเขาพระสุเมรุในสมุคไตรภูมิจะปรากฏภาพ
พระราหูยกเว้นสมุคไตรภูมิฉบับดังต่อไปนี้ที่ไม่ปรากฏภาพพระราหู คือ สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลข
ที่ 9 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 สมุคไตรภูมิฉบับวัดควน
มะพร้าว จังหวัดพัทลุง และสมุคไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนล

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นภาพราหูกำลังจะจับพระอาทิตย์และพระจันทร์ อันมีที่มา
จากเนื้อความในคัมภีร์รุ่นเก่าที่สืบค้นได้ในขณะนี้คือ จันทิมสูตร และสุริยสูตร สังยุตตนิกาย²²⁶ ใน

²¹⁹ สมุคไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี , 49.

²²⁰ พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 178 – 180.

²²¹ สาริปุตเถระ, สารัตถทีปนีฎีกาสมณคณาจารย์สาทิการวณณา ภาค 1, 403 – 409.

²²² พุทธจริยาจารย์, ชินาลังการฎีกา, 70.

²²³ Siddhattha , *Sarasangaha*, edit. by G. H. Sasaki, 317 – 318.

²²⁴ กวี แสงมณี “อรุณวดีสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 170.

²²⁵ พระสังฆราชเมธี, *โลกที่ปกสาร*, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 179 – 180.

²²⁶ พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย เล่มที่ 1 ภาคที่ 1, หน้า 340 – 341.

คัมภีร์สารัตถที่ปนีอรรถกถาสังยุตตนิกายได้กล่าวว่าสาเหตุที่พระราหูจะมาจับพระอาทิตย์และพระจันทร์นั้นเพราะความริษยา²²⁷

พระราหูในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักจะมีความแตกต่างกับพระราหูในศาสนาพราหมณ์คือ ในคัมภีร์ศิวปุลาวัช บรรพที่ 16 ฉันทบทที่ 57 กล่าวว่าราหูจัดนับเข้าเป็นอสูรและเป็นลูกของเวปรจิตติ ส่วนอาทิบริพของคัมภีร์มหาภารตะกล่าวว่าพระราหูเป็นบุตรของพระกัศยปอันเกิดแต่นางสิงหิกา²²⁸

แต่ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักผู้วิจัยยังตรวจไม่พบคัมภีร์ใดที่กล่าวว่าพระราหูเป็นบุตรของใคร

จากข้อความที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 กล่าวว่า ราหูสูง 4200 โยชน์ ส่วนสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก และสมุคไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินกล่าวว่า “ราหูสูง 1200 โยชน์”

ส่วนสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 92) ได้ให้รายละเอียดที่มากกว่าสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ดังต่อไปนี้

“พระราหูสูงได้ 48000 โยชน แต่หางแขนทั้งสี่ได้ 1200 โยชน ตัวหน้าได้ 600 โยชน แต่หัวไหล่ได้ 800 โยชน หน้าผากได้ 300 โยชน หางคิ้วได้ 51 โยชน จมูกยาวได้ 300 โยชน ปากลึกได้ 300 โยชน กว้างได้ 300 โยชน ฝ่ามือได้ 200 โยชน ฝ่าเท้าได้ 200 โยชน แขนข้อมือและข้อมือได้ 50 โยชน นิ้วมือนิ้วยาวได้ 150 โยชน พระราหูยืน อาปากอยู่ พระจันทร์ก็ พระอาทิตย์ก็เดินไปก่หลังเขาไปใน _____ โยชนแล”²²⁹

จากเนื้อความในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ตรงกับคำแปลของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1

²²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 342 – 343.

²²⁸ V. Mani , Puranic Encyclopaedia : A Comprehensive Dictionary with Special Reference to the Epic and Puranic Literature (Delhi : Motilal Banarsidass, 1975), 626.

²²⁹ สมุคภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2552, จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา 80 5 ธันวาคม 2550), 299.

เนื้อหาของคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักที่กล่าวถึงขนาดของพระราหูคือ ธรรมกถาฆานิทานสูตร²³⁰ และธรรมกถาโสณฑิตสูตร²³¹ ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี ธรรมกถาจังกีสสูตรในคัมภีร์ปปัญจสูทนี²³² ธรรมกถาปหาราทสูตรในคัมภีร์มโนรปุรณิ²³³ และ ธรรมกถาสूरียสูตรในคัมภีร์สารัตถทีปนี²³⁴ ต่อมาในคัมภีร์สมัชฎีกาและคัมภีร์โลกศาสตร์ในสมัยหลังต่างก็นำเนื้อความจากสูตรทั้งหลายที่ยกมาข้างต้น

จากการเปรียบเทียบเนื้อความพบว่า ข้อความในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ ก และ สมุคไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินระบุขนาดของพระราหูว่าสูง 1200 โยชน์ ตรงกับในธรรมกถาฆานิทานสูตร คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี²³⁵ และธรรมกถาปหาราทสูตรในคัมภีร์มโนรปุรณิ²³⁶

ส่วนข้อความที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 มีความใกล้เคียงกับธรรมกถาโสณฑิตสูตร²³⁷ ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี ธรรมกถาจังกีสสูตรในคัมภีร์ปปัญจสูทนี²³⁸ และ ธรรมกถาสूरียสูตรในคัมภีร์สารัตถทีปนี²³⁹ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าข้อความที่กล่าวถึงขนาดของพระราหูที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับนี้น่าจะมีการคัดตัวเลข 0 เกินมาหนึ่งตัว

²³⁰ พระสูตรและธรรมกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1, 193.

²³¹ พระสูตรและธรรมกถา แปล ทีฆนิกาย สิลขันธวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, 27

²³² พระสูตรและธรรมกถา แปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 2 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, 2530), 365.

²³³ พระสูตรและธรรมกถา แปล อังคุตตรนิกาย สัตตก – อัญจุก – นวกนิบาต เล่มที่ 4 (กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, 2530), 406.

²³⁴ พระสูตรและธรรมกถา แปล สังยุตตนิกาย เล่มที่ 1 ภาคที่ 1, 344.

²³⁵ พระสูตรและธรรมกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1 , 193.

²³⁶ พระสูตรและธรรมกถา แปล อังคุตตรนิกาย สัตตก – อัญจุก – นวกนิบาต เล่มที่ 4, 406.

²³⁷ พระสูตรและธรรมกถา แปล ทีฆนิกาย สิลขันธวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, 27

²³⁸ พระสูตรและธรรมกถา แปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 2 ภาคที่ 2, 365.

²³⁹ พระสูตรและธรรมกถา แปล สังยุตตนิกาย เล่มที่ 1 ภาคที่ 1, 344.

ข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ที่ระบุขนาดของพระราหูซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการจดผิดระหว่างขนาด 1200 โยชน์ หรือ 4800 โยชน์ ดังนั้นจึงไม่สามารถที่ระบุได้ว่ามาจากพระสูตรบทใด

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตอยู่ประการหนึ่งคือรูปพระราหูที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิจะเขียนเป็นรูปที่เหมือนกับอสูรเพราะเหตุว่าพระราหูได้ถูกจัดให้เป็นอสูร (ดูรายละเอียดในอสูร) แต่ในภาพที่ 30 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ภาพที่ 14 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ภาพที่ 16 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 18 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และภาพที่ 17 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 จะเขียนภาพพระราหูเป็นรูปอสูรครึ่งตัว ซึ่งจะขัดกับข้อความที่บรรยายขนาดพระราหูในคัมภีร์อรรถกถา ส่วนภาพที่ 20 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และภาพที่ 21 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน จะเขียนภาพพระราหูเป็นรูปอสูรเต็มตัว โดยเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เมื่อเขียนอสูรทั้งหลายในรูปพิภพอสูร อสูรทุกคนจะเขียนเต็มองค์ยกเว้นแต่รูปพระราหูที่เขียนครึ่งองค์ เรื่องนี้ผู้วิจัยสันนิษฐานอยู่ 2 ประเด็นคือ

1. รูปแบบของการเขียนภาพพระราหูครึ่งตัวเป็นอิทธิพลที่สืบเนื่องมาจากประติมานของศาสนาพราหมณ์ที่มักจะทำรูปพระราหูครึ่งตัว ดังตัวอย่างเช่นรูปพระราหูที่ปรากฏในประติมากรรมเทพเจ้าเก้าพระองค์ของเขมรโบราณ และจากตัวอย่างงานประติมานวิทยารูปพระราหูปูนปั้นที่ขุมประติมานหน้าของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุสุโขทัย รวมถึงภาพพระราหูในงานจิตรกรรมผนังสกัดหน้าวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี นอกจากนี้หลักฐานที่ปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์ก็พบคติเรื่องพระราหูมีกายเป็นครึ่งเดียวเพราะครึ่งหนึ่งพระราหูได้แอบกินน้ำอมฤต เหล่าเทวดาได้ไปทูลพระศิวะ พระองค์จึงขว้างจักรมาต้องพระราหูทำให้กายท่อนล่างขาดไป²⁴⁰ แต่กายท่อนบนยังมีฤทธิ์ เรื่องราวดังกล่าวจะเป็รคติของศาสนาพราหมณ์ที่ตกค้างอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

2. เนื่องจากขนาดพระราหูในคัมภีร์มีขนาดใหญ่ กลุ่มผู้เขียนจึงพยายามที่จะเขียนรูปให้มีขนาดใหญ่ แต่ด้วยเนื้อที่มีขนาดจำกัดจึงเขียนเพียงแค่ครึ่งตัวเท่านั้น ดังเห็นได้จากหลักฐานในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 เมื่อเขียนภาพราหูขึ้นมาบนพิภพในหน้าหลังจะเขียนภาพราหูเต็มตัวแต่อย่างไรก็ตามสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพเรื่องราหูขึ้นมาบนพิภพในหน้าหลังส่วนนี้ได้ชำรุดขาดหายไป

²⁴⁰ สุริยาศศิธร (กรุงเทพฯ : มติชน, 2548), 26.

อนึ่งลักษณะการลงสีกายของพระราหูในสมุคไตรภูมิสามารถแบ่งออกได้เป็นสามกลุ่มคือ

1. ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ลงสีกายพระราหูเป็นสีเขียว
2. ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และ สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ลงสีกายพระราหูเป็นสีน้ำเงินหม่น
3. ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ลงสีกายพระราหูออกเป็นสีเนื้อออกแดง

สาเหตุที่มีการลงสีกายของพระราหูที่หลากหลายนั้นเป็นคงจะเพราะในคัมภีร์ที่กล่าวถึงพระราหูนั้นไม่เคยระบุว่าพระราหูมีสีกายแต่ประการใด ดังนั้นจึงเป็นการเปิดช่องว่างให้เกิดการตีความเมื่อจะต้องมีการเขียนรูป ในกรณีที่ลงสีกายของพระราหูเป็นสีเขียวนั้นสันนิษฐานว่าน่าจะเกิดจากการนับพระราหูอยู่ในจำพวกอสูร ดังนั้นในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 จึงลงสีกายพระราหูให้เหมือนกับสีกายของเวปจิตตาสูร

ส่วนกรณีที่ลงสีกายพระราหูออกเป็นสีเนื้อออกแดงนั้น คงจะเป็นเพราะเป็นกายทั่วไป แต่กรณีที่ลงสีกายพระราหูเป็นสีน้ำเงินหม่นในกรณีนี้ไม่อาจที่จะวินิจฉัยได้นำมาจากคัมภีร์เล่มใด หากแต่ข้อความใน “สุริยาศศิธร” ซึ่งเป็นหลักฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ได้กล่าวถึงสีกายของพระราหูว่า “ราหูตัวกล้ำ กายาดำนิล”²⁴¹ และอาจจะสัมพันธ์กับคติเรื่องพระราหูอมพระอาทิตย์และอมพระจันทร์

มหาทวีปและทวีปบริวาร

ตามคติของพุทธศาสนาเชื่อว่าเมื่อพ้นเขาอัสสัณณะซึ่งเป็นเขาสัตตบริภัณฑ์เทือกสุดท้ายที่ล้อมเขาพระสุเมรุ จะเป็นโลณสมุทหรือทะเลน้ำเค็ม มหาทวีปทั้ง 4 หรืออีกนัยยะหนึ่งคือเกาะขนาดใหญ่จะลอยอยู่เหนือโลณสมุท โดยที่มหาทวีปทั้ง 4 จะตั้งอยู่ประจำทิศต่างของเขาพระสุเมรุ ประกอบด้วยอุตตคุรุทวีป อยู่ทางทิศเหนือของเขาพระสุเมรุ บพพิเททวีปอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเขาพระสุเมรุ ชมพูทวีปอยู่ทางด้านทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ และอมรโคยานทวีป

²⁴¹ เรื่องเดียวกัน, 29.

อยู่ทางด้านทิศตะวันตกของเขาพระสุเมรุ ซึ่งในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาฎกาวิสุทธริมรรคเรียกทวีปนี้ว่า อปรโคยาน²⁴² คัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาฎกกล่าวว่า

“ชมพูทวีป สกฏสณฺหาโน อปรโคยาน อาทาสสณฺหาโน ปุพฺพวิเทโ
อพฺพจนทสณฺหาโน อุตฺตรกฺรุ ปิจสกฏสณฺหาโน ตํ ตํ นิवासํ ตํ ตํ ปริวารทีปवासํ
จ มนุสฺसानํ มุขมปี ตํ ตํ สณฺหาณนฺตฺวทฺตํ”²⁴³

แปลว่า ชมพูทวีปมีฐานที่ตั้งเกี่ยว น อปรโคยานทวีปมีฐานตั้งคั่นช่อง
ปุพพิเทหทวีปมีฐานตั้งอ้อมจันทร์ อุตตรกฐทวีปมีฐานตั้งตั้ง แม้ว่ามนุษย์ที่อยู่อาศัยในทวีป
และทวีปบริวารก็มีหน้าลักษณะเหมือนกับฐานของทวีปนั้น

อนึ่งข้อความที่พรรณนาเกี่ยวกับฐานมหาทวีปและรูปหน้าของผู้คนที่อยู่ในมหา
ทวีปในคัมภีร์สารตทปิณี²⁴⁴ เหมือนกับคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาทุกประการ

ส่วนคัมภีร์โลกบัญญัติ กล่าวว่า ลักษณะของฐานมหาทวีปและผู้ที่อาศัยในมหา
ทวีปนั้น ฐานของชมพูทวีปและคนที่อยู่ในชมพูทวีปจะมีฐานคั่นหน้าต่างเกี่ยว อุตตรกฐ
ทวีปและคนที่อยู่ในทวีปนั้นจะมีฐานเป็นรูปตั้งสี่เหลี่ยม และปุพพิเทหทวีปและคนที่อยู่ใน
ทวีปนั้นจะมีฐานเหมือนหน้าจั่ว ส่วนอมรโคยานทวีปกล่าวเหมือนกับในคัมภีร์ปรมัตถ
มัญชุสา²⁴⁵

ส่วนคัมภีร์ชินาลงการฎีกาได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ฐานของอมรโคยานทวีปและคนที่
อาศัยอยู่ในทวีปนั้นจะเหมือนกับพระจันทร์วันเพ็ญ อุตตรกฐทวีปและคนที่อยู่ในทวีปนั้นจะมี
ฐานเป็นรูปตั้งสี่เหลี่ยม ฐานของชมพูทวีปและคนที่อยู่ในชมพูทวีปจะมีฐานคั่นหน้าต่าง
เกี่ยว²⁴⁶ ส่วนปุพพิเทหทวีปจะเหมือนกับในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

²⁴² ฐมมปาเลต, ปรมัตถมัญชุสา ปจโม ภาค, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537), 352.

²⁴³ เรื่องเดียวกัน.

²⁴⁴ สาริปุตตเถร, สารตทปิณีฎีกาสมนฺตปาสาทิกาวณฺณา ภาค 1, 423.

²⁴⁵ พระสังฆมโมสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 21.

²⁴⁶ พุทฺธรกฺขิตาจารย์, ชินาลงการฎีกา, 71.

คัมภีร์โลกที่ปกสารกล่าวว่า บุพพิเททวิปเหมือนคันฉ่อง ส่วนรูปสัณฐานของมหาทวิปทั้ง 3 จะเหมือนกับคัมภีร์จีนาลังการฎีกา²⁴⁷

ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับรูปสัณฐานของมหาทวิปและรูปทรงใบหน้าของผู้คนในมหาทวิปนั้น ดูเหมือนว่าสัณฐานของชมพูทวีปจะมีปัญหาเรื่องการตีความยากที่สุด ทั้งนี้เพราะทุกคัมภีร์กล่าวตรงกันว่ารูปสัณฐานของชมพูทวีปเหมือนกับหน้าต่างเกวียนหรือในบางครั้งก็บอกว่าเหมือนเกวียน โดยทั้งนี้เพราะไม่อาจที่จะทราบได้เลยว่าหน้าต่างเกวียนและเกวียนของผู้รจนาคัมภีร์มีรูปร่างหน้าตาเป็นอย่างไร นอกจากจะขึ้นอยู่กับวิธีการตีความที่ผู้อาศัยประสบการณ์ของกลุ่มคนในแต่ละท้องถิ่นที่มีต่อเกวียน

สมุดไตรภูมิทุกฉบับจะเขียนสัณฐานของมหาทวิปและรูปทรงใบหน้าของคนในมหาทวิปนั้น ตามลำดับดังนี้คือ อุตตกรทวิปเป็นรูปสี่เหลี่ยม ปุพพิเททวิปเป็นวงกลม ชมพูทวีปในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 98) และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 เป็นเหมือนรูปสามเหลี่ยมมุมมน ส่วนในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 (ภาพที่ 99) เป็นเหมือนสี่เหลี่ยมคางหมูปลายมน ส่วนภาพทวิปบริวารของชมพูทวีปสมุดไตรภูมิทุกฉบับจะเขียนเป็นรูปวงรี และอมรโคยานเป็นรูปครึ่งวงกลม

ภาพมหาทวิปและคนในมหาทวิปที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 นั้นน่าจะถือได้ว่าเป็นการแสดงภาพจิตรกรรมของมหาทวิปรุ่นเก่าเท่าที่มีปรากฏในดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน

อนึ่งลักษณะการแสดงมหาทวิปในรูปแบบของทรงเรขาคณิตจะปรากฏเฉพาะในงานจิตรกรรมและภาพลายเส้นเท่านั้น ซึ่งตัวอย่างที่เก่าที่สุดในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันคือ ภาพลายเส้นมหาทวิปบนรอยพระพุทธรูปที่ได้จากเขาพระบาทใหญ่ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย ซึ่งรอยพระพุทธรูปที่วัดแห่งนี้เชื่อว่าพระมหากษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยเป็นผู้สถาปนา²⁴⁸ และพระพุทธรูปที่วัดเชิงคีรี อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย ปรากฏจารึกที่ขอบพระพุทธรูปที่สร้างคือ พ.ศ. 2053²⁴⁹ ภาพลายเส้นมหาทวิปทั้งสี่บนรอยพระพุทธรูปมีประเด็นที่

²⁴⁷ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 177.

²⁴⁸ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2533), 39.

²⁴⁹ ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547), 334 – 338. คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระราชสมภพครบ 200 ปี วันที่ 18 ตุลาคม 2547

น่าสนใจว่าปรากฏรูปสามเหลี่ยมมุมมน²⁵⁰ เหมือนกับสัญลักษณ์ของชมพูทวีปในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

แต่ในขณะเดียวกันจากภาพในสมุดไตรภูมิสัญลักษณ์ของบุพผิเทพทวีปกลับไม่ได้แสดงเป็นรูปพระจันทร์เหมือนบนรอยพระพุทธรูปแต่อย่างใด หากกลับแสดงเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสรวมกับครึ่งวงกลม ซึ่งในประเด็นดังกล่าวผู้วิจัยเห็นว่ากลุ่มผู้เขียนพยายามที่จะต้องการแสดงภาพครึ่งวงกลมเพียงแต่ข้อจำกัดของทรงเลขาคณิตครึ่งวงกลมถ้าจะเขียนภาพใดๆ ภายจะต้องเขียนภาพครึ่งวงกลมขนาดใหญ่ จึงมีที่ย้ายเขียนเป็นสี่เหลี่ยมกับครึ่งวงกลมติดกัน

นอกนี่ยังพบในตัวอย่างรูปทรงเลขาคณิตแทนสัญลักษณ์ของมหาทวีปในงานจิตรกรรมในสมัยรัตนสินทร์ เช่น จิตรกรรมที่ผนังศักดิ์หลังวัดดาวดึงส์ และจิตรกรรมที่เสาต้นแรกนับจากประตูด้านซ้ายมือของพระศรีศากยมุนี พระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ฯ ก็มีแบบแผนเดียวกันกับในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

นอกจากตัวอย่างภาพมหาทวีปในจิตรกรรมไทยแล้ว ยังพบภาพของมหาทวีปในจิตรกรรมในวิหารวินิโยยา เมืองพุกาม แต่ภาพมหาทวีปที่ปรากฏในภาพ แม้ว่าปัจจุบันจะปรากฏเพียง 2 มหาทวีปเท่านั้น แต่ลักษณะการแสดงรูปสัญลักษณ์ในจิตรกรรมของวิหารดังกล่าวไม่เหมือนกับที่พบในสมุดไตรภูมิแต่ประการใด

อนึ่งภาพลายเส้นมหาทวีปทั้งในลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปจากเจดีย์โลกนันทะ ชาวซิกอน โลกเทียกพัน และ เทียนมะชิ ซึ่งในสมัยเมืองพุกามพบว่า รอยพระพุทธรูปทั้ง 4 มีสัญลักษณ์ของมหาทวีปร่วมกันอยู่ 3 ทรงคือ สี่เหลี่ยม วงกลม และ พระจันทร์เสี้ยว ซึ่งตรงกับสัณฐานของอุตตรกุรุทวีป บุพผิเทพทวีป และอมรโคยาน ตามลำดับ หากแต่สัญลักษณ์ของชมพูทวีปบนรอยพระพุทธรูปทั้ง 4 กลับไม่ตรงกัน²⁵¹

นอกจากนี้ตัวอย่างภาพมหาทวีปทั้งสี่ยังพบที่กลีบบัวของปัทมอาสน์ของพระพุทธรูปมหาไวโรจนะที่วัดโคโคจิ เมืองนาระ ประเทศญี่ปุ่น ซึ่งลักษณะของมหาทวีปทั้ง 4 ที่ปรากฏมีลักษณะการแสดงออกด้วยรูปทรงเรขาคณิต ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าคติเรื่องมหาทวีปทั้ง 4 ของจักรวาลและสัณฐานของมหาทวีปทั้ง 4 ที่แตกต่างกันนั้นเป็นเรื่องที่รับรู้กันในพุทธศาสนานิกายอื่นด้วยเช่นเดียวกัน แต่เนื่องจากเราไม่อาจที่จะหาหลักฐานเกี่ยวกับตำแหน่งทิศในภาพคูนูนที่วัดโค

²⁵⁰ V. M. Di Crocco, Footprints of The Buddhas of This Era in Thailand (Bangkok : The Siam Society, 2004), pl. 64, 80.

²⁵¹ ดูรายละเอียดใน G. H. Luce , Old Burma – Early Pagan Vol. III, pl.92 – 93.

ไคจิ ที่เมื่อนาระได้ ดังนั้นจึงไม่สามารถที่จะเปรียบเทียบสัณฐานของมหาวิปที่วัดโตไคจิ กับ สมุดไตรภูมิได้ แต่ถึงอย่างไรก็ตามก็พบว่ารูปสัณฐานของมหาวิปหนึ่งที่ปรากฏเป็นรูปสามเหลี่ยมในสมุดไตรภูมิซึ่งอาจจะตรงกับสัญลักษณ์ของชมพูทวีปบนรอยพระพุทธรูปจากพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เมืองพูม

หนึ่งในภาพมหาวิปจะปรากฏภาพต้นไม้อยู่เสมอ ข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ได้ระบุว่า

“ไม้กัลปพฤกษ์ประจำอูตรกุรทวีป ไม้ชิงช้าประจำบุพพิเทเห ไม้หว่าประจำชมพูทวีป และ ไม้กัทัมพประจำอมรโคยานทวีป”²⁵²

เนื้อหาของต้นไม้ประจำทวีปมีปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวไว้ว่า ต้นหว่าเป็นต้นไม้ประจำทวีปของชมพูทวีป และยังกล่าวต่อไปอีกว่า “อมรโคยาน กทมฺพสฺส อุตฺตรกุรุสฺส กปฺปรุทฺทสฺส ปุพฺพวิเทเห สิริสฺสสฺส”²⁵³ แปลว่า ต้นกัทัมพ(ต้นกระท้อน)ในอมรโคยานทวีป ต้นกัลปพฤกษ์ในอูตรกุรทวีป ต้นสิริส(ต้นชิงช้า)ในบุพพิเทหทวีป ซึ่งเนื้อความที่ยกมานั้นตรงกับข้อความในสมุดไตรภูมิ

นอกจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้วเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับต้นไม้ประจำทวีปยังมีปรากฏในคัมภีร์อื่นอีกเช่น คัมภีร์สารัตถทีปนีวินยฎีกา²⁵⁴ คัมภีร์ชินาลงการฎีกา²⁵⁵ และคัมภีร์อรุณวตีสสูตร²⁵⁶ เป็นต้น ดังนั้นเมื่อเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับต้นไม้ประจำทวีปมีปรากฏในหลายคัมภีร์ ดังนั้นจึงไม่อาจที่จะสรุปได้ว่าสมุดไตรภูมินำข้อมูลนี้จากคัมภีร์ใด

²⁵² สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 57.

²⁵³ พุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ปจฺโม ภาค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548), 264.

²⁵⁴ สาริปุตฺตเถร, สารัตถทีปนีฎีกาสมนฺตปาสาทิกาวณฺณา ภาค 1, 402.

²⁵⁵ พุทฺธรทฺธิยาจารย์, ชินาลงการฎีกา, 66.

²⁵⁶ กวี แสงมณี “อรุณวตีสสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์”, 165.

อุตตรกรูทวิป

ในภาพที่ 75 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 100) ได้เน้นถึงรายละเอียดที่เกี่ยวกับอุตตรกรูทวิป ทวิปทางทิศเหนือของเขาวงกตซึ่ง เป็นเหมือนทวิปในอุดมคติของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักไว้ในส่วนท้ายของหน้าหลังเป็น พิเศษ

สมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับได้กล่าวถึงฉากเหตุการณ์ในอุตตรกรูทวิป เช่น รูปบุคคลใน อุตตรกรูทวิปไปรับสิ่งของที่ต้นกัลปพฤกษ์ ภาพสัตว์ที่คาบเอาศพคนในทวิปอุตตรกรูทวิปไปทิ้งที่ ทวิปแห่งอื่น รวมถึงลักษณะใบหน้าของคนในทวิปแห่งเป็นรูปสี่เหลี่ยม เป็นต้น

จากการศึกษาพบว่าเนื้อหาของอุตตรกรูทวิปที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษา บาลีเป็นหลักปรากฏอยู่ในอาถรรพเวททวิป ทิณิกาย สุตตันตปิฎก²⁵⁷ อรรถกถาอาถรรพเวททวิปใน คัมภีร์สุตตันตปิฎก²⁵⁸ และฎีกาอาถรรพเวททวิปในคัมภีร์ลัทธิอุบาลี²⁵⁹ ลักษณะเนื้อหาของ อุตตรกรูทวิปใน 3 คัมภีร์เป็นการเขียนขยายความต่อๆ กันมาและมีการเพิ่มเติมรายละเอียดบาง ประการ

อนึ่งนอกจากเนื้อหาเรื่องอุตตรกรูทวิปในคัมภีร์ทั้ง 3 เรื่องแล้ว ยังพบว่าเนื้อความที่ เกี่ยวกับอุตตรกรูทวิปในคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกา²⁶⁰ และในคัมภีร์สมัยหลังฎีกาเช่น คัมภีร์สาร ลังคหะฉบับพระสิทธิศตเถระ²⁶¹ รวมถึงคัมภีร์โลกสันฐานโชรตคณฐี²⁶² ซึ่งเนื้อความที่ปรากฏใน คัมภีร์ทั้งหลายเหล่านี้เป็นการรวบรวมเรื่องราวอุตตรกรูทวิปจากคัมภีร์อาถรรพเวททวิป อรรถกถา อาถรรพเวททวิปและฎีกาอาถรรพเวททวิปไว้ในที่เดียว ดังนั้นจึงไม่อาจที่จะหาข้อสรุปได้เนื้อหาที่ นำมาเขียนนำในสมุดไตรภูมิมาจากคัมภีร์ใด

²⁵⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล ทิณิกาย ปาฏิภววรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 2 , 123 – 140.

²⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

²⁵⁹ ฐมมปาเลธ, ลัทธิอุบาลี (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2536), 195 – 196.

²⁶⁰ สาริปุตเถระ, สารัตถทีปนีวินัยฎีกา ภาค 1, 425 – 426.

²⁶¹ Siddhattha , Sarasangaha, edit. by G. H. Sasaki, 340 – 342.

²⁶² ทองคำ สุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสันฐานโช-รตคณฐี”, 297 – 300.

ภาพอุตรกรูในจิตรกรรมฝาผนังส่วนใหญ่จะเป็นภาพประกอบฉากโลกฐานที่ผนังสกัดหลัง และภาพจิตรกรรมประกอบเรื่องพญามันตราตุเลียบโลกเช่น จิตรกรรมที่เสาต้นที่ใกล้กับผนังสกัดหน้า ซ้ายมือของพระศรีศากยมุนี พระวิหารหลวงวัดสุทัศน์ กรุงเทพฯ ฯ

นอกจากภาพต้นกัลปพฤกษ์ในอุตรกรูทวิปในสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับแล้ว ยังมีปรากฏภาพต้นกัลปพฤกษ์ที่ลายรดน้ำบนฉากตอนพิธีอินทราภิเษก ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบรมมหาราชวัง แต่อย่างไรก็ตามภาพต้นกัลปพฤกษ์ที่ปรากฏนี้ก็ไม่ได้มีความเกี่ยวข้องใดๆ กับอุตรกรูทวิปและจิตรกรรมหมายเลขที่ 281 ที่โปวินตอง เมืองโมยวน มณฑลสะแกง (ภาพที่ 101)

ทวิปครุฑ

ในภาพที่ 36 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 102) ปรากฏเกาะรูปทรงสามเหลี่ยมระหว่างมหาทวิปทั้งสี่ ภายในเกาะนั้นเขียนเป็นรูปครุฑ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่า เกาะดังกล่าวคือเกาะของพญาครุฑ ดังปรากฏอยู่ในคัมภีร์โลกบัญญัติที่กล่าวว่า

“มีเกาะทองคำ 4 เกาะ อยู่ระหว่างทวิปปุพพิเทหะ 1 ระหว่างชมพูทวีป 1 ระหว่างอมรโคยาน 1 ระหว่างอุตรกรูทวิป 1 เกาะหนึ่งประมาณ 1000 โยชน์ เป็นเกาะรูปหน้าจั่วโดยทางลึกลงไป ณ ที่นั้นมีป่าฉิมพลี(ป่าจั่ว) พวกรูทพากันอยู่ในป่าจั่วนั้น พวกรูทเหล่านั้นมีร่างกายประมาณ 150 โยชน์”²⁶³

จากคำบรรยายทวิปครุฑในคัมภีร์โลกบัญญัติน่าที่จะเป็นที่มาของการวาดภาพเกาะอีกทั้งขนาดของเกาะก็ตรงกับคัมภีร์ด้วยเช่นเดียวกัน

ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินจะเขียนภาพทวิปครุฑเฉพาะในหน้าหลังของสมุดไตรภูมิซึ่งเรื่องราวที่เกี่ยวข้องภาพเล่าเรื่องที่มาจากคัมภีร์อรรถกถาชาดก ดังนั้นในประเด็นนี้จะขอยกไปกล่าวในหัวข้ออรรถกถาชาดก

²⁶³ พระศัทธัมมโฆสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528), 23.

เนื่องจากเรื่องราวของทวีปครุทมิปรากฏในคัมภีร์โลกบัญญัติ แต่ไม่เคยปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาใดที่ประพันธ์ในลังกา อีกทั้งคัมภีร์โลกบัญญัตินี้ก็เป็นคัมภีร์ภาษาสันสกฤตมาก่อน ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่า เรื่องราวของทวีปเป็นของพุทธศาสนานิกายที่ใช้ภาษาสันสกฤตมาก่อน

สระทั้งเจ็ด

สมุดไตรภูมิแทบทุกฉบับจะกล่าวถึงสระใหญ่ทั้งเจ็ด ยกเว้นแต่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนล และ สมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุง ที่ไม่ปรากฏเรื่องนี้ สระเจ็ดสระในสมุดไตรภูมิประกอบด้วย สระอโนดาต สระกณณมูณทะ สระรถการะ สระฉัททันต์ สระกุณณะ สระหงสปปาตะ สระมันทากินี สระสีหปปาตะ

เรื่องราวที่กับสระใหญ่ทั้ง 7 สระมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์รุ่นเก่าของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักคือ อรรถกถาไปติลยสูตรในคัมภีร์ปปัญจสูทนี²⁶⁴ และอรรถกถาปหาราตสูตรในคัมภีร์มโนรธปุรณิ²⁶⁵ เนื้อหาของอรรถกถาเรื่องดังกล่าวคัมภีร์ในสมัยหลังฎีกา เช่น คัมภีร์ชินาลังการฎีกา²⁶⁶ คัมภีร์โลกศาสตร์ เช่น คัมภีร์อรุณวตีสสูตร²⁶⁷ และคัมภีร์โลกทีปกสาร²⁶⁸ ต่างก็ได้นำข้อความในอรรถกถาไปติลยสูตรไปใช้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงไม่สามารถที่สรุปได้ว่าเนื้อหาที่เกี่ยวข้องสระใหญ่ 7 สระในสมุดไตรภูมินำมาจากคัมภีร์ใด

หนึ่งในคัมภีร์ต่างๆ ที่กล่าวถึงสระใหญ่ 7 สระนั้น จะกล่าวตรงกันว่าสระทั้ง 7 มีลักษณะกลม ดังนั้นในสมุดไตรภูมิทุกฉบับจึงเขียนสระรูปกลมทั้งสิ้น นอกจากจิตรกรรมภาพสระใหญ่ทั้งเจ็ดในสมุดไตรภูมิแล้ว ยังปรากฏภาพจิตรกรรมสระใหญ่ทั้งเจ็ดในงานจิตรกรรมฝาผนังภายในวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ

²⁶⁴ พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 2 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 89.

²⁶⁵ พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกายอังคุตตรนิกาย สัตตก-อัฐก-นวกนิบาต เล่มที่ 4, 408 – 409.

²⁶⁶ พุทธกรกิจดาจารย์, ชินาลังการฎีกา, 67.

²⁶⁷ กวี แสงมณี “อรุณวตีสสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 166.

²⁶⁸ พระสังฆราชเมธีกร, โลกทีปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 173 – 174.

สระใหญ่ทั้ง 7 สระ มีสระอโนดาตเป็นสระที่สำคัญมากที่สุด ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะเชื่อกันว่าแม่น้ำสายสำคัญของอินเดียภาคตะวันออกหรือที่เรียกว่าปัญจมหานทีนั้นมีแหล่งกำเนิดมาจากสระอโนดาตทั้งสิ้น อีกทั้งเรื่องราวนิทานต่างๆ ก็เกิดขึ้นที่สระอโนดาต ดังนั้นจึงทำให้สมุดไตรภูมิได้มีการเน้นภาพจิตรกรรมสระอโนดาตมากที่สุด

สระอโนดาต

คำว่า “อโนดาต” มาจากศัพท์คำว่า “อโนตตต” (anotatta) ในภาษาบาลี ตรงกับรูปศัพท์ในภาษาสันสกฤตว่า “อนวตปต” (anvatapta) รูปศัพท์ทั้ง 2 ภาษามีความหมายตรงกันว่า “ไม่ร้อน” ผู้วิจัยได้ตรวจสอบเรื่องสระอโนตตหรือสระอนวตปตในหนังสือเรื่อง “Vedic Index of Names and Subjects” และ “Puranic Encyclopaedia : A Comprehensive Dictionary with Special Reference to the Epic and Puranic Literature” ไม่พบเรื่องราวของสระอโนตตแต่ประการใด จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าเรื่องราวของสระสระอโนตตหรือสระอโนดาตเป็นคติความเชื่อเฉพาะพุทธศาสนาเท่านั้น

จากการศึกษาพบว่าเนื้อความที่เกี่ยวข้องกับสระอโนดาตในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักพบว่าในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาเป็นหลักฐานรุ่นเก่าที่กล่าวถึงสระอโนดาตซึ่งคัมภีร์เหล่านั้นได้แก่ คัมภีร์มโนรปุรณคตอรรถกถาอังคุตตรนิกายและคัมภีร์ปิยสุตตนิรณคตอรรถกถามัชฌิมนิกาย ซึ่งในคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มต่างกล่าวตรงกันว่า

พระจันทร์และพระอาทิตย์ เมื่อโคจรผ่านทางทิศทักษิณหรือทิศอุดรก็โคจรผ่านไปตามระหว่างภูเขา ส่องแสงไปในที่นั้นแต่เมื่อโคจรไปตรงๆ ก็ไม่ส่องแสง เพราะเหตุที่นั่นนั้นแหละ สระนั้นจึงเกิดบัญญัติขึ้นว่า สระอโนดาต แปลว่า พระอาทิตย์ส่องไปไม่ถึง ที่สระอโนดาตนั้น มีท่าสำหรับอาบน้ำ มีแผ่นศิลาเรียบน่านรมย์ใจ ไม่มีปลาหรือเต่า มีน้ำใสดังแก้วพลึก เป็นของอันธรรมชาติตกแต่งไว้ดีแล้ว เป็นที่ๆ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระจิณาสพ พระปัจเจกพุทธเจ้า และฤาษีผู้มีฤทธิ์ทั้งหลายสร้างสถาน เทวดาและยักษ์เป็นต้น ก็พากันเล่นน้ำ ทั้ง 4 ท่าในสระนั้น มีมุขอยู่ 4 มุข คือ สีมุข หัสติมุข อัสวมุข พฤษภมุข อันเป็นทางที่แม่น้ำทั้ง 4 สายไหลไปที่ฝั่งแม่น้ำด้านที่ไหลออกจากสีมุข มีราชสีห์อยู่มาก ที่ฝั่งแห่งแม่น้ำด้านที่ไหลออกจากหัตติมุขเป็นต้น มีช้าง ม้า และโคอุสละอยู่มาก แม่น้ำที่ไหลออกจากทิศตะวันออก ไหลเวียนขวาสระอโนดาต 3 เลี้ยว แล้วเลี้ยวแม่น้ำอีก 3 สาย ไหลไปยังถิ่นที่ไม่มีมนุษย์ทางป่าหิมวันต์ด้านเหนือ แล้วไหลลงสู่มหาสมุทร แต่แม่น้ำที่ไหลออกจากทิศตะวันตกและทิศเหนือ ก็เวียนขวาเช่นนั้น

เหมือนกัน ไปยังถิ่นที่ไม่มีมนุษย์ ทางป่าหิมวันต์ด้านทิศตะวันตกและป่าหิมวันต์ด้านเหนือแล้วไหลลงสู่มหาสมุทร²⁶⁹

นอกจากนี้ยังปรากฏเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสระอโนดาตในคัมภีร์สมัยสุโขทัย เช่น คัมภีร์สารัตถทีปนีวินยฎีกา²⁷⁰ คัมภีร์สมัยหลังสุโขทัย เช่น คัมภีร์จินาลังการฎีกา²⁷¹ และคัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสิทธิธรรมาเถระ²⁷² รวมถึงคัมภีร์โลกศาสตร์ในสมัยหลังเช่นคัมภีร์โลกทีปกสาร²⁷³ คัมภีร์อรุณวตีสูตร²⁷⁴ และคัมภีร์โลกุปปัตติ²⁷⁵ เป็นต้น จากการที่ได้ตรวจสอบแล้วพบว่า คัมภีร์เหล่านั้นต่างก็นำเนื้อความมาจากคัมภีร์สมัยอรรคกถาทั้งสิ้น

ลักษณะการวาดภูเขาที่แวดล้อมสระอโนดาตจะพบว่าในภาพที่ 68 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ภาพที่ 37 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 103) ภาพที่ 67 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และภาพที่ 67 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 จะเขียนภูเขาทุกหนึ่งเป็นรูปห้วนก ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเขารูปห้วนกหมายความว่าเขาสุททันภู ทั้งนี้เพราะในอรรคกถาโปตลียสูตรและอรรคกถาปหาราทสูตรได้กล่าวว่าเขาสุททันภูมีลักษณะ “กามุขสมณาน”²⁷⁶ แปลว่า มีรูปลักษณะเหมือนปากอีกา

²⁶⁹ พระสูตรและอรรคกถา แปล อังคุตตรนิกายอังคุตตรนิกาย สัตตก-อัญจุก-นวกนิบาต เล่มที่ 4, 409 – 410. ; พระสูตรและอรรคกถา แปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 2 ภาคที่ 3 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530) , 90.

²⁷⁰ สาริปุตเถระ , สารัตถทีปนีวินยฎีกาสมนตปาสาทิกาวณณา ภาค 1, 396 – 397.

²⁷¹ พุทธกรกิจดาจารย์, จินาลังการฎีกา, 67 – 68.

²⁷² Siddhattha , *Sarasangaha*, edit. by G. H. Sasaki , 334 – 335.

²⁷³ พระสังฆราชเมธีกร, *โลกทีปกสาร*, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 175.

²⁷⁴ กวี แสงมณี “อรุณวตีสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 167 – 168.

²⁷⁵ สมพงษ์ ปรีชาจินดาภูมิ , “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปปัตติ,” 222 – 224.

²⁷⁶ พระสูตรและอรรคกถา แปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 2 ภาคที่ 1, 89. ; พระสูตรและอรรคกถา แปล อังคุตตรนิกายอังคุตตรนิกาย สัตตก-อัญจุก-นวกนิบาต เล่มที่ 4, 408 – 409.

ในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน(ภาพที่ 104)และภาพที่ 102 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก กลับมีการเขียนเขาหัวนกจำนวนสี่ยอดลื้อกับช่องน้ำไหลประจำทิศ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะมาจากคัมภีร์หนึ่งคัมภีร์ใดที่ผู้วิจัยยังหาไม่พบ ทั้งนี้เพราะจากในหลักฐานคัมภีร์โลกศาสตร์ในสมัยรัตนโกสินทร์พบว่า คัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจัยผลงานการรวบรวมของพระยาธรรมปรีชา(แก้ว) ได้กล่าวว่า ยอดของภูเขาที่ล้อมรอบสระอโนดาตมีลักษณะเหมือนปากนกกาทั้งสิ้น²⁷⁷ และนอกจากนี้ภูเขาที่ล้อมรอบสระอโนดาตในสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับดังกล่าวพบว่าสระอโนดาตมีเพียง 4 ลูกล้อมรอบเท่านั้นซึ่งไม่ตรงกับเนื้อหาในคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์โลกศาสตร์ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานไว้อยู่ 2 ประการคือ

1. กลุ่มผู้เขียนเข้าใจว่ามีเพียง 4 ลูกที่ล้อมรอบสระอโนดาต
2. กลุ่มผู้เขียนได้อ้างอิงตามเนื้อหาที่อยู่ในคัมภีร์หนึ่ง ซึ่งผู้วิจัยยังค้นหาคัมภีร์นั้นไม่พบ

พบ

ส่วนภาพที่ 33 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ภาพที่ 11 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 และสมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าว จังหวัดพัทลุง จะไม่ได้เขียนภาพภูเขาที่ล้อมรอบสระอโนดาตเป็นเขารูปหัวนกแต่ประการใด จึงอาจจะตีความได้ว่ากลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิชุดดังกล่าวอาจจะไม่เข้าใจเรื่องเขารูปหัวนกหรืออาจจะเป็นเพราะคัดลอกสืบทอดๆกันมา และที่สำคัญพบว่าลักษณะของสายน้ำที่ของหัวรูปสัตว์ไม่ไหลเวียนรอบสระอโนดาตเหมือนกับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น ซึ่งลักษณะเช่นนี้เคยปรากฏตัวอย่างที่จิตรกรรมฝาผนังที่ตำหนักพระพุทธรโมษาจารย์ วัดพุทธไสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

อนึ่งในภาพที่ 57 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 67 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 103 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก ปรากฏข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่กล่าวว่า “ท้าวอุทุมมภอรพญากินอรอยู่แล” ซึ่งเรื่องพญากินนรที่สระอโนดาตไม่เคยมีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับใดๆ

²⁷⁷ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), “ไตรภูมิโลกยวินิจัย” วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535), 111.

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเรื่องทำวทุมพรพญาकिनरในสมุดไตรภูมิน่าจะกลายมาจากทำวทุมราชพญาकिनरในปัญญาสาตกเรื่องสุทธชาตก ซึ่งทำวทุมราชในที่นี้เป็นบิดาของนางมโนราห์²⁷⁸ หรืออาจจะหมายความว่าวทุมราชพญาकिनरในสมุทโธสาตก²⁷⁹

ลักษณะการวาดภาพสระโหนดในสมุดไตรภูมิทุกฉบับที่ปรากฏภาพดังกล่าวจะเขียนเป็นรูปวงกลมและบริเวณด้านในวงกลมมีการเขียนภาพรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าอยู่ 4 แห่ง ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นทำน้ำทั้ง 4 ที่ปรากฏในคัมภีร์ ซึ่งในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีข้อความระบุว่าทำน้ำทิศใดใครจะมาใช้น้ำนั้น

ส่วนที่บริเวณขอบด้านนอกของสระจะวาดเป็นหัวรูปสัตว์คือช้าง ม้า โค สิงห์ ยกเว้นภาพที่ 33 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ไม่ปรากฏภาพม้าหากจะแต่เขียนภาพช้างซ้ำ 2 ครั้ง โดยที่ปากของสัตว์ทั้งสี่จะมีน้ำไหลออกมาซึ่งกระแสน้ำจะไหลเวียนขารอบสระโหนดซึ่งเป็นลักษณะที่ตรงกับเนื้อความในคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์ในสมัยหลัง ยกเว้นแต่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 สมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนลและสมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าวที่ไม่ได้เขียนสายน้ำที่ออกจากปากช่องรูปสัตว์เวียนขารอบสระ แต่กลับเขียนให้สายน้ำนั้นพุ่งตรงออกจากช่องรูปสัตว์ไปเส้นตรง ซึ่งในประเด็นนี้ผู้วิจัยไม่อาจจะที่จะสืบค้นได้ว่าเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น กับระหว่างความไม่เข้าใจหรือทราบเนื้อหาในคัมภีร์กับฉบับที่ใช้ในการคัดลอกเป็นเช่นนั้นแต่แรก

ในภาพที่ 59 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวว่า “ข้างนี้ทักษิณทิศน้ำออกมาจากปากช้าง” ในภาพที่ 98 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 กล่าวว่า “ข้างนี้ทักษิณน้ำหมนข้างมาก” แต่ในภาพที่ 104 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินกล่าวว่า “ข้างนี้ทักษิณทิศน้ำออกมาจากปากโค” ดังนั้นจึงน่าจะแสดงได้ว่าที่มาของเนื้อหาสระโหนดในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก และ สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ไม่ได้นำมาจากเนื้อหาในกลุ่มคัมภีร์ดังกล่าวข้างต้น และจะต้องหมายความว่าที่มาของข้อความที่อธิบายรูปกับเนื้อหาที่มาของภาพจะต้องมาจากคนละคัมภีร์

ส่วนด้านทิศอื่นๆ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และ สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินกล่าวตรงกันว่า “ทิศปจิมน้ำเขียวมีมามาก” ส่วนทางด้านทิศ

²⁷⁸ “สุทธชาตก” ปัญญาสาตก เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2549), 23.

²⁷⁹ “สมุทโธสาตก” ปัญญาสาตก เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2549), 11 – 12.

ตะวันออกสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุคไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินปรากฏข้อความกล่าวเพิ่มเติมว่า “บุรพทิศขวามีราชศรีห”

อย่างไรก็ดีการตรวจสอบเรื่องราวของสระอโนดาตในคัมภีร์อรรถกถาพบว่าไม่มีคัมภีร์ใดเลยกล่าวถึง मुखทั้งสี่หรือช่องน้ำไหลที่เป็นหัวรูปสัตว์ สัตว์ตัวใดจะประจำทิศใด แม้ในคัมภีร์สารัตถทีปนีวินัยฎีกา²⁸⁰ ก็ไม่ได้กล่าวถึงทิศของสัตว์เหล่านั้นแต่ประการใด ดังนั้นจึงอาจที่จะส่งผลให้สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ไม่ได้ระบุตำแหน่งทิศของช่องน้ำไหลที่เป็นหัวสัตว์แต่ประการใด

หนึ่งในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา คัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสิทธิธตเถระ และคัมภีร์โลกทีปกสาร²⁸¹ ได้ให้รายละเอียดของสระอโนดาตที่มากกว่าในคัมภีร์สมัยอรรถกถา กล่าวคือ ได้ระบุว่าช่องที่เป็นรูปหัวหันหน้าลงไปทางทิศใต้ไหลวนประตักนิม 3 รอบจากนั้นจึงไหลมาเป็นปัญจมหานที²⁸¹

แต่อย่างไรก็ตามในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาและคัมภีร์โลกทีปกสารนั้นก็ไม่ได้ระบุว่านอกจากช่องน้ำไหลที่รูปโคแล้วรูปสัตว์อีกสามประเภทที่เหลือจะประจำทิศใด ส่วนสาเหตุที่โบราณจารย์ท่านระบุว่าน้ำช่องทางทิศใต้ของสระอโนดาตกลายมาเป็นปัญจมหานที อาจจะเป็นเพราะความรู้ของคนที่อาศัยอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำคงคาได้รับรู้ว่าแม่น้ำคงคาและแม่น้ำยมนาไหลมาจากทางทิศเหนือ

ในคัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจัยกลับได้ให้รายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับช่องน้ำไหลรูปสัตว์ว่าสัตว์รูปใดจะประจำทิศใดคือ ช่องน้ำไหลรูปสิงห์อยู่ทางด้านทิศตะวันออก รูปช้างอยู่ทางด้านทิศตะวันตก และรูปม้าอยู่ทางด้านทิศเหนือ²⁸² แต่ทั้งนี้ก็เป็นเรื่องที่น่าเสียดายว่าคัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจัยไม่ได้บอกถึงแหล่งที่มาของเรื่องดังกล่าว

ดังนั้นน่าจะเป็นไปได้ว่าในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุคไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินคงน่าที่จะได้รับมาจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาหรือไม่ก็เป็นคัมภีร์โลกทีปกสาร ทั้งนี้เพราะตำแหน่งของช่องน้ำไหลรูปโคตรงกับใน 2 คัมภีร์นั้น

²⁸⁰ สาริปุตเถระ, สารัตถทีปนีฎีกาสมนตปาสาทิภาวณณา ภาค 1, 397.

²⁸¹ พระสังฆราชเมธีกร, โลกทีปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 175. ; พุทธรฤจิตาจารย์, ชินาลังการฎีกา, 67.

²⁸² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), “ไตรภูมิโลกยวินิจัย” วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, 111.

ส่วนการที่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 นั้น ผู้วิจัยไม่สามารถที่จะหาได้ภาพสระอโนดาตและทิศของช่องน้ำไหลที่ปรากฏว่าอ้างอิงมาจากคัมภีร์ใด

ปัญหาเรื่องสัตว์ประจำทิศของสระอโนดาตไม่ได้มีแต่ในจิตรกรรมสมุดไตรภูมิเท่านั้น จากการศึกษาของ วิไลรัตน์ ยังรอดพบว่า สัตว์ประจำทิศของสระอโนดาตที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ก็มีการเขียนที่ไม่ตรงกัน²⁸³

รูปแบบการเขียนภาพสระอโนดาตพบว่า จิตรกรรมที่วิหารโอหนปเวเตา (Ohn – pwe – taw) (ภาพที่ 105) เมืองพุกาม²⁸⁴ ซึ่งมีอายุเก่าแก่สมุดไตรภูมิเป็นอย่างมาก และจิตรกรรมภายในโบราณสถานหมายเลขที่ 72 ของหมู่บ้านอนง เมืองโมยวน มณฑลสะแกง (ภาพที่ 106) ซึ่งมีอายุร่วมสมัยกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ส่วนตัวอย่างภาพจิตรกรรมสระอโนดาตที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำภาคกลางที่สำคัญได้แก่ จิตรกรรมที่ผนังสกัดเหนือของตำหนักพระพุทโธมาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ พระนครศรีอยุธยา และจิตรกรรมในหอไตรวัดระฆัง กรุงเทพฯ เป็นต้น

นอกจากการภาพจิตรกรรมรูปสระอโนดาตแล้ว หลักฐานทางโบราณคดียังพบว่าในบางครั้งก็มีการขุดสระที่เลียนแบบสระอโนดาตด้วยเช่นเดียวกัน ยกตัวอย่างเช่น

1. ปราสาทนาคนันในเขตเมืองพระนคร ลักษณะปราสาทเป็นปราสาทฐานกลม กึ่งกลางสระน้ำ ที่กึ่งด้านทั้งสี่ของสระจะมีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสด้านละสระ น้ำในสระใหญ่จะไหลลงสู่สระเล็กด้วยช่องน้ำไหลที่เป็นหัวรูปสัตว์²⁸⁵ หากแต่รูปทรงของสระอโนดาต ตำแหน่งช่องน้ำไหลรูปสัตว์และรูปสัตว์บางช่องที่ปราสาทนาคนันไม่ตรงกับสมุดไตรภูมิ ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าคติเรื่องสระอโนดาตที่ปราสาทนาคนันได้อ้างอิงคัมภีร์ที่มาคนละชุดกับสมุดไตรภูมิ

²⁸³ วิไลรัตน์ ยังรอด, การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนัง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในเขตกรุงเทพมหานคร, 107.

²⁸⁴ C.B. Picron , The Buddhist Murals of Pagan : Timeless Vistas of Cosmo, 117.

²⁸⁵ C. Jacques, Ancient Angkor (Bangkok : River Book, 2000), 178 – 179.

2. สรรูปวงกลมที่ป้อนพวงสนวนร ในลังกาทวีป²⁸⁶ หากแต่รายละเอียดของช่องน้ำไหลรูปหัวสัตว์ที่สระดังกล่าวไม่มีสภาพที่ค่อนข้างชำรุดจึงไม่สามารถที่นำมาเปรียบเทียบกับภาพในสมุดไตรภูมิได้ และจิตรกรรมฝาผนังภายในถ้ำหมายเลขที่ 3 ที่ถ้ำทัมพูละซึ่งจะเขียนภาพสระอินคาตเป็นทรงสี่เหลี่ยม

นรก

คติเรื่องนรกในคัมภีร์ฤคเวทไม่ปรากฏว่าเป็นสถานที่ที่ไชล์งทัณฑ์แต่ประการใด แต่ต่อมาในคัมภีร์อาถรรพเวทและในกฎอุปัชฌาย์ความคิดเรื่องที่ว่านรกเป็นสถานที่ลงทัณฑ์ของผู้ทำบาปเริ่มปรากฏขึ้นอย่างชัดเจน²⁸⁷ เนื้อหาในคัมภีร์มหาปุราณะถึงแม้ว่าจะมีการกล่าวถึงขุมนรกก็ตาม หากแต่เนื้อความที่เกี่ยวข้องกับขุมนรกในคัมภีร์มหาปุราณะแต่ละคัมภีร์ เช่น ชื่อและจำนวนขุมนรกไม่ตรงกัน ดังที่ปรากฏในฉันทบทที่ 26 -42 ของอุมาสังหิตาในคัมภีร์ศิวปุราณะ²⁸⁸ คัมภีร์ครุฑปุราณะ²⁸⁹ และคัมภีร์อัคนีปุราณะ²⁹⁰ เป็นต้น

ส่วนหลักฐานของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักจะพบว่า เริ่มมีการกล่าวถึงตั้งแต่คัมภีร์ในรุ่นพระไตรปิฎก พระสูตรสำคัญที่กล่าวถึงนรกคือ เทวทูตสูตร มัชฌิมนิกาย สุตตันตปิฎก²⁹¹ อรรถกถาสังกิจจชาดก²⁹² เนมิราชชาดกในขุททกนิกายและอรรถกถาเนมิราช

²⁸⁶ N. Chutiwongs, “The “Circular Site” At Panduvasnuvara, Sri Lanka” Living a life in accord with Dhamma : papers in honor of Professor Jean Boisselier on his eightieth birthday (Bangkok : Silpakorn University, 1997),

²⁸⁷ A.A. Macdonell, Vedic Mythology, 169.

²⁸⁸ J. L. Shatri (Edit) , The Siva – Purana Part II (Delhi : Motilal Banarsidass, 1998), 1487.

²⁸⁹ J. L. Shatri (Edit) , The Garuda – Purana Part II (Delhi : Motilal Banarsidass, 1979), 732.

²⁹⁰ N. Gangadharma (trans) , The Agni – Purana Part II (Delhi : Motilal Banarsidass, 1998), 531.

²⁹¹ พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ 3 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 188 – 201.

ชาดก²⁹³ พรหมนารถชาดกในขุททกนิกายและอรรถกถาพรหมนารถชาดก²⁹⁴ และ อรรถกถาโกกาลิกสูตร²⁹⁵

ข้อความในสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุทไตรภูมิฉบับหมายเลข 10/ก และสมุทไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินที่กล่าวว่า

บุคคลผู้นั้นให้การว่า มิได้รู้ซึ่งสิ่งใดเป็นเทวทูต พระยายมราชจึงบอกว่า เทวทูต 5 ประการนั้น คือ ลูกอ่อนอันนอนจมอยู่ในมูตรแลคูด 1 คนขราที่โครงขดค้อม ฟันหัก ผมหงอกมีมือถื่อไม้เท้า 1 คนเป็นพยาธินอนจมอยู่ในมูตรคูด 1 โจรต้องราชทัณฑ์ ทำนดัดดินสันทือเป็นอาทิ 1 คนตายมีสรีระกายพองเป็นบุพโพโลหิต 1 แลเทวทูต 5 ประการย่อมสำแดงซึ่งชาติทุกข์ ขราทุกข์ พยาธิทุกข์ ทัณฑประหารทุกข์ มรณทุกข์ ให้ปรากฏในมนุษย์โลก ถ้าบุคคลนั้นรับว่าได้เห็น จึงถามสืบไปว่า เมื่อท่านเห็นยังสังเวกแลหาว่าอาตมภาพนี้ย่อมก่อปรด้วยทุกข์ทั้งปวง มีชาติทุกข์ เป็นต้นเหมือนดังบุคคลเหล่านี้ ควรอาตมภาพจะบำเพ็ญการกุศลด้วยกาย วาจา เพื่อจะให้พ้นทุกข์ทั้งปวง บุคคลผู้นั้นก็ให้การว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ประมาทได้เห็นเทวทูต 5 ประการแล้ว จะได้บังเกิดสังเวก และจะบำเพ็ญการกุศลด้วย กาย วาจา หามิได้ ถ้าผู้ใดได้บำเพ็ญการกุศลน้อยนักสืบไปจะระลึกออกมิได้ พระยายมราชก็บอกให้ว่า ท่านครั้งนั้นทำกุศลอย่างนี้ ๆ ครั้นสัตว์ได้สตรึงถึงกุศลที่ได้ทำแล้ว ก็ได้ไปบังเกิดในสวรรค์ เมื่อพระยายมราชพิจารณาแล้วมิได้เห็นการกุศลแห่งสัตว์ผู้ใดแล้วก็สั่งให้นิรบาลลงโทษ ทัณฑประหารมัดผูกโบยตีทิ่มแทงด้วยหลาวเหล็ก แล้วให้เอาสัตว์ผู้นั้นทอดลงในมหานรกใหญ่นั้นแล²⁹⁶

²⁹² พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตนิคาย เล่มที่ 5 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 158.

²⁹³ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สวัสดิวัตน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า (ทรงแปล) , มหานิบาตชาดก ทศชาติฉบับชินวรา เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : วัดราชบพิธ, 2481, อนุสรณียุทธิตถาย พระกุศลแด่พระองค์ ในงานพระเมรุ) , 203 - 228.

²⁹⁴ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สวัสดิวัตน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า, ทรงแปล, มหานิบาตชาดก ทศชาติฉบับชินวรา เล่ม 2, 210 – 215.

²⁹⁵ พระสูตรและอรรถกถา แปล สุตตนิบาต (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 599 – 606.

²⁹⁶ สมุทไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี , 65.

ข้อความที่ยกมาข้างต้นพบว่ามีลักษณะคล้ายกับเทวทูตสูตร²⁹⁷ ข้อความดังกล่าวปรากฏเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน จึงสันนิษฐานว่าในครั้งเขียนสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรีได้เพิ่มข้อความนี้เข้ามา

ถึงแม้ข้อความอธิบายที่จดแทรกจะเกี่ยวข้องกับเทวทูตสูตรก็ตาม ซึ่งกล่าวถึงการมัดโบยตี แต่กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิ(ภาพที่ 107) ก็ตีความภาพการตัดสินคคีความของพระยมเหมือนกับลักษณะการจองจำพันธนาการนักโทษที่เห็นในชีวิตประจำวัน

สมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 ปรากฏรูปฉากการพิจารณาในยมโลก โดยมีพระยมเป็นประธานในการพิจารณา แต่คำอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า “แต่นรกใหญ่แต่ละขุมมียมราชอยู่ทั้ง 4 ทิศ มีอำมาตย์ 4 คน ชื่อสิริคุทธอำมาตย์ เหมือนกันทั้ง 4 คนนั้น”²⁹⁸ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าข้อความดังกล่าวน่าจะมาจากคัมภีร์โลกบัญญัติ หากแต่ในคัมภีร์ดังกล่าวเรียกผู้ร่วมพิจารณาคดีร่วมกับพระยมว่า “สิริคุปต์”²⁹⁹

ส่วนในภาพที่ 41 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และ ภาพที่ 26 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ปรากฏภาพเทวดา 2 องค์ร่วมกันพิจารณาคดีความ แต่เนื่องจากสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับ ไม่ปรากฏข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรก ดังนั้นจึงทำให้ตีความว่า น่าจะหมายถึงพระยมพิจารณาคดีกับสิริคุปต์ตามคัมภีร์โลกบัญญัติ

นอกจากเรื่องการพระยมพิจารณาคดีร่วมกับพระสิริคุปต์ในสมุดไตรภูมิยังปรากฏที่ภาพสลักนูนต่ำที่ระเบียงคดชั้นที่ 3 ด้านทิศใต้ปีกทิศตะวันออกของปราสาทนครวัด เมืองพระนคร หากแต่ภาพที่ปราสาทนครวัดนั้นเกี่ยวข้องกับคติศาสนาพราหมณ์และในจารึกที่ปรากฏเรียกผู้ร่วมพิจารณาคดีร่วมกับพระยมว่า “เจตคุปต์”³⁰⁰ และจิตรกรรมผนังศักดิ์หลังระหว่างช่องประตูที่วัดราชสิทธิาราม กรุงเทพฯ เพียงแต่จิตรกรรมที่วัดดังกล่าวไม่ปรากฏข้อความบุคคลที่พิจารณาร่วมกับพระยมชื่อว่าอะไร

²⁹⁷ พระสูตรและอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก เล่มที่ 3 ภาคที่ 2 , 188 – 201.

²⁹⁸ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี , 65.

²⁹⁹ พระสัทธัมมโชสเถระ , โลกบัญญัติ , แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง , 82.

³⁰⁰ “Le Temple d'Angkor Vat” *Memoires archeologiques publies par l'ecole Francaise d'extreme-Orient* tome III (Paris : G. Van Oest , 1932) , 561.

ในสมุดไตรภูมิสาयरการคัดลอกที่ 1 ภาพพระยมตัดสินคีสัตว์นรกจะปรากฏพระยมเป็นประธานแต่เพียงลำพังโดยปราศจากพระสิริรูปแต่ประการใด เฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพถัดมาจะปรากฏภาพวิมานที่มีเทวดาประทับ แต่รูปที่ติดกันปรากฏเป็นวิมานว่างเปล่า จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในภาพที่ 27 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวว่า

พระญายมราชโยนเปนนรณนัถ ฝูงตายไปยอมไปยไหวพระญายมราชกอร จึงถามให้ย
เปนสัตตตามบุญแลบาพแลวก้อสงไหยไปยโดยบุญแลบาบแล ฝูงโดยทำบุญบั้งบาพ
บั้งกัไหยซังดูฝายโดยหนักกัไหยไปยกอร ถาบุญบาพเทากันทักไหยเปนนย่มบ่าล
เสวยสมบัติในวิมารเปนนเววดา 15 ไหยไปยตักนรก 15 วัน ตราบเทาสินบาปจึงเปนนย่ม
บาลเทียงแล บางคาบกัโดยไปยเกิดไนยท้ออินตามบุญไหยแล

แต่ถ้าเป็นภาพที่ 28 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 32 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และ ภาพที่ 34 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก จะเขียนภาพพระยมพิจารณาคดีซ้ำอีกครั้ง โดยเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 จะเห็นได้ชัดว่ามีการเปลี่ยนแปลงจากภาพวิมานที่พระยมประทับอยู่กับวิมานที่ว่างพระยมมาเป็นพระยมพิจารณาคดี

ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักไม่เคยมีคัมภีร์เล่มใดที่กล่าวอย่างชัดเจนว่าสัตว์นรกมีรูปร่างหน้าตาเป็นเช่นใด หากแต่ลักษณะของภาพสัตว์นรกในสมุดไตรภูมิได้เขียนอยู่ 3 รูปแบบคือ 1.เขียนรูปมนุษย์ 2. เขียนเป็นรูปมนุษย์ที่มีหัวเป็นสัตว์ประเภทต่าง และ 3. เขียนเป็นรูปมนุษย์ที่ห้อยสัญลักษณ์รูปสัตว์ไว้ที่คอซึ่งจะพบเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เท่านั้น

ผู้วิจัยสันนิษฐานเรื่องเกี่ยวกับรูปแบบของสัตว์นรกว่า การเขียนภาพสัตว์นรกเป็นรูปมนุษย์นั้นสื่อความว่ามนุษย์ที่ตกนรกซึ่งลักษณะการทำรูปบุคคลที่ตกนรกเป็นรูปมนุษย์เคยมีปรากฏแผ่นภาพดินเผาที่ประดับอยู่ที่ฐานเจดีย์แปดเหลี่ยมในเมืองพุกามและภาพสักรุนดำที่ระเบียงคดชั้นที่ 3 ด้านทิศใต้ปีกทิศตะวันออกของปราสาทนครวัด ในเขตเมืองพระนคร ส่วนภาพที่สัตว์นรกที่มีร่างเป็นมนุษย์แต่มีศีรษะเป็นสัตว์ประเภทต่าง ซึ่งนอกจากในสมุดไตรภูมิแล้วยังมีปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังตอนเนมิราชชาดกที่ถ้ำมิเบยาคุ(หมายเลขที่ 480) (ภาพที่ 108) ที่โปวินตอง เมืองโมยวน มณฑลสะแกง หรือเป็นรูปมนุษย์ที่ห้อยสัญลักษณ์รูปสัตว์ไว้ที่คอหมายถึง เมื่อครั้งที่มิชีวิตเป็นสัตว์เดรัจฉานตายแล้วตกนรก

เฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ในภาพของมหานรกทั้งแปดชุมปรากฏภาพเทวดาประทับในวิมานอยู่ในนรกชุมละ 4 องค์ ส่วนในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 27 ปรากฏข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกในสมุดไตรภูมิระบุว่า

“ที่นรกใหญ่ทั้ง 8 ชุมมพระญายมราชอยู่ทั้ง 4 คาลเปนพระญายมราช 32 องค์ยอมอยู่
คาลอ้งล่อจกแล”

เรื่องดังกล่าวผู้วิจัยตีความเป็นภาพของพระยมทั้ง 4 องค์ที่ประทับอยู่ในชุมนรกอันมีปรากฏในคัมภีร์โลกที่ปกสาร³⁰¹ การคัมภีร์โลกศาสตร์กล่าวว่าพระยมอยู่ประจำที่ชุมนรก ๆ ละ 4 องค์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระยมในพุทธศาสนาผิดกับพระยมในศาสนาพราหมณ์ที่มีเพียงองค์เดียวเท่านั้นเพราะ การเป็นพระยมในพุทธศาสนาไม่ใช่เทพเจ้าเหมือนกับในศาสนาพราหมณ์ ที่สำคัญในพุทธศาสนาพระยมบังเกิดจากบุคคลที่กระทำบุญและบาปเท่ากันซึ่งทุกคนในโลกมีสิทธิ์ที่จะกระทำเช่นนั้นได้ และที่สำคัญไม่ปรากฏหลักฐานว่าพระยมในพุทธศาสนามีการทรงเทพพาหนะ

นอกจากรูปพระยมที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิแล้วยังปรากฏรูปพระยมพิจารณาความคดีที่เสาดันที่ 4 นับจากประตูด้านหน้าด้านซ้ายมือของพระศรีศากยมุนี วิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม

นรกหรือสถานที่ลงทัณฑ์คนทำบาปในคัมภีร์ทางฝ่ายพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักจะพบว่ามีแบ่งชุมนรกออกเป็น มหานรก และอุสสทนรก ต่อมาในคัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจัยซึ่งเป็นผลงานการรวบรวมในสมัยรัตนโกสินทร์จึงได้เพิ่ม ชุมโลกิคนรกซึ่งเป็นชุมย่อยกว่าอุสสทนรก ลักษณะการแบ่งขนาดหรือความสำคัญของนรกในพุทธศาสนาที่ภาษาบาลีเป็นหลักนั้นผิดกับในศาสนาพราหมณ์ที่ไม่มีการจัดลำดับชั้นของนรก

จากหลักในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักพบว่า การจัดลำดับของมหานรกที่เก่าที่สุดในขณะนี้ปรากฏอยู่ในสังกัจจายก ขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก

ลำดับภาพชุมมหานรกในสมุดไตรภูมิทุกฉบับจะเรียงลำดับดังต่อไปนี้ สัตยชีพนรก กาลสูตรนรก สังฆาตนรก โรรูนรก มหาโรรูนรก ตาปนรก มหาตาปนรก อวิจิมหานรกเป็น

³⁰¹ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 14.

ชุมสุดท้าย ซึ่งลักษณะการเรียงลำดับมหานรกแบบนี้เหมือนกับที่พบในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา³⁰² นอกจากนี้การจัดลำดับมหานรกแบบนี้ก็ยังมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ปัญญาคติทีปนีสำนวนที่ 3³⁰³ คัมภีร์อรุณวตีสสูตร³⁰⁴ คัมภีร์โลกที่ปกสาร³⁰⁵ คัมภีร์เตภูมิกถา³⁰⁶ เป็นต้น

แต่ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ได้ปรากฏแผนที่ภาษาบาลีที่เกี่ยวกับลำดับมหานรกซึ่งการจัดลำดับที่เหมือนกับในสังกิจจชาดกขุททกนิกาย

สยชีโว กาลสุตโต จ	มหาโรรวตาโป จ
ปาณาติปาตา สยชีเว	มหาโรรวทุกขานิ
กาลสุตตมสาวาโท	สงฆาญ โรรุโว ตถา
มหาตาโป จาปีวิจิโยติ	โรรวุ ธนหารโก
ปโปโปนติ ปุตุตทารโก	ตาปน มหุขโป นโร ³⁰⁷

หากแต่การเรียงลำดับภาพมหานรกในสมุคไตรภูมิกับจัดลำดับที่ขัดแย้งกับฉันทที่เขียนอธิบายภาพ แต่การเรียงลำดับของภาพมหานรกกับเหมือนกับการเรียงลำดับในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า รูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่นั้นคือภาพของมหานรก สาเหตุที่เขียนรูปกรอบสี่เหลี่ยมทั้งนี้เพราะ ในคัมภีร์เทวทูตสูตรได้ระบุว่ามหานรกมีลักษณะเป็นห้องสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่

ลักษณะการเขียนภาพมหานรกทั้ง 8 ขุนนั้นจะพบว่าเขียนเป็นภาพสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่เฉพาะสายการคัดลอกที่ 1 ในภาพที่ 28 – 35 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 29 –

³⁰² พุทธกรกิจดาจารย์, ชินาลังการฎีกา, 76.

³⁰³ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “การตรวจชำระคัมภีร์ปัญญาคติทีปนี” ใน วารสารดำรงวิชาการ , 6, 2 (2550) : 23 – 26.

³⁰⁴ กวี แสงมณี “อรุณวตีสสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์” , 164.

³⁰⁵ พระสังฆราชเมธีกร , โลกที่ปกสาร , แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง , 17 – 19.

³⁰⁶ พระมหาธรรมราชาญาณุโธ , ไตรภูมิอรรถาธิบาย , 16.

³⁰⁷ สมุคไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี , 65.

39 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 33 – 52 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ภาพ 35 – 47 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน (ภาพที่ 109)

หนึ่งภาพสัณฐานหวนรอกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และ สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน จะเขียนภาพสี่เหลี่ยมขนาดเล็กซึ่งหมายถึงอุสสทนรอกที่กึ่งกลางด้านของสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ที่หมายถึงมหานรอกด้านละ 4 ช่องซึ่งผิดกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ที่เขียนด้านละหนึ่งช่องเท่านั้น ซึ่งน่าที่จะเป็นไปได้ว่าในการเขียนภาพอุสสทนรอกให้มีด้านละ 4 ชุม ในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 เป็นการเพิ่มเติมขึ้นในเมื่อมีการเขียนสมุดไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรี

ส่วนภาพที่ 43 – 50 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ภาพที่ 26 – 33 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และภาพที่ 29 – 36 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 แต่ละด้านของสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่จะเขียนเป็นรูปวงกลมด้านละหนึ่งวงแทน

แต่อย่างไรก็ตามในภาพมหานรอกและอุสสทนรอกสมุดไตรภูมิจะปรากฏรูปบุคคลอยู่ในเปลวไฟซึ่งในบางก็ปรากฏเป็นภาพหน้าแต่เท่านั้น ทั้งนี้เพราะต้องการแสดงถึงสัตว์นรอกที่อยู่ภายในแต่เนื่องจากมีพื้นที่จำกัดจึงไม่สามารถแสดงรายละเอียดได้ ส่วนการแสดงการลงพิมพ์กลุ่มผู้เขียนจำที่จะต้องนำรายละเอียดออกมาเขียนอยู่ที่นอกกรอบเสมอ

ในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 จะปรากฏข้อความที่เกี่ยวข้องกับช่วงระยะเวลาที่สัตว์นรอกต้องได้รับทุกข์ในนรก จากข้อความอธิบายภาพที่จัดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า “ในสัณฐิพนรกนี้ มีอายุสมัยยืน 500 ปีนรก 9 ล้านปีมนุษย์ เป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งในนรกนี้”³⁰⁸ ซึ่งข้อความดังกล่าวตรงกับในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

หนึ่งในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 2 ข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 กล่าวว่า

“เกิดในสัณฐิพนรกนี้ 500 ปีทิพพในจาตุมาหาราชิกาแปด 9 ล้านปีในมนุษยจึงเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งในสัณฐิพนรกนี้ อายุสัณฐิพนรก 500 ปีด้วยวันแลเดือนแลปีนั้นแล”³⁰⁹

³⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, 71.

³⁰⁹ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 229.

ส่วนข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 เป็นข้อความภาษาเขมรมีเนื้อหาตรงกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

จากข้อความในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 และสายการคัดลอกที่ 2 พบว่ามีความใกล้เคียงกับข้อความที่กล่าวอายุการรับทุกข์ของสัตว์นรกที่ปรากฏในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา³¹⁰ และคัมภีร์โลกที่ปกสาร³¹¹

อเวจีมหานรก

มหาอเวจินรกเป็นนรกขุมที่ลึกที่สุดและเป็นสถานที่สำหรับคนที่มียาปหนัก(ความผิดที่ร้ายแรง)ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก แม้แต่ในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤต เช่น มหาเวสตุกียะก็เอ่ยถึงในลักษณะเดียวกัน³¹² ภาพมหานรกอเวจีในสมุดไตรภูมิจะพบว่าในส่วนหนึ่งของพื้นที่แสดงมหานรคนั้นมีภาพบุคคลกางแขนกางขาและถูกของแหลมทิ่มแทงทั้ง 8 แห่ง(ภาพที่ 110) ภาพดังกล่าวผู้วิจัยตีความว่าเป็นภาพพระเทวทัต ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทที่กล่าวว่า

เมื่อพระเทวทัตเป็นไฉนนานได้ 9 เดือนเห็นว่าตนน่าจะอยู่ได้ไม่นานจึงวานให้ลูกศิษย์นำตนมาเฝ้าพระศาสดา เมื่อถึงสระโบกขรณีใกล้พระเชตุพนวิหารเหล่าศิษย์ทั้งหลายก็ลงไปเล่นน้ำ พระเทวทัตก็มีจิตที่จะลงไปอาบน้ำบ้าง เมื่อเท้าของเธอเหยียบถูกพื้นก็ธรณีสูบไปบังเกิดในอเวจีมหานรก ในอดีตภavnนั้นเธอมีกายสูง 100 โยชน์ มีศีรษะทะลุแผ่นเหล็กเบื้องบนของนรกและมีเท้าจมลงไปก้นนรก มีหลาว 4 เส้นทิ่มแทง หลาวเส้นหนึ่งเท่าลำตาลแทงจากหลังทะลุกลางอก เส้นหนึ่งปักจากซ้ายไปขวา อีกเส้นปักจากขวาไปซ้าย มีหลาวอีกเส้นแทงจากกลางกระหม่อมทะลุเบื้องล่าง³¹³

การที่อเวจีมหานรกได้เน้นภาพของพระเทวทัตนั้นสันนิษฐานว่า ตามพุทธประวัติบุคคลที่ตกอเวจีมหานรกมีหลายคน ยกตัวอย่างเช่น นางจิณฺจมาณวิกา และพระเจ้าสุปปพุทธเป็น

³¹⁰ พุทธรุจิราจารย์, ชินาลังการฎีกา, 77.

³¹¹ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 15.

³¹² The Mahavastu, Vol I J.J. Jones (trans) (London : The Pali Text Society, 1987) , 20 – 21.

³¹³ พระพุทธโฆษาจารย์, พระคัมภีร์ปฏิกุฎาแปล ภาค 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2512), 198.

ต้น แต่บุคคลเหล่านั้นไม่เคยปรากฏข้อความบรรยายว่าเมื่อไปบังเกิดในอเวจีแล้วจะมีอัตภาพเช่นใด อีกทั้งการกระทำของพระเวทัตตยังมีผลกระทบต่อพุทธศาสนามากกว่า

นอกจากภาพที่สันนิษฐานว่าเป็นพระเวทัตตยังปรากฏภาพบุคคลอื่นๆ ที่อยู่ในมหาอเวจिनรก แต่บุคคลเหล่านั้นสวมหมวกเหมือนชาวต่างชาติ ผู้วิจัยจึงตีความว่า กลุ่มผู้เขียนพยายามที่จะสื่อให้เห็นว่าบุคคลเหล่านั้นเป็นคนนอกพระพุทธศาสนาหรืออาจจะเป็นภาพของบุคคลที่จ้องทำลายพระพุทธศาสนา ซึ่งเหมือนกับภาพจิตรกรรม ตอน พระพุทธเจ้าทรมานช้างนาฬาคีรีที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งเขียนภาพบุคคลที่อยู่ในฝ่ายของพระเวทัตตล้วนแต่เป็นภาพชาวต่างชาติทั้งสิ้น หรือฉากยมกปาฏิหาริย์ของวัดเดียวกันที่เขียนภาพเหล่าเดียรัจฉานเป็นรูปนกกบวชในศาสนาอื่น

อนึ่งภาพอุสสทนรกของมหาอเวจีที่ชื่อว่าขรณที ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีภาพรูปสตรีนางหนึ่งกำลังได้รับการลงทัณฑ์ จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ระบุว่า เป็นนางจินจมานวิกา ซึ่งเรื่องราวของนางจินจมานวิกาปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท³¹⁴ อรรถกถาหมฬพุมชาดก³¹⁵ และ คัมภีร์ฎีกาพาหุ³¹⁶ ซึ่งเนื้อความของคัมภีร์ทั้ง 3 นั้นกล่าวตรงกันว่า เพราะนางจินจมานวิกาได้กล่าวตู่หาว่านางมีบุตรกับพระศาสดา ต่อมาเมื่อความจริงได้พิสูจน์และนางก็ได้หนีออกมาเมื่อลับสายตาพระพุทธเจ้านางจึงได้ถูกรณีสืบลงไปมหาอเวจिनรก แต่ในคัมภีร์ทั้ง 3 ก็ไม่ได้ให้รายละเอียดว่านางจินจมานวิกาไปอยู่ส่วนใดในอเวจिनรกและถูกลงทัณฑ์แบบใด

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าภาพดังกล่าวเป็นสิ่งที่กลุ่มผู้เขียนมีจุดประสงค์ที่จะสื่อให้เห็นว่านางจินจมานวิกาอยู่ในมหาอเวจिनรก แต่เนื่องจากในช่องสี่เหลี่ยมใหญ่ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของมหานรกได้เขียนรูปที่สันนิษฐานว่าเป็นพระเวทัตตไปแล้วและไม่มีที่ว่างพอจึงนำรูปนางจินจมานวิกาเขียนในสี่เหลี่ยมช่องเล็กแทน หรืออาจจะเป็นไปได้ว่ามีคัมภีร์อื่นอีกอันเป็นที่รับรู้ในสมัยนั้นที่ระบุว่านางจินจมานวิกาอยู่ขรณที

³¹⁴ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค 6, 78.

³¹⁵ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 6 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 189 – 192.

³¹⁶ นาคประทีป(นามแฝง) แปล, ฎีกาขยมังคลอฎฐกเทศนา (พาหุ) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลี้ยงเชิงจงเจริญ, 2520), 91.

อนึ่งเรื่องจิณฺจมานวิกาฎกฺทรมานในมหาเวจฺจนรณํนั้นมีปรากฏเฉพาะในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เท่านั้น ส่วนสมุคไตรภูมิในสายการคัดลอกที่ 1 ไม่ปรากฏนั้นไม่สามารถหาสาเหตุได้

ภาพด้านข้างอุสสทนรกของมหาเวจฺจนรณํในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 111) ปรากฏรูปบุคคลถูกหลาวแทงทะลุตัวและมีไฟครอกอยู่ จากข้อความอธิบายภาพที่จัดแทรกอยู่ในสมุคไตรภูมิฉบับดังกล่าวระบุว่า

“พระญาชาติศฺตรูตกุสฺลณรณํกนฺขึ้นมาจ้โดยเปนพระปเจกโพธิ”

จากเนื้อความในอรรถกถาสัมมัญญผลสูตร คัมภีร์สมังควลลิตินีกกล่าวว่า “พระเจ้าอชาตศัตรูโอรสพระเจ้าพิมพิสารเมื่อได้กระทำปิตุฆาตก็เกิดหวาดหวั่นอยู่เสมอ ต่อมาวันหนึ่งจึงให้หมอชีวกโกมารภัทรพาไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงเทศนาโปรดพระเจ้าอชาตศัตรูให้ซาบซึ้งในพระธรรม หากแต่พระเจ้าอชาตศัตรูก่อทำปิตุฆาต ถ้าไม่เช่นนั้นจะบรรลुพระโสดาบันในเวลานั้น นอกจากนี้ในอรรถกถายังกล่าวต่อไปอีกว่า เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูสิ้นพระชนม์จะไปบังเกิดในโลหภูมิ เมื่อพ้นมาแล้วจะได้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า³¹⁷

ในอรรถกถาสังกิจชาดกได้กล่าวโทษของผู้กระทำปิตุฆาตว่า บุคคลที่กระทำปิตุฆาตจะหมกมุ่นอยู่ในโลหภูมิ เขาจะถูกทำให้นอนหงายบนพื้นโลหะที่มีเพลิงลุกโพลง แล้วเอาหลาวเหล็กที่ติดไฟเหล็กที่ติดไฟที่มแทงย่นตาทั้ง 2 ข้าง³¹⁸

ดังนั้นการที่ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เขียนรูปพระเจ้าอชาตศัตรูในอุสสทนรกของมหาเวจฺจนํผู้วิจัยสันนิษฐานว่า อาจจะมีคัมภีร์อื่นอีกที่กล่าวเรื่องพระเจ้าอชาตศัตรูกนรกหรืออาจจะเป็นเพราะการตีความของกลุ่มผู้เขียนสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

อนึ่งเรื่องพระเจ้าอชาตศัตรูกุฎกทรมานในมหาเวจฺจนรณํนั้นมีปรากฏเฉพาะในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เท่านั้น ส่วนสมุคไตรภูมิในสายการคัดลอกที่ 1 ไม่ปรากฏนั้นไม่สามารถหาสาเหตุได้

³¹⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 496.

³¹⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตนิคาย เล่มที่ 5 ภาคที่ 1, 187.

อุสสทนรก

อุสสทนรกหมายถึงนรกขุมเล็กที่เป็นบริวารของมหานรก ความคิดเรื่องนรกขุมเล็กไม่ปรากฏในคติของศาสนาพราหมณ์ แต่จากการศึกษาพบว่าอุสสทนรกบางขุมที่ปรากฏในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักมีชื่อเหมือนกับขุมนรกในศาสนาพราหมณ์ เช่น อสีปิตตนรก มีปรากฏในอัคินิปุราณะ³¹⁹ และ เวตรณีนรก มีปรากฏในสิวปุราณะ³²⁰ เป็นต้น

รายละเอียดของอุสสทนรกมีปรากฏอยู่ในอรรถกถาสังกัจจายกกว่า แต่ละประตูของมหานรกจะมีอุสสทนรกประตูละ 4 ขุม ในมหานรกแห่งหนึ่งๆ จึงได้มีอุสสทนรกแห่งละ 16 ขุม³²¹

ดังนั้นในภาพมหานรกจึงแสดงเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ในแต่ละด้านจะปรากฏรูปสี่เหลี่ยมขนาดเล็กหรือรูปวงกลมใน ผู้วิจัยตีความเป็นรูปของอุสสทนรก การที่อุสสทนรกมีรูปแบบที่ไม่แน่นอนอาจจะเป็นเพราะไม่มีคัมภีร์เล่มใดที่ระบุถึงรูปทรงของอุสสทนรก แม้ว่าในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 อุสสทนรกจะมีการเขียนรูปวงกลมโดยที่ภายในมีเปลวไฟแทนความหมายของอุสสทนรก หากแต่ในฉาภมโหเวจินรกของสมุคไตรภูมิทั้ง 3 ฉบับกลับปรากฏว่าทั้ง 4 ด้านของอเวจิมหานรกมีกรอบสี่เหลี่ยม ผู้เขียนสันนิษฐานว่า น่าที่จะต้องการเน้นให้เห็นว่าการทรมานจำนวนมากที่มากกว่ามหานรกขุมอื่น

อนึ่งสมุคไตรภูมิเฉพาะสายการคัดลอกที่ 1 จะเขียนภาพลำน้ำคั่นระหว่างมหานรกแต่ละขุม ในลำน้ำปรากฏภาพสัตว์แหวกว่ายถูกคันไม้ในลำน้ำเกี่ยวบาดเนืองตามลำตัว ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าคือเวตรณีนรก ที่ตามความในอรรถกถาเนมิราชชาดกกล่าวว่า ในลำน้ำนี้จะมีเถาวัลย์เหล็กมีหนาม และมีใบบังเหล็กมีใบเป็นมิดคมราวกับมีดโกน คอยบาดสัตว์นรกที่ตกลงไปในลำน้ำ³²²

นอกจากภาพเวตรณีนรกที่คั่นระหว่างมหานรกแต่ละขุมในสมุคไตรภูมิแล้ว ยังปรากฏตัวอย่างที่จิตรกรรมบนคดสองเกลี้ยงด้านทิศตะวันตกของศาลาการเปรียญวัดพระเชตุพน ฯ กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 112)

³¹⁹ N. Gangadharma (trans) , The Agni – Purana Part II , 531.

³²⁰ J. L. Shatri (Edit) , The Siva – Purana Part II , 1487.

³²¹ เรื่องเดียวกัน , 183.

³²² พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุธวัฒน สมิเด็จพระสังฆราชเจ้า, ทรงแปล, มหานิบาติชาดก ทศชาติฉบับชินวร เล่ม 1, 204.

จำนวนและชื่ออุสสทนรกในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักนั้นพบว่า รายละเอียดในแต่ละคัมภีร์จะไม่ตรงกัน

อรรถกถาเทวสูตรกล่าวถึงอุสสทนรกมี 5 ขุมคือ อุณนรก กุกกุพพนรก สิมพลี อสีปัตตวน และเวตรณีนรก³²³ ซึ่งเหมือนกับในคัมภีร์ปิฎกคิทีปนี³²⁴

อรรถกถาสังกิจจชาดกกล่าวถึงอุสสทนรกมี 10 ขุมประกอบด้วย 1. โลหกุมภินรก (บุคคลผู้ทำปีศาจ) 2. นรกผู้กระทำมาตุฆาต 3. ขรรณินนรก 4. เวตรณีนรก 5. โกฏิสิมพลินรก 6. โลหกุมภี(ชายและหญิงที่นอกใจ) 7. ขารนที 8. อัปภิกาทินรก 9. ภูฏการินรก และ 10. มิคลุตทาทินรก³²⁵

อรรถกถาเนมิราชาดกกล่าวถึงอุสสทนรกว่ามีทั้งหมด 15 ขุมประกอบด้วย เวตรณีนทีนรก โสณาทินรก อยปฐพินรก อังการกาสุนรก โลหกุมภินรก ลุตตสิรินรก อุสนนรก สัตตหัตนรก วิลกตนรก มุตตกรีสนรก โลहितปพพนรก อุสุทนรก ชลิตปีพพตนรก อวิสิโรนรก และ มิจฉาทิภูฏนรก³²⁶

คัมภีร์ชินาลังการฎีกากล่าวถึงอุสสทนรกมี 16 ขุม คือได้เพิ่มโลหนิมพลีอีกหนึ่งขุม นอกนั้นเหมือนกับในอรรถกถาเนมิราชาดก³²⁷ ซึ่งเรื่องอุสสทนรกในคัมภีร์ชินาลังการฎีกานั้น ตรงกับในคัมภีร์เตฎุมิกถา

คัมภีร์โลกบัญญัติกล่าวถึงอุสสทนรกมีทั้งหมด 4 ขุมคือ อุณนรก สิมพลี อสีปัตตวน และเวตรณีนรก³²⁸

ในคัมภีร์โลกที่ปกสารกล่าวว่าในแต่ละทิศของมหานรกมีนรกทิศละ 10 ขุม ชื่อความในภาษาบาลีเรียกนรกเหล่านี้ว่า ขมโลกา แปลว่า นรกทั้งหลาย อันประกอบด้วย โลหกุมภินรก สิมพลีวนนรก อสินขนรก ตัมโทกนรก โอโยคุพพนรก เปสิปปพต อุสนทีนรก ลีตณทีนรก และ

³²³ พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ 3 ภาคที่ 2, 207.

³²⁴ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “การตรวจชำระคัมภีร์ปิฎกคิทีปนี” ใน วารสารดำรงวิชาการ : 30 – 31.

³²⁵ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตนิคาย เล่มที่ 5 ภาคที่ 1, 187 – 193.

³²⁶ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุธวัฒน สวัสดิ์พระเจ้า, ทรงแปล, มหานิบาติชาดก ทศชาติฉบับชินวร เล่ม 1, 204 – 228.

³²⁷ พุทธภิกขุอาจารย์, ชินาลังการฎีกา, 79 – 83.

³²⁸ พระสัทธัมมโชสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 78.

ยันตปาสาณสีลานรค³²⁹ จากชื่อที่กล่าวมานี้ในคัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจัยกล่าวว่าป็นยมโลกนรค³³⁰

จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นจะพบว่าชื่อของอุสสทนรคในแต่ละคัมภีร์ต่างมีความหลากหลายมากทั้งในเรื่องของจำนวนขุมนรคและชื่อขุมนรค ตามความเห็นของผู้วิจัยคิดว่า น่าที่จะเป็นไปได้ว่าพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักคงจะได้รับข้อมูลเรื่องราวที่เกี่ยวกับอุสสทนรคมาจากหลายแหล่งจึงทำให้เกิดความหลากหลาย ต่อมาเมื่อที่พระพุทธโฆษาจารย์ชำระพระอรรถกถาจึงเกิดความสับสนขึ้น แต่อย่างไรก็ตามเรื่องราวของอุสสทนรคก็มีปรากฏในคัมภีร์โลกบัญญัติซึ่งเป็นคัมภีร์ที่แปลมาจากภาษาสันสกฤต ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่า เรื่องราวของอุสสทนรคก็มีปรากฏพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤต

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้มีการเขียนข้อความอธิบายแทรกอยู่ในสมุดกล่าวถึงชื่ออุสสทนรคขุมนั้นๆ พบว่าอุสสทนรคบางขุมมีชื่อตรงกับในคัมภีร์ข้างที่กล่าวมา เช่น เวตรณีนรค และโลหกุมภีในภาพสังฆาฏนรค อสีปัตตนรคในภาพอเวจินรค (ภาพที่ 113) แต่นรคบางขุมพบว่าไม่ปรากฏในคัมภีร์ใดเลย เช่น นรคสินรคในภาพกาลสูตนรค และ สัตรนรคในภาพตาปนรค เป็นต้น

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการที่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีการระบุชื่ออุสสทนรคต่างๆ ที่ไม่ซ้ำในขุมนานรค เพราะอุสสทนรคมีจำนวนมากหากจะเขียนภาพเพื่ออธิบายอุสสทนรคทั้งหมดในมหานรคทุกขุมก็คงไม่เหมาะสมพื้นที่ที่มีจำกัด แต่การที่ชื่ออุสสทนรคบางชื่อไม่มีปรากฏในคัมภีร์ใดเลยนั้น อาจจะเป็นไปได้ดังนี้ เกิดการคัดลอกตกหล่นในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 หรือ มีชื่อนรคเหล่านั้นจริงแต่ผู้วิจัยยังหาที่มาไม่พบ

จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ได้กล่าวไว้ว่า

“แต่ละทิศมีอุสสทนรคทิศละ 4 ขุม คืออุตนรค เต็มไปด้วยคูด มีหมู่หนอนใหญ่เท่าเรือ
โกลน 1 กุญชรนรค แล้วด้วยเถาริงดุคเป็นเปลวเพลิง 1 อสีปัตตวณณนรคมีป่าไม้ใบ
เป็นหอกดาบ 1 เวตรณีนรค มีน้ำแสบ ชฎด้วยเครือหวายแลหลาวเหล็ก 1 ในข้างแห่งอุสุ

³²⁹ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง , 14.

³³⁰ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), “ไตรภูมิโลกยวินิจัย” ใน วรรณกรรมรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, 552 – 558.

ทนรททั้ง 4 ทิศนั้น มียมโลกิณะนรททิศละ 10 ชุม คือ โลหุมภี มีหม้อเหล็กเต็มด้วยทองแดงเกี้ยวสัตว์ 1 สิมพลินรท เป็นป่าไม้จิวมีหนามคมดังกรดยาว 16 องคุลี 1 อสินชนะนรท สัตว์มีเล็บเป็นหอกคาบฆ่าตนเอง 1 คัมโปทกะนรท หม้อน้ำทองแดงกรอกสัตว์ 1 อโยคุพะนรท ก้อนเหล็กแดงคืบใส่ปากสัตว์ 1 อยปัพพตนะนรท ภูเขาเหล็กสองข้างกระทบสัตว์ 1 อุสนทินนรท แม่น้ำเต็มไปด้วยเกรบเข้าลิบลูกเป็นเพลิง 1 สีตะนรท บังเกิดเย็นนักจนกระดุกทำลาย 1 สุนชนะนรท มีสุนัขใหญ่เท่าช้างสารสำหรับกัดสัตว์ 1 ยันตปาสาณนรท เป็นท่อนศิลาล้างบดสัตว์ 1 เป็น 10 ชุมด้วยกัน”³³¹

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยมีลักษณะการแบ่งชุมนุมรทที่คล้ายกับคัมภีร์โลกที่ปกสาร

โลกันตนรท

ในภาพที่ 78 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 114) ภาพที่ 64 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ภาพที่ 40 – 41 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 53 – 54 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และภาพที่ 59 – 61 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏภาพโลกันตนรทหรือนรทระหว่างโลก(จักรวาล) ในสมุดไตรภูมิจะเขียนภาพโลกันตนรทที่มีสัตว์นรททั้งหลายที่กำลังลอยแหวกว่ายอยู่หรือไม่บางครั้งก็กำลังเกาะที่ขอบจักรวาล

เนื่องจากคำอธิบายในสมุดไตรภูมิสาการคัดลอกที่ 1 ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับโลกันตนรทมาก แต่เนื่องจากในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ไม่สมบูรณ์จึงจำเป็นที่จะต้องยกข้อความจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ความว่า

จักรวาลอันลอยน้ำอยู่ดังเรือเรียงกันไปดังเรือละลำๆ มากนักจนนับจกล้านมิได้เลยในหวางจักรวาลสามนั้นชื่อโลกันตนรทพระอาทิตย์พระจันทร์ ส่องมิถึงมีอนัก คนผู้ถือธนิยะมิฉาติเหินผิวน้ำขอบปรกอบ เดียรธนิครนบมีรู้จักพระศรีรัตนไตรเจ้าพ่อฆ่าแม่ก็ดี ไปตคนรทนี้ ญอมเกาะอยู่ที่กำแพงจักรวาลดังค้างคาวเหี่ยวไปมาๆอยู่ภายนอก ครันภพกันซึ่งโกรธชื้อแย่งดีด่ากัน ผู้ใดแพ้กเอาฉีกกินเป็นอาหาร ตกลงน้ำ

³³¹ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 65.

รองจักรวาล อันเอยุนั้นเปื่อยไปดังเกลือทอดลงในน้ำ แล้วเป็นจีนมาเกาะจักรวาลพอยู่เล่า กว่าจะสิ้นบาปแล³³²

เนื้อหาที่เกี่ยวกับโลกันตนรพบวาคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักปรากฏอยู่ในอรรถกถาอรรถกถาพุทธสูตร ดังตัวอย่างดังต่อไปนี้

โลกันตริกนรกขุมหนึ่งย่อมมีในระหว่างจักรวาลทั้งสามก็โลกันตริกนรกนั้น มีประมาณ 8000 โยชน์ เมื่อนช่องว่างย่อมมีในท่ามกลางของล้อเกวียน 3 ล้อ หรือ บาท 3 ลูก³³³ และ “อรรถภาพของสัตว์เหล่านั้น มีประมาณ 3 คาบ มีเล็บยาวเหมือนเล็บค่างว สัตว์เหล่านั้นจะใช้เล็บเกาะอยู่ที่เชิงเขาจักรวาลเหมือนพวกช้างค่างเกาะอยู่ที่ต้นไม้นั้น³³⁴

อนึ่งเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโลกันตนรก็ยังปรากฏในคัมภีร์อื่นๆ เช่น คัมภีร์สารสังกะษณบัพพระสิทธิตเถระ³³⁵ เป็นต้น ซึ่งลักษณะของเนื้อหาที่ปรากฏก็เหมือนกับในอรรถกถาอรรถกถาพุทธสูตร

ลักษณะการวาดโลกันตนรในสมุดไตรภูมิสาขการคัดลอกที่ 1 จะเขียนภาพจักรวาลที่มองจากเบื้องบนดังนั้นจึงเห็นจักรวาลเป็นวงกลม ภาพโลกันตนรจึงเขียนเป็นสัตว์นรกว่ายวนรอบจักรวาล ส่วนสาขการคัดลอกที่ 2 จะเขียนภาพจักรวาลในภาพแนวด้านตัดตรงและเขียนเขาจักรวาลประชิดชนกันเพื่อสื่อให้เห็นว่าจักรวาลประชิดกัน ดังนั้นจึงเขียนรูปสัตว์กำลังปีนป่ายเขาจักรวาล

โลกันตนรหรือนรระหว่างโลก (จักรวาล) นอกจากในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักแล้วยังปรากฏเรื่องโลกันตนรในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตอีกด้วย

³³² เรื่องเดียวกัน , 91.

³³³ พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก เล่มที่ 3 ภาคที่ 2, 57.

³³⁴ เรื่องเดียวกัน, 58.

³³⁵ Siddhattha , *Sarasangaha*, edit. by G. H. Sasaki, 274 – 275.

เช่นเดียวกัน เช่น คัมภีร์มหาวัสสุ และคัมภีร์ลลิตวิสตระ³³⁶ เป็นต้น ซึ่งก็น่าที่จะหมายความว่าโลกนรกเป็นเรื่องราวที่รับรู้กันโดยทั่วไปในพุทธศาสนา

แต่อย่างไรก็ตามผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นคติความเชื่อของพุทธศาสนาทั้งนี้เพราะจักรวาลในคติศาสนาพราหมณ์เกิดขึ้นมีเพียงครั้งละจักรวาลเดียวเท่านั้น ดังนั้นจึงย่อมที่จะไม่เกิดสภาพของช่องว่างของจักรวาล

เปรต

เปรตในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักถือว่าจัดเป็นหนึ่งในอบายภูมิ หากแต่ยังปรากฏความหมายอีกนัยยะหนึ่งของคำว่า “เปรต” หรือ “เปตต” ว่าหมายถึงบรรพบุรุษ³³⁷ อันไม่ได้เกี่ยวข้องกับการได้รับทุกข์เพราะผลกรรมแต่ประการใด ซึ่งเหมือนกับแนวคิดในศาสนาพราหมณ์

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับการรับทุกข์เวทนาของเปรตในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักนั้นปรากฏเท่าที่สวดอยู่ในวรรณคดีรุ่นพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์เปตวัตถุปกรณ์ ขุททกนิกาย และลักขณสูตรในสังยุตตนิกายซึ่งได้บรรยายถึงการรับผลกรรมของเปรตทั้งปวง ลักษณะเด่นของการรับทุกข์เวทนาในเปรตภูมิของคัมภีร์เปตวัตถุปกรณ์และลักขณสูตรในสังยุตตนิกายจะแตกต่างกับในนรกภูมิ ดังต่อไปนี้

1. การทรมานของเปรตภูมิเกิดจากเปรตคนนั้นได้ทรมานตนเองหรือเกิดจากสภาพของร่างกายของเปรตเอง ส่วนการรับการทรมานในนรกเกิดจากนายนิรยบาลหรือสัตว์นรกตัวอื่นเป็นผู้กระทำ
2. การรับทุกข์ทรมานของเปรตนั้นเกิดขึ้นจากเศษของผลกรรม ซึ่งไม่จำเป็นว่าจะต้องได้รับกรรมอยู่ในนรกภูมิเท่านั้น เปรตทั้งหลายสามารถอยู่ในภิกพมมนุษย์ได้

ต่อมาสมัยอรรถกถาพระธรรมपालเถระได้รจนาคัมภีร์ปรมัตถทีปนีอรรถกถาเปตวัตถุปกรณ์ขึ้น เนื้อหาหลักในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีคือการอธิบายและขยายความเนื้อหาของฉันทในคัมภีร์กถาวัตถุเป็นสำคัญ

³³⁶ F. Edgerton, Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary Vol. 2 (Delhi : Motilal Banarsidass, 1998), 464.

³³⁷ R. David and W. Stede, Pali-English Dictionary, 472.

คัมภีร์สำคัญที่กล่าวถึงความทุกข์ทรมานของเปรตอีกคัมภีร์หนึ่งคือคัมภีร์โลกบัญญัติ คือเรื่องเปรต 12 จำพวกซึ่งไม่มีปรากฏในคัมภีร์เปตวัตถุปกรณ์และในอรรถกถาคัมภีร์เปตวัตถุแต่ประการใด และเนื่องจากคัมภีร์โลกบัญญัติเป็นคัมภีร์ที่แปลมาจากคัมภีร์ภาษาสันสกฤต ดังนั้นผู้วิจัยจึงเชื่อว่าเรื่องราวของเปรตในคัมภีร์โลกบัญญัตินี้เป็นเรื่องราวของพุทธศาสนาในนิยายอื่นมาก่อน แต่ต่อมาพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในดินแดนเอเชียอาคเนย์ได้ยอมรับเนื้อหาดังกล่าว

อนึ่งเนื้อหาของเปรตในคัมภีร์โลกบัญญัตินี้พบว่าเปรตบางจำพวกชื่อเช่น เปรตสุกิมุข เหมือนกับขุมนรกบางขุมในคัมภีร์คิวกุฎฐะ³³⁸ อย่างไรก็ตามผู้วิจัยก็ไม่อาจที่จะสรุปได้ว่านรกขุมสุกิมุขของคัมภีร์คิวกุฎฐะจะเหมือนสุกิมุขเปรต ทั้งนี้เพราะในคัมภีร์คิวกุฎฐะไม่ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับนรกขุมนี้แต่ประการใด

ลักษณะรูปพรรณสัณฐานของเปรตในคัมภีร์เปตวัตถุและคัมภีร์โลกบัญญัตินี้จะมีความเป็นมนุษย์ที่มีร่างกายผิดปกติ ดังหลักฐานต่อไปนี้

1. โมกขเปรต ในคัมภีร์เปตวัตถุที่กล่าวว่า “ท่านเป็นผู้เปลือยกลาย มีรูปร่างน่าเกลียด ชูบพอม สะพรั่งไปด้วยเส้นเอ็น ดูก่อนนางผู้ชูบพอมมีแต่ซี่โครง ท่านเป็นใครเล่ามาขึ้นอยู่ในที่นี้”³³⁹

2. เรื่องแทรกตอนหนึ่งในอรรถกถาอุคคชาดกที่กล่าวถึงพระเจ้ากรุงพาราณสีทรงพระนามว่าพญาทินนร ขณะที่เสด็จกลับเข้าพระราชวังพระองค์ได้ทอดพระเนตรบุรุษผู้ย่อยเปลี้ยจึงตรัสถามปุโรหิตว่า เห็นเปรตมนุษย์นั้นหรือไม่³⁴⁰

3. คัมภีร์โลกที่ปกสารที่กล่าวว่า เมื่อพระสงฆ์กลุ่มหนึ่งได้พบกลีเปรตไถนอาศัยอยู่ก็สำคัญว่าเป็นมนุษย์กำลังไถนา จวบจนกระทั่งเมื่อพระสงฆ์เหล่านั้นได้เข้าไปถามทางจึงทราบว่าเป็นเปรต³⁴¹

³³⁸ J. L. Shatri (Edit) , The Siva – Purana Part II, 1487.

³³⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530) , 132 – 133.

³⁴⁰ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตนิคาย เล่มที่ 4 ภาคที่ 1 , 583 – 584.

³⁴¹ พระสังฆราชเมธีกร , โลกที่ปกสาร , แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง , 37 – 38.

4. คัมภีร์โลกบัญญัติกล่าวว่า “พวกเปรตที่ชื่อว่าสุจิฆ ขอบายว่า พวกเปรตเหล่าใดมีท้องใหญ่ยิ่งนัก มีคอยาว มีช่องปากเท่ารูเข็ม เมื่อใดได้กินของ จะกินเข้าไปได้ทางช่องน้อยๆ เพียงนิดหน่อยไม่ขึ้นชมรสอร่อยสักหน่อย”³⁴²

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า ตามความรับรู้ของพุทธศาสนาในชมพูทวีปและในเอเชียอาคเนย์เปรตมีรูปร่างเหมือนกับมนุษย์เพียงมีความผิดปกติทางร่างกายบางประการเท่านั้น ซึ่งในสมุทไตรภูมิก็เขียนภาพของเปรตในลักษณะที่เป็นเหมือนมนุษย์แต่ก็มีลักษณะทางร่างกายที่ผิดปกติ รูปแบบทางประติมานวิทยาของเปรตรุ่นเก่าเท่าที่ค้นหาได้พบคือ รูปของเปรตสุจิฆที่เป็นบริวารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในปางมหากรุณา ศิลปะอินเดียราชวงศ์ปาละก็เป็นแสดงภาพมนุษย์ที่มีความผิดปกติทางร่างกาย

ในสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 115) ภาพที่ 42 – 43 ของสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 56 – 57 ของสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และภาพที่ 64 – 65 ของสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ได้กล่าวถึงเปรตกลุ่มหนึ่งจากคำอธิบายภาพที่จัดแทรกอยู่ในสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า

บางหมู่เป็นวิมานิกเปรต บางหมู่มีเครื่องทิพย์กิน บางหมู่หาอาหารกินมิได้ บางหมู่กินแต่บุตรอาจม บางหมู่กินแต่เสลดน้ำลายคนรากลเสียแล เปรตทั้งหลายหมู่นี้ชื่ออบายภูมิ แลๆ บาปบุคคลได้ถวายพาหนะ โคกระบือแก่สงฆ์แล้ว กลับเอามาใช้เมื่อหลังเป็นมหิททิกาเปรต บาปฆ่าโคกิน เป็นเปรตขึ้นเนื้อบาปอันเอาเนื้อมนุษย์และเนื้อช้าง มาให้สมณะผู้มีศีลบริโภค เป็นกูปจาทกะ เปรตกินซากศพ บาปหลอกหลอนผู้มีศีล ด้วยรูปต่าง ๆ มีงูเหลือมเป็นต้น เป็นอชกรเปรตงูเหลือม บาปที่เอาลูกบุตรใส่ลงในโกชนะ ให้ผู้มีศีลบริโภคเป็นกูดกะเปรต บาปส่อเสียดทำให้ทำลายจากกันเป็นสุกรเปรต บาปอันบังคับความมิเป็นธรรม เป็นเปรตแบกอัมพะแห่งตน บาปอันเอาเครื่องเผ็ดร้อนยิ่งนักใส่ลงในโกชนะให้สมณะผู้มีศีลบริโภค เพื่อจะหัวเราะเล่น เป็นอัคคีชาลมุขาเปรต ไฟไหม้ออกจากปาก บาปเผาภูมิจิหารแลที่จงกลมแห่งสมณะผู้มีศีล เป็นบัพพตังคาเปรตท้องใหญ่เท่าภูเขา บาปอันล้อเลียนพระพุทธเจ้า พระปัจเจกโพธิ ด้วยประการต่าง ๆ เป็นนิชฌามกเปรต ไฟไหม้ทั่วกาย บาปอันเอาข้าวเลนน้ำอันเป็นเดนก็ดี เอาน้ำนูกน้ำลาย

³⁴² พระสังฆมโมสเถระ , โลกบัญญัติ , แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง , 85.

ใส่ลงในข้าวน้ำ ขนมหองกินก็ดี ให้สมณะผู้มีศีลบริโภคนั้นเป็นวันตาสาเปรต กินน้ำมูก
น้ำลายเสลดและอสุภโสโครก³⁴³

เนื้อความที่ยกมานี้พบว่าตรงกับเปรต 12 ตระกูลในคัมภีร์โลกบัญญัติ อันได้แก่ วันตาสะ คือเปรตที่กินสิ่งที่ถูกคายแล้ว กุณฺปาขาทก พวกเปรตที่กินซากศพ กุณฺปาขาทก พวกเปรตที่กินอุจจาระ อคฺคิชาลมุข พวกเปรตที่มีเปลวไฟในปาก สุจิมุข พวกเปรตปากเท่ารูเข็ม ตัณห์ชชิตะ พวกเปรตที่ถูกความอยากเบียดเบียน สุนิชฌาปีตะ พวกเปรตที่ถูกแผดเผา สัตตงคะ พวกเปรตที่มีหอกทั่วตัวนปีพพตังคะ พวกเปรตที่มีร่างเป็นภูเข อชฺคระ พวกเปรตที่มีร่างเป็นงูเหลือม เวมานิกะ พวกเปรตที่มีวิมานอยู่ และมหิทฺธิกะ คือ พวกเปรตที่มีฤทธิ์มาก³⁴⁴

เรื่องราวของเปรต 12 ตระกูลนอกจากพบในคัมภีร์โลกบัญญัติแล้วยังมีปรากฏในคัมภีร์โลกสัณฐานโชรตนคัณฐี³⁴⁵

หนึ่งในภาพที่ 39 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 116) ปรากฏภาพของเปรตพิภพในช่องตาราง 12 ช่อง จากข้อความที่จัดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 กล่าวว่า

เมอึงเปรตอยู่ในกลางป่าใหญ่แทบคางหิมพาน 12 กุรกุลชีวนตาลเปรต 1 ชีสุกฺขนปาทาเปรต 1 ชีอุทฺทขาทกเปรต 1 ชีอคฺคิปาถิกเปรต 1 ชีคณฺหาทิกเปรต 1 ชีสฺจุจิมุขเปรต 1 ชีนิชฌามเปรต 1 ชีอชฺชคนฺดิกาเปรต 1 ชีสฺฐฐฺฐคเปรต 1 ชีบพฺพลงคเปรต 1 ชีเวมานิกเปรต 1 มหาเปรตมีฤทธิ์อันมหิมาอยู่ในเปรตนคร³⁴⁶

ข้อความสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 นั้นเหมือนข้อความภาษาเขมรในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ซึ่งชื่อเปรตที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับหมายถึงเปรต 12 ตระกูลที่ปรากฏในคัมภีร์โลกบัญญัติ

³⁴³ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 97.

³⁴⁴ พระสัทธัมมโชสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 84.

³⁴⁵ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสัณฐานโชรตนคัณฐี”, 356.

³⁴⁶ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 229.

นอกจากภาพเล่าเรื่องเปรต 12 ตระกูล อันมีที่มาจากคัมภีร์โลกบัญญัติแล้ว ยังพบว่าในสมุดไตรภูมิยังปรากฏภาพเปรตอันมีที่มาจากคัมภีร์เปตวัตถุ และคัมภีร์ปรมัตถทีปนีอรรถกถาเปตวัตถุ มีดังต่อไปนี้

1. สุกรเปรต ภาพที่ 43 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ในภาพที่ 57 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และภาพที่ 65 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏรูปเปรตที่มีศีรษะเป็นสุกร จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิทั้ง 3 ฉบับได้ระบุว่าเป็นสุกรเปรต

ภาพดังกล่าวผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นภาพเล่าเรื่องของสุกรเปรต อันมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์เปตวัตถุ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีอรรถกถาเปตวัตถุ และ คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท มีใจความว่าพระนารทได้ถามเปรตตนหนึ่งที่มีกายเป็นสีทองแต่เหตุใดจึงมีปากเหมือนสุกร เปรตตนนั้นจึงได้ตอบว่า ทั้งนี้เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ได้สำรวมกายจึงทำให้กายเป็นสีทอง แต่ไม่ได้สำรวมวาจาผลกรรมจึงส่งผลให้มีปากเป็นเหมือนสุกร³⁴⁷ ซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทระบุว่าเป็นเรื่องสุกรเปรตเป็นเรื่องพระพุทธเจ้าเทศนา³⁴⁸

ในคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มกล่าวแต่เพียงว่าสุกรเปรตคือเปรตที่มีปากเหมือนปากสุกร ซึ่งตรงกับในภาพที่ 40 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เขียนเป็นรูปบุคคลที่มีปากเป็นหมู หากแต่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก กลับเขียนเป็นเปรตที่มีหัวเป็นหมูแทน ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะ 1. เกิดจากการตีความรูปศัพท์ 2. ปัญหาเรื่องเทคนิคการวาดเพื่อการเน้นให้เห็นว่าเป็นสุกร

แต่มีสิ่งหนึ่งที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์คือการเขียนภาพรูปนกกำลังจิกหัวสุกรเปรตอยู่ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการเขียนภาพลักษณะดังกล่าวอาจจะเกิดจากอิทธิพลแนวคิดเรื่องเปรตตนอื่นที่มักจะมินกมาจิกกินเนื้ออยู่เสมอ

2. ในภาพที่ 60 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก (ภาพที่ 117) และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ปรากฏภาพเปรตตนหนึ่งกำลังไถนา ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพเล่าเรื่องดังกล่าวเป็นภาพกลีเปตหรือเปรตไถนา

³⁴⁷ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ, 17 – 21.

³⁴⁸ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 2, 105.

จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า “บาปได้ประมาณแก่พระพุทธรูปที่สพว่าเราจะบูชาพระองค์ๆ จะทำไรไถนาให้แก่เราเมื่อไรเป็นกตลิกเปรตไถนา”³⁴⁹

เนื้อหาเรื่องราวที่เกี่ยวกับกตลิกเปรตที่ปรากฏในคัมภีร์โลกศาสตร์โลกที่ปกสารมีใจความว่า

พระภิกษุกลุ่มหนึ่งกำลังจะเดินทางไปไหว้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ในขณะที่เดินทางได้พบเปรตคนหนึ่งกำลังไถนาอย่างไม่หยุด จึงได้เดินเข้าไปถามทาง จึงได้ทราบว่าเป็นเปรตที่ต้องไถนาอยู่ตลอดวันตลอดคืน พระสงฆ์จึงถามเปรตคนนั้นว่าทำไมถึงเป็นเช่นนี้ เปรตคนนั้นได้เล่าว่า เมื่อครั้งที่ตนเกิดเป็นมนุษย์นั้นตนเป็นชานา อยู่มาวันหนึ่ง พระกตสพพุทธรูปเจ้าเสด็จผ่านมา มีคนถามว่าไม่บูชาพระพุทธรูปเจ้าหรือ ตนจึงตอบว่าถ้าพระกตสพพุทธรูปเจ้าลงมาไถนาให้ตนๆจะบูชา ด้วยผลกรรมที่ก่อเช่นนั้น จึงยังให้ตนเกิดเป็นเปรตไถนามาหนึ่งพุทธันดรแล้ว³⁵⁰

เรื่องกตลิกเปรตปรากฏเฉพาะไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเมื่อครั้งที่มีการเขียนไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีได้แทรกเรื่องราวดังกล่าวเข้าไปและส่งอิทธิพลให้สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

3. ในภาพที่ 60 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก (ภาพที่ 118) ปรากฏภาพเปรตคนหนึ่ง จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิระบุว่า

“บาปลักผ้าพระมหาเจดีย์ เป็นเปรตห่มแผ่นเหล็กถูกรุ่งเรื่องด้วยเปลวเพลิง”³⁵¹

³⁴⁹ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 101.

³⁵⁰ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 33 – 35.

³⁵¹ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 101.

เนื้อหาเรื่องราวที่เกี่ยวกับปรตลักผ้าจากหลักฐานในคัมภีร์โลกศาสตร์โลกที่ปกสาร
ปรากฏใจความว่า

ในชมพูทวีปเศรษฐีผู้หนึ่งได้เก็บธงปาฎากที่มีผู้อุทิศถวายแด่พระเจ้าชัยที่ปลิวมาตกในที่
นาของตนที่บ้าน เมื่อเศรษฐีผู้นั้นได้ตายก็ไปบังเกิดปรตมีแผ่นเหล็กหุ้มกาย อยู่มาวัน
หนึ่งพระสงฆ์ได้มาพบปรตคนนี้และได้ถามว่าถึงผลกรรมของปรต เมื่อภิกษุรูปนั้นได้
ฟังก็ได้ถวายธงปาฎากแด่พระสถูปอยู่จนกระทั่งปรตคนนั้นหลุดพ้นจากความเป็น
ปรต³⁵²

เรื่องปรตลักผ้าปรากฏเฉพาะไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่
10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน แต่ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุด
ไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ซึ่งอยู่สายการคัดลอกเดียวกัน ดังนั้นผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเมื่อครั้งที่มีการ
เขียนไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีได้แทรกเรื่องราวดังกล่าวเข้าไปและส่งอิทธิพลให้สมุดไตร
ภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

4. ในภาพที่ 60 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /
ก(ภาพที่ 119) และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ปรากฏภาพปรตคนหนึ่งจมอยู่ในก้อนหิน ซึ่ง
ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพดังกล่าวคือภาพป่าสามถัมภปรตหรือปรตหลักศิลา

จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ระบุว่า
“บาปปักเสารุกแค้นวัด เป็นถัมภกะปรตแล”³⁵³

เนื้อหาเรื่องราวที่เกี่ยวกับปรตจมอยู่ในก้อนหินจากหลักฐานในคัมภีร์โลกศาสตร์โลก
ที่ปกสารใจความว่า

พระภิกษุกลุ่มหนึ่งจากลังกาทวีปกำลังจะเดินทางไปไหว้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ในขณะที่
เดินทางได้พบปรตคนหนึ่งมีร่างจมอยู่ก้อนศิลา พระสงฆ์จึงถามว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้น
ปรตคนนั้นได้เล่าให้พระสงฆ์เหล่านั้นว่า เมื่อครั้งพระพุทธศาสนาพระกกุสันธะ คน
ได้เกิดเป็นมนุษย์มีที่นาอยู่ติดกับที่นาของสงฆ์ ต่อมาได้ถอนหลักศิลหลักเขตไปปักใน

³⁵² พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 37 – 38.

³⁵³ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 101.

ที่นาของสงฆ์ ผลกรรมที่ทำไว้จึงยังผลให้เกิดเป็นเปรตที่มีกายจมลงในศิลาอยู่ 4
พุทธันดร³⁵⁴

เรื่องราวของปาสาณถัมภเปรตปรากฏเฉพาะไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิ
ฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน แต่ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับ
หมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ซึ่งอยู่สายการคัดลอกเดียวกัน ดังนั้นผู้วิจัย
สันนิษฐานว่าเมื่อครั้งที่มีการเขียนไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีกลุ่มผู้เขียนได้แทรกเรื่องราว
ดังกล่าวเข้าไปและส่งผลให้สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

5. ในภาพที่ 60 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /
ก (ภาพที่ 120) และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ปรากฏภาพเปรตคนหนึ่งนอนอยู่ มีพระไป
ตักน้ำมาให้เปรตกิน จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10
ระบุว่า

“บาปหวงแหนซึ่งสระน้ำ มิให้มนุษย์แลสัตว์เดียรฉานบริโภค เกิดเป็นคณฺหิกเปรตแล
กัญชิกาสุรเปรต”³⁵⁵

เนื้อหาเรื่องราวที่เกี่ยวกับเปรตนอนให้พระภิกษุนำน้ำมาให้จากหลักฐานในคัมภีร์โลก
ศาสตร์โลกที่ปกสารมีดังใจความว่า

“พระภิกษุจากลังกาทวีปกลุ่มกำลังจะเดินทางไปไหว้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ในขณะที่
เดินทางได้พบเปรตคนหนึ่งที่มีรูปร่างใหญ่มากไม่อาจที่จะเดินเหินได้จึงต้องนอนอยู่
นิ่งๆ ภิกษุเหล่านั้นได้สอบถามถึงสาเหตุ เปรตคนนั้นจึงตอบว่าเพราะผลกรรมที่ทำให้
พื้นที่อารามและไร่นาของสงฆ์เสียหาย เปรตคนนั้นหิวน้ำจึงได้อ้อนวอนให้พระภิกษุนำ
น้ำมาตน แต่ตักเท่าใดเปรตคนนี้ก็ไม่วางใจ”³⁵⁶

³⁵⁴ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 35 – 36.

³⁵⁵ สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 101.

³⁵⁶ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 33 – 35.

ลักษณะของภาพวาดนั้นใกล้เคียงกับเรื่องที่ปรากฏในคัมภีร์โลกทิปการ แต่ข้อความอธิบายภาพในสมุดไตรภูมิกลับไม่สอดคล้องกับภาพ ดังนั้นอาจจะตีความได้ 2 กรณีคือ 1. ผู้วิจัยไม่ค้นพบคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์ปรตและกาลัญชิกาสูร และ 2. เกิดความเข้าใจในผิดของกลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิ

เรื่องพระภิกษุไปตักน้ำให้ปรตมีปรากฏในสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 เฉพาะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน แต่ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ซึ่งอยู่สายการคัดลอกเดียวกัน ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าคงจะเป็นเมื่อครั้งที่มีการเขียนไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีกลุ่มผู้เขียนได้แทรกเรื่องราวดังกล่าวเข้าไปและส่งอิทธิพลให้สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

นอกจากปรตที่นอนอยู่และต้องให้พระสงฆ์ตักน้ำมาให้ดื่มในสมุดไตรภูมิแล้ว ยังมีปรากฏภาพดังกล่าวที่ผนังสกัดหลังระหว่างช่องประตูวัดราชสิทธิาราม กรุงเทพฯ และจิตรกรรมบนเสาศาภายในวิหารหลวงวัดสุทัศนวราราม กรุงเทพฯ

6. ในภาพที่ 45 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 61 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก (ภาพที่ 121) ปรากฏภาพพระภิกษุรูปหนึ่งมีไฟติดทั่วทั้งกาย

เนื้อหาเรื่องราวเกี่ยวกับพระภิกษุมีไฟติดทั่วทั้งกาย จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิระบุว่า

“บาปเป็นบรรพชิตุศีล แลเลี้ยงชีวิตผิดมิได้ชอบธรรม บาตรแลจีวรถูกเป็นเปลวเพลิงไหม้กายไปในอากาศ”³⁵⁷

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพเล่าเรื่องในภิกขุสูตร อันปรากฏอยู่ในคัมภีร์สังยุตตนิกายและคัมภีร์สารัตถปกาสินีอรรถกถาสังยุตตนิกาย มีความโดยย่อว่า ครั้งหนึ่งเมื่อพระโมคคัลลานะลงมาจากเขาคิชฌกูฏได้พบภิกษุรูปหนึ่งเหาะอยู่ในอากาศ ที่ส่งมาฎี รัตประคด ร่างกายก็ดีของภิกษุรูปนั้นต่างติดไฟ³⁵⁸ คัมภีร์สารัตถปกาสินี ได้อธิบายความเพิ่มว่า เมื่อก่อนภิกษุรูปนี้ไม่ได้สำรวม เทียว

³⁵⁷ สมุดไตรภูมิบรรณฉบับกรุงธนบุรี, 101.

³⁵⁸ พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่มที่ 2, 721 – 722.

ปล่อยใจให้สนุกสนาน ตายไปแล้วไปทนทุกข์ในนรก เมื่อพ้นจากนรกก็มาเกิดเป็นเปรตมีรูปร่างเป็นภิกษุ³⁵⁹

เรื่องพระภิกษุมีไฟติดทั่วทั้งตัวไม่ปรากฏในสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ซึ่งเป็นสมุทไตรภูมิฉบับเดียวในสายการคัดลอกที่ 1 ที่ไม่ปรากฏจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่า แต่เดิมสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ก็ควรจะมี แต่เนื่องจากมีสภาพชำรุดจึงทำให้ไม่ปรากฏ หรืออาจจะเป็นเพราะกลุ่มผู้เขียนสมุทไตรภูมิในสมัยหลังได้เขียนเพิ่มเติมขึ้น

7. สุธิโลมเปรต ในภาพที่ 45 ของสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 59 ของสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก (ภาพที่ 122) ปรากฏภาพเปรตตนที่มีขนแหลมขึ้นตามร่างกาย จากข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่ในสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 มีใจความว่า

“บาปเป็นนายสารถิเฑงโคแลมัว เป็นสุจิโล(ม)เปรต เส้นขนเป็นเข็มแทงตัวเอง”³⁶⁰

จากข้อความทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพดังกล่าวเป็นภาพเล่าเรื่องสุจิโลมเปรต ในปฐมสุจิโลมสูตร สังยุตตนิกาย ดังมีใจความว่า เมื่อพระโมคคัลลานะลงมาจากเขาคิชฌกูฏพบบุรุษผู้หนึ่งกำลังลอยอยู่ทั่วทั้งตัวเต็มไปด้วยประทัด ประตักเหล่านั้นลอยขึ้นไปแล้วตกลงใส่ตัวบุรุษผู้นั้น³⁶¹ และคัมภีร์สารัตถปกาสินีอรรถกถาสังยุตตนิกาย ได้อธิบายความเพิ่มว่า บุรุษผู้นี้เมื่อมีชีวิตอยู่ได้ฝักว้าวควายโดยการเอาแหลมประทัดด้วยการเอาทิ่มแทง³⁶²

อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจากรูปพบว่าลักษณะของผิวหนังเปรตมีเหมือนของแหลมขนาดเล็กซึ่งไม่น่าที่จะเป็นประทัด อีกทั้งยังไม่ปรากฏภาพประทัดตกลงมา ซึ่งไม่สอดคล้องกับข้อความในปฐมสุจิโลมเปรต ดังนั้นภาพดังกล่าวจึงอาจจะเป็นภาพเล่าเรื่องสุจิโลมเปรต ในทุติยสุจิโลมสูตร สังยุตตนิกาย ดังมีใจความว่า

³⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, 722.

³⁶⁰ สมุทไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 101.

³⁶¹ พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่มที่ 2, 712.

³⁶² เรื่องเดียวกัน.

“เมื่อพระโมคคัลลานะลงมาจากเขาคิชฌกูฏพบบุรุษผู้หนึ่งกำลังลอยอยู่ทั่วทั้งตัวเต็มไปด้วยเข็ม เข็มเหล่านั้น คอยทิ่มแทงปรตคนนั้น”³⁶³

คัมภีร์สารัตถปกาสินีอรรถกถาสังยุตตนิกาย ได้อธิบายความเพิ่มว่า เมื่อปรตคนนี้เป็นมนุษย์มักคอยที่จะพุดยุยงให้เกิดความแตกแยก³⁶⁴

เรื่องสุจิโลมปรตไม่ปรากฏในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ซึ่งเป็นสมุคไตรภูมิฉบับเดียวในสายการคัดลอกที่ 1 สาเหตุที่ไม่ปรากฏภาพดังกล่าวจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่า แต่เดิมสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ก็ควรมี แต่เนื่องจากสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สภาพชำรุดจึงทำให้ไม่ปรากฏ หรืออาจจะเป็นเพราะกลุ่มผู้เขียนสมุคไตรภูมิในสมัยหลังได้มีการเขียนภาพสุจิโลมปรตเพิ่มเติมขึ้น

8. ภูฏวินิจฉัยเปตวัตถุ ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 (ภาพที่ 123) ปรากฏภาพฯ หนึ่งซึ่งในภาพนั้นด้านหนึ่งเป็นวิมานมีเทวดาประทับแวดล้อมด้วยนางเทพธิดาที่เป็นบริวาร อีกด้านหนึ่งเป็นชายชราในวิมานแวดล้อมด้วยนางเทพธิดา ที่ได้รับของวิมานที่มีชายชราที่มีรูปชายชรา กำลังใช้มือขูดหลังของตน แต่ภาพที่ 68 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก เขียนวิมานชายชราแวดล้อมด้วยหญิงชรา

จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ได้กล่าวไว้ว่า

“มหาพราหมณ์พิพากษาอรรถคดีเป็นธรรมโดยเห็นแก่สินจ้าง ได้รักษาศีลครั้งวัน เกิดเป็นวิมานิกปรต กลางวันเสวยทิพย์วิมาน กลางคืนเป็นปรต ขูดเนื้อสันหลังตนกินด้วยเล็บมือเท่าแผ่นจอบ”³⁶⁵

ภาพดังกล่าวผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นเรื่องที่น่ามาจากภูฏวินิจฉัยเปตวัตถุซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์เปตวัตถุและคัมภีร์ปรมัตถทีปนีอรรถกถาเปตวัตถุ ที่กล่าวว่า พราหมณ์ผู้เป็นตุลาการผู้หนึ่งได้

³⁶³ เรื่องเดียวกัน , 713

³⁶⁴ เรื่องเดียวกัน.

³⁶⁵ สมุคไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 101.

รักษาอุโบสถเพียงหนึ่งราตรีด้วยผลบุญนั้นจึงยังให้พราหมณ์ผู้นั้นเมื่อได้ตายแล้วได้เสวยทิพย์สมบัติในเวลากลางวัน แต่เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่นั้นได้พิพากษาด้วยความไม่ยุติธรรมและมักจะชอบพูดจาสอเสียดเป็นนิจจึงทำให้ต้องมารับวิบากกรรมในยามกลางคืนโดยการขูดเนื้อที่หลังเป็นอาหาร³⁶⁶

เรื่องราวของกฎวินิจัยเปตวัตถุแม้ว่าจะมีเนื้อหาที่ใกล้เคียงกับอรรถกถาถึงนันทชาดกก็ตาม หากแต่เรื่องราวในอรรถกถาถึงนันทชาดก (เรื่องที่ 511) จะมีตัวละครเพิ่มมาอีก 2 ตัวคือ พระเจ้ากรุงพาราณสีและนางเทพธิดา³⁶⁷ ซึ่งตัวละครทั้ง 2 นี้ไม่ปรากฏในภาพจิตรกรรมตอนดังกล่าว จึงทำให้สามารถตัดประเด็นเรื่องที่ว่าภาพเล่าเรื่องนี้เป็นภาพเล่าเรื่องในอรรถกถาถึงนันทชาดก

อนึ่งภาพเล่าเรื่องกฎวินิจัยเปตวัตถุเป็นของที่พบเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน แต่กลับไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ซึ่งอยู่สายการคัดลอกเดียวกัน ดังนั้นจึงทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า ภาพเล่าเรื่องฉากดังกล่าวเป็นของที่เพิ่มเติมขึ้นเมื่อครั้งที่เขียนสมุดไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรี

9. สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 124) ภาพที่ 65 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏภาพอีกากำลังจิกก้อนวัตถุหนึ่ง ข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีใจความว่า “เปนแต่ขึ้นเนื้อ” จากข้อความและรูปทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพดังกล่าวเป็นภาพเล่าเรื่องมังสปีณทเปรต ในปิณฑสูตร สังยุตตนิกาย และในอรรถกถาสังยุตตนิกาย ดังมีใจความว่า

ครั้งหนึ่งเมื่อพระโมคคัลลานะลงมาจากเขาคิชฌกูฏได้พบก้อนเนื้อก้อนหนึ่งลอยอยู่อากาศ มีนกคามาคิก ก้อนเนื้อก้อนนั้นส่งเสียงคร่ำครวญ เพราะเวรกรรมฆ่านกชาย³⁶⁸

³⁶⁶ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ, 434 – 438.

³⁶⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 434 – 438.

³⁶⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่มที่ 2, 708.

คัมภีร์สารัตถปกาสินี ได้อธิบายความเพิ่มเติมว่า มีพรานผู้หนึ่งได้ฆ่านกแล้วถลกขน และหนังออก เหลือไว้แต่ก้อนเนื้อ เมื่อตายได้ตกนรก เมื่อจุติจากนรกก็นกลายเป็นมังสเปลิปอร์ต³⁶⁹

อนึ่งเปลิสูตรในสังยุตตนิกาย และอรรถกถาเปลิสูตรในคัมภีร์สารัตถปกาสินีก็ปรากฏ เนื้อหาของมังสเปลิปอร์ต³⁷⁰ และมีความใกล้เคียงกับเนื้อความมังสเปลิปอร์ต ในปิณฑสูตร ในสังยุตตนิกาย และอรรถกถาสังยุตตนิกาย ดังนั้นภาพดังกล่าวก็อาจจะเป็นภาพเล่าเรื่องมังสเปลิปอร์ต ได้ด้วยเช่นเดียวกัน

10. สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 125) ปรากฏภาพโครงกระดูกถูกนกจิกอยู่ จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ระบุว่า “เป็นแต่กระดูกเอนผูกแรงกาไลจิรองครางอืดไปนในยอากาศ”

จากลักษณะของรูปและข้อความอธิบายภาพที่จัดแทรกอยู่ทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า ภาพดังกล่าวเป็นภาพเล่าเรื่องอัฐิสังขลิกเปอร์ต ในอัฐิสูตร สังยุตตนิกาย และในอรรถกถาสังยุตตนิกาย ดังมีใจความว่า

เมื่อพระโมคคัลลานะพร้อมกับพระภิกษุนามว่าลักษณะลงมาจากเขาคิชฌกูฏพบโครงกระดูกถูกหนูนกแร้งกาจิก โครงกระดูกก็ร้องคร่ำครวญ เมื่อท่านทั้งสองมาเฝ้าพระพุทธเจ้าที่กรุงราชคฤห์จึงได้กราบทูลเรื่องราวดังกล่าว พระพุทธเจ้าจึงตรัสเรื่องราวที่เกี่ยวกับเปอร์ตตนนั้นว่า เมื่อครั้งที่เป็นมนุษย์อาศัยอยู่ในเมืองราชคฤห์ยังชีพโดยการฆ่าสัตว์ขาย เมื่อตายไปแล้วได้ตกนรกอยู่หลายพันปี เศษแห่งผลกรรมจึงยังให้มาเกิดเป็นเปอร์ต³⁷¹

³⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, 708.

³⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, 707 – 708.

³⁷¹ เรื่องเดียวกัน, 701 – 707.

ภาพอัฐิสั่งขลิบปรต หรืออาจจะเป็นภาพมังสเปลิปรตนี้มีปรากฏเฉพาะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เท่านั้น ส่วนสมุดไตรภูมิในสายการคัดลอกที่ 1 ไม่ปรากฏนั้นไม่สามารถหาสาเหตุได้

11. ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 126) ปรากฏภาพปรตกำลังนำก้อนเนื้อที่มาจากหว่างขาพาดหัวไหล่ จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ระบุว่า “นายความบังคับความผิดกรรม”

จากลักษณะของรูปและข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่ทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพดังกล่าวเป็นภาพเล่าเรื่องอันทะริปรต ในอันทะริสูตร สังยุตตนิกาย และในอรรถาสังยุตตนิกาย ดังมีใจความว่า

เมื่อพระโมคคัลลานะพร้อมกับพระภิกษุนามว่าลักษณะลงมาจากเขาคิชฌกูฏพบบุรุษที่มี
อันทะใหญ่เท่าหม้อ แม้เมื่อเดินไปไหนจะต้องเอาอันทะแบกไว้ที่หลังเสมอและถูกฝูง
กาจิกทิ้งทำให้ปรตผู้นั้นร้องครวญคราง ผลกรรมที่ทำให้เป็นเช่นนั้นเพราะ เมื่อครั้ง
เป็นมนุษย์มีตำแหน่งเป็นอำมาตย์รับสินบนในการว่าความ ทำให้เกิดความไม่ยุติธรรม
ขึ้น³⁷²

ภาพมังสเปลิปรตหรืออาจจะเป็นภาพมังสเปลิปรตนี้มีปรากฏเฉพาะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เท่านั้น ส่วนสมุดไตรภูมิในสายการคัดลอกที่ 1 ไม่ปรากฏนั้นไม่สามารถหาสาเหตุได้

อสุร

ทิพยาสุร

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 127) ภาพที่ 25 และ 26 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 28 และ 29 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และภาพที่ 29 และ 30 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏภาพหมู่อสุรที่เชิงเขาพระสุเมรุ มีทั้งหมด 8 คน จากข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 กล่าวว่า

³⁷² เรื่องเดียวกัน, 714 – 715.

อสุรภพนี้แผ่นดินเทียนย่อมทอง สุนัขคั่งเมืองดาวดิงส์ มีเมืองอสุร 4 เมือง มีพระยาอสุรอยู่เมืองละคน ๆ มีไม้แคล้อยประจำทวีป สูง 100 โยชน์ มีแผ่นศิลายู่ใต้ 4 แผ่น พระยาอสุรย่อมมานั่งประหมักกันเล่นสนุก มีสระใหญ่ มีบัว มีเรือทอง มีพายทอง พระยาอสุรทั้งหลายย่อมมาเล่น พระยาอสุรทั้ง 2 นี้เป็นใหญ่แก่อสุรทั้งหลาย อันอยู่ฝ่ายบูรพทิศฯ

พระยาอสุรนี้ ชื่อราหูอสุร พระยาอสุรนี้ ชื่อพรหมทัตอสุร อยู่อุดรทิศ พระยาอสุรทั้ง 2 นี้ เป็นใหญ่แก่อสุรทั้งหลาย อยู่ฝ่ายอุดรทิศ

พระยาอสุรนี้ ชื่อสุจิตรอสุร พระยาอสุรนี้ ชื่ออสุราจิตราอสุร อยู่บูรพทิศ พระยาอสุรทั้ง 2 นี้ เป็นใหญ่แก่อสุรทั้งหลาย อยู่ฝ่ายบูรพทิศ

พระยาอสุรนี้ ชื่อปการอสุร พระยาอสุรนี้ ชื่อกุเวราสุรอสุร อยู่ปัจฉิมทิศ พระยาอสุรทั้ง 2 นี้ เป็นใหญ่แก่อสุรทั้งหลาย อันอยู่ฝ่ายปัจฉิมทิศ (ในภาพที่ 47 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวถึงพญาอสุร 2 คนที่ด้านทิศตะวันตกว่า ปรีกาสุร และเวราสุร)

พระยาอสุรนี้ ชื่อสุจิตรอสุร พระยาอสุรนี้ ชื่อสัมโภรอสุร อยู่ทักษิณทิศ พระยาอสุรทั้ง 2 นี้ เป็นใหญ่แก่อสุรอันอยู่ฝ่ายทักษิณทิศแลฯ

อสุรภพนี้อายุสมัยยืน 1,000 ปีทิพย์ แต่แผ่นดินชมพูทวีปลงมาถึงอสุรภพนี้ได้ 8,400 โยชน์ เหนือชื่อทิพย์อสุร³⁷³

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 กลับเขียนภาพพิพาสุรอยู่ 2 บริเวณ คือ 1. ที่เชิงเขาพระสุเมรุ และ 2. ในมหาสมุทร ซึ่งในมหาสมุทรนั้นมีรูปอสุร 4 คน จากข้อความที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิภาพที่ 50 ระบุว่า “ปัจฉิมทิศสี่พระยา...อสุร”

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ไม่ปรากฏภาพพิพาสุรที่มหาสมุทรนอกเขาอัสสัณณะ หากปรากฏข้อความที่เขียนแทรกอยู่ในฉากเขาพระสุเมรุในด้านของสมุดไตรภูมิกล่าวว่า

“ข้างทักษิณสี่สลึงคณิงชีสพพเวรอสูร _ ราวากว 10000 โยชน ข้างปัจฉิมชีเวราสุรองคณิง ชีปรีกาสุร ข้างอุดรชีราหูองคณิง ชีพรหมทัต”³⁷⁴

³⁷³ สมุดไตรภูมิฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 67.

³⁷⁴ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 232.

เรื่องราวทียาสุหรืออสูรผู้เป็นทิพย์(เทวดาที่ตกสวรรค์)นั้นมีปรากฏอยู่ใน อรรถกถา
กุลาวกชาดก³⁷⁵ อรรถกถาจุฬาลงกรณในคัมภีร์ปัญจสุทนี³⁷⁶ อรรถกถาสุวิสูตร ในคัมภีร์สา
รตถกาสินี³⁷⁷ และ อรรถกถาธรรมบทซึ่งจะให้รายละเอียดเกี่ยวกับทียาสุรายละเอียดที่สุด ได้
กล่าวไว้ว่า

แต่เดิมพวกอสูรเหล่านี้แต่เดิมครองพิภพดาวดึงส์มาก่อน ต่อมาเป็นมมมานพพร้อม
เพื่อนอีก 32 คน ได้ไปเกิดบนพิภพดาวดึงส์ บรรดาเทวดาที่เคยอยู่มาก่อนก็ได้ทำการ
เลี้ยงฉลองแก่ผู้มาใหม่ มมมานพได้บอกกับเพื่อนของตนว่า ในงานเลี้ยงนี้ขอให้ไม่ดื่ม
น้ำทิพย์ เมื่อบรรดาเทวดารุ่นเก่าได้ดื่มน้ำทิพย์เข้าไปก็เกิดอาการมีเมา บรรดาเทวดา
ใหม่ก็ได้จับเทวดารุ่นเก่าโยนลงตกลงในมหาสมุทรที่ได้เขาพระสุเมรุ เมื่ออสูรเหล่านั้น
ตกลงมาในมหาสมุทรวิมานที่เป็นทิพย์ก็ได้บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจของบุญแห่งพวกเขา
และต้นไม้ที่ชื่อจิตตปาลก็ได้บังเกิดขึ้น³⁷⁸

หนึ่งในปหาราตสูตร อรรถกถापหาราตสูตร ก็กล่าวบรรดาอสูรอยู่ในมหาสมุทร
เพราะมีรสเค็ม³⁷⁹ แต่ในอรรถกถามหาสมยสูตรกล่าวว่า อสูรนามว่า เวปจิตต สติติติ ปหารทะ
และนมุจิ คืออสูรที่ถูกพระอินทร์ปราบครั้งเรื่องนางสุชาดาได้อยู่ในท้องสมุทร³⁸⁰ เพราะฉะนั้น
ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าเมื่อครั้งที่เขียนสมุทไตรภูมิคงจะเกิดเรื่องการตีความว่าทะเลที่อสูรอยู่นั้น
คือทะเลอะไร

³⁷⁵ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 3, 324 – 326.

³⁷⁶ พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่มที่ 1 ภาคที่ 3, 162 – 165.

³⁷⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, 456 – 460.

³⁷⁸ พระพุทธโฆษาจารย์, พระชัยมปัทมฐกถาแปล ภาค 2, 155.

³⁷⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย สัตตก – อัฏฐก – นวกนิบาต เล่มที่ 4 (กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, 2530), 399 – 407.

³⁸⁰ พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 2, 108.

ดังนั้นในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 จึงมีการเขียนภาพจิตรกรรมพญามุสอยู่ 2 บริเวณคือ

1. ที่เชิงเขาพระสุเมรุ ทั้งนี้จะเป็นเพราะยึดถืออรรถกถาสุวสุตต อรรถกถาพุทธสาสนชา อรรถกถาสวรรค และ อรรถกถาธรรมบทกล่าวว่าเหล่าอสูรทั้งหลายถูกทั้งตกลงมาอยู่ที่เชิงเขาพระสุเมรุและมีสมบัติเสมอพระอินทร์ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่ารูปพญามุสที่ปรากฏที่เชิงเขาพระสุเมรุคือภาพของพญาเวปจิตราสูรผู้เป็นหัวหน้าอสูร³⁸¹ ซึ่งภาพเวปจิตราสูรในสมุคไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับมีประเด็นที่น่าสนใจที่ว่า ลักษณะการลงสีผิวกายของพญามุสเป็นสีเขียวซึ่งเหมือนกับสีผิวกายของพระอินทร์ทั้งนี้อาจจะเป็นไปได้ว่าพญาเวปจิตราสูรเคยเป็นพระอินทร์มาก่อน

ส่วนภาพต้นไม้หลังพญาเวปจิตราสูรนั้นผู้วิจัยตีความว่าเป็นต้นจิตตปาลิไม้ประจำทวีปอสูร

2. ที่มหาสมุทรทั้งนี้เพราะยึดถือตามในปหาราตสูต อรรถกถาปหาราตสูต ว่าอสูรชอบอยู่ที่ทะเลน้ำเค็ม ดังนั้นรูปอสูร 4 คนในวิมานกลางมหาสมุทรจึงน่าจะหมายถึงอสูรที่อยู่ในมหาสมุทร แต่เนื่องจากในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 (ภาพที่ 128) ได้ระบุทิศที่พญามุสประทับ ดังนั้นจะน่าที่จะหมายความว่าที่มาของการเขียนภาพพญามุสอยู่กลางมหาสมุทรด้านทิศต่างไม่ได้นำมาจากปหาราตสูต อรรถกถาปหาราตสูต ทั้งนี้เพราะเอกสารทั้ง 3 ชิ้นนี้ไม่เคยกล่าวถึงทิศของพญามุส

อย่างไรก็ดีสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุคไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ได้ตีความว่า มหาสมุทรที่อสูรมีนามว่า เวปจิตต สุตต และ ปหาราต คือมหาสมุทรใต้เขาพระสุเมรุ จึงได้เขียนรูปอสูรทั้งรวมอยู่ที่ใต้เขาพระสุเมรุทั้งหมด หากแต่เนื้อความในสมุคไตรภูมิทั้ง 5 ฉบับนี้ได้กล่าวพญามุสพร้อมทั้งอุปราชที่สถิตอยู่ตามทิศต่าง ๆ ซึ่งไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

ผู้วิจัยพบว่าในจันทรกัมภ์ของคัมภีร์โลกบัญญัติได้กล่าวว่ามีจอมอสูรทั้ง 4 ครองราชที่ทิศต่างๆ ได้แก่ อสูรนิรธาหุ ท้าวมหาราช ท้าวเวปจิตต และ ท้าวพลิวโรจน³⁸² หากแต่ในอสูรชาติวิภาคกัมภ์ของคัมภีร์เดียวกันระบุว่า พญามุสมี 4 คน แต่ละคนสถิตอยู่ในเมืองที่ตั้งอยู่ประจำทิศทั้ง 4 เมืองอสูรเหล่านี้อยู่ที่ใต้เขาพระสุเมรุ ด้านทิศตะวันออกจอมอสูรมีนามว่า เวปจิตต

³⁸¹ พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, 464.

³⁸² พระสัทธัมมโชสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 53.

ยวราชมีนามว่า สุจิตติ ด้านทิศใต้จอมอสูรมีนามว่า ลำปรี ยวราชนามว่า นมุจิ ด้านทิศตะวันตก จอมอสูรมีนามว่า พหิณะ ยวราชนามว่าอสุระ และด้านทิศเหนือจอมอสูรมีนามว่า ปหาราทะ ยวราช ไม่ออกนาม³⁸³

นอกจากคัมภีร์โลกบัญญัติแล้วยังปรากฏเรื่องเมืองของอสูรทั้ง 4 ที่เชิงเขาพระสุเมรุคือ คัมภีร์โลกที่ปกสารและคัมภีร์เทวภูมิภคซึ่งมีรายละเอียดบางประการที่แตกต่างกับคัมภีร์โลกบัญญัติ ดังรายละเอียดต่อไปนี้ ด้านทิศตะวันออกจอมอสูรมีนามว่า เวปจิตติ ยวราชนามว่า สุจิตตะ ด้านทิศใต้จอมอสูรมีนามว่า สัมพระ ยวราชนามว่านมุจิ ด้านตะวันตกจอมอสูรมีนามว่า พลี ยวราชนามว่า อสุโรชะ และด้านทิศเหนือจอมอสูรมีนามว่า ปหาราทะ ยวราชนามว่าราหู³⁸⁴

ในคัมภีร์เทวภูมิภคว่า ทิศตะวันออกมีพญานามว่า เวปจิตราสูร ทิศตะวันตกมีพญานามว่า เวราสูร และพญาบริกาสูร ทิศเหนือมีพญานามว่า พญาพรหมทัต พญารามู ทิศใต้มีพญานามว่า พญาอัสพะระ และพญาสุลิ³⁸⁵

แต่ถึงอย่างไรก็ตามรายชื่อของจอมอสูรและยวราชที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิก็ไม่ตรงกับคัมภีร์ทั้งสามแต่ประการใด จึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่ายังมีคัมภีร์อื่นอีกที่กล่าวถึงจอมอสูรทั้ง 4 และยวราชที่ผู้วิจัยยังค้นหาไม่พบ

เนื่องจากเนื้อความเรื่องพญาอสูรทั้ง 4 ในคัมภีร์โลกบัญญัตินี้มีความแตกต่างกับพิภพอสูรในคัมภีร์อรรถกถาของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก อีกทั้งคัมภีร์โลกบัญญัติเป็นคัมภีร์ที่แปลมาจากคัมภีร์ภาษาสันสกฤตมาก่อน(ดูรายละเอียดในบทที่ 2) ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าคติเรื่องพิภพอสูรในคัมภีร์โลกบัญญัติเป็นคติของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตได้เป็นที่ยอมรับของคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์ในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์

ลักษณะรูปแบบประติมานวิทยาของอสูรที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิทุกฉบับมีลักษณะเหมือนกับพญามารวัศดีและเหมือนยักษ์ กุมภัณฑ์หมู่บริวารของจตุรหาราชิกา ซึ่งน่าที่จะเป็นไปได้ว่าพื้นที่เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมาหรืออาจจะก่อนหน้านั้นไม่อาจที่จะแยกลักษณะของมาร อสูร ยักษ์ และกุมภัณฑ์ได้ และจากหลักฐานในวรรณคดีเรื่อง สมบัติอมรินทร์ ผลงานการประพันธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ตอนพระอินทร์อุ้มนางสุชาดาออกจากพิภพอสูร ดังตัวอย่างต่อไปนี้

³⁸³ เรื่องเดียวกัน, 94 – 95.

³⁸⁴ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 187.

³⁸⁵ พระมหาธรรมราชาพญาสุทโธ, ไตรภูมิภค, 63.

ปิ่นบุรินทร์ราชอันเรื่องฤทธิ์	ประกาศิตในสองชั้นสวรรค์
แสดงกายให้ประจักษ์แก่กุ่มกัญท์	ผันพักตร์เข้าประคองพนิดา
อุ้มนางทางเทวสิงนาท	ร้องประกาศเหวymarยักขา
ภูเรื่องฤทธิ์อิศเรศในเทวา	ผ่านมหาสุทธานธานี
หวังว่าจะพาดวงสวาท	นิราศจากอสุรภพแห่งยักยี
แล้วผาดแผลงแกว่งจักรด้วยฤทธิ์	จรลีขึ้นยังทิมมพร ³⁸⁶

อนึ่งจากการที่ได้ตรวจสอบเนื้อหาเกี่ยวกับพิภพอสุรพบว่า ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่รจนาขึ้นในลังกาทวีปจะกล่าวว่าพิภพอสุรมีเพียงหนึ่งแห่งเท่านั้นคืออยู่ที่ตรีภูบรรพตใต้เขาพระสุเมรุ ส่วนคัมภีร์ที่กล่าวพิภพอสุรมี 4 เมืองรวมถึงพญาอสุรและยวราชอสุรนั้นปรากฏในคัมภีร์โลกบัญญัติ ซึ่งคัมภีร์โลกบัญญัตินั้นเป็นคัมภีร์ที่รจนาขึ้นเป็นภาษาสันสกฤตต่อมาจึงได้มีการแปลเป็นภาษาบาลี(ดูรายละเอียดในบทที่ 2) ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าเนื้อความที่เกี่ยวข้องกับเมืองของพญาอสุรทั้ง 4 เป็นเรื่องที่พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในเอเชียอาคเนย์ยอมรับเท่านั้น

นอกจากสมุดไตรภูมิแล้ว ภาพพิภพอสุรยังมีปรากฏที่จิตรกรรมที่เสาต้นที่หนึ่ง นับจากประตูด้านหน้าของพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ๑ และ จิตรกรรมที่ผนังสกัดหลังพระอุโบสถวัดคงคามราม จังหวัดราชบุรี ซึ่งจิตรกรรมทั้ง 2 แหล่งนี้เป็นจิตรกรรมเล่าพิภพอสุรใต้เขาพระสุเมรุมีพญาเวปจิตตเป็นพญาอสุร และมีภาพจากเหตุการณ์เทวสุรสงคราม ซึ่งเป็นภาพจากเหตุการณ์ที่ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิ

อนึ่งในภาพพิภพอสุรในหน้าต้นสมุดไตรภูมิสายการคัดลอกที่ 1 ปรากฏภาพพญานาคสถิตในวิมาน รวมถึงในภาพที่ 37 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และในภาพที่ 22 ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 จากข้อความที่จดแทรกอยู่ได้อธิบายว่า “พิภพพนาอยู่ในไตรภูมิ”³⁸⁷ และจากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ระบุว่า “ภีภพแห่งนาค ทำภูรณากราชหมู่นึง กำลณากราชหมู่นึง วิรุฬหนากราช วิรุปักษณากราชหมู่นึง” ซึ่งหมายถึง ธรณานาค กัมพลนาค วิรุฬหกนาค และวิรุฬปักษนาค

³⁸⁶ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) , “สมบัติอมรินทร์คำกลอน” ใน วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน) (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2515), 54 – 55.

³⁸⁷ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 228.

ผู้วิจัยพบว่าในอรรถกถาหริสูตรที่ 2 ในคัมภีร์สารัตถปกาสินี กล่าวว่าเวลาที่ชาติสูงกว่า พวกหนึ่งนาคกัมพลอัสดร พวกหนึ่ง นาคธรรฐ พวกหนึ่ง³⁸⁸ ในอรรถกถาหริสูตรกล่าวว่า นาคทั้ง 2 นี้อาศัยอยู่ที่เชิงเขาพระสุเมรุ³⁸⁹ ซึ่งน่าที่จะเป็นที่มาของภาพพญานาคที่อาศัยอยู่ใกล้กับพิภพอสุร

ส่วนเรื่องพญาวีรพหุภค และพญาวีรพักษ์นาค แม้ว่าในอาฎานาติยสูตรรวมถึงปกรณ์พิเศษจะได้กล่าวถึงพญาวีรพักษ์เป็นโลกบาลทางด้านทิศตะวันตกมีบริวารเป็นนาค นอกจากที่อยู่ของพญาวีรพักษ์จะอยู่ที่เขายุคนธร แต่ไม่เคยพบคัมภีร์ที่กล่าวถึงนาคที่เป็นบริวารอาศัยอยู่ที่เชิงเขาตรีภูฏ ส่วนพญาวีรพหุเป็นโลกบาลทางด้านทิศใต้และอยู่ทางทิศใต้ของเขายุคนธร มีกุมภันท์เป็นบริวาร จากการตรวจสอบพบว่าไม่เคยพบเรื่องที่อยู่วิรุพหุภค และวิรุพักษ์นาค แต่ประการใด

จากบทพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์รัชกาลที่ 1 ได้กล่าวกุมภันท์ชื่อวิรุพหุภคเป็นสังวาลอาศัยอยู่ที่เชิงเขาตรีภูฏ หรืออาจจะเป็นไปได้ว่ากลุ่มผู้เขียนมีความสับสนกันระหว่างกุมภันท์วิรุพหุภคกับนาควิรุพหุ

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานไว้ว่า 2 กรณี 1. ผู้วิจัยหาคัมภีร์ที่กล่าวถึงที่อยู่ของวิรุพหุภค และวิรุพักษ์นาคไม่พบ กับ 2. เรื่องทั้งเป็นการตีความของกลุ่มผู้เขียน

ปลาอานนท์

หนึ่งในภาพที่ 37 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ในภาพที่ 22 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และในภาพที่ 23 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ปรากฏภาพปลาตัวใหญ่ 2 ตัวที่หมุนจักรวาล ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าที่จะเกี่ยวข้องกับเรื่องปลาอานนท์หมุนโลก

ในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักที่ปรากฏเรื่องสภาวะของการตั้งอยู่ของแผ่นดินในมหาปรินิพพานสูตรกล่าวว่า “แผ่นดินใหญ่ตั้งอยู่บนน้ำ น้ำตั้งอยู่บนลม ลมตั้งอยู่บนอากาศ”³⁹⁰ นอกจากนี้ข้อความดังกล่าวยังมีการอ้างอิงอยู่ในคัมภีร์โลกบัญญัติ³⁹¹ คัมภีร์โลกที่ปก

³⁸⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 568.

³⁸⁹ เรื่องเดียวกัน , 569.

³⁹⁰ พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1, 281.

³⁹¹ พระสัทธัมมโชสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 1.

สาร³⁹² จึงสันนิษฐานว่าเรื่องปลาอานนท์หนุณโลกน่าที่จะเป็นคติความเชื่อของท้องถิ่น ดังที่ปรากฏในบทละครรามเกียรติ์ของสุนทรภู่ที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 กล่าวว่

นทีดีฟองนองระลอก
พระสุเมรุเอนเอียงอ่อนละมุน

คลื่นกระลอกกระฉ่อนชลชันชุ่น
อนนต์หนุณดินแดนสะท้านสะเทือน³⁹³

อีกทั้งในหนังสือเรื่องแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็กล่าวว่าปลาอานนท์รองรับแผ่นดิน³⁹⁴

แต่ก็เป็นสิ่งที่แปลกประหลาดตรงที่ว่าเหตุใดกลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิจึงเขียนเป็นภาพปลา 2 ตัว

เรื่องประกอบ

นอกจากภาพที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์แล้ว ยังปรากฏภาพประกอบอื่นๆที่ไม่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์แต่ประการใด เรื่องประกอบที่พบนั้นจะพบอยู่ในส่วนของหน้าหลังของสมุดไตรภูมิเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นบางฉบับที่มาเขียนที่หน้าด้น และเรื่องประกอบเหล่านี้มีที่มาแตกต่างกันสาเหตุที่มีการเขียนภาพประกอบผู้วิจัยสันนิษฐานไว้อยู่ 2 ประเด็นคือ

1. ดังที่ได้กล่าวไปในบทที่แล้วว่าสมุดไตรภูมินั้นคือแผนที่ของโลกตามทัศนะของสังคมชั้นสูงในยุคสมัยนั้น ดังนั้นจึงได้แทรกเรื่องที่เชื่อกันว่าเคยเกิดจริง ณ สถานที่นั้นๆ ซึ่งภาพที่เลือกมาประกอบจึงเป็นภาพที่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นป่าหิมพานต์ ในชมพูทวีป และในมหาสมุทรเป็นส่วนมาก

2. เนื่องจากขนาดของสมุดไตรภูมิบางฉบับมีขนาดยาวมาก ดังนั้นเพื่อไม่ให้พื้นที่ด้านหลังว่างเกินไป กลุ่มผู้เขียนจึงได้คัดสรรเรื่องราวที่เหมาะสมเพื่อเขียนลงไปนสมุดไตรภูมิ ยกเว้นในกรณีของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 ที่กลุ่มผู้เขียนไม่ได้บันทึกอะไรเลยไว้ในหน้าหลัง

³⁹² พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 170.

³⁹³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ประวัติสุนทรภู่,” ใน เสภาเรื่องพระราชพงสาวดาร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), (25).

³⁹⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2545), 58.

ดังนั้นจะพบว่าสมุดไตรภูมิบางฉบับที่มีขนาดไม่ยาว เช่น สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 และ สมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนล จึงแทบจะไม่พบเรื่องประกอบเลย

ลักษณะเด่นของภาพประกอบคือ กลุ่มผู้วาดจะเขียนภาพเหตุการณ์ตอนสำคัญของเรื่องนั้นๆ ซึ่งเหมือนกับจิตรกรรมภาพเล่าเรื่องในกรุงพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และปูนปั้นที่ผนังสกัดหน้าวิหารวัดไชย จังหวัดลพบุรี อีกทั้งยังพบว่าในบางภาพมีการเขียนข้อความเพื่อเล่าเรื่องย่อของภาพเล่าเรื่องดังกล่าว หากผู้อ่านมีพื้นความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวนั้นๆ เมื่ออ่านสมุดไตรภูมิจะสามารถเข้าใจภาพเล่าเรื่อง

เรื่องประกอบที่พบในสมุดไตรภูมิผู้วิจัยไม่ได้เรียงตามลำดับที่พบ ทั้งนี้เพราะถ้าเรียงตามลำดับที่พบจะก่อให้เกิดความสับสนในการอธิบาย ทั้งนี้เพราะลักษณะการเรียงลำดับเรื่องในสมุดไตรภูมิทั้ง 2 สายมีความแตกต่างกันมาก แต่ผู้วิจัยจะเรียงตามความสำคัญของกลุ่มเรื่องที่พบดังต่อไปนี้

พุทธประวัติ

ในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักเนื้อหาที่เกี่ยวกับพุทธประวัติได้กระจัดกระจายอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ต่อมาในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาจึงได้มีการรวบรวมพุทธประวัติไว้ในส่วนของนิทานกถาของอรรถกถาชาดกและอรรถกถาอปทานซึ่งเนื้อในอรรถกถาทั้ง 2 เล่มมีความเหมือนกัน แต่อย่างไรก็ตามเนื้อหาพุทธประวัติที่รวบรวมขึ้นมาจากเพียงตอนอนาถปิณฑิตเศรษฐีถวายสวนเจ้าเชต ในขณะที่เคยกลับพบว่าในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลักได้รวบรวมเนื้อหาพุทธประวัติก่อนที่พระพุทโธมาจารย์แต่งอรรถกถา ยกตัวอย่างเช่นคัมภีร์ลิลิตวิสูตร และคัมภีร์พุทธจริตของพระอัสวโณมัย เป็นต้น

ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 19 จึงได้มีการประพันธ์คัมภีร์ชินจริตขึ้น สำหรับดินแดนในเอเชียอาคเนย์ก็ปรากฏคัมภีร์พุทธประวัติอยู่หลายคัมภีร์ซึ่งส่วนใหญ่จะได้โครงเรื่องจากนิทานกถาของอรรถกถาชาดกและอรรถกถาอปทานเป็นสำคัญ มีเรื่องที่สำคัญเช่น คัมภีร์สัมปิณฑิตมหานิทาน คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา เป็นต้น

ในสมุดไตรภูมิปรากฏจากพุทธประวัติอยู่หลายตอน แต่ในสมุดไตรภูมิส่วนใหญ่จะเน้นเหตุการณ์พระโพธิสัตว์ประสูติจนถึงเหตุการณ์พญาวัวสวคิมมาพญู ส่วนจากเหตุการณ์หลังการตรัสรู้พบเพียง 2 ฉากเท่านั้นคือ

1. ตอนปาลิเลยยกะภาพที่ 44 ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และภาพที่ 65 ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5

2. ตอนเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ภาพที่ 75 ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก

สาเหตุที่ภาพพุทธประวัติในสมุดไตรภูมิไม่ได้เขียนจบถึงเสด็จมหาปรินิพพาน เพราะเนื้อหาที่เกี่ยวกับพุทธประวัติไม่ใช่ประเด็นหลักของการเขียนสมุดไตรภูมิที่เน้นถึงเนื้อหาของโลกศาสตร์เป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะในสมุดไตรภูมิฉบับที่มีเนื้อหาละเอียด เช่น สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ไม่ปรากฏฉากพุทธประวัติแต่ประการใด อีกทั้งจะพบว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 จะเขียนฉากพุทธประวัติแทรกในส่วนที่เกี่ยวข้องกับชมพูทวีปทั้งสิ้น หรือแม้แต่สมุดไตรภูมิฉบับอื่นๆ ก็เขียนต่อท้ายแปดพิภพในหน้าต้นสมุดซึ่งทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะหน้าสมุดที่เหลือ ลักษณะการจัดวางองค์ประกอบของภาพพุทธประวัติที่ปรากฏนั้นมีความคล้ายคลึงกับฉากพุทธประวัติในจิตรกรรมฝาผนังเป็นอย่างมาก

แต่ถึงอย่างไรก็เป็นสิ่งที่สังเกตได้ว่าเฉพาะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน(ภาพที่ 129) หลังจากฉากเสด็จออกมหาภิเนษกรรมหลังการปลงพระเกศาแล้วจะเขียนภาพพระโพธิสัตว์และภาพพระพุทธเจ้าเป็นรูปสัญลักษณ์ทั้งสิ้น ทั้งนี้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจจะเป็นเพราะปัญหาของพื้นที่ที่ไม่เอื้อต่อการเขียนภาพพระโพธิสัตว์และภาพพระพุทธเจ้าเป็นภาพมนุษย์ได้ ลักษณะการใช้สัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้าไม่ค่อยปรากฏให้เห็นมากนักในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตัวอย่างอีกชิ้นที่แสดงถึงสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้าคือ ภาพमारผจญแกะไม้หลังพระพุทธบาทที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี

แนวโน้มของแหล่งที่มานั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่า อาจจะนำมาเนื้อหาจากคัมภีร์พุทธประวัติที่มีการรวบรวมขึ้นในสมัยหลัง อีกทั้งเรื่องราวพุทธประวัติในบางเรื่องสามารถระบุได้ว่าอาจจะไม่ได้นำมาจากเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์ที่ประพันธ์ในลังกาทวีป เช่น ตอนธิดาพญามารผจญพระพุทธเจ้าภาพที่ 49 ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ซึ่งเขียนฉากเหตุการณ์ตอนนี้อยู่ก่อนการมาของพญาวัวสวดีมารผจญพระพุทธเจ้าที่ได้นับพระศรีมหาโพธิ์ อีกทั้งภาพธิดาพญามารก็ปรากฏเป็นสตรีที่ชราภาพ ผู้วิจัยตีความว่า ภาพทางด้านซ้ายมือของพระพุทธเจ้าเป็นฉากแสดงธิดาพญามารมา แต่ทางฉากทางขวามือของพระพุทธเจ้าเป็นภาพธิดาพญามารกลับไปเพราะไม่สามารถที่ทำการยั่วยวนพระพุทธเจ้า อีกทั้งยังปรากฏว่ามีการเขียนภาพธิดามารคนหนึ่งเป็นรูป

หญิงชรา ซึ่งผิดกับเนื้อหาในอรรถกถาธรรมบท³⁹⁵ นิทานกถาของคัมภีร์วิสุทธิชนวิลาสีนีอรรถกถา
อปทาน³⁹⁶และนิทานกถาของอรรถกถาชาดก³⁹⁷ ที่กล่าวว่า ธิดาพญามารมาผจญพระพุทธเจ้าเมื่อครั้ง
ที่พระองค์ประทับที่อชบาลนิโครชซึ่งนับเป็นสัตตมหาสถานสัปดาห์ที่ 5 อีกทั้งพระพุทธเจ้าขับธิดา
พญามารไปแล้วก็ไม่สิ่งใดบังเกิดแก่ธิดาพญามาร

ลักษณะการดำเนินเนื้อเรื่องในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 มีลักษณะคล้ายคลึงกับ
ฉากเหตุการณ์ธิดาพญามารมาผจญพระพุทธเจ้าในคัมภีร์โลกบัญญัติ³⁹⁸ คัมภีร์ฎีกาพาหุ³⁹⁹ และ
คัมภีร์ปฐมสมโพธิสำนวนล้านนา⁴⁰⁰ ก็กล่าวว่า “ธิดาพญามารได้เข้ามาผจญพระพุทธเจ้าก่อนที่
พญาวัดติมารจะมา อีกทั้งเมื่อพระพุทธเจ้าขับธิดาพญามารไปแล้วนั้นปรากฏนางทั้ง 3 ก็แก่ชรา
ไปในทันที

อนึ่งภาพธิดาพญามารมายั่ววนพระพุทธเจ้าก่อนการตรัสรู้ในสมุคไตรภูมิ
ฉบับหมายเลขที่ 8 ยังปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ กรุงเทพมหานคร

ชาดก

อรรถกถาชาดก

ถึงแม้ว่าเนื้อหาของชาดกจะมีปรากฏในขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก ก็ตาม แต่เนื้อหาของ
ของชาดกในขุททกนิกายเป็นฉันท์ ชาดกบางเรื่องมีฉันท์จำนวนไม่มากนัก เช่นจำนวน 1 บทเป็น
ต้น อันเป็นการไม่พอที่จะสามารถทำความเข้าใจในเนื้อหาของชาดกและฉันท์ในชาดกบางเรื่องก็
ไม่ได้เป็นการอธิบายเนื้อหา ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าสมุคไตรภูมิได้นำเอาเนื้อหาของชาดกใน
สมุคไตรภูมิมาจากอรรถกถาชาดกซึ่งเนื้อหาที่ละเอียด ชาดกที่ปรากฏในสายการคัดลอกที่ 1 กับ
สายคัดลอกที่ 2 จะไม่เหมือนกันทุกเรื่อง บางเรื่องจะพบทั้ง 2 สายแต่บางเรื่องก็จะพบเพียงสายใด

³⁹⁵ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค 6, 99 – 101.

³⁹⁶ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่มที่ 8 ภาคที่ 1, 155 – 157.

³⁹⁷ พระพุทธโฆษาจารย์, นิทานกถา พุทธประวัติตอนต้น ฉบับพระพุทธโฆสเถระ,
ชนิด อยู่โพธิ์ (แปลและเรียบเรียง), 116 – 118.

³⁹⁸ พระสัทธรรมโฆสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 117.

³⁹⁹ นาคประทีป(นามแฝง) แปล, ฎีกาขมมังคลอรรถกถาเทศนา (พาหุ), 2 – 5.

⁴⁰⁰ บำเพ็ญ ะวิน (ปริวรรต), ปฐมสมโพธิสำนวนล้านนา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
โอเดียนสโตร์, 2535), 67 – 69.

สายหนึ่งเท่านั้น ดังนั้นการจะกล่าวถึงภาพเล่าเรื่องในชาดกผู้วิจัยจะเรียงลำดับตามที่ปรากฏใน คัมภีร์อรรถกถาเป็นสำคัญ

เรื่องชาดกที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิ มีดังต่อไปนี้

นพปानกชาดก (เรื่องที่ 20) ในภาพที่ 50 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 130) ปรากฏภาพเล่าวานรกำลังดูคนน้ำโดยที่ในสระนั้นมีรูปยักษ์อยู่ 1 คน ผู้วิจัยตีความว่าภาพดังกล่าวเป็นภาพเล่าเรื่องอรรถกถานพปานกชาดก ดังมีใจความว่า

ครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร อยู่มาวันหนึ่งพระองค์พร้อมทั้งเหล่าบริวารได้เดินทางไปป่า ขณะที่เสวยน้ำในสระได้สังเกตเห็นว่าที่บริเวณรอบขอบสระมีแต่รอยเท้าของคนลงแต่ไม่มีรอยเท้าของคนขึ้นจากสระ ผลปรากฏว่าในสระนั้นมีผีเสื้อน้ำสถิตอยู่ พระองค์พร้อมทั้งเหล่าบริวารจึงนำไม้้อดูคนน้ำในสระน้ำกิน”⁴⁰¹
ตัวอย่างภาพนพปานกชาดกที่โครงสร้างภาพเหมือนกับในสมุคไตรภูมิยังปรากฏในแผ่นภาพจำหลักหินภายในอุโมงค์วัดศรีชุม⁴⁰²

พกชาดก(เรื่องที่ 48) ในภาพที่ 66 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ภาพที่ 61 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 131) และ ภาพที่ 108 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก ปรากฏภาพปูหนึบคอนกกระยาง ผู้วิจัยตีความว่าภาพดังกล่าวเป็นภาพเล่าเรื่องอรรถกถาพกชาดก เพราะตรงกับเนื้อความในพกชาดกที่ว่า

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรุกขเทวดา ครั้งหนึ่งน้ำในสระแห้งมาก นกกระยางจึงออกอุบายที่จะหลอกไปกินปลา โดยกล่าวกับปลาว่าจะนำปลาที่อยู่ในสระนี้ไปปล่อยยังสระอื่น ปลาเหล่านี้หลงเชื่อนกกระยางและในที่สุดปลาทั้งหลายก็ถูกกินหมด จนเหลือปูอยู่ตัวหนึ่ง นกกระยางก็หลอกปูด้วยเช่นเดียว แต่ปูได้ออกอุบายว่าจะขอใช้ก้ามปูคาบคอนกกระยางซึ่งนกกระยางก็ยอม นกกระยางได้พาปูเหาะและนกกระยางก็

⁴⁰¹ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เอกนิบาต เล่มที่ 3 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 274 – 277.

⁴⁰² ประชุมศิลปจารึก ภาคที่ 5 (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์, 2515), 41 – 43.

เผยความจริงว่าตนปรารถนาที่จะกินปู สุดท้ายนกระยางไม่อาจที่จะกินปูได้และยัง
ถูกปูตักคอในที่สุด⁴⁰³

ตัวอย่างภาพพหุชาดกที่โครงสร้างภาพเหมือนกับในสมุทไตรภูมิยังปรากฏในแผ่นภาพ
จำหลักหินภายในอุโมงค์วัดศรีชุม แต่ในภาพจำหลักหินไม่ได้สลักเป็นภาพปูกำลังหนีบคอนก
กระยาง⁴⁰⁴ จิตรกรรมบนเสาศาภายในวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ๑ ด้านที่ 2 จากประตู
ด้านหน้าซ้ายมือของพระศรีศากยมุนี⁴⁰⁵ และภาพจำหลักบนฝาหอไตร วัดทุ่งศรีเมือง จังหวัด
อุบลราชธานี

ทิวาหนชาดก (เรื่องที่ 186) ในสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 (ภาพที่ 132) สมุทไตร
ภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 137) ภาพที่ 57 , 59 ของสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุทไตรภูมิ
ฉบับหมายเลขที่ 10/ก (ภาพที่ 133) และ สมุทไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ปรากฏรูปบุคคลเกาะไม้
กระดานลอยคอกกลางมหาสมุทร ในภาพที่ 88 ของสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก มีข้อความ
อธิบายภาพได้กล่าวว่า

กโทชายเสียส่าเกาเกาะครมาถึงเกาะหมุคาบแก้วเหาะมากินลูกมเดือเอาแก้ว
วางไว้ กโทชายลงมาจยได้แก้ว เหาะไปหาญาติ 3 คน

จากข้อความที่ปรากฏจึงสามารถที่จะตีความว่าภาพดังกล่าวเป็นภาพเล่าเรื่องทิวาหน
ชาดก ดังความย่อว่า “พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์ ครึ่งหนึ่งสุกรได้แก้วมณีทรง
อานุภาพ มันจึงคาบไว้แล้วเหาะไปบนอากาศด้วยอานุภาพแห่งแก้วมณีไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง
ท่ามกลางมหาสมุทร ต่อมาวันหนึ่งบุรุษชาวกาสิคนหนึ่งถูกบิดามารดาขับออกจากบ้าน บุรุษนั้นจึง
เดินไปที่ท่าเรือสมัครเป็นกรรมกรแล้วอาศัยเรือเดินไปในมหาสมุทร ต่อมาเรือจมจึงว่ายน้ำไปยังที่

⁴⁰³ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เอกนิบาต เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 355 – 361.

⁴⁰⁴ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 5, 59 – 61.

⁴⁰⁵ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม การศึกษา
เชิงวิเคราะห์” (รายงานการค้นคว้าเฉพาะบุคคล สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะ
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ปีการศึกษา 2543), 121 .

เกาะแห่งหนึ่ง เที้ยวแสวงหาผลไม้และได้พบกีสกรที่หลับอยู่จึงโหมยมนิยมนั้น ต่อมาไปพบพระฤๅษีในป่า พระฤๅษีอยากหาะได้จึงขอแลกพรวีวิเศษกับแก้ววิเศษนั้น⁴⁰⁶

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และฉบับกรุงเบอร์ลิน ปรากฏภาพที่ต่อเนื่องคือเป็นรูปชายผู้นั้นไปพบฤๅษีและในภาพพระฤๅษีถือพรวีอยู่ จึงสันนิษฐานว่าภาพดังกล่าวเป็นเหตุการณ์หลังจากชายผู้นั้นได้แก้ววิเศษและชายผู้นั้นมาพบฤๅษีได้พรวีวิเศษจากพระอินทร์และได้แลกแก้ววิเศษกับพรวีนั้น แต่ในสมุดไตรภูมิทั้ง 4 ไม่ได้กล่าวถึงฤๅษีอีก 2 คนตามความในอรรถกถาชาดก

นอกจากภาพเล่าเรื่องอรรถกถาพิชิตาหวนชาดกมีปรากฏในสมุดไตรภูมิแล้วยังมีปรากฏเป็นภาพจิตรกรรมบนเสาศาภายในวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ๔ ด้านที่ 2 ด้านขวามือของพระศรีศากยมุนี⁴⁰⁷

สุกสูมาชาดก (เรื่องที่ 224) และ วานรชาดก (เรื่องที่ 342) ในภาพที่ 65 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 134) ปรากฏภาพพระภายในสระมีรูปลิงจ๋อจะเข้ ซึ่งรูปดังกล่าวไม่ปรากฏข้อความอธิบายภาพใดๆ

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นภาพเล่าเรื่องสุกสูมาชาดก ดังมีใจความโดยสรุปว่า ครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวารออาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ พระเทวทัตเกิดมาเป็นจระเข้ ด้วยเหตุที่เมียจระเข้กำลังปรารถนาที่จะกินหัวใจลิง จึงได้อ้อนวอนผัว ฝ่ายจระเข้พระเทวทัตจึงออกอุบายให้ลิงพระโพธิสัตว์ขึ้นจี่เพื่อที่ข้ามฝาก แต่เมื่อถึงกลางแม่น้ำจระเข้ก็คอยคำลงเรือ ฝ่ายพญาวานรเห็นเข้าจึงถาม จระเข้จึงเผยความลับให้ฟัง พญาลิงจึงออกอุบายว่าตอนนี้ถ้าพญาลิงตกหนีแล้วกระโดดขึ้นหัวใจจะแตกสลายขอให้จระเข้ช่วยไปที่ต้นมะเดื่อแล้วพญาลิงจะแขวนหัวใจไว้ที่นั่น จระเข้เทวทัตหลงเชื่อจึงช่วยไปที่ต้นมะเดื่อนั้น พญาลิงจึงได้ทีกระโดดขึ้นต้นมะเดื่อแล้วหนีไป⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เอกนิบาต เล่มที่ 3 ภาคที่ 3 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 202 – 203.

⁴⁰⁷ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 108.

⁴⁰⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เอกนิบาต เล่มที่ 3 ภาคที่ 3, 310 – 313.

นอกจากเรื่องพระเจ้าหลอกลอกกินหัวใจลงในอรรถกถาสุมารชาดกแล้ว ยังพบเรื่องที่เหมือนกันในอรรถกถาวนรชาดก⁴⁰⁹ ดังนั้นผู้วิจัยจึงไม่อาจที่จะสามารถว่าภาพเล่าเรื่องจากดังกล่าวนำมาจากชาดกเรื่องใด

อนึ่งวารินทรชาดกก็เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าผู้ปรารถนาหัวใจพญาวนร แต่ผู้วิจัยไม่นับเข้าข่ายที่มาของภาพเล่าเรื่องก็เพราะ เนื้อหาในวารินทรชาดกพระโพธิสัตว์ติดอยู่บนเกาะ แล้วกระโดดเหยียบหัวพระเจ้าเข้าไปที่ฝั่ง⁴¹⁰ ไม่ใช่หลังจากพระเจ้าเหมือนกับภาพจิตรกรรมในสมุดไตรภูมิ

นอกจากภาพเล่าเรื่องพระเจ้าหลอกลอกกินใจมีปรากฏในสมุดไตรภูมิแล้วยังมีปรากฏเป็นภาพจิตรกรรมบนเสาดภายในวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ฯ ตอนที่ 4 ด้านขวามือของพระศรีศากยมุนี ซึ่งในจารึกก็มีได้ระบุว่า เป็นชาดกเรื่องใด⁴¹¹

อุลughชาดก (เรื่องที่ 270) ในภาพที่ 71 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ภาพที่ 62 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 135) ภาพที่ 72 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 110 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ในภาพเป็นรูป 2 นกตัวกำลังจิกตีกัน บริเวณใกล้เคียงกับรูปมีรูปพญาหงส์แวดล้อมด้วยนกต่างๆ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 62 มีข้อความอธิบายภาพกล่าวว่า

กาแลนกเค้าผูกเวนกันไคยกลบ 1 เมื่อแรกปลัดกับนกทั้งหลายชูกันจดังพญากาแลนก
เค้าซึ่งกันเป็นพญาไคจิกกันบินไปยนกทั้งหลายจึงดังหงเปนพญา”

ส่วนในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ภาพที่ 57 ระบุว่า “โพธิสัตว์เปนหงไคเปนพญา
แกนก”

⁴⁰⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 6, 658 – 660.

⁴¹⁰ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เอกนิบาตชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 95 – 99.

⁴¹¹ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 116.

จากข้อความดังกล่าวสามารถแปลความได้ว่าภาพที่ปรากฏนี้เป็นภาพเล่าเรื่องอรรถกถาอุลughชาดก ดังมีใจความว่า ครั้นเมื่อปฐมกับปี่เหล่านกได้เลือกกราชแห่งนก จึงได้มีผู้เสนอให้นักเป็นพญา ปรากฏว่านกกาต้องการที่ทดสอบว่านกเค้าเมื่อเวลาโกรธจะเป็นเช่นใดจึงกล่าวปฏิเสธไม่ยอมรับนกเค้าทำให้นักไม่พอใจบินไล่จิกตีนกกา ผลจึงทำให้นกเหล่านกเลือกหงส์ให้เป็นราชาแห่งนก⁴¹²

นอกจากในสมุดไตรภูมิแล้วยังภาพเล่าเรื่องอรรถกถาอุลughชาดกที่จิตรกรรมบนเสาด้านซ้าย ภายในวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม ต้นที่ 4 จากประตูด้าน ข้างซ้ายมือของพระศรีศากยมุนี⁴¹³

วัณณิสสุกรชาดก (เรื่อง 283) และตัจฉกชาดก (เรื่องที่ 492) ในภาพที่ 60 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 136) ปรากฏภาพหมูหลายตัวกำลังรุมทำร้ายเสือตัวหนึ่ง เรื่องราวที่เกี่ยวกับหมูรุมทำร้ายเสือนั้นมีปรากฏอยู่ในชาดก 2 เรื่องคือ วัณณิสสุกรชาดก⁴¹⁴ และ ตัจฉกชาดก⁴¹⁵ เนื้อความในชาดกทั้ง 2 เรื่องมีลักษณะที่เหมือนกันหากแต่ในวัณณิสสุกรชาดกมีตัวละครเพิ่มมา 1 ตัวคือชฎิลที่เป็นอดีตชาติของพระเทวทัตและถูกเหล่าสุกรฆ่าตายเนื่องจากเนื้อของชาดกทั้งมีลักษณะที่เหมือนกันมากอีกทั้งภาพในสมุดไตรภูมิต่างก็มีปรากฏอยู่ในชาดกทั้ง 2 เรื่อง ดังนั้นจึงไม่สามารถที่จะสรุปได้ว่าภาพเล่าเรื่องดังกล่าวนำมาจากชาดกเรื่องใด หากแต่ทั้ง 2 เรื่องพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรุกขเทวดาซึ่งเป็นการขัดกับข้อความที่ปรากฏว่าพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุกร

กาคาตักชาดก (เรื่องที่ 327) ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 137) ภาพที่ 57 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 87 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน(ภาพที่ 138) ปรากฏภาพเล่าเรื่องวิมานพญาครุฑกลางมหาสมุทรโดยที่ภายใน

⁴¹² พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 6, 156 – 160.

⁴¹³ สัจจรัตน์ สุขโนมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 118 .

⁴¹⁴ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 4 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530), 262 – 271.

⁴¹⁵ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 6, 473 – 483.

วิมานพญาครุฑจะมีสตรีอยู่นางหนึ่ง และจะมีรูปบุรุษหนึ่งคนแฝงตัวที่ต้น จากข้อความที่อธิบายภาพในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวว่า

ในปัญจกนิบาทว่าพญาครุฑนิรมิตเป็นมานพมาเล่นสกาด้วยพญาราณสีเห็นนางกาก็
พระอัครมเหสีพญาพรหมทัตตทรงพระรูปโฉมงามนักมีปิตุพัทริกใคร่ ลอบลักกาไปไว้
ในยวमारสัมพลี พญาไชนาฏกุเวรไปติดตามนาง

จากข้อความที่ยกมาข้างต้นสามารถตีความได้ว่าภาพดังกล่าวเป็นภาพเล่าเรื่องกาคาคกชาดกตอนนาฏกุเวรคนธรรพ์ได้แฝงตัวอยู่ที่ระหว่างปีกของพญาครุฑ เมื่อพญาครุฑบินกลับถึงวิมานสัมพลีจึงทำให้นาฏกุเวรมาถึงวิมานสัมพลีได้ด้วยเช่นเดียวกัน⁴¹⁶ ดังนั้นในภาพพญาครุฑอยู่กับสตรีนางหนึ่งในวิมาน ซึ่งก็คือนางกาคาคก ส่วนรูปบุรุษที่แฝงอยู่ที่ต้นไม้ก็หมายความว่าปิตุพัทริกใคร่ แต่ข้อความที่อธิบายภาพก็จะพบว่ามีส่วนที่คลาดเคลื่อน เพราะถ้าเป็นกาคาคกชาดกพระอรรคกษัตริย์จัดไว้เป็นจตุกกนิบาทไม่ใช่ปัญจกนิบาท

อย่างไรก็ตามในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 พบว่าที่ได้วิมานสัมพลีปรากฏรูปสตรีนางหนึ่งเดินงมมือกับบุรุษ และบริเวณใกล้เกาะพญาครุฑมีรูปบุรุษผู้หนึ่งกำลังเกาะไม้กระดาน แม้ว่ารูปเกาะพญาครุฑจะอยู่ใกล้กับภาพเล่าเรื่องอรรคกษัตริย์หาหนชาดกซึ่งมีเรื่องชายผู้หนึ่งว่ายน้ำกลางสมุทรเพราะเรืออัปปางก็ตาม แต่ภาพชายเกาะไม้กระดานก็ไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องหาหนชาดกแต่ประการใด เพราะในภาพของอรรคกษัตริย์หาหนชาดก รูปชายที่เรืออัปปางก็ปรากฏอยู่ที่มุมขวามือด้านล่าง

จากข้อความอธิบายภาพในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวว่า

ปันจนิบาทพระญาครุฑราชลักนางกาก็ไปยวไวยในเกาะสัมพลีทวีปนั้น นายนาฏกุเวร
โดยสารสำเภไปยมังกรผุดขึ้นดีลสำเภา(ชำรุด)ไปยบนวิมาน(ชำรุด)นงวิครันครุทกซ่อนอยู่

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าในสมุดไตรภูมิน่าที่จะบังเกิดความสับสนระหว่างกาคาคกชาดกกับสุสันธิชาดก ทั้งนี้เพราะ ในกาคาคกชาดกนาฏกุเวรไม่ได้มีความสัมพันธ์กับนางกาคาคก และนาฏกุเวรก็ได้อาศัยเรือเดินสมุทรไปยังเกาะพญาครุฑ แต่ในสุสันธิชาดกพญาครุฑลงมาลัก

⁴¹⁶

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เอกนิบาต เล่มที่ 3 ภาคที่ 4, 565 –

นางคัมพรราช คนขับร้องของพระเจ้าคัมพรราชที่เชื่อว่านายอัคระเป็นผู้โดยสารเรือไปยังเกาะพญาครุฑ ระหว่างทางปลามังกรกระโดดเข้ามาในเรือทำให้เรือจม นายอัคระจึงลงนอนเหนือไม้กระดานลอยไปถึงเกาะที่พญาครุฑอยู่อาศัย ต่อมานางสุสันธิเห็นนายอัคระจึงได้พานายอัคระขึ้นไปยังวิมานพญาครุฑ⁴¹⁷

จากเรื่องย่อข้างต้นผู้วิจัยตีความได้ 2 กรณีคือ

1. กลุ่มผู้เขียนภาพในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้นำเรื่องสุสันธิชาดกมารวมเป็นเรื่องเดียวกับกาตากิดชาดก ภาพชายที่เกาะไม้กระดานผู้วิจัยตีความว่าเป็นนายอัคระลอยคอว่ายน้ำมาถึงเกาะพญาครุฑ โดยที่บริเวณใกล้กับนายอัคระลอยคอจะพบรูปมังกรในศิลปะจีนและรูปเรือกำลังจมซึ่งน่าจะหมายความว่าปลามังกรกระโดดขึ้นมานบนเรือทำให้เรือจม โดยที่กลุ่มผู้เขียนตีความคำว่า “ปลามังกร” คือมังกร ส่วนรูปบุรุษและสตรีได้วิมานพญาครุฑคือ นางสุสันธิมาพบนายอัคระ ซึ่งการนำเรื่องสุสันธิชาดกมาปนกับกาตากิดชาดกแม้ในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ก็ปรากฏในเรื่องกาตากิดกลอนผลงานการประพันธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)

2. อาจจะเป็นกรณีที่ช่างเขียนภาพต้องการเขียนภาพเล่าเรื่องสุสันธิแต่คนเขียนข้อความอธิบายกลับนำเรื่องกาตากิดชาดกมาเขียน ดังนั้นต่อมาในสมัยธนบุรีเมื่อมีการเขียนสมุดไตรภูมิฉบับหลวงขึ้นจึงมีการปรับปรุงโดยยึดถือว่าข้อความในฉบับเดิมถูกต้อง จึงได้ตัดรูปบุรุษสตรีได้วิมานครุฑออกไปและปรับให้คนเกาะไม้กระดานเป็นภาพของชายที่ว่ายน้ำในเรื่องทวิหาหนชาดกแต่อย่างไรก็ตามในฉบับกรุงเบอร์ลินหรือฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีไม่ได้ปรับข้อความ เพราะกาตากิดอยู่ในจุดกนกนิบาต ผลจึงทำให้สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ลอกตามไป

3. ในสมัยอยุธยาอาจจะมีชาดกเรื่องดังกล่าวอยู่จริง เพียงแต่ไม่มีการตกทอดสืบมาถึงปัจจุบัน

นอกจากในสมุดไตรภูมิยังปรากฏภาพจิตรกรรมเล่าเรื่องกาตากิดชาดกที่เสถียรภายในวิหารพระศรีศากยมุนีด้านที่สามจากประตูด้านหน้าซ้ายมือของพระศรีศากยมุนี⁴¹⁸

ลัทธิกษัตริย์ (เรื่องที่ 357) ในภาพที่ 64 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 139) ภาพที่ 50 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ภาพที่ 73 ของสมุด

⁴¹⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เอกนิบาต เล่มที่ 3 ภาคที่ 4, 785 – 792.

⁴¹⁸ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 119.

ไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 110 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ได้เขียนช้างตัวหนึ่งกำลังไต่ขึ้นไปบนเขา และบนเขาลูกนั้นมีกบอยู่หนึ่งตัวและบริเวณรอบตัวช้างมีรูปนกและรูปแมลง จากข้อความอธิบายภาพที่ปรากฏได้กล่าวว่า

นางนกลีตัวหนึ่งอาฆาตช้างตัวหนึ่งที่เป็นอดีตชาติของพระเวททัตที่ได้เหยียบลูกของนางตายหมด จึงได้ขอความช่วยเหลือจากให้มาจิกตาช้าง ขอแมลงวันให้ไปไขในตาช้าง สุดท้ายให้กบขึ้นไปร้องที่เชิงผาเพื่อให้ช้างที่ตาบอดหลงเข้าใจว่าที่นั่นคือบ่อน้ำ ในที่สุดเมื่อทุกอย่างทำสำเร็จ ช้างตาบอดตัวนั้นเกิดอาการกระหายน้ำจึงเดินไปตามเสียงกบสุดท้ายก็ตกเขาตาย⁴¹⁹

ภาพในสมุดไตรภูมิเป็นตอนที่ช้างถูกจิกตาทำให้ตาบอดและกำลังไต่เขาไปตามเสียงของกบที่กลุ่มผู้เขียนได้เขียนอยู่ที่ยอดเขา สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพลลึงกษัตริย์อยู่ใกล้เคียงกับภาพเขากาพญามาก แต่ต่อมาในฉบับกรุงเบอร์ลินได้ลดทอนรายละเอียดของภาพบางส่วนทิ้งไปเช่น รูปกา และรูปแมลง อีกทั้งยังได้ตัดภาพเขากาพญาทิ้งไปจึงทำให้ข้อความอธิบายเขากาพญาดูเหมือนจะติดกับภาพลลึงกษัตริย์แทน และในอรรถกถาชาดกก็ไม่ได้อธิบายว่าเหตุการณ์ทั้งหมดเกิดที่เขากาพญาดังแต่ประการใด

นอกจากภาพในสมุดไตรภูมิแล้วยังปรากฏตัวอย่างภาพจิตรกรรมภาพเล่าเรื่องลลึงกษัตริย์ที่เสถียรภายในวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ๑ เสาต้นที่ 4 นับจากประตูด้านหน้าด้านซ้ายมือของพระศรีศากยมุนี⁴²⁰

จตุรทวารชาดก(เรื่องที่ 439) สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 130) ในภาพที่ 92 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 135 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ได้เขียนรูปบุรุษอยู่นางจำนวน 4 นางในวิมานแห่งหนึ่งที่บริเวณใต้รูปวิมานเป็นรูปชายกำลังเกาะไม้กระดานและบริเวณด้านข้างเขียนเป็นรูปบุรุษผู้หนึ่งกำลังอยู่กับนาง 7 ในวิมาน ได้รูปเขียนรูปบุคคลที่กำลังถูกจักรฟันที่ศีรษะ จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้กล่าวไว้ว่า

⁴¹⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เอกนิบาต เล่มที่ 3 ภาคที่ 4, 758 – 764.

⁴²⁰ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 118.

กะไทยชายคนฉีก้านหนึ่งจ (เลือน) ผลักแม่โหยลุ่มดีแม่แลกไปยเสภาฯ (เลือน) ปาง
กลางทะเล เขาทอดสกลากโดยกะไทยชาย เขากไสยพลอยเสีย กไปยภบนางวิมานิก
เปรต 4 คั่นยอมอยู่เสวยสุกสมบัดเป็นทิพ 7 วันไปยไชยก่า 7 วัน กไทยชายอยู่ควยนางทั้ง
หลายมัน 7 วัน ครันนางไปยไชยก่ากไทยชายก่งพลอยไปยพบนาง 8 คนแล้วไปยภ
บนาง 16 คั่นแล้วไปยภบนาง 32 คนลอยไปยเกือฉ้าภอนุญนันสินกไปภบเมือง
อุสุทธรก มีกำเพงเหลกกเขาไปยภบสัตรณรคติแม่แต่กอร จักรผันหัวอยู่กไทยชายเห
นงามดังดอกบัวกวอนชื้อภอเปรตมันสินก้ามักผลักจักรไสยหัวกไทยชายแลวมันก
แลนหนีไปยกะไทยชายก่ทันทุกอยู่

จากข้อความที่ปรากฏสามารถตีความภาพดังกล่าวว่าเป็นภาพเล่าเรื่องจตุรทวารชาดก
ซึ่งมีเรื่องย่อต่อไปนี้ว่า

ชายผู้หนึ่งมีนามว่า มิตตวินทุกะมารดาปรารถที่จะให้จำศีลจึงนำเงินมาล่อ ต่อมาชายผู้
นั้นได้เงินก้อนนั้นแล้วก็ทำให้มากขึ้น อยู่มาวันหนึ่งเขามีความคิดที่จะต่อเรือออกเดิน
ทะเล แต่มารดาได้ห้ามเขาจึงได้ผลักมารดาล้มลงแล้วเดินทางออกทะเล เมื่อเรือออก
ทะเลได้เจ็ดวันเรือหยุดได้แล่นจึงมีทอดฉลากกาลกฉีกก็ตกมาสู่มิตตวินทุกะ ชาวเรือจึง
ได้จับเขาโยนลงสู่ทะเล เขาได้นอนในแพและแพก็ได้ลอยไปถึงเกาะแห่งหนึ่งซึ่งมีนาง
เวมานิกเปรต 4 นาง มิตตวินทุกะก็ได้เสวยสุขกับนางทั้ง 4 ตลอด 7 วัน เมื่อเวมานิกเปรต
ต้องไปใช้กรรม เขาจึงลอยแพไปพบนางเวมานิกเปรต 8 นาง และได้อยู่กับนางจนนาง
เวมานิกเปรตต้องไปใช้กรรม เขาก็ลอยแพไปอีกจนพบนางเวมานิกเปรต 16 ซึ่งเขาก็ทำ
เช่นเดิม และลอยแพไปพบนางเวมานิกเปรต 32 นาง จนท้ายที่สุดเขาได้ลอยแพไปพบ
อุสุทธรก มิตตวินทุกะได้เห็นเปรตตนหนึ่งทูนจักรกรด มิตตวินทุกะเห็นเป็นดอกบัว
จึงได้เอ่ยปากขอ เปรตนั้นคิดว่ามิตตวินทุกะก็คงกระทำการมตีมารดาจึงได้ยกจักรกรด
ให้แล้วเปรตนั้นก็หายไป⁴²¹

จากข้อความที่ยกมานั้นมีความใกล้เคียงกับข้อความในสมุคไตรภูมิต่างกันตรงที่ว่าใน
สมุคไตรภูมิกล่าวว่ามิตตวินทุกะตีมารดา แต่ในอรรถกถาชาดกไม่ได้กล่าวไว้มิตตวินทุกะตี

⁴²¹ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 5 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, 2530), 761 – 763.

มารดา ซึ่งในประเด็นนี้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าคงจะเป็นเพราะกลุ่มผู้เขียนได้นำเอาข้อความที่ปรตคิดว่ามิตตวินทุกะมาขอจักรเพราะดีมารดา

ดังนั้นในภาพในสมุดไตรภูมิจึงเป็นการแสดงเหตุการณ์ตอนที่มิตตวินทุกะลอยแพไปพบนางเวมานิกเปรตใน 4 นางกับ 8 นาง ส่วนภาพด้านล่างเป็นภาพตอนมิตตวินทุกะลอยแพไปเข้าอุสสทนรกพบเปรตทวนจักร และมิตตวินทุกะขอจักรที่อยู่บนศีรษะเปรต เปรตก็ได้ยกจักรให้กับมิตตวินทุกะแล้วหายไป

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 วิมานเวมานิกเปรต 8 นางคงมีพื้นที่ในเขียนไม่พอจึงเขียนได้เพียง 8 นางพอเป็นสัญลักษณ์ ต่อมาในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินได้ลดทอนนางเวมานิกเปรต 4 นาง เหลือ 2 และ เวมานิกเปรต 8 นางเป็น 4

อนึ่งแม้ว่าเรื่องราวของมิตตวินทุกะถูกจักรพันจะมีปรากฏในอรรถาชาดเรื่อง มิตตวินทชาดก(เรื่องที่ 82)⁴²² และ มิตตวินทชาดก (เรื่องที่ 104)⁴²³ แต่ในชาดกทั้ง 2 นี้ไม่ได้กล่าวถึงมิตตวินทุกะลอยแพไปพบนางเวมานิกเปรตจึงทำให้คิดได้ว่าอรรถาชาดทั้ง 2 เรื่องนี้ไม่ได้เป็นที่มาของภาพในสมุดไตรภูมิ

นอกจากภาพในสมุดไตรภูมิแล้วยังปรากฏตัวอย่างภาพจิตรกรรมภาพเล่าเรื่องจตุรทวารชาดกที่เสากายในวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ ๑ เสาต้นที่ 4 นับจากประตูด้านหน้า ด้านขวามือของพระศรีศากยมุนี⁴²⁴

พันทณชาดก (เรื่องที่ 475) ในภาพที่ 66 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 141) สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 142) ภาพที่ 72 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 110 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก เขียนเป็นรูปพรานจะมัตตตันไม้ โดยที่มีหมีที่โคนต้นไม้และรุกขเทวดายืนบนต้นไม้ จากข้อความอธิบายที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวว่า “หมีแลไม่ยสรคร้ผูกเวียนกันได้ยกกลับนึ่ง” ดังนั้นจึงสามารถตีความได้ว่าเป็นภาพเล่าเรื่องพันทณชาดก ซึ่งมีเรื่องโดยสรุปดังนี้

⁴²² พระสูตรและอรรถาชาด แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 2 , 280 – 282.

⁴²³ เรื่องเดียวกัน , 399 – 401.

⁴²⁴ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 114.

ในป่าหิมพานต์มีหมีตัวหนึ่งอาศัยที่ไคต้นตะคร้อ อยู่มาวันหนึ่งกิ่งไม้ตะคร้อได้หักมา โคนหมีที่นอนหลับอยู่ที่โคนต้น หมีตัวนั้นก็คิดว่ารุกขเทวดาเป็นผู้ลให้เกิดขึ้นเกิด ความอาฆาต ต่อมาวันหนึ่งมีพราหมณ์ผู้หนึ่งเข้ามาในป่าเพื่อต้องการไม้มาทำรถ ฝ่ายหมีนั้นจึงแนะนำให้พราหมณ์นั้นไปตัดไม้ตะคร้อมาสร้างรถ ฝ่ายรุกขเทวดาทราบความ จึงได้แปลงร่างไปสู่อำนาจของช่างแนะนำให้ช่างถลกหนังหมีมาหุ้มรถ⁴²⁵

โมรชาดก (เรื่องที่ 491) ในภาพที่ 61 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 143) ปรากฏรูปนกยูงกำลังติดบ่วง ข้อความอธิบายภาพกล่าวว่า “โตงบวงนายพราณ” ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานภาพดังกล่าวเป็นภาพเล่าเรื่องมหาโมรชาดก ดังใจความโดยสรุปดังนี้

ครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพยานกยูง พระองค์ได้ทำการสวดพระปริตบูชาพระอาทิตย์ ด้วยผลแห่งการสวดนี้ทำให้พระองค์ไม่ติดบ่วงของนายพราณ ต่อมานายพราณได้ใช้นางนกยูงเป็นตัวล่อผลจึงทำให้พยานกไม่ได้สวดปริตจึงติดบ่วงนายพราณ นายพราณได้จับพยานกยูงไปถวายพระเจ้ากรุงพาราณสี ต่อมาพระองค์ก็ได้รับปล่อยให้กลับมาสู่ป่าเหมือนเดิม⁴²⁶

ภัลลาคาชาดก(เรื่องที่ 504) ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 144) ภาพที่ 108 – 109 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 71 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏรูปกษัตริย์และนางกษัตริย์คู่หนึ่ง ที่บริเวณด้านข้างมีรูปพญางูหนึ่งกึ่งที่บริเวณใกล้พญางูองค์นั้นมีหมีมาหมอบอยู่ จากข้อความอธิบายที่เขียนแทรกภาพในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวไว้ว่า

พระญาปัสเสนมคคินรนามลิกาเปน(มคคินน)รืออยู่ในป่าหิมพาน พลัดกันคีนนึ่งรองให้ย 697 ปี โภธิสตรเปนพระญาพลาตค(ซารุด)ในยเมืองพาราณออกไปยไลยเนือกถาม

⁴²⁵ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 6 , 225 – 230.

⁴²⁶ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ , 434 – 438.

จากข้อความอธิบายภาพทำให้สามารถตีความได้ว่าภาพดังกล่าวเป็นภาพเล่าเรื่องภัสลาติกาตก ดังมีใจความย่อว่า

ครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาภัสลาติกราชเจ้าพระนครพาราณสี ครั้งหนึ่งพระองค์ได้เสด็จเข้าไปในป่าพร้อมหมาล่าเนื้อเพื่อล่าเนื้ออย่างเสวย มาวันหนึ่งได้พบกนิกรกนิกรซึ่งเป็นอดีตชาติของพระเจ้าปเสนทิโกศลและนางมัลลิกาเทวี ทั้งคู่ต่างร้องไห้คร่ำครวญ พระองค์จึงถามเหตุไฉนจึงมาร้องไห้คร่ำครวญ นางกนิกรจึงตอบว่า เพราะพลัดพรากกันชั่วคำคืนและทั้งคู่ต่างก็ร้องไห้มา 697 ปีแล้ว พญาภัสลาติกราชจึงถามต่อต่อไปว่ากนิกรและกนิกรอายุยืนเท่าใด นางกนิกรจึงตอบว่าอายุยืนได้ 1000 ปี หลังจากพระองค์ฟังคำนางกนิกรจึงดำริว่าชีวิตเรานี้สั้นจึงเสด็จกลับเมืองบำเพ็ญทาน⁴²⁷

ภาพในสมุดไตรภูมิเป็นภาพเหตุการณ์ตอนที่พญาภัสลาติกราชพบกนิกรและนางกนิกร ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ที่บริเวณด้านข้างพญาภัสลาติกายังมีรูปสุนัขซึ่งคงจะเป็นสุนัขล่าเนื้อตามความในอรรถกถาชาดก แต่ในฉบับกรุงเบอร์ลิน ได้ตัดรูปหมาล่าเนื้อของพญาภัสลาติกราชทิ้งไปจึงทำให้สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ไม่มีรูปนี้ด้วย

นอกจากภาพภัสลาติกาตกในสมุดไตรภูมิ ยังปรากฏภาพจิตรกรรมชาดกเรื่องดังกล่าวที่ถ้ำติโลกคุรุ เมืองสะแก (ภาพที่ 145)

กิงฉันทชาดก (เรื่องที่ 511) สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 146) ภาพที่ 61 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 91 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏรูปพระดาบสและพระดาบสินีในมือถือผลไม้ จากข้อความอธิบายภาพในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวว่า “พระญาพาราออกบวชฤๅมิจใคร่กินลูกม่วงนางเทพดาพาไปพบ(เลื่อน)” และที่บริเวณด้านมีรูปบุคคลอยู่ในวิมานที่บริเวณด้านล่างวิมานมีข้อความอธิบายภาพเพิ่มเติมว่า “พรมผู้(ชำระ) ปโรหิตพญาพาราเมือกกลางวันยอมบังคับความผิธรัมเอาสินีจ้างเอาสินี (ชำระ) กิน กล้างคืนจึงจำสินี 8 ประการครันตายในยาไปยมวงในยา(ชำระ)กลางคืนเป็นเทพดาในวิมานทองมีนาง

427

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 7, 150 – 161.

เทพธิดา 16000 (ซำรุค) กลางวันแปนเปรมมือแปนจอบคมยอมถากเนื้อหลังกินเป็นอาหารกลางวัน
ทุกวัน”

จากข้อความที่ปรากฏสามารถตีความได้เป็นภาพเล่าเรื่อง อรรถกถาถึงฉันทชาดก ดังมี
ความโดยสรุปว่า

ครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพาราณสี พระองค์มีปุโรหิตคนหนึ่ง
กลางวันตัดสินคดียุติความด้วยการรับสินบน กลางคืนถือศีล ครั้งหนึ่งปุโรหิตได้มอบผล
มะม่วงแก่นางผู้มีศีล ครั้นตายไปบังเกิดในวิมานทองมีนางบริวาร 16000 องค์ แต่
กลางวันต้องรับผลกรรมมาเป็นเปรตเล็บที่มือเป็นเหมือนจอบคอยขุดเนื้อหลังตนกิน
เป็นอาหาร ต่อมาพระโพธิสัตว์เห็นซึ่งสังขารจึงออกบวชเป็นฤๅษี อยู่มาวันหนึ่งได้
เสวยต้นมะม่วงที่ลอยมาตามลำน้ำ ภายหลังมะม่วงหมดก็ยังติดในรศของมะม่วงในที่
นางเทพธิดาค้องพาพระโพธิสัตว์ไปยังต้นมะม่วงซึ่งอยู่ใกล้กับวิมานของเปรตปุโรหิต
และได้ทรงพบกับเปรตปุโรหิตจนได้เจรจาและทราบเรื่องราวทั้งหมด⁴²⁸

ในสมุคไตรภูมิจะเขียนรูปของนางเทพธิดากำลังพาพระโพธิสัตว์ไปยังปามะม่วงและ
พระโพธิสัตว์มาเจอเปรตปุโรหิต ส่วนรูปเทวดาในวิมานคือรูปเมื่อปุโรหิตเสวยทิพยสมบัติ
แวดล้อมด้วยนางเทพธิดา หากแต่ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลข
ที่ 8 จะเขียนรูปเทพธิดากับพระเจ้าพรหมที่ต้ออกบวชในลักษณะสถานะที่แตกต่างกันโดยสังเกตได้
จากลักษณะของทรงมงกุฏ แต่ในฉบับกรุงเบอร์ลินกลับเขียนให้มีสถานะที่เหมือนกันเพราะทรง
มงกุฏของนางเทพธิดาเขียนเป็นลักษณะของสิราภรณ์ของฤๅษีซึ่งจะส่งผลให้กับสมุคไตรภูมิฉบับ
หมายเลขที่ 10 / ก

นอกจากเรื่องถึงฉันทชาดกแล้วยังพบเรื่องในลักษณะดังกล่าวในอรรถกถาภูวนิจจยิก
เปตวัตถุ คัมภีร์ปรมัตถทีปนี แต่ในคัมภีร์เปตวัตถุและคัมภีร์ปรมัตถทีปนีไม่ปรากฏเรื่องพระเจ้า
พรหมที่ต้ออกกล้าสัตว์จึงมาพบเปรต⁴²⁹

ภาพเล่าถึงฉันทชาดกในสมุคไตรภูมิยังคงปรากฏเป็นจิตรกรรมฝาผนังบนเสาในวิหาร
พระศรีศากยมนีด้านขวามือของพระศรีศากยมนีต้นที่ 3 จากประตูด้านหน้า

⁴²⁸ เรื่องเดียวกัน, 301 – 318.

⁴²⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ, 434 – 438.

ฉัททันตชาดก (เรื่องที่ 514) ในสมุทไตรภูมิมีการเขียนฉากเหตุการณ์เรื่องฉัททันตชาดก อยู่ 2 กลุ่ม

กลุ่มที่ 1 ได้แก่ภาพที่ 65 ของสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุทไตรภูมิฉบับ หมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 147)ซึ่งเขียนเป็นรูปช้างเผือก 1 ช้างแวดล้อมด้วยช้างบริวารซึ่งกำลังอยู่ในสระ และภาพที่ติดกันเป็นภาพพญาช้างยืนแท่นไต้ต้นไม้แวดล้อมด้วยบริวาร จากข้อความในสมุทไตร ภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ภาพที่ 51 ระบุไว้ว่า “ฉัททันตนาครคัวยาว 120 โสกสูง 99”

จากข้อความที่กล่าวไว้ทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพดังกล่าวถึงพญาฉัททันตตามความ ในอรรถกถาดังสรุปว่า “ในยามฤดูร้อนพญาฉัททันตยืนรับลมไต้ต้นไทร และ เมื่อพญาฉัททันต พร้อมด้วยบริวารลงอาบน้ำในสระฉัททันต”⁴³⁰

กลุ่มที่ 2 ได้แก่สมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 148) ภาพที่ 65 ของสมุทไตรภูมิ ฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 98 ของสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก เขียนเป็นพญาช้าง ฉัททันตแวดล้อมบริวารที่ด้านข้างปรากฏรูปนายถือเลื่อย จากข้อความในสมุทไตรภูมิฉบับ หมายเลขที่ 6 ภาพที่ 45 กล่าวว่า

“ชาวฉัททันตนี้สูงโดย 88 ศอก โดยรีโดย 120 ศอก วงรี 52 ศอก งามรัศมีได้ 6 ประการ มีบริวารโดย 80000 ขอมไปยในยอากาศแล” และ “โสณุดจรมมา 7 ปี 7 เดือน 7 วันจึง ถึงฉั”

จากข้อความที่ปรากฏสามารถตีความได้ว่าภาพดังกล่าวเป็นฉากเหตุการณ์ เมื่อนาง จุลลภักทาได้ไปเกิดเป็นนางสุภัททราชกัญญามเหสีพระเจ้ากรุงพาราณสี ด้วยความผูกเวรมาแต่หน หลังปรารธนาที่จะได้งาของพญาฉัททันต จึงทำให้พระเจ้าพาราณสีให้โสณุดรไปนำงา พญาฉัททันต โสณุดรพราณได้เดินทางในป่าเป็นระยะเวลา 7 ปี 7 เดือน 7 วัน จึงพบพญาช้าง ฉัททันต⁴³¹

⁴³⁰ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 7, 380 – 381.

⁴³¹ เรื่องเดียวกัน, 381 – 396.

นอกจากภาพในสมุดไตรภูมิยังปรากฏตัวอย่างภาพจิตรกรรมภาพเล่าเรื่องนันทันทชาดกที่เสถียรภายในวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ ๑ เสาต้นที่ 2 นับจากประตูด้านหน้าด้านขวามือของพระศรีศากยมุนี⁴³²

ทศชาติ

ภาพเล่าเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ 10 ชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้าหรือที่เรียกว่า “ทศชาติ” ครบทั้ง 10 เรื่อง มีปรากฏเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน เท่านั้น

ทุกภาพฉากเหตุการณ์ของภาพทศชาติจะมีข้อความเขียนกำกับไว้ทุกฉากพร้อมทั้งบอกลำดับเรื่อง ลักษณะของการวาดภาพทศชาติช่างจะเลือกเอาฉากเหตุการณ์เด่นของเรื่อง 1 ฉากมาเขียน ซึ่งเหมือนกับภาพปูนปั้นที่วัดไชย จังหวัดลพบุรี ฉากทศชาติที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังในสมัยอยุธยา และภาพจิตรกรรมทศชาติที่ปรากฏในสมุดพระมาลัย

ทศชาติบางเรื่องมีเนื้อหาเด่นมากกว่า 1 ฉาก ประกอบกับพื้นที่ของเนื้อสมุดมีเหลือจึงได้เขียนฉากเหตุการณ์เพิ่มเป็น 2 ฉาก หรืออาจจะครบเหตุการณ์เด่นของทุกกัณฑ์ในชาดกเรื่องนั้น ยกตัวอย่างเช่น มหาเวสสันดรชาดก

ฉากเหตุการณ์ในทศชาติที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิมีดังนี้

ฉากเตมีย์ กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิได้เลือกตอนที่พญาเตมีย์โพธิสัตว์ในวัยเยาว์นั่งฟังพระบิดาพิจารณาคณโฑ และราชบุรุษจะพาพญาเตมีย์ไปฝัง แต่พญาเตมีย์ได้ยกรถให้ราชบุรุษนั้นดู

ฉากมหาชนก กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิได้เลือกฉากเหตุการณ์ตอนที่เรือของพระมหาชนกอาศัยมากำลังจม (ภาพที่ 149) พระมหาชนกขึ้นไปบนเสากระโดงแล้วกระโดดลงมาลอยคอในทะเล และเมื่อนางเทพธิดาอุ้มพระชนกไปยังสวนมะม่วงเหล่าชาวเมืองได้เล็งราชรถมายังที่พระองค์บรรทมอยู่

ฉากสุวรรณสาม กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิได้เลือกฉากเหตุการณ์ตอนที่พ่อและแม่ของพระสุวรรณสามถูกงูพันพิษเข้าตาทำให้ตาบอด กบิลยักษ์แผลงศรต้องพระสุวรรณสาม และกบิลยักษ์มาหาพ่อและแม่ของพระสุวรรณสาม

⁴³² สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 108.

ฉากเนมิราช กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิได้เลือกฉากเหตุการณ์ตอนพระมาตลีสารถิของพระอินทร์พาพระเนมิราชขึ้นพระเวชันตราขรเพื่อขึ้นไปบนสวรรค์ดาวดึงส์ แต่พระเนมิราชปรารถนาที่จะชมนรกก่อน พระมาตลีจึงพาท่องนรก แต่บรรดาพระอินทร์บนสวรรค์เห็นว่าพระเนมิราชมาช้าจึงให้เทวดาไปทูลเตือน

ฉากมโหสถ กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิได้เลือกฉากเหตุการณ์ตอนพระมโหสถบัณฑิตและพราหมณ์แก้วภูได้ทำธรรมชู้กัน พระมโหสถออกอุบายแกล้งทำแก้วมณีตกทำให้พราหมณ์แก้วภูก้มลงไปเก็บแก้วมณี พระมโหสถได้ทีจึงได้กดหลังแล้วร้องตะโกนว่าท่านผู้มีอายุจะทำความเคารพเราทำไม ทำให้เหล่าไพร่พลของพราหมณ์แก้วภูคิดว่าพราหมณ์แก้วภูพ่ายแพ้จึงต่างพากันวิ่งหนี

ฉากภุริทัต กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิได้เลือกฉากเหตุการณ์ตอนพรานเนสาทชีให้อาลัมพายนเห็นพระภุริทัต อาลัมพายนร่ายมนตร์จับพระภุริทัตขณะขึ้นมาจำศีลบนโลกมนุษย์ อาลัมพายนพาพระภุริทัตเที่ยวให้ชาวบ้านชม

ฉากจันทกุมาร กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิได้เลือกตอนที่พระอินทร์ลงมาจากสวรรค์ทำลายพิธีบูชาของพระเจ้าเอกราช

ฉากนารท กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิได้เลือกฉากเหตุการณ์ตอนพรหมนารถลงมาจากพรหมโลก ลงมาหาเพื่อเทศเรื่องเวรกรรมแก่พระเจ้าอังคติ

ฉากวิฑูรบัณฑิต กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิได้เลือกฉากเหตุการณ์ตอนปุณณกัณฑ์เล่นสกากับพระเจ้าธนัญชัยโกรพ และปุณณกัณฑ์พาพระวิฑูรไป นอกจากนี้ในสมุดไตรภูมิสาขารคัดลอกที่ 1 ฉากป้าหิมพานต์ยังได้เขียนภาพปุณณกัณฑ์พบกับนางอิรันทิดีที่เขากาลกฏ

ฉากเวสสันดร กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิได้เลือกฉากเหตุการณ์ตอนที่ชูชกได้เข้ามาถึงบรรณศาลา พระเวสสันดรหลังน้ำทักมิโหมทก 2 กุมารให้แก่ชูชก ในสาขารคัดลอกที่ 1 ปรากฏเฉพาะในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 10 / ก ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพกัณฑ์กุมารในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ที่ขาดหายไปเพราะสภาพเอกสารชำรุด ซึ่งจะสามารถพิจารณาได้จากภาพมหานครนิพพานที่เขียนอยู่ในส่วนต้นของสมุดไตรภูมิมีเพียงครั้งเดียวซึ่งในหน้ากลับจะต้องเป็นภาพพระวิฑูรบัณฑิต ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่ากัณฑ์กุมารเป็นส่วนที่ขาดหายไป หรืออาจจะเป็นเพราะมีการเขียนเพิ่มเติมในครวเขียนสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

มหชาติ

เรื่องมหชาติหรือเรื่องราวเมื่อครั้งที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรซึ่งเป็นพระชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้า เฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 สมุดไตรภูมิฉบับ

หมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินเท่านั้นที่ปรากฏภาพมหาเวสสันดรชาดกถึง 11 กัณฑ์ โดยขาดกัณฑ์ทศพร และมหาราชกัณฑ์ สาเหตุที่กลุ่มผู้เขียนละกัณฑ์ทศพรนั้น สันนิษฐานว่า เหตุการณ์ในกัณฑ์ทศพรเกิดขึ้นในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทั้งนี้เพราะถ้าจะวาดเรื่องในกัณฑ์ทศพรก็จะจำเป็นต้องวาดสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งจะไม่เข้ากับพื้นที่ในเขียนภาพเพราะอีก ภาพที่เหลือกลุ่มผู้เขียนได้เขียนแทรกไว้ในชมพูทวีปและในป่าหิมพานต์ ส่วนที่ขาดกัณฑ์มหาราชนั้นคงจะเป็นพบต้องการให้ฉากกัณฑ์กษัตริย์ซึ่งเป็นเหตุการณ์พระเจ้าสุทนต์ไปรบพระเวสสันดรกับพระนางมัทรีที่เขาวงกต ซึ่งจะสัมพันธ์กับพื้นที่ที่วาดเขาวงกต

ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 71 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 และสมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนลจะปรากฏเพียงบางกัณฑ์เท่านั้น

ลักษณะการจัดวางลำดับเหตุการณ์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ผู้วิจัยเห็นว่ามีการจัดเรียงลำดับที่สับสนมากไม่ได้มีการเรียงตามลำดับกัณฑ์ ซึ่งทั้งนี้ก็ไม่อาจที่จะสรุปได้ว่าเป็นเพราะความสับสนมาตั้งแต่ในสมัยที่เขียนสมุดไตรภูมิฉบับนี้ เนื่องจากต้นฉบับของสมุดไตรภูมิมีสภาพชำรุดมากและได้รับการอนุรักษ์โดยการหุ้มพลาสติกจึงอาจจะทำให้มีการเรียงลำดับภาพที่ผิดไป ดังพิจารณาได้จากสายลำนํ้าที่ปรากฏในฉบับตีพิมพ์ตั้งแต่ภาพที่ 55 – 66 มิได้มีความสัมพันธ์กันแต่ประการใด

ลักษณะการจัดวางลำดับเหตุการณ์ในภาพที่ 64 – 71 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 74 – 81 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และ ภาพที่ 113 – 120 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ได้ลำดับเหตุการณ์จะเริ่มต้นเมื่อพระเวสสันดรยกช้างปึงจัญนาเคนทร์ให้แก่พราหมณ์เมืองกาลิงคราษฎร์ อยู่ที่แนวครึ่งบนของสมุดส่วนที่แนวครึ่งล่างที่ติดกันนั้นจะเป็นฉากในกัณฑ์ทศพรกัณฑ์ ขณะพระเวสสันดรออกกรุดจากกรุงสรีฟ้าได้มีคนมาขอม้าพระองค์จึงยกประทานให้ท้ายที่สุดเทวดาจึงต้องเนรมิตกายเป็นกวางมาเทียมรถและสุดท้ายก็มีคนมาขอรถ จากนั้นจึงเป็นฉากพระเวสสันดรเดินทางมาถึงมาตุลนครเหล่าพญามาตุลมาทูลให้เสด็จเข้าเมือง ชูชกออกมาจากเมืองมาขอกัณหาชาลิพพรานเจตบุตร พบอัจจุตฤาณี พระนางมัทรีพบสิ่งเหลือมาขวางทาง ชูชกได้ 2 กุมาร เหตุการณ์ทั้งหมดนี้จะอยู่ในแนวครึ่งล่างของสมุด จากนั้นกลุ่มผู้เขียนเริ่มเขียนที่แนวครึ่งบนของสมุดเริ่มต้นเหตุการณ์ชูชกพา 2 กุมารเข้าป่า ภาพพระอินทร์แปลงร่างเป็นพราหมณ์มาขอนางมัทรี กลุ่มผู้เขียนได้เขียนภาพเขาวงกตเป็นวงวกไปมาและที่ปากทางเข้าเขาวงกตมีภาพพราหมณ์ขนาดเล็กแทรกอยู่ ซึ่งในที่นี้ผู้วิจัยตีความว่าเป็นภาพชูชกเดินทางเข้าเขาวงกต แต่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ภาพเขาวงกตไม่ได้เขียนเป็นวงวกไปมาและไม่ปรากฏรูปพราหมณ์

ที่ปากทางเข้าเขาวงกต พระเจ้าสญชัยมารับพระเวสสันดร พระเวสสันดรกลับพระนครและงานสมโภช โดยสรุปการจัดลำดับภาพในสายการคัดลอกที่ 1 จะเป็นการจัดวางองค์ประกอบเป็นวงกลม

ส่วนภาพที่ 66 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 150) ภาพเล่าเรื่องมหาเวสสันดรตอนที่ชูชกมาพบพระเวสสันดร และชูชกมาพบพระเวสสันดรสองกุมารหนีลงไปบนสระน้ำ เทวดาทั้ง 3 แปลงเป็นเสือเหลือง เสือโคร่งและราชสีห์มาขวางทางนางมัทรี

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ปรากฏภาพรูปดาบส รูปพราหมณ์เฒ่า และ รูปนางดาบสนี้ข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกในสมุดไตรภูมิระบุว่า เป็นพระอัญจุตฤาษี ชูชกและ นางมัทรี

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 71 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178 ปรากฏรูปเรือนขนาดใหญ่ข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ระบุว่า เป็นมาตุลนคร ซึ่งน่าจะหมายถึงการที่จะพยายามกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนที่พระเวสสันดรเสด็จไปถึงเมืองมาตุลนคร

ปัญญาสชาดก

ปัญญาสชาดกเป็นชาดกที่แต่งขึ้นในดินแดนเอเชียอาคเนย์ มีที่มาจากคัมภีร์ทางฝ่ายมหายาน คัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ หรือบางครั้งก็ได้รับมาจากนิทานพื้นบ้านเป็นต้น⁴³³ ภาพเล่าเรื่องที่เกี่ยวข้องปัญญาสชาดกในสมุดไตรภูมิมีดังต่อไปนี้

1. พระสมุททโฆสชาดก สมุดไตรภูมิฉบับที่มีการเขียนภาพจิตรกรรมเล่าเรื่องพระสมุททโฆสชาดก ปรากฏอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 151) ในภาพได้เขียนเป็นรูปบุรุษและสตรีนั่งอยู่ที่ริมสระมณฑกนิ และมีข้อความว่า “สมุททโคก” ดังนั้นผู้วิจัยจึงตีความรูปดังกล่าวว่าเป็นภาพเล่าเรื่องที่มาจากสมุททโฆสชาดก หากแต่รูปในลักษณะเดียวกันภาพที่ 69 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก (ภาพที่ 152) และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน ไม่ปรากฏข้อความดังกล่าว

เรื่องพระสมุททโฆสชาดกเป็นปัญญาสชาดกในลำดับที่ 1 ในฉบับหอสมุดแห่งชาติ (ฉบับของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระสมุททโฆส ซึ่งเรื่อง

⁴³³ นิยะดา เหล่าสุนทร, ปัญญาสชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แม่คำผาง, 2538), 76 – 116.

ดังกล่าวก็ยังปรากฏในปัญญาสาตกฉบับชิมเม (ฉบับของพม่า) ฉบับเชียงตุง และฉบับวัดสูงเม่น (ฉบับหลวงพระบาง)⁴³⁴

แต่จากเนื้อหาในปัญญาสาตกฉบับหอสมุดแห่งชาติได้กล่าวว่า พระสมุททโมสได้ พระขรรค์ได้วิทยากร ซึ่งพระขรรค์มีฤทธิ์คือถ้าใครถือพระขรรค์เล่มนี้สามารถเหาะเหิน พระสมุททโมสจึงพาวิณมุตติเหาะไปยังป่าหิมพานต์และได้ไปหยุดพักที่สระนันทวัน พระสมุททโมสและนางวิณมุตติได้ประพาสอยู่ในป่าหิมพานต์เป็นระยะเวลา 2 เดือน⁴³⁵

ดังนั้นรูปสตรีที่นั่งคู่กับพระสมุททโมสนั้นสามารถตีความได้ว่าเป็นนางวิณมุตติ ส่วนที่เขียนภาพพระสมุททโมสกับนางวิณมุตติอยู่ใกล้กับสระนันทวันนี้อาจจะหมายความว่าตอน พระสมุททโมสและนางวิณมุตติเที่ยวอยู่ในป่าหิมพานต์

อนึ่งการปรากฏภาพเรื่องพระสมุททโมสเฉพาะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เท่านั้น แต่สมุดไตรภูมิในสายการคัดลอกที่ 1 ไม่ปรากฏนั้นไม่สามารถหาสาเหตุได้

นอกจากภาพจิตรกรรมเล่าเรื่องพระสมุททโมสในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 แล้ว ยังมีปรากฏที่บานแผละของหน้าต่างพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ⁴³⁶ และภาพใน กรอบที่ประดับอยู่เหนือช่องหน้าต่างพระอุโบสถ วัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ ฯ

2. พระสุทธชาตก เรื่องพระสุทธชาตกจัดเป็นปัญญาสาตกลำดับที่ 2 ในฉบับ หอสมุดแห่งชาติ (ฉบับของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา) ซึ่งเรื่องดังกล่าวก็ยังปรากฏในปัญญาสาตกฉบับ ชิมเม(ฉบับของพม่า) ปัญญาสาตกฉบับเชียงตุง และปัญญาสาตกฉบับวัดสูงเม่น(ฉบับหลวง พระบาง)⁴³⁷

สมุดไตรภูมิที่มีการเขียนภาพเล่าเรื่องพระสุทธ มีดังต่อไปนี้ คือ ภาพที่ 70 ของสมุด ไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 153) สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 154) ภาพที่ 66 และ ภาพที่ 70 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 รวมถึงภาพที่ 100 และ

⁴³⁴ เรื่องเดียวกัน , 54 – 59.

⁴³⁵ “สมุททโมสชาตก” ปัญญาสาตก เล่ม 1 , 11 – 13.

⁴³⁶ ศาสตราจารย์ นิยะดา เหล่าสุนทร , ภาพเกี่ยวกับวรรณคดีไทย (กรุงเทพฯ ฯ : มูลนิธิ อภิมหาราชานุสรณ์ , 2526) , 13.พิมพ์เนื่องในงานออกเมรุ สมเด็จพระพุทธาจารย์ (เสี่ยม จันทสิริ มหาเถร) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 ธันวาคม 2526

⁴³⁷ ศาสตราจารย์ นิยะดา เหล่าสุนทร , ปัญญาสาตก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อ วรรณกรรมร้อยกรองของไทย , 54 – 59.

ภาพที่ 107 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก ฉากที่นำมาเขียนเป็นภาพจิตรกรรม มี 2 ตอน คือ

1.1 ในสมุดไตรภูมิสาการคัดลอกที่ 1 ตอนพรานจับนางมโนราห์ขณะมาลงเล่นน้ำได้ แต่เนื่องจากในภาพนายพรานได้ชักบาตรไปต้องขา ซึ่งมีรายละเอียดที่แตกต่างกับสุรชาดก ปัญญาสาตกฉบับหอสมุดแห่งชาติ ตรงที่สุรชาดกพรานชักบาตรไปต้องมือนางมโนราห์⁴³⁸ และมีความแตกต่างกับบทละครมโนราห์ครั้งกรุงเก่า คือ บทละครมโนราห์พรานบุบปถ้อยนาครให้ว่ายไปรดที่ขาของนางมโนราห์⁴³⁹

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ตอนพรานมาจับนางมโนราห์ช่างได้เขียนให้นางทั้งเจ็ดกำลังว่ายน้ำอยู่ในสระและในสระนั้นมีงูตัวหนึ่งลอยอยู่ ซึ่งมีความใกล้เคียงกับบทละครมโนราห์ครั้งกรุงเก่ามาก

1.2 ตอนพระสุรณกำลังปีนขึ้นต้นไม้พบเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 155) สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน จิตรกรรมฉากนี้ตรงกับเหตุการณ์ในสุรชาดกตอนที่พระสุรณได้ทำตามคำแนะนำของนางมโนราห์ที่ปีนขึ้นบนต้นไม้ที่มีนกยักษ์อาศัยอยู่ ทั้งนี้เพราะพระสุรณจะแฝงตัวในขนนกและในวันรุ่งขึ้นนกตัวนี้จะบินไปเข้ายังเมืองของนางมโนราห์⁴⁴⁰

1.3 รูปเมืองท้าวอุทุมพรที่บริเวณนอกเมืองมีรูปบุรุษและสตรีถือหม้อน้ำที่ริมสระ (ภาพที่ 156) พบเฉพาะในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน จิตรกรรมฉากนี้ตรงกับเหตุการณ์ในสุรชาดกตอนที่พระสุรณได้เดินทางมาถึงนอกเมืองท้าวอุทุมพร พระสุรณได้หยุดอยู่ที่สระน้ำแห่งหนึ่ง ณ ที่นั้นพระองค์พบกับนางที่มาตักน้ำเพื่อไปใช้ในงานพิธีชาระนางมโนราห์ พระสุรณได้อธิษฐานว่าไม่ให้นางยกหม้อน้ำนั้นขึ้นมาได้ผลจึงทำให้นางเหล่านี้นยกหม้อน้ำไม่ขึ้น เมื่อพระสุรณไปช่วยยกหม้อน้ำจึงได้แอบลอดแหวนหย่อนลงไปใ้หม้อ⁴⁴¹

⁴³⁸ “สุรชาดก” ปัญญาสาตก เล่ม 1, 25.

⁴³⁹ “บทละครเรื่องมโนราห์” วรรณกรรมอยุธยา เล่ม 3 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531), 451.

⁴⁴⁰ “สุรชาดก” ปัญญาสาตก เล่ม 1, 43.

⁴⁴¹ เรื่องเดียวกัน, 44 – 45.

สาเหตุที่กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมินำเรื่องพราณจับนางมโนราห์ได้และพระสุธนตามนางมโนราห์พบเหตุการณ์ของทั้ง 2 ตอนเกิดขึ้นในป่าที่เขาไกรลาส

อนึ่งภาพจิตรกรรมภาพเล่าเรื่องพระสุธนยังมีปรากฏที่บ้านแพะของหน้าต่างพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ⁴⁴² และจิตรกรรมฝาผนังด้านแปดทิศใต้ภายในพระอุโบสถวัดเขียน จังหวัดอ่างทอง⁴⁴³ ซึ่งฉากตอนที่พราณจับนางมโนราห์นั้นได้เขียนเป็นรูปนาครอยู่ในสระมีความใกล้เคียงกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และ สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

3. สุธนุชาดก ในภาพที่ 69 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 157) ปรากฏรูปยักษ์กำลังดักน้ำรดเท้าของนรุษผู้หนึ่ง ที่บริเวณใต้ภาพมีข้อความว่าฉันทารักษ์ จึงสันนิษฐานว่าภาพดังกล่าวน่าที่จะเล่าเรื่องในสุธนุชาดก

เรื่องพระสุธนุชาดกเป็นปัญญาสชาดกในลำดับที่ 3 ในฉบับหอสมุดแห่งชาติ (ฉบับของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา) เรื่องดังกล่าวนี้ยังปรากฏในปัญญาสชาดกฉบับพม่า ฉบับเชียงใหม่ และฉบับวัดสูงเม่น(ฉบับหลวงพระบาง)⁴⁴⁴

จากเนื้อความในสุธนุชาดกฉบับหอสมุดแห่งชาติมีใจความว่า ฉันทารักษ์ได้อยู่รับใช้ท้าวเวสสุวรรณด้วยการดักน้ำรดพระบาทเป็นเวลา 3 ปี ครั้นครบ 3 ปีบริบูรณ์มีความปรารถนาที่จะกินมนุษย์ ท้าวเวสสุวรรณจึงให้พบว่า ฉันทารักษ์สามารถจับคนกินที่มาอาศัยในศาลาที่ฉันทารักษ์สร้างได้เท่านั้น⁴⁴⁵ หากแต่ในสุธนุชาดกไม่ได้กล่าวว่าฉันทารักษ์ล้างเท้าพระเวสสุวรรณ ณ ที่แห่งใด

อนึ่งภาพจิตรกรรมเล่าเรื่องพระสุธนยังมีปรากฏที่บ้านแพะของหน้าต่างพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ⁴⁴⁶ และจิตรกรรมบนเสาด้านในวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม ต้นที่ 3 นับจากประตูด้านหน้า ข้างซ้ายมือพระศรีศากยมุนี⁴⁴⁷

⁴⁴² ศาสตราจารย์ นิยะดา เหล่าสุนทร, ภาพเกี่ยวกับวรรณคดีไทย, 15.

⁴⁴³ น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง), วัดเขียน (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2542), 35 – 45.

⁴⁴⁴ นิยะดา เหล่าสุนทร, ปัญญาสชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย, 54 – 59.

⁴⁴⁵ “สุธนุชาดก” ปัญญาสชาดก เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2549), 75.

⁴⁴⁶ นิยะดา เหล่าสุนทร, ภาพเกี่ยวกับวรรณคดีไทย, 50.

4. สุวรรณกัจจลปชาดก ในภาพที่ 59 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 147) ปรากฏรูปเต่าสีทองมีรูปบุคคลแวดล้อมอยู่และมีข้อความกำกับไว้ว่าพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเต่า 1 ชาติ แต่จากการตรวจสอบสโมธานท้ายอรรถกถาพบว่าไม่มีเรื่องอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเรื่องใดที่กล่าวว่าพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเต่า แต่ในปัญญาสาตกมีปรากฏเรื่องพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเต่าคือเรื่องสุวรรณกัจจลปชาดก ดังมีใจความว่า

ครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาเต่าผู้มีกระดองเป็นสีทอง อยู่มาวันหนึ่งมีพ่อค้าจำนวน 500 คน ลงเรือสำเภามาค้าขายแต่เรือได้อับปางลงกลางทะเล ต่างสวดอ้อนวอนให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วย พญาเต่าโพธิสัตว์ได้ยินเสียงนั้นจึงแหวกว่ายลงในทะเล เพื่อไปช่วยพ่อค้าเหล่านั้นให้รอดจากการจมน้ำโดยให้พ่อค้าเกาะกระดองมา เมื่อมาถึงฝั่งก็ทราบว่พ่อค้าเหล่านั้นก็บังเกิดความหิวและพญาเต่าก็ทราบว่าพ่อค้าเหล่านั้นมีความกตัญญูไม่อาจที่จะฆ่าพระองค์ได้ พญาเต่าจึงเดินไปที่หน้าผาและกระโดดลงมาเพื่ออุทิศร่างของตนให้เป็นอาหารแก่พ่อค้าเหล่านั้น⁴⁴⁸

ภาพในสมุดไตรภูมิผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าที่จะเป็นตอนที่เหล่าพ่อค้าเดินเรือขอบคุณพระโพธิสัตว์

เรื่องราวของพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเต่ามีปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤต เช่น คัมภีร์ราชนิพนธ์ปาลปริพจน์ และคัมภีร์ชาดกัตสวะ กล่าวว่า เมื่อพระองค์เสวยพระชาติเป็นเต่าได้ช่วยเหลือพ่อค้าที่เรือแตก ต่อมาพระองค์ได้อุทิศเนื้อเพื่อเป็นอาหารแก่พ่อค้าเหล่านั้น นอกจากนี้คัมภีร์สูตรลังการว่า เมื่อพระองค์เสวยพระชาติเป็นเต่า พระองค์ได้ถูกฉีกเนื้อออกเป็นชิ้นๆ ส่วนคัมภีร์ภาษาจีนที่ชื่อว่า ซาเปซังซิง กล่าวว่าพระองค์ได้ช่วยเหลือพ่อค้าและถูกฆ่าในขณะที่นอนหลับ ขณะที่คัมภีร์เกนเปินชัวอิเซียะยะพิโนเยโพเสงซิ(Ken – pen – shuo – i – chieh – yueh – p'i – nai – yeh – p'o – seng – shih) กล่าวว่าเมื่อพระองค์เสวยพระชาติเป็นเต่ามด

⁴⁴⁷ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 119.

⁴⁴⁸ “สุวรรณกัจจลปชาดก,” ปัญญาสาตก เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2549), 566 – 571.

จำนวน 80,000 ตัวได้มาทำรังบนหลังเต่าและพระองค์ก็อุทิศตนให้เป็นอาหารแก่มด⁴⁴⁹ คัมภีร์เหล่านี้ผู้วิจัยสันนิษฐานคงจะไม่มีอิทธิพลต่อการเขียนภาพในสมุดไตรภูมิแต่ประการใด ทั้งนี้เพราะคัมภีร์ดังกล่าวเป็นที่รู้จักของในกลุ่มนักวิชาการด้านประติมานวิทยาเพราะผลที่ของระบบการศึกษาในสมัยปัจจุบัน

นอกจากภาพในสมุดไตรภูมิแล้วยังปรากฏภาพเล่าเรื่องสุวรรณกัณฐกชาดกในจิตรกรรมบนเสาวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม ดันที่ติดกับประตูด้านหน้าซ้ายมือพระศรีศากยมุนี⁴⁵⁰

เรื่องประกอบอื่นๆ

พญาปลาอานนท์

ในภาพที่ 81 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 91 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 134 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก และสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน(ภาพที่ 159) ปรากฏเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับปลาอานนท์ ซึ่งในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 11 ภาพที่ 134 กล่าวว่า “เมื่อแรกปลั้มกลับปลาทั้งหลายชุมนุมกันตั้งปลาอานันเป็นพญาแก่ปลาทั้งหลาย” ซึ่งเรื่องดังกล่าวมีปรากฏในอรรถกถาอุคคชาดก⁴⁵¹และอรรถกถาอุคคชาดก⁴⁵²

เรื่องฤๅษีกระโดดให้เสือกิน

ในภาพที่ 67 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 160) ปรากฏรูปฤๅษีกำลังกระโดดจากหน้าผา โดยที่เชิงผานั้นมีภาพเสือก ซึ่งข้อความในสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับไม่ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับเนื้อหาของภาพ รูปดังกล่าวผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นเรื่องราวของพรหมฤๅษีตามความในคัมภีร์โศดตถกิมหานิทานผลงานของพระจุลพุทธโฆษเถระ ดังเรื่องย่อต่อไปนี้

⁴⁴⁹ พริยะ ไกรฤกษ์, พุทธศาสนนิทานเจดีย์จุลปะโทณ, แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2516), 20 – 21.

⁴⁵⁰ สัจจรัตน์ สุขในมณี, ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์, 122.

⁴⁵¹ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตนิคาย เล่มที่ 4 ภาคที่ 1, 225.

⁴⁵² พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 6, 158.

ครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพรหมกุมาร ต่อมาพระองค์ได้ออกผนวชเป็นฤๅษีและจำพรรษาที่เขาเอระกะ อยู่มาวันหนึ่งขณะที่พรหมฤๅษีกำลังเดินออกอาหารได้ทอดพระเนตรเห็นแม่เสือโคร่งที่ไม่สามารถทนความหิวและความประสงค์ที่กินลูกของตน พรหมฤๅษีจึงขึ้นที่หน้าผาและได้กระโดดตกลงมาใกล้กับแม่เสือโคร่งตัวนั้นเพื่ออุทิศร่างของตนให้เป็นอาหารแก่แม่เสือ”⁴⁵³

การที่มีการเขียนภาพเล่าเรื่องพระฤๅษีกระโดดจากผาเพื่อเป็นอาหารเป็นเรื่องที่น่าสนใจเพราะ เรื่องราวที่อ้างว่าเป็นพระอดีตชาติของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์โสตถตถกัมมทานิทานหลายเรื่องไม่ได้ถูกจัดเข้าไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทโธมาจารย์และในปัญญาสาตกฉบับชิมเมซึ่งเป็นของพม่า ฉบับหอพระสมุดซึ่งเป็นฉบับภาคกลางประเทศไทย และ ฉบับวัดไพล์ หินซึ่งตามประวัติกล่าวว่าได้ไปคัดลอกจากเมืองหลวงพระบาง พบแต่เพียงเรื่องพระฤๅษีกระโดดจากผาเพื่อเป็นทานที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิ 2 ฉบับนี้เท่านั้นที่ได้นับให้เป็นชาดก ซึ่งอาจจะเป็นเพราะการตีความของกลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และต่อมาจึงได้ส่งผลให้กับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1

นิทานเรื่องฤๅษีกระโดดหน้าผาเพื่อเป็นทานให้แม่เสือในคัมภีร์โสตถตถกัมมทานิทานมีเนื้อหาตรงกับวชิราชาดกในคัมภีร์ชาดกมาลาของอารยสุร⁴⁵⁴ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าเนื้อหาในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 จะได้รับมาจากคัมภีร์ชาดกมาลาของอารยสุรทั้งนี้เพราะ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 ลงมา ดินแดนในเอเชียอาคเนย์ไม่เคยปรากฏหลักฐานว่ารู้จักคัมภีร์ชาดกมาลามาก่อนที่แนวคิดเรื่องการศึกษาเรื่องภารตวิทยาที่มาจากยุโรปจะเข้ามา

ภาพเล่าเรื่องที่กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นฤๅษีกระโดดลงจากเขาเพื่อเป็นทานให้แม่เสือนอกจากในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 แล้ว ไม่ปรากฏหลักฐานในงานจิตรกรรมฝาผนังในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หากแต่มีปรากฏ

⁴⁵³ พระจุลพุทธโมสเถระ, โสตถตถกัมมทานิทาน แปลโดย ร้อยตรี บรรจบ บรรณรุจิ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2526, พิมพ์เนื่องในงานออกเมรุ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เส็งี่ยม จันทสิริมหาเถร) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 ธันวาคม 2526), 24 – 25.

⁴⁵⁴ Arya-Sura, The Jataka – Mala : Stories of Buddha's Former Incarnations , edit by H. Kern , 3 – 6.

เป็นภาพจิตรกรรมที่ถ้ำหมายเลขที่ 428 ที่ต่งหวง(Tun – huang) มณฑลกานซู สาธารณรัฐประชาชนจีน⁴⁵⁵

ก้อนหินตก

ภาพก้อนหินตกในสมุดไตรภูมิมีปรากฏอยู่ในสมุดไตรภูมิ(ภาพที่ 161) ฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 3 และ 11 – 13 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 14 – 16 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก เรื่องราวของก้อนหินตกนั้นเป็นการพยายามที่จะสื่อให้เห็นว่าพิภพแต่ละชั้นมีความห่างกันไกลเพียงใด จากการศึกษาของผู้วิจัยพบว่าคัมภีร์รุ่นเก่าที่กล่าวถึงระยะทางของพิภพคือพุทธพรมโลกปัญหาในคัมภีร์มิลินทปัญหาดังใจความว่า

“พระนาคเสนจึงวิสัชนาแก้ไขปัญหาว่า มหาราช ขอถวายพระพรบพิตรพระราชสมภารผู้เป็นใหญ่ในสิริราชสมบัติ พรหมโลกกับมนุษย์โลกนี้ไกลกันมาก ถ้าว่าจะเอาศิลาปาสาณประมาณเท่าภูฏาการปราสาทโยนลงมาแต่พรหมโลกนั้น วัน 1 กับคืน 1 ศิลาจะตกลงมาไกลได้ 48,000 โยชน์ ประมาณ 4 เดือน จึงจะถึงดิน”⁴⁵⁶

เนื้อความในคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวแต่เพียงทิ้งหินขนาดเท่ากับภูฏาการปราสาทจากพรหมโลก แต่มิได้กล่าวว่ทิ้งมาจากพรหมโลกชั้นใดและไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดของความไกลของพรหมโลกแต่ละชั้น

ต่อมาในคัมภีร์สารัตถตปกาสินีอรรถกถาสังยุตตนิกายได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ช่วงระยะเวลา 4 เดือนที่ศิลาปาสาณที่ตกจากพรหมโลกลงมาสู่ดินนั้นหมายความว่าได้ตกจากพรหมโลกชั้นต่ำสุด⁴⁵⁷

ในคัมภีร์โลกบัญญัติได้กล่าวอธิบายความเพิ่มเติมว่าจากพรหมโลกชั้นหนึ่งไปสู่อีกชั้นหนึ่งช่วงระยะเวลาต้องใช้ 2 คูณทุกครั้ง⁴⁵⁸ ดังนั้นในคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์นอกชมพูทวีปคือ คัมภีร์โลกที่ปกสารผลงานของพระสังฆราชเมฆังกรได้เพิ่มรายละเอียดผลการคำนวณระยะเวลา

⁴⁵⁵ B. Gray, Buddhist Cave Paintings at Tung – huang (London : Faber and Faber Limited, 1959), 42.

⁴⁵⁶ คัมภีร์มิลินทปัญหา ไทย – บาลี, 153.

⁴⁵⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย สคาถาวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, 138.

⁴⁵⁸ พระสัทธัมมโชสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 52.

ของก้อนหินตกกระหว่างระยะทางจากแนวสัญญาณสัญญาณตะซึ่งเป็นรูปพรหมชั้นสูงจนมาถึงแผ่นดินเป็นระยะเวลา 3 ปี 2 เดือน 8 วันกับอีก 8 วา (วัดเงา) นอกจากนี้ได้กล่าวถึงรายละเอียดของเวลาที่หินได้ตกลงจากรูปพรหมชั้นสูงสุดมายังรูปพรหมชั้นต่างๆ มาจนถึงชั้นพรหมปฐมฌานเท่านั้น⁴⁵⁹ ต่อมาในคัมภีร์โอกาสโลกทีปนี (รายละเอียดดูในบทที่ 2) และคัมภีร์จักรวาททีปนี⁴⁶⁰ ได้คัดลอกข้อความนี้ไป

อย่างไรก็ดีตัวอย่างข้อความที่ปรากฏในภาพที่ 13 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 และภาพที่ 16 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก กล่าวไว้ว่า “แผ่นหินตกลงมาแต่nimmanarati ได้เดือนหนึ่งกับ 23 วัน 39 นาที จึงถึงคูลิดานี้ แต่ยามาขึ้นมาถึงคูลิดาได้ 784,800 โยชน์”⁴⁶¹ ซึ่งเป็นส่วนที่ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์โลกทีปการและคัมภีร์โอกาสโลกทีปนีแต่ประการใด ดังนั้นจึงอาจจะเป็นได้ 2 กรณี คือ

1. สำหรับภาพหินตกในรูปพรหมและรูปพรหมนั้นสมุคไตรภูมิที่มีมาจากคัมภีร์โลกทีปการหรือคัมภีร์โอกาสโลกทีปนี ซึ่งการที่จะนำมาจากคัมภีร์เล่มใดนั้นไม่ใช่เรื่องสำคัญ ทั้งนี้เพราะเนื้อความในคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มเหมือนกัน

2. ภาพหินตกในสวรรค์ชั้นฉกามาพรภพนั้น เนื่องจากปัจจุบันผู้วิจัยยังไม่สามารถที่จะหาว่ามีปรากฏเรื่องราวดังกล่าวในคัมภีร์ใด ดังนั้นผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเนื่องจากภาพที่ 11 – 13 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ซึ่งมีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 23 ได้ปรากฏการอธิบายระยะทางความห่างระหว่างสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดีกับสวรรค์ชั้นนิมมานนรติ และสวรรค์ชั้นนิมมานนรติกับสวรรค์ชั้นคูลิต อาจจะเป็นไปได้ว่าเรื่องราวดังกล่าวเป็นสิ่งที่กลุ่มผู้เขียนสมุคไตรภูมิได้เพิ่มเติมขึ้นมา

พระพรหมลงมาศีระปะฐพี

ในภาพที่ 38 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 (ภาพที่ 162) ซึ่งเป็นภาพที่แสดงถึงสัตตมหาสถานปรากฏภาพรูปพระพรหมกำลังเหาะ ที่บริเวณใกล้กับรูปพระพรหมเขียนเป็นรูปกอบัว รูปดังกล่าวผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นรูปพระพรหมเหาะลงมาดูศีระปะฐพีตามความในอรรถกถาพาทานสูตร คัมภีร์สุมังคลวิลาสินีผลงานการประพันธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวว่า

⁴⁵⁹ พระสังฆราชเมธีกร, โลกทีปการ, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 160.

⁴⁶⁰ พระสิริมังคลาจารย์, จักรวาททีปนี, 214 – 216.

⁴⁶¹ สมุคไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, 39.

หลังจากไฟบรรลัยกัลป์มอดดับแต่ก่อนที่เหล่าพรหมจะลงมากินดินว่า มีพระพรหมได้ลงมาจากสวรรค์เพื่อมาดูที่ศิระปะฐพีจะมีดอกบัวว่าจะมีกี่ดอก จำนวนดอกบัวนี้หมายความว่า ในกับปีนี้มีพระพุทธรูปเจ้ามาอุบัติกี่พระองค์และจำนวนดอกบัวนั้นจะมีตั้งแต่ไม่มีจนมีมากที่สุดคือ 5 ดอก⁴⁶²

นอกจากอรรถกถาหาปทานสูตรแล้ว เรื่องราวดังกล่าวยังมีปรากฏในคัมภีร์โลกศาสตร์ยุคหลังที่ประพันธ์นอกถังทวิปมกที่จะนำไปกล่าวอ้างอยู่เสมอ ยกตัวอย่างเช่น คัมภีร์โลกุปัตติ⁴⁶³ และคัมภีร์โลกทีปกสาร⁴⁶⁴ เป็นต้น เพราะฉะนั้นเรื่องราวที่กล่าวถึงพระพรหมลงมาดูศิระปะฐพีมีปรากฏอยู่หลายคัมภีร์ดังนั้นก็ไม่สามารถที่จะสรุปได้ว่าภาพในสมุดไตรภูมินำมาจากคัมภีร์ใด

พระโมคคัลลานะเยี่ยมนรก

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 163) ปรากฏภาพพระภิกษุรูปหนึ่งในโรรัมมหานรก จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 31 กล่าวว่า “พระโมคัลมาเยี่ยมนรก” ดังนั้นจึงตีความได้ว่าภาพดังกล่าวเป็นภาพพระโมคคัลลานะเยี่ยมนรก ซึ่งมีปรากฏว่าเป็นข้อความสั้นๆ ในอรรถกถาธรรมบท⁴⁶⁵ หากแต่ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดว่าพระโมคคัลลานะไปนรกขุมใด

นอกจากในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักแล้วเรื่องพระโมคคัลลานะเยี่ยมมหานรกทั้ง 8 ขุมยังมีปรากฏคัมภีร์มหาวาสต⁴⁶⁶

ดังนั้นการที่กลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้เขียนรูปพระโมคคัลลานะที่โรรัมมหานรกจึงอาจจะเป็นได้อยู่ 2 กรณี คือ

1. พื้นที่ในภาพโรรัมมหานรกมีมากพอที่จะเขียน โดยทั้งนี้เพื่อต้องการสื่อให้ทราบว่าพระโมคคัลลานะมามหานรกโดยที่ไม่ได้มุ่งเน้นว่าจะเป็นขุมใด

⁴⁶² พระสูตรและอรรถกถาแปล ทัพณิกาย เล่มที่ 2 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา, 2530), 75 – 76.

⁴⁶³ สมพงษ์ ปรีชาจินดาภูมิ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปัตติ”, 209

⁴⁶⁴ พระสังฆราชเมธีกร, โลกทีปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 160.

⁴⁶⁵ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค 5 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2499), 97.

⁴⁶⁶ The Mahavastu, Vol I, J.J. Jones (trans), 6 – 21.

2.ครั้งที่เขียนภาพมีคัมภีร์ภาษาบาลีที่กล่าวถึงพระมหาโมคคัลลานะลงไปโรรวมหานรกรหรืออาจจะลงเขียนนรกรอื่นๆ เพียงแต่ผู้วิจัยยังหาไม่พบ หรืออาจจะเป็นเพราะเรื่องราวในคัมภีร์มหาวัสตคยังตกค้างอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

สามเนตรตักน้ำที่สระอนาคต

ในบริเวณใกล้กับตำแหน่งสระอนาคตในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 164) ภาพที่ 67 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 102 – 103 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏภาพพระกำลังเหาะในมือทูนหม้ออยู่ในระดับหัวไหล่

จากข้อความอธิบายภาพที่จัดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีใจความว่า “เจาสามเนนมาตักน้ำ” ผู้วิจัยตีความภาพดังกล่าวว่าเป็นภาพเล่าเรื่องสุนสามเนตรเหาะไปตักน้ำที่สระอนาคตมาให้พระอนิรุทธ ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังมีใจความว่า

เมื่อพระอนุรุทธสำเร็จพระอรหันตผลก็รำลึกถึงเพื่อนที่มีนามว่า มหามุณฑะ เมื่อพระอนุรุทธไปเยี่ยมมหามุณฑะฯ จึงได้ได้ยกบุตรชายคนโตให้เป็นกบปียการก ท้ายที่สุดมหามุณฑะจึงยกบุตรคนโตชื่อมหาสุนให้บวชเป็นสามเณรและอยู่กับพระอนิรุทธ ต่อมาวันหนึ่งพระอนิรุทธเกิดอาการอาพาธต้องการน้ำในสระอนาคตมาประกอบยา สุนสามเนตรจึงอาสาไปนำน้ำที่สระอนาคตมาถวาย เมื่อสุนสามเนตรไปถึงสระอนาคต พญานันกะอยู่เฝ้ารักษาสระอยู่ พญานาคเคืองพระสุนสามเนตรว่านำฝุ่นละอองมาโรยต้องศีรษะ จึงไม่ให้ให้น้ำในสระแก่สุนสามเนตร จนในที่สุดทั้งสองก็เกิดการลงอุทธี พญานาคเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ สุนเนตรจึงน้ำกลับไปถวายพระอนุรุทธ⁴⁶⁷

นอกจากภาพสุนสามเนตรมาตักน้ำที่สระอนาคตในสมุดไตรภูมิแล้ว ยังปรากฏจิตรกรรมเล่าเรื่องฉากดังกล่าวที่จิตรกรรมฝาผนังภายในหอไตรวัดระฆัง กรุงเทพฯ⁴⁶⁸ และจิตรกรรมบนเสาด้านที่ 2 จากประตูด้านหน้าขวามือของพระศรีศากยมุนี พระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นต้น

⁴⁶⁷ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค 6, 137 – 143.

⁴⁶⁸ น. ณ ปากน้ำ(นามแฝง) , พระอาจารย์นาคจิตรกรเอกยุคสร้างบ้านแปลงเมือง (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ , 2530) , 52 – 53.

หนึ่งในสมุดไตรภูมิปรากฏรูปพญานาคตัวหนึ่งในสระอโนดาต ข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่ในสมุดกล่าวว่า สระอโนดาตมีพญานาคตัวหนึ่งรักษาอยู่ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าพญานาคตัวนี้เป็นพญาปิ่นนกะ

นางอัมพปาลี

ในภาพที่ 57 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และในภาพที่ 43 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 เขียนภาพสตรีนางหนึ่งนั่งอยู่บนต้นไม้ ที่ข้างต้นไม้มีพระราชาทรงช้างทำท่ากำลังจะรับนางลงจากต้นไม้ จากข้อความที่เขียนอธิบายภาพที่แทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 กล่าวว่า “นางอมุภพานีเกิดในคาบในมวง”⁴⁶⁹

จากข้อความที่ปรากฏทำให้ทราบว่ากลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิมีวัตถุประสงค์ที่สื่อว่าภาพดังกล่าวคือภาพเล่าเรื่องนางอัมพปาลีเถรี ซึ่งตามประวัติของนางที่ปรากฏในอรรถกถาเถรีกถากล่าวไว้ว่า นางเป็นอุปปาดิกะ(เกิดขึ้นเอง)ที่โคนต้นมะม่วงในพระอุทยานกรุงเวสาลี พนักงานเฝ้าอุทยานจึงนำนางเข้าไปยังกรุงเวสาลี⁴⁷⁰ หากแต่จากเนื้อหาในอรรถกถาเถรีกถานั้นดูค่อนข้างที่จะห่างไกลจากลักษณะภาพในสมุดไตรภูมิ

เรื่องราวของนางที่ขึ้นไปอยู่บนต้นไม้และมีพระราชามารับยังมีปรากฏในตอนพระรณลิตธิยกิจตรงค์ไปรับนางสันธมารที่นั่งอยู่บนต้นไม้ไทรของรถเสนชาดก ปัญญาสชาดกลำดับที่ 47 ของฉบับหอสมุดแห่งชาติ⁴⁷¹

เมฆลารามสูตร

ในภาพที่ 64 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ภาพที่ 109 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก เขียนยักษ์ถือขวานกับนางเทพธิดาที่ถือลูกแก้ว ภาพที่ 40 ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 และ ภาพที่ 61 – 62 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เป็นรูปยักษ์ยิงธนูใส่เทพธิดาที่ถือลูกแก้ว แต่ภาพที่ 50 ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 และภาพที่ 71 – 72 ในสมุดไตรภูมิฉบับ

⁴⁶⁹ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 231.

⁴⁷⁰ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เถรีกถา เล่มที่ 2 ภาคที่ 4 (กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, 2530), 358.

⁴⁷¹ “รถเสนชาดก” ปัญญาสชาดก เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2549), 680.

หมายเลขที่ 8 เป็นรูปยักข์ถือขวานและยิงธนูเข้าในนางเทพธิดาที่ถือลูกแก้ว จากข้อความที่จดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ระบุไว้ว่า

“นางเมณฑาปรคบุควยวตุถาทรอันแท่งมีมือถืแก้ว โอคมมาขับอวงเมณฑเลนจิงรามสูตรเหน
แก้วนันจไครใดจิงควางควยขวานยิงควยปืนมิได้โตงปืนแลขวานนันโตงภูเขาทังคุริน 2
คุณทั้งหลายสมมุติวาเสียงฟ้าผ่าแล”⁴⁷²

จากข้อความดังกล่าวทำให้ผู้วิจัยแปลความภาพดังกล่าวว่าเป็นภาพเล่าเรื่อง รามสูตรเมณฑา

จากหลักฐานในอรรถกถาหาชนกชาคได้กล่าวถึงนางเมณฑาว่าเป็นเทพธิดาที่เฝ้ารักษามหาสมุทร⁴⁷³ และจากการตรวจสอบในหนังสือ Dictionary of Pali Proper Names ก็ไม่ระบุถึงเรื่องเมณฑากับรามสูตรแต่ประการใด⁴⁷⁴ ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าเรื่องรามสูตรกับนางเมณฑาไม่ใช่นิทานของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก

จากการตรวจสอบพบว่าในบทพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์รัชกาลที่ 1 ได้กล่าวถึงเหตุการณ์เรื่องรามสูตรมาแย่งชิงแก้วจากนางเมณฑา⁴⁷⁵ แต่อย่างไรก็ตามในบทพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ก็ไม่ได้กล่าวว่าฟ้าผ่าคือรามสูตรขว้างขวาน

นอกจากบทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์แล้วยังมีปรากฏอยู่ในวรรณคดีสมัยหลังคือเรื่องเฉลิมไตรภพ แต่ในเรื่องเฉลิมไตรภพนั้นกล่าวแต่เพียงว่ารามสูตรขว้างขวานโดยที่ไม่ได้กล่าวว่ารามสูตรยิงธนู⁴⁷⁶

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าเรื่องรามสูตรยิงศรในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 นั้น อาจจะเป็นไปได้ว่า แต่เดิมคงจะกัมภีร์ที่กล่าวถึงแต่ไม่ได้สืบลงมาถึงปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะในสมุด

⁴⁷² สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 231.

⁴⁷³ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุธวัฒน สมิเด็จพระสังฆราชเจ้า, ทรงแปล, มหานิบาติชาคก ทศชาติฉบับชินวร เล่ม 1 , 72.

⁴⁷⁴ G. P. Malalasekera , Dictionary of Pali Proper Names Vol. II (London : The Pali Text Society , 1974) , 427.

⁴⁷⁵ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, รามเกียรติ์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ , 2507), 131 – 135.

⁴⁷⁶ “เฉลิมไตรภพ,” สุริยาศศิธร, 153 – 156.

ไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ซึ่งอยู่ในสายการคัดลอกเดียวกันกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 แต่มีอายุอ่อนกว่า ไม่ได้เขียนภาพรามสูรยิธนูแต่ประการใดแสดงว่าในยุคสมัยที่เขียนกลุ่มผู้เขียนได้ลืมเรื่องดังกล่าวไปแล้ว หากแต่การที่ข้อความอธิบายภาพยังระบุว่ารามสูรยิธนูเพราะแปลมาจากต้นฉบับเดิม

นอกจากภาพรามสูรยิธนูในสมุดไตรภูมิแล้ว ยังปรากฏภาพดังกล่าวในจิตรกรรมฉากพระเนมิราช ที่ผนังด้านแปะข้างซ้ายมือของพระประธาน วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ จิตรกรรมที่ผนังสกัดหลังวัดใหม่เทพนิมิตร กรุงเทพฯ

เมืองราชคฤห์

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 (ภาพที่ 165) ภาพที่ 75 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ภาพที่ 85 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 125 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏรูปเมืองราชคฤห์มีภูเขาล้อมรอบที่บริเวณภายนอกภูเขามีสถูปแปดชั้นล้อมรอบ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ได้เขียนรายละเอียดมากกว่าสมุดไตรภูมิฉบับอื่นคือ มีปรากฏรูปพระพุทธเจ้ากับพญามัจฉาหนึ่ง ข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่กล่าวว่า

เมืองราชคฤห์พญามัจฉาอยู่นั้นเสียพญามัจฉาสัตว์เขาพ้อ พญามัจฉาสัตว์เขาพ้อ
มสารถเสียสืบกันได้ถึง 7 ชั่วโมงแล

จากภาพดังกล่าวจะเห็นว่าที่มุ่งเน้นที่จะเล่าถึงเมืองราชคฤห์ สาเหตุที่เขียนภาพแปดล้อมรอบภูเขานอกเมืองราชคฤห์ซึ่งหมายถึงเขาคิชฌกูฏนั้น อาจจะเป็นเพราะเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับแปดหม้อก็จะเกิดขึ้นที่เขาคิชฌกูฏอยู่เสมอ

ส่วนรูปพญามัจฉาหนึ่งที่มานั่งสนทนากับพระพุทธเจ้านั้น จากข้อความอธิบายภาพที่เขียนอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 ก็ค่อนข้างที่จะคลุมเครือว่าจะหมายถึงพญาราชคฤห์องค์ใด ระหว่างพระเจ้าพินพิสารกับพระเจ้าอชาตศัตรู แต่ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพพญาดังกล่าวน่าจะหมายถึงพระเจ้าพินพิสารกำลังสนทนากับพระพุทธเจ้าและการสนทนานั้นเกี่ยวข้องกับแปดที่อยู่นอกเมืองราชคฤห์

ดังนั้นภาพเล่าเรื่องดังกล่าวก็อาจจะหมายถึง ภาพเล่าเรื่องดิโรกขาทเปตวัตถุซึ่งเป็นเรื่องราวของพระเจ้าพินพิสาร ได้ทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้แก่พระญาติวงศ์ในอดีตชาติที่มากเป็น

เปเรตที่นอกเมืองราชคฤห์⁴⁷⁷ ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับอื่นๆ ที่ไม่ปรากฏรูปพระราชาสนทนารวมกับพระพุทธรูปเจ้าก็คงจะไม่ใช่ภาพติโรกฐาปะตวัตถุ ทั้งนี้เพราะไม่ปรากฏภาพการเจรจาระหว่างพระพุทธรูปเจ้ากับพญาเมืองราชคฤห์

นอกจากติโรกฐาปะตวัตถุในคัมภีร์เปตวัตถุยังมีปรากฏในคัมภีร์โลกที่ปกสาร⁴⁷⁸ ซึ่งเหมือนกันกับคัมภีร์เปตวัตถุทุกประการ

กัณณมูณฑเปตวัตถุ

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 166) ภาพที่ 62 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 92 – 93 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก มีรูปบุรุษผู้หนึ่งอยู่ร่วมกับสตรีนางหนึ่งในวิมานแวดล้อมด้วยบริวาร ที่ด้านข้างของวิมานมีภาพสตรีนางหนึ่งกำลังถูกสุนัขสีดำแทะกินและราชากำลังเจือพระขรรค์ฟันหมาตัวนั้น ข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวไว้ว่า

ยังมีนาง 500 ไปจำสินทุกวันนางผู้นึงใจรายทำชุนอกใจผัวๆ รูผัวก่ถามนางๆ ก่พรางวาทเข้าใจร้ายข้อโหดเข้ากิน 500 ชาตเทิดผัวถามเพื่อนนางทั้งหลายก็พรางวาทเข้ารูข้อโหดเข้าเป็นข้านาง 500 ชาตเทิดครันนางนั้นตายเดชจำสินก่ได้ไปเกิดนายวิมานมีในปาหิมภาร นาง 500 ตายก่ได้ไปเกิดเป็นบริวารนาง กลางวันนางอยู่สวยสุกกกลางคืนสวยทุกโหดหมากัดกินครันหมาคาบซากผีทิ้งลงในสระปนขึ้นอยู่ประสาธเลาพญาพาราไครร์กินลูกมวงก่ออกมา(ชำรุด)นางก่อยู่ด้วยนาง ครันกลางคืนนางลงไปให้หมากัดกิน พญาพาราภักก่ฟันหมาขาดเป็น 2 ทอกลับเป็นหมา 2 ตัวฟันทอกร่เป็นหมา 4 ตัว เทาถึง 400ตัว บาบนางกลืนแทนัน พญาอาซากผีไปทอดลงในสระก่เป็นนางงามมาแลกไปอยู่วิ(มาน)

จากข้อความที่เขียนแทรกในสมุดเพื่ออธิบายภาพที่ยกมาทำให้สามารถทราบได้ว่าภาพดังกล่าวเป็นเรื่องกัณณมูณฑเปตวัตถุในคัมภีร์เปตวัตถุและคัมภีร์ปรมัตถทีปนีอรรถกถาเปตวัตถุ ซึ่งมีเรื่องราวโดยสรุปว่า

⁴⁷⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ, 39 – 60.

⁴⁷⁸ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, 28 – 31.

ครั้งพุทธศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า ที่กิมลินครมีอุบาสกผู้ได้บันลือสาธยายและเพื่อนอีก 500 ได้สร้างวิหารถวายสงฆ์ วันหนึ่งภรรยาของอุบาสกผู้นั้นได้เดินทางไปตลาดเพื่อไปรักษาสี แต่นางได้ถูกนักเลงผู้หนึ่งทำให้สลดเพราะหลงอยู่ในเสียงเพลง นักเลงผู้นั้นจึงนำความไปบอกแก่สามี สามีของนางจึงไปถามว่าเกิดเหตุเช่นนั้นจริงหรือ ฝ่ายนางก็ตอบว่าไม่จริงถ้าเป็นเรื่องนี้เป็นจริงขอให้สุนัขคำตัวกัดกิน สามีของนางจึงหันไปถามเพื่อนนาง เหล่าเพื่อนของนางก็ตอบไปว่า พวกนางไม่ทราบเรื่องถ้าพวกนางโกหกขอให้เป็นทาสภรรยาของอุบาสก 500 ชาติ

ต่อมาภรรยาอุบาสกตายก็ไปบังเกิดในป่าหิมพานต์ด้วยผลบุญจึงได้เสวยทิพย์วิมาน แต่ด้วยผลกรรมครั้งตกกลางคืนจึงเดินลงจากวิมานและถูกสุนัขตัวหนึ่งวิ่งเข้าชนและกัดแทะจนเหลือแต่กระดูก สุนัขตัวนั้นจึงนำกระดูกไปทิ้งในสระนางก็กลับฟื้นชีพอีกครั้ง ส่วนเหล่าเพื่อนของนางด้วยผลแห่งการ โกหกจึงเป็นเกิดเป็นทาสของนางในวิมานนั้น ต่อมาพญาพราหมณ์ใคร่จะอยากจะได้สาวงามที่ป่าหิมพานต์จึงเสด็จไปเข้าในป่าและพบกับนางจึงได้อยู่ร่วมกัน พอตกกลางคืนพญาพราหมณ์ก็พบเหตุการณ์สุนัขคำกัดกินนางเวมานิกเปรต พญาพราหมณ์จึงพินิจสุนัขคำตัวนั้น แต่ทุกครั้งที่พินิจจำนวนของสุนัขก็เพิ่มขึ้นทุกที จนในที่สุดพญาพราหมณ์จึงนำร่างของนางเวมานิกเปรตไปทิ้งในสระนางก็ฟื้นชีพและเล่าความจริงให้พญาพราหมณ์ฟัง สุดท้ายพญาพราหมณ์บังเกิดความสลดก็เสด็จกลับเมือง⁴⁷⁹

เนื้อหาในคัมภีร์เปตวัตถุและคัมภีร์ปรหมัตถทีปนีมีความใกล้เคียงกับข้อความอธิบายภาพที่จัดแทรกในสมุดไตรภูมิมีความแตกต่างกัน แต่ในคัมภีร์ทั้งสองระบุว่าต่อมาในภายหลังพญาพราหมณ์เสด็จกลับเมือง

จากเนื้อความที่ยกมานี้ทำให้สันนิษฐานว่า ภาพบุรุษและสตรีในวิมานนั้นหมายถึงรูปพญาพราหมณ์ประทับอยู่ร่วมกับนางเวมานิกเปรตในวิมาน ส่วนรูปด้านข้างเป็นรูปของสุนัขคำกำลังกัดกินนางเวมานิกเปรตและพญาพราหมณ์เข้าไปช่วย

เรื่องราวทั้งหมดเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการเสวยผลกรรมของนางเวมานิกเปรต แต่กลุ่มผู้เขียนไม่ได้เขียนรวมกับเรื่องราวของเปรตพิภพ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะเรื่องราวดังกล่าวเกิดขึ้นที่ริมสระกัณณมุนะในป่าหิมพานต์จึงนำมาเขียนแทรกอยู่ในหน้าหลังของสมุดไตรภูมิแทนที่จะเขียนไว้ในกลุ่มของเปรตจำพวกต่างๆ

⁴⁷⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ, 312 – 329.

อนึ่งแม้ว่าในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ปรากฏภาพสุนัขตัวหนึ่งกำลังกัดซากศพอยู่ แต่ก็ยากที่จะตีความว่าเป็นภาพเล่าเรื่องกัณณมุตตเปตต ทั้งนี้เพราะในภาพขาดองค์ประกอบสำคัญคือรูปพญาวารานสีที่อยู่ร่วมกับนางเวมานิกเปตต และในสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ก็ไม่ปรากฏข้อความอธิบายภาพแต่ประการ ส่วนเรื่องสุนัขที่กัดซากศพอยู่นั้นก็มีสิทธิที่จะเป็นเรื่องอื่นๆ ได้

นอกจากภาพเล่าเรื่องกัณณมุตตเปตตวัดภูมิปรากฏในสมุดไตรภูมิแล้วยังมีปรากฏเป็นภาพจิตรกรรมบนเสาศาภายในวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ๔ ด้านที่ 4 ด้านขวามือของพระศรีศากยมุนี⁴⁸⁰

ช้างสิบตระกูล

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 167) ภาพที่ 65 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 98 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก ปรากฏรูปช้างอยู่หลายช้างใกล้กับตำแหน่งของเขากุโรลาส ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 มีข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกไว้ว่า

ช้าง 10 หมู่ก็กล่าวถึงช้างดำ ๐คังไคยช้างน้ำ ๐คังไคยช้างน้ำ ๐คังไคยช้างน้ำ (สันนิษฐานว่าเป็นช้างปัทมทะเล) ๐บันทังช้างเหลืองดังพมพะดังช้างทองแดง ๐ปิงคัลช้างเหลืองแดง ๐คัมพังช้างหอม ๐มังกัลช้างมังกัลช้างบันทร ๐เหม้งเหลืองดังทอง กระดุกอุโบสถช้างขาวเหลือง ๐ฉัททันตังช้างขาว

หลักฐานที่ว่าด้วยช้างสิบตระกูลในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักมีปรากฏในอรรถกถาพุทธสัพพสุตตในคัมภีร์สารัตถกาสินีอรรถกถาสังยุตตนิกาย⁴⁸¹ เรื่องราวของช้างสิบตระกูลยังมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ประพันธ์นอกลังกาทวีปอีกคือ คัมภีร์โลกที่ปกสาร⁴⁸²

⁴⁸⁰ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์”, 115.

⁴⁸¹ พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย นิตยวรรค เล่มที่ 2, 106 – 107.

⁴⁸² พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง, 52.

นอกจากในภาพจิตรกรรมข้างสิบตระกูลในสมุดไตรภูมิแล้วยังมีปรากฏภาพข้างสิบตระกูลในจิตรกรรมฝาผนังด้านสกัดหน้าระหว่างช่องประตูพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม จิตรกรรมที่เสายภายในวิหารหลวง ต้นที่ 2 ด้านขวามือของพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ⁴⁸³ และจิตรกรรมฝาผนังภายในหอไตรประจำตำหนักवासกรี วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ ฯ

ประเภทของราชสีห์

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 168) ภาพที่ 64 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 97 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏภาพราชสีห์ประเภทต่างๆ ซึ่งคำอธิบายภาพที่จัดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวว่า

ราชสีห์มี 4 หมู่มุนีตัวเหลืองชื่อบัณฑิตศรีกินเนื้อ มุนีตัวขาวดังสังคปากแลเท้าแดง
ดังน้ำครั่ง ไกรษรศรีกินเนื้อ มุนีตัวมันดังปีกนกเขาชื่อตรีศรีหะกินเนื้อ มุนีตัวดำชื่อ
กาลศรีกินเนื้อ

ส่วนในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 กล่าวว่า

“ราชสีห์เผือกอยู่โยมกินเนื้อเป็นอาหารราชสีห์เหลืองกินเนื้อ เวการบพพตวิบ
ลบพพตยภษอยู่ 400 ฯI เขาวินูล ราชสีห์ทำกินอยู่”⁴⁸⁴

ส่วนเนื้อความของของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 ซึ่งเป็นภาษาเขมรนั้นมีความหมายตรงกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

จากข้อความในสมุดไตรภูมินั้นผู้วิจัยเห็นว่ามีความใกล้เคียงกับในอรรถกถาสีหสูตรที่กล่าวไว้

⁴⁸³ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์”, 111.

⁴⁸⁴ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 232.

ดิณราชสีห์ (มีรูปร่าง) เป็นเหมือนแม่โค สัตว์ลายนกกพิราบ และกินหญ้าเป็นอาหาร กภาพสีห์ (มีรูปร่าง) เป็นเหมือนแม่โคดำ กินหญ้าเป็นอาหารเหมือนกัน บัณฑราชสีห์ (มีรูปร่าง) เป็นเหมือนแม่โคสัตว์ลายใบไม้เหลือง กินเนื้อเป็นอาหาร ไกรสรราชสีห์ ประกอบด้วยลักษณะคือ ดวงหน้า (ที่สวยงาม) เป็นเหมือนมีใครเอาน้ำครึ่งมาแต่งเติมไว้ หางมีปลาย (สวยงาม) และปลายเท้าทั้ง 4 ตั้งแต่ศีรษะของราชสีห์นั้นลงไป มีแนวปรากฏอยู่ 3 แนว ซึ่งเหมือนมีใครมาแต้มไว้ ด้วยน้ำครึ่ง สีชาดและสีหิงคุ⁴⁸⁵

เหล่าสัตว์ตั้งสิ่งเป็นพญา

ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 169) ภาพที่ 70 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 107 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏภาพราชสีห์แวดล้อมด้วยเหล่าสัตว์ซึ่งในคำอธิบายภาพที่จัดแทรกอยู่ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวว่า “เมื่อแรกปลั่งกลับสัตว์ 4 ตีนทั้งหลาย ดังสรพราหเป็นพระญา” จากข้อความดังกล่าวพบว่า มีลักษณะที่คล้ายกับข้อความในอุลลุชาดก (เรื่องที่ 270) ความว่า “ฝ่ายสัตว์ 4 เท้าก็ประชุมกันตั้งราชสีห์ให้เป็นพระราชา”⁴⁸⁶

นาคสอนลูกว่ายน้ำ

ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 170 , 171) ภาพที่ 61 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 89 และ 91 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏรูปพญานาค 2 ตัวอยู่ในวิมานกลางมหาสมุทร และรูปนาคตัวหนึ่งในวิมานกลางแม่น้ำซึ่งที่ได้วิมานนั้นปรากฏรูปพญานาคอีกตัว จากตัวอย่างข้อความอธิบายภาพที่จัดแทรกอยู่ในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้กล่าวไว้ว่า “นาคทั้งหลายอยู่ในยทองมหาสมุทร ครันมีครันยอมกลัวแก่ทุกทั้งหลาย กตามแม่น้ำคินไปไปยออกลูกถ้ำในยปาหิมภาร” และ อีกข้อความกล่าวว่า “นางนาคเอลลูกไปสระหุมด” ซึ่งข้อความทั้ง 2 ก็มีปรากฏในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ด้วยเช่นเดียวกันแต่ต่างกันเพียงเรื่องอักขรวิธี

⁴⁸⁵ พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 172 – 173.

⁴⁸⁶ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 6, 157.

เรื่องราวดังกล่าวมีเนื้อหาใกล้เคียงกับอรรถกถานาคสูตรในคัมภีร์สารัตถปกาสินี
ใจความโดยสรุปว่า

พวกนางนาคตั้งครรภในอุตุสมัย พวกกันคิดว่า หากเราจะคลอดในบึงน้อยนั้น พวกลูกๆ
เราจักไม่อาจทนกำลังของกระแสคลื่นและครุฑที่โหดเล่นมาดังนี้ แม่นาคเหล่านั้นจึง
พากันดำลงในมหาสมุทรถึงปากประตุมิทางร่วมกัน หากันเข้าไปยังแม่น้ำใหญ่ 5 สาย
แล้วเข้าไปสู่ป่าหิมพานต์ ณ ที่นั้น พวกนางนาคอาศัยอยู่ที่ถ้ำทอง ถ้ำเงิน และถ้ำแก้วที่
ครุฑเข้าไปไม่ได้ จึงคลอดลูก⁴⁸⁷ และ “ลูกๆ ของเราสามารถทนกระแสคลื่นและกำลัง
ครุฑได้แล้ว จึงให้เมฆใหญ่ตั้งขึ้นด้วยอาณุภาพของตน ให้ฝนตกจุฑาป่าหิมพานต์
ทั้งสิ้นมีน้ำสายเดียวกัน นิรมิตเรือสำเร็จด้วยทองแลเงินเป็นต้น ดาดเพดานผ้ามี
พวงดอกไม้ซึ่งมีกลิ่นหอมตลบ วิจิตรด้วยดาวเบื้องบน ถือเอาสุราอาหารและดอกไม้ที่
มีกลิ่นหอมเป็นต้น เล่นไปยังมหานทีที่ทั้งห้าด้วยเรือเหล่านั้น ถึงมหาสมุทร โดย
ลำดับ”⁴⁸⁸

อนึ่งในสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ก็ปรากฏข้อความว่า “นาคราชสอนให้ลูกว่ายน้ำ”⁴⁸⁹ แต่ไม่ปรากฏภาพเล่าเรื่องดังกล่าวจึงอาจจะเป็นไปได้ว่าต้นฉบับดั้งเดิมที่สมุคไตรภูมิฉบับ
หมายเลขที่ 7 เคยมี แต่เมื่อถึงครั้งคัดลอกหน้าสมุคที่ปรากฏภาพได้ขาดหายไป หรือฉบับดั้งเดิมมี
ปรากฏเฉพาะข้อความไม่ปรากฏรูปแต่ประการใด

พระพุทธโฆษาจารย์เดินทางไปยังลังกาทวีป

ในภาพที่ 49 ของสมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 สมุคไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10/ก
(ภาพที่ 172) ในช่วงที่ภาพมหาสมุทรที่ใกล้กับเกาะลังกา มีภาพเรือสำเภาสองลำ โดยที่บริเวณหัว
เรือจะเขียนพระภิกษุหนึ่งอยู่ในกัณฐารูปละลำ ในเรือสำเภาลำหนึ่งมีภาพเทวดาโดยมีพระอินทร์
ประทับร่วมอยู่ทั้งนี้เพราะพิจารณาจากสีของกาย

แม้ว่าเรื่องราวของพระพุทธโฆษาจารย์ไปแปลอรรถกถาที่ลังกาทวีปจะมีปรากฏใน
คัมภีร์จุฬวงศ์ก็ตาม แต่คัมภีร์เรื่องดังกล่าวไม่ได้กล่าวถึงพระพุทธโฆษาจารย์ขณะล่องเรือไปลังกา

⁴⁸⁷ พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 5 ภาคที่ 1, 146.

⁴⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, 147.

⁴⁸⁹ สมุคภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 232.

ทวีป⁴⁹⁰ ดังนั้นผู้วิจัยตีความว่าเป็นภาพเล่าเรื่องตอนที่พระพุทธโฆสาจารย์เดินทางไปยังลังกาทวีป ขณะเรือแล่นอยู่ในมหาสมุทรได้พบกับเรือลำหนึ่ง ซึ่งเรือลำนั้นคือเรือที่พระพุทธทศเถระโดยสารกลับจากลังกาทวีป ทั้งนี้เพราะมีปรากฏในคัมภีร์สัทธัมมสังคหะผลงานของพระธัมมกิตติกล่าวไว้ว่า

ตโต โส นาวํ อภิรุหิตฺวา มหาสมุทรทมฺชเณ อายมนนฺตํ พุทฺธทศเถรํ ปฏิปถํ ทิสฺวา
กถาสลฺลาปํ กตฺวา ตโต ปรี ลงกาปญฺญํ ปาปฺณิตฺวา อิมสฺส มหานามสฺส รณฺโณ
รชฺชปตฺตกาเล อนูราชปฺเร⁴⁹¹

แปลว่า ครั้งนั้นท่าน(พระพุทธโฆสาจารย์)ก็ได้ขึ้นเรือไป ได้พบพระพุทธทศเถระผู้เป็นอาวโสกลางมหาสมุทรและได้ไปปฏิสันถาร ว่าในข้างหน้าท่าเมืองลังกาตรงกับรัชกาลพระเจ้ามหานาม

นอกจากคัมภีร์สัทธัมมสังคหะแล้วยังปรากฏเนื้อความนี้ในคัมภีร์ญาโณทัย⁴⁹² เพราะเมื่อได้พิจารณาเนื้อความพบว่ารูปคำและประโยคของทั้งสองคัมภีร์เหมือนกัน อีกทั้งในคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มไม่ปรากฏว่าพระอินทร์ได้ตามพระพุทธโฆสาจารย์มาลังกา

ภาพพระพุทธโฆสาจารย์ไปลังกาทวีปในสมุทไตรภูมิที่ปรากฏจากเหตุการณ์ดังกล่าวจะเขียนฉากตอนที่พระพุทธโฆสาจารย์ไปลังกาทวีป ยกเว้นสมุทไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เท่านั้นที่ไม่ได้เขียนเรือพระพุทธโฆสาจารย์สวนทางกับเรือพระพุทธทศเถระ แต่อย่างไรก็ตามข้อความ

⁴⁹⁰ W. Geiger , Culavamsa Being the More Recent Part of the Mahavamsa, Part I (London : The Pali Text Society , 1953) , 25 – 26.

⁴⁹¹ ธรรมกิตติมหาสาวิ, สัทธัมมสังคโ (กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2515), 42. อริยวสาเกตตณฺสส อญฺญาสิมฺหาเถรสฺส สงฺฆราชวรสฺส สิริรชฺฌาปโนกาเส รณฺเณ สทฺธิ ปุณฺณานิ ปุเรตุ เชฏฺฐมาสสฺส สตฺตรสเม พุทฺธปรินิพฺพานา 2515

⁴⁹² ทอง หงส์คารมภ์ (แปล และชำระ), ญาโณทัยปกรณ์ (กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์การรถไฟ , 2506, งานสมโภชพระสุพรรณบัฏ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทโยมหาเถระ วันที่ 22 – 23 มิถุนายน พ.ศ. 2506), 29.

อธิบายภาพที่เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับดังกล่าวก็ระบุว่าเป็นเหตุการณ์พระพุทธโฆษาจารย์ไปลังกา⁴⁹³

แม้ว่าสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ไม่พบฉากเหตุการณ์จากเหตุการณ์พระพุทธโฆษาจารย์ไปลังกา ดังนั้นจึงน่าจะเป็นไปได้ว่าการที่สมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลินและสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏภาพพระพุทธโฆษาจารย์พบกับพระพุทธทตตะเถระน่าจะเป็นสิ่งที่ได้เพิ่มขึ้นในสายการคัดลอกที่ 1

ภาพเล่าเรื่องพระพุทธโฆษาจารย์เดินทางไปยังลังกาที่วัดยังมีปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังเช่น คำหนักพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ภาพลายรดน้ำที่ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่ ชั้น 4 หอสมุดแห่งชาติท่าเสาสุกรี

เขาสุมณญ

ในภาพที่ 52 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 (ภาพที่ 173) สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 174) ภาพที่ 38 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 ภาพที่ 90 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 38 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ภาพที่ 132 – 133 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก และภาพที่ 91 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91 มีภาพพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่บนยอดเขากลางเกาะ ตามความเห็นของผู้วิจัยสันนิษฐานว่า ภาพพระพุทธรูปดังกล่าวเป็นภาพแสดงปูชนียสถานที่สำคัญบนเกาะลังกาชื่อพระพุทธรูปบนเขาสุมณญ

พระพุทธรูปที่เขาสุมณญตามคัมภีร์มหาวงศ์ได้กล่าวไว้ว่า หลังจากที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเทศน์ที่อาศัยอยู่ที่เกาะลังกา พระองค์เสด็จมาครอพระพุทธรูปประทานให้พระมหาสมณตามคำกราบทูลอาราธนาที่เขาแห่งนี้⁴⁹⁴ รอยพระพุทธรูปที่เขาสุมณญนี้เป็นที่เคารพเป็นอย่างมาก แม้กระทั่งสมัยสุโขทัยก็ปรากฏว่ามีให้มีการจำลองพระพุทธรูปมาไว้ที่เมืองสุโขทัย⁴⁹⁵

⁴⁹³ สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 178.

⁴⁹⁴ W. Geiger, Mahavamsa or The Great Chronicle of Ceylon (London : The Pali Text Society, 1964), 5.

⁴⁹⁵ Prasert Na Nagara and A.B. Griwold , Epigraphic and Historical Studies (Bangkok : The Historical Society, 1992), 465.

แม้ว่าในลังกาทวีปเองจะปรากฏคัมภีร์สุมนภูวนัณณากี่ตาม แต่ผู้วิจัยเห็นว่าคัมภีร์สุมนภูวนัณณาไม่ใช่แหล่งที่มาของข้อมูลในการเขียนภาพเล่าเรื่องจากนี้แต่ประการใด ทั้งนี้เพราะคัมภีร์สุมนภูวนัณณาผลงานการประพันธ์ของพระเวทเทระในคริสต์ศตวรรษที่ 13 (กลางพุทธศตวรรษที่ 18)⁴⁹⁶ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องราวของพุทธประวัติและเหตุการณ์พระพุทธเจ้าเสด็จมาที่เกาะลังกาทรมาเนล่ายักษ์ แต่ในคัมภีร์สุมนภูวนัณณาไม่เคยกล่าวถึงเส้นทางที่จะขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธบาทและภูมิศาสตร์ในลังกาทวีปแต่ประการใด

ศรัณย์ ทองปาน ได้เคยเสนอว่ากลุ่มผู้เขียนภาพพระพุทธบาทที่เขาสุมนภูในสมุดไตรภูมิได้เขียนขึ้นตามคำบอกเล่าของบุคคลที่เขาไปนมัสการ โดยเฉพาะการเขียนภาพสายโซ่ที่ใช้สำหรับไต่ขึ้นไป ดังตัวอย่างจากหลักฐานเอกสารในสมัยรัชกาลที่ 2 ที่กล่าวถึงเส้นทางขึ้นไปยังบนเขาสุมนภูวา

ครั้นถึงเชิงเขาแล้วขึ้นไปอีก 100 เส้นจึงถึงมณฑปพระพุทธบาท เข้ากันเป็นทาง 400 เส้น แลขึ้นไปนั้นที่เป็นหน้าผาขึ้นมิได้ จึงต้องเหนี่ยวโซ่ขึ้นไป มีอยู่ 3 แห่ง แต่ละแห่งๆ นั้นสูง 3 วา 4 วา บ้าง คุนากลั่นก ด้วยสูงเหลือสูง แล้วจะได้มีต้นไม้ยึดเหนี่ยวขึ้นไปหามิได้ อาศัยแต่โซ่นั้นสิ่งเดียว โซ่นั้นมีถึง 11 สาย ลูกโซ่นั้นทำด้วยเหล็กใหญ่เท่านี้วี่⁴⁹⁷

อนึ่งภาพเขาสุมนภูในสมุดไตรภูมิแทบทุกฉบับมีการเขียนสายโซ่ที่เป็นบันไดไต่ขึ้นเขายกเว้นสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 (ภาพที่ 175) ปรากฏรูปมณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธบาท 4 รอย ซึ่งจากข้อความใต้ภาพระบุว่าพระพุทธบาทเขาสุมนภู ตามความเห็นของผู้วิจัยมองว่าเรื่องเขาสุมนภูในสมุดไตรภูมิเล่มที่ 9 อยู่ 2 กรณีคือ

1. เนื่องจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 เขียนขึ้นในเขตหัวเมืองล้านนา จึงน่าจะเกิดความสับสนกับพระพุทธบาทเขารั้วทั้งนี้เพราะ รอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนภูเป็นรอยพระพุทธบาทรอยเดียวไม่ใช่พระพุทธบาท 4 รอยซ้อนกัน แต่ในขณะเดียวพระพุทธบาทที่เขาารั้วซึ่งเป็น

⁴⁹⁶ Veheda Thera, Samantakutavanna, Edit by C. E. Godakumbura (London : The Pali Text Society, 1995), I.

⁴⁹⁷ ศรัณย์ ทองปาน, “พระบาทลังกา” ใน เมืองโบราณ 23, 4 (ต.ค. – ธ.ค. 2540) : 48 – 49.

พระพุทธรูปศักดิ์ในเขตหัวเมืองล้านนาเป็นพระพุทธรูป 4 รอย ซึ่งลักษณะพระพุทธรูป 4 รอย ซ้อนกันนั้นก็ไม่เคยพบก็ไม่เคยปรากฏในคติลังกาแต่ประการใด⁴⁹⁸

2. เนื่องจากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 จัดอยู่ในสายการคัดลอกเดียวกันกับสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 เพียงแต่สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 ได้ลดทอนรายละเอียดออกไปค่อนข้างมาก ในภาพเขาสุมณภูสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1 และสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7 นั้นมีปรากฏข้อความที่กล่าวถึงขนาดความสูงของพระพุทธรูปทั้ง 4 พระองค์ในภพที่ 4 นี้ ดังนั้นเมื่อสมุดไตรภูมิไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9 คัดลอกสืบทอดไปจึงอาจจะบังเกิดความเข้าใจผิดว่าข้อความที่กล่าวถึงขนาดสูงของพระอิตตพุดเจ้าเป็นข้อความที่อธิบายภาพพระพุทธรูป จึงทำให้เขียนภาพพระพุทธรูป 4 รอยขึ้น

อนึ่งภาพจิตรกรรมเขาสุมณภูนี้ยังมีปรากฏในแหล่งอื่นเช่น จิตรกรรมที่ตำหนักพระพุทธรโฆษาจารย์ วัดพุทธไสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และ ภาพปูนปั้นที่หน้าบันวัดไผ่ล้อม จังหวัดเพชรบุรี

หนุมานสยุมภู

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 176) ภาพที่ 89 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 และภาพที่ 128 – 129 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก ปรากฏภาพลิงตัวหนึ่ง อยู่ในถ้ำ จากข้อความที่อธิบายภาพที่ได้เขียนแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิได้ว่าระบุเป็นภาพหนุมานสยุมภู

การปรากฏชื่อหนุมานสยุมภูนั้นน่าที่จะหมายความว่า น่าจะมีที่มาจากรามเกียรติ์จากหลักฐานบทพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้กล่าวว่า เมื่อครั้งที่พญาสุครีพจะรบกับพญาบาลีนัน หนุมานไม่อยากจะเห็นการสู้รบในครั้งนี้จึงทูลพระรามว่าจะขอลาไป แต่ในบทพระราชนิพนธ์ไม่ได้กล่าวว่าหนุมานลาไปที่ใด แต่เมื่อพระรามจะยกพลไปลงจึงรับสั่งให้พระลักษมณ์ไปตามพญาสุครีพ เมื่อพญาสุครีพรับบัญชาจึงสั่งเตรียมพลจากนั้นพญาสุครีพและองคตจึงเหาะไปหนุมานที่ป่ากัทลี⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 20 – 30.

⁴⁹⁹ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, รามเกียรติ์ เล่ม 3 (กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2507), 252 – 294.

ดังนั้นภาพหนุมานสุมอยู่ในถ้ำ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงความถึงเหตุการณ์ตอนที่หนุมานออกมาอยู่ป่ากัลล

อนึ่งจากหลักฐานภาพจิตรกรรมบนเสาดภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ฯ นอกจากเนื้อหาของจิตรกรรมที่เกี่ยวข้องกับภาพเล่าเรื่องโลกศาสตร์และเหตุการณ์ในป่าหิมพานต์แล้ว พบว่ายังมีภาพจิตรกรรมหนุมาน สุกรีพและองคต ข้อความในจารึกกล่าวว่า “เรื่องโลกทัศน์เปลี่ยนนี้ป่าหิมพานต์ในที่นั้นมีภูเขาอันหนึ่งสีดงเงินยวงชื่อหิรัญบรรพต มีถ้ำแก้ว ถ้ำทอง ถ้ำเงิน เป็นที่อยู่แห่งพญาวานรทั้ง 3 คือหนุมานและภะหุลีสุกรีจะเป็นนายฝูง⁵⁰⁰ ข้อความที่ยกมานี้ทำให้สันนิษฐานได้ว่าภาพจิตรกรรมที่เสาดในวิหารพระศรีศากยมุนีกับในสมุดไตรภูมิไม่น่าที่จะสัมพันธ์กัน ทั้งนี้เพราะจำนวนพญาวานรที่ไปอาศัยแตกต่างกัน กับสถานที่ในจิตรกรรมบนเสาดวิหารหลวงระบุว่าอยู่ที่ป่าหิมพานต์ ส่วนในสมุดไตรภูมิกล่าวว่าอยู่ริมขอบทะเล

เกาะนาควารี

ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 177) ภาพที่ 91 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8 ภาพที่ 134 ของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก และฉบับกรุงเบอร์ลิน ปรากฏรูปเกาะแห่งหนึ่งที่มีรูปคนเปลือย 2 คนอยู่บนเกาะ จากข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 กล่าวว่า “เกาะนาควารีคนเปลือยอยู่มาก”

เกาะนาควารีเป็นเกาะที่มีอยู่จริงและเป็นที่ยอมรับของคนในสมัยโบราณ จากเอกสารรุ่นเก่าเท่าที่ค้นพบที่กล่าวถึงเกาะแห่งนี้ คือจดหมายเหตุเรื่องสมณทูตไปลังกาที่ปีครั้งรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2357 ได้จัดไว้ว่าระหว่างทางจากเกาะกลางไปเกาะลังกาได้ผ่านเกาะนาควารี ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

เกาะนาควารีนั้นผู้คนอยู่อาศัยเป็นอันมาก คนเหล่านั้นไม่กินข้าว กินแต่เผือกมันแลมะพร้าว ครั้นเห็นเรือเข้าไปใกล้เกาะแล้ว ก็เอาเผือกมันมากพร้าวกล้วยอ้อยมาแลกขานึ่งไปข้างทิศพายัพแห่งเกาะนาควารีนั้น มีเกาะนาควารีย่ออีกแห่งหนึ่ง ถ้ามดีแล่น

⁵⁰⁰ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์,” 333 – 334.

3 วันจึงถึง แลคนในเกะนั้นกินคน อันนี้เป็นคำบอกเล่าหลายปากแล้ว ก็เห็นจะมีจริง⁵⁰¹

ถ้าพิจารณาจากจดหมายเหตุน่าจะสันนิษฐานได้ว่าเกะนาควาริหมายถึงเกะนิโคบาร์ ทั้งนี้เพราะเป็นหมู่เกาะเดียวในทะเลอันดามันที่ตั้งอยู่ระหว่างเกาะกลางคือภูเก็ตกับเกาะลังกา ซึ่งเกะนาควารินี้มีความสำคัญในการเดินเรือและเป็นที่รู้จักกันมานานแล้วทั้งนี้เพราะมีปรากฏในสมุดไตรภูมิที่เขียนในสมัยอยุธยา

อนึ่งในสมุดไตรภูมิได้มีการลงตำแหน่งของเกะนาควาริคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงทั้งนี้เพราะ การเขียนเกะนาควาริคัดออกไปจากเกาะลังกา ส่วนเรื่องเกะนาควาริมีคนเปลือยอยู่จริงหรือไม่ผู้วิจัยยังไม่พบหลักฐานเอกสารจดหมายเหตุที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ ซึ่งอาจจะเป็นไปได้ว่าเรื่องราวดังกล่าวอาจจะเป็นเรื่องบอกเล่ากันเท่านั้น

แม่พระสุบิน

สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 (ภาพที่ 178) ปรากฏรูปสตรีนางหนึ่งนั่งอยู่บนดอกบัวในกาฬสุดตมหารก จากข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิฉบับดังกล่าวได้ระบุว่า “แม่เจ้าสุบิน”

อนึ่งสมุดไตรภูมิฉบับวัดควนมะพร้าวปรากฏรูปสตรีนอนอยู่บนดอกบัว และข้อความอธิบายภาพที่จดแทรกอยู่ในสมุดไตรภูมิกล่าวว่า “แพเจ้าสุบินแล” ดังนั้นผู้วิจัยจึงตีความว่าภาพที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิทั้ง 2 ฉบับนี้เป็นภาพเล่าเรื่องตอนหนึ่งของพระสุบิน

ภาพเล่าเรื่องแม่พระสุบินที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เป็นเรื่องที่เขียนขึ้นแทรกในกาฬสุดตมหารก โดยเขียนรูปนางสุภาคีแม่พระสุบินตกลงไปในนรกแล้วมีดอกบัวเพราะผลบุญที่สุบินลูกของนางได้บวช ตามความในสุบินคำกาพย์ที่ยกมาดังต่อไปนี้

เขาจึงยุคมือผลักไส	ขว้างเข้าในไฟ	อันลูกพิลึกพิงกลัว
เดชะบุญลูกบวชตัว	บันดาลดอกบัว	ผุดขึ้นกลางอัคคี

⁵⁰¹ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป (กรุงเทพ ฯ : กรมศิลปากร, 2531, ที่ระลึกสมโภชหิรัณยบัฏ พระธรรมปิฎกญาบดี 24 เมษายน พ.ศ. 2531), 188.

บัวทองบานรับชนนี้ กลับกลืนมาลี

ก็หอมระรื่นชื่นใจ⁵⁰²

จากการศึกษาพบว่าในสุบินคำกาพย์ซึ่งเป็นสำนวนของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและสำนวนที่พบในเขตภาคใต้ ไม่มีฉบับใดที่ระบุว่านางสุภาภีแม่ของพระสุบินตกนรกขุมใด แต่ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 ได้เขียนรูปแม่พระสุบินตกกาฬสุตตนรก ซึ่งในประเด็นนี้ผู้วิจัยตีความไว้อยู่ 2 กรณีคือ

1. ผู้วิจัยยังหาต้นฉบับของพระสุบินที่กล่าวถึงแม่พระสุบินลงกาฬสุตตนรก
2. เป็นความเห็นของกลุ่มผู้เขียนสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ภาพจิตรกรรมแม่พระสุบินในกาฬสุตตมหานรกมีปรากฏเฉพาะสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เท่านั้น ส่วนสมุดไตรภูมิฉบับอื่นในสายการคัดลอกที่ 1 ไม่ปรากฏนั้นไม่สามารถหาสาเหตุได้

อนึ่งนอกจากในสมุดไตรภูมิที่ปรากฏจิตรภาพแม่พระสุบินแล้ว ยังปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนังศักดิ์สิทธิ์ที่พระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพฯ ฯ และจิตรกรรมฝาผนังวัดโรงเข้ จังหวัดเพชรบุรี⁵⁰³

ความสัมพันธ์กับคัมภีร์เตุภูมิถา(ไตรภูมิพระร่วง)

เนื้อหาที่มาของสมุดไตรภูมิมีผู้กล่าวอ้างอยู่เสมอเป็นการถ่ายทอดเนื้อหาจากคัมภีร์เตุภูมิถาหรือไตรภูมิพระร่วงของพระมหาธรรมราชาพญาลิไท แต่ตามความเห็นของผู้วิจัยกลับมองว่าคัมภีร์เตุภูมิถานั้นไม่น่าที่จะเป็นที่มาของสมุดไตรภูมิได้

1. ปัจจุบันมีต้นฉบับคัมภีร์เตุภูมิถา อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ 3 ฉบับ คือฉบับพระมหาช่วย วัดปากน้ำ จารขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2321 มี 10 ผูก ฉบับพระมหาจันทร์ จารขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2330 มี 10 ผูก และฉบับพิเศษ มีอยู่เพียง 1 ผูก ซึ่งพิจารณาจากรูปแบบอักขระเชื่อว่าจารขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย

⁵⁰² สุบินคำกาพย์ (กรุงเทพฯ ฯ : กรมศิลปากร, 2509, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ชวนอภีพัฒนภักดี ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2509), 63.

⁵⁰³ เคนดาว ศิลปานนท์, “จิตรกรรมเรื่องสุบินกุมารในท้องถิ่นภาคกลาง” ใน ศิลปากร 51, 4 (ก.ค. – ส.ค. 2551) : 37 – 39.

คัมภีร์เตฎมิกถาทั้งสามฉบับนี้เป็นฉบับที่คัดลอกตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายมาจนถึงต้นรัชกาลที่ 1 แต่เพิ่งจะค้นพบกันในปลายรัชกาลที่ 5⁵⁰⁴ และยังถ้าพิจารณาจากปริมาณและสถานที่พบจะพบว่าไม่เคยมีการเก็บรักษาในหอหลวงแต่ประการใด ก็น่าจะสะท้อนได้ว่าได้ว่าชาวกรุงเทพฯ ก่อนยุครัชกาลที่ 5 ย่อมไม่รู้จักคัมภีร์เตฎมิกถามาก่อน ดังเช่นเมื่อพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) จางวางกรมราชบัณฑิตยชำระคัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจฉัยในปี พ.ศ.2345 ท่านได้รวบรวมความรู้เกี่ยวกับโลกศาสตร์จากคัมภีร์ต่างๆ มากมายเพื่อที่จะเรียบเรียงคัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจฉัย แม้แต่คัมภีร์ที่ปัจจุบันหาต้นฉบับได้น้อย เช่น คัมภีร์จันทสุริยคติที่ปนี⁵⁰⁵ หรือบางคัมภีร์ยังหาต้นฉบับไม่พบ เช่น คัมภีร์โลกธาตวณณา⁵⁰⁶ ก็ยังได้รับการอ้างอิง แต่คัมภีร์ไตรภูมิโลกยวินิจฉัยกลับไม่ปรากฏว่ามีการอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์เตฎมิกถาแต่ประการใด

ส่วนสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น ผู้วิจัยคิดว่าคัมภีร์เตฎมิกถาก็คงไม่เป็นที่นิยมเช่นเดียวกัน เพราะไม่เช่นนั้นแล้ว ก็น่าจะมีคัมภีร์เตฎมิกถาฉบับคัดลอกหลงเหลือมามากกว่านี้

อนึ่งวรรณคดีสายโลกศาสตร์ที่ประพันธ์ขึ้นในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันหลังคัมภีร์เตฎมิกถา ซึ่งยังมีต้นฉบับเก็บรักษาอยู่ในหอสมุดแห่งชาติที่สำคัญ คือ คัมภีร์จักรวาลที่ปนี ผลงานของพระสิริมงคลอาจารย์ แห่งเมืองเชียงใหม่ ท่านรจนาสเสร็จในปี มะโรงจุลศักราช 882 ตรงกับพ.ศ. 2063⁵⁰⁷

คัมภีร์จักรวาลที่ปนีไม่ได้กล่าวอ้างถึงคัมภีร์เตฎมิกถาเลย ทั้งๆที่ในคัมภีร์จักรวาลที่ปนีนั้นปรากฏว่าได้อ้างอิงคัมภีร์โลกที่ปกสาร ผลงานของพระมหาเมธังกร ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นพระอาจารย์ของพระมหาธรรมราชาพญาลิไท ซึ่งสันนิษฐานกันว่าจะประพันธ์ขึ้นหลังคัมภีร์เตฎมิกถา การที่พระสิริมงคลอาจารย์ได้กล่าวอ้างถึงคัมภีร์ที่พระสังฆราชเมธังกรพระอาจารย์ของพระมหาธรรมราชาพญาลิไททรงรจนา แต่ไม่ได้กล่าวอ้างถึงบทพระราชนิพนธ์ของพระมหาธรรมราชาพญาลิไทผู้เป็นศิษย์ จึงเป็นการชี้ได้ว่าถ้าคัมภีร์เตฎมิกถาเป็นคัมภีร์ที่ได้รับความนิยมจริงก็น่าที่จะถูกกล่าวอ้างถึงไว้บ้าง

⁵⁰⁴ “คำชี้แจง” วรรณกรรมสุโขทัย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528), 1.

⁵⁰⁵ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), “ไตรภูมิโลกยวินิจฉัย” ใน วรรณกรรมรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, 82.

⁵⁰⁶ เรื่องเดียวกัน , 183.

⁵⁰⁷ พระสิริมงคลอาจารย์, จักรวาลที่ปนี, แปลโดยทินกร ทองเสวต , 241.

เมื่อการอ้างอิงถึงคัมภีร์เตฎมิกถาในคัมภีร์ยังไม่ปรากฏ ดังนั้นการที่ข้างจะนำเนื้อความในคัมภีร์เตฎมิกถา บทพระราชนิพนธ์ในพระมหาธรรมราชาพญาธิไท มาใช้ในงานจิตรกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์จึงเป็นไปได้้น้อยมาก

2 เนื้อหาหลายเรื่องในคัมภีร์เตฎมิกถาหลายแห่งไม่ตรงกับสมุดไตรภูมิ ยกตัวอย่างเช่น

2.1 จากขุมนรกในสมุดไตรภูมินั้นเน้นรายละเอียดของมหานรก 8 ขุมเป็นหลัก แต่กลับไม่เน้นอุสสทนรก 16 ขุม ในทางตรงข้ามคัมภีร์เตฎมิกถากลับเน้นอุสสทนรก 16 ขุม แต่ไม่เน้นมหานรก 8 ขุม ยกเว้นมหาวะจินรก

2.2 เรื่องพญาปลาทั้ง 7 ที่อาศัยอยู่ในนทีสี่พันคร (ดูรายละเอียดในเรื่องนทีสี่พันคร)

3. เนื้อหาหลายเรื่องที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิแต่ไม่ปรากฏในคัมภีร์เตฎมิกถา

3.1 เรื่องมหานครนิพพาน

3.2 เรื่องอริยบุคคล 8 จำพวก

3.3 เรื่องนางสุชาดานกกระยางที่สระนันท

3.4 เรื่องพระมาโลยไปนมัสการเจดีย์จุฬามณี

3.5 เรื่องราวอดีตชาติของพระพุทธเจ้าที่นำมาจากอรรถกถาชาดก ปิณฺณสาชดก และคัมภีร์โสตถกัมมทานิทาน

3.6 เรื่องราวของเปรตที่นำมาจากคัมภีร์โลกทิปกสาร เช่น เปรตลานหิน เปรตไดนา เป็นต้น

4. ถึงแม้ว่าเนื้อหาบางเรื่องในสมุดไตรภูมิจะตรงกับคัมภีร์เตฎมิกถาก็ตาม แต่เนื้อหาดังกล่าวก็มีปรากฏในคัมภีร์อื่นด้วยเช่นเดียวกัน เช่น อุดตกรูทวีป การเรียงตัวของสัตตบริภัณฑ์ การโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์ พิกพอสูร สระใหญ่เจ็ดสระ และ เปรต 12 ตระกูล ดังนั้นจึงเป็นการยากที่จะชี้ชัดว่านำมาจากคัมภีร์เตฎมิกถา

5. ถ้าสมุดไตรภูมินำเนื้อหาของเรื่องราวโลกศาสตร์มาจากคัมภีร์เตฎมิกถาจริง เหตุใดไม่ปรากฏข้อความในคัมภีร์เตฎมิกถาหรือใกล้เคียงในสมุดไตรภูมิ

สาเหตุที่นักวิชาการมุ่งประเด็นสนใจที่มาของเรื่องราวโลกศาสตร์ในสมุดไตรภูมิว่ามาจากคัมภีร์เตฎุมิกถาคงจะเป็นเพราะ คัมภีร์เตฎุมิกถาเป็นคัมภีร์ที่รับการตีพิมพ์มากที่สุดนับตั้งแต่พิมพ์ครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อเปรียบเทียบกับคัมภีร์โลกศาสตร์เล่มอื่นๆ ที่กรมศิลปากรเพิ่งจะตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2528 อีกทั้งคัมภีร์เตฎุมิกถาเป็นคัมภีร์ภาษาไทยส่วนคัมภีร์โลกศาสตร์เล่มอื่นๆ รจนขึ้นเป็นภาษาบาลีซึ่งยากต่อการอ่านแปลและตีความ

บทที่ 5

การสื่อสัญลักษณ์ไตรภูมิในหลักฐานประเภทอื่น

นอกจากสมุดไตรภูมิแล้วยังพบว่ามี การแสดงสัญลักษณ์ของไตรภูมิในโบราณสถาน และโบราณวัตถุประเภทอื่นๆ อีก แต่ความหมายแฝงที่หลักฐานแต่ละประเภทต้องการสื่อมีความแตกต่างกัน รวมถึงรูปแบบและสัญลักษณ์ของจักรวาลที่แสดงออกมาก็มีความแตกต่างกันด้วย ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจะมุ่งเน้นไปที่งานจิตรกรรมฝาผนัง ประติมากรรม และ สถาปัตยกรรมเท่านั้น

จิตรกรรมฝาผนัง

นักวิชาการมักจะเรียกภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ประกอบด้วยเขาพระสุเมรุ สัตตบริภัณฑ์ มหาทวีปทั้ง 4 มนุษย์โลกและเทวโลกว่า “จากไตรภูมิ” แต่จากจิตรกรรมฝาผนังที่เรียกกันว่าไตรภูมินี้ไม่เคยพบที่มีการเขียนองค์ประกอบทั้ง 3 ของไตรภูมิที่ประกอบด้วย กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ ครบ ถึงแม้ว่าในศิลาจารึกวิหารพระโลกนาถซึ่งเป็นจารึกในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะได้กล่าวถึงที่วิหารทิศด้านทิศเหนือเขียนภาพไตรภูมิ¹ และในคราวปฏิสังขรณ์ใหญ่วัดพระเชตุพนฯ ในสมัยรัชกาลที่ 3 จากข้อความโคลงคั่นปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ พระนิพนธ์กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสที่ मुखหลังของวิหารทิศเหนือเขียนจิตรกรรมไตรภูมิ² แต่ปัจจุบันจิตรกรรมเหล่านั้นที่ระบุไว้ในศิลาจารึกได้ลบทั้งหมดแล้ว จึงไม่ทราบภาพจิตรกรรมไตรภูมิที่เขียนมีลักษณะเช่นใด

อนึ่งจิตรกรรมฝาผนังภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ที่บริเวณซุ้มคอสองเขียนภาพโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และเจดีย์จุฬามณีบนพิภพดาวดึงส์ ส่วนเสาด้านในพระวิหารหลวงทั้ง 8 ด้านเขียนเรื่อง พิกพอสูร เรื่องราวในป่าหิมพานต์ เขาพระสุเมรุ เขาจักรวาล พระอาทิตย์และพระจันทร์ พระจักรพรรดิเรียบพิภพทวีปทั้ง 4 และนรกภูมิ โดยที่

¹ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ (กรุงเทพฯ : ศิวพร, 2517. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณณสิริ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 23 เมษายน 2517), 4.

² เรื่องเดียวกัน, 302.

บริเวณโคนจะเสามีศิลาจารึกอธิบายภาพเสาละ 4 แผ่นๆ ละด้าน ข้อความที่ขึ้นต้นของศิลาจารึกทุกแผ่นจะเริ่มว่า “โลกัสนฐานเหลี่ยมนี้”³

นอกจากนี้ในเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นผลงานการประพันธ์ของนายมีมหาดเล็ก จากประวัติของนายมีมหาดเล็กที่ปรากฏในตอนท้ายของเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติได้ระบุว่านายมีมหาดเล็กบุตรพระโหราและเป็นช่างเขียนได้แต่งเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติมูลเกล้าฯ เมื่อวันพฤหัสบดีเริ่มสี่ค่ำเดือนแปด ปีจอ.ศ. 1195 (ตรงกับวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2376) ทั้งนี้เพื่อต้องการที่จะย้ายไปทำงานในกรมพระอภัยมณี เนื้อหาตอนหนึ่งในเพลงยาวได้กล่าวถึงภาพจิตรกรรมที่เขียนอยู่ตามวัดต่างๆ และได้เอ่ยถึงภาพจิตรกรรมโลกัสนฐาน⁴

เราไม่อาจที่จะทราบได้ว่า “ภาพจิตรกรรมโลกัสนฐาน” ที่ปรากฏในเพลงยาวมีความหมายครอบคลุมขนาดไหน แต่เมื่อพิจารณาจากคำว่า “โลกัสนฐาน” น่าจะเป็นศัพท์เฉพาะทางช่างเขียนได้ใช้เรียกภาพจิตรกรรมที่เล่าเรื่องพิภพต่างๆ ตามที่คนโบราณคิด ถึงกระนั้นก็ตามคำว่า “โลก” และ “จักรวาล” ต่างก็หมายถึงสิ่งเดียวกัน (ดูรายละเอียดในบทที่ 2) ส่วนคำว่า “ไตรภูมิ” หมายถึงองค์ประกอบโลกหรือของจักรวาล ดังนั้นการที่จะเรียกภาพไตรภูมิ ภาพจักรวาล หรือภาพโลกัสนฐาน ก็เป็นการสื่อถึงสิ่งเดียวกัน

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยเลือกที่จะใช้คำว่า “ภาพโลกัสนฐาน” เฉพาะในงานจิตรกรรมฝาผนังทั้งนี้เพราะ

1. สาเหตุที่ไม่ใช้คำว่า “ภาพจิตรกรรมไตรภูมิ” ในส่วนของหัวข้อเรื่องงานจิตรกรรมฝาผนัง ทั้งนี้เพราะในภาพจิตรกรรมฝาผนังไม่ได้มีการแสดงภาพครบทั้ง 3 ภูมิ ซึ่งภาพส่วนใหญ่จะเน้นส่วนที่เป็นภาพกามภูมิ ยกเว้นจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดช้างใหญ่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยาที่ปรากฏภาพวิมานโดยปราศจากเทวดาประทับ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นสวรรค์ชั้นอรุณภูมิ แต่ถึงอย่างไรก็ตามจิตรกรรมฝาผนังที่วัดช้างใหญ่ก็เขียนอรุณพรหมไม่ครบทุก

³ สัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์” (รายงานการค้นคว้าเฉพาะบุคคล สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ปีการศึกษา 2543), 313 – 376.

⁴ นายมี มหาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร 2530. พิมพ์เนื่องในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2530), 43.

ชั้น(ภาพที่ 179) และการที่จะเขียนภาพโลกสถฐานก็ไม่จำเป็นต้องเขียนให้ครบ 3 ภูมิก็ได้ โดยทั้งนี้ อาจจะเขียนเน้นภูมิใดภูมิหนึ่งในสามก็ได้

ส่วนการที่ในบานแพนทของสมุดภาพไตรภูมิที่ท่านเรียก “สมุดไตรภูมิ” ก็น่าที่จะเป็น เพราะสมุดดังกล่าวได้เขียนภพภูมิครบทั้ง 3 ภูมิ การจะเรียกสมุดภาพไตรภูมิจึงไม่เป็นปัญหาแต่ประการใด

2. ข้อความในศิลาจารึกที่เสาชิงช้าของวิหารหลวงวัดสุทัศน์ฯ กล่าวว่า “ภาพโลกสถฐาน เหลี่ยมนี้” สาเหตุที่เรียกเช่นนี้อาจจะเป็นเพราะจารึกได้อธิบายภาพที่เกี่ยวกับองค์ประกอบของภพภูมิ

3. ข้อความในเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ นายมี มหาเดเล็ก เป็นผู้ประพันธ์ ได้กล่าวว่า “ข้างเขียนเป็นเรื่องโลกสถฐาน ทั้งเรื่องเทพชุมนุม ประชุมการ” ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระอธิบายว่า นายมีเป็นช่างเขียนที่มีชื่อเสียงในครั้งรัชกาลที่ 3 ได้เขียนเรื่องพระภูมิทัตชาดกที่พระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม แต่กะเทาะเสียเมื่อไฟไหม้⁵

ดังนั้นเมื่อนายมี มหาเดเล็กเป็นช่างเขียนที่มีชื่อจนเป็นที่รู้จักกันในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมีพระชนม์ชีพอยู่นั้น ย่อมที่จะแสดงให้เห็นว่านายมีก็ควรที่จะรู้จักศัพท์เฉพาะในงานช่าง โอกาสที่ นายมี มหาเดเล็กจะใช้คำว่า “ภาพโลกสถฐาน” เพราะกลอนพาไปจึงเป็นไปได้ไม่น้อย

งานจิตรกรรมฝาผนังจากโลกสถฐานสมัยอยุธยา

การที่จะเลือกภาพที่เขียนไว้ในอาคาร โดยเฉพาะในพระอุโบสถนั้น ช่างต้องคำนึงถึงการคัดเลือกเนื้อหาของภาพเป็นพิเศษ ทั้งนี้เพราะต้องการสร้างบรรยากาศความศักดิ์สิทธิ์ และพลังศรัทธาต่อผู้ที่เข้ามาประกอบศาสนพิธี รวมถึงพื้นที่ของผนังก็ต้องสอดคล้องกับภาพ ทั้งนี้การเน้นฉากด้านหลังของพระพุทธรูปประธานในอาคาร จะช่วยเสริมให้พระประธานดูเด่นเป็นสง่ายิ่งขึ้น

⁵ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “อธิบาย” กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2530 พิมพ์เนื่องในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2530), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

หลักฐานงานจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาตอนต้นจะพบภายในกรุพระปรางค์และภายในคูหาพระปรางค์ แต่จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทยที่เขียนประดับภายในอาคารหลังคาคลุมไม่มีอายุมากเกินไปกว่ากลางพุทธศตวรรษที่ 22 อย่างไรก็ตามอาคารในสมัยอยุธยาตอนต้นน่าจะมีภาพจิตรกรรมเขียนประดับ แต่ด้วยสภาพภูมิอากาศและภูมิประเทศ รวมถึงข้อจำกัดบางประการทำให้ภาพนั้นสูญหายไป

อนึ่งจากหลักฐานจิตรกรรมฝาผนังภายในคูหาพระปรางค์สมัยอยุธยาตอนต้นพบว่าการเขียนภาพพระอดีตพุทธเจ้า เช่น คูหาพระปรางค์วัดพระรัตนมหาธาตุมหาธาตุราชบุรี จังหวัดราชบุรี คูหาพระปรางค์มุด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดมหาธาตุอยุธยา และคูหาพระปรางค์ประธานวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

แต่ก็มีจิตรกรรมฝาผนังในสมัยอยุธยาตอนต้นบางแหล่งที่มีการเขียนเป็นจิตรกรรมภาพเล่าเรื่อง เช่น จิตรกรรมพุทธประวัติภายในกรุชั้นที่สองของพระปรางค์ประธาน วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น อย่างไรก็ตามในสมัยอยุธยาช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 – 22 แต่เราไม่เคยพบตัวอย่างงานจิตรกรรมฝาผนังภาพโลกทัศน์งานแต่ประการใด ซึ่งการที่ไม่พบตัวอย่างภาพโลกทัศน์ก็ไม่ได้หมายความว่าในยุคสมัยนั้นจะไม่มีเขียนภาพจิตรกรรมโลกทัศน์แต่ประการใด

ส่วนหลักฐานจิตรกรรมฝาผนังในอาคารที่มีหลังคาคลุมที่มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลายมีดังต่อไปนี้

วัดชมภูเวก

พระอุโบสถและพระวิหารวัดชมภูเวก จังหวัดนนทบุรี ไม่ปรากฏหลักฐานเอกสารระบุสมัยที่ก่อสร้างและผู้สร้าง สันนิษฐานกันว่าวัดแห่งนี้น่าจะสร้างขึ้นโดยกลุ่มชนชาวมอญที่อพยพเข้ามาในสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เพราะข้อความอธิบายภาพที่เขียนแทรกใช้อักษรมอญในการจดบันทึกและบางครั้งยังพบว่าจิตรกรรมรูปนุรุช – สตรีบางภาพยังนั่งโสร่งไม่ได้นั่งโจงกระเบน และถ้าพิจารณาจากลักษณะฐานพระอุโบสถและฐานพระวิหารที่ไม่แอ่นโค้ง รวมทั้งการเจาะซุ้มหน้าต่างเป็นช่องสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ดังนั้นผู้วิจัยจึงกำหนดอายุสมัยของจิตรกรรมวัดชมภูเวกว่าอยู่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 23

จิตรกรรมบนผนังสกัดหน้าพระอุโบสถเขียนภาพมารวิชัย ส่วนผนังสกัดหลังแนวนอนเขียนภาพซุ้มเรือนแก้วของพระประธาน ขนาบข้างด้วยภาพพระพุทธรูปขนาดใหญ่สองรูป แนวล่างเขียนภาพนรก (ภาพที่ 180)

ส่วนจิตรกรรมฝาผนังภายในพระวิหาร ที่บริเวณผนังเหนือกรอบหน้าต่างทั้งสี่ด้าน เขียนภาพพระอติตพุทธเจ้านั่งเรียงกันเป็นแถว ส่วนที่ผนังระหว่างช่องหน้าต่างเขียนเป็นภาพพุทธประวัติ⁶

วัดช่องนนทรี

พระอุโบสถวัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ ไม่ปรากฏหลักฐานเอกสารที่เกี่ยวข้องกับประวัติ การก่อสร้างและผู้สร้าง นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าจิตรกรรมที่พระอุโบสถวัดช่องนนทรีเป็น ผลงานการเขียนรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ทั้งนี้เพราะพิจารณาจากลักษณะของซุ้มหน้าต่างของ พระอุโบสถที่มีขนาดเล็กกรอบหน้าต่างก่อโค้งปลายแหลมเป็นรูปกลีบบัว ซึ่งเป็นรูปของซุ้มหน้าต่าง แบบที่ปรากฏในพระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี ที่สถาปนาขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระ นารายณ์⁷

ในทางกลับกันผู้วิจัยเห็นว่าการใช้น้ำต่างรูปกลีบบัวเพียงอย่างเดียวมากำหนดอายุตัว สถาปัตยกรรมนั้น น่าที่จะไม่เพียงพอ ทั้งนี้เพราะ

1. แม้ว่าช่องหน้าต่างรูปกลีบบัวเป็นรูปแบบที่พบที่พระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ หากแต่ซุ้มหน้าต่างรูปกลีบบัวที่เป็น เอกลักษณะเฉพาะรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์นั้นจะต้องเป็นการเรียงอิฐแบบซุ้มโค้ง อีกทั้งซุ้ม หน้าต่างรูปกลีบบัวก็ยังปรากฏในสถาปัตยกรรมรุ่นหลังกว่านี้ เช่น ตำหนักข้างวัดกุฎีขาว จังหวัด พระนครศรีอยุธยา

2. สิ่งก่อสร้างทั้งหลายในพระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ที่เมืองลพบุรีล้วนแต่ก่อฐาน ตรงไม่แอ่นโค้ง หากแต่ฐานพระอุโบสถวัดช่องนนทรีนั้นแอ่นโค้งจนเห็นได้อย่างชัดเจน ซึ่งลักษณะฐานอาคารที่แอ่นโค้งมากจนเห็นได้ชัดคือฐานพระอุโบสถวัดกุฎีขาว และพระอุโบสถ วัดมเหยงคณ์

เหตุผลดังกล่าวข้างต้นจึงทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าพระอุโบสถวัดช่องนนทรีควรที่จะ เป็นสถาปัตยกรรมในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงตอนกลางโดยทั้งนี้ไม่อาจที่จะมีอายุเก่าถึงครั้ง

⁶ คณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร, จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่าง นนทบุรี (กรุงเทพฯ : ศิวพร, 2506), 15 – 19.

⁷ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย และคณะ, วัดช่องนนทรี (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2525) , 8. ; สันติ เล็กสุขุม, ศิลปอยุธยา, 185 – 186.

สมเด็จพระนารายณ์ได้ และจิตรกรรมที่วัดช่องนนทรีก็ควรเป็นงานจิตรกรรมในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงตอนกลางด้วยเช่นเดียวกัน ซึ่งทั้งนี้ผู้วิจัยกำหนดว่ามีอายุประมาณราวกลางพุทธศตวรรษที่ 23

ถึงแม้ว่าในปัจจุบัน จิตรกรรมฝาผนังด้านหลังพระพุทธรูปประธานจะลบเลือนไปมาก (ภาพที่ 181) แต่จากหลักฐานภาพถ่ายเก่า จะเห็นได้ว่าจิตรกรรมที่กึ่งกลางผนังสกัดหลังเขียนรูปพระพุทธรเจ้า ศาสตราจารย์ สันติ เล็กสุขุม และรองศาสตราจารย์ กมล ฉายาวัณณะ จึงสันนิษฐานว่าเป็นภาพพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์⁸ ส่วนสองข้างเขียนภาพพระพุทธรเจ้าประทับบนบัลลังก์ด้านละสองพระองค์

วัดใหม่ประชุมพล

วัดใหม่ประชุม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตั้งอยู่ริมแม่น้ำป่าสัก ในปัจจุบันเราไม่ทราบประวัติการสร้างวัดนี้และประวัติของผู้สร้าง ส่วนงานจิตรกรรมที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้เป็นจิตรกรรมในพระวิหารของวัด

วิหารวัดใหม่ประชุมพล (ภาพที่ 182) ได้มีผู้สันนิษฐานว่าพระวิหารหลังนี้แต่เดิมเป็นตำหนักที่ประทับของเจ้านายมาก่อน แต่ต่อมาได้อุทิศถวายให้เป็นของวัด⁹ ที่บริเวณผนังสกัดหลังพระประธานเขียนเป็นภาพพระพุทธรูปประทับนั่งเหนือชนดนาคแต่อยู่ใต้ต้นไม้ท่ามกลางลายพันธุ์พฤกษา ดังนั้นศาสตราจารย์ สันติ เล็กสุขุม และรองศาสตราจารย์ กมล ฉายาวัณณะ จึงได้สันนิษฐานว่าจิตรกรรมพระพุทธรูปดังกล่าวเป็นตอนพญานาคมุจลินทร์ขึ้นมาแผ่พังพานบังฝนถวายพระพุทธรเจ้า¹⁰ อันเป็นเหตุการณ์ในสัปดาห์ที่ 6 หลังการตรัสรู้

สำหรับการกำหนดอายุของจิตรกรรมวัดใหม่ประชุมพลได้มีนักวิชาการได้เคยเสนอไว้ดังต่อไปนี้

1. ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม และรองศาสตราจารย์ กมล ฉายาวัณณะ ได้สันนิษฐานว่าจิตรกรรมฝาผนังภายในวิหารควรเขียนขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง โดยอาศัยหลักฐานจากในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาที่กล่าวว่าในครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระองค์ทรงมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สร้างปราสาทนครหลวงเพื่อเป็นที่

⁸ สันติ เล็กสุขุม และกมล ฉายาวัณณะ, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ: เจริญการพิมพ์, 2524), 53.

⁹ ภัทรพงษ์ เก่าเงิน, วัดใหม่ประชุมพล (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2550), 22.

¹⁰ สันติ เล็กสุขุม และกมล ฉายาวัณณะ, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา, 48.

ประทับรื้อนระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรี ซึ่งปราสาทนครหลวงเองก็ตั้งอยู่ใกล้กับวัดใหม่ประชุมพล ดังนั้นวัดใหม่ประชุมพลจึงควรสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองด้วยเช่นเดียวกัน¹¹

2. น. ฦ ปากน้ำ ก็ได้เสนอไว้ว่าจิตรกรรมภายในวิหารวัดใหม่ประชุมพลก็เป็นงานเขียนในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทั้งนี้เพราะลักษณะของพระพุทธรูปทรงเครื่องภายในพระวิหาร¹²

แม้ว่าวัดใหม่ประชุมพลอาจจะสถาปนาขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจริง แต่เราก็ไม่อาจที่จะมองข้ามประเด็นเรื่องการปลูกสิ่งก่อสร้างเพิ่มเติมในสมัยหลังรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ ทั้งนี้เพราะพระวิหารของวัดนั้นตั้งอยู่นอกแนวกำแพงวัด อีกทั้งเมื่อพิจารณาจากโครงสร้างอาคารของพระวิหารที่มีการเจาะช่องหน้าต่างเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ซึ่งจะพบว่าเป็นลักษณะที่แตกต่างกับอาคารที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ยกตัวอย่างเช่น พระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุ ที่ยังเจาะช่องแสง¹³ และพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุยุรยา¹⁴

อนึ่งวัดใหม่ประชุมพลจะตั้งอยู่ระหว่างเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินจากพระนครศรีอยุธยาขึ้นไปพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรี ซึ่งพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาสมัยหลังรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเกือบทุกรัชกาลก็เสด็จขึ้นนมัสการพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรีอยู่เสมอ ดังนั้นก็อาจจะมีสิทธิเป็นไปได้ว่าในรัชกาลหลัง ๆ ก็มีการสร้างสิ่งก่อสร้างเพิ่มเติมได้ด้วยเช่นเดียวกัน

แต่ขณะเดียวกันรูปแบบสถาปัตยกรรมวิหารของวัดใหม่ประชุมพลกลับสามารถเทียบเคียงได้กับอาคารที่สร้างขึ้นในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง เช่น ตำหนักตึกด้านข้างวัดโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร ตำหนักกำแพงเรียนด้านข้างวัดกุฎีดาว ตำหนักตึกด้านข้างวัดมเหยงคณ์

¹¹ เรื่องเดียวกัน, 49.

¹² น. ฦ ปากน้ำ, จิตรกรรมอยุธยา (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2543), 48.

¹³ F. McGill , The Art and Architecture of the Reign of the King Prasatthong of Ayutthaya [1629-1659] Vol. I (A Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, University of Michigan), 1977 , 233 - 237.

¹⁴ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “การปฏิสังขรณ์วัดมหาธาตุสมัยพระเจ้าปราสาททอง : ความจริงครั้งเดียวของพระราชพงศาวดาร” เมืองโบราณ 29, 1 (ม.ค. – มี.ค. 2546) : 118 – 121.

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และตำแหน่งโพธิ์ทองคำหยาดของสมเด็จพระเจ้าอู่หมพร จังหวัดอ่างทอง เป็นต้น

อีกทั้งพุทธลักษณะของพระพุทธรูปประธานในพระวิหารซึ่งเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง (ภาพที่ 183) ก็เห็นได้ชัดว่ามีลักษณะที่คลี่คลายไปจากพระพุทธรูปทรงเครื่องภายในพระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุและภายในเมรุทิศเมรุรายของวัดไชยวัฒนารามซึ่งสถาปนาขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง กล่าวคือลักษณะของทรงมงกุฎที่วัดใหม่ประชุมพลนั้นได้ยืดยาวขึ้น สันวลย์ของพระพุทธรูปก็มีได้คาดตัดกันเป็นรูปกากบาท อีกทั้งเปลือกพระเนตรก็มีได้หนาและหนัก

ดังนั้นผู้วิจัยจึงเสนอว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในวิหารวัดใหม่ประชุมพลควรจะเขียนขึ้นในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงมากกว่าที่จะเป็นงานจิตรกรรมในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

วัดใหญ่สุวรรณาราม

วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี เป็นพระอารามสำคัญแห่งหนึ่งในเขตจังหวัดเพชรบุรีแต่ไม่ปรากฏประวัติการสถาปนาวัดแห่งนี้ที่แน่นอน อย่างไรก็ตามก็มีเรื่องราวที่เล่าสืบทอดต่อกันมาว่าในครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือแห่งกรุงศรีอยุธยา พระภิกษุที่มีนามว่าสมเด็จพระเจ้าแดงโม ได้มาบูรณปฏิสังขรณ์วัดแห่งนี้¹⁵

ภายในพระอุโบสถมีปรากฏงานจิตรกรรมเต็มทั่วผนังทั้ง 4 ด้าน ได้มีนักวิชาการบางท่านเสนอว่างานจิตรกรรมฝาผนังที่นี้อาจจะเขียนขึ้นในราชรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถจนถึงครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง¹⁶ แต่บางท่านเสนอว่าอาจจะเป็งานในคราวปฏิสังขรณ์ครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือก็เป็นได้¹⁷

ผู้วิจัยเห็นว่าภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม น่าจะเป็นงานเขียนสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ ทั้งนี้เพราะ

¹⁵ น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง), วัดใหญ่สุวรรณาราม (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2526), 12.

¹⁶ ธนิต อยู่โพธิ์, “สถานจิตรกรรมฝาผนัง”ใน วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2502) , 48 . ; สันติ เล็กสุขุม และกมล ฉายาวัฒนะ, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา, 50.

¹⁷ เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 - 24 (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539), 96.

1. ฐานของพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณารามนั้นแอ่นคกท้องลำเอียงเห็นได้อย่างชัดเจน ซึ่งลักษณะเช่นนี้เป็นสิ่งที่นิยมกันมากในสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ไม่เคยพบฐานอาคารที่แอ่นท้องลำเอียงในสิ่งก่อสร้างที่สถาปนาขึ้นในสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ยกตัวอย่างเช่น พระอุโบสถของวัดไชยวัฒนาราม และพระอุโบสถของวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

2. ที่ผนังสกัดหน้าของพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม ระหว่างช่องประตูได้มีการเจาะช่องแสงขนาดใหญ่ โดยที่ขอบด้านล่างของช่องแสงต่ำมากเกือบจะเสมอกับกรอบประตูซึ่งเหมือนกับช่องแสงที่ผนังสกัดหน้าของพระอุโบสถวัดโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร อันเป็นพระอารามที่สถาปนาขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ¹⁸ รวมถึงผนังสกัดหน้าของพระอุโบสถวัดกุฎีดาว และพระอุโบสถวัดมเหยงคณ์ซึ่งเป็นงานปฏิสังขรณ์ครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับอาคารที่สันนิษฐานว่าสถาปนาขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เช่น วัดหน้าพระเมรุ¹⁹ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จะพบว่าช่องแสงที่ผนังสกัดหน้าของวัดหน้าพระเมรุอยู่ในระดับตำแหน่งที่สูงมากกว่ากรอบประตูซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี

3. ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถเหมือนกับจิตรกรรมในศาลาการเปรียญของวัด กล่าวกันว่าศาลาการเปรียญหลังนี้แต่เดิมเป็นตำหนักของสมเด็จพระเจ้าเสือที่พระราชทานให้แก่วัดแห่งนี้²⁰

อนึ่งที่ผนังสกัดหลังพระประธานในพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณารามได้มีการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเป็นลายพุ่มข้าวบิณฑ์ (ภาพที่ 184) ซึ่งศาสตราจารย์ ดร. เสมอชัย พูลสุวรรณได้เสนอไว้ว่าเนื่องจากพื้นที่ด้านหลังพระประธานมีการลงสีน้ำตาลเข้ม ซึ่งเป็นโครงสร้างที่แปลกแยกไปจากภาพจิตรกรรมบนผนังด้านอื่นทั้งหมด อีกทั้งที่ผนังสกัดหลังได้ลงสีพื้นสีน้ำตาลเข้มและได้เขียนเป็นลายพุ่มข้าวบิณฑ์ที่ฝีมือเรียบๆ ซ้ำ ๆ กันเต็มทั่วทั้งผนัง ซึ่งอาจจะเป็นไปได้ว่าจิตรกรรม

¹⁸ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต) (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2502. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท พระยาภาณุมาศ (เล็ก ปาณิกบุตร) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2502), 395.

¹⁹ F. McGill , The Art and Architecture of the Reign of the King Prasatthong of Ayutthaya [1629-1659] Vol. I , 233 - 237.

²⁰ น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง), วัดใหญ่สุวรรณาราม, 12.

ลายพุ่มข้าวบิณฑ์ที่เขียนเต็มผนังที่เห็นอยู่ในปัจจุบันเป็นผลจากการเขียนซ่อมครั้งหนึ่ง และอาจจะในช่วงรัตนโกสินทร์ประมาณรัชกาลที่ 3 – 4 ที่พบว่ามีความนิยมเขียนลายประดับในลักษณะดังกล่าว²¹

อย่างไรก็ตามผู้วิจัยกลับเห็นว่าจิตรกรรมที่ผนังสกัดหลังก็อาจจะเป็นงานในสมัยอยุธยาได้ด้วยเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะที่บริเวณผนังสกัดหลังได้มีการประดิษฐานพระพุทธรูปเกือบจะติดผนัง ซึ่งทั้งฐานชุกชีและองค์พระพุทธรูปก็เป็นศิลปะอยุธยา ผู้วิจัยคิดว่าหากช่วงสมัยรัตนโกสินทร์มาเขียนลายพุ่มข้าวบิณฑ์นั้นจริง ก็คงต้องเอื้อมมืออ้อมเข้าไปเขียนที่ด้านหลังพระพุทธรูป ซึ่งคงเป็นไปได้ยากมาก อีกทั้งการเขียนลายพุ่มข้าวบิณฑ์ก็มีปรากฏมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว ยกตัวอย่างเช่น ร่องรอยของจิตรกรรมที่บานแพลงหน้าต่างของพระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 185) ซึ่งสถาปนาขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา²² และวัดบรมพุทธารามก็ไม่มีการบูรณะในสมัยรัตนโกสินทร์แต่ประการใด ดังนั้นการเขียนลายพุ่มข้าวบิณฑ์ที่ผนังสกัดหลังวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี จึงไม่จำเป็นต้องว่าเป็นรูปแบบงานสมัยรัตนโกสินทร์

วัดพุทไธสวรรย์

วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นพระอารามที่สถาปนาขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ในตำแหน่งที่เคยเป็นตำแหน่งของพระองค์มาก่อน แต่จิตรกรรมฝาผนังที่ใช้ในการศึกษาเขียนอยู่ที่ชั้น 2 ของคาน้ำพระพุทธรูปโฆษาจารย์ ซึ่งมีอายุอ่อนกว่าสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เป็นอย่างมาก

คาน้ำพระพุทธรูปโฆษาจารย์ (ภาพที่ 186) ตั้งอยู่ที่บริเวณแนวเขตพุทธาวาสตำแหน่งด้านหน้าพระอุโบสถ ลักษณะเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนสองชั้น ได้มีผู้สันนิษฐานว่าอาคารหลังนี้น่าจะเป็นคาน้ำดื่มที่สมเด็จพระเพทราชาทรงสถาปนาขึ้นเพื่ออุทิศถวายสมเด็จพระพุทธรูปโฆษาจารย์ ผู้เป็นพระอาจารย์ของพระองค์ และเป็นผู้ถวายพระวิสัชนาอัฐฐรรมปัญหาในปี พ.ศ. 2233²³

²¹ เรื่องเดียวกัน, 98.

²² พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต), 393.

²³ “บานแพนง พระราชปจฉาสมเด็จพระเพทราชา” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาควิชาที่ 1, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี, 2510), 34.

จิตรกรรมฝาผนังภายในตำหนักพระพุทโธมหาราชเขียนอยู่ที่ชั้น 2 ของอาคาร ที่ผนังสกัดด้านทิศเหนือเขียนภาพโลกสันฐาน(ภาพที่ 187)มีพระอินทร์ประทับเป็นประธานเหนือยอดเขาพระสุเมรุ (ภาพที่ 188)ที่เชิงผนังด้านทิศตะวันตกเขียนภาพขุมนรก(ภาพที่ 189) ด้านทิศตะวันออกเขียนภาพป่าหิมพานต์ (ภาพที่ 190) ผนังสกัดด้านทิศใต้เขียนภาพมารวิชัย ผนังด้านแปทิศตะวันตกเขียนภาพสชาติ ผนังด้านแปทิศตะวันออกเขียนภาพปูชนียสถานที่สำคัญ เช่นพระพุทโธบาทที่เขาสุมณภู พระพุทโธบาทที่แม่น้ำนมมทา พระพุทโธบาทที่สังพันธบรรพตที่เมืองสระบุรี และเรื่องพระมาลัย เป็นต้น

จิตรกรรมที่ตำหนักพระพุทโธมหาราชได้มีนักวิชาการกำหนดอายุจิตรกรรมดังกล่าวต่อไปนี้

1. นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้กำหนดอายุตำหนักพระพุทโธมหาราชว่าสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา แต่ไม่ได้ระบุว่าจิตรกรรมฝาผนังภายในจะมีอายุเท่าใด²⁴
2. ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทดิศ ดิศกุล ได้ทรงกำหนดอายุไว้ว่าอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23 แต่ก็ไม่ได้ทรงให้เหตุผลว่าเป็นเพราะใด²⁵ แต่ในความเห็นของนักวิจัยคิดว่าเหตุผลท่านทรงกำหนดไว้เช่นนั้นเพราะ ทรงเชื่อว่าอาคารหลังสมเด็จพระเพทราชาสร้างถวายพระพุทโธมหาราช
3. น. ณ ปากน้ำ ได้กำหนดอายุจิตรกรรมฝาผนังว่าเป็นจิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ก็ไม่ได้ให้เหตุผลว่าเพราะเหตุใด²⁶
4. ศาสตราจารย์ สันติ เล็กสุขุม ได้กำหนดอายุจิตรกรรมไว้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 แต่ก็ไม่ได้ให้เหตุผลว่าเป็นเพราะเหตุใด²⁷

ปัจจุบันเราไม่อาจที่จะสรุปได้อย่างชัดเจนว่าตำหนักพระพุทโธมหาราชที่วัดพุทไธสวรรย์นี่จะเป็นตึกที่ประธานพระเถระที่มีนามว่าพระพุทโธมหาราช แม้ว่ารูปทรงของอาคารจะเหมือนกับตำหนักก่ออิฐถือปูนในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงก็ตาม ทั้งนี้เพราะมีอาคารหลังหนึ่งที่วัดเจ้าย่า ริมคลองสระบัว จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตั้งอยู่บริเวณท้ายวิหารของวัด ลักษณะทรง

²⁴ ธนิต อยู่โพธิ์, “สถานจิตรกรรมฝาผนัง”, 48.

²⁵ หม่อมเจ้า สุภัทดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2538), 48.

²⁶ น. ณ ปากน้ำ, จิตรกรรมอยุธยา, 69.

²⁷ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา, (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2542), 181.

อาคารเหมือนกับตำหนักพระพุทโธมาจารย์ทุกประการเพียงแต่พื้นไม้กระดานชั้นสองได้ผุพังไปตามกาลเวลา อาคารที่วัดเจ้าย่าไม่น่าที่จะเป็นอาคารที่ใช้พักอาศัย ทั้งนี้เพราะตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาสซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาคารดังกล่าวเป็นศาลาการเปรียญเหมือนกับศาลาการเปรียญวัดใหญ่สุวรรณารามจังหวัดเพชรบุรีที่ตั้งอยู่ในด้านหลังพระอุโบสถ ซึ่งตำหนักพระพุทโธมาจารย์ก็ตั้งอยู่ในแนวแกนหลักของสิ่งก่อสร้างประธานด้วยเช่นเดียวกัน ก็อาจจะเป็นไปได้ว่าครั้งหนึ่งตำหนักพระพุทโธมาจารย์เคยเป็นศาลาการเปรียญมาก่อน

อย่างไรก็ตามผู้วิจัยคิดว่าแม้ตำหนักพระพุทโธมาจารย์จะเคยเป็นตำหนักที่อยู่อาศัยจริง แต่จิตรกรรมก็ไม่น่าที่จะเขียนขึ้นเมื่อผู้เป็นเจ้าของตำหนักยังมีชีวิตอยู่ ทั้งนี้เพราะไม่เคยปรากฏว่ามีธรรมเนียมการเขียนภาพเล่าเรื่องจิตรกรรมภายในอาคารที่พักอาศัย และถ้าเชื่อว่าอาคารหลังนี้เป็นที่อยู่ของพระพุทโธมาจารย์มาก่อน ภาพจิตรกรรมที่ตำหนักหลังนี้จะต้องมีอายุหลังปี พ.ศ. 2233 ทั้งนี้เพราะในปีดังกล่าวพระพุทโธมาจารย์ได้ถวายวิเศษชนาถวายแด่สมเด็จพระเพทราชา

วัดเกาะแก้วสุทธาราม

วัดเกาะแก้วสุทธารามเป็นวัดขนาดเล็กในเขต อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี ในปัจจุบันไม่พบหลักฐานด้านเอกสารที่กล่าวถึงประวัติการสร้างวัดและผู้สร้างวัด แต่ถ้าพิจารณาจากลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระอุโบสถและพระวิหารก็พอที่จะสามารถบอกได้ว่าวัดแห่งนี้สร้างขึ้นในสมัยอยุธยา

หนึ่งภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถมีสภาพเกือบจะสมบูรณ์ยกเว้นที่ส่วนที่เชิงผนังที่เขียนเป็นภาพยักษ์แบกมาแบกที่ได้เลื่อนไปมากแล้ว ผนังด้านสกัดหลังพระประธานเขียนภาพมารวิชัย ส่วนที่ผนังด้านสกัดหน้าระหว่างช่องประตูเขียนภาพโลกัณฐาน ผนังด้านแปะทั้งสองด้านเขียนภาพเจดีย์ทรงเครื่องสลักกับฉัตรโดยที่บริเวณใต้ฉัตรจะเขียนภาพพุทธประวัติขนาดเล็กประดับ

การกำหนดอายุจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธารามนั้น สามารถใช้ข้อความที่เขียนอยู่บริเวณเชิงผนังด้านล่างของผนังแปะด้านทิศใต้ที่ระบุว่า จิตรกรรมภายในพระอุโบสถเขียนเมื่อปี จ.ศ. 1096 ตรงกับพ.ศ. 2277²⁸ (ภาพที่ 191) ตรงกับปีที่ 3 ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

²⁸ วัดเกาะแก้วสุทธาราม (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2529), 7.

วิวัฒนาการของโครงสร้างภาพจิตรกรรมหลังพระประธาน

แม้ไม่สามารถทราบว่าลักษณะของจิตรกรรมฝาผนังในอาคารหลังคาคลุมก่อนพุทธศตวรรษที่ 22 มีรูปแบบการเขียนเป็นอย่างไร แต่ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพจิตรกรรมที่เขียนภายในอาคารหลังคาคลุมก่อนพุทธศตวรรษที่ 22 ภาพที่เขียนบนผนังด้านแป้อย่างน้อยน่าจะเขียนภาพพระอดีตพุทธเจ้า ทั้งนี้เพราะ

1. ความนิยมการเขียนจิตรกรรมภาพพระอดีตพุทธเจ้าในพุทธศตวรรษที่ 22 ก็ยังเป็นปรากฏอยู่เช่นที่พระอุโบสถวัดชมพูเวก จังหวัดนนทบุรี ซึ่งก็คงเป็นรูปแบบที่นิยมอยู่ในศตวรรษที่แล้ว ไม่ใช่พอสิ้นพุทธศตวรรษที่ 21 ขึ้นพุทธศตวรรษที่ 22 การเขียนภาพพระอดีตพุทธเจ้าจะหมดไปในทันที และจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ยังพบว่าการเขียนภาพพระอดีตพุทธเจ้าแต่เปลี่ยนรูปแบบแทนที่จะเขียนพระพุทธรูปเรียงต่อๆ กัน ก็ภาพที่เลียนแบบภาพพระพุทธรูปประวัติของสมณโคดม

2. จิตรกรรมภายในพระปรารักษ์หมายเลข 11 ค (ตามทะเบียนของกรมศิลปากร) วัดพระศรีรัตนมหาธาตุลพบุรี จังหวัดลพบุรี จิตรกรรมฝาผนังภายในคูหาเจดีย์หมายเลขที่ 17 (ตามทะเบียนของกรมศิลปากร) ในวัดเจดีย์เจ็ดแถว เมืองศรีสัชนาลัย และจิตรกรรมที่เขียนในมณฑปวัดเก้ายอดเมืองศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย ได้มีผู้กำหนดอายุจิตรกรรมภายในมณฑปวัดเก้ายอดว่าอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 19 – 20²⁹ ก็เป็นยังภาพรูปพระอดีตพุทธเจ้า บางครั้งก็พบว่าจิตรกรรมภายในเจดีย์หมายเลขที่ 11 (ตามทะเบียนของกรมศิลปากร) ในวัดเจดีย์เจ็ดแถวเขียนเป็นภาพพระสาวกยืนพนมมือ

จากตัวอย่างที่กล่าวมาข้างต้นพอที่จะสะท้อนได้ว่าภายในอาคารหลังคาคลุมก็ควรที่จะมีรูปแบบเดียวกันคือเขียนภาพอดีตพุทธเจ้า โดยเฉพาะอาคารที่มีผนังด้านแปขนาดใหญ่ย่อมที่จะเหมาะกับการเขียนภาพที่รายละเอียดสูงเพราะผู้ที่ดูจิตรกรรมมองไม่เห็น แต่ควรเขียนภาพขนาดใหญ่ที่มองจากที่ไกลด้านเห็นเด่นชัด อีกทั้งตัวอย่างหลักฐานจิตรกรรมฝาผนังอยุธยาตอนปลายจะพบว่าอาคารที่มีผนังด้านแปสูงก็เขียนเทพชุมนุมหรือภาพอดีตพุทธเจ้าในตำแหน่งเหนือกรอบหน้าต่าง

รูปแบบของงานจิตรกรรมฝาผนังในพุทธศตวรรษที่ 22 จากหลักฐานที่วัดชมพูเวก จังหวัดนนทบุรี พบว่าการเขียนภาพพระอดีตพุทธเจ้าขนาดใหญ่บนผนังเหนือขอบหน้าต่างไม่ว่า

²⁹

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี , “ร่องรอยจิตรกรรมฝาผนังที่วัดเจดีย์เจ็ดยอดศรีสัชนาลัยสุโขทัย” เมืองโบราณ 25, 1 (ม.ค. – มี.ค. 2542) : 127.

จะเป็นผนังด้านแปะและผนังด้านสกัดหลัง ต่อมาในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 22 ความนิยมเขียนภาพพระอดีตพุทธเจ้าขนาดใหญ่เริ่มที่จะหมดความนิยม ดังจะเห็นได้จากจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดช่องนนทรี ที่ภาพจิตรกรรมบนผนังด้านแปะได้ลดขนาดของภาพพระอดีตพุทธเจ้าให้มีขนาดเล็กลง แต่กลับไปให้ความสำคัญของภาพชาดกแทน ส่วนที่ผนังด้านสกัดหลังเป็นการแสดงถึงหัวเลี้ยวหัวต่อของวิวัฒนาการ กล่าวคือยังมีการเขียนภาพพระพุทธรูป 3 องค์นั่งเรียงกัน โดยที่ได้เปลี่ยนเนื้อหาในการวาดเฉพาะภาพพระพุทธรูปองค์กลางเท่านั้นที่แสดงภาพภาพเทศนาโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แต่ยังคงภาพพระพุทธรูปที่ขนาบข้าง ต่อมาที่วัดใหม่ประชุมพลภาพพระอดีตพุทธเจ้าที่ผนังด้านแปะได้หายไปโดยเขียนภาพสถูปแทน ส่วนที่ผนังสกัดหลังเปลี่ยนจากภาพพระพุทธรูป 3 องค์มาเหลือพระพุทธรูปองค์เดียวเท่านั้น แต่การเขียนภาพพระพุทธรูปองค์เดียวนั้น ก็ทำให้เกิดปัญหาต่อมาว่าจะเขียนภาพที่ผนังสกัดเป็นภาพพุทธประวัติตอนใดดี โดยที่ให้มีองค์ประกอบสอดคล้องรับกับพระประธาน ที่วิหารวัดใหม่ประชุมพลนั้นเลือกภาพตอนพญานาคมูจลินท์ขึ้นมาแผ่พังพานถวายพระพุทธรเจ้า แต่ที่วัดสุวรรณารามเลือกที่จะเขียนลายพุดตานแทน

ต่อมาในช่วงเลี้ยวที่ 3 ของพุทธศตวรรษที่ 23 ช่างเขียนได้เริ่มที่จะหารูปแบบการเขียนฉากด้านหลังพระพุทธรูปประธานได้ลงตัว โดยทั้งนี้ได้เลือกที่จะเขียนภาพจิตรกรรมฉากโลกทัศน์ฐาน ซึ่งจากหลักฐานที่สามารถกำหนดอายุได้แน่นอนคือ พระอุโบสถที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรีที่ปรากฏข้อความระบุที่เขียนคือ พ.ศ. 2277 อันเป็นปีที่ 3 ของรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ส่วนที่ตำหนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์นั้น กำหนดอายุไม่เกินปี พ.ศ. 2233 ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาที่เกิดจากการประมาณ และจากตัวอย่างที่ตำหนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ก็พบว่าการเขียนภาพโลกทัศน์ฐานและมารวิชัยก็มีได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะอาคารที่เป็นพระอุโบสถเสมอไป

ดังนั้นผู้วิจัยจึงเห็นว่าช่วงเวลาเร็วที่สุดที่ช่างจะหันมานิยมเขียนภาพโลกทัศน์ฐานหลังพระประธานหรือในบางครั้งจะเขียนที่หน้าพระประธานคงจะล่วงเข้ามาในราวรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระหรือช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นอย่างช้า ทั้งนี้เพราะว่าจิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี เขียนขึ้นในช่วงต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งจำเป็นที่จะต้องคิดประมาณเวลาที่มีการเขียนภาพโลกทัศน์ฐานที่ผนังสกัดหลังจะได้รับความนิยมและแพร่หลายจากเมืองหลวงสู่หัวเมืองด้วย

ปัจจัยที่ทำให้ช่างได้มีการเปลี่ยนเนื้อหาของภาพจิตรกรรมของผนังสกัดหลังนั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าจากหลักฐานที่พระวิหารที่วัดโลไย จังหวัดลพบุรี (ภาพที่ 192) วิหารที่วัดเขารธรรมามูล จังหวัดชัยนาท วิหารพระพุทธรูปชินราช จังหวัดพิษณุโลก และวิหารหลวงวัดพระศรีรัตนมหา

ธาตุเสถียร จังหวัดสุโขทัย มีการตั้งฐานชุกชีติดกับผนังด้านหลังแม้ว่าจะไม่ติดกับผนังเสียทีเดียวแต่ก็ประชิดผนังมากอีกทั้งพระพุทธรูปก็มีขนาดใหญ่ น่าที่จะสะท้อนให้เห็นว่าพระประธานภายในพระอุโบสถ

การที่พระประธานมีขนาดใหญ่และติดกับผนังด้านหลังมากย่อมทำให้พื้นที่ด้านหลังมีน้อยเขียนภาพจิตรกรรมที่รายละเอียดมากไม่สะดวกเหมือนอย่างเช่น ภาพการเสด็จมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก แต่เมื่อตำแหน่งของพระประธานได้ขยับห่างจากผนังสกัดหลังออกมามาก จึงทำให้พื้นที่ผนังสกัดหลังมีปริมาณที่เพิ่มขึ้นจึงเกิดปัญหาว่าจะหาจากเหตุการณ์ตอนใดมาเขียน โดยเฉพาะอาคารในพุทธศตวรรษที่ 23 เรื่อยลงมาที่ผนังระหว่างช่องประตูด้านสกัดหลังจะมีพื้นที่มากกว่าผนังระหว่างช่องประตูที่ผนังสกัดหน้าทั้งนี้เพราะจำนวนประตูของผนังสกัดหลังมีน้อยกว่าผนังสกัดหน้า

เนื่องจากหลักฐานจิตรกรรมฝาผนังที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำอริวดีถือว่า จิตรกรรมฝาผนังที่เขียนภาพโลกสันฐานตั้งแต่สมัยเมืองพุกามจนถึงสมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลังไม่เคยปรากฏว่ามีการเขียนภาพโลกสันฐานอยู่ที่ผนังสกัดหลังของวิหาร ยกตัวอย่างเช่นจิตรกรรมสมัยเมืองพุกามที่วิหารโลกเทียกพัน เมืองพุกามซึ่งเขียนอยู่ที่ด้านข้างขวามือของพระประธาน จิตรกรรมฝาผนังสมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลังที่โบราณสถานหมายเลขที่ 68 ที่หมู่บ้านอเนง เมืองโมยวน เขียนอยู่ผนังด้านซ้ายมือของพระประธาน และจิตรกรรมในโบราณสถานหมายเลขที่ 72 ที่หมู่บ้านอเนง เมืองโมยวนเขียนที่ผนังสกัดหน้าพระประธาน เป็นต้น ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะว่าผนังด้านหลังพระประธานมีพื้นที่จำกัด

อย่างไรก็ดีเป็นน่าเสียดายว่าจิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดกุฎีดาวและในพระอุโบสถวัดมเหยงคณ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อันเป็นงานปฏิสังขรณ์ใหญ่ในสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ³⁰ ปัจจุบันได้ลบเลือนไปหมดแล้ว รวมถึงที่วัดปราสาท จังหวัดนนทบุรีแม้ว่าจิตรกรรมฝาผนังด้านแป้นมีอยู่แต่ที่ผนังด้านสกัดได้ลบหมดแล้ว ถ้าจิตรกรรมที่ผนังด้านสกัดยังปรากฏอยู่ก็คงจะตอบปัญหาทางวิชาการได้ไม่มากนัก

การแปลความฉากโลกสันฐานหลังพระประธาน

เนื่องจากฉากจิตรกรรมโลกสันฐานที่ผนังสกัดหลังเป็นฉากขนาดใหญ่และมีรายละเอียดมาก ดังนั้นจึงมีนักวิชาการสนใจทำการศึกษาแปลความภาพไว้เป็นจำนวนมากดังต่อไปนี้

³⁰ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชนิพนธ์, 544.

1. ศาสตราจารย์ โชติ ภัลลณมิตร ได้เสนอไว้ว่าการที่เขียนฉากจิตรกรรมไตรภูมิหลังพระประธานเป็นวิธีที่ประสานภาพจิตรกรรมของผนังแต่ละด้านให้เชื่อมโยงไม่ขาดสายจากกัน³¹
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สน สิมাত্রัง ได้เสนอไว้ว่า องค์ประกอบของภาพจิตรกรรมไตรภูมิช่างเหมาะสมกับตำแหน่งของผนัง องค์ประกอบของรูปหมู่เขาพระสุเมรุที่มีเขาพระสุเมรุเป็นยอดประธาน แล้วมีเขาสัตตบริภัณฑ์ตั้งทั้งสองข้างเรียงลดหลั่นกันไป ทำให้เกิดกลุ่มภาพเหลี่ยมตั้งขึ้นเป็นฉากพื้นหลังพระประธานเป็นอย่างดี จะช่วยส่งเสริมให้พระประธานแลดูเด่นและยังกลมกลืนกับผนังด้านหลัง³²
3. ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม และรองศาสตราจารย์ กมล ฉายาวัฒน์ ได้เสนอไว้ว่าการที่เขียนจิตรกรรมเรื่องไตรภูมิร่วมกับทศชาติที่ผนังสกัด อันผลอันสืบเนื่องมาจากการเขียนภาพทั้งสองฉากเรื่องร่วมกันในสมุดภาพไตรภูมิซึ่งมีมาก่อน³³
4. ศาสตราจารย์ ดร. เสมอชัย พูลสุวรรณ เสนอว่าการเขียนฉากไตรภูมิหลังพระประธานเพราะภาพจิตรกรรมไตรภูมิหลังพระประธานเน้นถึงส่วนที่เป็นกามภูมิเป็นหลัก ซึ่งเป็นการเกี่ยวเนื่องกับคติเรื่องจักรพรรดิสมบัติ ซึ่งเป็นภาวะหนึ่งที่พระมหากษัตริย์เลือกได้ แต่ตามพุทธประวัติพระศาสดาทรงเลือกหนทางแห่งการตรัสรู้ซึ่งเป็นหนทางที่ประเสริฐกว่า ดังนั้นการแสดงออกด้วยการกำหนดตำแหน่งที่ประดิษฐานพระประธานให้หันหลังให้แก่จักรพรรดิสมบัติแต่หันพระพักตร์สู่ฉากมารผจญ³⁴
5. วิไลรัตน์ ยังรอด ได้เสนอไว้ว่าภาพจิตรกรรมจักรวาลเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปทรงตรัสรู้ โดยมีภาพจักรวาลเป็นสาระของสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้ รวมทั้งแสดง

³¹ โชติ ภัลลณมิตร, ทฤษฎีการกำหนดองค์ประกอบในงานศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมไทย (กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2517), 106 - 107.

³² สน สิมাত্রัง, จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2522), 13

³³ สันติ เล็กสุขุม และกมล ฉายาวัฒน์, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา, 27.

³⁴ เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 – 24, 116.

สภาการณอยู่เหนือจักรวาล³⁵ ซึ่งในประเด็นน่าที่จะหมายถึงการแสดงออกเรื่องความเป็นโลกวิทูของพระพุทธองค์

จะเห็นได้ว่าในแต่ละข้อเสนอนักวิชาการแต่ละท่านล้วนแต่มีมุมมองที่แตกต่างกัน ซึ่งก็ใช้มุมมองทางองค์ประกอบศิลป์บ้างและมุมมองทางปรัชญาบ้าง แต่การตีความของผู้วิจัยจะใช้รูปที่ปรากฏในภาพจิตรกรรมแปลความเนื้อหาของภาพจิตรกรรมเอง โดยเริ่มจากจิตรกรรมฉากโลกสถฐานที่เก่าที่สุด

เนื่องจากสภาพจิตรกรรมฉากโลกสถฐานที่ดำเนินพระพุทธรูปโฆษาจารย์ในปัจจุบัน (พ.ศ. 2552) มีสภาพชำรุดมากไม่อาจที่จะนำมาใช้ศึกษาได้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงเลือกที่จะใช้ฉากจิตรกรรมโลกสถฐานที่พระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธารามในการแปลความหมาย ทั้งนี้เพราะมีความสมบูรณ์ของหลักฐาน

จิตรกรรมฝาผนังที่พระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธารามวางตำแหน่งของภาพโลกสถฐานและมารวิชัยแปลกกว่าวัดอื่น กล่าวคือแทนที่ภาพโลกสถฐานจะอยู่ที่ผนังสกัดหลัง กลับอยู่ที่ผนังสกัดหน้า ส่วนภาพมารวิชัยเขียนอยู่ที่ผนังสกัดหลังแทน ในประเด็นดังกล่าว สน สีมাত্রัง ได้สันนิษฐานว่า คงเป็นผลของการบูรณะในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีการย้ายฐานชุกชีจึงทำให้ภาพโลกสถฐานสลับที่กับฉากมารวิชัย และสาเหตุที่ต้องย้ายฐานชุกชีก็เพราะต้องการให้รับกับถนนที่ตัดใหม่³⁶

แต่ในประเด็นเรื่องการย้ายฐานชุกชีได้มีผู้เสนอคัดค้านว่าเมื่อแรกสร้างฐานชุกชีพระก็อยู่ ณ ตำแหน่งในปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะพิจารณาจากการหันหน้าของเหล่าเทพชุมนุมที่เป็นจิตรกรรมสมัยอยุธยาที่เขียนอยู่ที่ขอบผนังด้านบนต่างก็หันมาที่พระพุทธรูปประธานซึ่งเป็นจุดที่ชี้ว่าพระพุทธรูปประธานอยู่ตำแหน่งนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว³⁷ แต่อย่างไรก็ตามผู้วิจัยกลับมองว่า ถ้า

³⁵ วิไลรัตน์ ย้งรอด, “การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนัง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในเขตกรุงเทพมหานคร” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540), 81.

³⁶ สน สีมাত্রัง, “อิทธิพลของไตรภูมิพระร่วงต่อลักษณะศิลปกรรมและวรรณกรรมไทย” สรุปผลสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528), 135.

³⁷ ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, “แนวคิดในการออกแบบจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธารามประติมานวิทยากับการแสดงออกเชิงช่าง” วารสารเมืองโบราณ 33,1 (มกราคม - มีนาคม 2550) : 88 – 94.

พิจารณาจากภาพเทพชุมนุมนั้นพบภาพเทพชุมนุมในพระอุโบสถจะหันมาที่กึ่งกลางอาคาร แต่อย่างไรก็ตามก็พบว่า การเขียนจิตรกรรมจากโลกฐานหน้าพระประธานก็พบตัวอย่างอยู่หลายวัด เช่น จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดช้างใหญ่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถหลังเก่าของวัดกลางบางแก้ว อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม และจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดบางขุน อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี เป็นต้น

ส่วนที่ผนังด้านแปเขียนภาพเจดีย์เรียงกันโดยมีฉัตรกั้นเป็นระยะ ที่บริเวณใต้ฉัตรเขียนภาพพุทธประวัติโดยมีข้อความภาษาบาลีสั้นๆ อธิบายเนื้อหาของภาพ

การดำเนินเรื่องของภาพจิตรกรรมที่วัดเกาะแก้วสุทธารามด้านแปแบ่งออกได้เป็นสองส่วน คือ ภาพสัตตมหาสถาน คือ เหตุการณ์หลังการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พระองค์ได้ทรงพิจารณาสิ่งที่พระองค์ทรงตรัสรู้ในสถานที่ 7 แห่งๆ ละ 7 วัน และอัญมมหาปาฏิหาริย์คือสถานที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงมหาปาฏิหาริย์ทั้ง 8 แห่ง

ภาพสัตตมหาสถานอยู่ที่ผนังด้านแปซ้ายมือของพระประธาน ภาพแรกที่ติดกับผนังสกัดหลังซ้ายมือพระประธานได้ปรากฏข้อความว่า ปฐม โภธิปลุกุก์ แปลว่า ที่หนึ่งโพธิบัลลังก์ เป็นเหตุการณ์หลังจากที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงเข้าสู่สมาบัติในวปูปุพพิหารมากกว่าแสนโกฏิ ดังนั้นภาพนี้จึงสัมพันธ์กับภาพมารวิชัยที่ผนังด้านสกัดหลังพระประธานที่แสดงการตรัสรู้และไปจบที่ภาพเหตุการณ์จตุรหาราชิกาถวายบาตรซึ่งอยู่ติดกับผนังสกัดหน้าซ้ายมือพระประธาน

ส่วนภาพอัญมมหาปาฏิหาริย์จะเริ่มที่ผนังแปด้านขวามือพระประธาน ภาพอัญมมหาปาฏิหาริย์ลำดับที่ 1 ปรากฏข้อความที่ได้ภาพว่า “ปฐม ลุมพินีชาติ” แปลว่า ปฐมประสูติที่ลุมพินี หมายถึง ภาพเหตุการณ์พระโพธิสัตว์ประสูติที่สวนลุมพินีวันจะอยู่บริเวณแปมุมหลังขวามือพระพุทธรูปประธานและฉากสุดท้ายที่ผนังด้านแปเป็นภาพอัญมมหาปาฏิหาริย์ลำดับที่ 6 ปรากฏข้อความที่ได้ภาพว่า “ฉฐ จ ปาฏิหาริย์” แปลว่า ที่หกคือปาฏิหาริย์ ซึ่งควรที่จะหมายถึงเหตุการณ์พระพุทธเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์ได้ต้นมะม่วงทรมานพวกเหล่าเดียรถีย์ซึ่งจะติดกับภาพโลกฐาน

ในมหาปาฏิหาริย์ลำดับที่ 7 ปรากฏข้อความที่ได้ภาพว่า “สตต สิริเทวตาน” แปลว่า ลำดับที่ 7 คือ รวมเหล่าเทวดาทั้งหลาย หมายถึงเหตุการณ์การเสด็จขึ้นไปบนจำพรรษาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อเทศนาโปรดพระพุทธรมาดา คัมภีร์ทางพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เช่นยมกปาฏิหาริย์วัตถุปรกณของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ผลงานการประพันธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์ กล่าวว่าเมื่อพระพุทธเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์ปราบเหล่าเดียรถีย์เป็นที่เรียบร้อยแล้ว พระองค์ก็ได้เสด็จขึ้นไป

โปรดพระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อันเป็นพุทธประเพณีที่สืบต่อกันมา³⁸ เพราะฉะนั้น ภาพมกปาฏิหาริย์ที่ผนังด้านแป๊ะจึงสัมพันธ์กับภาพเสด็จขึ้นไปโปรดพระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่อยู่บนผนังสกัดหน้า

ส่วนมหาปาฏิหาริย์ลำดับที่ 8 คือ “อัญญ์ ปรีนิพพุต” แปลว่า ลำดับที่ 8 คือ ปรีนิพพาน หมายถึง สาลวันอุทยานซึ่งเป็นที่เสด็จมหาปรีนิพพาน ข้อความนี้ปรากฏในคำบรรยายภาพในจิตรกรรมฝาผนังที่ผนังด้านแป๊ะ หากแต่มีปรากฏเป็นภาพเล่าเรื่องที่ผนังสกัดหน้าเหนือกรอบประตูใกล้กับฉากแสดงมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก

ภาพระหว่างประตูบนผนังสกัดด้านหน้า วัดเกาะแก้วสุทธาราม ดำเนินเรื่องราวสามเหตุการณ์เรียงกัน คือ เริ่มจากเสด็จโปรดพระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งอยู่ติดกับภาพมกปาฏิหาริย์ที่ผนังด้านแป๊ะขวามือพระประธาน ข้างเขียนรูปพระพุทธเจ้าดำเนินบนจันบันได (ภาพที่ 193) กลางภาพเขียนพระพุทธเจ้าประทับหลังช้างเอราวัณ เทศนาโปรดพระมารดา (ภาพที่ 194) จากนั้นจึงเป็นภาพพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ ส่วนภาพจิตรกรรมบริเวณเชิงผนังด้านล่างเลื่อนหายไปนานแล้ว

ผู้วิจัยคิดว่าหากช่างต้องการเขียนภาพให้สัมพันธ์กับฉากเหตุการณ์สุดท้าย คือ การเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ส่วนจิตรกรรมที่เชิงผนังด้านล่างที่เลื่อนหายไปแล้วนั้น ก็ควรที่จะเขียนฉากนรก เพราะในขณะนั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าการเขียนภาพจิตรกรรมที่วัดเกาะแก้วสุทธารามเขียนขึ้นเพื่อจะเล่าเรื่องเปิดโลกร่วมกับโปรดพระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ส่วนตัวอย่างสมัยรัตนโกสินทร์ที่ วัดบางขุนเทียนใน กรุงเทพฯ ฯ จะเห็นได้ชัดเจนว่าช่างต้องการเน้นให้เห็นว่าจิตรกรรมโลกฐานที่ผนังสกัดหลังเป็นฉากมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก ทั้งนี้เพราะบนผนังเหนือกรอบประตูหน้าต่างเขียนภาพปฐมสมโพธิกถา เริ่มต้นที่ตอนนิวาหมงคลที่กึ่งกลางผนังด้านแป๊ะซ้ายมือพระประธาน มาจนถึงภาพมารวิชัยที่ผนังสกัดหน้า จากนั้นจึงเป็นภาพเล่าเรื่องสัตตมหาสถานที่ผนังแป๊ะด้านขวา สุดผนังเป็นมกปาฏิหาริย์ แล้วจึงขึ้นภาพมหาปาฏิหาริย์เปิดโลกที่ผนังสกัดหลัง ซึ่งสอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทที่กล่าวว่า หลังจากพระพุทธเจ้าแสดงมกปาฏิหาริย์ทรมานเหล่าเดียรฉิย์แล้วเสด็จขึ้นไปโปรดพระพุทธรูปมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตลอดทั้งพรรษา³⁹ หรืออย่างในกรณีของจิตรกรรมที่สกัดหลังพระประธานของวัดสุวรรณาราม

³⁸ พระพุทธโฆษาจารย์, พระธรรมปทัฏฐกถา ภาคที่ 6 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539), 127 – 138.

³⁹ เรื่องเดียวกัน.

กรุงเทพฯ ที่เขียนฉากพระพุทธเจ้าแสดงมหาปาฏิหาริย์ร่วมกับเทสนาโปรดพุทธมารดาและเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

อย่างไรก็ตามในสมัยรัตนโกสินทร์จิตรกรรมพุทธประวัติเหนือกรอบหน้าต่างส่วนใหญ่มิจะเขียนรับกับภาพมหาปาฏิหาริย์เปิดโลกที่ผนังศักดิ์หลัง เหมือนเช่นที่วัดบางขุนเทียนในและวัดสุวรรณาราม กรุงเทพ ฯ แต่จะพบว่าจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ที่ผนังศักดิ์จะเขียนภาพพระพุทธเจ้าประทับเป็นประธานอยู่เหนือยอดเขาพระสุเมรุเสมอ เช่นวัดใหม่เทพนิมิต(ภาพที่ 195) และวัดราชสิทธิาราม กรุงเทพ ฯ เป็นต้น

สำหรับในกรณีนี้ผู้วิจัยเห็นว่าการเขียนภาพพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ยอดเขาพระสุเมรุก็หมายถึงพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปบนเขาพระสุเมรุเพื่อเทสนาโปรดพุทธมารดาและยังเป็นการแสดงฉากมหาปาฏิหาริย์เปิดโลกด้วยเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะตามปกติการเขียนรูปจิตรกรรมฉากโลกสถฐานนี้จะเขียนนรกภูมิอยู่ใต้เขาพระสุเมรุเสมอ ดังนั้นหากช่างต้องการเพียงเขียนภาพพุทธประวัติตอนโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพียงประการเดียว ก็ไม่จำเป็นต้องเขียนภาพนรก รวมถึงวิมานพระพรหม ซึ่งภาพดังกล่าวไม่ได้เกี่ยวข้องกับการโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แต่ประการใด ยกตัวอย่างเช่น จิตรกรรมฉากโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ กรุงเทพ ฯ

อนึ่งเพื่อต้องการเน้นเนื้อเรื่องตอนมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก ช่างจึงได้เขียนบันไดขนาดใหญ่ทอดลงมาจากยอดเขาพระสุเมรุ มีพระพุทธเจ้าดำเนินลงมาตามขั้นบันได (ภาพที่ 196) ในภาพฉากโลกสถฐานที่พระอุโบสถวัดสุวรรณาราม กรุงเทพ ฯ และดูเหมือนช่างจะตั้งใจให้พระประธานเป็นเสมือนพระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้วเทสนาโปรดสรรพสัตว์ เช่นจิตรกรรมที่พระอุโบสถวัดกุ่มรินทร์ราชปักษีปัจจุบันเป็นวัดร้าง กรุงเทพมหานคร พระประธานอยู่ติดกับจิตรกรรมรูปบันไดที่ทอดลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยบันไดขั้นสุดท้ายจะชิดกับพระประธานพอดี และการวางองค์ประกอบภาพในลักษณะเดียวกันนี้ยังปรากฏที่พระอุโบสถ วัดเวฬุราชิน วัดเปาโรหิตย์ วัดอนงคาราม กรุงเทพ ฯ

สาเหตุที่เลือกฉากมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก

1. จากข้อความในคัมภีร์มรรตวลิลานีอรรถกถาพุทธวงศ์ ซึ่งเป็นผลงานการประพันธ์ของพระพุทธทศเดระ กล่าวว่าเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก

ณ สังกัสนครมีชื่อเรียกว่า โลกัปปสาทนะ และพระพุทธรเจ้าได้แสดงเพื่อให้ศาสนิกชนทั้งหลายบังเกิดความเลื่อมใสศรัทธา⁴⁰

2. แม้ว่าพระพุทธรประวัติตอนแสดงมหาปาฏิหาริย์เปิดโลกจะเป็นเหตุการณ์หนึ่งในอัฐมมหาปาฏิหาริย์ก็ตาม ซึ่งมีหลักฐานปรากฏเป็นภาพสลักที่แผ่นหลังของพระพุทธรูปแปดปางอันเป็นที่นิยมในศิลปะราชวงศ์ปาละ ในแถบเบงกอล ต่อมาในจิตรกรรมศิลปะสมัยเมืองพุกามเช่นวิหารโลกเทียกพัน (Loka – hteik – pan) หรือโบราณสถานหมายเลขที่ 1580 ซึ่งมีอายุอยู่คริสต์ศตวรรษที่ 12⁴¹ (กลางพุทธศตวรรษที่ 18) พบว่าที่บริเวณผนังด้านหลังของพระพุทธรูปประธานจะมีการเขียนภาพอัฐมมหาปาฏิหาริย์โดยที่ฉากเสด็จลงมาจากรถคันดาวดึงส์จะอยู่ที่บริเวณด้านข้างซ้ายมือของพระประธานแล้ว แต่ช่างก็เขียนเหตุการณ์มหาปาฏิหาริย์เปิดโลกมาเขียนเป็นฉากใหญ่อีกครั้งที่ผนังบริเวณด้านข้างพระพุทธรูป ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าในอดีตได้ให้ความสำคัญฉากเหตุการณ์นี้

ส่วนหลักฐานที่ปรากฏในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันพบว่าได้มีการเน้นความสำคัญของฉากมหาปาฏิหาริย์เปิดโลกมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 ดังตัวอย่าง ภาพปูนปั้นที่ผนังมณฑปด้านทิศใต้ที่วัดตระพังทองกลาง และภาพปูนปั้นที่ผนังสกัดหน้าของวิหารวัดไธย จังหวัดลพบุรี ดังนั้นผู้วิจัยจึงคิดไม่ใช่เพราะเคยการเขียนเรื่องมารวิชัยกับภาพลหุสัณฐานร่วมกันในสมุดภาพไตรภูมิ เป็นต้น

3. แม้ว่า ศาสตราจารย์เสมอชัย พูลสุวรรณ จะกล่าวว่าการวางองค์ประกอบด้านหลังพระประธานนั้นไม่สำคัญ โดยยกกรณีของวัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ ว่าฉากเขาพระสุเมรุที่ผนังสกัดหลังถูกพระประธานบดบังหมด⁴²

แต่ผู้วิจัยกลับมองว่าเรื่องการวางองค์ประกอบภาพนั้นมีความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะถ้าภาพจิตรกรรมที่ผนังสกัดหลังมีองค์ประกอบแย้งกับพระประธาน ความสง่างามภายในพระอุโบสถก็จะหมดลง ซึ่งในกรณีนี้ผู้วิจัยได้เสนอไว้แล้วว่ากว่าช่างจะหารูปของจิตรกรรมที่ผนัง

⁴⁰ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่มที่ 9 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), 30.

⁴¹ P. Pichard, Inventory of Monument at Pagan Vol. VI (Paris : Unesco , 1999) , 202.

⁴² เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 – 24, 116.

สกัคหลังให้เขียนจิตรกรรมภาพโลกัคณฐานได้ลัคตัวเป็นงานในสมัระราชวงศ์บ้านพลูหลวงตอนปลายแล้ว และอีกประการหนึ่งคือ งานจิตรกรรมที่วัดช่องนนทรีก็ยังคงเป็นงานที่เน้นภาพพระพุทธรูปที่เขียนขนาดบัพพะประธาน และผนังสกัคหลังก็ยังไม่ใหญ่เท่าบัพพะผนังสกัคหลังในสมัรัตนโกสินทร์ ซึ่งพอผนังสกัคหลังมีขนาดใหญ่ภาพพระพุทธรูปก็หมดความสำคัญลงเพราะวางองค์ประกอบได้ไม่งามเท่าบัพพะฉากแสดงมหาปาฏิหาริย์

ฉากโลกัคณฐานไม่ได้หมายถึงการละจักรพรรดิสมบัคิ

ส่วนข้อเสนอที่ว่าฉากจิตรกรรมโลกัคณฐานหลังพระประธานซึ่งส่วนใหญ่จะเน้นเฉพาะกามภูมิซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของจักรพรรดิสมบัคิและการที่พระพุทธรูปประธานหันพระปฤษฎางค์ให้แก่ฉากจิตรกรรมโลกัคณฐานหมายถึงพระพุทธรูปเจ้าทรงหันหลังหรือสละสมบัคิพระจักรพรรดิเพื่อบูชาโลกัคตฤ ในกรณีนี้ผู้วิจัยคิดว่าจิตรกรรมฉากโลกัคณฐานหลังพระประธานนี้ไม่ได้ต้องการที่สื่อถึงการละจักรพรรดิสมบัคิทั้งนี้เพราะ

1. หากช่วงต้องการแสดงความหมายดังกล่าวจริงก็ควรเขียนภาพพระจักรพรรดิ คือพระเจ้ามณฑาตุราชประทับอยู่บนเขาพระสุเมรุ หรือฉากพระเจ้ามณฑาตุราชอุเลียบจักรวาล และไม่จำเป็นต้องเขียนภาพพระพุทธรูปประทับบนยอดเขาพระสุเมรุ ถ้าพระองค์ทรงหันหลังให้แก่สมบัคิเหล่านี้

2. จักรพรรดิสมบัคิจะครอบคลุมเพียงพิภพมนุษย์และสวรรค์ 2 ชั้น คือ สวรรค์ชั้นจตุรมาหาราชิกาและสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เท่านั้น แต่ในจิตรกรรมเขียนสวรรค์ชั้นพรหมโลกัคซึ่งพระจักรพรรดิไม่ได้ครอบคลุมถึง อีกทั้งการเขียนฉากการรับโทษในนรกภูมิยังไม่เกี่ยวข้องกับจักรพรรดิสมบัคิแต่ประการใด เพราะไม่เคยปรากฏคัมภีร์ใดที่มีเรื่องราวที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ของพระจักรพรรดิกับนรกภูมิ โดยทั้งนี้เราควรเปรียบเทียบกับภาพพระเจ้ามณฑาตุราชอุเลียบโลกัคที่จิตรกรรมที่เสากายในวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม

3. ถ้าสันนิษฐานว่าการเขียนจิตรกรรมโลกัคณฐานหลังพระประธานหมายถึงพระพุทธรูปเจ้าทรงหันหลังให้จักรพรรดิสมบัคิแล้ว ในกรณีของวิหารพระศรีศาณภูมิวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ที่เขียนภาพโลกัคณฐานอยู่ตามเสา รวมถึงกรณีที่จิตรกรรมฝาผนังบางแห่งที่เขียนฉากโลกัคณฐานไว้ที่ผนังสกัคหน้าพระประธาน เช่น วัดบางขุน จัหวัดนนทบุรี และวัดกลางบางแก้ว จัหวัดนครปฐม เป็นต้น ข้อเสนอที่ว่าพระพุทธรูปเจ้าหันหลังให้กับจักรพรรดิสมบัคิจะอธิบายเช่นใด

ภาพพระอินทร์เหนือพระสุเมรุ

ผลจากการสำรวจจิตรกรรมฝาผนังที่ผนังสกัดหลังพระประธานในพระอุโบสถเขตกรุงเทพ ฯ ของวิไลรัตน์ ย้งรอด พบว่านอกจากจะมีการเขียนภาพพระพุทธรูปเจ้าประทับเป็นประธานที่เขาศุเมรุแล้ว ในบางครั้งก็บริเวณเหนือยอดเขาศุเมรุก็พบว่ามีเขียนภาพพระอินทร์ประทับเป็นประธานอยู่ในโพชนัดปราสาทแทน ยกตัวอย่างเช่น จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดคูสิดาราม จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดสระเกษ และจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดโบสถ์สามเสน⁴³

อนึ่งลักษณะการเขียนภาพพระอินทร์บนเขาศุเมรุได้มีปรากฏตัวอย่างมาแล้วในงานเขียนในสมัยอยุธยา เช่น จิตรกรรมที่ผนังสกัดด้านทิศเหนือค้ำหน้าพระพุทธรูปโฆษาจารย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เรื่องการเขียนภาพพระอินทร์เป็นประธานเหนือเขาศุเมรุ ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นการแสดงจากเหตุการณ์มหาปาฏิหาริย์เปิดโลกเช่นเดียวกับการเขียนภาพพระพุทธรูปเจ้าประทับที่เขาศุเมรุด้วยเหตุผลดังต่อไปนี้

1. หากทุกผนังเขียนเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพุทธรูปเจ้า แต่ผนังสกัดหลังพระประธานซึ่งเป็นผนังที่โดดเด่นกลับเขียนภาพพระอินทร์ก็ดูจะไม่สอดคล้องกับผนังด้านอื่นๆ และการที่ถือว่าประวัติของพระอินทร์มีความสำคัญเสมอกับผนังสกัดหน้าก็เขียนภาพมารวิชัยซึ่งแสดงถึงสภาวะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่สมบูรณ์ก็ดูจะไม่สมเหตุผล

2. ถ้าภาพจิตรกรรมผนังสกัดหลังเป็นภาพจิตรกรรมเล่าเรื่องประวัติพระอินทร์จริง แต่ทำไมไม่ปรากฏจากการเขียนจากเหตุการณ์เทวสุรสงครามกับไฟจิตราสูร ภาพพระอินทร์แปลงเป็นยักษ์ลงไปเลือกคู่ที่พิภพอสุร ดังปรากฏที่จิตรกรรมที่เสาต้นแรกที่ใกล้ประตูด้านทิศเหนือขวามือของพระศรีศากยมุนีในวิหารหลวง วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพ ฯ และจากจิตรกรรมเล่าเรื่องการทำบุญของมมมานพดังปรากฏที่จิตรกรรมฝาผนังภายในหอไตรของวัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพ ฯ

แม้ว่าภาพจิตรกรรมที่ผนังสกัดหลังพระประธานของพระอุโบสถวัดสระเกษ กรุงเทพ ฯ จะเขียนภาพนางสุชาดาสวยชาติเป็นนางนกระยางที่ได้ขึ้นไปอยู่บนสระนันทะในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพราะพระอินทร์ได้พาขึ้นไป แต่ก็ยังปรากฏภาพพระพุทธรูปเจ้าประทับอยู่เหนือยอดเขาศุเมรุ

⁴³ วิไลรัตน์ ย้งรอด, “การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น ในเขตกรุงเทพมหานคร”, 95.

3. ถ้าเป็นภาพจิตรกรรมที่ปรากฏรูปพระอินทร์บนเขาพระสุเมรุเป็นการกล่าวถึงประวัติพระอินทร์จริง ก็ไม่จำเป็นที่จะต้องเขียนภาพการได้รับการทรมานในรอกภูมิที่ผนังสกัดหลังระหว่างประตูกับภาพวิมานพระพรหมที่อยู่บริเวณขอบด้านบนของผนัง เพราะทั้งสองภาพนั้นไม่มีอะไรสัมพันธ์กันกับพระอินทร์แต่ประการใด

การเขียนภาพพระมาลัยเหนือเขาพระสุเมรุ

ภาพโลกัณฐานที่ผนังสกัดหลังอาคารบางครั้งพบว่าที่บริเวณเหนือเขาพระสุเมรุบางวัดมีการเขียนภาพพระมาลัยด้วย เช่นที่พระอุโบสถวัดไชยทิศ กรุงเทพฯ⁴⁴ ซึ่งศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุมได้กำหนดอายุว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 24⁴⁵ นอกจากนี้ตัวอย่างงานจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระมาลัยบนเขาพระสุเมรุที่ผนังสกัดหลังของวัดไชยทิศน่าที่จะนับเป็นภาพจิตรกรรมเรื่องพระมาลัยที่ปรากฏในจิตรกรรมฉากโลกัณฐานบนผนังสกัดหลังที่เก่าที่สุดเท่าที่ปรากฏในปัจจุบัน

แม้ว่าในคำนำหน้าพระพุทธรูปพระพุทธรูปธรรมาจารย์ วัดพุทธไสยาจารย์ จะมีภาพพระมาลัยไปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาก่อนหน้าแล้วก็ตาม แต่ภาพดังกล่าวอยู่ที่ผนังด้านแปะและไม่ได้แสดงองค์ประกอบของโลกัณฐานเหมือนกับที่วัดไชยทิศแต่ประการใด และหลังจากที่จิตรกรรมพระอุโบสถที่วัดไชยทิศเป็นต้นมา จะพบว่ามีการเขียนภาพพระมาลัยจะเป็นที่นิยมมากขึ้นตามลำดับ นอกจากการภาพพระมาลัยบนเขาพระสุเมรุที่ผนังสกัดหลังพระอุโบสถแล้ว ยังพบว่าในบางครั้งก็มีการเขียนฉากเหตุการณ์ดังกล่าวที่ชื่อด้านสกัดภายในศาลาการเปรียญ ยกตัวอย่างเช่น ศาลาการเปรียญวัดหนัง กรุงเทพฯ เป็นต้น

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเนื้อหาเรื่องพระมาลัยคงจะนำเนื้อหามาจากคัมภีร์มาเลขยเถรวัตถุปกรณ์หรือคัมภีร์มาเลขยเทวตเถรวัตถุที่ป็นฎีกามาซึ่งเป็นคัมภีร์ที่เล่าถึงพระมาลัยขึ้นไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์⁴⁶

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน , 96.

⁴⁵ Santi Leksukhum , Temples of Gold : Seven Centuries of Thai Buddhist Paintings (Bangkok : River Books , 2000) , 131.

⁴⁶ สุภาพร มากแจ้ง, “มาเลขยเทวตเถรวัตถุ : การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), 145.; ฎีกามาลย์สูตร โดยพิศดาร , (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลียงเชียง, 2480), 11 - 29.

การเขียนภาพพระมาลัยเหนือเขาพระสุเมรุนี้ ช่างคงจะปรับรูปแบบมาจากภาพปาฏิหาริย์เปิดโลกโดยการเปลี่ยนมาเป็นภาพเล่าเรื่องพระมาลัยเถระ ทั้งนี้เพราะการไปนมัสการพระจุฬามณีเจดีย์ของพระมาลัยบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น ก็เนื่องด้วยท่านต้องการที่จะพบกับพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย พระอนาคตพุทธเจ้าที่จะเสด็จมาโปรดสรรพสัตว์เป็นองค์สุดท้ายในภพกาลนี้ ซึ่งพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรยเสด็จมาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก็เพื่อมาถวายสักการะพระเจดีย์จุฬามณี ดังนั้นเพื่อต้องการสื่อถึงเหตุการณ์ดังกล่าวช่างจึงได้เขียนภาพพระมาลัยให้ปรากฏอยู่เหนือเขาพระสุเมรุแทนภาพพระพุทธรูป อีกทั้งในคัมภีร์ที่กล่าวถึงพระมาลัยเถระขึ้นไปบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก็ได้กล่าวว่าท่านได้เดินทางยังนรกภูมิด้วย ด้วยเหตุช่างจึงสามารถปรับโลกทัศน์ฐานเดิมมาเป็นภาพพระมาลัยได้ไม่ยาก

อนึ่งจากหลักฐานในงานจิตรกรรมยังพบภาพเขาพระสุเมรุที่ไม่เกี่ยวข้องกับฉากโลกทัศน์คือ

1. ภาพเล่าเรื่องตอนพระโมคคัลลานะอัครสาวกทรงมานันโทปนันทะที่จิตรกรรมฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ กรุงเทพฯ เป็นต้น ซึ่งในภาพเป็นฉากตอนที่พญานันโทปนันทะเนรมิตร่างเป็นพญานาคพันเขาพระสุเมรุแล้วพระโมคคัลลานะก็แปลงร่างให้เป็นพญานาคที่มีขนาดใหญ่กว่ารัดพญานันโทปนันทะ

2. ภาพเล่าเรื่องตอนพระเนมิราชประทับเวษยันตร์ราชรถที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังที่ตำหนักพระพุทโธมหาราช วัดพุทไธสวรรย์ และ จิตรกรรมฝาผนังวัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ เป็นต้น ในภาพเล่าเรื่องฉากเหตุการณ์ดังกล่าวต้องการที่สื่อให้ทราบถึงเมื่อครั้งพระเนมิราชเสด็จผ่านนรกกำลังจะขึ้นไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งตัวอย่างภาพเล่าเรื่องพระเนมิราชที่มีเขาพระสุเมรุเป็นองค์ประกอบนอกดินแดนประเทศในปัจจุบันยังมีปรากฏที่ภาพสลักที่ผนึกของมณฑลเข็ญพระเจ้ามินดงที่วัดชเวนนดอจอง เมืองมณฑลยี่ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังพบว่าจิตรกรรมฝาผนังที่ถ้ำหมายเลขที่ 480 ที่โปวินตอง เมืองโมยวน (ภาพที่ 197) มีการเขียนภาพเขาพระสุเมรุที่ไม่เกี่ยวข้องกับฉากโลกทัศน์แต่ประการใด ในภาพเขียนเป็นฉากเขากำลังอ่อนลงที่ด้านข้างของเขามีรูปบุรุษกำลังแสดงท่าเหมือนกับการหลั่งน้ำทักษิโณทกให้แก่ชายชราผู้หนึ่ง ซึ่งภาพดังกล่าวผู้วิจัยตีความว่าเป็นฉากเหตุการณ์เรื่องการรับรู้ของพระสุเมรุที่เอนเอียงดังหวนสยต้องไฟ เมื่อพระเวสสันดรยก 2 कुमारให้แก่ชุก ตามความที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก ซึ่งลักษณะการภาพพระสุเมรุรับทราบเรื่องพระเวสสันดรยก 2 कुमार ไม่เคยมีปรากฏในจิตรกรรมในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ความสัมพันธ์ระหว่างฉากโลกทัศน์ฐานกับภาพเทพชุมนุม

จิตรกรรมฝาผนังตั้งแต่สมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยาเรื่อยลงมา บริเวณผนังด้านแปของอาคารจะนิยมเขียนภาพเทพชุมนุม ซึ่งหมายถึงเทวดามาชุมนุมกัน แต่พิจารณาจากภาพหาใช้จะมีแต่เทวดาเท่านั้น ทั้งนี้เพราะยังพบว่ามีภาพเขียนภาพคนธรรมดา นักสิทธิ์ ฤาษี มนุษย์ นาค และครุฑ ปนกันไป

ศัพท์คำว่า “เทพชุมนุม” นี้ เป็นศัพท์เฉพาะทางงานด้านจิตรกรรมที่เรียกกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายเป็นอย่างช้า ทั้งนี้เพราะมีปรากฏในศิลาจารึกพระโลกนาถสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ. 2328 ณ วิหารพระโลกนาถ วัดพระเชตุพนฯ กรุงเทพฯ ๑ ใจความว่า “ทศชาติทรมานท้าวมหาชมพูแลเทพชุมนุม”⁴⁷ และในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวผลงานการประพันธ์ของนายมีมหาดเล็กใจความว่า “ทั้งเรื่องเทพชุมนุมประชุมการ”⁴⁸

หลักฐานในปัจจุบันไม่สามารถที่จะสรุปได้ว่าเอกลักษณ์ของภาพเทพชุมนุมในจิตรกรรมอยุธยาเป็นอย่างไร แต่วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี ภาพเทพชุมนุมจะไม่มีการเรียงลำดับชั้นของเทพ ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ เอกลักษณ์ของภาพเทพชุมนุมก็จะเขียนเรียงเป็นแถวตามลำดับฐานะ จากชั้นต่ำขึ้นไปจนถึงชั้นสูง โดยที่ขอบบนสุดตรงเกือบติดเพดาน ช่างจะเขียนภาพเทพเหาะไปมา

ต่อมาจนถึงจิตรกรรมเทพชุมนุมในปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ที่พระอุโบสถวัดเวฬุราชิน กรุงเทพฯ กลุ่มภาพเทพเหาะนี้จะมีมากเกินกว่าครึ่งหนึ่งของผนังเหนือกรอบหน้าต่าง ทำให้แถวเทพชุมนุมที่เป็นระเบียบมีน้อยลง ท้ายที่สุด ภาพเทพชุมนุมที่เป็นแถวจะหายไป เหลือเพียงเทพที่เหาะไปมาในกลุ่มเมฆ เช่น ที่พระอุโบสถวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ และ จิตรกรรมเทพชุมนุมที่พระอุโบสถวัดราชนาค กรุงเทพฯ ๑ ซึ่งมีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 25

สำหรับเรื่องการแปลความภาพจิตรกรรมเทพชุมนุม สุรศักดิ์ เจริญวงศ์ ได้สันนิษฐานไว้ว่าจากหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับภาพจิตรกรรมเทพชุมนุมที่ผนังด้านแปแสดงให้เห็นว่าภาพเทพชุมนุมก็คือเหล่าเทวดาทั้งหลายเหาะมาสักการะพระพุทธเจ้าภายหลังตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ⁴⁹

⁴⁷ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ , 3 .

⁴⁸ นายมี มหาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว , 43.

⁴⁹ สุรศักดิ์ เจริญวงศ์, “จิตรกรรมฝาผนังไทยในฝั่งธนบุรี,” สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 4 กันยายน 2526 ฉบับพิเศษครบรอบ 30 ปี, 75.

อย่างไรก็ดีผู้วิจัยเห็นว่าภาพเทพชุมนุมควรที่จะสัมพันธ์กับภาพมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก ดังเหตุผลต่อไปนี้

1. หากภาพเทพชุมนุมคือเหล่าเทวดาที่มาสักการะพระพุทธเจ้าจริง ก็ควรเขียนภาพเทวดาที่ผนังด้านแป้นหน้าไปทางภาพมารวิชัย แต่ภาพเทพชุมนุมกลับหันมาทางผนังสกัดหลัง ยกตัวอย่างเช่นภาพเทพชุมนุมที่ผนังสกัดหลังวัดบางขุนเทียนใน (ภาพที่ 198) ผู้วิจัยคิดว่าภาพเทพชุมนุมที่มาสักการะพระพุทธเจ้าภายหลังตรัสรู้ควรจะเป็นเฉพาะภาพเทวดาที่อยู่เหนือเส้นสันเทาในภาพมารวิชัยที่ผนังสกัดหน้ามากกว่า

2. จากตัวอย่างงานจิตรกรรมฝาผนังที่พระอุโบสถวัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี ภาพจิตรกรรมเทพพนมเขียนในกรอบสี่เหลี่ยมที่เลียนแบบเสาต้นละหนึ่งองค์ เฉพาะภาพเสาที่ใกล้กับพระประธานเทพพนมจะเขียนให้หันหน้าเข้าสู่พระพุทธรูปประธาน(ภาพที่ 199) ดังนั้นหากภาพเทพชุมนุมจะเขียนขึ้นเพื่อแสดงให้เห็นว่าเทวดาเหาะมาสักการะพระประธาน แต่เหตุใดจึงไม่เขียนภาพเทวดาในช่วงท้ายวิหารให้หันมาที่พระประธาน

3. จิตรกรรมพระอุโบสถวัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ ได้เขียนภาพเทพชุมนุมเป็นกลุ่มตามนักษัตร โดยผนังแป้นด้านหนึ่งมีพระจันทร์เป็นประธาน อีกด้านเขียนพระอาทิตย์เป็นประธาน ตามคัมภีร์โลกศาสตร์พระอาทิตย์และพระจันทร์จะโคจรรอบเขาพระสุเมรุ ดังนั้นภาพจิตรกรรมที่ผนังด้านแป้นที่วัดเทพธิดารามนี้จึงควรจะสัมพันธ์กับภาพผนังสกัดที่เขียนภาพปาฏิหาริย์เปิดโลก และภาพเทพชุมนุมจึงน่าจะหมายถึงเหล่าเทวดาที่เหาะมาเฝ้าพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งแสดงมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมโลกस्थานกับสมุดไตรภูมิ

การศึกษาเปรียบเทียบลักษณะภาพโลกस्थานในงานจิตรกรรมฝาผนังกับสมุดไตรภูมิพบว่า แม้เป็นภาพจิตรกรรมที่เขียนเนื้อหาใกล้เคียงกันแต่เขียนลงบนคนละวัตถุ แต่การสื่อความหมายของจิตรกรรมโลกस्थานและสมุดไตรภูมิไม่เหมือนกัน

อนึ่งการที่จะสรุปว่าสมุดไตรภูมิจะส่งอิทธิพลให้แก่จิตรกรรมฝาผนังจากโลกस्थานนั้นอาจจะเป็นการด่วนสรุป ทั้งนี้เพราะปัจจัยสำคัญคือการขาดแคลนหลักฐานของสมุดไตรภูมิและจิตรกรรมฝาผนัง ถึงแม้ว่าอายุของสมุดไตรภูมิฉบับที่เก่าที่สุดในขณะนี้จะอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 และมีแนวโน้มว่าได้เคยเขียนมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งเก่ากว่าจิตรกรรมฝาผนังภาพโลกस्थานก็ตาม ทั้งนี้เพราะ

1. แม้ว่าจะไม่พบหลักฐานจิตรกรรมฝาผนังภาพโลกस्थานที่มีอายุก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ 22 แต่เราก็ไม่อาจที่จะด่วนสรุปว่าก่อนหน้านั้นจะไม่มี ทั้งนี้เพราะจากศิลาจารึกเขาพนม

บาแกงในเมืองพระนคร กล่าวไว้ใน ปีมหาศักราช 1505 (พ.ศ. 2126) สมเด็จพระราชมนูญพิตร ได้มาจากกรุงศรีอยุธยาได้มาถวายพระภูไตรภูมิที่เขาพนมบาแกง⁵⁰ ซึ่งก็น่าที่จะพอยืนยันได้ว่า ก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ 22 มีจิตรกรรมไตรภูมิแล้ว เพียงแต่ไม่ทราบว่าลักษณะพระภูไตรภูมิที่ สมเด็จพระราชมนูญพิตรถวายนั้นมีลักษณะเป็นเช่นใด แต่ก็คงจะมีลักษณะที่ไม่ห่างไกลกับ จิตรกรรมฝาผนัง และอาจจะเป็นไปได้ว่าจิตรกรรมฝาผนังในสมัยพุทธศตวรรษที่ 22 ก็น่าที่จะมี เขียนไตรภูมิด้วยเช่นเดียวกัน แต่ไม่ได้เขียนอยู่ที่ตำแหน่งผนังศักดิ์หลังพระประธาน อีกทั้งในงาน ปูนปั้นที่ผนังหน้าวิหารวัดไผ่ที่ป็นตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แม้ว่ารายละเอียดของ องค์ประกอบของโลกัณฐานของภาพปูนปั้นจะไม่เด่นชัด แต่ก็เป็นการยืนยันได้ว่าในอดีตได้มีการเขียนภาพโลกัณฐานขึ้นเพื่อประกอบฉากเหตุการณ์พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้น ดาวดึงส์ด้วยเช่นเดียวกัน

2. ตามที่ได้กล่าวไปในบทที่ 4 แล้วว่าภาพจิตรกรรมโลกัณฐานที่พบในพื้นที่ราบลุ่ม แม่น้ำภาคกลางได้รับอิทธิพลมาจากจิตรกรรมศิลปะสมัยเมืองพุกาม ดังนั้นจึงไม่อาจที่จะกล่าวได้ ว่าสมุคไตรภูมิจะส่งอิทธิพลต่อให้จิตรกรรมฝาผนังหรือจิตรกรรมฝาผนังจะส่งอิทธิพลให้สมุคไตร ภูมิ

แต่อย่างไรก็ตามรายละเอียดบางประการของจิตรกรรมโลกัณฐานอาจจะมี ความสัมพันธ์ทางรูปแบบกับสมุคไตรภูมิ เช่น ฉากนรกในจิตรกรรมพระอุโบสถวัดคูสิดาราม กรุงเทพฯ รูปเล่าเรื่องพญาหงส์ที่จิตรกรรมของพระอุโบสถวัดช้างใหญ่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 200) เป็นต้น และฉากตอนชายาของพระอินทร์ไปหานางสุชาดาที่เกิดเป็นนกกกระยางที่พระ อินทร์ได้นำขึ้นไปบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่จิตรกรรมผนังศักดิ์หลังพระประธานในพระอุโบสถวัด สระเกศ กรุงเทพฯ เป็นต้น

อนึ่งแม้ว่าจิตรกรรมภาพเขาพระสุเมรุที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิและจิตรกรรมฝาผนังจะมี แหล่งกำเนิดเดียวคือในจิตรกรรมสมัยเมืองพุกาม แต่จิตรกรรมฝาผนังฉากโลกัณฐานในสมัย ราชวงศ์คองบองกลับได้รับอิทธิพลจากจิตรกรรมอยุธยา ดังตัวอย่างจิตรกรรมที่วัดดวงโก

⁵⁰ K. Sok , “Deux Inscriptions Tardives du Phnom Bakhen K. 465 et K.285”

(Toungoo) ที่อยู่ในเขตเมืองอมรปุระ อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 19 (กลางพุทธศตวรรษที่ 24)⁵¹ ทั้งนี้ เพราะ

1. การเขียนภาพโลกทัศน์ฐานในจิตรกรรมสมัยเมืองพุกาม เช่น วิหารโลกเทียกพัน (Loka – hteik – pan) (ภาพที่ 201) หรือโบราณสถานหมายเลขที่ 1580 และจิตรกรรมในศาสนสถานหมายเลขที่ 1150 ที่เมืองพุกาม ภาพสลักที่หน้าถ้ำที่โปวินตอง(Po Win Taung) (ภาพที่ 202) สมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลัง⁵² และจิตรกรรมฝาผนังในวิหารของหมู่บ้านอเนง เมืองโมยวน ซึ่งมีสมัยราชวงศ์ตองอูรุ่นหลังและภาพจิตรกรรมที่วิหารอานันทาโอกจอง(Ananda-okkyaung)หรือโบราณสถานหมายเลขที่ 2162 ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือวิหารอานันทะ จากจารึกที่ประดับอยู่ในภายในระบุว่าวิหารอานันทาโอกจองสร้างในปี พ.ศ. 2328⁵³ ตรงกับรัชกาลพระเจ้าอลองพญา จิตรกรรมโลกทัศน์ฐานที่เขียนเป็นภาพประธานในห้องชั้นในไม่มีการเขียนภาพหมู่ดาวนักษัตร ในขณะที่วัดดวงโกมีการเขียนหมู่ดาวนักษัตรซึ่งเหมือนกับจิตรกรรมที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี

2. จิตรกรรมฝาผนังที่วัดดวงโกด้านหน้ารูปเขาพระสุเมรุจะมีการเขียนภาพวิมานพญาครุฑซึ่งในจิตรกรรมฝาผนังสมัยเมืองพุกาม จิตรกรรมฝาผนังของโบราณสถานที่หมู่บ้านอเนง เมืองโมยวน รวมถึงที่อานันทาโอกจองไม่ปรากฏ และภาพสลักหน้าถ้ำที่โปวินตอง หากแต่ลักษณะเช่นนี้กลับมีปรากฏในสมุดไตรภูมิ และภาพโลกทัศน์ฐานที่ดำเนินพระพุทธรูปโมษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรค พระนครศรีอยุธยา

3. เมื่อทำการเปรียบเทียบลักษณะของกนกและมงกุฎของเทวดาของจิตรกรรมวัดดวง-โกพบว่าเหมือนกับจิตรกรรมสมัยอยุธยา

4. สัญลักษณ์พระอาทิตย์จักรดและพระจันทร์จักรด (ดูรายละเอียดในหัวข้อเรื่องพระอาทิตย์และพระจันทร์ในบทที่ 4)

⁵¹ T. Ono, Mural Paintings of The Buddhist Temples in Burma (Japan : Kodansha, 1978), 128.

⁵² A. M. Chew, The Cave – Temple of Po Win Taung Central Burma : Architecture , Sculpture and Murals (Bangkok : White Lotus , 2005) , 151.

⁵³ P. Pichard, Inventory of Monument at Pagan Vol. VIII (Paris : Unesco, 2001), 130 – 135.

สาเหตุที่จิตรกรรมฝาผนังจากโลกสัตฐานที่วัดดวงโก เมืองอมรปุระมีลักษณะเหมือนกับจิตรกรรมโลกสัตฐานที่พบในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา สันนิษฐานว่าคงจะเป็นเพราะกลุ่มช่างอยุธยาไปเข้าไปในเมืองอมรปุระหลังเหตุการณ์การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2310

ส่วนในพื้นที่เขตทะเลสาบเขมรนั้นพบภาพจิตรกรรมฝาผนังโลกสัตฐานที่ผนังสกัดหลังพระอุโบสถวัดกำพงสีมา เมืองพระตะบอง และ พระอุโบสถวัดกำพงตรลัจโกรม เมืองพนมเปญ ซึ่งจิตรกรรมที่วัดแห่งนี้เป็นสกุลช่างออกญาเทพนิมตร(มัก)⁵⁴ ได้เขียนภาพที่สื่อถึงเหตุการณ์พระพุทธเจ้าเสด็จลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ถ้าพิจารณาจากรูปแบบแล้วสันนิษฐานหน้าที่จะได้รับอิทธิพลจากจิตรกรรมราชสำนักรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เพราะหลักฐานภาพสลักสมัยเมืองพระนครและสมัยหลังเมืองพระนครไม่เคยปรากฏภาพสลักที่เป็นการแสดงภาพโลกสัตฐานแต่ประการใด

ลายเส้นภาพโลกสัตฐาน

นอกจากหลักฐานภาพจิตรกรรมโลกสัตฐานหลังพระประธานแล้ว ยังพบว่าหลักฐานประเภทลายเส้นบางกลุ่มที่มีความเกี่ยวข้องกับจิตรกรรมโลกสัตฐานด้วย หากแต่หลักฐานกลุ่มลายเส้นเหล่านั้นจะปรากฏบนรอยพระพุทธบาท ซึ่งแสดงออกมาในรูปของลวดลายมงคล 108 ประการ

แม้ว่าในคัมภีร์สมัยพระไตรปิฎกคือ มหาปทานสูตรในทีฆนิกาย สุตตันตปิฎก⁵⁵ ลักษณะสูตรในทีฆนิกาย สุตตันตปิฎก⁵⁶ และ พรหมายสูตร มัชฌิมนิกาย สุตตันตปิฎก⁵⁷ ได้กล่าวว่ลักษณะหนึ่งในมหานุรุษลักษณะทั้ง 32 ประการประกอบด้วย ลายกัจจกรอยู่ที่กึ่งกลางรอยพระพุทธ

⁵⁴ M. Giteau, *Chefs – d'Oeuvre de la Pienture Cambodgienne* (Turin : CESMEO, 2003), 40 – 41.

⁵⁵ พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาปทาน เล่มที่ 2 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), 234.

⁵⁶ พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), 18.

⁵⁷ พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย ปิณณาสก เล่มที่ 2 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525) , 234.

บาท หากแต่ในพระสูตรทั้ง 3 นี้ไม่ได้ให้รายละเอียดที่เกี่ยวกับลวดลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปแต่ประการใด

จนกระทั่งสมัยอรรถกถาในคัมภีร์สุมังคลวิลาสีอรรถกถาที่ฉินิกาย⁵⁸ และคัมภีร์ปปัญจสูทนีอรรถกถาฉินิกาย⁵⁹ คัมภีร์ทั้ง 2 เล่มนี้เป็นผลงานการประพันธ์ของพระพุทธรักษาจารย์ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปว่าประกอบด้วยลวดลายอะไรบ้าง แต่อย่างไรก็ตามลวดลายมงคลที่ปรากฏอยู่ใน 2 คัมภีร์ก็ยังมีจำนวนไม่มากเมื่อเทียบกับคัมภีร์ในสมัยหลัง

แต่กว่าลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปจะปรากฏอย่างสมบูรณ์ในคัมภีร์ที่มีอายุอยู่ในสมัยหลังอรรถกถาทั้งสิ้น มีดังต่อไปนี้

1. คัมภีร์ปชชมธุ ผลงานการประพันธ์ของพระพุทธรูปปิยะ พระคันธสาราภิงส์ เสนอว่า พระพุทธรูปปิยะเป็นบุคคลเดียวกันกับพระพุทธรูปปิยะที่ปรากฏในบทปณามพจน์ของคัมภีร์สารสังคหะฉบับพระสิทธิธตตะ ดังนั้นท่านจึงน่าที่จะมีชีวิตอยู่ในราวรัชกาลพระเจ้าปราคัมภพที่ 1 แห่งลังกาทวีป⁶⁰ ตรงกับช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ส่วนศาสตราจารย์ อินดูเบอร์ ได้เสนอว่าท่านมีชีวิตอยู่ในกลางพุทธศตวรรษที่ 18⁶¹

เนื้อหาของคัมภีร์ปชชมธุเป็นการสรรเสริญมหาบุรุษลักษณะ ฉันทบทที่ 11 – 39 เป็นเนื้อความที่กล่าวถึงมงคล 108 ประการบนฝ่าพระบาท

2. คัมภีร์ชินาลังการฎีกาผลงานการประพันธ์ของพระพุทธรักจิตาจารย์ มีเนื้อความกล่าวถึงลวดลายมงคลดังนี้

“ตสฺมี มชฺเณ จ นาภิปรียนฺเต จ นาภิมุเฆ จ วฏฺฐเลขา มชฺเณ จิตฺทํ จกุกปฺริยนฺเต
เนมิโต พหิทฺธา วฏฺฐเฐ สุตฺติ สิริวจฺโจ นนฺทียาวฏฺฐํ โสวตฺติโก วฏฺฐกํ ภทฺทปิฏํ อญฺโฆ
ปาสาทํ โตรณํ เสตจฺจตฺตํ ขคฺคํ ตาลวณฺณํ มยฺรหตฺถํ จามรํ อุณฺหิสี ปตฺตํ มณฺนิ สุมณฑามํ

⁵⁸ พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่ฉินิกาย มหาปทาน เล่มที่ 2 ภาคที่ 1 , 262

⁵⁹ พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่ฉินิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 2 , 117

⁶⁰ พระพุทธรูปปิยะ, ปชชมธุ แปลโดย พระคันธสาราภิงส์ (กรุงเทพฯ : ไทยรายวันการพิมพ์, 2550), 13.

⁶¹ O. von Hinüber, A Handbook of Pali Literature (New Delhi : Mushiram Manoharlal , 1977) , 182.

จตุโร มหาทีปา ปรีติปปริวาร จกวัตติราชา ทกขินวตตสงโฆ สุวณณมจฺจุคล
 สุตตมหาคฺคา สุตตมหาเสลา สุตตมหาสรา สุปฺพนราชา ลุสุมารโก ธชปฏาการตน
 ปาตงกิสฺวณณวาลวิชนีเกลสาปพฺพโต สีหราชชา พุคฺคณราชชา วลาหโก อสฺสราชชา
 อุโปสโก วารณราชชา วาสูกินาคราชชา เอราวณนาคราชชา สุวณณมฺกุโร จตุมฺบา
 สุวณณนาवासฺวณณกตาวิกินฺโร กิณฺนิกรวิโก มยุราชชา โกณฺจราชชา จากวากราชชา
 ชีวณฺชีวกราชชา จกามาวจรเทวโลกา โสฬสมหาพฺรหมโลกาติ⁶³

แปลว่า หอก ศรีวิคัสสะ ดอกพุดซ้อน สวรรค์ มะลัยสีระষะ ถ้วยใส่เครื่องสังเวท ตั้ง
 ทอง ปราสาท ชุ่มประดู เสวตฉัตร ขรรค์ พัดใบตาล พัดหางนกยูง อุนหิสี บาตร มณี วาฬวิชนี
 พวงมะลิ บัวหลวง บัวแดง บัวขาว บัวขาว บุนนทริกแดง บุนนทริกขาว หม้อปฐมนก ถ้วยน้ำเต็ม
 สมุทร จักรวาล หิมพานต์ เขาพระสุเมรุ พระอาทิตย์ พระจันทร์ มหาทวีป 4 และทวีปบริวาร
 พระจักรพรรดิราชพร้อมทั้งบริวาร สังข์เวียนขวาปลาทองคู่ มหาคงคาทั้ง 7 ภูเขาใหญ่ทั้ง 7 สระ
 ใหญ่ 7 พญาครุฑ จระเข้ ธงปฏาก วอแก้ว วาลวิชนีทอง เขาไกรลาส พญาราชสีห์ พญาเสือ
 พญาแมวลาหก ช้างอุโปสถ พญาช้าง พญานาควาสูกิ พญาช้างเอราวัณ มกรทอง เรือทองสี่มุข
 วัวกามธนู กิณนิกร กิณนิกร นกการเวก พญานกยูง พญานกกระเรียน พญานกจากพราก พญานก
 ไพรคก พญานกพริก เทวโลก 6 ชั้น พรหมโสฬส

อย่างไรก็ตามเนื้อความที่บรรยายถึงลวดลายมงคล 108 ประการในคัมภีร์สมนุตถทุกา
 เป็นร่ายพระพุทธรูปของพระศรีอารียเมตไตรยพระอนาคตพุทธเจ้าไม่ใช่เป็นของพระพุทธเจ้า
 สมณโคดม

เนื้อความที่กล่าวถึงลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปนั้น ทุกคัมภีร์จะระบุว่าเป็นรอย
 พระพุทธรูปปรากฏรอยใดบ้าง แต่ไม่ได้ระบุว่าลวดลายมงคล 108 ประการนั้นมีความหมายว่า
 อะไร แม้กระทั่งเอกสารที่เกี่ยวกับมงคล 108 ประการ ในคัมภีร์และจารึกที่ประพันธ์นอกอินเดีย
 และลังกา ก็ไม่กล่าวถึงเรื่องดังกล่าวด้วย

1. คัมภีร์พุทธรูปมงคลหรือคัมภีร์ปาวันทนา ซึ่งเป็นผลงานการประพันธ์ของสิริ
 จตุรงค์พลอำมาตย์ ในรัชกาลพระเจ้าสีหสุร (พ.ศ. 1894 – 1904) สมัยวิชัยปุระของพม่าโบราณ⁶⁴

⁶³ อุปปติสฺส, สมนุตถทุกา, ปรีวรรคโดย เทียมสิทธิ หลวงสุภา (เอกสารอัดสำเนา, 2527), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

⁶⁴ พระคันธสาราภิงค์, “ลายกัจจกรในฝ่าพระบาท” ปักษม (กรุงเทพฯ ฯ : ไทยรายวัน
 การพิมพ์, 2550), 115.

เนื้อหาของคัมภีร์นี้คือการนำวลยบทมงคลทั้ง 108 ประการมาร้อยเรียงเป็นฉันทัมที่มีทั้งสิ้นจำนวน 12 บท

2. จารึกป้านางคำเยี่ย (จารึกภูเขาไกรลาสสวนซ้าย , จารึกตระพังช้างเผือก) หลักที่ 102 พบที่วัดตระพังช้างเผือกเมืองเก่าสุโขทัย ปัจจุบันอยู่ที่สวนซ้ายภายในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ จากในข้อความด้านที่ 1 บรรทัดที่ 28 – 29 ได้ระบุปีมหาศักราช 1301 และ ปีจุลศักราช 741⁶⁵ ตรงกับปี พ.ศ. 1922 ในจารึกด้านที่ 2 เนื้อความเป็นฉันทัมจำนวน 12 บทถึงกล่าวถึงบทนมัสการลายมงคล 108 ประการบนฝ่าพระบาท เนื้อความของฉันทัมบทแรกของจารึกหลักนี้มีความคล้ายกับฉันทัมบทแรกของคัมภีร์พุทธบาทมงคล

3. อรรถกถาพุทธบาทมงคล คัมภีร์นี้ไม่ปรากฏนามผู้ประพันธ์และสมัยที่ประพันธ์ แต่ ดร. สุภาพรรณ ฦ บางช้าง เสนอว่าคัมภีร์ดังกล่าวแต่งขึ้นในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน ทั้งนี้ เพราะปรากฏข้อความที่มีมาจากคัมภีร์มหาพิชัยมณฑลซึ่งเป็นผลงานที่แต่งขึ้นในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน อีกทั้งยังปรากฏศัพท์ภาษาบาลีที่ได้รับอิทธิพลจากภาษาไทย⁶⁶ ส่วนอายุสมัยการประพันธ์นั้น ท่านได้เสนอว่าควรที่จะแต่งหลังกว่าจารึกป้านางคำเยี่ย(จารึกภูเขาไกรลาส , จารึกตระพังช้างเผือก) หลักที่ 102 ที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 1922 เพราะฉะนั้นคัมภีร์นี้จึงน่าที่จะเขียนขึ้นในอยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ 20⁶⁷

ตอนท้ายของคัมภีร์อรรถกถาพุทธบาทลักษณะกล่าวว่า “อิหิ ตตถกถาพุทธมายูวินิจจยัม สมตัม อถวา อติกถาพุทธปาทลขณมมงคล สมตัม⁶⁸ แปลว่า จบกถาพุทธมายูวินิจจยัม อีกประการว่า จบอรรถกถาพุทธบาทลักษณะ

⁶⁵ ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2547. คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระราชสมภพครบ 200 ปี วันที่ 18 ตุลาคม 2547), 384 – 393.

⁶⁶ สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533) , 281.

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, 286.

⁶⁸ อรรถกถาพุทธบาทลักษณะ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2540. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพวัชรธรรมาภรณ์ (สุรพงษ์ จานวโร) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2540) , 71.

แต่เมื่อผู้วิจัยตรวจสอบกับพระมหาธาตุสูตรในทีฆนิกายและอรรถกถาพระมหาธาตุสูตรในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีแล้ว ปรากฏว่าลวดลายมงคลที่ปรากฏในคัมภีร์ทั้งสองมีจำนวนไม่เท่ากับคัมภีร์อรรถกถาพุทธบาทมงคล

เนื้อความในคัมภีร์อรรถกถาพุทธบาทลักษณะนั้นเป็นการนำเสนอว่าลวดลายแต่ละลวดลายที่ปรากฏบนฝ่าพระบาทสะท้อนให้เห็นคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าประการใดบ้าง มิได้กล่าวลวดลายทั้งหมดในฐานะขององค์รวม

4. จารึกมงคลบนรอยพระพุทธรบาท เมื่อพิจารณาจากรูปแบบอักษรจึงกำหนดว่ามีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 20⁶⁹ เนื้อความเป็นฉันทจำนวน 11 บท เนื่องจากในฉันทบทที่ 11 กล่าวจบที่ลวดลายพญาราชสีห์ และพญาเสือ ซึ่งถ้าเปรียบเทียบกับข้อความมงคล 108 ประการในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาและคัมภีร์สมันนภัททาก็คงพบว่ายังขาดลวดลายมงคลอีกจำนวนมาก ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานจารึกแผ่นเงินหลักนี้ไม่สมบูรณ์กล่าวคืออาจจะเป็นไปได้ว่าจารึกแผ่นเงินได้หักหายไปหรือไม่ก็ยังมีอีกแผ่น

เนื้อความของมงคล 108 ประการที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์และจารึกที่ได้ยกมานั้นก็เป็นการอธิบายว่าบนรอยพระพุทธรบาทนั้นมีลวดลายอะไรบ้าง

ประติมากรรมรอยพระพุทธรบาทที่ปรากฏลวดลายมงคล 108 ประการครั้งแรกพบในศิลปะพม่าสมัยเมืองพุกาม เช่น พระพุทธรบาทที่พบที่สถูปโลกนันทะและที่ชเวชิกอนซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17⁷⁰

เนื่องจากทุกคัมภีร์ที่กล่าวลวดลายมงคลพุทธบาทนั้นมีได้ระบุถึงลักษณะการวางระเบียบลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรบาท ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเมื่อมีการทำลวดลายมงคลพุทธบาทจึงได้ไล่ไว้ในช่องตาราง แล้ววางเรียงลำดับตามที่ปรากฏในคัมภีร์โดยมีหลักทำให้เวียนเข้าสู่ลายกัจจกรโดยอาจจะเริ่มต้นที่มุมใดมุมหนึ่งของพระบาท เช่น พระพุทธรบาทที่ชเวชิกอนจะเริ่มที่มุมซ้ายของพระพุทธรบาท แต่พระพุทธรบาทที่เจดีย์โลกนันทะจะเริ่มที่มุมขวาบนของพระพุทธรบาท แต่ไม่ว่าจะเป็นการเวียนในลักษณะใดก็ตามรูปโสฬสพรหมจะต้องอยู่ติดกับลายกัจจกรอยู่เสมอ

⁶⁹ จารึกในประเทศไทย, เล่มที่ 5 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528), 120 – 132.

⁷⁰ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2533), 31.

การแปลความเรื่องลวดลายมงคล 108 บนรอยพระพุทธรูปในศิลปะสมัยเมืองพุกาม ดร. นันทนา ชุตินวงศ์ ได้เสนอว่า มงคล 108 ประการประกอบขึ้นด้วย

1. มงคลประเภทที่เป็นสัญลักษณ์แห่งโชค ลาภ ความเจริญ และความอุดมสมบูรณ์
2. ประเภทที่เป็นเครื่องประกอบบารมีของกษัตริย์และพระเจ้ามหาจักรพรรดิ
3. ประเภทที่เป็นส่วนประกอบทางรูปธรรมและนามธรรมของสุคติภูมิภพในจักรวาล

เมื่อรวมกันแล้วมงคลทั้ง 108 ประการนี้คือการแสดงออกถึงความมีสภาวะครอบจักรวาลของพระพุทธเจ้าและพระบารมีอันคุ้มครองและเสริมมงคลต่อผู้ที่ได้ยึดถือพระองค์เป็นที่พึ่ง⁷¹

ส่วน โคลดิน โบตส์ ปีโกรง เสนอว่า ลายมงคล 108 ประการเป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล⁷² การที่ โคลดิน โบตส์ ปีโกรง กล่าวเช่นนั้นคงจะหมายความว่าจิตรกรรมรอยพระพุทธรูปที่เขียนอยู่บนเพดานของวิหารในเมืองพุกาม ผู้วิจัยเห็นว่าด้วยกับประเด็นดังกล่าว ทั้งนี้เพราะตัวอย่างของจิตรกรรมพระพุทธรูปที่เขียนบนเพดานวิหารพบว่ามีบางครั้งที่เขียนคู่กับจิตรกรรมโลกทัศน์ที่มองมาจากด้านบน เช่น วิหารวินิโปยา(Wini-hpaya) ในเมืองพุกาม อีกทั้ง ดร. นันทนา ชุตินวงศ์ เคยเสนอไว้แล้วว่าการเขียนพระพุทธรูปที่เพดานหมายถึงสภาวะเหนือโลก⁷³ ซึ่งในที่นี้ผู้วิจัยตีความเองว่าเพราะอยู่เหนือลายมงคล 108 ประการ

อย่างไรก็ดีประติมากรรมรอยพระพุทธรูปผู้วิจัยไม่มั่นใจว่าลวดลายมงคล 108 ประการจะสื่อความหมายเหมือนกับจิตรกรรมพระพุทธรูป ทั้งนี้เพราะลักษณะการประดิษฐานที่แตกต่างกัน

สำหรับดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันปรากฏหลักฐานของรอยพระพุทธรูปที่มีลวดลายมงคล 108 ประการที่เก่าที่สุดในขณะนี้(พ.ศ. 2552) อยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลางตอนบน ได้แก่ พระพุทธรูปที่อยู่ภายในอุโมงค์วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย และพระพุทธรูปวัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย ซึ่งแต่เดิมพระพุทธรูปนี้ประดิษฐานอยู่บนเขาพระบาทใหญ่ จังหวัดสุโขทัย จากหลักฐานศิลาจารึกเขาสุมณภูฏ (หลักที่ 8) ซึ่งพบที่เขพระบาทใหญ่ จังหวัด

⁷¹ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 33 – 34.

⁷² C.B. Picron , The Buddhist Murals of Pagan : Timeless Vistas of Cosmo (Bangkok : Orchid Press , 2003) , 115.

⁷³ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 32.

สุโขทัยกล่าวว่า พระมหาธรรมราชาพญาลิไทได้สถาปนารอยพระพุทธรูปที่วัดนี้นี้⁷⁴ ดังนั้นจึงเชื่อกันว่าพระพุทธรูปที่วัดตระพังเป็นรอยที่พระมหาธรรมราชาพญาลิไทสถาปนา ลวดลายมงคล 108 ประการที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทองและที่อุโมงค์วัดศรีชุมได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะพุกาม ต่อมารอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศน์จากจารึกที่สลักอยู่พื้นฐานได้กล่าวว่าพระมหาธรรมราชาบรมपालได้สถาปนารอยพระพุทธรูปที่วัดนี้นี้เมื่อ ปีพ.ศ. 1970⁷⁵ จากลักษณะการเรียงลวดลายมงคล 108 ประการของพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศน์ได้พัฒนาการจากรอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทองและที่อุโมงค์วัดศรีชุมคือ การเรียงลวดลายมงคลเป็นการเรียงล้อมรอบลายกัจจกรเป็นวงกลม

ที่รอยพระพุทธรูปสำริดที่ได้จากวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร (ภาพที่ 203) ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่ ตึกประพาสพิพิธภัณฑ์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร สันนิษฐานว่าพระบาทสำริดชิ้นนี้คงจะเป็นแผ่นสำริดที่ใช้ครอบรอยพระพุทธรูปเหมือนกับแผ่นครอบพระพุทธรูปทองคำที่ใช้ครอบรอยพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี ที่ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑ์ของวัดพระพุทธรูป

พระพุทธรูปสำริดชิ้นนี้เป็นได้มีนักวิชาการกำหนดอายุดังต่อไปนี้

1. ศาสตราจารย์ ฉ่ำ ทองคำวรรณ ได้กำหนดอายุพระบาทสำริดชิ้นนี้โดยอาศัยจากลักษณะของอักษรที่จารึกว่ามีอายุอยู่ในราวปี พ.ศ. 1900 – 2000⁷⁶
2. ดร. นันทนา ชุตินวงศ์ ได้เสนอว่าพระพุทธรูปสำริดชิ้นนี้มีอายุใกล้เคียงกับพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศน์⁷⁷
3. ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม เสนอว่า เนื่องจากภาพเทวดานั่งชันชั่งขอบผ่านุงและมีชายไหวชายแครง(ภาพที่ 204) ที่บ่งว่าอยู่ในสมัยหลังจากเทวดาของพระพุทธรูปจากวัดตระพังทอง อายุของแผ่นสำริดที่ใช้ครอบรอยพระพุทธรูปจากวัดเสด็จจึงน่าจะอยู่ในปลายรัชกาลของพระมหาธรรมราชาพญาลิไทหรือหลังจากนั้นลงมาอีก⁷⁸

⁷⁴ ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย , 91.

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน , 334 – 338.

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน , 339

⁷⁷ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, 49.

⁷⁸ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะสุโขทัย (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2540), 105.

ผู้วิจัยเมื่อได้ทำการเปรียบเทียบลักษณะการจัดวางวางลวดลายมงคล 108 ประการซึ่งมีลักษณะการจัดวางลายที่คล้ายกับพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศน์ กรุงเทพฯ ๑ จากจารึกข้อความภาษาบาลีที่สลักอยู่ที่ขอบใต้ระบุว่าพระมหาธรรมราชาบรมपालสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 1970⁷⁹ และพระพุทธรูปไม้ที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรีซึ่ง ศาสตราจารย์ ฌอง บวชเชอลิเยร์ได้กำหนดอายุไว้ว่าอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 15 (กลางพุทธศตวรรษที่ 20)⁸⁰ กับแผ่นสำริดครอบพระพุทธรูปจากวัดเสด็จแล้วพบว่า แผ่นสำริดครอบพระพุทธรูปจากวัดเสด็จได้พัฒนาการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการให้ห่างออกไปกล่าวคือ แทนที่จะวางตำแหน่งของพรหมโสฬสให้ติดกับลวดลายกนกจักรกับจัดวางลวดลายมงคลให้อิงกับภาพโลกสี่ฐาน อีกทั้งเนื่องจากลวดลายฐานที่รองรับจตุโลกบาลมีฐานสิงห์รองรับ (ภาพที่ 205) ฐานสิงห์นี้คล้ายคลึงกับฐานสิงห์ที่หน้าวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่ารอยพระพุทธรูปสำริดที่วัดเสด็จ เมืองกำแพงเพชร จึงน่าที่มีอายุอยู่ในราวเสี้ยวสุดท้ายของพุทธศตวรรษที่ 20 จนถึงครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21

การที่รอยพระพุทธรูปสำริดที่วัดเสด็จได้ปรับลวดลายมงคล 108 ประการใหม่ โดยจัดให้ลวดลายเขาสัตตบริภัณฑ์และเขาพระสุเมรุเป็นวงกลมล้อมลายกนกจักร อีกทั้งช่วงก็นำลายพระอาทิตย์และพระจันทร์ประดับอยู่ในวงเขาสัตตบริภัณฑ์ซึ่งตรงกับเนื้อความในคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ว่าพระอาทิตย์พระจันทร์โคจรรอบเขาพระสุเมรุ ลักษณะดังกล่าวจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่าการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการของรอยพระพุทธรูปสำริดนี้ได้รับอิทธิพลของการวางรูปแบบการมองภาพจักรวาลจากเบื้องบน

ในขณะเดียวกันพื้นที่แถบหัวเมืองล้านนารอยพระพุทธรูปไม้ที่ได้จากวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติเชียงใหม่ (ภาพที่ 206) ศาสตราจารย์ อันส์ เพนซ์ได้กำหนดพระพุทธรูปสำริดนี้ว่าน่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 21 ทั้งนี้เพราะอาศัยรูปแบบของอักษรที่จารึกอยู่บนรอยพระพุทธรูป⁸¹ เมื่อได้พิจารณาจากการวางองค์ประกอบลวดลายมงคล 108 ประการพบว่า เป็นลักษณะการจัดวางลวดลายที่อิงกับภาพโลกสี่ฐานแบบมองด้านตัดตรง

⁷⁹ ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 334 – 338.

⁸⁰ J. Boisselier, *La Sculpture en Thaïlande* (Paris : Office du Livre, 1974), 235.

⁸¹ อันส์ เพนซ์, “พระพุทธรูปที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เชียงใหม่” *ศิลปากร* 15, 5 (มกราคม 2518) : 49 – 55.

ลักษณะการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการที่เป็นการอิงกับภาพจิตรกรรมโลก
 สันฐานบนรอยพระพุทธรูปทั้ง 2 รอยนี้ต่างก็มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 21 ผู้วิจัยสันนิษฐาน
 ว่ารูปแบบดังกล่าวเป็นการตีความที่เกิดขึ้นเฉพาะในดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันว่าลายมงคล
 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปเป็นการแสดงสถานะของพระพุทธเจ้าที่อยู่เหนือโลกหรือเหนือ
 จักรวาล

แต่เนื่องจากเราไม่สามารถที่จะกำหนดที่แน่นอนของแผ่นสำริดครอบพระพุทธรูป
 จากวัดเสด็จ เมืองกำแพงเพชร และพระพุทธรูปไม้จากวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ อีกทั้งพระ
 พุทธรูปทั้ง 2 รอยนี้มีช่วงอายุที่ใกล้เคียงกันมาก อีกทั้งพื้นที่ทั้งสองก็ไม่ห่างกันมากและการ
 เดินทางไปมาที่สะดวกหากเส้นแม่น้ำปิงในการคมนาคม ดังนั้นจึงมีความสัมพันธ์กันอยู่เสมอดัง
 ปรากฏในตำนานพระพุทธรูปองค์สำคัญของล้านนาเช่น พระแก้วมรกตและพระพุทธรูปสิงห์ต่างก็
 เคยสถิตย์อยู่ที่เมืองกำแพงเพชร ดังนั้นจึงไม่สามารถที่จะสรุปได้ว่าคติดังกล่าวเกิดขึ้น ณ พื้นที่ใด
 ก่อน

อย่างไรก็ตามคติเรื่องการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการที่อิงกับภาพโลกสันฐานคง
 จะเป็นลักษณะเฉพาะของรอยพระพุทธรูป 2 รอยนี้ เพราะพระพุทธรูปที่มีอายุร่วมสมัยกับแผ่น
 สำริดครอบพระพุทธรูปจากวัดเสด็จ เช่น พระพุทธรูปที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา พระพุทธรูป
 ไม้ที่วัดพระธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี และพระพุทธรูปที่พบที่วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
 ก็ยังมิได้มีการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการที่อิงกับภาพโลกสันฐาน อีกทั้งรอยพระพุทธรูป
 ที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยาซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 22
 ทั้งนี้เพราะลักษณะการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการที่ได้วางลายมงคลบางส่วนอยู่ในงจักร
 ในขณะที่เดียวกันลวดลายอื่นๆก็ได้จัดวางอยู่ในตารางด้านนอกซึ่งจะผิดกับการวางลวดลายมงคล 108
 บนรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศน์และพระพุทธรูปที่วัดพระธาตุที่เรียงลายมงคลทั้งหมดวง
 ล้อมรอบลายงจักร

ลักษณะการวางลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปของพระพุทธรูป
 วัดวรโพธิ์ยังสะท้อนให้เห็นว่าลักษณะการวางลวดลายไม่ได้อิงกับจิตรกรรมจากโลกสันฐานแต่
 ประการใด หากแต่พระพุทธรูปที่เริ่มจะมีการวางลวดลายมงคล 108 ประการโดยอิงกับจากโลก
 สันฐานเริ่มพบที่พระพุทธรูปจากวัดธรรมาราม และพระพุทธรูปภายในमुखพระปรางค์ประธาน
 ของวัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และจะยิ่งเห็นได้อย่างชัดเจนคือ พระบฏรอยพระ
 พุทธรูปที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศประทานไปที่ลังกาวิป(ภาพที่ 207) รวมถึงลวดลายมงคล 108 ที่
 ปรากฏที่ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ ในวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนฯ กรุงเทพฯ (ภาพที่ 208)

แม้ว่าในคัมภีร์ต่างๆ ที่กล่าวถึงลวดลายมงคล 108 ประการบนฝ่าพระบาทพระพุทธรูปถึงลายจักรวาล แต่ก่อนข้างที่คลุมเครือในการตีความว่าเป็นเขาจักรวาล หรือ จักรวาล แต่ในคัมภีร์จีนาลังการฎีกาใช้ว่า “จกกวาพพพโต”⁸² แปลว่า เขาจักรวาล ส่วนข้อความในคัมภีร์อรรถกถาพุทธบาทมงคลกล่าวว่า

ชื่อว่า จกกวาโพ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าทรงมีพระพุทธรูปอันพิเศษ ย่อมทรงรู้วิสัยแห่งพระองค์ สัตว์เหล่าอื่นชื่อว่าจะรู้วิสัยอะไรย่อมไม่มี พระพุทธรูปอันพิเศษนั้น ชื่อว่าสัตัพัญญุตญาณ ก็พุทธรูปอันพิเศษนั้น สามารถจะรู้เหตุการณ์ทั้งปวงอันเป็นวิสัยของชาวโลกทั้ง 3 ได้ เพราะเหตุนี้ จักรวาลนั้น ชื่อว่าอนันตญาณ (ความรู้ไม่มีที่สิ้นสุด) ท่านจึงเรียกว่าพุทธรัตนะ⁸³

ถึงแม้ว่าเนื้อความในคัมภีร์อรรถกถาพุทธบาทลักษณะจะกล่าวอย่างไม่ชัดเจนนักว่าท่านผู้รจนาคิดตีความคำว่า “จกกวาโพ” ว่าประการใด หากแต่เมื่อพิจารณาจากเนื้อความอันน่าที่จะเป็นไปได้จึงตีความท่านผู้ประพันธ์กำลังสื่อความหมายถึงจักรวาลไม่ใช่เขาจักรวาล ซึ่งการที่คัมภีร์อรรถกถาพุทธบาทลักษณะจะตีความเช่นนั้นก็ไม่ใช่ว่าเรื่องแปลกแต่ประการใด ทั้งนี้เพราะช่วงระยะเวลาที่ประพันธ์คัมภีร์ก็ร่วมสมัยกับการปรากฏการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปเป็นแบบภาพโลกสถฐาน อีกทั้งคัมภีร์ดังกล่าวก็เกิดขึ้นในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน⁸⁴

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังสันนิษฐานว่าการที่คัมภีร์อรรถกถาพุทธบาทลักษณะตีความคำว่า “จกกวาโพ” คือ จักรวาล ดังนั้นอาจจะหมายความว่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 เรื่อยลงมาคดีเรื่องการปรากฏลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปหมายถึงสภาวะของพระพุทธรูปที่ทรงอยู่เหนือจักรวาลโดยที่ไม่จำเป็นต้องจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการให้องกับภาพโลกสถฐานก็เป็นไปได้

อนึ่งคดีเรื่องการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปโดยอิงกับฉาจิตรกรรมโลกสถฐานในสมัยอยุธยาได้ส่งอิทธิพลการจัดวางลวดลายให้แก่รอยพระพุทธรูปที่พบในเขตทะเลสาบเขมร ดังหลักฐานพระพุทธรูปที่พบ ณ ปราสาทนครวัดก็สามารถเทียบได้กับพระ

⁸² พุทธรุจิราจารย์, ชินลงการฎีกา, 177.

⁸³ อรรถกถาพุทธบาทลักษณะ, แปลโดย นายวิรัตน์ อุณาพรวราร, 102

⁸⁴ สุภาพรณ ณ บางช้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย, 281.

พุทธบาทที่พบในประเทศไทย ซึ่ง ศาสตราจารย์ ฌอง บวชเชอลิเยร์⁸⁵ ได้กำหนดอายุรอยพระพุทธรูปนี้ว่าอยู่ในสมัยที่สองของคริสต์ศตวรรษที่ 16⁸⁵ (ตรงกับครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 22) ซึ่งมีอายุน้อยกว่าตัวอย่างพระพุทธรูปที่มีการจัดวางองค์ประกอบแบบเดียวกันในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ผู้วิจัยเห็นว่าถ้าพระพุทธรูปนี้ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธรูปที่พบในประเทศไทยในปัจจุบันที่น่าจะมีอายุอยู่ในครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 22 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 23 โดยที่สามารถเทียบเคียงได้กับการจัดวางลวดลาย 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปที่พบที่วัดศาลาปูน และพระพุทธรูปภายในमुखพระปรางค์ประธานวัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ทั้งนี้เพราะลวดลายโสฬสพรหมได้จัดให้อยู่ชิดกับแนวด้านบนส่วนลวดลายเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์อยู่ที่บริเวณขอบด้านล่าง

ถึงคดีเรื่องการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการโดยการอิงการจัดองค์ประกอบของภาพโลกฐานจะแผ่ขยายไปถึงเขตทะเลสาบเขมรก็ตาม แต่ตัวอย่างพระพุทธรูปที่ปรากฏในเขตลุ่มแม่น้ำอิรวดีที่มีอายุอยู่ในสมัยราชวงศ์คองบองกลับไม่พบลักษณะการวางลวดลายมงคล 108 ตามแบบการจัดวางในสมัยพุทธศตวรรษที่ 22 ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หากแต่ยังคงลักษณะการจัดวางตามแบบในพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศน์ ดังนั้นเราจึงไม่อาจที่จะทราบได้ว่าในลุ่มแม่น้ำอิรวดีในสมัยหลังเมืองพุกามลงมาจะมีการตีความเรื่องลวดลายมงคล 108 ประการบนฝ่าพระบาทว่าพระพุทธรูปนี้มีสถานะที่อยู่เหนือโลก

งานประติมากรรม

รูปจำลองจักรวาล

หลักฐานที่เกี่ยวกับประติมากรรมรูปจำลองจักรวาลที่พบนอกประเทศไทยเท่าที่ผู้วิจัยค้นหาค้นพบขึ้นเดียวคือ รูปจำลองจักรวาลภายในกรูของเจดีย์โปตาวะวะ (Tapavava) ที่เกาะลังกาซึ่งนาย เบล (H.C.P. Bell) เป็นผู้ขุดค้นพบ ลักษณะของประติมากรรมดังกล่าวเป็นรูปแท่งสี่เหลี่ยมมีขนาดความสูง 1 ฟุต 8 นิ้ว ส่วนที่ยังจมใต้พื้นอิฐอีก 7 นิ้ว ส่วนที่อยู่เหนือพื้นอิฐมีการทาสีทาสีแว่นล้อมรอบซึ่งหมายถึงเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ ในแต่ละด้านมีการทาสีที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ด้านทิศตะวันออกสีขาวยุทิสได้สีน้ำเงิน ทิศตะวันตกสีแดงและทิศเหนือสีเหลือง ที่บริเวณ

⁸⁵ J. Boisselier, Le Cambodge (Paris : Picard, 1966), 281.

ยอดของรูปจำลองนี้ประดับด้วยพระสถูปทองคำขนาดเล็กและที่ฐานเหนือพื้นอิฐแกะเป็นรูปพญานาคซึ่งแสดงให้เห็นถึงโลกเบื้องล่าง⁸⁶

ส่วนหลักฐานโบราณวัตถุเท่าที่พบในเขตประเทศไทยปัจจุบัน ปรากฏประติมากรรมลอยตัวซึ่งเป็นรูปจำลองของจักรวาล(ภาพที่ 209)ซึ่งเป็นลักษณะที่มองจากเบื้องบนเหมือนกับในภาพจิตรกรรมที่วัดพระธาตุหริภุญไชย อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน

ประติมากรรมรูปจำลองจักรวาลชิ้นนี้ไม่พบประวัติการสร้างและท่านผู้สร้าง แต่เมื่อพิจารณาจากลักษณะของปราสาทที่ตั้งอยู่กึ่งกลางรูปจำลอง (ภาพที่ 210) สามารถตีความได้ว่าเป็นปราสาทไพชยนต์จำลองและมีลักษณะคล้ายกับอามิสเสเจดีย์ (ภาพที่ 211) หนึ่งในสถูปมหาสถานาวัดโพธาราม (วัดเจดีย์เจ็ดยอด) จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลพระเจ้าติโลกราชแห่งอาณาจักรล้านนา⁸⁷

นอกจากนี้ปราสาทที่ประดับอยู่บนยอดจักรวาลจำลองก็ยังมีลักษณะที่คล้ายกับปราสาทจำลองที่ตั้งประดับอยู่ที่มุมรั้วที่ล้อมองค์พระธาตุหริภุญไชยด้วยเช่นเดียวกัน (ภาพที่ 212) ตามประวัติกล่าวว่ารั้วล้อมรอบพระธาตุเป็นของที่สร้างขึ้นในสมัยราชวงศ์มังราย รัชกาลพระเมืองแก้ว⁸⁸ ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้รูปจักรวาลที่วัดพระธาตุหริภุญไชยน่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 21

อย่างไรก็ตามเนื่องจากประติมากรรมรูปจำลองจักรวาลมีปรากฏเพียงชิ้นเดียวเท่านั้น อีกทั้งไม่ปรากฏหลักฐานเอกสารที่เกี่ยวข้องกับรูปประติมากรรมจำลองชิ้นนี้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงไม่สามารถที่ทราบถึงวัตถุประสงค์ในการสร้าง ครั้นจะกล่าวว่าประติมากรรมจำลองชิ้นนี้สร้างขึ้นเพื่อเป็นการเน้นย้ำความเป็นศูนย์กลางของวัดพระธาตุก็ดูจะไม่ถูกต้องนัก ทั้งนี้เพราะศูนย์กลางของวัดพระธาตุที่จริงอยู่ที่องค์พระบรมธาตุ

การที่พบรูปประติมากรรมจำลองจักรวาลเพียงชิ้นเดียวในดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันนั้น น่าที่จะเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความไม่นิยมสร้าง ซึ่งทั้งนี้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า ถ้า

⁸⁶ S. Paraanavitana, The Sutpa in Cylon (Colombo : The Cylon Government Press, 1946), 21 – 23.

⁸⁷ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะภาคเหนือ : หริภุญไชย – ล้านนา (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2538), 161.

⁸⁸ บุญผา คุณยสัย “พระธาตุหริภุญไชย” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่ม 9 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์ , 2542. จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธ.ค. 2542) , 4471.

การสร้างรูปประติมากรรมจำลองจักรวาลให้มีรายละเอียดที่ครบถ้วนและถูกต้องเป็นเรื่องที่สิ้นเปลือง อีกทั้งการจะใช้ประโยชน์จากรูปจำลองก็ทำได้ไม่มากนัก ทั้งนี้เพราะสิ่งก่อสร้างประธานของศาสนสถานในเอเชียอาคเนย์ไม่เคยใช้รูปประติมากรรมจำลองแต่ประการใด เพราะฉะนั้นในงานประติมากรรมจึงแสดงออกมาเป็นสัญลักษณ์ที่เด่นชัดเพราะเมื่อใครก็ตามได้เห็นแล้วจะได้เข้าใจในทันที

พระพุทธรูปประทับอยู่เหนือหลังช้าง

จากหลักฐานพุทธศิลปะที่พบในพื้นที่ประเทศไทยในปัจจุบันพบว่า พระพุทธรูปหินทรายที่พบในเขตเมืองพะเยาซึ่งถือเป็นสกุลช่างหนึ่งในศิลปะล้านนาได้ปรากฏการสร้างพระพุทธรูปที่มีฐานจะประดับช้างล้อมรอบซึ่งถือว่าเป็นลักษณะเฉพาะ รองศาสตราจารย์ ศักดิ์ชัย สายสิงห์ได้กำหนดอายุของพระพุทธรูปสกุลช่างพะเยาที่แกะรูปช้างประดับฐานว่าสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21⁸⁹

ส่วนเรื่องการตีความเรื่องการสร้างช้างประดับฐานพระพุทธรูป(ภาพที่ 213)นั้น รองศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์ ได้เสนอว่า เป็นคติความคิดเกี่ยวกับการสร้างช้างประดับฐานเจดีย์ที่ผ่านมาจากสุโขทัยและล้านนา อันหมายถึงช้างผู้ค้ำจุนพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องหมายแสดงความยิ่งใหญ่ ความมีอำนาจ⁹⁰

ผู้วิจัยเห็นว่า เรื่องการแกะรูปช้างประดับฐานพระพุทธรูปได้รับอิทธิพลมาจากการสร้างประติมากรรมรูปช้างประดับเจดีย์นั้นน่าที่จะเป็นไปได้ ทั้งนี้เพราะประติมากรรมที่พบในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันที่มีอายุเก่าแก่กว่าพุทธศตวรรษที่ 21 พบแต่รูปประติมากรรมลอยตัวรูปพระอินทร์เท่านั้นที่จะสร้างรูปช้างรองรับเช่นรูปประติมากรรมพระอินทร์จากปราสาทเขาพนมรุ้ง เป็นต้น ทั้งนี้เพราะช้างเป็นเทพพาหนะ แต่เราไม่เคยพบการสร้างรูปช้างประดับฐานพระพุทธรูป อีกทั้งการสร้างประติมากรรมรูปประดับฐานพระเจดีย์มีปรากฏมาตั้งแต่ศิลปะอินเดียสมัยคันธาระแล้ว

อย่างไรก็ดีผู้วิจัยมีความเห็นว่าการสร้างประดับรูปช้างประดับฐานน่าที่จะมีความหมายอื่นได้อีกนอกเหนือจากเป็นการแสดงให้เห็นว่าช้างหนุนพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุที่ว่าพระพุทธรูปถือว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ดังนั้นการที่จะเลือกรูปประติมากรรมใดมาประดับฐานย่อมจะต้องมี

⁸⁹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, “ช้างประดับฐานพระพุทธรูปศิลปะล้านนาสกุลช่างพะเยา” ศิลปวัฒนธรรม 12, 3 (มกราคม 2534) : 68.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, 69.

ความหมายไม่มากนักน้อย ผู้วิจัยตีความว่าการที่นำช้างมาประดับฐานพระพุทธรูปนั้นคงจะมีความหมายแฝง ทั้งนี้เพราะ

1. หลักฐานในคัมภีร์มหากาพย์รามายณะของศาสนาพราหมณ์ ในสรรคที่ 40 ของพาลกัณฑ์ กล่าวว่า เมื่อม้าอุปการของพระเจ้าสวระได้หายไป โอรสของพระเจ้าสวระได้ขุดดินลงไปเพื่อตามหาม้าอุปการและได้พบกับช้างวิรูปากษะที่กำลังหนูนโลกอยู่⁹¹ อีกทั้งในกนิษณะบรรพของคัมภีร์มหากาพย์ได้กล่าวถึงช้าง 4 เชือกหนูนโลก อันได้แก่ ภารตัส วามน ไอราวต และสุประตีกะ⁹²

นอกจากนี้คัมภีร์วิษณุปุราณะ และคัมภีร์มัธยปุราณะยังได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ช้างไอราวตเป็นช้างเทวดาเชือกแรกที่เกิดจากเปลือกไข่ (พรหมานตะ) ด้านขวามือของพระพรหมพร้อมทั้งช้างพลายอีก 7 เชือก ส่วนช้างพังอีก 8 เชือกเกิดจากเปลือกไข่ด้านซ้ายมือของพระพรหมรวมช้างได้ทั้งหมด 16 เชือก ช้างเหล่านี้ถือว่าเป็นบรรพบุรุษของช้างทั้งปวงในโลกมนุษย์และโลกสวรรค์ อีกทั้งช้างทั้ง 16 เชือกนี้ได้ทำหน้าที่หนูนจักรวาลโดยได้หนูนที่มุมทั้งสี่ด้านและที่กึ่งกลางด้านทั้งสี่ และคติเรื่องช้างหนูนจักรวาลนี้ได้รับความนิยมมากดังตัวอย่าง ฐานพระเทวาลัยเออูล่า รัฐมหาราษฏร์ ประเทศอินเดีย เป็นต้น⁹³

คัมภีร์อมรโกศของอมรสิงห์กล่าวถึงช้างพลายประจำทิศและช้างพังประจำทิศ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

เอราวตะ ปุณฺฑรีโก	วามนะ กุมฺโทณฺชนะ
ปุษฺปะทนฺตะ สารวณฺณะ	สุปรตีกสฺจ ทิกฺคชา
กริณฺโฆ’ภฺรณฺกปิลา	ปิงฺกลานฺอุปมา ะ กุรฺมาต
ตามรฺกณฺตี สฺกุรฺทนฺตี	จางฺกนา จาณฺชนาวตี ⁹⁴

⁹¹ V. Mani, Puranic Encyclopaedia : A Comprehensive Dictionary with Special Reference to the Epic and Puranic Literature (Delhi : Motilal Banarsidass, 1975), 62.

⁹² The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa Vol. 5 ,Trand. by K. M. Ganguli (New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1981), 28.

⁹³ H. Zimmer Myths and Symbols in Indian Art and Civilization, Edits by J. Campbell (Delhi : Motilal Banarsidass, 1990), 105.

⁹⁴ Amarasimha, Amarakosa, Edit by Vamanacharya Jhalakikar (Delhi : Eastern Book Linkers, 2002), 16.

แปลว่า ช้างเฮอร์วัต ช้างปุลนทริก ช้างวามนะ ช้างกุมุท ช้างอัญชนะ ช้างบุษปทันตะ
ช้างसारวणมะ ช้างสุประติกะ เป็นช้างประจำทิศ

ช้างพังของช้างเหล่านั้นได้แก่ อกรรม กปีลา ปิงคลา อนุปมา ตามรรณณิ อังคณา
และอัญชนาวดี

2. แม้ในคติทางพุทธศาสนาที่ปรากฏเรื่องช้างประจำทิศ ดังมีหลักฐานในคาถาที่ 30
ของคัมภีร์อภิธานัปทีปิกาผลงานของพระมัลลกาลณะแห่งเขตวันวิหารซึ่งท่านมีชีวิตอยู่ใน
รัชกาลพระเจ้าปราคัมภพวาท 1 แห่งลังกาวิไล

เนื้อความอรรถในคัมภีร์อภิธานัปทีปิกานั้นเหมือนกับคัมภีร์อมรโกศ ต่างกันเพียง
ภาษาที่ใช้เท่านั้น ในคัมภีร์กล่าวว่า

เฮอร์วณ ปุลนทริโก	วามโนกุมุโท'ณชโน
บุษปทันโต สัพพณุมโม	สุปติโก ทิสาคชา

แปลว่า ช้างเฮอร์วณ ช้างปุลนทริก ช้างวามนะ ช้างกุมุท ช้างอัญชนะ ช้างบุษปทันตะ
ช้างสัพพณุมมะ ช้างสุปติกะ เป็นช้างประจำทิศ

คัมภีร์อภิธานัปทีปิกาอีกกล่าวถึงช้างพังอีก 8 เชือกที่เป็นคู่ของช้างอัฐทิศข้อความ
ในคัมภีร์ดังกล่าวนี้แปลมาจากคัมภีร์อมรโกศ ดังใจความต่อไปนี้

อพมู กปีลา เจว	ปิงคลาอนุปมา มตา
ตมพณณณิ สุภทนต์	องคณา อัญชนาวดี ⁹⁵

แปลว่า ช้างพังเหล่านั้นได้แก่ อพมู กปีลา ปิงคลา อนุปมา ตมพณณณิ สุภทนต์
อังคณา อัญชนาวดี

3. คติเรื่องช้างประจำทิศนั้นก็ยังมีปรากฏในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันดังหลักฐาน
เอกสารต่อไปนี้

3.1 คัมภีร์จักรวาลทีปนิผลงานของพระสิริมังคลาจารย์ได้กล่าวถึงเรื่องช้างอัฐทิศ
โดยที่พระสิริมังคลาจารย์ได้อ้างอิงจากข้อความในฉันทบทที่ 30 ของคัมภีร์อภิธานัปทีปิกาของพระ
โมคคัลลานเถระ นอกจากนี้ท่านยังได้อ้างข้อความในคัมภีร์อภิธานัปทีปิกาอีกผลงานของมหา

⁹⁵ สิริมหาจตุรงคผล, อภิธานัปทีปิกา (กรุงเทพฯ : วัดปากน้ำ, 2527) , 35.

อำมาตย์สรีจตุรงคพลที่กล่าวถึงช้างอัฐทิศรักษาทิศทั้งแปดพร้อมด้วยนางช้างพังที่คู่กับช้างอัฐทิศทั้ง 8⁹⁶

ดังนั้นการที่พระสรีมังคลาจารย์กล่าวถึงเรื่องช้างอัฐทิศก็ย่อมที่จะหมายความว่า กลุ่มพระสงฆ์บางกลุ่มในอาณาจักรล้านนาตั้งแต่รัชกาลพระเมืองแก้วและรวมถึงก่อนหน้ารัชสมัยนี้ ย่อมที่จะได้รับรู้เรื่องช้างอัฐทิศแล้วทั้งนี้เพราะคัมภีร์อภินันปทีกาและคัมภีร์อภินันปทีปิภาฎิกา เป็นคัมภีร์หมวดพจนานุกรมที่สำคัญที่พระภิกษุต้องเล่าเรียน ซึ่งในปัจจุบันยังมีปรากฏร่องรอยใน พม่า

3.2 สมุทโฆษคำฉันท์เป็นวรรณคดีที่ได้นำเนื้อหามาจากปัญญาสาตก ในช่วง ต้นของสมุทโฆษคำฉันท์ซึ่งเชื่อกันตามชนว่าเป็นผลงานการประพันธ์ของพระมหाराชครูใน สมัยอยุธยา กล่าวถึงตอนที่พระสมุทโฆษไปคล้องช้างได้กล่าวถึงอัฐทิศซึ่งน่าจะหมายถึงช้าง อัฐทิศ แต่อย่างไรก็ตามในสมุทโฆษคำฉันท์ก็ไม่ได้ให้รายละเอียดที่เกี่ยวอัฐทิศแต่ประการใด ดังตัวอย่างที่ยกมาดังต่อไปนี้

๑ ย่อมอัฐทิศชำนวยพงศ์ ควรเป็นขานผจง
แก่นฤบดีศิริง⁹⁷

3.3 ฉันท์สรรเสริญพระเจ้าปราสาททองเป็นวรรณคดีที่พรรณนาถึงเหตุการณ์ครั้ง ที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ประกอบพิธีลบศักราชที่พระที่นั่งจักรพรรดิไพชยนต์ จาก ข้อความที่บันทึกไว้ในหน้าแรกของสมุดไทยกล่าวว่า พระมหाराชครูผู้แต่งเสื่อโคคำฉันท์เป็นผู้ แต่งคำฉันท์เรื่องนี้และเอกสารฉบับนี้เป็นฉบับที่คัดลอกเมื่อวันศุกร์ ขึ้น 7 ค่ำเดือน 5 ปีจุลศักราช 1109ตรงกับวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ. 2290 ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ และได้คัดสำเนา มาแต่เจ้ากรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งเอามาแต่หีบพระศาสตราคม

ฉันท์สรรเสริญพระเจ้าปราสาททองได้กล่าวถึงช้างอัฐทิศว่าประดับที่พระเมรุ (ปราสาท) ในงานพระราชพิธีลบศักราช

๑ ตั้งเมรุไกรลาส ศิขรวราสน์ พิมลฉายฉาน

⁹⁶ พระสรีมังคลาจารย์, จักรวาทพิปนี, แปลโดย ทินกร ทองเสวด (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2523), 129.

⁹⁷ สมุทโฆษคำฉันท์ (กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา, 2504), 42.

ไวยุทธศาสตร์ วิทยารธรรมพ์ ทานพสุพรรณ	ยักษานาคินทร์
๐ แล้วตั้งอัฐกษ- ชาธารลงกต	ลงการเจียรจินต์
กองกาญจน์ ประดับหัตถ์อินทร์ ไอยราพตอินทร์	เลศอำนวยพงศ์
๐ ในเบื้องบูรพทิศ เสวตกุญชรสถิต	เผือกผ่องยรรยง
อาภรณ์ประดับ สรรพสรรพางค์ทรง แสนสารธำรง	ฤทธิภาพดำเกิง
๐ โรมหัตถ์อินทร์ กษเรศวรินทร์	ดุสิตพระเพลิง
เนาศาอา- คไนยเถลิง กลกายมลังเมลิง	มลากอาภา
๐ วรรัตหัตถ์อินทร์ เนาศัททกนิณ	ฐานแก้วมุกดา
ดุสิตมหากสุก ชุกขามภูวนา ก่องกาญจน์อาภา	อาภรณ์เพชรพราย
๐ ในหริทิต อัญชันคชฤทธิ์	คชเรศเจดิลาย
ดุสิตนิลบุล สรรพสรรพางค์กาย กุญชรวรมาย	สุริโคตรกระกุล
๐ เบื้องปัจจิมทิศ โกมุทสิงสถิต	ฐานแก้วไพฑูรย์
พ่ายพิทโส สารนิลกระกุล วรวงศ์อดุลย์	เลิศล้ำหัตถ์อินทร์
๐ เผ่าตามพญุชรว วัชิตสุคร	สถานมาศโดยถวิล
อาภรณ์ประดับสำหรับหัตถ์อินทร์ ย่อมสารอมรินทร์	อัมราคชพงศ์
๐ ในทิศอีสาน เสวตคชชาธาร	สรรพสรรพางค์ทรง
สังวาลดามาศ แก้วแก้วยรรยง ยิ่งกุญชรวงศ	ไอยราพตอินทร์ ⁹⁸

3.4 อนึ่งเนื้อความที่เกี่ยวข้องกับเรื่องช้างล้อมรอบเขาพระสุเมรุในงานพระราชพิธี
ลบศักราชที่ปรากฏในฉันทสรเสริญพระเจ้าปราสาททองเหมือนกับที่ปรากฏในพระราช
พงศาวดารทุกประการ⁹⁹

3.5 คำฉันท์ชกกรรมประยูรผลงานการประพันธ์ของหลวงราชวังเมือง จาก
ข้อความในกาพย์บังบทที่ 129 กล่าวว่าประพันธ์เสร็จในปี จ.ศ. 1110 ปีมะโรง ตรงกับปี พ.ศ.
2291 กลางรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เนื้อความที่เกี่ยวข้องช้างอัฐทิศและช้างพังที่เป็นคู่ปรากฏอยู่
ในกาพย์บทที่ 32 – 87 ซึ่งมีจำนวนมาก ดังตัวอย่างที่ยกมาต่อไปนี้

๐ จะกล่าวอัฐทิศแจ้งจง คชลักษณะเรืองแรง

⁹⁸ พระมหาราชครู, คำฉันท์สรรเสริญสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปราสาททอง, ตรวจ
ชำระโดย บุญเตือน ศรีวรพจน์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2543), 96 – 97.

⁹⁹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต), 339.

ตระศักดิ์ลักษณะโสภา

๐ ช้างหนึ่งมีนามไอยรา- พดพรรณเมฆา
แลเท้าก็กลมดุจฉัตร

๐ เท้าหลังเล็บเสมอเรียงรัตน์ มีขงมสิงหัทธ
แลขงมสีหะยืนยัน

ฯลฯ

๐ แม่อุษณวดีมีนาม กายาสีงาม
ประเสริฐลักษณะอินทรีย์¹⁰⁰

3.6 คำราชคำโคลงเป็นบทพระบรมราชนิพนธ์ในสมเด็จพระราชวังบวร
มหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังบวรในแผ่นดินรัชกาลที่ 2

เนื่องจากเนื้อหาที่ช้างอัฐธิศปรากฏอยู่ในโคลงบทที่ 24 - 36 ซึ่งมีจำนวนมากจึงตัดมา
เป็นตัวอย่างดังนี้

๐ เสร็จสารสิบชาติเชื้อ	พรหมพงศ์
จักร์อัฐธิศวงศ์	กล่าวไว้
สำหรับมิ่งเมืองม-	คลรราช
โดยดั่งลัดบให้	เร่รู้ตระกูลสาร
๐ ไอยราภาพไพ	สูงทัด
ดินน่กลมกลฉัตร	เฉกแท้
เท้าหลังเล็บสองสมรรถ	เสมอบาท
สีดั่งสีเมฆแล	อยู่เบือบุรพา ¹⁰¹

ดังนั้นคติเรื่องช้างประจำทิศจึงเป็นเรื่องรับรู้กันในศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา
เพียงแต่ในพุทธศาสนาน่าจะได้รับคติดังกล่าวมาจากศาสนาพราหมณ์ ทั้งนี้เพราะในคัมภีร์ในพุทธ

¹⁰⁰ หลวงราชวังเมือง, “คำฉันท์คชกรรมประยูร”ใน คำฉันท์คชภูมิจึงเวย คำฉันท์กล่อม
ช้าง ครั้งกรุงเก่า และ คำฉันท์คชกรรมประยูร ตรวจชำระโดย บุญเดือน ศรีวรพจน์ (กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2545), 79 – 87.

¹⁰¹ สมเด็จพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์, “คำราชคำโคลง”ใน พระบรมราช
นิพนธ์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545), 53.

ศาสนาทั้งที่ใช้ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตต่างก็กล่าวตรงกันว่า แผ่นดินที่รองรับมหาสมุทรคือปิงสุปฐพีมีลมรองรับ¹⁰² และไม่ได้กล่าวถึงช้างรองรับจักรวาลแต่ประการใด แต่คติเรื่องช้างหนุนจักรวาลในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะการปฏิรูปศาสนาในครั้งรัชกาลพระเจ้าปราคัมพาหุที่ 1 แห่งลังกาทวีป ทั้งนี้เพราะคัมภีร์อริยานุปทีปิกาเป็นคัมภีร์ที่รจนาในรัชกาลนี้ แต่อย่างไรก็ตามก็เป็นที่น่าสังเกตได้ว่าความรู้เรื่องช้างหนุนจักรวาลในสมัยอยุธยาเป็นชุดความรู้ของศาสนาพราหมณ์ก็ยังมีอยู่ ทั้งนี้เพราะเรื่องช้างที่ประจำทิศในตำราชลลักษณ์ได้อ้างว่าพระเป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์เป็นผู้ให้กำเนิดช้าง

อนึ่งการทำรูปช้างล้อมรอบฐานประติมากรรมจะถือจำนวนตามในคัมภีร์นั้นทำไม่ได้ด้วยทั้งนี้เพราะขนาดของฐานประติมากรรมมีขนาดเล็ก สมัยโบราณท่านจึงสร้างขึ้นให้เป็นเพียงแค่สัญลักษณ์เท่านั้น ตามทัศนะของผู้วิจารณ์เห็นทำรูปช้างล้อมรอบฐานประติมากรรมนั้นน่าจะหมายความว่า 2 กรณีคือ

1. พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ศูนย์กลางจักรวาลหรือบนเขาพระสุเมรุซึ่งน่าจะหมายความว่าพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทั้งนี้เพราะตามพุทธประวัติที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักนั้นปรากฏเหตุการณ์ตอนพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพียงตอนเดียวคือเสด็จโปรดพุทธมารดา

2. ตามคติเรื่องที่ว่าที่ประทับของพระพุทธเจ้าเป็นศูนย์กลางของโลก คติดังกล่าวมีปรากฏมาตั้งแต่ในชมพูทวีป¹⁰³ และพบในเขตเอเชียอาคเนย์ด้วยเช่นเดียวกันยกตัวอย่างเช่น ภาพสลักนูนต่ำตอนยมกปาฏิหาริย์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร(ภาพที่ 214) ในภาพได้แสดงให้เห็นว่าพระอาทิตย์พระจันทร์ลอยอยู่โดยมีต้นมะม่วงที่พระพุทธเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์เป็นศูนย์กลาง ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าต้นมะม่วงต้นนี้เป็นศูนย์กลางจักรวาล ทั้งนี้เพราะตามความเชื่อเรื่องโลกศาสตร์ที่ว่าพระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรรอบเขาพระสุเมรุที่เป็นศูนย์กลางโลก

นอกจากนี้ยังพบในภาพจิตรกรรมฝาผนังตอนยมกปาฏิหาริย์ที่วิหารโลกเทียกพันและที่วิหารกุปโยคยี (Kubyauk-gyi) ที่เมืองพุกาม ที่เขียนภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์ลอยอยู่ที่สอง

¹⁰² พระสูตรและอรรถกถา แปล ทิมนิกาย ปาฏิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), 281. ; พระสังฆมณโฆสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2528), 1.

¹⁰³ A.L. Basham, The Wonder That was India (New Delhi : Rupa & Co. , 1998), 193 – 195.

ข้างต้นมะม่วงที่พระองค์แสดงมหาปาฏิหาริย์ อีกทั้งภาพจิตรกรรมตอนปฐมเทศนาที่ปักด้านใต้ผนังด้านทิศตะวันตกของอักษะโกณะปะยะ (Ajja-gona-hpaya) ที่เมืองพุกาม ซึ่งทำเป็นรูปพระอาทิตย์และพระจันทร์ลอยอยู่ด้านข้างต้นศรีมหาโพธิ์ แม้ในสมัยหลังคติดังกล่าวก็ยังปรากฏอยู่ เช่นที่ วิหารขนาดเล็กด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเจดีย์ชเวดากอน เมืองย่างกุ้ง ช่างได้แกะรูปพระอาทิตย์และพระจันทร์ลอยอยู่เหนือวิหาร (ภาพที่ 215)

แม้ในภาพสลักเล่าเรื่องในศาสนาพราหมณ์ก็พบการแสดงออกในลักษณะนี้ ยกตัวอย่างเช่น หน้าชั้นของโคปุระชั้นที่ 2 ของปราสาทเขาพระวิหาร ประเทศกัมพูชาทับหลังเล่าเรื่องกูรมาวตาร พบที่ปราสาทพิมาย ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย และภาพสลักกูรมาวตารที่ปราสาทมณีนาควันตวันตเฉียงของปราสาทนครวัด ในภาพช่างได้แกะภาพพระอาทิตย์พระจันทร์ลอยอยู่เหนือยอดเขามันดาละ

อนึ่งนอกจากการทำรูปข้างล้อมรอบฐานประติมากรรม เรายังพบว่ามีการทำประติมากรรมรูปข้างสามเศียรที่ฐานพระพุทธรูปซึ่งปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา อีกองค์จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ภาพที่ 216) พระพุทธรูป 2 องค์นี้จัดเป็นพระพุทธรูปในศิลปะล้านนาสกุลช่างพะเยา นอกจากนี้ยังปรากฏในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอีก 2 องค์ซึ่งองค์หนึ่งจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ภาพที่ 217) และอีกองค์จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติวังจันทร์เกษม จังหวัดกรุงศรีอยุธยา พิจารณาจากพุทธลักษณะสามารถกำหนดได้ว่าเป็นพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาตอนกลาง ส่วนในดินแดนใกล้เคียงก็ยังปรากฏพระพุทธรูปประทับอยู่บนหลังช้างด้วยเช่นกัน เช่นพระพุทธรูปสมัยราชวงศ์ทองอร่ามหลัง (ภาพที่ 218)

เรื่องการทำรูปข้างสามเศียรประดับฐานพระพุทธรูปหรือพระพุทธรูปประทับบนประติมากรรมข้าง 3 เศียร ผู้วิจัยตีความว่า ข้างสามเศียรในที่นี้คือข้างเราวัณซึ่งถึงแม้ว่าในมหามาวตของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทจะกล่าวไว้ว่ามี 33 เศียร¹⁰⁴ แต่เมื่อปรับมาเป็นศิลปะแล้วมักจะทำ 3 เศียร หรืออาจจะเป็นการสืบทอดรูปแบบของประติมากรรมรูปข้างเราวัณก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 18 ที่ปรากฏอยู่ในภาพสลักตามปราสาทหิน(ดูรายละเอียดในเรื่องข้างเราวัณในบทที่ 4) แต่การที่ช่างได้สร้างพระพุทธรูปเหนือข้างเราวัณนั้นหมายถึงพระพุทธรูปประทับที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทั้งนี้เพราะได้เปรียบเทียบกับ

104

พระพุทธรูปโฆษาจารย์, พระธรรมปัทมกถา ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539), 156 – 157.

1. ภาพปูนปั้นเนมิราชชาคคตอนพระเนมิราชขึ้นไปเทศนาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ผนังด้านหน้าของวิหารวัดไลย์ จังหวัดลพบุรี (ภาพที่ 219) ในภาพดังกล่าวได้ปั้นรูปพระเนมิราชประทับอยู่เหนือช้างเอราวัณ
2. ภาพจิตรกรรมฝาผนังตอนพระพุทธเจ้าเทศนาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ผนังสกัดหน้าของพระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี แม้ว่าช่างจะเขียนให้พระพุทธเจ้าประทับอยู่บนเขาพระสุเมรุแล้วก็ตาม แต่ก็ได้เขียนให้พระพุทธเจ้าประทับอยู่เหนือช้างเอราวัณและผู้ล่ายร่นำจากโลกสัตตฐานปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา แม้ว่าจะเขียนลายพระอินทร์ประทับบนยอดพระสุเมรุแล้ว แต่ในรูปพระอินทร์ก็ประทับอยู่เหนือหลังช้างเอราวัณ

สถาปัตยกรรม

ในงานสถาปัตยกรรมการแสดงออกถึงสัญลักษณ์ของจักรวาลตามคติศาสนาที่มาจากชมพูทวีปได้ครบถ้วนตามคัมภีร์นั้นทำได้ยากทั้งนี้เพราะเทคนิคทางเชิงช่างโบราณ และประโยชน์ในแง่การใช้สอย รวมถึงจุดประสงค์ที่จะต้องการแสดง แต่กระนั้นลักษณะการแสดงสัญลักษณ์ของจักรวาลที่ปรากฏในสถาปัตยกรรมมีดังต่อไปนี้

ช้างล้อมรอบฐานอาคาร

การแสดงออกเรื่องคติจักรวาลในงานสถาปัตยกรรมให้ครบถ้วนตามคัมภีร์เป็นเรื่องยาก ดังนั้นการแสดงออกในเรื่องดังกล่าวจึงเป็นการแสดงออกในเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งสัญลักษณ์ที่เก่าที่สุดในการสื่อถึงความเป็นจักรวาลคือ การสร้างประติมากรรมรูปช้างประดับอยู่ที่ฐาน ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไปแล้วในคดีเรื่องช้างหนูนจกรวาลที่ว่าด้วยช้างประดับฐานประติมากรรมไปแล้ว

ถึงแม้ว่าหลักฐานสถาปัตยกรรมที่มีช้างประดับที่ฐานอาคารในปัจจุบันจะมีอายุไม่เก่าเกินกว่าศิลปะอินเดียสมัยคุปตะก็ตาม แต่ร่องรอยการนำช้างประดับฐานสถาปัตยกรรมนั้นก็มีปรากฏอยู่ในสถาปัตยกรรม ยกตัวอย่างเช่น สถาูปสำริดสมัยคันธาระปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานอารยธรรมเอเชีย (Museum of Asia Civilization) ที่ประเทศสิงคโปร์ (ภาพที่ 220 ,

221) และสถูปสำริดจำลองจากปะวูลปาเว ซึ่งมีอายุอยู่ในศิลปะอนุราชปุระตอนปลาย¹⁰⁵ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ประเทศศรีลังกา

หลักฐานเท่าที่พบในปัจจุบันในดินแดนประเทศอินเดียปัจจุบันพบแต่การสร้างประติมากรรมรูปช้างประดับที่ฐานพระเทวาลัย ส่วนในลังกาทวีปนอกจากจะมีการประดับรูปช้างที่ฐานพระสถูปซึ่งในคัมภีร์มหาวงศ์พงสาวดารลังกาเรียกแนวประติมากรรมรูปช้างที่ประดับพระสถูปว่า “หัตถิปราการ”¹⁰⁶ อีกทั้งยังปรากฏว่ามีการสร้างประติมากรรมรูปช้างประดับฐานวาล์วกาทะของพระสถูปกัณฑะและโพธิมนิลคาม¹⁰⁷ เป็นต้น

สาเหตุที่นักคิดเรื่องช้างหนูนจกรวาลมาใช้ประดับฐานสถาปัตยกรรมของพุทธศาสนา ก็เพราะ ในช่วงระยะเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 5 พบว่าไม่ปรากฏคัมภีร์เล่มใดในพุทธศาสนาที่จะกล่าวถึงลักษณะของจักรวาลได้อย่างชัดเจน ดังนั้นเมื่อมีความจำเป็นที่จะต้องแสดงสัญลักษณ์ของจักรวาลจึงจำเป็นที่จะต้องนำเรื่องราวหรือสัญลักษณ์ของศาสนาพราหมณ์มาใช้ แต่อย่างไรก็ตาม เรื่องการนำประติมากรรมรูปช้างมาประดับที่ฐานไม่มีปรากฏในสมุคไตรภูมิและในจิตรกรรมฝาผนัง ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะงานจิตรกรรมไม่มีความจำกัดเรื่องเทคนิคในการสื่อความเมื่อตราใบที่พื้นที่ในการวาดภาพเพียงพอ และไม่ต้องคำนึงถึงเรื่องการใช้สอยภายใน รวมทั้งเนื้อหาที่มาของจิตรกรรมส่วนใหญ่มาจากคัมภีร์กลุ่มอรรถาและคัมภีร์โลกศาสตร์โดยที่คัมภีร์เหล่านี้ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องช้างหนูนจกรวาลแต่ประการใด

สำหรับดินแดนในประเทศไทยปัจจุบันพบว่าการประดับประติมากรรมรูปช้างที่ฐานสถาปัตยกรรมที่เก่าที่สุดเท่าที่สำรวจในปัจจุบันคือ เจดีย์จุลปโทน จังหวัดนครปฐม ซึ่งที่เจดีย์จุลปโทนจะเป็นปูนปั้นประดับอยู่ที่มุมและด้านเท่านั้น หลังจากเจดีย์จุลปโทนอีกหลายร้อยปีจึงพบการสร้างประติมากรรมรูปช้างประดับฐานสถูปอีกครั้งในกลุ่มเจดีย์ของภาคกลางตอนบน ยกตัวอย่างเช่น เจดีย์ประธานวัดช้างล้อม เขตเมืองเก่าศรีสัชนาลัย เจดีย์ประธานวัดช้างล้อมที่นอกเมืองเก่าสุโขทัย ด้านทิศตะวันออก และเจดีย์ประธานวัดช้างรอบในเขตอรัญญิกของเมืองกำแพงเพชร เป็นต้น

¹⁰⁵ U. von Schroeder, Buddhist Sculpture of Sri Lanka (Hong Kong : Visual Dhanma Publications Ltd., 1990), p 196.

¹⁰⁶ วิไลรัตน์ ยักรอด, “สถูปที่มีหัตถิปราการในศรีลังกา” ศิลปากร 38, 3 (พฤษภาคม – มิถุนายน 2538) : 32.

¹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, 44 – 45.

ส่วนในดินแดนที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างก็ปรากฏหลักฐานเจดีย์ช้างล้อม แต่ก็ค่อนข้างพบน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน พระเจดีย์ที่ช้างล้อมรอบฐานที่สำคัญได้แก่ เจดีย์ประธานวัดมเหยงคณ์ นอกเกาะเมืองทางด้านทิศตะวันออก (ภาพที่ 222) เจดีย์ประธานวัดช้างนอกเกาะเมืองทางด้านทิศเหนือเป็นต้น ซึ่งรูปช้างที่วัดช้างได้พังทลายไปแล้ว¹⁰⁸ นอกจากนี้ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างยังได้มีการแปลงรูปช้างที่ล้อมรอบเป็นเจดีย์ที่มีรูปสิงห์ล้อมรอบ เช่น เจดีย์ประธานวัดธรรมิกราช หน้าพระราชวังหลวง และ เจดีย์ประธานวัดแม่นางปลื้ม นอกเกาะเมืองทางด้านทิศเหนือ

ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากดินแดนในประเทศไทยแล้ว ยังพบคดีเรื่องการช้างประดับอยู่ที่ฐานเจดีย์ในเมืองพุกาม เช่นที่ เจดีย์สิตานากียา (Sitana – gyi – hpaya) มีอายุอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 12¹⁰⁹ (กลางพุทธศตวรรษที่ 18) (ภาพที่ 223 , 224) (โบราณสถานหมายเลขที่ 675 สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 1812¹¹⁰ โบราณสถานหมายเลขที่ 1790 มีอายุอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 13¹¹¹ กลางพุทธศตวรรษที่ 19) และโบราณสถานหมายเลขที่ 1855 มีอายุอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 13¹¹² (กลางพุทธศตวรรษที่ 19)

จากจำนวนของเจดีย์ช้างล้อมที่สำรวจได้ในเมืองพุกามพบว่ามีจำนวนน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับสัดส่วนของจำนวนโบราณสถานทั้งหมดในเขตเมืองพุกาม ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความนิยมสร้างเจดีย์ช้างล้อมว่ามีไม่มากนักทั้งนี้อาจจะเป็นไปได้ว่า เมื่อพิจารณาจากเจดีย์ช้างล้อมที่พบจะมีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 18 – กลางพุทธศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นช่วงที่อิทธิพลพุทธศาสนาจากลังกาทวีไปได้แพร่ขยายมายังพื้นที่เอเชียอาคเนย์

ลักษณะเจดีย์ช้างล้อมในเมืองพุกามจะทำเป็นรูปช้างหมอบ ซึ่งแตกต่างกับที่พบในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันที่นิยมสร้างประติมากรรมรูปช้างยืน ส่วนประติมากรรมช้างหมอบ

¹⁰⁸ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง , “เจดีย์ช้างล้อมแห่งใหม่ในอยุธยาที่วัดวัดดาวาส” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 21, ฉบับที่ 3 (ม.ค. 2543) : 94 – 95.

¹⁰⁹ P. Pichard, Inventory of Monument at Pagan Vol. IV (Paris : Unesco , 1994.), 208.

¹¹⁰ P. Pichard, Inventory of Monument at Pagan Vol. III (Paris : Unesco, 1994.), 186 - 187.

¹¹¹ P. Pichard, Inventory of Monument at Pagan Vol. VI (Paris : Unesco, 1999.), 63 – 64.

¹¹² I. bid, 200 – 202.

ประดับฐานพระเจดีย์นั้นพบอยู่เพียง 2 แห่งเท่านั้น คือ เจดีย์สี่ห้อง(ภาพที่ 225) นอกเมืองเก่าสุโขทัย ด้านทิศใต้ (ในกรณีของเจดีย์สี่ห้องผู้วิจัยไม่มั่นใจว่าแต่เดิมอาจจะเป็นช้างยืนต่อมามาซ่อมเสริมฐานจึงทำให้ประติมากรรมรูปช้างกลายเป็นช้างหมอบ)และ เจดีย์วัดหัวหนอง ที่เวียงกุมกาม จังหวัดเชียงใหม่ แต่อย่างไรก็ตามในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดีก็ปรากฏประติมากรรมรูปช้างยืนประดับเจดีย์เช่น เจดีย์ภายในถ้ำหมายเลข 158 ที่โปวินตอง เมืองโมยวน มณฑลสะแกง เจดีย์ลินพูชิน ในเขตเมืองสะแกง

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่ารูปแบบของประติมากรรมรูปช้างหมอบประดับพระเจดีย์ในประเทศไทยได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะสมัยเมืองพุกาม ทั้งนี้เพราะแม้ว่าในลังกาทวิปจะมีการทำประติมากรรมรูปช้างหมอบประดับฐานพระเจดีย์ แต่ก็ยังเป็นเพียงการประดับที่ฐานวาลกทะทั้งสี่ด้านขององค์พระสถูป หรือมีฉนวนนั้นก็เป็นการประดับรอบพระสถูปองค์ขนาดเล็ก ดังเช่นที่เจดีย์ลวันเวลิเสยยะ เป็นต้น หากแต่ในศิลปะพม่าสมัยเมืองพุกามไม่ว่าจะเป็นสถูปขนาดเล็กหรือขนาดใหญ่ก็ตาม จะทำรูปช้างหมอบรอบฐานพระเจดีย์ไม่ได้ประดับเฉพาะด้านใดด้านหนึ่งเหมือนกับในลังกาทวิป ซึ่งเหมือนกับช้างที่ประดับรอบที่เจดีย์สี่ห้อง จังหวัดสุโขทัยและเจดีย์วัดหัวหนอง จังหวัดเชียงใหม่

อีกหนึ่งลักษณะที่เหมือนกันของเจดีย์ช้างล้อมที่พบในประเทศพม่าปัจจุบันและในประเทศไทยปัจจุบันคือ ประติมากรรมรูปช้างที่ประดับฐานจะทำเพียงครั้งตัวเท่านั้น ยกเว้นแต่ที่วัดช้างล้อม เมืองศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัยที่ทำเต็มตัว แม้ว่าจะได้เคยมีผู้เสนอว่าการสร้างประติมากรรมรูปช้างเต็มตัวที่วัดช้างล้อมเป็นอิทธิพลมาจากเขมรโบราณ¹¹³ แต่ผู้วิจัยเห็นว่าการสร้างประติมากรรมรูปช้างเต็มตัวเพราะประติมากรรมรูปช้างที่วัดช้างล้อม เมืองศรีสัชนาลัยนี้สร้างขึ้นที่หลังองค์พระเจดีย์¹¹⁴ อีกทั้งการช้างประดับศาสนสถานในเขมรโบราณก็พบอยู่เพียง 2 แห่งเท่านั้นคือ ปราสาทบาบองและปราสาทแม่บุญตะวันออก ในเขตเมืองพระนครซึ่งปราสาททั้ง 2 หลังต่างก็มีอายุเก่ากว่าวัดช้างล้อมมาก อีกทั้งในโบราณสถานทั้ง 2 แห่งนี้ช้างที่ประดับก็อยู่ที่มูฐานเป็นชั้นเท่านั้น ไม่ได้ตั้งประดับล้อมรอบฐานเป็นชั้นแต่ประการใด ซึ่งผิดกับเจดีย์ช้างล้อมในลังกาทวิป ส่วนสาเหตุที่ทำให้ประติมากรรมรูปช้างครั้งตัวประดับฐานพระเจดีย์ สันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะถือว่าเป็นคติช้างหนุนจักรวาล

¹¹³ อัจฉรา แฉ่งสารกิจ, “การศึกษาวิจัยเรื่องวัดช้างล้อม” ในอุทยานประวัติศาสตร์
อ.ศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530), 85 – 88.

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, 95 – 119.

ส่วนดินแดนที่ราบทะเลสาบเขมรก็พบการสร้างประติมากรรมรูปช้างประดับฐานพระเจดีย์ เช่น พระเจดีย์บนเขาราชทรัพย์ ที่เมืองอุดงคัมมีชัย เมื่อพิจารณาจากรูปแบบสันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลจากดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ส่วนหลักฐานในสมัยเมืองพระนครไม่พบการสร้างประติมากรรมรูปช้างล้อมพระเจดีย์ และปราสาทที่สร้างอุทิศถวายในพุทธศาสนา แต่พบการทำประติมากรรมรูปช้างไว้ที่มุมปราสาท เช่น ปราสาทพนมบกong ในเขตเมืองหริหรัลย์ ปราสาทหลังนี้เป็นปราสาทฐานเป็นชั้นที่พระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 เป็นผู้สถาปนาในปีมหาศักราช 881 ตรงกับปี พ.ศ. 1409 เพื่อเป็นศูนย์กลางของเมืองหริหรัลย์¹¹⁵ ที่มุมด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของฐานชั้นที่ 2 มีประติมากรรมรูปช้างประดับอยู่ ซึ่งถือว่าเป็นชั้นที่สมบูรณ์ที่สุด ส่วนมุมด้านอื่นๆ พบแต่ฐานเท่านั้น การประดับประติมากรรมรูปช้างที่มุมเป็นคติเรื่องช้างหนูนจกรวาลและเป็นการแสดงว่าปราสาทแห่งนี้เป็นศูนย์กลางของจักรวาล

ส่วนในอาณาจักรจามปาโบราณสถานส่วนใหญ่ได้พังทลายลงไปเมื่อครั้งสงครามเวียดนามดังนั้นผู้วิจัยจึงไม่สามารถนำตัวอย่างมาเสนอได้ หากแต่ในศิลปะจามปาได้ค้นพบแผ่นศิลาจำหลักรูปช้างและสิงห์สลักกับกัน โดยที่ประติมากรรมรูปสิงห์จะอยู่ที่มุม แผ่นศิลานี้พบที่ฮาตรง เมืองกวางตี้ มีขนาดสูง 43 เซนติเมตร ยาว 175 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเมืองดานัง ประเทศเวียดนาม¹¹⁶

ศาสตราจารย์ ฌอง บวซเซอเลียร์ ได้กำหนดอายุของแผ่นจำหลักศิลานี้ว่าอยู่ในศิลปะจาม สมัย มีซิน A – 1¹¹⁷ ซึ่งถ้าพิจารณาจากขนาดของแผ่นศิลาจำหลักสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นฐานประติมากรรมรูปเคารพเท่านั้น

การออกแบบที่อิงกับภาพจิตรกรรมจักรวาล(โลกัณฐาน)

เนื่องจากการแสดงภาพจักรวาลหรือโลกัณฐานมีอยู่ 2 ลักษณะ คือ การมองภาพจักรวาลจากเบื้องบน และการมองภาพจักรวาลในภาพแนวตัดตรง เพราะฉะนั้นการออกแบบในงานสถาปัตยกรรมจึงมี 2 รูปแบบเช่นเดียวกัน

¹¹⁵ M. Glaiza, Les Monuments du Groupe d'Ankor (Paris : J. Maisonneuve, 1993) , 246.

¹¹⁶ E. Guillon, Champa Art (Bangkok : River Book, 2001), 118.

¹¹⁷ J. Boisselier, La Statuaire du Champa (Paris : EFEO, 1963), 205 – 206.

ฐานกลมซ้อนเป็นชั้น

สถาปัตยกรรมที่ต้องการสื่อถึงจักรวาลที่ออกแบบให้ฐานกลมซ้อนเป็นชั้น เท่าที่สำรวจในปัจจุบันปรากฏเพียงแห่งเดียวในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์คือ เจดีย์ชินพูมิน(Hsinbyumin) (ภาพที่ 226) ทางตอนเหนือของกรุงมณฑลเย่ เจดีย์องค์นี้พระเจ้าพะยิดอ กษัตริย์รัชกาลที่ 7 แห่งราชวงศ์คองบอง ได้สถาปนาขึ้นในปี พ.ศ. 2359 ทั้งนี้เพื่ออุทิศกุศลประทานเจ้าหญิงชินพูเมพระชายาที่สิ้นพระชนม์ก่อนที่จะเสวยราชย์¹¹⁸

ลักษณะของเจดีย์ชินพูมินนั้นช่างได้มีการปรับปรุงทรงเจดีย์ที่เป็นที่นิยมในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดีตอนบน กล่าวคือ ฐานรองรับเจดีย์มี 2 ชุด ฐานชุดแรกช่างได้ขยายฐานกลมที่รองรับองค์ระฆังออกแต่ในขณะเดียวกันก็ลดความสูงของฐานแต่ละชั้นให้เตี้ยลง ที่บริเวณฐานชุดแรกเป็นฐานที่ซ้อนกัน 7 ชั้น มีบันไดทางขึ้น 4 ด้านและระหว่างฐานแต่ละชั้นมีพื้นที่พอที่จะเดินเวียนรอบได้ ที่พนักทางเดินช่างได้ปรับทรงกลีบบัวเป็นริ้วคลื่น และจะซุ้มประดับอยู่เป็นจังหวะ ภายในซุ้มมีรูปประติมากรรมประดับอยู่ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าริ้วคลื่นที่พนักทางเดินนี้เป็รสัญลักษณ์ของมหานทีสีทันดร ส่วนรูปประติมากรรมศิลาทรายที่ประดับอยู่ในซุ้มนั้นน่าจะหมายถึงกองกำลังที่พระอินทร์ตั้งขึ้นเพื่ออารักขาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตามคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท อันประกอบด้วย นาค ครุฑ กุมภัณฑ์ ยักษ์ ตามลำดับชั้น¹¹⁹ แต่ในซุ้มที่ประดับนั้นไม่ได้เรียงลำดับรูปประติมากรรมเป็นชั้นเหมือนในคัมภีร์อรรถกถา หากแต่เรียงประติมากรรมในซุ้มแนวเดียวกันของแต่ละชั้นให้เหมือนกัน

ที่บริเวณลานชั้นบนสุดของฐานจะเป็นที่ตั้งของฐานชุดที่ 2 ซึ่งจะเป็นานในลักษณะฐานเขียง 4 ชั้นซ้อนกันมีบันไดทางขึ้นเพียงด้านเดียว ที่ฐานชั้นบนสุดจะมีฐานรูปทรงกระบอกขนาดใหญ่มีซุ้มประดับรูปเทวดาซึ่งน่าจะหมายถึงเทวดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ลานชั้นบนเป็นที่ประดิษฐานของคูหาหลังคาของคูหาเป็นรูปเจดีย์ ซึ่งเจดีย์มียอดบนสุดนี้น่าจะหมายถึงความถึงพระเจดีย์จุฬามณี

ลักษณะการแสดงสัญลักษณ์จักรวาลที่เจดีย์ชินพูมินนี้เป็นเอกลักษณ์เฉพาะในรัชกาลพระเจ้าพะยิดอเท่านั้น ทั้งนี้เพราะไม่เคยปรากฏตัวอย่างเช่นนี้ในสมัยก่อนหน้าพระองค์และในสมัยมณฑลเย่แต่ประการใด

¹¹⁸ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ไทยเที่ยวไทย (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), 132.

¹¹⁹ พระพุทธโฆษาจารย์, พระคัมภีร์กฎกถา ภาคที่ 2, 164.

การมองในภาพตัดตรง

เจดีย์ตปตกยา (tabatkya) ในเมืองพุกาม

เจดีย์ตปตกยาพระเจดีย์ที่ตั้งอยู่หน้าวิหารปิถกเถียนภายในกำแพงเมืองพุกาม พระเจดีย์ตปตกยาเป็นชื่อที่ปรากฏบนป้ายนำชมของโบราณสถานแห่งนี้ แต่ในรายงานการสำรวจโบราณสถานของ บีแอร์ ปีชาร์ดระบุว่า เป็นโบราณสถานหมายเลขที่ 1588 แต่ไม่ได้เอ่ยนามของโบราณสถานแห่งนี้แต่อย่างใด สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 13¹²⁰ (ตรงกับกลางพุทธศตวรรษที่ 19)

ฐานของเจดีย์องค์นี้เป็นฐานยกเก็จซ้อน 3 ชั้นที่มุมของฐานแต่ละชั้นมีเจดีย์จำลองประดับ เหนือฐานชั้นบนสุดเป็นบัวปากกระฆังและองค์ระฆัง ที่บริเวณระฆังมีมาลัยรัดดอกเหนือองค์ระฆังเป็นปัลลียอดไม่มีบัลลังก์ซึ่งจากภาพถ่ายในหนังสือ การสำรวจโบราณสถานในเมืองพุกาม (Inventory of Monument at Pagan Vol. VI) ซึ่งให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่ซ่อมแซมเพิ่มเติมในภายหลัง ที่บริเวณกึ่งกลางฐานของพระเจดีย์ทั้งสี่ด้านมีคูหาขนาดเล็กมีการประดับด้วยเสาต้นละเจ็ดต้น ทั้งนี้ เสาทั้งเจ็ดต้นเสาต้นกลางจะสูงที่สุดแล้วไล่ระดับลงยังปลายทั้งสองข้าง(ภาพที่ 227 – 228)

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเสาทั้งเจ็ดต้นเป็นการแสดงภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ตามแบบภาพจิตรกรรม เพียงแต่เสาทั้งเจ็ดต้นเป็นการจำลองที่ได้ลดรูปไป ลักษณะการสร้างเสาที่ลดหลั่นกันเพื่อเป็นสัญลักษณ์จักรวาลของพระเจดีย์นั้นจากหลักฐานในปัจจุบันพบที่เจดีย์ตปตกยาเพียงแห่งเดียว

ถ้ำหมายเลขที่ 281 ไปวินตอง (Po Win Taung)

ไปวินตองหรือเขาไปวินเป็นแนวเขาขนาดเล็กที่ตั้งอยู่เขตเมืองโมยวน มณฑลสะแกงตอนกลางของประเทศพม่า ถ้ำหมายเลขที่ 281 ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกสุดเขาไปวินตอง ที่บริเวณปากถ้ำหมายเลขที่ 281 มีการแกะภาพเขาสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ตามแบบของการเขียนจิตรกรรมที่มองในด้านตัดตรง โดยที่ให้อยอดเขาพระสุเมรุตั้งอยู่ที่เหนือปากทางเข้าถ้ำ พิจารณาจากสภาพปัจจุบันทำให้สันนิษฐานว่าแต่เดิมน่าที่จะมีการลงสีภาพสลักชุดดังกล่าว

พื้นที่ระหว่างปากถ้ำกับยอดเขาพระสุเมรุแกะสลักเป็นซุ้มพรหมพฤกษา ภายในซุ้มแกะสลักเป็นรูปบุคคลสี่คนประทับนั่ง (ภาพที่ 229) ดร. แอน มาย ชิว นักวิชาการชาวพม่าได้เสนอ

¹²⁰ P. Pichard, Inventory of Monument at Pagan Vol. VI (Paris : Unesco, 1995.) ,

ว่าภาพบุคคลทั้ง 4 คือ ท้าวจตุมหาราชิกา¹²¹ แต่ในขณะเดียวกันผู้วิจัยกลับมองว่าที่บริเวณเหนือซุ้มรูปบุคคลทั้ง 4 ก็ปรากฏซุ้ม 4 ซุ้มประดับอยู่แต่ภายในไม่ปรากฏรูปประติมากรรมใดๆ ทั้งสิ้น และซุ้มทั้ง 4 ที่ปราศจากรูปบุคคลจะหมายถึงอะไร

อนึ่งจากหลักฐานภาพลายเส้นเขาพระสุเมรุที่จารลงในใบลานมีอายุอยู่ในสมัยราชวงศ์คองบอง ที่ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน (ทะเบียนที่ Or. 15283, fol. 28 – 30.)¹²² พบว่าในตำแหน่งเขาพระสุเมรุมีภาพวิมาน 4 หลัง เรียงตัวกัน 2 ชั้น ชั้นบนเป็นรูปเทวคา แนวชั้นล่างเป็นภาพรูปบุคคล ซึ่งแนวชั้นบนนั้นผู้วิจัยตีความว่าเป็นภาพจตุโลกบาล ส่วนในแนวชั้นล่างนั้นเป็นภาพบริวารของจตุโลกบาล ดังนั้นถ้าทำการเปรียบเทียบภาพเขาพระสุเมรุในภาพลายเส้นกับภาพจำหลักที่โปวินตองแล้ว จึงทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่ารูปบุคคลที่แอน มาย ชิว ตีความว่าเป็นภาพจตุโลกบาลนั้นแท้ที่จริงคือรูปบริวาร ส่วนซุ้มที่อยู่เหนือขึ้นไปที่ไม่มียุโรประติมากรรมอยู่เป็นวิมานของจตุโลกบาล ซึ่งแต่เดิมอาจจะมียุโรประติมากรรมจำหลักหรือหล่อตั้งประดับอยู่

ที่บริเวณยอดเขาพระสุเมรุซึ่งอยู่ใกล้กับส่วนบนของเขาแกะสลักเป็นถ้ำขนาดเล็ก ที่ผนังด้านนอกแกะสลักลวดลายเป็นปราสาทซึ่งน่าจะหมายถึงภาพวิมานไพชยนต์ร์ ที่บริเวณด้านซ้ายของวิมานไพชยนต์ร์แกะเป็นรูปเจดีย์ซึ่งตีความว่าเป็นภาพเจดีย์จุฬามณี และที่บริเวณด้านขวาของวิมานไพชยนต์ร์ แกะเป็นถ้ำขนาดเล็กที่ผนังด้านหน้าของถ้ำแกะเป็นรูปพุ่มไม้ขนาดใหญ่ซึ่งตีความว่าเป็นต้นปาริชาติ¹²³

ที่ถ้ำหมายเลขที่ 281 ไม่ปรากฏจารึกใดๆ ที่กล่าวถึงประวัติการสร้าง แอน มาย ชิว เสนอว่า เนื่องจากถ้ำหมายเลขที่ 281 มีลักษณะคล้ายกับถ้ำกุนชินเดียน(Kunzindain) ซึ่งถ้ำกุนชินเดียนนั้นมีอายุอยู่ในราวกลางคริสตศตวรรษที่ 18 หรือราวปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ดังนั้นจึงกำหนดอายุของถ้ำหมายเลขที่ 281 ว่าควรที่จะมีอายุอยู่ในกลางคริสตศตวรรษที่ 18(ครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 23) ใกล้ช่วงสิ้นสุดของราชวงศ์ตองอูด้วยเช่นเดียวกัน¹²⁴

¹²¹ A. M. Chew, The Cave – Temple of Po Win Taung Central Burma : Architecture, Sculpture and Murals, 151.

¹²² P. Herbert , “Burmese cosmological manuscript” Burma : Art and Archaeology (London : British Museum , 2002), 84.

¹²³ A. M. Chew, The Cave – Temple of Po Win Taung Central Burma : Architecture, Sculpture and Murals, 149.

¹²⁴ I. bid , 151.

แม้ว่าเราจะไม่พบจารึกที่เกี่ยวกับสร้างถ้ำรูปเขาพระสุเมรุ ได้ก็ตาม แม้ว่าที่เชิงเขาพระสุเมรุจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปจำนวน 28 องค์ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าที่จะเป็นการแสดงถึงพระอริยสงฆ์เจ้าทั้ง 28 องค์ซึ่งไม่สามารถนำมาประกอบการพิจารณาได้ หากแต่พื้นที่ถ้ำด้านบนที่ผนังหน้าถ้ำแกะเป็นต้นปาริชาติได้ประดิษฐานพระพุทธรูปศิลาอยู่หนึ่งองค์ (ภาพที่ 230) ดังนั้นจึงน่าจะหมายความว่าผู้สร้างต้องการที่สื่อถึงเหตุการณ์พระพุทธรูปเจ้าเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

แต่อย่างไรก็ตามภาพสลักชุดนี้ก็นับว่ามีความสำคัญ ทั้งนี้เพราะ ภาพสลักที่หมายเลขที่ 281 ก็ถือว่าเป็นภาพสลักภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ใหญ่ที่สุดเท่าพบในปัจจุบัน และเนื่องจากตำแหน่งของถ้ำหมายเลขที่ 281 ตั้งอยู่ที่บริเวณกึ่งกลางของหุบเขาจึงทำให้สันนิษฐานว่าถ้ำหมายเลขดังกล่าวน่าที่จะเป็นศาสนสถานหลักของที่ไปวินตอง

นอกจากการประดับรูปเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่มองในลักษณะด้านตัดตรงในงานสถาปัตยกรรมที่พบในประเทศพม่าปัจจุบันแล้ว นอกจากนี้ยังพบการประดับลักษณะดังกล่าวในหลักฐานประเภทอาคารหลังคาคลุมโดยเฉพาะพระอุโบสถที่พบในเขตภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบันรวมถึงทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง และในเขตทะเลสาบเขมรจะพบว่าที่สันหลังคาจะประดับด้วยเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์จำลองในลักษณะที่เหมือนกับจิตรกรรมที่ผนังสกัดหลังพระประธาน จากหลักฐานที่พบในปัจจุบันเราไม่อาจที่จะสรุปได้ว่ารูปแบบการแสดงออกเช่นนี้เกิดขึ้น ณ ดินแดนเป็นที่แรก หากแต่การประดับเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่สันหลังคาน่าจะเป็นคติเรื่องเกี่ยวกับที่ประทับของพระพุทธรูปเจ้าเป็นศูนย์กลางของจักรวาล

การโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์

ตามคัมภีร์สุมังคลวิลาสีนีอรรธกถาที่มณิกาย¹²⁵ และคัมภีร์โลกศาสตร์เล่มอื่นต่างก็นำเนื้อความมาจากคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี (รายละเอียดดูในส่วนของเรื่องพระอาทิตย์และพระจันทร์ในบทที่ 4) ได้กล่าวว่า พระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรรอบเขาพระสุเมรุ ดังนั้นการที่กรอบของพระแท่นสี่เหลี่ยมในสมัยราชวงศ์คองบองซึ่งแต่เดิมประดิษฐานอยู่ในภายในพระราชวังกรุงมณฑลเย่ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรังกุง กรอบด้านหนึ่งแกะเป็นรูปนกยูงในวงกลมซึ่งถึงสัญลักษณ์ของพระอาทิตย์และอีกด้านหนึ่งแกะเป็นรูปกระต่ายในวงกลมซึ่งหมายถึง

¹²⁵ พุทธโฆสาจารย์, สุมังคลวิลาสีนียา ที่มณิกายภูจกถาย, ตติโย ภาค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2463), 66 – 69.

สัญลักษณ์ของพระจันทร์ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงตีความว่าในสมัยของบองถือว่าพระเจ้าแผ่นดินคือศูนย์กลางของจักรวาล ทั้งนี้เพราะพระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรรอบพระเจ้าแผ่นดินในขณะที่ประทับบนพระแท่นองค์นั้น

ภูเขาทอง

ประเด็นเรื่องสี่ของเขาพระสุเมรุในคัมภีร์ทางฝ่ายพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ผลงานการประพันธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์ กล่าวไว้ดังนี้

ปาจีนปสุเส รชภู
ปจฺฉิม ผลิกํ ปสฺสํ

ทกฺขิณํ อินฺทนิลํ
อุตุตฺรํ กาณฺจนามยํ¹²⁶

แปลว่า ด้านทิศตะวันออกเป็นเงิน ทิศใต้เป็นอินทนิล ทิศตะวันตกเป็นสีแก้วผลึก ทิศเหนือเป็นทอง

ส่วนศาสนาพราหมณ์พบในคัมภีร์พุทธศาสตร์ซึ่งกล่าวว่าเขาพระสุเมรุมีสี่ทอง¹²⁷ คัมภีร์ปุราณะได้กล่าวถึงสาเหตุที่เขาพระสุเมรุเป็นสีทองเพราะ พระอาทิตย์ได้จักรรอบเขาพระสุเมรุ แต่ครั้งหนึ่งพระอาทิตย์ต้องการที่จะหยุดพักผ่อนจึงขออนุญาตเขาพระสุเมรุและเอาบังเหียนรูดผูกกับเขาไว้จึงทำให้เขาพระสุเมรุมีสีทอง¹²⁸

ดังนั้นเราจึงพบศาสนสถานบางหลังโดยเฉพาะศาสนสถานที่ตั้งอยู่กลางเมืองในอาณาจักรเขมรโบราณจึงมักจะเกี่ยวข้องกับคติเรื่องภูเขาสี่ทอง เช่น เหมสฤงค ที่มีความหมายว่าปราสาทภูเขาทองที่ปรากฏในจารึกปราสาทตาแก้ว(K. 278) ในเขตเมืองพระนคร ซึ่งศาสตราจารย์บริคส์ เสนอว่าเหมสริงคคือชื่ออย่างเป็นทางการของปราสาทพิมานอากาศในเขตเมืองพระนคร หากแต่ศาสตราจารย์ฌอง บวชเชอลิเยร์ เสนอว่าเหมสริงคเป็นปราสาทตาแก้วที่พระเจ้าชัยวรมัน

¹²⁶ พระพุทธโฆษาจารย์, สมันตปาสาทิกา นาม วินยภูจกถา, ปจโม ภาโค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541), 125- 126.; พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส, ปจโม ภาโค (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548), 263 - 264.

¹²⁷ M. M. Williams , A Sanskrit - English Dictionary (Delhi : Motilal Banarsidass, 1964), 1304.

¹²⁸ V. Mani, Puranic Encyclopaedia : A Comprehensive Dictionary with Special Reference to the Epic and Puranic Literature, 463.

มันได้สถาปนา¹²⁹ ไม่ว่าเหตุผลจะหมายความว่าปราสาทตาแก้วหรือปราสาทพินานอากาศก็ตาม แต่ปราสาททั้งสองหลังนี้ก็เป็ปราสาทที่มีฐานเป็นชั้นด้วยกันทั้งคู่

นอกจากนี้ ข้อความในฉันทบทที่ 23 ของด้านที่ 2 ศิลาจารึกเมืองละแวก (K. 136) ได้กล่าวว่า

วิภูษ มธุรสุมหามาริ ชมภูวิปี สุราลยม
อนตสุสุรณาทริม สุวปรี สุปรุทธเยว ยะ

แปลว่า เนื่องจากพระองค์ (พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2) ทรงเห็นว่าที่กึ่งกลางชมพูทวีปซึ่งเป็นที่สถิตของเหล่าเทวะอันเป็นที่ตั้งของมหาตรี(ภูเขาทอง พระองค์จึงโปรดให้สร้างภูเขานี้ไว้ที่กึ่งกลางพระนครของพระองค์

ศาสตราจารย์ จอร์จ เซเคส เสนอว่า มหาตรีในที่นี้คือปราสาทบาปวนที่ตั้งอยู่ใกล้กับปราสาทบายน ปราสาทหลังนี้พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 สถาปนาเพื่อประดิษฐานองค์พระเทวราช¹³⁰

คติเรื่องเขาพระสุเมรุมีสื่อทงนั้นสันนิษฐานว่าพุทธสถานได้รับเอาคตินี้เข้ามาจากศาสนาพราหมณ์ ทั้งนี้เพราะสื่อของเขาพระสุเมรุในพุทธศาสนามีสื่อประจำทิศ ไม่มีสื่อเดียวทั้งเขาดังตัวอย่างที่ปรากฏในสมุคภาพไตรภูมิและในจิตรกรรมฝาผนังในวิหารสมัยเมืองพุกาม จะเขียนสื่อของเขาพระสุเมรุในแต่ละด้านที่แตกต่างกัน แต่การแสดงออกถึงความเป็นศูนย์กลางจักรวาลด้วยสื่อทองหรือไม่ก็ตั้งชื่อสถานที่แห่งนั้นให้มีความหมายว่าเกี่ยวข้องกับภูเขาสื่อทองในศาสนสถานของพุทธศาสนา จะพบเฉพาะในหลักฐานประเภทสถาปัตยกรรมเท่านั้น เช่น วัดภูเขาทอง (ภาพที่ 231) จังหวัดพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น

ปราสาทฐานเป็นชั้น

วัฒนธรรมปราสาทหินในเขตทะเลสาบเขมรปรากฏการสร้างปราสาทฐานเป็นชั้นเพื่อประดิษฐานองค์พระเทวราชวิปลิงศักดิ์สิทธิ์ของอาณาจักร นายโคลูเบฟ ได้เสนอว่าภาพสลักเล่าเรื่องบนหน้าบันของบรรณาลัยหลังทิศใต้ของปราสาทบันทายศรีที่แสดงภาพทศกัณฐ์โยกเขา

¹²⁹ M. Giteau, History of Angkor ; traduit du francais pa G. Armstrong. (Paris : Kailash Editions, 1997), 44..

¹³⁰ G. Cœdès, “La Date Baphuon” Articles sur le Pays Khmer (Paris : EFEO, 1989), 220 – 225.

ไกรลาสและพระศิวเฝ้าพระกามเทพ ในภาพทั้งสองเขาไกรลาสอันเป็นที่ประทับของพระศิวะจะแสดงออกในลักษณะของฐานสี่เหลี่ยมซ้อนลดหลั่นกันไป และลักษณะดังกล่าวก็เป็นสิ่งเดียวกับฐานเป็นชั้นของปราสาท¹³¹

ในขณะเดียวกันปราสาทฐานเป็นชั้นก็สื่อถึงสัญลักษณ์ของเขาสุมเมรุด้วย เช่นเดียวกันเพราะ ข้อความฉันทบทที่ 29 ในจารึกที่กรอบประตูปราสาทปักษีจำกรง(K. 286) ซึ่งจารึกหลักนี้เป็นจารึกที่จารขึ้นในปี พ.ศ. 869 ตรงกับปีพ.ศ. 1490 รัชกาลพระเจ้าราเชนทรวรมันกล่าวว่า

ปณจาทรินุญญิว ปณจเมรุ ญญญ จ ทวีธโตเล มหาพระ
ศตาทิกนุ เทวมติญิปทุ โย ยโสธร สุถานมปาญ จ ขาน

แปลว่า พระองค์(พระเจ้ายโสธรวรมันที่ 1) ได้ประดิษฐานเทวรูปจำนวนมากกว่าร้อยบนยอดเขาทั้งห้าของเขาสุมเมรุ เหมือนกับที่ได้ทำบนยอดเขาทั้งห้า และในเกาะกลางมหาสมุทรใหญ่ พระองค์ได้ขุดสระยโสธรด้วย¹³²

แม้ว่าจารึกปราสาทปักษีจำกรงจะไม่ระบุว่าเขาสุมเมรุที่พระเจ้ายโสธรวรมันที่ 1 ประดิษฐานพระเทวรูปจำนวนร้อยจะหมายถึงสถานที่แห่งใด แต่ถ้าพิจารณาจากข้อความที่กล่าวถึงยอดเขาทั้งห้า น่าจะหมายถึงบนลานชั้นบนสุดของปราสาทซึ่งมีปราสาทอยู่ห้าหลังในรัชกาลดังกล่าวปราสาทที่ตั้งอยู่บนเขาและมีห้ายอดก็พบเพียงหลังเดียวคือปราสาทพนมบาแคง (ภาพที่ 232) ปราสาทฐานเป็นชั้นขนาดใหญ่ที่เป็นศาสนสถานกลางเมืองยโสธรปุระ(เมืองพระนคร)ที่ตั้งอยู่บนยอดเขาพนมบาแคง และจากฉันทบทดังกล่าวก็น่าจะสะท้อนให้เห็นว่าคติความเชื่อในสมัยเมืองพระนครเชื่อว่าเขาสุมเมรุมี 5 ยอด

¹³¹ V. Goloubew , “Les Images” Le Temple de Içvarapura (Paris : EFEO, 1926), 61.

¹³² มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, “บทสวดในจารึกภาษาสันสกฤตของกัมพูชา”ใน ภาษาจารึกฉบับ 6 : ศุภบุชา ศุภร่ำลึก (กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร , 2542. เนื่องในวาระครบ 5 รอบและเกษียณอายุราชการของ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อุไรศรี วรรณสิน) , 290.

แม้ว่าปราสาทพนมบาแคงจะเป็นที่ประดิษฐานพระเทวราชหรือศิวลึงค์ศักดิ์สิทธิ์ และศิวลึงค์นั้นก็ป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะ แต่เหตุใดจึงมาประดิษฐานที่เขาสุมเมรุ ไม่ใช่เขาไกรลาส ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะ

1. คัมภีร์ปุราณะได้กล่าวไว้ว่าเขาไกรลาสที่เป็นวิมานที่สถิตของพระศิวะได้ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของเขาสุมเมรุ และเป็นส่วนหนึ่งของพระสุเมรุด้วย¹³³
2. อาณาจักรเขมรโบราณนับถือการบูชาศาสนาพราหมณ์ในลัทธิไศวนิกายเป็นใหญ่ ซึ่งสัมพันธ์กับการบูชาพระเทวราช ดังนั้นจึงถือว่าที่สถิตของพระเป็นเจ้าที่สูงสุดเป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่ง เหมือนกับคติในศาสนาอิสลามที่ถือหินศักดิ์สิทธิ์ที่เมืองเมกกะเป็นศูนย์กลางโลก หรือในคริสต์ศาสนาที่ถือว่ากรุงเยรูซาเล็มเป็นศูนย์กลางโลก

คติเรื่องศาสนสถานฐานเป็นชั้นเป็นสัญลักษณ์ของเขาสุมเมรุอันเป็นศูนย์กลางของโลกนั้นได้แผ่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยา ดังจะเห็นได้จากพระปรางค์ประธานวัดมหาธาตุอยุธยา (ภาพที่ 233) ตามหลักฐานในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์กล่าวว่า สถาปนาขึ้นในปี จ.ศ. 736 (พ.ศ. 1917) ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว)¹³⁴ ตัวฐานปรางค์ประธานชั้นในแสดงถึงรูปแบบฐานเป็นชั้นตามแบบในวัฒนธรรมปราสาทหิน สันนิษฐานว่าสภาพของพระปรางค์ประธานในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) ก็น่าที่จะมีความคล้ายคลึงกับปราสาทพระปิตุหยัง X (ภาพที่ 234) ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 19¹³⁵ ซึ่งถือว่ามียุ่ร่วมกับพระปรางค์ประธานวัดมหาธาตุต่างกันเพียงแคขนาดเท่านั้น

ลักษณะของฐานเป็นชั้นของวัดมหาธาตุอยุธยาไม่ได้มีขนาดใหญ่เหมือนกับฐานเป็นชั้นของปราสาทหิน จึงทำให้จากเดิมที่ชั้นบนสุดของปราสาทฐานเป็นชั้นมี 5 ยอด จึงลดเหลือยอดเดียว แต่ช่างก็ได้ปรับให้ยอดที่ประจำแต่ละมุมไปอยู่มุมของฐานไพทีแทน เพราะฉะนั้นพระมหาธาตุประจำพระนครจึงมีพระปรางค์ เช่น วัดไชยวัฒนาราม หรือบางครั้งก็เป็นพระเจดีย์ประดับอยู่ที่ฐานไพทีอยู่เสมอ เช่น วัดราชบูรณะ และขณะเดียวกันพระมหาธาตุของหัวเมืองก็ไม่เคย

¹³³ V. Mani , Puranic Encyclopaedia : A Comprehensive Dictionary with Special Reference to the Epic and Puranic Literature, 461.

¹³⁴ “พระราชพงสาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐฯ” ประชุมจดหมายเหตุภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511), 93.

¹³⁵ C. Jacques , Ancient Angkor (Bangkok : River Book, 2000), 117.

ปรากฏพระปรารักษ์ที่มุม เช่น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลก จังหวัดพิษณุโลก วัดพระศรีรัตนมหาธาตุสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี วัดหน้าพระธาตุ ที่เมืองสิงห์บุรีเก่า จังหวัดสิงห์บุรี วัดพระศรีรัตนมหาธาตุราชบุรี จังหวัดราชบุรี วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี และวัดพระศรีรัตนมหาธาตุสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้ก็สอดคล้องกับในอาณาจักรขอมโบราณที่จะสร้างปราสาทห่าบนฐานเดียวกันโดยที่มีหนึ่งยอดอยู่ที่กึ่งกลางและอีกสี่ที่มุมเฉพาะปราสาทฐานเป็นชั้น โดยที่ปราสาทฐานเป็นชั้นจะเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ปรากฏเฉพาะที่ราชธานีเท่านั้น

เมรุทิศเมรุรายและปราสาทยอดปรารักษ์

วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา เป็นพระอารามหลวงที่สถาปนาขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จากเนื้อความในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิพงษ์ (จาด) ได้กล่าวไว้ว่า

“ตั้งบ้านหลวงอยู่ริมวัดสุทราวาส แลบ้านพระพันปีหลวงนั้น พระเจ้าอยู่หัวให้สถาปนาสร้างมหาธาตุเจดีย์มีระเบียงรอบ แลมุมพระระเบียงนั้นกระทำเป็นทรงเมรุทิศเมรุรายอันรจนา”¹³⁶

จากในสภาพปัจจุบันที่วัดไชยวัฒนารามที่มุมระเบียงคด (ภาพที่ 235) และที่กึ่งกลางด้านของระเบียงคด (ภาพที่ 236) ของวัดไชยวัฒนารามก็ปรากฏรูปทรงสถาปัตยกรรมซึ่งมีลักษณะคล้ายกับพระเมรุมาศเช่นภาพพระเมรุมาศในลายรดน้ำหอเขียนวังสวนผักกาดเป็นต้น ดังนั้นสิ่งก่อสร้างที่มุมและที่ด้านของระเบียงคดวัดไชยวัฒนารามก็คือ เมรุทิศเมรุรายที่ปรากฏในพระราชพงสาวดารนั่นเอง

ลักษณะแผนผังของเมรุทิศและเมรุรายเป็นผังย่อมุมไม้สิบสอง มุมประธานมีขนาดใหญ่ฐานเป็นบัวอกไก่หนึ่งชั้น ถัดขึ้นไปเป็นผนังเรือนธาตุซึ่งสอปเข้าหากันเล็กน้อย ที่บริเวณซุ้มประตูทางเข้าเมรุมีทรวดทรงคล้ายใบหอกเชื่อมต่อกับระเบียงคด โดยที่ประตูที่เชื่อมกับระเบียงคดจะมีการประดับด้วยลวดลายปูนปั้นเป็นรูปซุ้มเรือนแก้ว ภายในคูหาเมรุทิศประดิษฐานพระพุทธรูปทรงเครื่อง 1 องค์ ส่วนที่เมรุรายประดิษฐานพระพุทธรูปทรงเครื่อง 2 องค์ พระพุทธรูปทรงเครื่องทุกองค์ประดิษฐานภายในซุ้มเรือนแก้ว และภายในคูหาไม้แผนผังย่อมุมรับกับพื้นที่ด้านใน ที่ปลาย

¹³⁶ พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์ (จาด), 328.

ด้านบนของผนังทำเป็นรูปกลีบบัวเวงสันนิษฐานว่าแต่เดิมคงจะปิดทอง นอกจากนี้ภายในคูหายังปรากฏภาพจิตรกรรมลายพรรณพฤกษาที่บริเวณผนัง ส่วนที่ขอบผนังด้านบนเขียนลายเฟืองอุบะ และฝ่าเปดานที่ทำด้วยไม้สันนิษฐานว่าแต่เดิมน่าจะมีดาวเปดานประดับ ที่บริเวณด้านบนของคูหาเมรุทิศจะมุกยื่นออกมาหนึ่งด้าน ส่วนที่เมรุรายจะทำมุกยื่นออกมาสองด้าน และที่ผนังด้านบนของเมรุเมรุทิศเมรุรายมีปูนปั้นภาพพุทธประวัติ

ชั้นหลังคาของเมรุทิศเมรุรายเป็นหลังคาซ้อนชั้น โดยที่ช่างได้จำลองคูหาด้านล่างให้มีขนาดเล็กแล้วซ้อนชั้นขึ้นไป ส่วนยอดของเมรุทิศเมรุรายเป็นปรางค์ (ภาพที่ 237) ผลจากการขุดแต่งพบว่าแต่เดิมประดับนภศูล¹³⁷

ข้อวินิจฉัยที่เกี่ยวข้องกับเมรุทิศเมรุรายที่วัดไชยวัฒนารามของนักวิชาการมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีพระวินิจฉัยว่า “วัดไชยวัฒนารามที่ว่าทำอย่างเมรุหรือว่าทำอย่างปราสาทเขมร ก็ถูกต้องทั้งสองอย่าง เมรุก็ทำอย่างปราสาทเขมรปราสาทเขมรก็ทำอย่างเมรุ เหตุที่ได้ชื่อว่าเมรุก็เพราะมีลักษณะอย่างเขาพระสุเมรุ คือมีสิ่งที่ยื่นเป็นประธานอยู่กลางได้แก่เขาพระเมรุ แล้วมีคดวงล้อมรอบ ได้แก่เขาสัตตบริภัณฑ์อย่างเต็มที่ แต่ก่อนคงมีเจดีย์ขึ้นแล้วลดชั้นลง จนไม่มีคดล้อมเลยก็ยังคงเรียกว่าเมรุอยู่นั่นเอง”¹³⁸

2. ประทีป เพ็งตะโก สันนิษฐานว่า เมรุทิศเมรุรายที่วัดไชยวัฒนารามอาจจะได้รูปแบบมาจากพระเมรุพระบรมศพพระมหากษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยา¹³⁹

ตามความเห็นของผู้วิจัยคิดว่าเมรุทิศเมรุรายวัดไชยวัฒนารามไม่ได้นำมาจากพระเมรุมาศ ทั้งนี้เพราะ

จากลักษณะของบัวเชิงของเรือนธาตุพระปรางค์มุมที่ฐานไพทีที่ประกอบด้วยฐานบัวลูกแก้วอกไก่หนึ่งชั้น ถัดขึ้นไปจึงเป็นลวดบัวอกไก่ 2 เส้น บนสุดจึงเป็นปากแลบัวรดเกล้าไล่จากบนลงล่างประกอบด้วย ลวดบัวลูกแก้วบัวอกไก่ 2 เส้น และสุดที่ปากแล (ภาพที่ 238) ลักษณะชั้นประดับเรือนธาตุพระปรางค์มุมที่ฐานไพทีเหมือนกับชั้นประดับของคูหาเมรุทิศเมรุรายทุกประการ

¹³⁷ กรมศิลปากร, วัดไชยวัฒนาราม (กรุงเทพฯ ฯ : กรมศิลปากร , 2537) , 29.

¹³⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ เล่มที่ 14 (กรุงเทพฯ ฯ : ศึกษาศาสตร์บัณฑิตยสถาน , 2504) , 196 – 200.

¹³⁹ กรมศิลปากร, วัดไชยวัฒนาราม, 29.

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าคูลาของเมรุทิศเมรุรายเป็นการขยายสัดส่วนคูลาของพระปรางค์มูม อีกทั้งยอดของเมรุทิศเมรุรายเป็นยอดปรางค์ จึงอาจจะเป็นไปได้ว่าเมรุทิศเมรุรายวัดไชยวัฒนารามเป็นการปรับปรุงทรงจากพระปรางค์เพื่อที่จะต้องการใช้พื้นที่ภายในคูหานั่นเอง

นอกจากรูปทรงสถาปัตยกรรมที่เรียกว่าเมรุทิศเมรุรายที่ปรากฏที่วัดไชยวัฒนารามแล้วยังปรากฏที่ปราสาทนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยาด้วย ข้อความในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่าปราสาทนครหลวงสร้างขึ้นราวต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (ภาพที่ 239 หากแต่ในพระราชพงสาวดารไม่ได้ระบุว่าอาคารทรงที่มีรูปทรงที่เหมือนกับเมรุทิศเมรุรายที่ปราสาทนครหลวงมีชื่อว่าอะไร แต่ในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาก็ให้รายละเอียดว่าเกี่ยวกับปราสาทนครหลวงว่า ทรงพระกรุณาให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวงแลปราสาทกรุงกัมพูชาประเทศ¹⁴⁰

ดังนั้นเมื่อปราสาทนครหลวงเป็นการถ่ายแบบมาจากปราสาทกรุงกัมพูชาประเทศ เมรุทิศเมรุรายที่วัดไชยวัฒนารามก็น่าจะเป็นการถ่ายแบบมาจากปราสาทกรุงกัมพูชาประเทศด้วยเช่นเดียวกัน แต่ช่างได้ปรับปรุงทรงและขยายสัดส่วนจากพระปรางค์ที่มูมฐานไฟที่ ถ้าพิจารณาจากศัพท์คำว่า “เมรุทิศเมรุราย” หมายถึงเมรุที่ตั้งอยู่ที่มูมและที่กึ่งกลางด้านของพระปรางค์ประธาน จึงอาจจะคิดได้ว่าพระปรางค์ประธานก็คือเมรุประธาน

อนึ่งถ้ามีขยายสัดส่วนของมูมด้านหน้าและด้านหลังของเมรุทิศเมรุราย จะพบว่ามีลักษณะคล้ายกับปราสาทยอดปรางค์บนฉาปูนปั้นที่ผนังเมรุรายด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ (ภาพที่ 240) และตามหลักฐานในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม กล่าวว่า พระที่นั่งวิหารสมเด็จเป็นปราสาทยอดปรางค์ห้ายอดหลังคามุงด้วยดินูก¹⁴¹

สันนิษฐานว่าเมรุทิศเมรุรายคือการปรับปรุงแบบจากพระปรางค์และพระปรางค์ประธานคือสัญลักษณ์ของของเขาพระสุเมรุ ปราสาทยอดปรางค์ก็น่าจะเป็นสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุด้วยเช่นเดียวกัน

ปัจจุบันพระที่นั่งวิหารสมเด็จปรากฏแค่ฐานพระที่นั่งเท่านั้น (ภาพที่ 241) ถ้าพิจารณาจากฐานพระที่นั่งวิหารสมเด็จพบว่า บริเวณกึ่งกลางฐานพระที่นั่งซึ่งเป็นตำแหน่งที่รองรับยอดมหาปราสาทมีลักษณะย่อมุมคล้ายคลึงกับฐานของเมรุทิศเมรุรายวัดไชยวัฒนาราม และในเอกสารคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวว่าพระที่นั่งวิหารสมเด็จมียอดเป็นปรางค์ยอดหุ้มดินูก

¹⁴⁰ พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต), 328 – 329.

¹⁴¹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2534), 16.

ปิดทอง¹⁴² ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการประดับด้วยดีบุกปิดทองก็เพื่อเน้นถึงความเป็นเหมศิรีหรือภูเขาทอง อีกทั้งตำแหน่งที่ตั้งของพระที่นั่งวิหารสมเด็จ้อยู่ที่เกือบจะกึ่งกลางพระราชวังหลวง กรุงเทพฯอยุธยา ดังนั้นจึงน่าจะเป็นไปได้ว่าพระที่นั่งวิหารสมเด็จเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระราชวังหลวงกรุงเทพฯคือศูนย์กลางของจักรวาล

การที่สถาปัตยกรรมสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้มีการถ่ายแบบปราสาทจากกัมพูชาเทศมาเป็นตำแหน่งที่ประทับและขยายสัดส่วนพระปรางค์มาเป็นเมรุทิศเมรุราย รวมถึงการยึดมุขด้านหน้าด้านหลังของเมรุทิศเมรุรายจนกลายมาเป็นพระที่นั่งวิหารสมเด็จนี้ ทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองความคิดเรื่องปราสาทในแถบทะเลสาบเขมรที่หมายรวมถึงศาสนสถานได้แปรเปลี่ยนมาเป็นอาคารที่ประทับของพระมหากษัตริย์จนถึงปัจจุบัน

พระเมรุมาศ

พระเมรุมาศเป็นสิ่งปลูกสร้างขนาดใหญ่ไว้เป็นที่ตั้งถวายพระเพลิงพระมหากษัตริย์ไม่อาจทราบได้ว่าลักษณะพระเมรุมาศครั้งกรุงศรีอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีลักษณะเช่นใด ทั้งนี้เพราะถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติว่าหลังจากเสร็จงานพระเมรุจะต้องรื้อถอนพระเมรุมาศ ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องอาศัยหลักฐานเอกสารเพื่อช่วยในการศึกษาวิเคราะห์ ดังเอกสารต่อไปนี้

1. คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมซึ่งเป็นหลักฐานในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับพระเมรุมาศซึ่งเข้าใจว่าน่าที่จะเป็นพระเมรุมาศในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง กล่าวว่

พระเมรุเอกเสายาว 20 วา ซื่อยาว 7 วา ทรงตั้งแต่ฐานบัตถึงยอดตรี 40 วา มียอดปรางค์ใหญ่ 1 ฐานปรางค์มีชั้นแว่นฟ้ารับสองชั้น ถัดชั้นแว่นฟ้าลงมามีรูปพรหมภักตร์ประดับยอดฐาน ถัดมามีรูปเทพพนมรอบ ถัดมามีอสุรแบกฐานบัตรรอบฐาน ตามช่วงซุ้มคฤหะกุศาการน้อยๆ นั้น มีรูปเทพสถิตประจำทุกช่วงซุ้มแลมุขคฤหะกุศาการใหญ่เป็นหน้ามุขซ้อนสองชั้นทั้งสี่มุขๆ นั้นมียอดปรางค์ย่อมๆ ตั้งอยู่บนหลังคามุขทั้ง 4 ทิศที่เรียกว่าเมรุทิศนั้นที่ระวางมุขใหญ่ในร่วมมณฑปที่ย่อเก็จนั้น มียอดปรางค์มุขทิศนั้นๆ¹⁴³

¹⁴² เรื่องเดียวกัน.

¹⁴³ เรื่องเดียวกัน , 30.

2. โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวงผลงานพระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 2 พรรณนาถึงเหตุการณ์ต้นรัชกาลที่ 1 ครั้งที่ถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระปฐมบรมชนก ในโคลงบทที่ 26–27 ได้พรรณนาเกี่ยวกับพระเมรุมาศในครั้งนั้นว่า

กำหนดเมรุทิศถ้วน	อัญญา
รายรอบเมรุเอกา	ใหญ่ชั้น
ยลปรากฏ์ภูผาปรา	กฏเมฆ
ร้อยรอบระเบียบนั้น	แบ่งไว้จังหวะงาม
เมรุแทรกเมรุทิศนั้น	เมรุกลาง
สวมเครื่องเรืองรองราง	เรือฟ้า
บนคาสุพรรณทาง	ทองสุก
สรรพสิ่งผจงจำ	แจ่มแจ้งจรสหล ¹⁴⁴

เมื่อพิจารณาจากคำพรรณนาของพระเมรุมาศจากเอกสารทั้ง 2 ชิ้นทำให้สันนิษฐานได้ว่าพระเมรุมาศมียอดเป็นปราสาท ซึ่งก็จะสอดคล้องกับภาพถ่ายเก่ายุคพระเมรุมาศพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 (ภาพที่ 242) เพียงแต่ในภาพพระเมรุมาศพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 พระเมรุมาศในครั้งนั้นมีเพียงยอดเดียวเท่านั้น

อนึ่งเมื่อได้พิจารณาภาพพระเมรุมาศของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 แล้วพบว่ามีลักษณะที่คล้ายกับปราสาทพระเทพบิดรซึ่งก็เป็นปราสาทยอดปราสาทด้วยเช่นเดียวกัน และเมื่อเปรียบเทียบภาพถ่ายพระเมรุมาศรัชกาลที่ 4 จะพบว่าแผนผังของพระเมรุมาศเหมือนกับแผนผังของวัดไชยวัฒนาราม จะแตกต่างกันตรงที่สิ่งก่อสร้างประธานของพระเมรุมาศคือปราสาทยอดปราสาท ส่วนวัดไชยวัฒนารามคือพระปรางค์เท่านั้น

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าพระเมรุมาศกับปราสาทยอดปราสาทคือสิ่งเดียวกัน และอาจเป็นไปได้ว่าเมื่อครั้งแรกที่มีการสร้างปราสาทยอดปราสาทเกิดขึ้น ชนชั้นปกครองในครั้งนั้นเรียกปราสาทยอดปราสาทและมณฑลยอดปราสาทว่า “เมรุ” ตามความหมายของเขาพระสุเมรุที่เป็นศูนย์กลางโลก ดังตัวอย่างพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาที่กล่าวถึงสิ่งก่อสร้างที่เรียกว่าเมรุทิศเมรุ

¹⁴⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์, โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2512. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์ตรี ศิริ จรูญเวสน์ ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร 30 พฤศจิกายน 2512), 7.

รายที่วัดไชยวัฒนาราม และเมื่อมีการอัญเชิญพระบรมศพมาถวายพระเพลิงก็ปลุกปราสาทยอดปรangk้อย่างชั่วคราวเพื่อในงานพระราชพิธีนั้น และเรียกอาคารที่ปลุกขึ้นชั่วคราวนั้นว่า “เมรุ” ด้วยเช่นเดียวกัน แต่ต่อมาในสมัยหลังคำว่า “เมรุ” กลายเป็นคำนามเฉพาะอาคารที่ใช้ถวายพระเพลิงพระบรมศพเท่านั้น จึงไม่นิยมเรียกมหาปราสาทยอดปรangk้อย่าว่า “เมรุ” อีกต่อไป ด้วยถือว่า “เมรุ” หมายถึงที่สถานทีที่เกี่ยวกับพิธีกรรมความตาย ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าความคิดความคิดเรื่องเมรุเป็นสัญลักษณ์ของความไม่เป็นมงคลน่าจะมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนปลายหลังรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทั้งนี้เพราะในตำราพิชัยสงครามฉบับชำระในปี จ.ศ. 1144 ตรงกับปี พ.ศ. 2328 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชกล่าวว่า

“เห็นเมฆกลื่อนมาเป็นหมู่ เป็นรูปเมรุ อ่ายกฤชนั้น”¹⁴⁵

อนึ่งสิ่งก่อสร้างปราสาทยอดปรangk้อย่าและมณฑปยอดปรangk้อย่าที่จะเกิดขึ้นครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทั้งนี้เพราะจากหลักฐานปราสาทจำลองดินเผาซึ่งปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระพุทธรูปราชย์ ภาพปูนปั้นปราสาทที่วัดไผ่และในพระพิมพ์ในสมัยอยุธยาตอนต้นไม่เคยปรากฏการสร้างปราสาทยอดปรangk้อย่าแต่ประการใด

ถ้าเราเชื่อตามเอกสารขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมที่กล่าวว่ายอดของพระเมรุมาศมีพรหมพักตร์ประดับอยู่ ก็เป็นการสนับสนุนว่าพระเมรุมาศหรือพระมหาปราสาทยอดปรangk้อย่าเป็นที่สถาปติยกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากปราสาทหินในเขตทะเลสาบเขมร

จากบันทึกของนายปีนโต ชาวโปรตุเกส ที่เดินทางเข้ามาในกรุงศรีอยุธยาครั้งปลายรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช ในบันทึกนี้ได้กล่าวถึงบรรยากาศงานพระเมรุของสมเด็จพระไชยราชาธิราชว่า

บรรดาพิธีซึ่งต้องทำกันในการนั้น อันเป็นขนบธรรมเนียมของประเทศนี้คือ ตั้งพื้นกองใหญ่อันมีไม้จันทน์ ไม้กฤษณา ไม้กล่ำพักและกำยาน แล้วนำพระศพของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ซึ่งสวรรคตนั้นวางเหนือกองพื้นดังกล่าว จจุดไฟเผาด้วยวิธีการอันแปลกประหลาด ระหว่างที่พระศพไหม้ไฟอยู่ บรรดาประชาชนก็ไม่ได้ทำอะไร เอาแต่

¹⁴⁵ นิยะดา เหล่าสุนทร , การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (กรุงเทพฯ : แม่คำผาง , 2539) , 101.

ร้องคร่ำครวญเหนือการแสดงออก ในที่สุดพระศพก็กลายเป็นเถาถ่าน พวกเขาก็กินไว้
ในพระโกศเงิน¹⁴⁶

จากการบรรยายงานพระเมรุครั้งสมเด็จพระไชยราชาธิราชจะพบว่า นายปิ่นโตไม่ได้กล่าวถึงพระเมรุมาศแต่ประการใด ดังนั้นจึงอาจจะคิดว่าในครั้งแผ่นดินนั้นยังไม่มีพระเมรุมาศ เพราะถ้าในงานพระเมรุสมเด็จพระไชยราชาธิราชมีพระเมรุมาศขนาดใหญ่เหตุใดนายปิ่นโตจึงไม่เอ่ยถึง อีกทั้งผู้สืบราชสมบัติต่อจากรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช คือสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระองค์สวรรคตระหว่างที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองประชิดพระนครในปี พ.ศ. 2111 ผู้สืบทอดพระราชบัลลังก์ต่อมา คือสมเด็จพระมหินทราธิราชก็สวรรคตที่เมืองกำแพงเพชรขณะเสด็จไปเมืองหงสาวดี ดังนั้นพระเจ้าอยู่หัวทั้ง 2 พระองค์นี้จึงไม่มีงานพระเมรุ ดังนั้นสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ที่ใช้ในการถวายพระเพลิงพระบรมศพจะต้องเกิดขึ้นหลังปี พ.ศ. 2135 อันเป็นปีที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาเสด็จสวรรคต ซึ่งความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ก่อนหน้ารัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่กล่าวถึงการสร้างพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพก็คืองานพระเมรุสมเด็จพระนเรศวรเพียงงานเดียวเท่านั้น

¹⁴⁶ ปิ่นโต, “การท่องเที่ยว การเดินทาง และการผจญภัยของเฟอร์ดินันด์ เมนเดซ ปิ่นโต,” แปลโดย นางนันทา วรเนติ รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3 (กรุงเทพ ฯ : กรมศิลปากร, 2538), 18 – 19.

บทที่ 6

บทสรุป

คติเรื่องโลกของพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์มีความแตกต่างกัน คือ ในพุทธศาสนาจะปฏิเสธเรื่องพระพรหมสร้างโลก ซึ่งพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักได้อธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับโลกจึงมีอยู่ 2 แนวทางคือ การอธิบายลักษณะเชิงนามธรรม และการอธิบายลักษณะเชิงรูปธรรม

การอธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับโลกในเชิงนามธรรมของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักได้พัฒนาการในตีความเรื่องเจตสิก ซึ่งจะปรากฏอยู่ในกลุ่มคัมภีร์อภิธรรมปิฎก

ส่วนเรื่องราวเกี่ยวกับโลกในเชิงรูปธรรมของพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 3 ส่วน เหมือนกับศาสนาพราหมณ์ซึ่งแบ่งออกเป็น บาตาลโลก มนุษยโลก และสวรรค์โลก แต่พุทธศาสนาอาศัยหลักเกณฑ์สภาวะทางจิตในการจำแนกได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิและอรุภูมิ หลักเกณฑ์ไม่เพียงปรากฏในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักเท่านั้น แต่ยังพบในนิกายอื่นด้วย ความคิดเรื่องการแบ่งโลกตามความคิดนี้ปรากฏหลักฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ 3 ทั้งนี้เพราะมีกล่าวไว้ในคัมภีร์กถาวัตถุปกรณ์ ของพระโมคคัลลีปุตตติสสะ

เนื้อสาระที่เกี่ยวกับโลกในพระไตรปิฎกส่วนหนึ่งมุ่งเน้นที่จะอธิบายโลกที่เชิงนามธรรมและการปฏิเสธคติเรื่องพระพรหมสร้างโลกและสรรพสิ่งในโลกในศาสนาพราหมณ์ ต่อมาสมัยอรรถกถาได้มีการอธิบายเรื่องราวเกี่ยวในเชิงนามธรรมมากขึ้น ถึงกระนั้นเรื่องราวต่างๆ ก็กระจัดกระจายอยู่ในคัมภีร์ต่างๆ เช่น สุมังคลวิลาสินีอรรถกถาที่มกนิกาย คัมภีร์ปปัญจสูทนีอรรถกถาที่ขมณิกาย และคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย เป็นต้น

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์เพิ่งจะได้รับการรวบรวมในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ในลังกาทวีป ทั้งนี้โดยนำเนื้อหาจากจากคัมภีร์สมัยอรรถกถา อย่างไรก็ตามเรื่องของโลกศาสตร์ในลังกาทวีปก็ไม่ได้เป็นคัมภีร์เฉพาะ ทั้งนี้เพราะเรื่องราวดังกล่าวได้แทรกอยู่ในคัมภีร์อื่นๆ เช่น คัมภีร์สารัตถทีปนี เป็นต้น และในปกรณ์พิเศษรุ่นหลังฎีกา เช่น คัมภีร์ชินาลังการฎีกาและคัมภีร์สารสังกะหะของพระสิทธิธตเถระ

เนื้อหาโลกศาสตร์ในคัมภีร์สมัยฎีกาและสมัยหลังฎีกาได้แยกออกมาเป็นคัมภีร์พิเศษในดินแดนประเทศพม่าปัจจุบัน ซึ่งทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะอิทธิพลของคัมภีร์โลกบัญญัติซึ่งเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ที่มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16

อนึ่งคัมภีร์โลกบัญญัติถือว่าเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลีที่เก่าที่สุดในขณะนี้ แต่เดิมเป็นคัมภีร์ภาษาสันสกฤตที่ชื่อว่าคัมภีร์โลกปราชญ์ปติ ต่อมาจึงได้มีการแปลเป็นภาษาบาลีในดินแดนลุ่มแม่น้ำอิรวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 16

ถึงแม้ว่าเราไม่อาจที่จะทราบได้ถึงอายุที่แน่นอนของคัมภีร์โลกปราชญ์ปติได้ หากแต่คัมภีร์โลกปราชญ์ปติฉบับแปลภาษาจีน ซึ่งเป็นผลงานการแปลของพระปรมารณะในปี พ.ศ. 1101 ดังนั้นคัมภีร์โลกปราชญ์ปติจึงควรมีอายุเก่ากว่าครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 11 และก็เป็นการสะท้อนให้เห็นว่า พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลักได้มีการรวบรวมเรื่องราวโลกศาสตร์เป็นคัมภีร์มาก่อนคัมภีร์สารัตถทีปนีวินยฎีกาของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักที่ประพันธ์ขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 18

อนึ่งเรื่องของโลกศาสตร์ก็พบว่าการกระจายตัวอยู่ในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลักและมีอายุเก่ากว่าเรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกในเชิงรูปธรรมของคัมภีร์สมัยอรรถกถาของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก ยกตัวอย่างเช่น เรื่องมหานรกในคัมภีร์มหาวิสตุ และเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในคัมภีร์ที่รามาของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ปัจจุบันค้นพบภาษาสันสกฤตยังหาไม่พบ แต่พบเพียงฉบับที่แปลเป็นภาษาจีนเท่านั้น ซึ่งเป็นผลงานการแปลของพระพุทฺธยศัส ซึ่งแปลขึ้นในสมัยราชวงศ์ จิ้น (พ.ศ. 927 – 960 หรือกลางพุทธศตวรรษที่ 10) อีกทั้งร่องรอยบางประการที่ปรากฏในหลักฐานโบราณวัตถุก็เป็นตัวที่ชี้ให้เห็นเรื่องราวทางโลกศาสตร์มีปรากฏพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลักมาช้านานแล้ว ยกตัวอย่าง แผ่นดินูนที่วัดโตโดจิ เมืองนาระ เป็นต้น

ดังนั้นจึงน่าจะพอสรุปได้ว่าคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องโลกศาสตร์หรือไตรภูมิตามคติศาสนานั้น ได้เกิดขึ้นในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลักมาก่อนพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก และเมื่อมีการแปลคัมภีร์โลกบัญญัติและคัมภีร์ปัญจคติที่ปนีแล้ว คัมภีร์ทั้ง 2 เล่มนี้มาแล้วจึงกลายเป็นแรงบันดาลใจให้พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีผลิตผลงานคัมภีร์โลกศาสตร์ขึ้น

หลังจากที่มีการนำเนื้อหาโลกศาสตร์ในคัมภีร์ฎีกาและสมัยหลังฎีกาแยกออกมาเป็นคัมภีร์พิเศษแล้ว ดินแดนในพม่าปัจจุบันและประเทศไทยในปัจจุบันก็นิยมรวบรวมเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ อย่างไรก็ตามเนื้อหาของคัมภีร์โลกศาสตร์เหล่านั้นก็ไม่ได้มีการนำเสนอเนื้อหาใหม่ แต่เป็นการนำเนื้อหาในคัมภีร์อรรถกถามาปะติดปะต่อกันเท่านั้น ยกเว้นส่วนที่กล่าวถึงเรื่องวิธีการโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์

ในดินแดนประเทศไทยพบว่าวรรณคดีโลกศาสตร์ฉบับภาษาไทยนั้น ได้รับการอุปถัมภ์จากราชสำนัก ซึ่งตีความได้ว่า เป็นลักษณะของศาสนาเพื่อการเมืองที่พระมหากษัตริย์ทรงประกาศพระองค์เป็นผู้นำทางจิตใจที่จะพาสรรพสัตว์มุ่งสู่พระนิพพาน

จากการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างคัมภีร์โลกศาสตร์กับคัมภีร์ปุราณะพบว่า การโครงสร้างของคัมภีร์โลกศาสตร์จะประกอบด้วย ไฟบรรลัยกัลป์ล้างโลก การเกิดโลกใหม่ สวรรค์ ภูมิศาสตร์จักรวาล พระเจ้าอโศกและวงศ์กษัตริย์ลังกา โครงสร้างเรื่องดังกล่าวนี้เหมือนกับปัญจลักษณะของคัมภีร์ปุราณะ

จุดประสงค์สำคัญในการนำเสนอคัมภีร์โลกศาสตร์ได้แก่

1. การแสดงพุทธานุภาพของพระพุทธเจ้า
2. การแสดงถึงความเป็นโลกวิทูของพระพุทธเจ้า
3. การอานิสงส์และอาทินวะ

อนึ่งเรื่องราวโลกศาสตร์ไม่ใช่เป็นเนื้อหาที่มีปรากฏเฉพาะในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักเท่านั้น ทั้งนี้เพราะเรื่องราวหลายเรื่องก็มีปรากฏในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลักด้วยเช่นเดียวกัน ยกตัวอย่างเช่น

1. คติการแบ่งโลกออกเป็น 3 ส่วนตามสภาวะจิต คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ
2. คติเรื่องพระพรหมที่หมายถึงสภาวะของบุคคลที่สามารถฝึกจิตให้หลุดพ้นจากกิเลสได้บางส่วนจนถึงได้มาก ดังนั้นใครก็ตามที่สามารถปฏิบัติก็ย่อมเข้าถึงพรหมดังนั้นจึงไม่มีการจำกัดจำนวนเหมือนกับในศาสนาพราหมณ์ที่พรหมหมายถึงเทพเจ้าองค์ในตรีมูรติ
3. คติเรื่องฉกามาพจรภาพ หรือเรื่องราวของสวรรค์ทั้ง 6 ชั้น
4. คติเรื่องการจัดเรียงตัวของมหานรกทั้ง 8
5. คติเรื่องเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางโลกและมีเขาสัตตบริภัณฑ์วงล้อมรอบ
6. มหาทวีปทั้ง 4
7. คติเรื่องสระอโนดาต

เนื่องจากไม่อาจที่จะสรุปอายุคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องราวที่ยกมาในข้างต้น ดังนั้นจึงสรุปว่าคติเรื่องราวทั้งหมดเป็นสิ่งที่รับรู้กันในพุทธศาสนาทั้ง 2 ฝ่าย

อย่างไรก็ดีในบางครั้งก็พบว่าเรื่องราวบางประการเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเฉพาะคติโลกศาสตร์ในคัมภีร์ทางฝ่ายพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลัก ต่อมาได้รับการยอมรับในพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในเอเชียอาคเนย์ด้วย ยกตัวอย่างเช่น

1. คติการแบ่งอบายภูมิเป็น 4 โดยนับเอาสุรกายพิภพด้วย
2. คติเรื่องพญาทิพยาสูรมี 4 องค์ประจำทิศทั้ง 4 และแต่ละองค์จะมีอุปราช
3. คติเรื่องเปรต 12 ตระกูล

4. คติเรื่องทวีปครุฑทั้ง 4 ที่ตั้งอยู่ระหว่างมหาทวีปทั้ง 4

ถึงแม้ว่าพุทธศาสนาจะปฏิเสธเรื่องพระพรหมสร้างโลกในศาสนาพราหมณ์ แต่พบว่าความเชื่อโลกศาสตร์บางเรื่องก็ได้รับเอามาจากศาสนาพราหมณ์ เพียงแต่มีการดัดแปลงไปเล็กน้อยเท่านั้น เช่น

1. เรื่องนรกของพุทธศาสนาตรงกับชื่อนรกของศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์ปุราณะ เพียงแต่พุทธศาสนาได้ปรับปรุงบางประการคือ มีการแบ่งระดับชั้นของนรก ออกเป็นมหานรก และอุสสทนรก
2. เปรตบางจำพวกที่ปรากฏในคัมภีร์โลกศาสตร์ตรงกับชื่อขุมนรกของศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์ปุราณะ
3. คติเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่มีความคล้ายคลึงกับสวรรค์สมัยพระเวท
4. คติเรื่องศูนย์กลางโลกเป็นภูเขาสองคติในพุทธศาสนาเรียกภูเขาลูกนี้ว่า สุเมรุ แต่ในคติศาสนาพราหมณ์เรียกภูเขาลูกนี้ว่า มหาเมรุ

ความเชื่อเรื่องโลกศาสตร์ของพุทธศาสนาคงจะเข้ามายังดินแดนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามานานแล้ว ดังจะเห็นได้จากหลักฐานในโครงการแข่งน้ำซึ่งเชื่อกันว่าเป็นวรรณคดีที่แต่งขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 หรืออาจจะก่อนหน้านั้น ได้กล่าวถึงจากการสร้างโลกตามคติพุทธศาสนา การที่เขตพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้รับคติความเชื่อเรื่องโลกจากศาสนาที่มาจากอินเดียทำให้คติความเชื่อโลกตามแบบพื้นเมืองหายไป ดังนั้นเราจึงไม่เคยพบนิทานเรื่องการกำเนิดมนุษย์ที่ไม่เกี่ยวข้องกับศาสนาจากอินเดียในเขตภาคกลาง เรื่อง น้ำเต้าปุงในพงศาวดารล้านช้างที่กล่าวว่า ครั้งหนึ่งน้ำได้ท่วมโลกเพราะอำนาจของพญาดาน มีแต่ปูนางเซ่งที่รอดตาย และเมื่อน้ำได้ลดแห้งลงพญาดานจึงได้ส่งควายตัวหนึ่งมาให้ปูนางเซ่งไว้ทำนาต่อมาควายตัวนั้นได้ตาย เกิดน้ำเต้าปุงที่ซากควายปูนางเซ่งเอาเหล็กมาจี่น้ำเต้าปุง คนไหลออกมา 3 วัน 3 คืน และเรื่องความโทเมืองของไทขาวที่กล่าวว่าแต่เดิมฟ้าดินอยู่ใกล้กัน ปู่เจ้าได้ทำให้ฟ้าและดินได้แยกออกจากกันต่อมาแผ่นดินได้ให้ปูแผ่นดินนำหมากเต้าปุงมายังโลกโดยที่ภายในหมากเต้าปุงมีคนอยู่ 330 จำพวก เป็นต้น

คติเรื่องตามคติเรื่องโลกศาสตร์ในศาสนาพุทธที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักคงจะฝังรากหยั่งลึกในสังคมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะเรื่องราวดังกล่าวเกี่ยวพันกับความเชื่อเรื่องเวรกรรมและชาติภพ แม้ว่าความรู้เรื่องโลกตามแบบวิทยาศาสตร์จะเข้ามาสู่สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ตาม แต่ความคติดังกล่าวก็ไม่ได้สร้างผลกระทบต่อนความเชื่อเรื่องโลกตามแบบศาสนามากนัก ทั้งนี้เพราะความรู้เรื่องโลกตามแบบวิทยาศาสตร์ไม่ได้กระทบหลักคำสอนของพุทธ

ศาสนา คือ เรื่องพระนิพพาน อีกทั้งในพุทธศาสนาไม่เคยกล่าวว่าโลกเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นซึ่งต่างกับศาสนาคริสต์ที่กล่าวว่าพระเจ้าสร้างโลก ดังนั้นความเชื่อเรื่องโลกตามแบบวิทยาศาสตร์จึงกระทบต่อความศรัทธาที่มีต่อพระเจ้า

คติเรื่องโลกศาสตร์นอกจากจะมีการถ่ายทอดในลักษณะรูปแบบคัมภีร์ที่เป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว ยังพบว่าในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีการถ่ายเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์เป็นจิตรกรรมลงในสมุดไทยด้วย หลักฐานในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 หรือฉบับหลวงกรุงธนบุรี เรียกจิตรกรรมที่เขียนลงในสมุดว่า “สมุดไตรภูมิ”

สมุดไตรภูมิเท่าที่พบในปัจจุบันพบว่าฉบับที่เก่าที่สุดมีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 จนถึงครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 23 อย่างไรก็ตามผู้วิจัยพบว่า มีร่องรอยบางประการที่ทำทราบว่าสมุดไตรภูมิฉบับที่เก่านั้นมีการคัดลอกจากฉบับที่เก่ากว่านั้นขึ้นไปอีกซึ่งน่าที่จะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 21

การศึกษาพบว่าสายการคัดลอกของสมุดไตรภูมิมีทั้งหมด 2 สาย สายการคัดลอกที่ 1 มีสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6 เป็นฉบับที่เก่าที่สุด และเป็นสมุดไตรภูมิที่มีเพิ่มเนื้อหาโลกศาสตร์เข้ามาเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังพบว่ามีแทรกเนื้อหาที่เกิดร่วมสมัย ส่วนสายการคัดลอกที่ 2 สมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5 เป็นฉบับที่เก่าที่สุดซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะมีความใกล้เคียงฉบับดั้งเดิมมากที่สุด

แม้ว่าในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 หรือฉบับหลวงสมัยกรุงธนบุรีจะกล่าวว่าสร้างสมุดไตรภูมิเพื่อให้ประชาชนเข้าใจในจตุราบายภูมิ แต่สมุดไตรภูมิฉบับดังกล่าวก็เป็นสมบัติของราชสำนักที่เก็บรักษาไว้ในหอหลวงซึ่งคนธรรมดาสามัญไม่สามารถเข้าไปใช้ได้ ดังนั้นคำว่า “ประชาชน” ในที่นี้น่าที่จะหมายความว่าปุถุชนที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ

ลักษณะการเขียนภาพในสมุดหน้าดินจะเขียนไล่จากสูงที่สุดไปต่ำสุด ส่วนในหน้าหลังสมุดไตรภูมิเป็นภาพที่เขียนไล่จากดินแดนทิศเหนือไปยังดินแดนทางด้านทิศใต้ ลักษณะดังกล่าวนี้จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าสมุดไตรภูมิน่าจะมีจุดประสงค์ที่เขียนขึ้นเพื่อเป็นแผนที่ซึ่งกล่าวถึงดินแดนทั้งหมดสัตว์โลกสามารถเดินทางไปถึง

ประเด็นที่สำคัญในแผนที่ไตรภูมิก็คือ การแสดงให้เห็นว่าดินแดนในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นส่วนหนึ่งของชมพูทวีปโดยมีอยุธยาเป็นศูนย์กลาง ทั้งนี้เพราะการมีภาพแสดงให้เห็นว่าปัญจมหานทีที่ไหลมาจากสระอโนดาตได้ไหลมาเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำสายสำคัญในเอเชียอาคเนย์

สาเหตุที่กลุ่มผู้เขียนให้อุทธยาเป็นส่วนหนึ่งของชมพูทวีปนั้นคงจะเพราะการอ้างถึงความศักดิ์สิทธิ์ของอุทธยา อีกทั้งยังสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราช ทั้งเพราะมีความเชื่อว่าพระจักรพรรดิจะมาบังเกิดในชมพูทวีปเท่านั้น

การแพร่กระจายของสมุดไตรภูมิไปในภูมิภาคนั้นต่างก็มีฉบับที่คัดไปจากภาคกลางทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามการกระจายตัวของสมุดไตรภูมิก็ไม่อาจที่จะเทียบได้กับการกระจายตัวของสมุดพระมาลัยได้

ตัวอย่างสมุดไตรภูมิที่พบในภูมิภาคที่สามารถระบุที่มาได้อย่างชัดเจนเป็นสมบัติดั้งเดิมของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น เช่น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช และพระเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งสมุดไตรภูมิเหล่านี้น่าที่จะเป็นของที่ราชสำนักส่งออกไปให้ ดังนั้นจึงน่าจะเป็นไปได้ว่าสมุดไตรภูมิเหล่านี้เป็นสัญลักษณ์การแผ่พระราชอำนาจ ซึ่งเป็นการตอกย้ำถึงศูนย์กลางอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ของอุทธยาและรัตนโกสินทร์

ภาพจิตรกรรมที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิมีอยู่หลายภาพที่มีคำอธิบายแทรกอยู่ในรูปหลายครั้งจะพบว่าข้อความเหล่านั้นคือข้อความที่เล่าเรื่องที่ปรากฏในภาพซึ่งสามารถช่วยในการสืบค้นที่มาของภาพเล่าเรื่องได้ แต่บางครั้งพบว่าจะเป็นการอธิบายถึงสาเหตุของการเข้าถึงภพภูมิโดยที่เช่น ข้อความที่เขียนแทรกอยู่ในภาพสวรรค์ชั้นฉกามาพจรภาพ เป็นต้น ซึ่งกรณีนี้จะไม่สามารถใช้ประโยชน์ในการหาที่มาของภาพได้ทั้งนี้เพราะเนื้อหาของภาพและข้อความที่จดไว้มีที่มาจากคนละแหล่ง

จากการศึกษาพบว่าคัมภีร์ที่เป็นแหล่งที่มาของภาพและของข้อความที่จดแทรกในสมุดไตรภูมิสามารถจำแนกได้ดังต่อไปนี้

1. สามารถชี้ชัดได้อย่างชัดเจนว่ามาจากคัมภีร์ใด เพราะมีปรากฏเพียงคัมภีร์เดียวที่กล่าวถึงเหตุการณ์นั้น เช่น เรื่องของนางสุชาดานกกระยางที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท และต้นกัลปพฤกษ์ที่สามารถบันดาลทุกสิ่งทุกอย่างในอุดตกรุทวิปที่ปรากฏในฎีกาที่ฌนิกาย เป็นต้น
2. ไม่สามารถชี้ชัดได้ว่ามาจากคัมภีร์ใด เพราะเนื้อหาของเรื่องราวดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในหลายคัมภีร์ เช่น เรื่องพระเจดีย์จุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และ การเรียงตัวของขุมนรก เป็นต้น
3. ไม่สามารถหาที่มาของเรื่องราวที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักได้ เพราะเป็นคติของศาสนาพราหมณ์ที่ยังตกค้างอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น เรื่องพระพรหมมีสี่หน้า เรื่องพระอาทิตย์ชัก รถพระจันทร์ชักรถ และเรื่องกายของพระอินทร์มีสี่เศียร เป็นต้น

4. อาจจะเป็นเรื่องราวของคติพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลักที่ตกค้างอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลาง เช่น เรื่องพระโมคคัลลานะเยี่ยมมรก และเรื่องธิดาพยามารมายั่วชวนพระโพธิสัตว์ก่อนการตรัสรู้

5. ไม่สามารถหาที่มาของเรื่องราวที่ปรากฏได้ ทั้งนี้เพราะไม่สามารถทราบได้ว่าเรื่องราวว่ามีปรากฏในคัมภีร์ใด ยกตัวอย่างเช่น อชฎากาศที่อยู่ระหว่างอุปพรหมกับมหานครนิพพาน พญาปลาที่อาศัยในมหานทีสีทันดร เรื่องทุสสเจดีย์บนสวรรค์ชั้นอกนิฐพรหม เป็นต้นซึ่งในกรณีผู้วิจัยตีความไว้อยู่ 2 กรณีคือ ผู้วิจัยยังค้นเรื่องราวดังกล่าวไม่พบ หรือ เรื่องราวดังกล่าวเป็นคติท้องถิ่นที่ปรากฏเฉพาะในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเท่านั้น

จากการศึกษาเนื้อหาของสมุคไตรภูมิทั้ง 2 สายการคัดลอกเปรียบเทียบคัมภีร์เตภูมิกถาแล้วพบว่า

1. เนื้อหาที่ปรากฏในสมุคไตรภูมิบางเรื่องไม่มีปรากฏในคัมภีร์เตภูมิกถา เช่น เรื่องมหานครนิพพาน เรื่องชายาทั้ง 3 ของพระอินทร์ไปหานางสุชาดานกกระยางที่สระนันทะ เรื่องพระมาโลยขึ้นไปบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เรื่องมหานรค 8 ขุม เรื่องปรตบางจำพวก รวมถึงเรื่องประกอบต่างๆ ที่ปรากฏในป่าหิมพานต์และมหาสมุทร

2. ถึงแม้ว่าจะมีบางเรื่องราวในสมุคไตรภูมิจะเหมือนกับในเตภูมิกถาก็ตาม เช่น การเรียงลำดับเขาสัตตบริภัณฑ์ที่มีปรากฏในคัมภีร์สมันตปาสาทิกอารรคถาพระวินัย เรื่องอุสสทนรคที่มีปรากฏในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา หากแต่เรื่องราวดังกล่าวก็มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์อื่นที่มีอายุเก่ากว่าคัมภีร์เตภูมิกถาด้วยเช่นเดียวกัน ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าคัมภีร์เตภูมิกถาและสมุคไตรภูมิมีแหล่งที่มาเดียวกัน

3. เรื่องราวบางเรื่องในสมุคไตรภูมิกับคัมภีร์เตภูมิกถามีความใกล้เคียงกันมากเช่นเรื่องพญาอสูรทั้ง 4 และอุปราชาอสูรทั้ง 4 แต่ในขณะเดียวกันเนื้อความช่วงดังกล่าวของสมุคไตรภูมิและคัมภีร์เตภูมิพระร่วงก็ไม่ตรงกับในคัมภีร์โลกบัญญัติและคัมภีร์โลกทิปกสาร ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ คือ สมุคไตรภูมิและคัมภีร์เตภูมิกถาได้นำเนื้อดังกล่าวมาจากแหล่งเดียวกัน แต่เนื่องจากปัญหาการคัดลอกสืบทอดกันมาจึงทำให้เกิดการผิดพลาดด้านอักขรวิธี

4. เนื้อหาในสมุคไตรภูมิกับคัมภีร์เตภูมิกถามีความเหมือนกัน เช่นเรื่องพระทุสสเจดีย์อยู่พรหมโลกชั้นสุทธาวาส ซึ่งเรื่องดังกล่าวผู้วิจัยยังหาที่มาของเนื้อหาช่วงนี้ไม่ได้ว่าสมุคไตรภูมิและคัมภีร์เตภูมิกถานำมาจากคัมภีร์ใด ดังนั้นเฉพาะกรณีของพระทุสสเจดีย์จึงอาจจะเป็นสิ่งที่แสดงถึงความสัมพันธ์ของสมุคไตรภูมิกับคัมภีร์เตภูมิกถา

รูปแบบในการเขียนภาพเพื่อสื่อถึงเรื่องราวของโลศาศตรในสมุดไตรภูมิ นั้น มี บางครั้งที่มีการนำรูปแบบของประติมานวิทยาของจิตรกรรมสมัยเมืองพุกามซึ่งมีอายุเก่ากว่าสมุด ไตรภูมิมาใช้ โดยสังเกตได้จากภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภณห์ แต่อย่างไรก็ตามผู้วิจัยก็ไม่สามารถที่จะตอบได้ว่ารูปแบบของเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภณห์ในจิตรกรรมสมัยเมืองพุกาม เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองที่เมืองพุกามหรือเมืองพุกามได้รับมาจากแหล่งอื่น เช่น พื้นที่ในแถบเบงกอล ของอินเดียปัจจุบัน

นอกจากเรื่องโลศาศตรที่มีการถ่ายทอดลงในสมุดไตรภูมิยังปรากฏเรื่องราวดังกล่าว ในงานจิตรกรรมฝาผนัง ลายเส้น ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมด้วย แต่เนื่องจากลักษณะเนื้อหา งานที่แตกต่างกัน ดังนั้นการสื่อถึงเรื่องราวที่เกี่ยวกับโลศาศตรรวมถึงความหมายจึงแตกต่างกัน ไปด้วย

จากศึกษาพบว่าลักษณะการถ่ายทอดเรื่องราวโลศาศตรในจิตรกรรมฝาผนัง จาก หลักฐานที่พบในปัจจุบันพบว่าจากโลกสัณฐานจะปรากฏอยู่ที่ผนังศักดิ์ด้านหลังพระประธานอายุ เก่าสุดประมาณเสี้ยวที่ 4 ของพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นองค์ประกอบในฉากพระพุทธรเจ้าเสด็จโปรด พุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และจากมหาปฎิหาริย์เปิดโลก ลักษณะของภาพจิตรกรรมโลก สัณฐานหลังพระประธานพบว่ามีลักษณะโครงสร้างภาพที่ใกล้เคียงกับภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัต ตบริภณห์ในสมุดไตรภูมิ

ส่วนภาพโลกสัณฐานที่ปรากฏในประติมากรรมพบว่าในดินแดนประเทศไทยใน ปัจจุบันพบประติมากรรมจำลองเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภณห์เพียงชิ้นเดียวเท่านั้นคือ ประติ มานกรรมรูปเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภณห์จำลองที่ลานภายในระเบียงควัดพระบรมธาตุหริ ภูมิไชย จังหวัดลำพูน

นอกจากนี้ในงานประติมากรรมจะมีการแสดงสัญลักษณ์ของจักรวาลอยู่ 2 ลักษณะคือ

1. ภาพโลกสัณฐานในลวดลายมงคล 108 บนรอยพระพุทธรบาท ซึ่งอันที่จริงแล้ว ลวดลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรบาทนั้นสร้างขึ้นตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา หากแต่ใน คัมภีร์ชินาลังการฎีกาไม่เคยระบุลักษณะการเรียงลายมงคลที่ออกมาในลักษณะของภาพโลก สัณฐาน ดังนั้นจึงทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าลักษณะดังกล่าวเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในดินแดนประเทศไทย และอาจจะสื่อว่าพระพุทธรเจ้าทรงอยู่เหนือทุกสรรพสิ่งในโลก

2. ช้างหนุนพระพุทธรูป ซึ่งผู้วิจัยตีความว่าช้างที่หนุนรอบฐานพระพุทธรูปหมายถึง ช้างที่หนุนจักรวาลซึ่งจะพบในงานประติมากรรมพระพุทธรูปสกุลช่างพะเยา ดังนั้นพระพุทธรูป ดังกล่าวจึงน่าจะหมายถึงพระพุทธรเจ้าทรงประทับอยู่ที่ศูนย์กลางจักรวาล และพระพุทธรเจ้า

ประทับที่ยอดเขาพระสุเมรุเทสนาโปรดพุทธมารดา ส่วนช้างที่หนุนทำเป็นรูปช้าง 3 เศียรคือช้างเอราวัณ ซึ่งลักษณะรูปแบบเช่นนี้ยังพบในดินแดนลุ่มแม่น้ำอิรวดีด้วยเช่นเดียวกัน

งานสถาปัตยกรรมที่กล่าวถึงเรื่องโลกศาสตร์ซึ่งพบในดินแดนภาคกลางของประเทศไทยในปัจจุบันมีการแสดงออกอยู่หลายรูปแบบ คือ

1. ช้างหนุนรอบฐานพระเจดีย์ โดยที่รูปแบบช้างยืนนั้นเป็นอิทธิพลของลังกา ส่วนรูปแบบช้างหมอบเป็นอิทธิพลมาสมัยเมืองพุกาม
2. ปราสาทฐานเป็นชั้นรูปแบบซึ่งได้รับอิทธิพลจากแถบทะเลสาบเขมร ซึ่งส่วนใหญ่จะใช้สื่อถึงสัญลักษณ์ศูนย์กลางของพระอำนาจ

ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า ถึงแม้สมุดไตรภูมิฉบับของราชวงศ์คองบองจะได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่แล้วก็ตาม แต่เนื่องจากผู้วิจัยไม่อาจที่จะเข้าไปศึกษาสมุดไตรภูมิที่เก็บรักษาไว้ในหอสมุดแห่งชาติกรุงวังกังได้ จึงไม่สามารถที่จะสรุปได้ว่าการที่สมุดไตรภูมิฉบับราชวงศ์คองบองมีลักษณะบางประการคล้ายคลึงกับสมุดไตรภูมิที่พบในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้น มาจากการที่ราชวงศ์คองบองได้นำฉบับไปจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา หรือในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดีก็มีวัฒนธรรมการเขียนสมุดไตรภูมิ แต่ได้รับอิทธิพลของศิลปะเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยหลัง หากเป็นตามข้อสันนิษฐานนี้สมุดไตรภูมิฉบับเก่าที่พบในเขตประเทศไทยในปัจจุบันก็อาจจะมีความสัมพันธ์กับฉบับในราชวงศ์คองบอง

บรรณานุกรม

เอกสารตัวเขียน

- “คำอัญญ.” หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยขาว. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นหมึก. เล่มที่ 31.
- “จันทสุริยคติทิปนี.” หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยขาว. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นหมึก. จ.ศ. 1165. เล่มที่ 30.
- “มหาวิปាក.” หอสมุดแห่งชาติ. ใบลาน. อักษรขอม. ภาษาบาลี. เส้นจาร. เล่มที่ 31. หน้าต้น 12.

ภาษาไทย

- กาญจนา นาคพันธุ์ [นามแฝง]. ภูมิศาสตร์วัดโพธิ์. เล่ม 1. กรุงเทพฯ : บำรุงสาส์น, 2516.
- _____. ภูมิศาสตร์สุนทรภู่. กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, 2513.
- กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, คุณหญิง. “บทนำ.” ใน สมุดภาพไตรภูมิบูรณฉบับกรุงธนบุรี กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2524.
- คณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร. จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างนนทบุรี กรุงเทพฯ : ศิวพร, 2506.
- คันธสารภิงศ์, พระ. “ลายกนกจักรในฝาพระบาท” ใน ปักษมธุ, 107 – 172. กรุงเทพฯ : ไทยรายวัน การพิมพ์, 2550.
- กัมภีร์มลินทปัญหา ไทย – บาลี กรุงเทพฯ : บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้งจำกัด, 2549. (พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พระพุทธรวงศมนี (บุญมาทิปชมโม- ป.ธ. 6) ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส วรมหาวิหาร กรุงเทพฯ 5 มีนาคม 2550).
- คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2534.
- เคล้าส เวงค์. จิตรกรรมไทยเดิม. แปลโดย เจตนา นาควัชระ. กรุงเทพฯ : สถานเอกอัครราชทูตเยอรมัน, 2511.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ตำนานและคำแปลพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนเถลิงถวัลยราชสมบัติ, แปลโดย หม่อมเจ้าหญิง พรพิมลพรรณ รัชนี. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2507. (ดร. ถวิล – คุณสมศรี คูตระกูล พิมพ์ถวายในงานบำเพ็ญกุศลฉลองครบ 5 รอบ ของ พระเทพเมธากร (ทิม อุฑาภิโม เปรียญ) เจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม วันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2507).

จารึกในประเทศไทย . เล่มที่ 5. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2501. (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลิน ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส 26 ตุลาคม พ.ศ. 2501).

จุลพุทธโฆสเถระ, พระ. โสตถกัมมทานิทาน. แปลโดย ร้อยตรีบรรจบ บรรณรุจิ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2526. (พิมพ์เนื่องในงานออกเมรุ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เสงี่ยม จันทลีริมหาเถร) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 ธันวาคม 2526).

“เฉลิมไตรภพ.” ใน สุริยาศศิธร , 106 – 167. กรุงเทพฯ : มติชน, 2548.

ชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวง, ทรงแปล. มหานิบาติชาดก ทศชาติฉบับชินวร เล่ม 1. กรุงเทพฯ : วัดราชบพิธ, 2481. (อนุสรณ์ย์อุทิศถวายพระกุศลแด่พระองค์ ในงานพระเมรุ).

_____. มหานิบาติชาดก ทศชาติฉบับชินวร เล่ม 2. กรุงเทพฯ : วัดราชบพิธ, 2481. (อนุสรณ์ย์อุทิศถวายพระกุศลแด่พระองค์ ในงานพระเมรุ).

ชีวิตและงานของสุนทรภู่. กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2520.

โชติ กัลยาณมิตร. ทฤษฎีการกำหนดองค์ประกอบในงานศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2517.

ฎีกามาลัยสูตร โดยพิสดาร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลียงเชียง, 2480.

ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระ กรมพระยา. เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531. (ที่ระลึกสมโภชหิรัณยบัฏ พระธรรมปิฎกยาบติ 24 เมษายน พ.ศ. 2531).

_____. “ประวัติสุนทรภู่.” ใน เสภาเรื่องพระราชพงสาวดาร , (9) – (69). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465.

_____. “อธิบาย” กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530. (พิมพ์เนื่องในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2530).

ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระยา.พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2533.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา และ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. สาส์นสมเด็จพระเจ้า กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์ , 2516.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา และ พระยาอนุমানราชชน. ให้พระยาอนุमान. กรุงเทพฯ : มูลนิธิเสฐียรโกเศศ – นาคะประทีป, 2521.

เด่นดาว ศิลปานนท์. “จิตรกรรมเรื่องสุบินกุมารในท้องถิ่นภาคกลาง” ศิลปากร 51, 4 (กรกฎาคม – สิงหาคม 2551) : 32 – 41.

ตำราภาพเทวรูปและเทวดานพเคราะห์ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535. (จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ 12 ส.ค. 2535).

ทวีป วรดิถก. ประวัติศาสตร์จีน กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, 2538.

ทอง หงส์ลดาธมภ์ (ผู้แปล และชำระ), ฉาโนทยปกรณ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การรถไฟ, 2506. งานสมโภชพระสุพรรณบัฏ สมเด็จพระสังฆราช ฉาโนทยมหาเถระ วันที่ 22 – 23 มิถุนายน พ.ศ. 2506

ทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), เจ้าพระยา. หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2545.

เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. ไทยเที่ยวไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2529.

ชนิด อยู่โพธิ์. “สถานจิตรกรรมฝาผนัง.” ใน วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย, 35 – 68. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2502.

_____. มาร. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2513. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายประเสริฐ อังกาบทิพย์ ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส วันที่ 29 เมษายน 2513).

หม่อมกิตติมหาสามิ, สทหมมสงคโห. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2515. (อริยวิสาคตฉาณสุส อุฏจาธิมมหาเถรสส สงฆราชวรสุส สรรฐณาปโนกาเส รณณา สทฐี ปุณณานิ ปุเรตุเชฏฐมาสสุส สตตรสเม พุทธปรินิพพานา 2515).

หม่อมปาลเถร. ปรมตอมณชสา. ปจโม ภาโค กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537.

_____. ปาถิกวคคฤก. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2536.

_____. ลิตตอปปกาสินี. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2536.

ธรรมปรีชา (แก้ว), พระยา. “ไตรภูมิโลกวินิจัย” ใน วรรณกรรมรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2528.

ฉิมมปาลมหาเถร. ปรมัตถมัญชุสา วิสัทธิกรรมรรคมหาฎีกา ภาคที่ 1. , แปลโดย สิริ เพ็ชรไทย
กรุงเทพฯ : มูลนิธิอิทธิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย, 2545.

น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง]. จิตรกรรมอยุธยา. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ , 2543.

_____. พระอาจารย์นาคจิตรกรเอกยุคสร้างบ้านแปลงเมือง. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2530.

_____. วัดเขียน. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2542.

_____. วัดปทุมวนาราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2539.

_____. วัดใหญ่สุวรรณาราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2526.

_____. ศิลปะบนใบเสมา. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2524.

นพรัตน์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2504. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการสถาปนากิจศพ คุณป้าถ้วน
เสนะวัด ณ วัดหิรัญญิรวรวิหาร ธนบุรี 2 เมษายน 2504.

นันทนา ชุติวังศ์. รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ,
2533.

นันทาจารย์, พระ. กัมภีร์สารัตถสังคหะ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, 2499.

นาค, พระมหา. “ปูณโณวาทคำฉันท์” ใน วรรณกรรมอยุธยา เล่มที่ 3, 309 – 333. กรุงเทพฯ : กรม
ศิลปากร, 2533.

นาคประทีป[นามแฝง] (ผู้แปล). ฎีกาขมมิ่งคัลลัญจกเทศนา (พาหุ). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง
จงเจริญ, 2520.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. “คติเกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปากเปล่า” ใน ชาติไทย,
เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์, 6 – 46. กรุงเทพฯ : มติชน, 2538.

_____. “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” ใน กรุงแตก, พระเจ้าตาก และ
ประวัติศาสตร์ไทย, 219 – 260. กรุงเทพฯ : มติชน , 2538.

นิยะดา เหล่าสุนทร. การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
มหาราช. กรุงเทพฯ : แม่คำผาง, 2539.

_____. ไตรภูมิพระร่วงการศึกษาแหล่งที่มา กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แม่คำผาง, 2538.

_____. ปัญญาสาตก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย.
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แม่คำผาง , 2538.

- นิยะดา เหล่าสุนทร. ภาพเกี่ยวกับวรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ : มุลนิธิธัญญะราชานุสรณ์, 2526. (พิมพ์
เนื่องในงานออกเมรุ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เสงี่ยม จันทสิริมหาเถร) ณ เมรุหลวง
หน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 ธันวาคม 2526).
- “บทละครเรื่องมโนราห์.” ใน วรรณกรรมอยุธยา เล่ม 3, 435 – 466. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
2531.
- “บานแพนก พระราชปฐาสมเด็จพะเพทราชา.” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาคที่ 1, 34
– 35. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และ
โบราณคดี, 2510.
- บำเพ็ญ ระวิน [ปริวรรต]. ปฐมสมโพธิล้านนาล้านนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2535.
- บุญเลิศ เสนานนท์. “คำนำ.” โลกทัศน์ฐานไตรตรนคณฐิ, (5) – (6). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2543.
- บุปผา คงยศยิ่ง. “พระธาตุหริภุญไชย.” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่ม 9, 4469 –
4471. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542.
(จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธ.ค. 2542).
- _____. “วัดพระแก้วดอนเต้า.” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่มที่ 8, 4271 –
4277. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542.
(จัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม
2547).
- ประชุมคำพากย์รามเกียรติ์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2546.
- ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 8. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม, 2547.
- ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ. กรุงเทพฯ : ศิวพร, 2517. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณณสิริ) ณ เมรุหน้า
พลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 23 เมษายน 2517).
- ประชุมศิลาจารึก. ภาคที่ 5 กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์, 2515.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2547. (คณะกรรมการอำนวยการ
จัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกใน
โอกาสที่วันพระราชสมภพครบ 200 ปี วันที่ 18 ตุลาคม 2547).
- ประภัสสร ชูวิเชียร. “กำแพงกรุงศรีอยุธยา ก่อนรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ หลักฐานในภาพ
ปูนปั้นวัดไธสย์ ลพบุรี” ใน เมืองโบราณ. 30, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2547.) : 112 –
119.

ปรีดิศรัทธา, พระยา. (แพ ตาละลักษณ). พระบาฬีปกรณ์ เล่ม 2. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2532.

ปวเรศวรียาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2503 . (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี พระอุดมโยธาธิบุตร (สด รัตนาวะดี) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส 16 มิถุนายน 2503).

ปัญญานันทาจารย์, พระ. อุพคันถวงศ์, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2546.

ปินโต. “การท่องเที่ยว การเดินทาง และการผจญภัยของเฟอร์ดินันด์ เมนเดซ ปินโต.” แปลโดย นางนันทา วรเนติ ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2548.

“พระราชพงสาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐฯ.” ใน ประชุมจดหมายเหตุภาคที่ 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511.

“พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลขที่ 2 / ก104” ความยกย่องของประวัติศาสตร์ : ความยกย่องของประวัติศาสตร์, 173 – 228 กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2539. พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล.

พรหมคุณาภรณ์, พระ. (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม กรุงเทพฯ : บริษัท เอส อาร์ พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, 2548.

พระคลัง (หน), เจ้าพระยา. “สมบัติอมรินทร์คำกลอน.” ใน วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน), 46 – 67. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2515.

พระคัมภีร์อุปวงศ์ตำนานว่าด้วยการสร้างพระสถูปเจดีย์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2511. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางอนุ ทองไข่มุกด์ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 27 มีนาคม 2511.

พระพุทธรูปปางอุ้มบาตร, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. รวมเกียรติ เล่ม 1. กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2507.

_____. รวมเกียรติ เล่ม 3. กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2507.

_____. รวมเกียรติ เล่ม 5. กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2507.

พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2511. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ล้ง พระประภา ณ สุสานศรีราชา ชลบุรี วันที่ 4 กันยายน 2511).

พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (เจด). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2502. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท พระยากลาโหมราชเสนา (เล็ก ปาณิกบุตร) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2502).

พระสาวกนิพพาน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515. (คณะสงฆ์พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (จวน อุฏฺฐายี) ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 มิถุนายน พ.ศ. 2515).

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 4. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 5. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 6. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 4 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เล่มที่ 5 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย จริยาปิฎก เล่มที่ 9 ภาคที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตนิคาย เล่มที่ 3 ภาคที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่มที่ 8 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เอกนิบาตชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกายนิคาย เอกนิบาต เล่มที่ 3 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ 3 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ 3 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย จันทรวารวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่มที่ 2. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค เล่มที่ 4 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล สุตตนิบาต. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย เล่มที่ 1 ภาคที่ 3. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย สัตตก-อัฐก-นวกนิบาต เล่มที่ 4. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เถรีคาถา เล่มที่ 2 ภาคที่ 4. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่มที่ 9 ภาคที่ 20. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 20. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่มณิกาย สี่ชั้นวรรค เล่มที่ 1 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่มที่ 1 ภาคที่ 3. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย ปิณณาสก์ เล่มที่ 2 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย ปิณณาสก์ เล่มที่ 2 ภาคที่ 3. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 1 ภาคที่ 3. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 2 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 5 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์และอรรถกถา เล่ม 2 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระอภิธรรมปิฎก ปุคคลปัญญาธิ เล่มที่ 3. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุและอรรถกถา แปล เล่มที่ 4 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีและอรรถกถา เล่มที่ 1 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระอภิธรรมมัตตสังคหะเทศนาปริจเฉท. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไท, 2469.

พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ. “บทนำ”ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม, 1 – 5. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2547. (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ จัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12 สิงหาคม 2547).

_____. “บทนำ”ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1, 1 – 7. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542, 4. (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542).

- พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ. “บทนา” ใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย, 6 – 63. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2552. (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา 80 5 ธันวาคม 2550).
- พิริยะ ไกรฤกษ์. “ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับไตรภูมิพระร่วง : พระราชนิพนธ์ในพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 พญาธิไทย หรือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” ใน ไทยคดีศึกษา : รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุติฐานจิต อาจารย์พันเอกหญิง คุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 221 – 236. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดงานแสดงมุติฐานจิตครบรอบ 60 ปี อาจารย์ พันเอกหญิง คุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2533.
- _____. พุทธศาสนนิทานเจ็ดร้อยเจ็ดสิบแปด. แปลโดย ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราธิศ ดิศกุล. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2516.
- พุทธโฆษาจารย์, พระ. นิทานกถา พุทธประวัติตอนต้น ฉบับพระพุทโฆสเถระ. แปลโดย ธนิต อยู่โพธิ์ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในมหามงคลสมัยพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาเสมอสมเด็จพะบรมอัยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2529).
- _____. พระธรรมปัทมกถาแปล ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539.
- _____. พระธรรมปัทมกถาแปล ภาคที่ 6. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539.
- _____. พระธรรมปัทมกถาแปล ภาค 1. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2512.
- _____. วิสุทธิมรรค ภาคที่ 2 ตอนที่ 1. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2547.
- _____. สมันตปาสาทิกา เล่ม 1. แปลโดย พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร) กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535.
- _____. พระธรรมปัทมกถาแปล ภาค 5. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2499.
- พุทธทศเถระ, พระ. อภิธรรมมวตาร, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพฯ : ไทยรายวันการพิมพ์, 2549.
- พุทธปปียะ, พระ. ปชชมุ. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพฯ : ไทยรายวันการพิมพ์, 2550.
- พุทธโฆษาจารย์. วิสุทธิมคคส นาม ปกรณวิเสสส ปจโม ภาโค. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548.
- _____. สมันตปาสาทิกา นาม วินยฎกถา ปจโม ภาโค. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.
- _____. สมงควิลาลินียา ที่นิกายฎกถา ตติโย ภาโค. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2463.

พุทธโฆสาจารย์ . มโนรลปฺรณี นาม องคุดตฺรณิกายภูจกถา ทุติโย ภาโก. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535.

พุทธทศิตาจารย์. ชินลงการฎีกา. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2545.

ภัทรพงษ์ เก่าเงิน. วัดใหม่ประชุมพล. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2550.

ภาณุพงษ์ เลาสสม. จิตรกรรมล้านนา. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2541.

มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. “บทสวดในจารึกภาษาสันสกฤตของกัมพูชา.” ใน ภาษาจารึกฉบับ 6 : คุรุบูชา คุรุวัลลภ , 281 – 321. กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542. (เนื่องในวาระครบ 5 รอบและเกษียณอายุราชการของผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อุไรศรี วรสระริน)

มหาธรรมราชาพญาสิทธิ, พระ. ไตรภูมิภค. กรุงเทพฯ : ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2527.

มหาเสนานุรักษ์, สมเด็จพระพระราชวังบวร. “ตำราช้างคำโคลง” ใน พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545.

มีมหาดเล็ก, นาย. กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530. (พิมพ์เนื่องในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2530).

เมธีกร, พระสังฆราช. โลกที่ปกสาร. แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529 .

“รถเสนชาดก.” ใน ปัญญาสาชดก เล่ม 1 , 676 – 700. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2549.

รัตนปัญญาเถระ, พระ. ชินกาลมาลีปกรณ์. แปลโดย ร้อยตำรวจโท แสง มนวิฑูร. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2501. (อนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ คุณแม่ เจิ้ง วันทนวิ ฒ เมรุวัดบ้านโป่ง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี).

ราชครู, พระมหา. คำฉันท์สรรเสริญสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปราชาททอง. ตรวจชำระโดย บุญเตือน ศรีวรพจน์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2543.

ราชวังเมือง, หลวง. “คำฉันท์คชกรรมประยูร.” ใน คำฉันท์คชกรรมประยูร คำฉันท์กล่อมช้าง ครั้งกรุงเก่า และ คำฉันท์คชกรรมประยูร , 77 – 96.ตรวจชำระโดย บุญเตือน ศรีวรพจน์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. “พรหมหน้าเดียว.” ดำรงวิชาการ 4 , 2 (ก.ค.-ค.ค. 2548) : 95 – 107.

_____. “การปฏิสังขรณ์วัดมหาธาตุสมัยพระเจ้าปราชาททอง : ความจริงครั้งเดียวของพระราชพงศาวดาร.” ใน เมืองโบราณ. 29, 1 (ม.ค. – มี.ค. 2546) : 118 – 121.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. “เจดีย์ช้างล้อมแห่งใหม่ในอยุธยาที่วัดวัดดาวาส.” ใน ศิลปวัฒนธรรม. 21, 3 (มกราคม 2543) : 94 – 95.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล. “การตรวจชำระคัมภีร์ปัญจคติที่ปณี.” วารสารดำรงวิชาการ. 6, 2 (2550) : 23 – 26.

_____. “วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร.” ๓ วัดประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : มติชน, 2552, ที่ระลึกในงานศพ นางสุทิน นุนปาน 7 มีนาคม 2552.

_____. “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกสันฐานเบื้องหลังพระประธาน” เมืองโบราณ. 29, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2546) : 26 – 45.

_____. “อิทธิพลและความสำคัญของคัมภีร์มหาวงส์ในประเทศไทย” ดำรงวิชาการ. 1, 1 (2545) : 369 – 407 .

เรื่องตั้งเจ้าพระยาในสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2512. คณะรัฐมนตรีจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวง ชูชาติ กำภู ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 16 ธันวาคม 2512.

เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545. คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ พระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

เรื่องนางนพมาศ. กรุงเทพฯ : โสภณพิพรรฒนาการ, 2472. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (พุ่ม กัลยาณมิตร) ท.จ.ว. เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2472.

เรื่องพระราชไมตรีในระวางกรุงสยามกับกรุงจีน, แปลโดย พระเจนจันอักษร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ, 2472. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์ตรีพระยาโชฎิกกราชเศรษฐี (มีน เลหาเศรษฐี) ปีมะเส็ง พ.ศ. 2472.

“วิมานวตถุ – เปตวตถุ – เถรคาถา – เถรีคาถา.” ใน ชุดดนตรีปัญญา. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย, 2523.

วรรณภา ณ สงขลา. จิตรกรรมไทยประเพณี ชุดที่ 1 เล่มที่ 3. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535.

วัดเกาะแก้วสุทธาราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2529.

วิไลรัตน์ ยัรรอด. “สถาปัตยกรรมในศรีลังกา.” ใน ศิลปากร. 38, 3 (พฤษภาคม – มิถุนายน 2538) : 31 – 48.

ศรัณย์ ทองปาน, “พระบาทลังกา.” ใน เมืองโบราณ. 23, 4 (ตุลาคม – ธันวาคม 2540) : 48 – 49.

ศรีสุเรนทร์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น. โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง.

กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2512. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
รองอำมาตย์ตรี สิริ จรูญเวสน์ ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร 30
พฤศจิกายน 2512).

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. “ช้างประดับฐานพระพุทธรูปศิลปะล้านนาสกุลช่างพะเยา.” ศิลปวัฒนธรรม 12,
3 (มกราคม 2534) : 60 – 69.

_____. ศิลปะสุโขทัย : บทวิเคราะห์หลักฐานโบราณคดีจารึก และศิลปกรรม. กรุงเทพฯ :
สถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547.

ศานติ ภัคดีคำ, “ไตรภูมิไทย – เขมร ความสัมพันธ์พระพุทธรูปศาสนาไทย – กัมพูชา.” ใน เมือง
โบราณ. 32, 2 (เมษายน – มิถุนายน 2549) : 84 – 93.

ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, “แนวคิดในการออกแบบจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม
ประติมานวิทยากับการแสดงออกเชิงช่าง.” ใน เมืองโบราณ. 33,1 (มกราคม – มีนาคม
2550) : 88 – 94.

ศิลปากร, กรม. วัดไชยวัฒนาราม. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2537.

สงขลาปกาสปกรณ – ฎีกา. กรุงเทพฯ : บริษัทสหธรรมิกจำกัด, 2546. พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล
ในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมราชาญัตติ (กมล โกวิท ปธ.6) ณ
เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2546.

สน สิมাত্রัง. “อิทธิพลของไตรภูมิพระร่วงต่อลักษณะศิลปกรรมและวรรณกรรมไทย.” ใน สรุปผล
สัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528.

_____. จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2522.

สมหมาย เปรมจิตต์ และคณะ, โครงการปฏิวรรตพระคัมภีร์ล้านนา. เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยมหา
มกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา, 2546.

สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542.
(จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5
ธันวาคม 2542).

สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542.
(จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5
ธันวาคม 2542).

สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2547.

(คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ จัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12 สิงหาคม 2547).

สมุดไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525.

สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2552. (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา 80 5 ธันวาคม 2550).

สมุทรโฆษคำฉันท์. กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา, 2504.

“สมุทรโฆษชาดก” ใน ปัญญาชาดกเล่ม 1, 1 – 17. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2549.

สวาท เหล่าอุด, คัมภีร์ท้าววงศ์ : ตำนานพระเจี๋ยแก้ว. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2511.

สัทธมมโฆสเถระ, พระ. โลกบัญญัติ, แปลโดย เข้ม ประพัฒน์ทอง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528.

สันติ เล็กสุขุม, ศาสตราจารย์ และ กมล ฉายาวัณณะ. จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524.

_____. ลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2172 – 2310). กรุงเทพฯ : มุลนิธิ เจมส์ ทอมป์สัน, 2532.

_____. จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 : ความคิดเปลี่ยนการแสดงออกก็เปลี่ยนตาม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2548.

_____. ศิลปะภาคเหนือ : ทรัพยากรไชย – ล้านนา. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2538.

_____. ศิลปะสุโขทัย. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2540.

_____. ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงของแผ่นดิน. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2542.

สมุทรวิบา, แปลโดย นาคะประทีป. กรุงเทพฯ : ส.ธรรมภักดี, 2499.

สารีปุตเถระ, สารตถทีปนีฎีกาสมนตปาสาทิกาวรรณ ภาค 1. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2529.

สิริมหาจุรงคพล, อภิธานปทีปิกาฎีกา. กรุงเทพฯ : วัดปากน้ำ, 2527.

สิริมังคลาจารย์, พระ. จักรวาลทีปนี. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2523.

“สุตตุนตปิฎก ขุททกนิกายสุส ชาดก ทุติโย ภาค 1.” สยามรัฐสส เตปิฎก. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2523.

สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. “แผนที่ภาพไตรภูมิ ฉบับวัดควนมะพร้าว พัทลุง.” ใน วรรณกรรมทักษิณ : วรรณกรรมคัดสรร เล่ม 1 , 101 – 103. กรุงเทพฯ : สกว., 2548.

“สุทธินชาดก” ใน ปัญญาสาตก เล่ม 1 , 18 – 52. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2549.

สุบินคำกาพย์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2509. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนอภิพัฒนภักดี ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2509).

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า. ศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2538.

สุภาพรณ ณ บางช้าง. “วรรณกรรมโลกศาสตร์ในพุทธศาสนาเถรวาท.” เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่องวรรณกรรมที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์และสุภาษิตพระร่วง เอกสารอัคราณา, 2527.

_____. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

_____. วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.

สุรณี แก้วกลม, อักษรขอมที่ใช้บันทึกภาษาไทย. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

สุรศักดิ์ เจริญวงศ์. “จิตรกรรมฝาผนังไทยในฝั่งธนบุรี.” ใน สยามรัฐสัปดาหวิจารณ์. ฉบับพิเศษครบรอบ 30 ปี (4 กันยายน 2526) : 75.

สุริยาศิธร. กรุงเทพฯ : มติชน, 2548.

“สุวรรณกัจฉาชาดก.” ปัญญาสาตก เล่ม 1 , 566 – 570. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2549.

เสมอชัย พูลสุวรรณ, ศาสตราจารย์. สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-24 กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.

แสง มนวิฑูร, ร.ต.ท. (ผู้แปล) คัมภีร์ลิลิตวิস্তระ เล่ม 1. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2512.

แสงสุรีย์ ตลาดวัลย์, หม่อมราชวงศ์. “พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งกรุงรัตนโกสินทร์.” ใน ประเพณีในราชสำนัก(บางเรื่อง) , 139 – 184. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514. (พิมพ์ฉลองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์ (ม.ร.ว. เจริญลาภ ทวีวงศ์) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2514).

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย. “สมเด็จพระวันรัต (แดง) ผู้ให้รณาดำราสีมากถา.” ใน สีมากถา : สมุดข่อยวัดสุทัศน์เทพวราราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2540.

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย และคณะ. วัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2525.

อนุสรณ์สิทธิกรรม,หลวง (บัว ณ นคร). “พงสาวดารเมืองนครศรีธรรมราช” ใน พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพงสาวดารเมืองนครศรีธรรมราช.
กรุงเทพฯ : โสภณพิพิธธรรมานกร, 2475. (หม่อมเจ้าหญิงอาทรณอม ศรีธวัช ทรง
พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าอุปพัทธพงษ์ ศรีธวัช ณ เมรุ
วัดเทพศิรินทราวาส 2475).

อิทธิมุตตสงคหปาลิ ออวา อิทธิมุตตวิภาวิณี นาม อิทธิมุตตสงคหฎีกา. กรุงเทพฯ : มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, 2466.

อิทธิมุตตสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพฯ : ไทยรายวัน
กราฟฟิค เพลท, 2546.

อรรถกถาพุทธบาทลักษณะ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2540. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์
พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพวัชรธรรมาภรณ์ (สุรพงษ์ จาน-
วโร) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 มีนาคม พ.ศ.
2540).

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. “ใบเสมาสลักภาพเล่าเรื่องมหานารทกัศปชาดกจากบ้านหนองห้าง จังหวัด
กาฬสินธุ์.” ใน เมืองโบราณ. 29, 4 (ตุลาคม – ธันวาคม 2546) : 83 – 86.

_____. “ร่องรอยจิตรกรรมฝาผนังที่วัดเจดีย์เจ็ดยอดศรีสัชนาลัย สุโขทัย” เมืองโบราณ. 25,
1 (มกราคม – มีนาคม 2542) : 124 – 127.

อัจฉรา แข็งสาริกิจ . “การศึกษาวิจัยเรื่องวัดช้างล้อม” ในอุทยานประวัติศาสตร์ อ.ศรีสัชนาลัย
จังหวัดสุโขทัย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530.

อำไพ คำโท , (ผู้แปล). “ภาคผนวก ก” ใน สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม ,
199 – 220. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2547, 204. (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสาร
และจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนาง
เจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ จัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคล
เฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12 สิงหาคม 2547).

_____. (ผู้แปล). ไตรภูมิฉบับภาษาเขมร. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2530.

อุดม รุ่งเรืองศรี [ปริวรรต] ไตรภูมิ. เชียงใหม่ : หน่วยส่งเสริมศิลปศึกษาและวัฒนธรรมล้านนา,
2524.

อุปัติสส . สมณตพทก, ปริวรรตโดย เทียมสิทธิ์ หลวงสุภา. เอกสารอัดสำเนา, 2527.

โอกาสโลกทีปนี, แปลโดย บุญเหลือ บุราณสาร. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2544.

อันสั เพนซ์ . “พระพุทธรูปที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เชียงใหม่.” ใน ศิลปากร. 15, 5 (มกราคม 2518) : 49 – 55.

วิทยานิพนธ์ภาษาไทย

กวี แสงมณี. “อรุณวตีสสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523 .

คะนิงนิจ จันทรกระวี. “ลักษณะอักษรและอักษรวิธีไทยในพุทธศตวรรษที่ 24 ตอนต้น.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533.

จันทรศิริ แทนมณี, “พระพรหมในวรรณคดีบาลีและสันสกฤต” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

ทองคำ สุธรรม . “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คำภีร์โลกสัณฐานโชรตนคัมภีร์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533 .

วิไลรัตน์ ชัยรอด. “การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนัง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในเขตกรุงเทพมหานคร.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540.

สมพงศ์ ปรีชาจินดาธุ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปปติ.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.

ลัจจรัตน์ สุขในมณี, “ศิลาจารึกในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม การศึกษาเชิงวิเคราะห์” รายงานการค้นคว้าเฉพาะ สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ปีการศึกษา 2543 .

สุภาพร มากแจ้ง. “มาเลยุยเทวตเถรวตฺถุ : การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

ภาษาต่างประเทศ

มีแสตล ตราณ. กมฺพิรไตรภูมิ ภูมฺเพญ : JSRC , 1996.

Amarasimha. Amarakosa. Edit by Vamanacharya Jhalakikar Delhi : Eastern Book Linkers, 2002.

Apte, V.S. The Practical Sanskrit – English Dictionary. Delhi : Motilal, 1995.

Arya-Sura. The Jataka – Mala : Stories of Buddha's Former Incarnations. edit by H. Kern Massachusetts : The Harvard University Printing Office, 1943.

Banerjea, J. N. The Development of Hindu Iconography. New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1974.

Basham , A.L. The Wonder That was India. New Delhi : Rupa & Co., 1998.

Behl , B. K. The Ajanta Caves : Artistic Wonder of Ancient Buddhist India. Newyork : Harry N. Abrams. Inc., 1998.

Bode , M. H. The Pali Literature of Burma. Rangoon : Burma Research Society, 1965.

Boisselier, J. Le Cambodge. Paris : Picard, 1966.

_____ . La Sculpture en Thaïlande. Paris : Office du Livre, 1974.

_____ . La Statuaire du Champa. Paris : EFEO, 1963.

_____ . Thai Painting. Tokyo : Kadansha International, 1976.

Chandler, D. A History of Cambodia. Colorado : Westview, 1983.

Chew, A. M. The Cave – Temple of Po Win Taung Central Burma : Architecture, Sculpture and Murals. Bangkok : White Lotus, 2005.

Chutiwongs, N. “The “Circular Site.” At Panduvasnuvara, Sri Lanka” Living a life in accord with Dhamma : papers in honor of Professor Jean Boisselier on his eightieth birthday. Bangkok : Silpakorn University, 1997.

Cœdès, G. “La Date Baphuon.” Articles sur le Pays Khmer. Paris : EFEO, 1989.

Coomaraswamy, A. K. Yaksas. New Delhi : Mushiram Manoharlal, 1971.

Crocco, V. M. Di Footprints of The Buddhas of This Era in Thailand. Bangkok : The Siam Society, 2004.

David, R. Buddhist India. Delhi : Motilal, 1993.

David, R. and Stede , W. Pali-English Dictionary. London : Antony Rowe Ltd , 1995.

- Edgerton, F. Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary Vol. 2. Delhi : Motilal Banarsidass, 1998.
- Gangadharma, N. (trans). The Agni – Purana Part II. Delhi : Motilal Banarsidass, 1998.
- Geiger, W. Culavamsa Being the More Recent Part of the Mahavamsa Part I. London : The Pali Text Society, 1953.
- _____. Mahavamsa or The Great Chronicle of Ceylon. London : The Pali Text Society, 1964.
- Giteau, M. Chefs – d’Oeuvre de la Peinture Cambodgienne. Turin : CESMEO, 2003.
- _____. History of Angkor ; traduit du français par G. Armstrong. Paris : Kailash Editions, 1997.
- Glaiza, M. Les Monuments du Groupe d’Ankor. Paris : J. Maisonneuve, 1993.
- Goloubew, V. “Les Images.” Le Temple de Içvarapura. Paris : EFEO, 1926.
- Gour, Sir H. S. The Spirit of Buddhism. Calcutta : Lal Chand and Sons, 1929.
- Gray, B. Buddhist Cave Paintings at Tung – huang. London : Faber and Faber Limited, 1959.
- Guillon, E. Champa Art. Bangkok : River Book, 2001.
- Hazra, R.C. Studies in the Puranic Records on Hindu Rites and Customs. Delhi : Motilal Banarsidass, 1975.
- Herbert, P. “Burmese cosmological manuscripts.” Burma : Art and Archaeology. London : British Museum, 2002.
- Hinüber, O. von. A Handbook of Pali Literature. New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1997.
- Howard, A. F. The Imagery of the Cosmology Buddha. Leiden : E.J. Brill , 1986.
- Huntington, Susan. The Pala-Sena School of Sculpture. Leiden : E.J. Brill, 1984.
- Jacques, C. Ancient Angkor. Bangkok : River Book, 2000.
- Kagan, R.C. “Taiwan.” Encyclopedia of Asia History Vol. 4. London : Collier Macmillan Publishes , 1988.
- Keith, A.B. “The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads.” Harvard Oriental Series Vol.31. Massachusetts : Harvard University Press, 1925.
- Luce, G. H. Old Burma – Early Pagan. Vol. III New York : J.J.Augustin, 1970.
- Macdonell, A.A. Vedic Mythology. Delhi : Motilal Banarsidass, 1995.

- Macdonell, A.A. and Keith, A.B. Vedic Index of Names and Subjects Vol. II. Delhi : Motilal Banarsidass, 1982.
- Malalasekera, G. P. A History of Pali Literature of Ceylon. Colombo : M.D. Gunasena, 1958.
- _____. Dictionary of Pali Proper Names. London : The Pali Text Society, 1974.
- Mani, V. Puranic Encyclopaedia : A Comprehensive Dictionary with Special Reference to the Epic and Puranic Literature. Delhi : Motilal Banarsidass, 1975.
- Mus, P. La Lumière sur les Six Voies. Paris : Institut d'Ethnologie, 1930.
- Oldenberg, H. Buddha : His life, His doctrine, His order London : Williams and Norgate , 1882.
- _____. The Doctrine of the Upanisads and The Early Buddhism. Trans Shridhar B. Shrotri. Delhi : Motilal, 1991.
- Ono, T. Mural Paintings of The Buddhist Temples in Burma. Japan : Kodansha, 1978.
- Paranavitana, S. The Sutpa in Cylon. Colombo : The Cylon Government Press, 1946.
- Pichard, P. Inventory of Monument at Pagan Vol. III. Paris : Unesco, 1994.
- _____. Inventory of Monument at Pagan Vol. IV. Paris : Unesco, 1994.
- _____. Inventory of Monument at Pagan Vol. VI. Paris : Unesco, 1999.
- _____. Inventory of Monument at Pagan Vol. VIII. Paris : Unesco, 2001.
- Picon, C.B. The Buddhist Murals of Pagan : Timeless Vistas of Cosmo. Bangkok : Orchid Press, 2003.
- Prasert Na Nagara and Griwold, A.B. Epigraphic and Historical Studies. Bangkok : The Historical Society, 1992.
- Radhakrishnan. S. The Principal Upanisads. Delhi : Harper Collins, 2000.
- Gopinatha Rao, T. A. Elements of Hindu Iconography Vol. I Part II. Delhi : Motilal, 1997.
- Santi Leksukhum. Temples of Gold : Seven Centuries of Thai Buddhist Paintings. Bangkok : River Books , 2000.
- Schroeder, U. von. Buddhist Sculpture of Sri Lanka. Hong Kong : Visual Dhanma Publications Ltd., 1990.
- Shatri, J. L. (Edit). The Garuda – Purana Part II. Delhi : Motilal Banarsidass, 1979.
- _____. The Siva – Purana Part II. Delhi : Motilal Banarsidass, 1998.
- Siddhattha. Sarasangaha. edit. by G. H. Sasaki London : The Pali Text Society, 1922.
- Sivaramamurti, C. An Album of Indian Sculpture. Delhi : National Book Trust, 1975.

Sok , K. “Deux Inscriptions Tardives du Phnom Bakhen K. 465 et K.285.” BEFEO. 65 (1978), 277.

The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa Vol. 5. Trans. by K. M. Ganguli New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1981.

The Mahavastu, Vol I J.J. Jones (trans) London : The Pali Text Society , 1987.

Thomas, E. J. The History of Buddhism Thought. London : Routledge & Kegan Paul, 1959.

Thongchai Winichakul, Siam Mapped A History of the Geo – Body of a Nation. Honolulu : University of Hawaii Press, 1994.

Today – Ji. Nara : Today – Ji, 2000.

Vasubandhu. The Abhidharmakosa. trans. by Subhadra Jha Patna : K.P. Jayaswal Research Institute, 1983.

Veheda Thera . Samantakutavanna, Edit by C. E. Godakumbura London : The Pali Text Society, 1995.

Williams, M. M. A Sanskrit - English Dictionary. Delhi : Motilal Banarsidass, 1964.

Zimmer, H. Myths and Symbols in Indian Art and Civilization. Edits by J. Campbell Delhi : Motilal Banarsidass, 1990.

วิทยานิพนธ์ภาษาต่างประเทศ

Denis, E. “La Lokapañatti et les Idées Cosmologiques du Bouddhisme Ancien.” Vol II These pour le Doctorat d'Etat Lettres et Science Humains Universite de Paris – Sorbonne, 1977.

McGill , F. The Art and Architecture of the Reign of the King Prasatthong of Ayutthaya [1629-1659] Vol. I A Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, University of Michigan, 1977.

ภาพที่ 1 ภาพทุสสเจติยบันพรหมโลก ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2547) , 107.

ภาพที่ 2 ภาพทุสสเจติยบันพรหมโลก ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 1

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2547) , 120.

ภาพที่ 3 ภาพต้นกล้วยพฤษภในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 1

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2547) , 179.

ภาพที่ 4 ภาพต้นไม้ในจิตรกรรมศักดิ์หน้าวัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 5

ภาพที่ 6

ภาพที่ 7 ภาพสวรรค์ชั้นดุสิตในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 139.

ภาพที่ 8 ภาพพระพิมพ์ที่ได้จากกรุวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติชัยนาทมุนี จังหวัดชัยนาท

ภาพที่ 9 ภาพเครื่องสังเค็ดที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลก

ภาพที่ 10 จิตรกรรมภายในอุหาพระปรางค์วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 11 ภาพลายประดิษฐ์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 133.

ภาพที่ 12 ลวดลายปูนปั้นที่เมรุทิศวัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 13 ภาพพระพรหมในซุ้มเรือนแก้วในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 5
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 133.

ภาพที่ 14 หน้าเมรุทิศด้านทิศใต้ วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 15 ภาพพระเวสสันดรพบพญามาตุลนครในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 5
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 189.

ภาพที่ 16 ภาพเทพพนมที่จิตรกรรมฝาผนังวัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี

ภาพที่ 17 ภาพแผนที่โบราณในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 5

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 172.

ภาพที่ 18 ตำแหน่งพระพุทธเมืองสระบุรี ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 19 ภาพคนจีนในฉากมหาชนกษัตริย์ในสมุทรไตรภูมิหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุทรไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
100.

ภาพที่ 20 ภาพคนจีนในเรือสำเภา ในสมุทรไตรภูมิหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุทรไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
95.

ภาพที่ 21 ภาพแผนที่แม่น้ำน้อย

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

93

ภาพที่ 22 ภาพมหานครนิพพานในสมุดไตรภูมิเล่มที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

15

ภาพที่ 23 ภาพมโหสถชาดกที่วัดไถ้ จังหวัดลพบุรี

ภาพที่ 24 ภาพการไปนมัสการพระพุทธรูปที่เขาสุมนภูฏ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 102.

ภาพที่ 25 ภาพการไปนมัสการพระพุทธรูปบาทที่เขาสุมณภูฏ จิตรกรรมฝาผนังด้านหน้าพระพุทธรูป
จารย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 26 ภาพสวรรค์พรหมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 76.

ภาพที่ 27 ภาพสวรรค์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 77.

ภาพที่ 28 ภาพเจดีย์จุฬามณี

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 81.

ภาพที่ 29 ภาพสวรรค์ชั้นพรหมโลกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8
 ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542)
 , 117.

ภาพที่ 30 ภาพนางสุชาดานกกระยางในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8
 ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542)
 , 126.

ภาพที่31 ภาพมารวิชัยในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
160.

ภาพที่32 ภาพเขาวงกตในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 8

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
187.

ภาพที่33 ภาพการตัดสินคดีในยมโลกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

138.

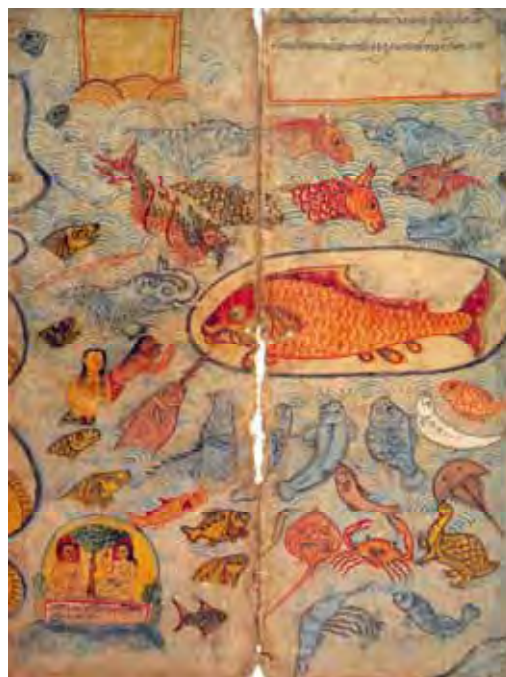
ภาพที่ 34 ภาพพรหมปฐมญาณในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

24.

ภาพที่ 35 ภาพพรหมปฐมนานในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
118.

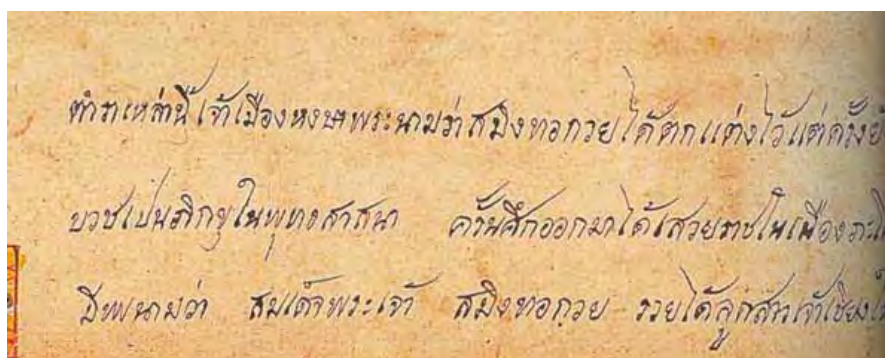

ภาพที่ 36 ภาพพญาลาอานนท์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
97.

ภาพที่ 37 ภาพพญาปลาอานนท์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) , 203.

ภาพที่ 38 ข้อความที่กล่าวถึงสมิงทอกลอยในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2547) , 93.

ภาพที่ 39 ลักษณะการจดข้อความในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2547) , 41.

ภาพที่ 40 ภาพพุทธประวัติตอนประสูติ

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2547) , 62.

ภาพที่ 41 ภาพวิมานไพชยตร์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2547) , 35.

ภาพที่ 42 ภาพสีมากถาในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2547) , 19.

ภาพที่ 43 ภาพสีมากถา

ที่มา : สีมากถา : สมุดข่อยวัดสุทัศน์เทพวราราม (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ , 2540) , 75.

ภาพที่ 44 ภาพดอกไม้ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2547) , 80.

ภาพที่ 45 ภาพดอกไม้ที่ถ้ำโปวินตอง

ภาพที่ 46 ภาพการตัดความในยมโลกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 47 ภาพการตัดความในยมโลกในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

ภาพที่ 48 หน้าต้นในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 49 ภาพการลงสีต้นไม้ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
88.

ภาพที่ 50 ภาพการลงสีต้นไม้ ในฉากสักกบรรพ จิตรกรรมฝาผนังวัดใหม่เทพนิมิตร กรุงเทพฯ

ภาพที่ 51 ภาพลับแลในฉากวิสูตรบัณฑิตของสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
236.

ภาพที่ 52 ภาพลับแลในจิตรกรรมวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม

ภาพที่ 53 ภาพวิมานไพชยนต์์ บนยอดเขาพระสุเมรุในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 199.

ภาพที่ 54 ภาพวิมานไพชยนต์์ บนยอดเขาพระสุเมรุในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 178

ภาพที่ 55 ภาพป่าหิมพานต์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 91

ภาพที่ 56 สมุดไตรภูมิฉบับมหาวิทยาลัยคอร์เนล

ภาพที่ 57 ภาพแผนที่โบราณในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

93

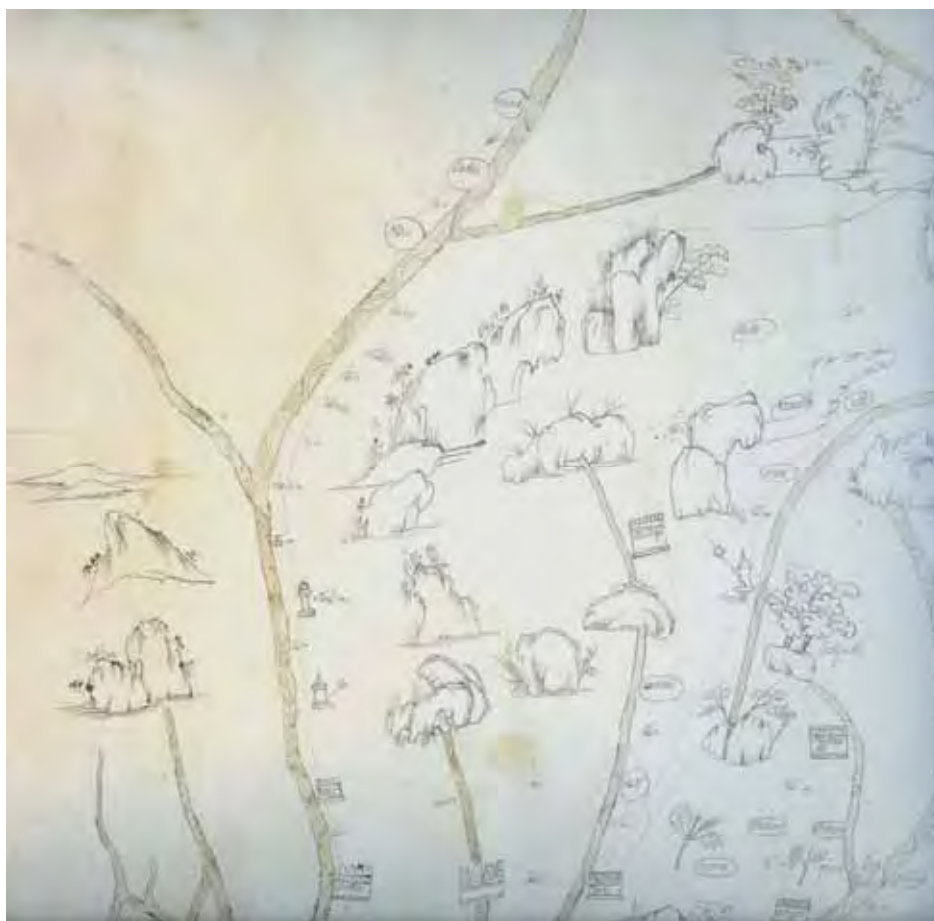

ภาพที่ 58 ภาพแผนที่โบราณในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

93

ภาพที่ 59 ภาพแผนที่โบราณในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
 ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
 92 – 94.

ภาพที่ 60 แผนที่ยุทธศาสตร์ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ที่มา : Santanee Phasuk and Philip Stott , Royal Siamese Map (Bangkok : River , 2004) , 130.

ภาพที่ 61 ภาพมหาราชนิพพาน ในสมุดภาพหมายเลขที่ 10

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

15.

ภาพที่ 62 ภาพพระอริยบุคคล 8 จำพวกในสมุดภาพหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

12

รูปที่ 63 ภาพอักษากาศ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

17

รูปที่ 64 ภาพรูปพรหมในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

17

รูปที่ 65 พระพรหมในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

รูปที่ 66 ปูนปั้นภาพพรหมนารทชาดก ที่วัดไผ่

รูปที่ 67 สวรรค์ชั้นปรนิมวสวดี

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

25

รูปที่ 68 ภาพมารพญูที่ปราสาทตาพรหม เมืองพระนคร

รูปที่ 69 ยักษ์ทวารบาล ที่ปราสาทตาพรหม เมืองพระนคร

รูปที่ 70 สวรรค์ชั้นดุสิต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 8
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
123.

รูปที่ 71 พระอินทร์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 81.

รูปที่ 72 ภาพนักเทศน์ที่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

รูปที่ 73 ภาพจิตรกรรมตอนการเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในโบราณสถานหมายเลข 1150

รูปที่ 74 พระอินทร์ตีคพิณถวายพระโพธิสัตว์ โบราณสถานหมายเลขที่ 69 ในหมู่บ้านอเนง เมืองมอญ

รูปที่ 75 จิตรกรรมภาพพระอินทร์ที่วัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี

รูปที่ 76 ภาพพระอินทร์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 142.

รูปที่ 77 พระมัลลย์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 143.

รูปที่ 78 ซ้างสำริด ที่วัดพระมหาไถ่บุญ เมืองอมรปุระ

รูปที่ 79 ภาพช้างเอราวัณบนจิตรกรรมรอยพระพุทธรบาท ที่ถ้ำติโลกกูรุ

รูปที่ 80 ภาพช้างเอราวัณในจิตรกรรมพระพุทธรบาท ใน โบราณสถานหมายเลขที่ 68 ที่หมู่บ้านอเนง

รูปที่ 81 นางสุชาดานกกระยางที่สระนันทะ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
29

รูปที่ 82 ภาพจตุมาหาราชิกาในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
35

รูปที่ 83 ภาพจตุมาหาราชิกาในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
112.

รูปที่ 84 ภาพเนมิราชที่วัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี

รูปที่ 85 จิตรกรรมเขาพระสุเมรุที่โบราณสถานหมายเลขที่ 68 ที่หมู่บ้านอเนง

รูปที่ 86 ภาพลายเส้นบนกลีบบัววัดโตไคจิ เมืองนาระ

รูปที่ 87 ภาพลัคนาพระศิวะที่โบราณสถานหมายเลขที่ 1150 เมืองพุกาม

รูปที่ 88 ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 89 จิตรกรรมฝาผนังที่โบราณสถานหมายเลขที่ 2149 ในเมืองพุกาม

ภาพที่ 90 ภาพจัทรมณฑลในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

ภาพที่ 91 พระอาทิตย์พระจันทร์จักรกลในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
30.

ภาพที่ 92 พระอาทิตย์พระจันทร์จักรกลในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 82.

ภาพที่ 93 ภาพปูนปั้นพระจันทร์จักรที่วัดไถ่ จังหวัดลพบุรี

ภาพที่ 94 ภาพปูนปั้นพระอาทิตย์จักรที่วัดไถ่ จังหวัดลพบุรี

ภาพที่ 95 ภาพพระอาทิตย์พระจันทร์ที่ระเบียงชั้น 4 ของจันทิบุโรพุทโธ

ภาพที่ 96 ภาพพระอาทิตย์ที่หน้าบันพระอุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม

ภาพที่ 97 จิตรกรรมรูปพระจันทร์ ที่วัดจอกตอจี เมืองอมรปุระ

ภาพที่ 98 ภาพชมพูทวีปในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 99 ภาพชมพูทวีปในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 10

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

40.

ภาพที่ 100 ภาพอุตรกรูทวิปในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 125.

ภาพที่ 101 ภาพจิตรกรรมต้นกัลปพฤกษ์ที่ถ้ำโพนทอง

ภาพที่ 102 ภาพทิวทัศน์ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 85.

ภาพที่ 103 ภาพสระอโนดาตในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
73.

ภาพที่ 104 รูปสระอโนดาตในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

ภาพที่ 105 ภาพสระอโนดาตที่วิหารโอหนปเวเตา

ภาพที่ 106 จิตรกรรมภาพสระอโนดาต ที่โบราณสถานหมายเลข 68 ในหมู่บ้านอเนง

ภาพที่ 107 ภาพการจองจำในนรก จากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
45.

ภาพที่ 108 จิตรกรรมภาพสัตว์นรกที่เข้าไปวินตอง

ภาพที่ 109 ภาพลัญชีรวมหวนรกในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

ภาพที่ 110 ภาพมหาเวจันรก ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 111 ภาพพระเจ้าอชาตศัตรู ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 112 ภาพนรกที่คอสองเหลียงด้านทิศตะวันตกศาลาการเปรียญวัดพระเชตุพนฯ กรุงเทพฯ

ภาพที่ 113 อลีปัตตนรกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

รูปที่ 114 ภาพโลกันตรนรกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

51.

รูปที่ 115 ภาพเปรต 12 ตระกูลในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

53.

รูปที่ 116 ภาพเปรต 12 ตระกูลในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 89.

รูปที่ 117 ภาพเปรตไถนา ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

รูปที่ 118 ภาพเปรตลักผ้าพระเจดีย์ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) , 159.

รูปที่ 119 ภาพเปรตเสาศิลา ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) , 159.

รูปที่ 120 ภาพพระสงฆ์ตักน้ำให้เปรต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
159.

รูปที่ 121 ภาพพระสงฆ์มีไฟลุกติดตามกาย ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 /ก

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
160.

รูปที่ 122 ภาพสัจโลมเปรต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก
 ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
 160.

รูปที่ 123 ภาพภูวนิฉัยแปด ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
73.

รูปที่ 124 ภาพเปรตขึ้นเนื้อ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
54.

รูปที่ 125 ภาพอัฐิสังขลิกเปรต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

54.

รูปที่ 126 ภาพอัฐิสังขลิกเปรต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

54.

รูปที่ 127 ภาพพิภพอสูร ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

รูปที่ 128 ภาพพิภพอสูร ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 179.

รูปที่ 129 ภาพมารวิชัยในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

รูปที่ 130 ภาพนพพานกชาดก ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 114.

รูปที่ 131 ภาพพกดชดก ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 116.

รูปที่ 132 ภาพทริวหนชดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 178.

รูปที่ 133 ภาพทิวาหนชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
181.

รูปที่ 134 ภาพสูงสูมารชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 115.

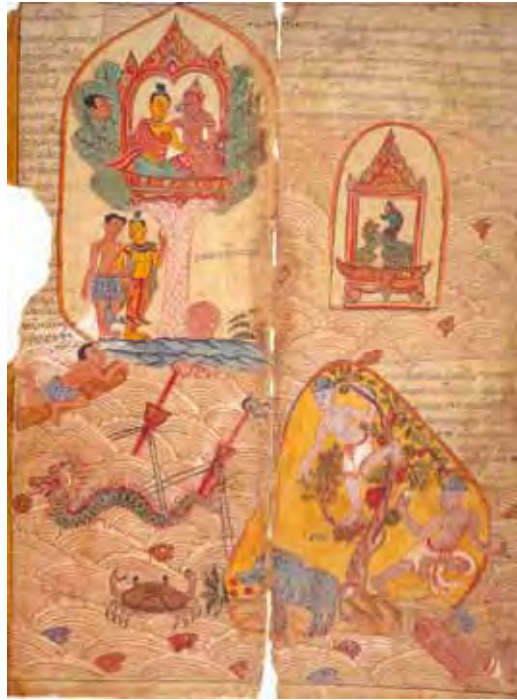
รูปที่ 135 ภาพอุลุกชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 121.

รูปที่ 136 ภาพวัฏกีสูกราชาดกและตังนกชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 110.

ภาพที่ 137 ภาพกาทิกชาดกและทริวาหนชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
49.

ภาพที่ 138 ภาพกาทิกชาดกในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

ภาพที่ 139 ภาพลัญจกษัตติในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
79.

ภาพที่ 140 ภาพจตุรทวารชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
98.

ภาพที่ 141 ภาพพันทชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) , 78.

ภาพที่ 142 ภาพพันทชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 116.

ภาพที่ 143 ภาพโมรชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 111

ภาพที่ 144 ภาพภัลลติกาชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 145 ภาพภัสลตติกาชาดก ที่ถ้ำติโลกกูรู เมืองสระแกว มณฑลสระแกว

ภาพที่ 146 ภาพกัณฐกชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 147 ภาพฉัฏทนต์ชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 115.

ภาพที่ 148 ภาพฉัฏทนต์ชาดกในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 149 ภาพมหาชนกชาดก ในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี

ภาพที่ 150 ภาพกัณฑ์กุมารในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 116.

ภาพที่ 151 ภาพพระสมุททโมส ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
75.

ภาพที่ 152 ภาพพระมณฑาทิณี ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 10 / ก
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
198.

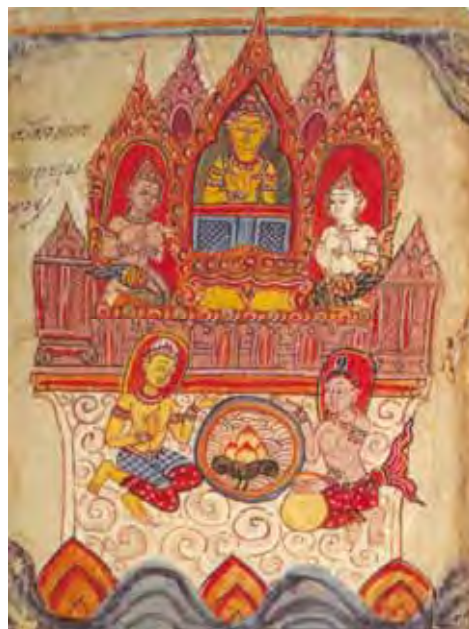
ภาพที่ 153 ภาพพระสุธนชาดกตอนนางมโนราห์ต้องบ่วง ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
76.

ภาพที่ 154 ภาพพระสุธนชาดกตอนนางมโนราห์ต้องบ่วง ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 7
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 120.

ภาพที่ 155 ภาพพระสุชนเดินทางตามหานางมโนราห์ ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
72.

ภาพที่ 156 ภาพพระสุชนเดินทางถึงเมืองของนางมโนราห์ ในสมุดไตรภูมิหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
72.

ภาพที่ 157 ภาพสุรนาชคคตอนฉันทนฤรายักษ์ล่างเท้า ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 119.

ภาพที่ 158 ภาพสุวรรณกัจฉปชาคก ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 109.

ภาพที่ 159 พญาปลาอานนท์ในสมุดไตรภูมิฉบับกรุงเบอร์ลิน

ภาพที่ 160 ภาพฤๅษีกระโดดจากผา ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 7
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 117.

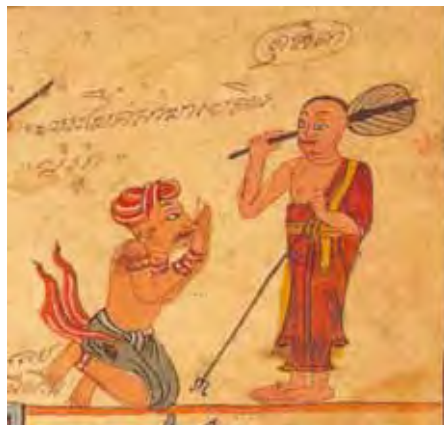

ภาพที่ 161 ภาพก้อนหินที่ตกลงมาถึงสวรรค์นิมมานนรดี – ดุสิต ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
 ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
 25 – 27.

ภาพที่ 162 ภาพพระพรหมลงมากอบัว

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 88.

ภาพที่ 163 ภาพพระโมคัลลานะเยี่ยมนรก ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) , 45.

ภาพที่ 164 สุนนสามเณรตักน้ำที่สระอโนดาต จากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
 ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
 73.

ภาพที่ 165 ภาพเมืองราชคฤห์ จากสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5

ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 173.

ภาพที่ 166 ภาพกัณณมุนาเปตวิตถุ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 167 ภาพช้างสืบทระกูล ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

71

ภาพที่ 168 ภาพราชสีห์ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

70

ภาพที่ 169 ภาพสัตว์เลื้อยกราสีห์ ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,
76.

ภาพที่ 170 ภาพนาคสอนลูกว่ายนํ้า ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 171 ภาพนาคสอนลูกว่ายนํ้า ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

67

ภาพที่ 172 ภาพพระพุทธรโฆษาจารย์เดินทางไปลังกา ในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 10 / ก

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

223.

ภาพที่ 173 เขาสุมนกูฏที่ล้งกาทวีปในสมุดภาพไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 5
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมภาษาไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2552) , 177

ภาพที่ 174 เขาสุมนกูฏที่ล้งกาทวีปในสมุดภาพไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6
ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 175 ภาพพระพุทธรูปที่เขาสุมณภูในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 9

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2547) , 47.

ภาพที่ 176 ภาพหนุมานสุมภูในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

ภาพที่ 177 เกษนาควารีในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

97

ภาพที่ 178 ภาพแม่พระสุบินในสมุดไตรภูมิฉบับหมายเลขที่ 6

ที่มา : สมุดไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542) ,

43

ภาพที่ 179 ภาพจิตรกรรมรูปพรหมที่พระอุโบสถวัดช้างใหญ่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 180 ภาพจิตรกรรมรูปนรกที่วัดคูสิตาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 181 จิตรกรรมผนังสกัดหลังวัดช่องนนทรี

ภาพที่ 182 วิหารวัดใหม่ประชุมพล ก่อนการบูรณะ

ภาพที่ 183 พระพุทธรูปประธานในวิหารวัดใหม่ประชุมพล

ภาพที่ 184 จิตรกรรมฝาผนังศักดิ์หลังวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี

ภาพที่ 185 บานแผ่นวัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 186 ตำนานพระพุทธรูปโมหาราย วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 187 จิตรกรรมโลกสี่ฐานดำเนินพระพุทโธมหาราย วัดพุทธไสวรรย์
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 188 ภาพพระอินทร์บนเขาพระสุเมรุในจิตรกรรม ดำเนินพระพุทโธมหาราย
วัดพุทธไสวรรย์

ภาพที่ 189 ภาพนรกในจิตรกรรม คำนักรพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์

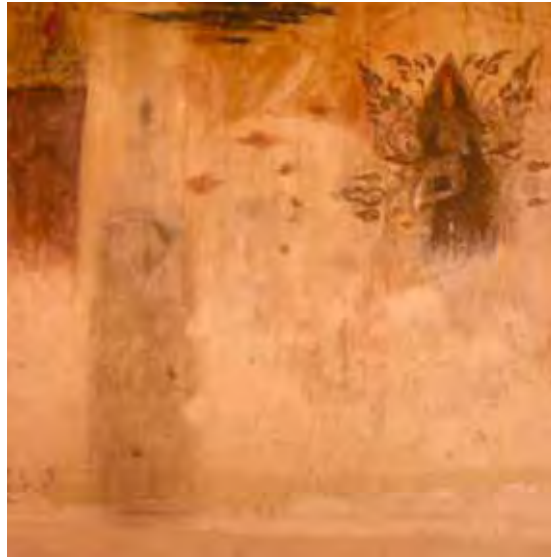
ภาพที่ 190 ภาพป่าหิมพานต์ในจิตรกรรม คำนักรพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์

ภาพที่ 191 ข้อความระบूपี่ที่เขียนภาพจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี

ภาพที่ 192 พระประธานวัดไถ่ จังหวัดลพบุรี

ภาพที่ 193 ภาพจิตรกรรมพระพุทธรเจ้าเสด็จไปยังสวรรค์ดาวดึงส์ วัดเกาะแก้วสุทธาราม

ภาพที่ 194 ภาพจิตรกรรมพระพุทธรเจ้าประทับบนยอดเขาพระสุเมรุ วัดเกาะแก้วสุทธาราม

ภาพที่ 195 ภาพจิตรกรรมพระพุทธรเจ้าประทับบนยอดเขาพระสุเมรุ วัดใหม่เทพนิมิตร กรุงเทพฯ

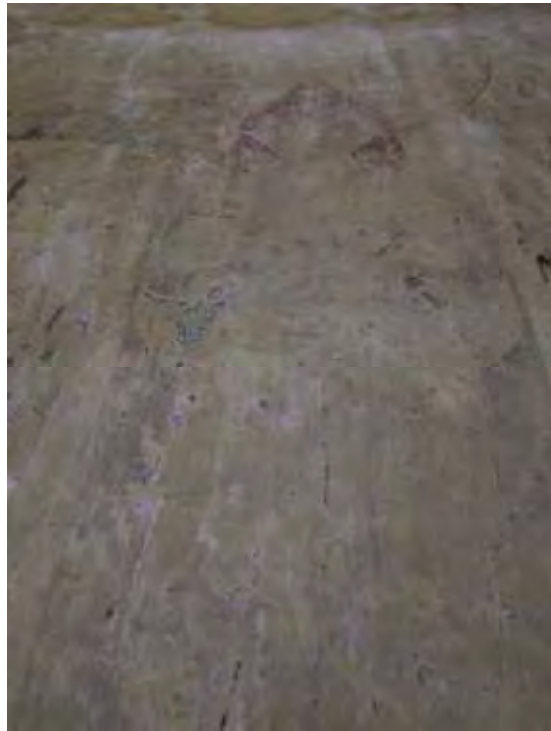
ภาพที่ 196 ภาพปั้นโคลงหลังพระประธาน วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 197 ภาพจิตรกรรมพระสุเมรุเอียงรับรู้การทำบุญ ที่โบราณสถานในหมู่บ้านอเนง เมืองมอญ

ภาพที่ 198 จิตรกรรมเทพชุมนุมที่ผนังสกัดหลังวัดบางขุนเทียนใน กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 199 ภาพเทพชุมนุมที่วัดปราสาท จังหวัดนนทบุรี

ภาพที่ 200 รูปหงส์ที่วัดช้างใหญ่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 201 จิตรกรรมเรื่องมหาปาฏิหาริย์เปิดโลก ที่วิหารโลกเทียกพนั เมืองพุกาม

ภาพที่ 202 ภาพเขาพระสุเมรุหน้าถ้ำโปวินตอง

ภาพที่ 203 ลายมงคล 108 บนแผ่นกรอบพระพุทธรูปสำริดจากวัดพระเสด็จ
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 204 ภาพเทวดา บนแผ่นกรอบพระพุทธรูปสำริดจากวัดพระเสด็จ
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 205 ภาพแข็งสิงห์ บนแผ่นกรอบพระพุทธรูปสำริดจากวัดพระเสด็จ
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 206 ภาพมงคลบนพระบาทไม้จากวัดพระสิงห์
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเชียงใหม่

ภาพที่ 207 ภาพพระพุทธรูปที่สมเด็จพระบรมโกศส่งไปยังลังกา
ที่มา : นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ ฯ : เมือง
โบราณ , 2533) , ปกหน้า.

ภาพที่ 208 ลายมงคล 108 บนผ้าพระบาทพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพน

ภาพที่ 209 ประติมากรรมรูปเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์จำลอง
วัดพระบรมธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน

ภาพที่ 210 ปราสาทจำลองบนประติมากรรมรูปเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์จำลอง
วัดพระบรมธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน

ภาพที่ 211 ภาพอามิสสเจดีย์ ที่วัดโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่

ภาพที่ 212 โคมที่ประดับที่เสาล้อมรอบ พระบรมธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน

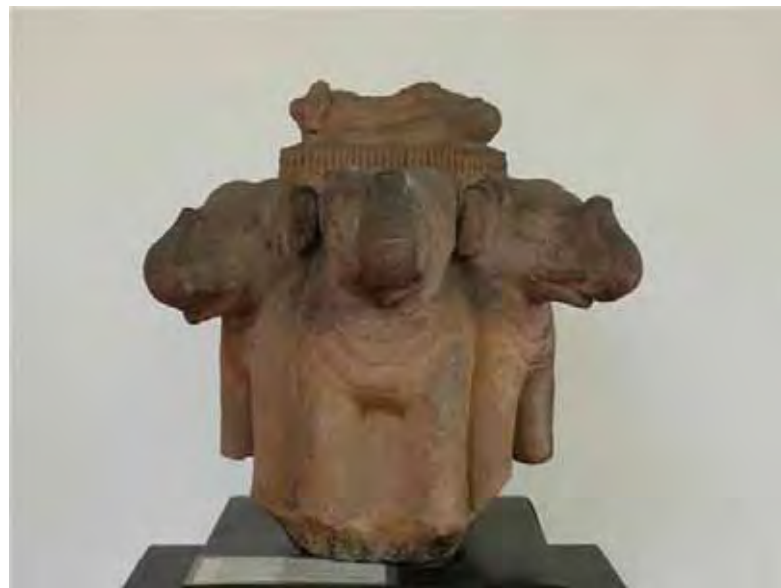
ภาพที่ 213 ภาพพระพุทธรูปสกุลช่างพะเยา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 214 ภาพยมกปาฏิหาริย์สมัยทวารวดี
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 215 วิหารขนาดเล็กด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเจดีย์ชเวดากอน เมืองย่างกุ้ง

ภาพที่ 216 ภาพพระพุทธรูปสกุลช่างพะเยา
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 217 ภาพพระพุทธรูปประทับเหนือช้างเอราวัณ
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 218 ภาพพระพุทธรูปประทับเหนือหลังช้าง ที่ถ้ำหมายเลขที่ 116 ที่โปวินตอง

ภาพที่ 219 ภาพปูนปั้นเล่าเรื่องเนมิราช ที่วัดไผ่ จังหวัดลพบุรี

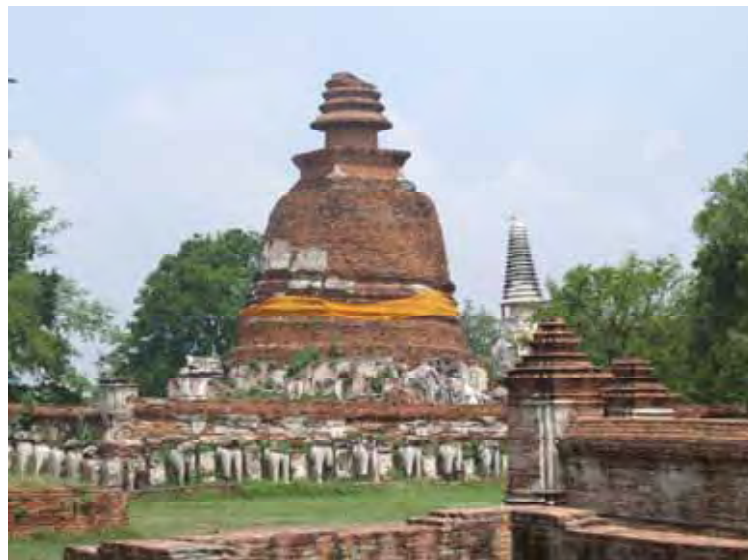
ภาพที่ 220 ภาพสตูปสำริดสมัยคันธาระ

ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานอารยธรรมเอเชีย ประเทศสิงคโปร์

ภาพที่ 221 ภาพรายละเอียดสตูปสำริดสมัยคันธาระ

ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานอารยธรรมเอเชีย ประเทศสิงคโปร์

ภาพที่ 222 เจดีย์ประธานวัดมเหยงคณ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 223 เจดีย์สัตนาคียพยา เมืองพุกาม

ภาพที่ 224 ช้างล้อมเจดีย์สัตนาคียพยา เมืองพุกาม

ภาพที่ 225 ช้างล้อมที่วัดเจดีย์สี่ห้อง จังหวัดสุโขทัย

ภาพที่ 226 เจดีย์ชินพุมิน เมืองสแกง

ภาพที่ 227 เจดีย์ตูปักยา (tabatkya) ในเมืองพุกาม

ภาพที่ 228 รายละเอียดเจดีย์ตูปักยา (tabatkya) ในเมืองพุกาม

ภาพที่ 229 ภาพวิมานจตุโลกบาลที่ถ้ำหมายเลขที่ 281 โปวินตอง

ภาพที่ 230 ภาพพระพุทธรูปใต้ต้นปาริชาติที่ถ้ำหมายเลขที่ 281 โปวินตอง

ภาพที่ 231 เจดีย์ภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 232 ปราสาทเขาพนมบาแกง เมืองพระนคร

ภาพที่ 233 วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 234 ปราสาทพระปิตุหลั่ง X เมืองพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 235 เมรุรายวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 236 เมรุทิศวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 237 ยอดเมรุทิศวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 238 ชั้นบัวลัดเกล้าของเมรุทิศ วัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 239 ปราสาทนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 240 ปูนปั้นภาพปราสาทที่ผนังเมรุราชทิศตะวันตกเฉียงเหนือ วัดไชยวัฒนาราม

ภาพที่ 241ฐานพระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา

ภาพที่ 242 พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล	นายรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล
ที่อยู่	1667/353 ซอยจรัญสนิทวงศ์ 45 ถนนจรัญสนิทวงศ์ แขวงอรุณอมรินทร์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ 107000
ที่ทำงาน	ภาควิชาการท่องเที่ยวและการโรงแรม คณะศิลปศาสตร์และวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2539	สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ศิลปะ จากคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
พ.ศ. 2542	สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
พ.ศ. 2548	ศึกษาต่อระดับปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัย ประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ประวัติการทำงาน	
พ.ศ. 2543-ปัจจุบัน	อาจารย์ประจำ คณะศิลปศาสตร์และวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัย ธุรกิจบัณฑิตย์